મેવાડના અણમોલ [illegible]
અને
આત્મબલિદાન

[illegible]
[illegible]

મેવાડના અણમોલ જવાહિર

યાને

આત્મ બલિદાન

સંશોધક અને પ્રકાશક
વોરા ભોગીલાલ રતનચંદ
રાજકવિ ધરમપુર સ્ટેટ
ઝવેરીવાડ, પટણીની ખડકી,
અમદાવાદ.

કિં. રૂા. ૪-૦-૦

પ્રકાશક :
વોરા ભોગીલાલ રતનચંદ
રાજકવિ ધરમપુર સ્ટેટ—
ઝવેરીવાડ, પટણીની ખડકી,
અમદાવાદ.

સંવત્ ૧૯૯૬] આવૃત્તિ ૧ લી [સને ૧૯૪૦

મુદ્રક :
શા. મણીલાલ છગનલાલ
ધી નવપ્રભાત પ્રિં. પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ—અમદાવાદ.

અભિપ્રાય.

શ્રીયુત્ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ બી. એ. એલ એલ. બી. હાઈકોર્ટ એડવોકેટ–મુંબઈ

વીરતાની ભૂમિ તે મેવાડ; તેના ખૂણે ખૂણે શુરવીરો અને વીરાંગનાના પાળીઆ સાંપડે છે. મોગલ પાદશાહો સામે અડગ અને ટેકીલો રાજપૂતાના–રાજસ્થાનના દેશો પૈકી કોઈ પણ રહ્યો હોય તો તે પ્રતાપ રાણાનો મેવાડ દેશ. તે પ્રતાપી પ્રતાપને અણી વખતે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પનાર જૈન વણિકવીર ભામાશાનું સ્થાન મેવાડની હયાતી સુધી જીવંત રહેશે.

એ મેવાડ દેશના ઈતિહાસનો વિષય લઇ શ્રીયુત ભોગીલાલ રતનચંદ વોરાએ એક પુસ્તક લખ્યું અને તેને ‘મેવાડના અણમોલ જવાહિર યાને આત્મ બલિદાન’ એ સાર્થક નામ આપ્યું. આ હિમ્મત માટે તેને શાબાશી ઘટે છે.

શ્રી ભોગીલાલને હું ઘણાં વર્ષોથી ઓળખું છું. જાહેર હિતની સંસ્થા જીવદયા મંડળી વગેરેના આશ્રય નીચે તેણે ઘણી સેવા કરી છે. તેઓ ગમે તે સમયે હૃદયના ઉંડાણમાંથી શબ્દો જેમ જેમ આવતા જાય તેમ તેમ તેની પદ્યમાં ગુંથણી સભા સમક્ષ મૂકી શકે છે, પોતાના બુલંદ અને સંગીતમય સૂરથી સભા જનોને રંજિત કરી શકે છે, અને ઘણી વખત અણધારી પ્રબલ અસર શ્રોતાઓ પર પાડી શકે છે.

તેમની સ્મરણ શક્તિ અજબ છે–એ વાત ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે તેમણે દાદાજીના મંદિરમાં ઇલાયચીકુમારની કથા પર કવિતામાં સળંગ વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે મને પ્રત્યક્ષ થઇ. આવાં વ્યાખ્યાનો તેમણે પચાસ સો જૈન કથાઓના સાગરમાંથી દોહન કરી રચ્યાં છે અને તે દ્વારા સમાજના અશિક્ષિત સમૂહ પર નીતિબોધ અને વર્તમાન આવશ્યક સુવિચારો ઠસાવી આવકારદાયક વાતાવરણ જમાવી શકે છે. ઠંડા વિનોદથી હસાવી શકે છે, હૈડાના મર્મભાગને સ્પર્શી કરૂણતા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ શક્તિનું મૂલ્ય ઘણું છે. તેનો ઉપયોગ સમાજ જેમ વધુ પ્રમાણમાં લે તેમ વધુ લાભ છે. ગમે તે મેળાવડામાં, સારા પ્રસંગોમાં, ઉત્સવોમાં, તેમને બોલાવો ત્યારે તે પોતાની સેવા પ્રેમ પૂર્વક આપવા માટે હાજર થઇ જાય છે.

તેમનામાં શીઘ્રતાથી શબ્દ સમૂહને કવિતામાં મૂકવાની શક્તિ છે તેથી તેઓ કવિ–શીઘ્રકવિ કહેવાય છે. એ શક્તિને વિશેષ કેળવવાની જરૂર છે, છંદના

ચોગઠામાં શબ્દોને બરાબર મૂકી શકાય, માત્રા મેળ–અક્ષરમેળ સાધ્ય થાય, પ્રાસ સહજરીતે ગોઠવાય, એટલી યોગ્યતાતો અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવી ઘટે, વળી લેખનકળામાં શબ્દોની યથાર્થ જોડણી રાખવી જોઈએ. હ્રસ્વ દીર્ઘ ગમે તેમ મૂકવામાં ભાષાની શુદ્ધિ નથી. તે તરફ કાળજી ભર્યું લક્ષ રાખવામાં આવશે એવી ભલામણ ભોગીલાલભાઇને કરવા રજા લઉં છું.

કવિને આશ્રય આપનાર રાજ દરબારો હતા. તે પ્રથા અત્યારે આપણાં દેશી રાજ્યોમાં દેખાતી નથી. ધરમપુરના દિલાવર રાજવીએ ભોગીલાલભાઈને પોતાના રાજ્યના કવિ નીમી તે પ્રથા સાચવી છે તે માટે રાજવી ને કવિ બંનેને અભિનંદન.

આ મેવાડના પૂર્વ રાજાઓના ગૌરવશાલી વૃત્તાત તેમજ તે દેશનો ઇતિહાસ આપવામાં, કવિએ ઠીક મહેનત લીધી છે. વીર વિનોદ, મારો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આદિ કેટલાંયે પુસ્તકોનો આધાર લઇ તે પર પોતાની રચના કરી છે. રાજવીઓનાં, શિલ્પકલાના ભવ્ય નમુના રૂપ જૈન મંદિરોનાં ચિત્રોથી તેને ચિત્રમય કર્યું છે. ભાષા સાદી અને આડંબર રહિત છે. તેમાં કાવ્યમય સંવાદો પણ પોતાના રચેલા મૂકયા છે. જાણવા યોગ્ય લોક ભોગ્ય બાબતોને સ્થાન આપ્યું છે. આથી સામાન્ય જનતાને રસીલું અને મનપસંદ વાંચન મળી રહેશે.

મેવાડ દેશની રાજધાની આઘાટ ને પછી ટેકરી પરનું ચિત્તોડ, ને ત્યાર પછી ઉદયપુર, ચિત્તોડની જાહોજલાલી મશહૂર છે–આજ ત્યાં જૂના મહેલો મંદિરોનાં ખંડેરો વિદ્યમાન છે કે જેને સમરાવવા માટે ખાસ પ્રયત્નો રાજતરફથી કે તે મંદિરોનાં માનવાવાળાથી લેવાયા કે લેવાતા નથી એ ખેદનો વિષય છે. ત્યાં જૈન મંદિરો–મૂર્તિઓ, કીર્તિસ્તંભ વગેરે જૈનોના પૂર્વ વૈભવની સાબીતી રૂપ અનેક સામગ્રીઓ છે, કે જેમનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાને માટે હજુ કોઈ જૈન પુરાતત્ત્વી મળ્યો નથી તેમ એવો પુરાતત્ત્વી જૈન સમાજે મેળવી કાર્ય લીધું નથી. ચિત્તોડના રહેવાસી સમર્થ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ હતા એમ તેમના વૃત્તાંતમાંથી જણાય છે, મૂળ ચૈત્યવાસીને પછી ખરતરગચ્છના થએલા શ્રી જિનવલ્લભસૂરિ જેમણે ચૈત્યવાસ સામે બળવો કરી 'વિધિચૈત્ય' અને તે માટેના નિયમોની સ્થાપના કરી તેમણે પોતાના કાર્યની ભૂમિ તરીકે ચિત્તોડને પસંદ કર્યું હતું ને ત્યાં અનેકને પોતાના ઉપદેશના રાગી અને ભક્ત કર્યા હતા અને ચૈત્યવાસી આચાર્યોથી વ્યાપ્ત એવા મેવાડ આદિ દેશોમાં વિહાર કરી ચિત્તોડને બીજાં નગરોમાં વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ માત્ર દૃષ્ટાંત રૂપે છે, અસંખ્ય જૈનાચાર્યો તે દેશમાં થયા છે કે જેમણે શાસનની સેવા વિધવિધ રૂપે કરી છે કે જેના અવશેષો પુષ્કળ પ્રમાણમાં શોધકને મળી આવે તેમ છે, તે અવશેષો પૈકી થોડા શિલાલેખો ગ્રંથકારે આરંભમાં મૂકેલ છે.

ગૂજરાતના જૈન રાજવી શ્રી કુમારપાળે ચિત્તોડ સર કર્યું હતું અને ત્યાર પછી ગૂજરાતના રાજ્યથી સ્વતંત્ર બની ત્યાં રાજપૂતોના હસ્તમાં રહ્યું. સીસોદીયા રાજપૂતોનું ગૌરવ મુખ્યરીતે મજહૂર છે. તે રાજપૂત રાજવીઓના મંત્રીઓ તરીકે જૈનોએ રાજવહિવટ કરી પ્રખ્યાતી મેળવી હતી. મેવાડ આદિ દેશોમાં ઓસવાલ જૈનોએ મંત્રીપદ ઉપરાંત સેનાધિપતિનાં પદ પણ યોગ્યતાથી સાચવી રાખ્યાં હતાં, સંગ્રામરણે ચઢી પોતાના રાજવીની ટેકજાળવી હતી. રાણા પ્રતાપસિંહના રાજ્ય કાલમાં ભામાશાની રાજસેવા ઇતિહાસ પસિદ્ધ છે; છતાં તેની સેવા તેણે કરી નહોતી એવા પ્રયાસ હાલમાં થયા છે એ જાણી ખેદ થાય છે. ભામાશાહના પુત્ર જીવાશાહને મંત્રીપદ મળ્યું હતું. એ ઉપરાંત ઇતિહાસના સહૃદય પ્રમાણિક પ્રેમી શોધકને અનેક જૈનોની રાજસેવા મળી આવશે. ગૂજરાતના રાજપૂત રાજાઓના વિમલશા, ઉદયન, શાંતુ, વસ્તુપાલ તેજપાલ આદિ જૈન મંત્રીઓનો ઇતિહાસ પ્રાચીન પ્રબંધકારોએ જે રીતે સાચવ્યો છે, તે રીતે દુર્ભાગ્યે રાજસ્થાનમાં પ્રબંધકારો ન થવાથી તેના મંત્રીઓનો સચવાયો નથી; છતાંયે અનેક અપ્રકટ 'ખ્યાત' માંથી તેમના સંબંધી હકીકતો મેળવી લેખબદ્ધ કરવાની જરૂર છે. આવા મંત્રીઓ પૈકી ભામાશા ઉપરાંત રાજસિંહ રાણાના મંત્રી દયાલશા સંબંધી કર્ત્તાએ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ (૧૪ મું) વિસ્તારથી આપ્યું છે.

આ રીતે મેવાડના ઇતિહાસમાં જૈનોનું પણ સ્થાન છે તે બતાવાયું છે. તેના દરેક પ્રાચીન અને અર્વાચીન નગરના ઇતિહાસમાં ઉતરીશું-દા. ત. દેવકુલપાટક કે જે સંબંધી મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી એ શિલાલેખ વગેરે એકઠા કરી સારી સામગ્રી પૂરી પાડી છે-તો જૈન શાસનના જયવંતા આ લેખનનાં રમ્ય પ્રકરણો પૂરાં પાડી શકાય તેમ છે. શ્રી મ્હારા જેવા સાહિત્ય રસિક બંધુઓ વિશેષ ઉદ્દભવી તે કાર્ય ઉપાડી લે એમ ઇચ્છીશું. આમાં મેવાડના મુખ્ય નગરો, કેશરીયાજી આદી તીર્થો વગેરેનો ટુંક અહેવાલ મૂકવામાં આવે એવી સૂચના છે.

સંશોધનનું તત્ત્વ અમુક અંશે આ ગ્રંન્થમાં છે, તેનો વિકાસ અને વિસ્તાર આવાં પુસ્તકોમાં સવિશેષ અપેક્ષિત છે. એ કાર્યમાં જૈનો અને જૈન ધર્મના ઉપાસકો-અનુયાયીઓની પ્રાચીન અને વર્તમાન દશાની તુલના લક્ષમાં લેવા જેવી છે.

આ પુસ્તકને સમાજ ઉત્તેજન આપશે, અને દરેક પુસ્તકાલય સંઘરશે એ આશા સાથે અટકતો.

તા. ૩-૫-૧૯૪૦
મુંબઈ

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ

ઇતિહાસની પ્રણાલિકા

શેઠ ચીમનલાલ વાડીલાલ શાહ. મુંબઇ

ભારત ભૂમિના પ્રાચીન ગૌરવમાં જૈનોનો હિસ્સો નાનોસૂનો નહોતો–આજનાં ઇતિહાસ તરીકે ઓળખાતાં અને ગોઠવાતાં અનેક પુસ્તકો છતાં આ વાતને–હકીકતને જોઇએ તેવો ન્યાય મળ્યો નથી આમ છતાં તે તરફ આપણી દૃષ્ટિ ગઇ નથી તે આપણી શરમનો નહી તો દીલગીરીનો વિષય તો અવશ્ય લેખાય.

જૈન ધર્મના ઉમદા સિદ્ધાંતોમાં ઉપદેશાયેલ ત્યાગ, શૌર્ય, વીરતા, પુરૂષાર્થ અને દાન સાથે વિવેકની મૂર્તિ સમી અનેક વ્યક્તિઓ આ પવિત્ર ભારતભૂમિ ઉપર જન્મ લઇ પોતાનું જીવન માત્રજ નહી પરંતુ દેશનું જીવન ઉજાળી ગઇ છે. પોતાની ક્રોડો–અબજોની મિલ્કતોને દેશદાઝના યજ્ઞમાં ઉદારતા દાખવવાની દૃષ્ટિએ–મોટા ગણાવવાની દૃષ્ટિએ નહી પરંતુ માત્ર ધર્મ સમજી, ફરજ સમજી હોમી દેનાર ભામાશા; દેશની ઇજ્જત–ટેક અને ગૌરવ સાચવવા માટે પ્રાણને–જીવનને મુઠ્ઠીમાં લઇ ઘુમનાર દયાલશા, અને અન્ય મહારથીઓનાં જીવનો હજુ આપણાથી–આપણા સમાજથી અપરિચિત જ રહ્યાં છે.

માત્ર પુરૂષો જ શા માટે? ધર્મ પાલનમાં સ્ત્રીઓ પણ ક્યાં પાછળ રહી છે? વિરાંગના પાટમદે જેવી સ્ત્રીઓના જીવન ચરિત્રો આજની પ્રજામાં ફરતાં કરવામાં આવે તો કોણ કહી શકશે કે જૈન ધર્મ કાયરોનો ધર્મ છે?

આ બધાં જૈન રત્નોનો પરિચય કરાવવો એટલે એક રીતે તો જૈનધર્મનો પુનરૂદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન જ લેખાય. આવાં પરિચયો આપતાં પુસ્તકો જ આજે ધર્મથી–સાચા ધર્મથી વિમુખ બનતાં આપણા ધર્મીભાઇઓને ઉપદેશાત્મક જ નહી પરંતુ પ્રેરણાદાયી નીવડી શકે. પરંતુ આ દિશા તરફ આપણા કમભાગ્યે આપણી કોઇ પણ સંસ્થાએ બહુ જ ઓછું લક્ષ આપ્યું જણાય છે.

આવા સમયે પોતાનાં પરિમિત સાધનો સહિત શ્રીયુત ભોગીલાલભાઇ આ દિશાએ દૃષ્ટિ દોડાવે છે, તે ખરેખર આશા, આનંદ અને સંતોષનો વિષય લેખાય. રાજકવિ શ્રી ભોગીલાલભાઇનો પરિચય જૈન સમાજને આજે છેલ્લા બે દસકા કરતાં વધુ સમયથી છે. તેઓની ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી, અનેક જાહેર સંસ્થાઓ પ્રત્યેની મમતા અને સેવા ઉપરાંત પ્રત્યેક હાથ ધરવામાં આવતાં વિષયમાં ઓતપ્રોત થઇ જવાની ધગશ જાણીતીજ છે. પ્રસંગને અનુરૂપ કાવ્ય

કોઇપણ જાતનો સમય લીધા સિવાય શીઘ્ર બનાવી શકવાની તેઓની શક્તિએ તેઓનું સ્થાન સમાજમાં ઉંચે ચઢાવ્યું છે. આ તેમની શક્તિની કદર કરે તેવો જૈન હજુ શોધવોજ રહ્યો છે આમ છતાં કદર અને બદલાની લાલસા સિવાય જ જેને કર્તવ્યનો પંથ નક્કી કરી એ રસ્તે આગળ ચાલવુ છે તેનો ઉત્સાહ સદાય એક સરખો જ રહે છે.

આ પુસ્તકનું નામ તેની અંદરના વિષયોનો ખ્યાલ આપી શકે છે. ભારત ભૂમિની ઇજ્જતના હાર્દરૂપ મેવાડને અને તે મેવાડનું નામ અને ટેક ટકાવી રાખનાર રાણા પ્રતાપને કયો ઈતિહાસકાર ભૂલી શકે તેમ છે? પરંતુ આ ટેકના નિભાવ પાછળ, આ ટેકીલાઓને પ્રાણ, પ્રેરણા અને પુરૂષાર્થ અર્પનાર ઘણીએ વ્યક્તિઓનો ઇતિહાસ ઢંકાએલો પડયો છે. આ વ્યક્તિઓમાંની મોટે ભાગની જૈન જ હતી. જો તેઓના જીવનની સ્હેજ પણ ઝાંખી થાય-તેમાંથી પ્રેરણા મેળવવાના પ્રયાસ થાય તો આજના જૈન સમાજમાં અનેક નવચેતન આવે. આવો પ્રયાસ આ પુસ્તકદ્વારા શ્રી ભોગીલાલભાઇએ સફળતાપૂર્વક કર્યો છે. આવાં પુસ્તકો બનાવતાં કેવો અને કેટલો ખર્ચો, કેવી અને કેટલી મુશ્કેલીઓ તેમજ પરાધિનતાએઃ ભોગવવી પડતી હશે તેનો ખ્યાલ તો આવાં કાર્ય હાથ ધરનારને જ આવી શકે. આ અને આવાં પુસ્તકોનો પાત્ર વાંચવા ખાતર જ નહી પરંતુ આપણા સમાજ પ્રત્યેની ફરજ ખાતર પણ ઉપાડી લેવાં જોઇએ-પ્રત્યેક સંસ્થા, લાયબ્રેરી અને ઘરમાં વસાવી લેવાં જોઇએ એમ મારૂં માનવું છે.

તા. ૫-૫-૧૯૪૦
મુંબઇ.

ચીમનલાલ વાડીલાલ શાહ
તંત્રી શ્રી 'જૈન બન્ધુ'

ઇતિહાસની ઉપયોગીતા

શ્રીયુત અમરચંદ માવજી શાહ

પૂર્વજોના ઉજ્વલ ઇતિહાસો સંગ્રહી રાખવાનું અને તેને વર્તમાન જીવન સમક્ષ આદર્શ રાખવાનું પ્રવૃત્તી ચાલુજ છે. શાળાઓમાં પણ એનું શિક્ષણ દેવાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ બાળજીવનના ઘડતરમાં એ શૌર્યવંતા, કીર્તિવંતા, દાનશુરતાના આદર્શ કેળવવામાં ઇતિહાસ મહાન ફાળો આપે છે એનાથી બાળજીવન ઉપર ઉગતા છોડ ઉપર અજબ છાપ પડે છે, અજબ પરિવર્તન થાય છે, તેના રોમાંચ ખડા થાય છે. એવા ઉજ્વલ કાર્યો કરવાના તરંગોથી હારમાલા તેના અંતરમાં ઉદ્દભવે છે, અને આવા સુસંસ્કારોથી પ્રજામાં એવા પુરૂષોનો વેલો અખંડ રહે છે. દાખલા તરીકે 'દેશ માટે ભામાશાહની અપૂર્વ ભેટ'ની વાત ઇતિહાસ કહે તો આવ્યો અને ત્યાર પછી અનેક જનોએ એ આદર્શથી દેશ સેવામાં કિંમતી ફાળો આપવામાં પ્રેરાયા હશે.

ઈતિહાસો એનાજ લખાય છે, જેણે પ્રજા રક્ષણ માટે શુરવીરતા દાખવી હોય, પરમાર્થ માટે આત્મભોગ આપ્યો હોય, અઢળક દાન આપ્યા હોય, એવા આદર્શો ઊગતી પ્રજામાં ઉતારવા માટે ઈતિહાસ એ અણમૂલ સાધન છે.

એવો એક શુરવીરતાથી ભરપૂર જૈન જગતની પૂર્વ જાહોજલાલીના કીર્તિ-સ્તંભો હજુ પણ જ્યાં ખડા છે એવો મેવાડ દેશનો ઈતિહાસ જૈન સમાજની, ગારવતા વધારવામાં ઊગતા જન બાળકોને પૂર્વજોની કીર્તિના યશ ડંકા સંભળાવવા "મેવાડના અણમોલ જવાહિર યાને આત્મ બલિદાન" જૈન જગતની વરસો થયા અનુપમ સેવા કરનાર પોતાની મધુર વાણીથી જૈનો તેમજ જૈનેતરોમાં પ્રસિદ્ધ થએલા રા. રા. કવિશ્રી ભોગીલાલ રતનચંદ વોરાએ ઘણીજ જહેમત ઉઠાવી એ દટાઇ ગએલી જાહોજલાલી, ખંડેર થતાં કીર્તિસ્તંભો અને ભુંસાઈ જતા ઇતિહાસને જુનો સ્વરૂપે—જૈન જગત સમક્ષ રજુ કરે છે.

એમની અંતઃકરણની ધગશથી પ્રગટ થયેલો આ ગ્રંથ જૈન સમાજના ઘટતા ગૌરવમાં વધારો કરે, અને એનો ઉદ્ધાર કરવામાં સૌ કોઈ પોતાનો ફાળો આપે અને સમાજના આવા રત્નોની કદર કરે.

ઇચ્છું છું કે એમની એ સેવા ઈતિહાસને પાને અમર રહો.

તા. ૩-૫-૧૯૪૦ }
મુંબઇ }

લી. આપનો લઘુતમ
અમરચંદ માવજી શાહ

વાંચકોને બે બોલ.

કવિ ભોગીલાલ રતનચંદ વોરા.

જગતના ઈતિહાસમાં ઘણા ઘણા અવનવા ફેરફારો થઇ ગયા છે, થાય છે અને ભવિષ્યમાં થશે. પણ જ્યારે ઐતિહાસીક વસ્તુઓ વાંચવામાં આવે અને તેનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે ઘણી જ નવિન અને સત્ય વસ્તુઓ જાણવામાં આવે છે.

જ્યારે જૈન ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મ વચ્ચે ચાલતા વિતંડાવાદોના ઇતિહાસો વાંચતાં મનમાં એમજ થાય છે કે તે વખતે પણ વાદાવાદ–પક્ષાપક્ષીને સ્થાન હતું. અને એ સ્થાન ઘણું અગ્રપણું ભોગવતું હતું. તેથી જ જૈન ધર્મના નામે મોટો વિનાશ અને ત્રાસ જોવામાં આવતો હતો. તે છતાં પણ જો મૂળ વસ્તુનો ખુબ વિચાર કરવામાં આવે તો જરૂર સાચી વસ્તુનો ખ્યાલ આવી શકે. જેમકે રાજા વિક્રમસિંહના વખતમાં સિદ્ધસેનદીવાકર સૂરીશ્વરે પોતાની આત્મશક્તિ વડે રાજા વિક્રમસિંહને જૈન બનાવ્યો હતો.

શ્રીમાન્ માનતુંગાચાર્યે આત્મબળના પ્રતાપે અડતાલીસ બેડીઓ તોડવા ભક્તામર સ્તોત્ર બનાવ્યું. આ તો બધી આગળની વાતો કરી પણ સંપ્રતિ-રાજા જ્યારે ત્રણ ખંડ ધરતી જીતી આવ્યા ત્યારે તેમની માતાએ પોતાની બુદ્ધિ વડે સાચા રસ્તા (ધર્મ)નું ભાન કરાવ્યું હતું. અને જૈન ધર્મ શું વસ્તુ છે તેનો ખ્યાલ પવિત્ર માતાએ સંપ્રતિરાજાને સમજાવ્યો હતો, જેથી એ સંપ્રતિ-રાજાએ જૈન ધર્મનો પ્રચાર એટલો બધો કર્યો કે જેના સ્મરણો આજે તાજા અને મોજૂદ છે.

કળિકાળના જમાનામાં રાજા સિદ્ધરાજના વખતમાં આચાર્ય મહારાજશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ચારિત્રના પ્રભાવથી વિદ્યાના બળે જૈન ધર્મની ચારે દિશાએ ધ્વજા ફરકાવી અને ભલભલા રાજાઓને મહાત કર્યાં. વળી પદ્મસૂરિ આચાર્ય જેવાએ પોતાની અગાધ શક્તિ વડે જગડુશાને બોધ આપી દુઃખી આત્માઓને અનાજ આપવા સારૂ ત્રણ વર્ષનો દુષ્કાળ પડશે તેવું ભવિષ્ય ભાખીને જગતમાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ પાડયો. જગતનો તારણહાર જગડુશાહ જગતની જીભ ઉપર આજે રમી રહેલ છે. આ બધા પ્રતાપ કોના ? આપણા ધર્મ ધુરંધર આચાર્યો અને સમયના જાણકારના જ હતા.

આવા અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસોમાં આજે મળી આવે છે અને તે જગતને ધડો આપનારા છે. વળી જૈન કોમના વૈભવની હકીકત એક અંગ્રેજે

પોતાના પુસ્તકમાં લખી છે કે " આખા જગતની મિલ્કત જો એકઠી કરીએ તો ત્રણુ ભાગ જૈનો પાસેથી અને એક ભાગ જગત પાસેથી નીકળે એટલે કે ત્રણુ ભાગની મિલ્કત ફ્કત જૈનો પાસે જ છે. " તો શ્રોતાજન ! જરા ખ્યાલ કરો કે જૈનો કઇ સ્થિતિમાં હતા અને શું શું કાર્યો કરતાં હતાં. આવા અનેક દાખલાઓ છે કે જેનો વિચાર કરતાં પણુ પાર આવે તેમ નથી.

કાળચક્રની પડતી દશાના વખતમાં પણુ જૈનોએ ધર્મના માટે, રાજ્ય સેવા માટે તેમજ પોતાના દેશ માટે જે અમૂલ્ય ફાળો તન, મન અને ધનથી આપ્યો છે તે આજના આ જમાનામાં કોઇ પણુ વ્યકિત (જૈન હોય યા જૈનેતર હોય) આપી શકે તેમ નથી. દાખલા રૂપે મેવાડનું નાક, મેવાડનો કોહીનૂર રાણુા પ્રતાપનો જમણો હાથ વળી મેવાડ માટે પોતાની તમામ મિલ્કત અને પોતાનો પ્રાણુ સમર્પણુ કરનાર તે વીર **ભામાશાહ** એક જ હતો આવા મહાપુરૂષોને અમારા સદા વંદન હો એમ સ્વાભાવિક કહેવાઇ જાય છે.

રાણુા પ્રતાપથી ચોથી પેઢીએ મહારાણુા રાજસિંહના વખતમાં એક નવયુવાનની ઓળખાણુ થાય છે જેનું નામ **વીર દયાળશાહ** છે, પોતે એક ઘોડાના ખાસદારની જગ્યાએથી મહામંત્રી પદે પહોંચ્યો હતો અને દિલ્હી જેવી જબરજસ્ત સલ્તનતને ધ્રુજાવી શાહ ઔરંગઝેબને તોબા તોબા પોકરાવનાર પણુ એક જૈન હતો. અને તે આજ વીર દયાળશાહ જ હતો. તે ગર્ભશ્રીમંત હતો, ઘરનો સુખી હતો પણુ જેને સ્વતંત્રતા હૃદયથી પ્યારી હતી તેથી જ જેનું નામ આજે યશકીર્ત્તિથી શોભી રહ્યું છે. તેમજ ઋષિ માનસૂરિશ્રીના સદ્બોધથી દયાળે મેવાડની દુઃખી જનતાની સેવા બજાવવા સારૂ જૈન તીર્થ બંધાવવાની યોજના હાથ ધરી અને તે યોજના અમલમાં મૂકી દીધી. આજે પણુ એ 'દયાળ કિલ્લો' મોજૂદ છે ને જેનાં સ્મરણો તાજાં છે. આવા અનેક ભડવીર જૈન બિરાદરોએ આપેલાં આત્મબલિદાનો જો જગતને આંગણે મુકવામાં આવે તો ધર્મશ્રદ્ધા વધે જેથી જગતને ઘણો જ લાભ થાય.

અફ્સોસ ! આજે નથી પડી કોઈ શ્રાવકને કે નથી પડી કોઇ સાધુને. સૌ સૌને પોત પોતાના નામની ઘેલછા લાગી છે અને તે ઘેલછામાં ને ઘેલછામાં આપણે સત્ય વસ્તુ ભૂલી ગયા છીએ તેથી તો ઘણી માઠી દશામાં સબડીએ છીએ. આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં જૈનોની પુરાતન વસ્તુઓ એટલી બધી પડી છે કે જેની શોધ ખોળ કરવામાં આવે તો જૈનોમાં કંઇક ઓર ચેતન આવે પણુ તે શોધખોળના માટે આજના કહેવાતા ગૃહસ્થોની નથી સહાયતા કે નથી પ્રેમની લાગણી, કારણુ કે જ્યાં ભાવિ પ્રતિકૂળ હોય ત્યાં બીજું શું બને ? તેમ છતાં પ્રભુના ભરોસા પર આધાર રાખી કામ કરનારાઓના હૃદયની ભાવના ફ્કત પ્રભુ ભરોસે સોંપી

આજે જુના પુરાતન ઈતિહાસ ઉપર જગતની ઝાંખી પડે તેવા આશયથી મેં મારી અલ્પ મતિ અનુસાર એક પુસ્તક બહાર પાડવા નિશ્ચય કર્યો, તેમાં મને કુદરતે પુરાતન જૈન મંદિરો, કીર્ત્તિ સ્તંભો, તથા જૈન બિરાદરોએ આપેલા આત્મબલિદાનોનો ખ્યાલ રાખી '**મેવાડના અણમોલ જવાહિર યાને આત્મબલિદાન**' નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવા સંકેત કર્યો. અને તે મેં મારા આત્માથી વધાવી લીધો.

હાલમાં મેવાડમાં લગભગ ૩૫૦૦) પાંત્રીસો જૈન મંદિરોની હારમાળા હયાત છે, તેમાંથી ખાસ ખાસ મંદિરોને જોતાં આત્માને આલ્હાદ અને ઉર્મી પેદા થાય તેવા ફોટાઓ લેવાનું સાહસ કરી લગભગ પચાસ ફોટાઓનો સંગ્રહ કરી આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવા મારા આત્માએ સુયોગ્ય માન્યો. મેવાડ એ શું છે? અને મેવાડે સારાય દેશની તેમજ જનતાની કેવી સેવા બજાવી છે તેનું સમગ્ર ભાન પ્રગટ કરાવવા મને ઇચ્છા થઇ અને તે મારી ઈચ્છા પ્રભુએ પાર પાડી. દરેક સમજુ અને વિચારક સજ્જનોને મારી નમ્રતાપૂર્વક વિનતિ છે કે જૈન કોમનું અણમોલ સાહિત્ય તથા શિલ્પકળાની ભવ્ય કૃતિઓ આજે આપણી બેકાળજી તથા ભાવ વગરની ભાવનાથી નિસ્તેજ થવા પામી છે. તો તે બાબત વિચારકો જરૂર પોતાની શક્તિનો આત્મભોગ આપી તેનો પુનરુદ્ધાર કરશે તો જગતમાં એક મહાન કલ્યાણકારી કાર્ય કર્યું કહેવાશે.

જૈન કોમના અગ્રગણ્ય શ્રીમંતો અને ધાર્મિક લાગણીવાળા ગ્રહસ્થોને મારી ખાસ ભલામણ છે કે આપ આપની લક્ષ્મીનો આવા જુના પુરાતન તીર્થોનો અમૂલ્ય ઇતિહાસ મેળવવા અને તેનું આખીય જૈન જનતાને જાણ આપી જાગ્રત કરવા પોત પોતાનાથી બનતો ફાળો આપી આભારી કરશે.

હાલમાં મેવાડમાં મારી મુસાફરી અવાર નવાર થવાથી આ વસ્તુનું મને ભાન થયું અને તે વસ્તુ માટે ઘણા મારા ધનવાન મિત્રો સાથે વાત કરી પણ તેનું પરિણામ મને શૂન્ય દેખાયું. છતાં નિરાશ ન થતાં આશાવાદી તરીકે કાર્ય કરવા મેં નિશ્ચય કર્યો, કારણ આ કાર્ય પાછળ મારી ભાવના કેવળ ભૂતકાળના જૈનોની ધામીક લાગણી, ભાવના, ત્યાગ અને દાન કેવા પ્રકારનું હતું તે જગતને જણાવવા મારી અભિલાષા દિનપ્રતિદિન તિવ્ર બનતી ગઇ અને તે અભિલાષાને રોકવી તે મારી શક્તિ બહારની વાત હતી તેથી ભાવી ઉપર વસ્તુનો ભાર મૂકી કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો અને જનતાએ સાથ આપ્યો જેથી મેં મારી હૃદયની ભાવ ભરેલી જીજ્ઞાસાઓ વાચકોની સેવામાં રજુ કરી અને હું કૃતાર્થ થયો.

વાંચકોને ફરી ફરીને યાદ આપું છું કે જગતમાં જીવવું તે જુદું છે. અને

મરવું તે પણ જુદું છે, છતાં જીવવું તે જગતના ભલા માટે અને મરવું તે પણ જગતના ભલા માટે. આ ભાવના જો આપના જીવનમાં ઓત પ્રોત થાય તો અવશ્ય આપણે આપણા આત્માનું તો ભલું કરી શકીએ જ. અને પરના આત્માને પણ સારી વસ્તુનું ભાન કરાવી શકીએ. તેથી આ વસ્તુનો ઉત્સાહ આપી મને ચેતન અર્પ્યું હોય તો હાલમાં બિરાજમાન બાળ બ્રહ્મચારી તીર્થોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજય નિતિસૂરીશ્વરશ્રીનો હું ઋણી છું. કારણ કે લાગણી ભરેલા હૃદયથી મેવાડની પરિસ્થિતિનું જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તેવા મહાપુરૂષના હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી આકર્ષાઈ શાસન દેવની કૃપાથી આ પુસ્તક બનાવવાનું સાહસ કર્યું, અને તે સાહસ એજ પૂજ્ય ગુરૂશ્રીના આશિર્વાદથી આજે ફત્તેહમંદીથી પાર પડયું એજ મારા ભાગ્યની વાત છે. તેથી તે ગુરૂવર્યને મારા સહસ્ત્ર કોટીવાર વંદન હો ! અને સદાકાળ જૈન ધર્મ જયવંતો રહો ! એજ અંતરની ભાવના.

લી. સંઘનો બાળક.

કવિ ભોગીલાલ રતનચંદ

મેવાડમાં યાત્રાએ જતા યાત્રાળુઓને મારી

નમ્ર વિનતી

શ્રી કેશરીયાજીની યાત્રાએ ઘણા યાત્રાના ભાવિકો જાય છે, અને દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે અને વળતી મોટરમાં રવાના થઇ જાય છે. આવી ધાગડીઆ યાત્રા આજ કાલ ઘણી વધી ગઇ છે. જાણે બીલકુલ વખતજ ન હોય તેવી રીતે પોતાની જાતનું પ્રદર્શન કરે છે અને કરાવે છે. પણ મારી નમ્ર ભાવે સૂચના એ છે કે જરા ટાઇમ–વખત લઇ મેવાડના પુરાતન જૈન મંદિરો જોશો અને વિચારશો તો જરૂર તમારા આત્માને ખ્યાલ આવશે કે મેવાડ શું છે? અને મેવાડના બહાદુર જૈનો કેવા હતા. તેનું જરૂર ભાન કરાવશે.

મેવાડમાં ઘણા જ પુરાતન કિલ્લાઓ, સરોવરો, તિર્થ-સ્થાનો, કિર્તિસ્તંભો વિગેરે ઘણું ઘણું જોવા લાયક છે. તો ફુરસદ લઇ જરા જોશો અને વિચારશો. બને તો તેનો ઉદ્ધાર કરવા અગર કરાવવા મદદ કરશો. છેવટે કંઇ ન બને તો લાગણી ભર્યા બે અશ્રુઓ પાડી આશ્વાસન લેશો.

ભૂતકાળના ભાગ્યશાળીઓએ પોતાના જીવનમાં ધર્મ અને પ્રેમને કેવો ઓતપ્રોત બનાવ્યો છે તે જોવો હોય તો મેવાડ, આબુ ગીરીરાજ, ગીરનાર, પાલીતાણા, તારંગાજી વિગેરે આવા અનેક જૈન તિર્થસ્થાનોમાં જોઇ શકશો. જૈનોએ આપેલો તન, મન અને ધનનો ભોગ દ્રષ્ટીગોચર થશે, તો તેને ભોગવી લઇ આત્માને ઉજ્જવલ કરો એજ ભાવના.

લી. ભોગીલાલ કવિ.

सिसोदीया कुळ शिरोमणि

नेक नामदार श्रीमंत महाराजाधिराज श्री श्री श्री १०८ श्री

सर भोपाळसिंहजी साहेब बहादुर.

संस्थान–उदयपुर (मेवाड).

मने जणावतां आनंद थाय छे के आप नामदारश्रीना पवित्र मेवाडभूमिमां अनेक महापुरुषो उत्पन्न थया जेओना नाम आजे अमर छे. ते भूमिनो इतिहास लखवानुं सद्‌भाग्य मने प्राप्त थयुं अने ते सद्‌भाग्य आप नामदारश्रीनी पूर्ण कृपाथी फळीभूत थयुं छे. आशा छे के आपे आ मारा पवित्र कार्यमां जे उत्साह भर्यो आवकार आप्यो छे तेवो हंमेशा मानभर्यो आवकार आपशो. एवी प्रार्थना साथे आप नामदारश्री सदा दीर्घायु रहो अने आपश्रीनो ताज अविचळ अमर रहो अने सिसोदीआ वंशनी सदा यश कीर्त्ति कायम रहो एज भावना.

ली. भोगीलाल राजकवि
धरमपुर स्टेट.

નેક નામદાર શ્રીમંત મહારાજા

શ્રી વિજયદેવજી સાહેબ બહાદુર

સંસ્થાન ધરમપુર (સુરત)

વિ. વિ. આપ નામદારે મારા ઐતિહાસીક પુસ્તકમાં જે ઉદારતા બતાવી અને મારા કાર્યને જે ઉત્તેજન આપ્યું છે તેના માટે આપ નામદારશ્રીનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો જ છે. આપ નામદારશ્રી એક સાહિત્ય રસીક છો. તેમજ ઇતિહાસીક ભાવના વાળા છો. વળી આપ નામદારે આપશ્રીના રાજ્યનો ઇતિહાસ છપાવી બહાર પાડી આપે ઇતિહાસીક વસ્તુઓમાં એક ઘણો જ ઉપયોગી ગ્રન્થ પુરો પાડયો છે. તેમજ સંગીતના રસીકોને તેમજ સંગીતની ધગશવાળાઓના માટે આપે એક ઘણું જ કિંમતી ભૈરવી–રાગનું પુસ્તક સુંદર પ્રકાશનવાળું છપાવી બહાર પાડયું છે. તે ઉપરથી જ આપ એક સારા વિદ્વાન તેમજ વિદ્યાપ્રેમી છો. વળી મારા જેવા સાધારણ જ્ઞાનવાળાને આપે 'રાજકવિ'ની પદવી એનાયત કરી આપે એક રાજવિ તરીકેનું નામ જગતના તકતા પર રોશન કર્યું છે. આ બધા ગુણોનું અવલોકન કરતાં મારા આત્માને ઘણો જ આનંદ અને પ્રેમ આવે છે. વળી આપ એક આદર્શ રાજવિ તરીકે પ્રજાપ્રેમ જીતી આપે આપની રાજ્ય કારકીર્દીને ઘણી જ શોભાવી છે. પરમાત્મા ! આપશ્રીને તથા આપના સહકુટુંબને સદા દીર્ઘાયુ રાખો ? અને આપ નામદાર-શ્રીનો તાજ અવિચળ તપો ? એજ હૃદયની અંતિમ ભાવના ભાવી વિરમું છું.

લી. આપશ્રીનો બાળક

ભોગીલાલ કવિ.

અનુક્રમણિકા

શ્રી પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી

ભાતૃચંદ્રજી મહારાજશ્રીનો ટુંક પરિચય

એઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૯૧૯ ના પોષ વદ ૧૦ ના રોજ મરૂધર જેવા પવિત્ર પ્રદેશમાં વાંકડિઆ વડગામમાં બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ **દાનમલજી** તથા માતાનું નામ વિજયાબાઈ હતું. તેઓની સ્થિતિ સારી હતી અને તેઓ સુખી હતા. તેઓને યતિજી મહારાજના વચન અને આશિર્વાદથી ચાર પુત્રો થયા હતા પણ કુદરતની અવકૃપાથી કાળ પડયો ત્યારે તેઓ મહા દુ:ખમાં આવી પડયા આ વખતે બધા બાળકો નાના હતા આથી ત્રણ બાળકોને **માંડલમાં** હરખચંદ્રજી મહારાજને વહોરાવવામાં આવ્યા. તેથી ત્રણે બાળકોને મુક્તિચંદ્રજીએ દીક્ષા આપી અને ભલુનું નામ ભાતૃચંદ્રજી પાડવામાં આવ્યું. આ વખતે તેમની ઉંમર ફક્ત સત્તર વર્ષની હતી. તેઓને વિક્રમ સંવત ૧૯૩૫ ના ફાગણ સુદ ૨ ના રોજ દિક્ષા આપવામાં આવી હતી.

તેઓશ્રીએ વિદ્યાભ્યાસ કરી જ્ઞાનની જ્યોતિ જયાં જયાં ચોમાસા થયાં ત્યાં ત્યાં પ્રગટાવી અને સાશનનો ધ્વજ ફરકાવ્યો હતો. તેઓશ્રી સંયમી અને ચારીત્રશાળી વળી ઘણાજ નિરાભિમાની, વિનયી અને વિદ્વાન હતા, તેઓશ્રીની વ્યાખ્યાનની છટ્ટા ઘણી જ પ્રસંશનીય હતી. ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીયાવાડ, અને મારવાડ વિગેરે ઘણા સ્થળોએ વિહાર કરી લોકોને પ્રતિબોધ પમાડયા હતા. તેઓશ્રી વિક્રમી સંવત્ ૧૯૭૨ ના વૈશાખ વદ ૮ ના રોજ કાળધર્મ પામ્યા હતા.

આ પ્રમાણે આચાર્ય મહારાજ ઘણાજ સંયમી અને શાન્ત સ્વભાવી હતા વળી તેઓશ્રીનું શિષ્યમંડળ પણ એવું જ ઉત્સાહી હતું. વળી તેઓશ્રીના સંઘાડામાં **સાગરચંદ્રજી** આચાર્ય પણ મહા વિદ્વાન અને ચારીત્રશાળી હતા. તેઓશ્રીએ પણ પોતાના સંયમીપણામાં ઘણા જીવોને પ્રતિબોધ આપી ધર્મનો રસ્તો બતાવીને જીવન પવિત્ર બનાવ્યા હતા. એઓશ્રીના અનેક સદ્‌ગુણોને વશ થઈ તેઓશ્રીના શ્રાવક શ્રીમાન **શેઠ લાલભાઇ મનસુખરામ તથા શેઠ મયાભાઈ નેમચંદ** વિગેરે ગૃહસ્થો: ભકિતને આધીન થઈ તેઓશ્રીની યાદગીરી અર્થે આ પુસ્તકમાં મને સારી સહાયતા આપી પરમપૂજ્ય આચાર્યશ્રીના ફોટાઓ મુકવાનું ઉચીત્ત ધાર્યું અને મારા આ પુસ્તકમાં આવા પવિત્ર પુરૂષોના ફોટા મુકવાનું મને જે સદ્‌ભાગ્ય સંપાદન થયું તેના માટે હું તેઓશ્રીના ગચ્છના આગેવાનોનો આભાર માનુ છું. અને આશા રાખું છું કે હંમેશાં મારા સારા કાર્યમાં સહકાર આપી મને આભારી કરશે.

લી. ભોગીલાલ કવિ.

પુસ્તકના અગાઉથી ગ્રાહક થનારાઓના

મુબારક નામોની યાદી.

૭૫	શેઠ ફકીરચંદ કેશરીચંદ ભાણાભાઇ શ્રોફ	મુંબાઇ
૧૫	,, કાન્તિલાલ ઈશ્વરલાલ જે. પી.	,,
૧૭	,, ઓતમચંદ હીરજી હા. દેવચંદભાઈ	,,
૧૭	,, હરખચંદ મકનજી	,,
૧૭	,, ચુનીલાલ વીરચંદ રાધનપુરવાલા હા. શેઠ લલ્લુભાઇ કરમચંદ દલાલ	,,
૫	,, મકનજી માધવજી	,,
૭	,, રતિલાલ પ્રેમજીભાઇ	,,
૭	,, જમનાંદાસ મથુરદાસ બક્ષી	,,
૫	,, મનમોહનદાસ નેમીદાસ	,,
૨	,, જેઠાલાલ રામજીભાઇ	,,
૧	,, પ્રાણજીવનદાસ ત્રીભોવનદાસ	,,
૧	,, મણીલાલ અંદરજી	,,
૨૫	,, કાન્તિલાલ બકોરદાસ	,,
૮	,, ચીમનલાલ વાડીલાલ	,,
૧૭	,, નાથાલાલ ખુબચંદ હા. શેઠ ફકીરચંદભાઈ	,,
૫	,, ચંદુલાલ જેઠાલાલ	,,
૧૧	,, ભોગીલાલ ચુનીલાલ	,,
૮	,, સુરજમલ પુનમચંદ	,,
૧	,, ખીમજીભાઇ ઘેલાભાઇ ખોખા	,,
૭૫	,, વીરચંદભાઈ મનસુખરામ	અમદાવાદ
૭	,, જેસીંગભાઈ પોચાભાઇ વકીલ	,,
૫	,, રાવસાહેબ માણેકલાલ ચુનીલાલ પટેલ	,,
૧૧	,, કાન્તિલાલ ચુનીલાલ	,,
૨૫	શ્રી પાયચંદ ગચ્છ તરફથી હા. લાલભાઈ મનસુખરામ તથા શેઠ મયાભાઇ નેમચંદભાઈ	,,

૧૭	શેઠ છોટાલાલ જમનાદાસ જે. પી.	અમદાવાદ
૧૩	,, વાડીલાલ જમનાદાસ	,,
૨૫	,, જમનાભાઇ ભગુભાઈ હા. શેઠ બબાભાઈ	,,
૫	,, જેસીંગભાઇ કાલીદાસ	,,
૧	,, નેમચંદભાઇ હઠીસીંગ	,,
૪	,, જમનાદાસ છોટાલાલ	,,
૪	,, લલ્લુભાઇ ડાહ્યાભાઇ	,,
૭૧	,, લવજીભાઇ હુકમચંદ હા. ભાઇ લાલચંદભાઈ નાગજીભાઇ માંડલવાળા	,,
૧૩	,, વાડીલાલ જમનાદાસ	,,
૭	,, સકરાભાઇ લલુભાઈ મનોરદાસ	,,
૧૦	શ્રી પંન્યાસશ્રી શાંન્તિવિજય મહારાજ	,,
૫	શેઠ અમૃતલાલ ખુશાલચંદ હા. ત્રીભોવનદાસ.	પંચાસર
૧	શ્રીયુત ગુલાબચંદજી ઢઢ્ઢા	ઉમેદપુર (મારવાડ)
૫૧	જાગીરદાર શ્રી દોલતસિંહજી	સલુમ્બર (મેવાડ)
૧૦	શેઠ કસ્તુરચંદજી વરધીચંદજી	,, ,,
૧૦૦	,, રોશનલાલજી ચતુર	ઉદયપુર ,,
૧૦	,, અરજનલાલજી મનાવત્ હા. ભાઇ ફત્તેહલાલ	,, ,,
૭	,, તેજપાળજી ઓકળચંદજી	,, ,,
૭	,, ભમરલાલજી સંગાવડીયા હા. ઓઝજી ચમ્પાલાલ	,, ,,
૩	,, સુલતાનમલ છોગાલાલ	,, ,,
૩૫	શ્રી ફલોધી ના શ્રી સંઘ તરફથી હા. પંડિત અમૃતલાલ મોહનલાલ	ફલોધી મારવાડ
૩	શ્રી લોહાવટ હા. મહારાજ શ્રી હરિસાગરજીના ઉપદેશથી	લોહાવટ ,,
૧૨	શ્રી ખેરાળુના જૈન સંઘ તરફથી હા. પન્યાસ શ્રી દાનવિજયના ઉપદેશથી.	ખેરાળુ

૧૫ શ્રી આગ્રાના જૈન સંઘ તરફથી હા. મહારાજ
શ્રી દર્શનવિજયજીના ઉપદેશથી — આગ્રા

૧૫ શ્રી વેજલપુરના સંઘ તરફથી — વેજલપુર (પંચમહાલ)

૩૬ શ્રી ગોધરાના સંઘ તરફથી હા.
મુનિ મહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી — ગોધરા

૩૧ શ્રી લુણાવાડાના સંઘ તરફથી હા.
પન્યાસ શ્રી શાન્તિવિજયજી — લુણાવાડા

ઉપર મુજબ જે જે મુનિ મહારાજો અને સદ્‌ગૃહસ્થો તથા શ્રી સંઘ તરફથી આ પુસ્તકમાં ઉત્તેજન આપી મારા ઉત્સાહને વેગવંતો બનાવ્યો છે. તેના માટે હું સર્વેનો ઋણી છું.

ભોગીલાલ કવિ.

આભાર

આ મ્હારા ઐતિહાસીક પુસ્તકમાં પ્રથમ આશિર્વાદ બાળ બ્રહ્મચારી તિર્થોદ્ધારક આચાર્ય મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયનિતિસૂરિશ્વરશ્રી નો છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં પ્રથમ ઉત્સાહ આપનાર શેઠ મંગળદાસ ડાહ્યાભાઈ મુળચંદ તથા શેઠ ત્રીકમભાઇ મગનલાલ સુતરીઆ એ બે ગૃહસ્થો છે. આ સિવાય પંન્યાસશ્રી ૧૦૮ શ્રીશાન્તિવિજય તથા પંન્યાસ શ્રી ૧૦૮ શ્રીકલ્યાણવિજય તથા પંન્યાસ શ્રી ૧૦૮ શ્રીસંપત્‌વિજય તથા મહારાજ શ્રીવિદ્યાવિજય તથા આચાર્ય શ્રી લાભવિજય મહારાજનો પણ સદા આભારી છું. કારણ કે મજકુર પુસ્તકમાં મદદ અપાવવા સારૂ ઘણી જ મહેનત કરી છે. વળી આ સિવાય નિચેના સદ્‌ગ્રહસ્થોએ મને સારામા સારી મદદ આપી આભારી કર્યો છે.

દાનવીર શેઠ માણેકલાલ ચુનીલાલ જે, પી. તથા અં. સૌ શ્રીમતિ કમળાબ્હેન માણેકલાલ ચુનીલાલ. શેઠ હાથીભાઈ ગલાલભાઇ (પોતાની માતુશ્રીના સ્મરણાર્થે). શેઠ રતિલાલ વાડીલાલ. શેઠ સકરચંદ મોતીલાલ મુળજીભાઇ. શેઠ પન્નાલાલ નાગરદાસ (પોતાના મિત્રની યાદગીરી માટે). શેઠ દેવચંદભાઇ (ઉત્તમજી હીરજીવાળા). શેઠ ચુનીલાલ વીરચંદભાઇ. શેઠ દેવચંદભાઇ મકનજીભાઇ. શેઠ લાલભાઈ મનસુખરામ તથા શેઠ મયાભાઇ નેમચંદભાઈ (શ્રી પાયચંદ ગચ્છ તરફથી) શેઠ ફકીરચંદ કેશરીચંદ ભાણાભાઈ શ્રોફ. શેઠ કાન્તિલાલ ઇશ્વરલાલ રાવસાહેબ. મર્હુમ લાલભાઇ છોટાલાલ તરફથી તેમના ભાઈ જમનાદાસ છોટાલાલ તથા તેઓશ્રીની ધર્મપત્નિ બ્હેન સ્નેહલતા તરફથી. શ્રી ગોધરાનો જૈન સંઘ (મહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયના સુપ્રયાસથી) શ્રી લુણાવાડા જૈન સંઘ (પંન્યાસ શ્રી શાન્તિવિજયના સુપ્રયાસથી). શ્રી ખેરાળુનો જૈન સંઘ (પંન્યાસશ્રી દાનવિજયના સુપ્રયાસથી) મર્હુમ રા. રા. બાપુલાલ જીતમલની યાદગીરી માટે (પંન્યાસ શ્રી સંપત્‌વિજયના સંસારી મિત્રના માટે તેઓશ્રીના ઉપદેશથી). શ્રી વેજલપુર જૈન સંઘ તથા શ્રી ફલોધી (મારવાડ) નો શ્રી સંઘ વિગેરે શ્રીસંઘો તથા સદ્‌ગ્રહસ્થો તેમજ મારા મિત્ર મંડળ તરફથી જે જે ઉદારતા ભર્યો ઉત્સાહ આપવામાં આવ્યો છે અને મારા પુસ્તકના કાર્યમાં માંડળવાળા શેઠ લવજીભાઈ હુકમચંદ તરફથી શેઠ લાલચંદ નાગજીભાઇ. તથા શેઠ છોટાલાલ જમનાદાસ જે. પી. તથા ભાઈ જમનાદાસ વાડીલાલ વગેરે જે જે ગૃહસ્થોએ ઉત્સાહ ભર્યો આવકાર આપ્યો છે જેના માટે હું સર્વ સદ્‌ગૃહસ્થો તથા સન્નારીઓનો આભાર માનુ છું. વળી આ ઇતિહાસના કાર્યમાં તેમજ પ્રુફ સુધારવાના કાર્યમાં માંડલનિવાસી શાહ મફતલાલ ગુલાબચંદ પોતાના તનથી અને મનથી અથાગ મહેનત ઉઠાવી જેઓ હાલ મારી પાસે છે તેઓએ જે કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું છે

તે બદલ તેમનો આભાર માનવો તે અસ્થાને નહિં જ ગણાય! અને હમેશાં મારા કાર્યને આ પ્રમાણે સહકાર આપશો એવી આશા રાખું છું.

મેવાડના જૈન સ્થાપત્યોના ફોટાઓ (ચિત્રો ૩૪)* જે આ પુસ્તકમાં છપાવવામાં આવેલા છે તે બ્રિટીશ સરકારના પુરાતન સંશોધન ખાતાએ શ્રીયુત સારાભાઈ નવાબને છપાવવાની મંજુરી સાથે મોકલાવેલા તે માટે તે ખાતાના વડા અધિકારીઓનો આભાર માનીએ છીએ.

વળી આ પુસ્તકમાં કર્નલટૉડના રાજસ્થાનના ઇતિહાસની તેમજ ઉદયપુર સ્ટેટ તરફથી વીરવિનોદ તેમજ કવિ કેશરીસિંહના પુસ્તકમાંથી પણ કેટલીક જાણવા જોગ ઐતિહાસીક હકીકતો લેવામાં આવી છે. તેથી તે ઇતિહાસકારોના કર્તાઓનો આ સ્થળે આભાર માનું છું.

લી. કવિ ભોગીલાલ

---

* અસલ ફોટાના નંબર નિચે પ્રમાણે છે. જે આ પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે.

(૧)	૧૨૧	G	(૧૨)	૨૨૯૧	W. C.	(૨૩)	૨૪૯૦	W. C.
(૨)	૧૪૮	G/7	(૧૩)	૨૨૯૨	,,	(૨૪)	૨૭૧૩	,,
(૩)	૧૫૨	G/7	(૧૪)	૨૨૯૭	,,	(૨૫)	૨૭૧૪	,,
(૪)	૧૫૩	G	(૧૫)	૨૩૧૧	,,	(૨૬)	૨૭૧૫	,,
(૫)	૨૨૭૮	W. C.	(૧૬)	૨૩૧૨	,,	(૨૭)	૨૭૧૬	,,
(૬)	૨૨૭૯	,,	(૧૭)	૨૪૫૬	,,	(૨૮)	૩૦૦૩	,,
(૭)	૨૨૮૬	,,	(૧૮)	૨૪૫૭	,,	(૨૯)	૩૦૦૭	,,
(૮)	૨૨૮૭	,,	(૧૯)	૨૪૭૧	,,	(૩૦)	૩૦૦૮	,,
(૯)	૨૨૮૮	,,	(૨૦)	૨૪૭૬	,,	(૩૧)	૩૨૩૩	,,
(૧૦)	૨૨૮૯	,,	(૨૧)	૨૪૭૮	,,	(૩૨)	૩૬૭૫	,,
(૧૧)	૨૨૯૦	,,	(૨૨)	૨૪૮૯	,,	(૩૩)	૩૬૭૮	,,
						(૩૪)	૩૬૮૧	,,

ઉપરોક્ત નંબરવાળા ફોટાઓ મારા પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે તેથી ફરી બ્રિટીશ સરકારના પુરાતન સંશોધન ખાતાના વડા ઓફીસરોનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

તા. ક.—આચાર્યશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયનીતિસૂરિશ્વરજી ઉપર આ પુસ્તકમાં ફોટા આપવા રા. રા. સારાભાઇ નવાબે જે ઉદારતા બતાવી છે તે માટે તેઓશ્રીનો પણ આભાર માનું છું.

લી. કવિ ભોગીલાલ

બરોડા સાહિત્યસભા તરફથી
બરોડા કોલેજમાં થએલા મેળાવડા
પ્રસંગે અપાયેલું

સર્ટિફિકેટ

BARODA COLLEGE,
BARODA
24th July 1935.

TESTIMONIAL

I have great pleasure in testifying to the abilities of Mr. Bhogilal Ratanchand Vora, Shighra Kavi, who is a Raj-Kavi of the Dharampur State. He can entertain an audience very well by his knack at prompt **Extempore** metrical compositions. He offered a lyrical treat to a meeting arranged by the Baroda Sahitya Sabha. He has a fine art of adjusting his store of musical words and elegant thoughts to any subject suggested on the spot. While he was treating the audience in his own pre-arranged way, he was asked by some people from the audience to sing some fresh compositions on (1) The College Hall (2) An Ideal professor, and so on, and he could Immediately prepare the required compositions and sing them. It was delightful to have attended his performance, and we hardly realised that two hours have passed away when he finished his singing.

A. K. Trivedi.
Professor, Baroda College, and
President, Baroda Sahitya Sabha.

જનતાને નમ્ર અપીલ.

આ પુસ્તક બનાવવાનો મુખ્ય હેતુ દરેક વ્યક્તિને ઐતિહાસીક જ્ઞાન થાય તેમજ ભૂતકાળના શૂરવીર પુરૂષો ઉપર કીંચીંત પણ શ્રદ્ધા વધે વળી કયા કયા મહાપુરૂષોએ પોતાની માતૃભૂમિ માટે શું શું આત્મભોગ આપ્યા તેની પણ ઝાંખી થાય આવી અનેક ભાવનાઓને વશ થઈ આ સાહસ ઉપાડવામાં હિંમત કરી અને મારી અંતઃકરણથી એવી પણ અભિલાષા ખરી કે આવા ઐતિહાસીક ચરિત્રો સંગીત સાથે જો જાહેર જનતામાં પ્રવચન કરવામાં અગર કરાવવામાં આવે તો ઘણી જ વ્યક્તિઓમાં કંઈક ઓર ચેતન આવે અને એ ચેતન હંમેશના માટે કાયમ રહે કારણ કે મેં મારી શક્તિ અનુસાર **સિંધ, દક્ષિણ, પંજાબ, મારવાડ, ખાનદેશ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત** વિગેરે ઘણા ઘણા શહેરોના નામાંકિત વ્યકિતઓની સમક્ષ સંગીત સાથે જાહેર પ્રવચન કરી મેં ચોક્કસ અનુભવ મેળવ્યો છે. અને તેનાથી જીવદયા, સામાજીક, અને વહેવારીક કાર્યમાં લોકોને ઘણું જ જાણવાનું મલ્યું છે. ઘણા માણસોએ હિંસા-દારૂ અને અભક્ષ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી પોતાનું જીવન પવિત્ર બનાવ્યું છે.

તો દરેક જનતાને તેમજ દરેક નાની-મોટી સંસ્થાઓના સંચાલકોને મારી નમ્ર અપીલ છે કે ઘેર ઘેર આવા ઐતિહાસીક ઉપદેશો સંગીત સાથે તેમજ ભજનો દ્વારા કરવા અગર કરાવવાના સંગીન પ્રયાસો કરશો તો ઓછા ખર્ચે ઘણો જ ધાર્મિક લાભ થવા સંભવ છે.

મારી આટલી નમ્ર અરજ નાના-મોટા, ધનવાન અને શ્રીમંતો જરૂર ધ્યાનમાં લેશે એવી આશા રાખી વિરમું છું.

લી.

ભોગીલાલ કવિ

ઇતિહાસના મૂલ્ય.

ઝવેરી મુળચંદ આશારામ વૈરાટી.

દુર્ભાગ્યે ઇતિહાસના મૂલ્ય હજુ આપણને સમજાયાં નથી, અને ઇતિહાસની અવગણના કરીને કોઇ પ્રજા ઉંચે જઈ શકી નથી. એ સામાન્ય સત્ય પણ હજુ આપણને બરાબર સમજાયું નથી, ખરેખર! આપણે આપણી વર્તમાન સ્થિતિથી અસંતુષ્ઠ હોઇએ અને આપણે આપણી પ્રજાને તેની આધુનીક સ્થિતીમાંથી ઉંચે લઇ જવાની અભિલાષ સેવતા હોઇએ. તો ઇતિહાસના અનેક વિધ સાધનો આપણે આપણી ભાવી પ્રજાના હાથમાં મુકવા જોઇએ.

એક પ્રજા પ્રગતીના કાળમાં કેવી રીતે ઉંચે જઈ શકી અને એણે એના ઉત્કર્ષની સાધના કેવી રીતે કરી, કયા કયા ધીર, વીર અને સંત પુરૂષોએ એની પ્રગતીના સાધનમાં કેવો અને કેટલો ફાળો આપ્યો. એજ પ્રજાની પડતી કેમ થવા લાગી. એના વિકાસ અને ઉન્નતિના પુર કેમ ઓસરવા માંડયા. એની પ્રગતીને અટકાવવા કઇ કઈ શકિતઓ સામે આવી અને એ કાળના આગેવાનોએ શકિતની સામે થવામાં કેમ નિષ્ફળ ગયા અને કેવા સંજોગો વચ્ચે કઇ ભૂલો થવા પામી કે જેથી એ પ્રજા વેરણછેરણ થઇ અવનતીની દશાને પામી.

આવી સાચી સ્થિતીનું દર્શન કરાવતા ઈતિહાસના પાના જ્યાં સુધી આપણે આપણી ભાવી પ્રજાના હાથમાં મુકીશું નહીં અને આપણે આપણા અભ્યાસક્રમમાં ઈતિહાસની ગુંથણી કરીશું નહીં ત્યાં સુધી આપણી પ્રગત્તિની સાધનાને સાચો વેગ મળવાનો નથી, આ જોતાં સાચા ઈતિહાસના પ્રકાશનોની કીંમત કેટલી મોટી છે એ આપણે સમજવું જોઇએ.

મેવાડ એ તો ભારતવર્ષનું ગૌરવવંતુ તિર્થસ્થાન છે, પ્રજાના જીવનમાં પ્રાણ પુરનાર અનેક વીરો અને વીરાંગનાઓની એ જન્મભૂમિ છે. એનો ઇતિહાસ દેશભકત રણવીરો અને બલીદાન પાછળ સર્વસ્ત્ર હોમનાર વીરોના ઇતિહાસમાં મોખરે છે. એણે ધર્મ ટેક અને વહાલી ભૂમિની ઈજ્જત માટે જે બળીદાન દીધાં છે એ વાંચતા તો એ ભૂમિ પ્રત્યે આપણા શીર નમી જાય છે. હિંદુ સંસ્કૃતી અને હિંદુસ્તાનનું નામ જ્યાં સુધી બોલાતું હશે ત્યાં સુધી મહારાણા પ્રતાપ અને અણીના વખતે એના ચરણે સર્વસ્વની ભેટ ધરનાર ભામાશાનાં નામ ભૂંલાવાના નથી.

એ મેવાડી પ્રજા એકલો વીરતા અને બળીદાનનો આદર્શ લઇને જ જીવનારી પ્રજા નહોતી પરંતુ કળા. કૌશલ્ય અને શીલ્પના ઉંચા આદર્શો એના જીવનમાં ઓતપ્રોત થએલા હતા. એનો ઝાંખો ખ્યાલ તો આ "મેવાડના અણુમોલ જવાહિર" ના પાના ફેરવતા આપણને આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. કળા, કારીગરી અને ભવ્યતાનું દર્શન દેતા અનેક વિધ જૈન મંદિરોના ફોટાઓનો જે સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં રજુ થયો છે. એ જોતાં જ આપણને સમજાશે કે કળા અને કારીગરી પ્રત્યેનો એ પ્રજાનો પ્રેમ કેટલી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યો હતો.

આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવાનું જે મોટું કામ કવિ ભોગીલાલ રતનચંદે ઉપાડ્યું જોઈ મને એમ લાગ્યા કરતું કે તેમણે ઉપાડેલું કામ એ એમની શકિત બહારનું કામ છે. છતાં એ કામ પુરૂ કરવા પાછળનો એમનો ઉત્સાહ અને ખંત વડે એ કામ પુરૂ થતું જોઇ મને ખુબ આનંદ થાય છે. એમણે આ ઇતિહાસને લગતી માહિતીઓ ભેગી કરવા પાછળ અને અનેક કળા પૂર્ણ શીલ્પકળાના નમુના સમાં ફોટાઓનો જે સંગ્રહ ભેગો કર્યો છે, એ જોતાં હવે એમ લાગ્યા સિવાય નથી રહેતું કે આ પુસ્તક ખરેખર કવિ ભોગીલાલના જીવનનું એક સંભારણું બની રહેશે.

એમની તાત્કાળીક કવિતા બનાવવાની શકિત અને સભા રંજન કરતો એમનો કંઠ તેમનું સ્થાન ઉંચે લઇ આવ્યો છે. શ્રીપાળ મહારાજાનો રાસ અને બીજાં કવિતાના પુસ્તકો પણ તેમણે રચી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, ધરમપુર રાજ્યના રાજકવિ તરીકેનું માન તેઓને મળેલ છે.

કાગળની મોંઘવારીના આ કાળમાં પુસ્તકને લગતી માહિતીઓ ભેગી કરવામાં અને ફોટાઓનો સંગ્રહ ભેગો કરવા પાછળ એમની કેટલી શકિત અને ખરચનો વ્યય થયો હશે એ તો પુસ્તક હાથમાં લઇ તેના પાના ફેરવ્યા સિવાય આપણને તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. લાયબ્રરીઓ અને મેવાડનો ઇતિહાસ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પ્રત્યેક મનુષ્યને આ પુસ્તક ઘરમાં વસાવવાની ભલામણ કરી શકાય તેમ છે.

તા. ૨૬-૯-૪૦
ઝવેરીવાડ, વરાટી નીકેતન નં. ૧
અમદાવાદ

લી.
ઝવેરી મુળચંદ આશારામ વૈરાટી

मेवाडवासीओनो आभार

उदयपुर निवासी साहित्य प्रेमी तेमज उच्च संस्कारी अने निश्चय ानना दानवीर शेठ रोशनलालजी चतुरनो मने परिचय थतां मारा आत्माने ाणो ज आनंद अने प्रेम उद्‌भव्यो. मारा आ इतिहासीक पुस्तकमां तेओश्री ारफथी घणी ज सारी रकम मदद तरीके आपवामां आवी हती अने ़तिहासीक कार्यमो तेओश्रीनो अजोड फाळो छे तेमज " मेवाड जैन प्रान्तीय वेताम्बर तीर्थोद्धारक कमीटी " ना संचालको अने ते कमीटीना चेरमेन ोठश्री मनोहरलालजी बी. ए. एल. एल. बी तथा उदयपुर राज्यना रेवन्यु कमीश्नर साहेब शेठ मोतीलालजी वोरा तथा अन्य सद्‌ग्रहस्थो तरफथी पण ाणी ज किमती सलाह आपी मारा कार्यमां पुरेपुरो उत्साह पुर्यो छे. तेथी भा स्थळे तेओश्रीनो तेमज शेठ श्री रोशनलालजीनो अंतःकरणथी आभार ानुं छुं.

वळी सलुम्बर निवासी जागीरदार श्रीयुत दोलतसिंहजी साहेब तथा मन्य ग्रहस्थो तरफथी आ इतिहासना कार्यमां मने घणो ज उत्साह भर्यो भावकार आपी मारा कार्यने वधावी लीधुं छे. तेथी आ स्थळे तेओश्रीनो ाण आभार मानुं छुं. अने मेवाडवासी ग्रहस्थोने मारी विनति छे के ज्यारे ारा शुभ कार्यमां जरुर पडे पोतानाथी बनती मदद आपी मारा कार्यने भागळ वधारशे एवो आशा राखुं छुं अने फरीथी पण उपरोक्त सर्वे ग्रहस्थोनो भाभार मानी वीरमु छुं.

ली. संघनो सेवक

भोगीलाल कविना जयजीनेंद्र.

મારી ભાવના

આ અતિહાસીક પુસ્તક હું મારી શક્તિ અને બુદ્ધિ અનુસાર બહાર પાડવા ભાગ્યશાળી બન્યો. જનતાએ મારા પુસ્તકને દીલોજાનથી આવકાર આપી ઉત્સાહીત કર્યો તેના માટે હું જેટલા વખાણ કરૂં તેટલા ઓછાં છે. મારી ભાવના હજુ આટલેથી અટકતી નથી પણ હજુ મારા વિચારોનો પ્રવાહ જગતની જનતાના ચર્ણે નવી નવી વસ્તુઓ દ્વારા મુકવાનો મારા મનનો નિરધાર છે. અને મારૂં જીવન એ ભાવના પુરી કરવા તમન્ના સેવે છે.

ઘણી ઘણી વખત હું આર્થીક મુંઝવણથી મુંઝાઈ મારી ભાવનાને કાયમ સજીવન રાખી શકતો નથી છતાં આત્માના વિશ્વાસ ઉપરજ જ્યારે કાર્યનું આરંભપણું કરૂં છું ત્યારે કુદરતી શક્તિ મને ગેબી મદદ આપે છે અને એ ગેબી શક્તિના આધારેજ થોડી ઘણી પણ મારી ભાવના પુરી કરવા શક્તિશાળી બન્યો છું. હજી હું જગતના ચર્ણે સારા સામાજીક અને ધાર્મીક એવા સચીત્ર પુસ્તકો બહાર પાડવાની અભિલાષા સેવું છું. અને મેં મારા આત્મા સાથે નિશ્ચય કરી પણ દીધો છે.

પરમાત્માના આશરે ઝુકાવ્યું છે અને સદા ઝુકાવીશ. મને ખાત્રી છે કે મારા સત્ય શુભ કાર્યમાં મારા મિત્રો તથા સદ્‌ગ્રહસ્થો મારી ભાવના જરૂર પુરી કરશે જ.

આભાર

આ પુસ્તક છાપવામાં ધી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસના માલીક શા. મણીલાલ છગનલાલે અથાગ પરિશ્રમ વેઠી પોતાની દેખરેખથી કામ કર્યું છે તે બદલ હું તેમનો આભાર માનું છે.

લી. ભોગીલાલ કવિ.

તા. ક. ધાર્મીક, સામાજીક, ઐતિહાસીક અને કૉમીક વિગેરે સંગીત સાથે પ્રવચન કરી જાહેર પ્રજા તેમજ રાજા મહારાજાઓ તરફથી ઘણા સુવર્ણપદકો અને સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા છે. તો શુભ પ્રસંગે ઉપરોકત લાભ લેવા દરેક જૈન-જૈનેતર ભાઈઓને મારી નમ્ર વિનંતી છે. ધાર્મીક પ્રસંગે કોઈપણ જાતની ફી લેવામાં આવતી નથી.

લી. ભોગીલાલ રતનચંદ કવિ.

મેવાડના અણમોલ જવાહિર

યાને

આત્મ બલિદાન

: પ્રકાશક, :

ભોગીલાલ રતનચંદ વોરા.

ધરમપુર સ્ટેટ રાજકવિ (પાટણવાલા)

મંગળાચરણ

સ્તુતિ

(લાવણી)

અશરણુને શરણું છે તારૂં, શરણુંગતને સહાય કરો;
અધમ ઉદ્ધારણ ભવજળ તારણ, કીંકર કેરૂં કલ્યાણ કરો. ૧
સાહસ ઉપાડું તારા ભરૂસે, મુજ બુદ્ધિનો વિકાસ કરો;
ભાવના ભાવુ શુદ્ધ હૃદયથી, પાપ રંકના દૂર હરો. ૨
અણમોલ જવાહિર મેવાડ કેરા, વિશ્વ જનતા ચરણે ધરૂં;
સહાયક થાજો તું જગ તાતા, કદી ન તુજ નામ હું વીસરૂં. ૩
શાસન દેવ મુજ રક્ષા કરજો, મુજ હૃદય ધર્મ જ્યોત પ્રકટાવો;
પતિત પાવન છો મુજ સ્વામી, વિદ્યા મુજમાં વિકસાવો. ૪
આધિ, વ્યાધી ને ઉપાધી, આપી આશિષ દૂર કરો,
યશકિર્તી મુજ કાર્યમાં સાધુ, એવી સિદ્ધિ મુજ દીલ વસો. ૫

સરસ્વતિની સ્તુતિ

મયુર વાહન તારૂં, સરસ્વતિ મયુર વાહન તારૂં.
હસ્ત વીણા ધારીણી તું તો, ગીત સદા તુજ પ્યારૂં;
એ ગીતની અપૂર્વ મધુરતા, શાન્ત બને ચિત્ત મારૂ. સરસ્વતિ૦ ૧

તંત્ર રણીત સંગ ધ્વનિ ખીલવતી, પ્રફુલ્લ કરે જગ સારૂં;
મનને, સ્વરને, રસને તું સ્ફુરતી, ખીલવતી મન મારૂં. સર૦ ૨

દેજે હૃદયમાં સન્મતિ માતા, તુજ કૃપા વીણ જીવન અકારૂં;
સંજીવન કેરા તિમિર ટાળો, તુજ કૃપાએ સુખ મળનારૂં. સર૦ ૩

શરણે આયો તુજ ચરણમાં, ચરણ રજ શીર ધારૂં;
કહે ભોગીલાલ તુજ કૃપા વિના, સારા વિશ્વે અંધારૂં. સર૦ ૪

'પ્રાચીન' જૈનોની ઐતિહાસીક નોંધ

(૧) સંવત ૧૦૭૦ સને ૧૦૧૩ માં મહમુદે નારદીન ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેના મુલકને લઇ લીધો. તે વખતે એક અજાયબીની વાત એ છે કે ત્યાં મન્દિરમાંથી (દહેરાસરમાંથી) એક પથ્થર નીકળ્યો જેનો સંવત દેખવાથી ૪૦૦૦૦ વરસ પહેલાંનો છે એવું સાબીત થયું. (વિરવિનોદ ભા. ૧ પાનું ૬૫). આથી જૈનધર્મ અને મુર્તિપૂજા અનાદીકાળની સાબીત થાય છે.

(૨) ભાણપુરાની નાલ, એ ઘાણેરાવથી છ માઈલ દક્ષિણ તરફ છે. ખાસ કરીને 'રાણપુરના (રાણકપુર) જૈન મંદિરો'થી પ્રસિદ્ધ છે. લોકો એવું કહે છે કે પ્રાચીન શહેરના સ્થાનમાં એ બનેલ છે. 'નાલ'થી અડધે દુર ઉપરની બાજુ એક પ્રાચીન પથ્થરના બંન્ધનો થોડો ભાગ બચેલો છે. જે ત્યાં નદીની આસ-પાસ બંધાવી ગયા હતા. તેથી પ્રાચીન વૃક્ષોની વચમાં જૈન મંન્દિર બહુ જ શોભાયમાન દેખાય છે. (વિરવિનોદ ભાગ ૧. પૃષ્ટ ૧૦૭).

(૩) મેંડક, કછુઆ, કર્કટ (કેંકડા) અને જલસર્પ (ડિએડૂ) વિગેરે અનેક પ્રકારના જંતુ હોય છે. પણ મચ્છી બહુ મહેનતે મલે છે કારણ કે અહીં દેવસ્થાનોમાં અને અન્ય જલાશયોમાં મચ્છી મારવાની મનાઇ છે. ગૂંછ જાતની એક માછલી જે વેડચ અને બનાસ નદીમાં મલે છે. તે વજનમાં એક મણથી વધારે હોય છે. તેના મોંઢામાં દાંતની હાર, મોટી મૂંછ અને તેનુ માથુ બહુજ કઠીણ હોય છે. (કોઇ પણ જીવની હિંસા કરવાની મનાઇ છે. જીવદયા અને અહિંસા પ્રત્યે કેટલું રાજાઓને માન હતું. તે આ દાખલા ઉપરથી સમજાશે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લા પુષ્ટ ૧૧૭).

(૪) શ્રાવણ વદ ૧૧ થી ભાદરવા સુદ ૪ સુધી (મારવાડી ભાદરવા વદ ૧૧ થી ભાદરવા સુદ ૪ સુધી) જૈન શ્વેતાંમ્બરી મતવાળાના (સંવત્સરી) પર્યુષણ હોય છે તે વખતે રાજ્યે કસાઇ લોકોને જાનવર મારવાની મનાઇ કરી છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લા. પૃષ્ટ ૧૨૭) આથી સમજાય છે કે રાજાઓને જૈનધર્મ પ્રત્યે કેટલું માન હતું.

(૫) જૈન શાખામાં બે ભાગ છે. એક શ્વેતાંમ્બરી અને બીજો દીગંમ્બરી એમ બે શાખાઓ છે. શ્વેતાંમ્બર ના મુખ્ય શાસ્ત્ર ૪૫ સૂત્ર છે. જેમ વેદાંન્તથી ગાયત્રી મંત્ર ને માને છે તેવી રીતે જૈન લોક નવકાર મંત્ર ને માને છે. અને સમયાનુસાર એનો જપ કરે છે. એમાં પણ બે ભેદ છે. એક મૂર્તિ-પૂજક. અને બીજો અમૂર્તિપૂજક. મૂર્તિપૂજકોમાં જતીં, સવેગી અને મહાત્મા વિગેરે છે. અને અમૂર્તિપૂજકોમાં ઢુંઢિઆ સાધુ છે. પણ ૨૪ તિર્થંકર અને ૪૫ સૂત્રોંને સર્વ માને છે. કેવળ એના અર્થ સૌ સૌના સિદ્ધાન્તાનુસાર કરવામાં પરસ્પર વિરોધ છે. એ જૈનના કે આચાર્યોને માનવાવાલા પ્રાયેઃ મહાજન લોક છે. શ્વેતાંમ્બરને માનવાવાલા રજપૂતાનામાં મુખ્ય ઓસવાલ મહાજન છે. ભારતવર્ષમાં બીજા ભાગોમાં જુદી જુદી કોમોના મહાજન બહુજ છે. (વીર વિનોદમાં સુત્રો ૪૨-૩૨ ની સંખ્યા આપી છે પૃષ્ટ ૧૪૪). (વીરવિનોદમાં શ્વેતામ્બરી = માટે ૩૨ સુત્રોનો લેખ છે સ્થાનકવાસી પણ ૩૨ સુત્રો માને છે. વી. વી. પા. ૧૪૪)

વિક્રમ સંવત સોળસેંના શતકની શરૂઆતમાં જતી લોકોમાંથી વૈરાગ્ય ભાવ ન્યૂન થયો. તેથી ગુજરાતમાં 'લુંકા' મહેતાએ પોતાના સૂત્ર ગ્રંથોની અનુસાર એક નવો ફિરકો ચલાવ્યો. જેનુ નામ 'લૂંકાગચ્છ' પ્રસિદ્ધ થયો. અને એમાંથી ઢુંઢિઆના સાધુ નીકળ્યા. જેને ૨૨ જણ ભેગા થઇ દીક્ષા લીધી તેને બાવીશ ટોલા કહે છે. એ ટોલાદીઠ દરેક ટોલામાં એક એક આચાર્ય હોય છે. જ્યારે આ બાવીસ ટોળાના સાધુની ચાલચલન શિથીલ થવા લાગી ત્યારે રઘુનાથ ઢુંઢિયાના ટોલામાંથી એના શિષ્ય ભીખમએ વિક્રમ ૧૮૧૫ માં એક નવી શાખા કાઢી અને તેના તેર શિષ્ય થવાથી ' તેરાપંથી ' કહેવાયાં. ભીખમઆચાર્ય વિક્રમ ૧૭૮૫ માં પેદા થયા અને એણે વિક્રમ ૧૮૦૮ માં સાધુનો વેશ લીધો. અને વિક્રમ ૧૮૧૫ માં ' તેરાપંથી 'નો ફિરકો ચલાયો. અને વિક્રમ ૧૮૬૦ માં તેમના કાળકર્યા પછી એના શિષ્ય ભારમલ ગાદીપર બેઠા, અને વિક્રમ ૧૮૭૮ માં તે ગુજરી ગયા. એના પછી રાયચંદ ગાદી પર બેઠા, તે વિક્રમ ૧૯૦૮ માં પરલોકવાસી થયા એના પછી જીતમલ આચાર્ય થયા. તે વિક્રમ ૧૯૩૯ માં ગુજરી

ગયા પછી મેઘરાજ થયા. (વિરવીનોદ ભાગ ૧ લો. પૃષ્ટ ૧૪૪).

(૬) બીજો ફિરકો જૈનોમાં દીગમ્બરી છે. તેમના આચાર્ય ભટ્ટારક કહેવાય છે. તે અવસ્ત્ર તથા નગ્ન રહે છે અને બે હાથોની હથેળીમાં ભોજન કરે છે. જો કદાચ ખાવાના સમયે બિલ્લિ આદિના નામ સાંભળવામાં આવે તો તે દિવસે તેમને ઉપવાસ કરવો પડે છે. એવા ભટ્ટારક કર્ણાટક દેશમાં રહે છે. [1]તેઓ કોઇ કોઇ વખત પર્યટન કરતાં કરતાં આ બાજુ આવે છે. તેઓને શ્રાવકો મુનિરાજ કહે છે. શ્વેતાંમ્બરી અને દિગમ્બરી એ બે શાખાઓમાં કંઈ ને કંઈ અંતર છે. શ્વેતાંમ્બર લોક ૧૨ અંગ અને બાકી ઉપાંગ મેળવીને ૩૨ સૂત્ર બતાવે છે, તેવી રીતે દિગમ્બરી પણ ૧૨ અંગ કહે છે. અને તેના નામોમાં પણ બહુ અંતર બતલાવતા નથી. પણ કહે છે કે મહાવીરસ્વામીથી કંઈ સો વર્ષ પછી બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડયો તેમાં અમારા પ્રાચીન ગ્રંથોનો નાશ થઇ જવાથી એનોજ આશરો લઇને જે બીજા ગ્રંથો બન્યા એના અનુસાર પોતપોતાના ધર્મનું આરાધન કરે છે.

શ્વેતાંમ્બરી પણ ૧૨ વર્ષ દુષ્કાળ પડયાનું માને છે. કિન્તુ પ્રાચીન ગ્રંથો નાશ થવાથી ૪૫ સૂત્રોમાંથી ૩૨ સૂત્રો સાબીત રહ્યા અને ૧૩ ખંડિત થયા. એને એ પછીથી બનાવી પ્રગટ કરેલ છે. શ્વેતામ્બરી તથા દિગમ્બરી લોકોમાં જે ભેદ છે તે ૮૪ બોલ અને ૮૪ વાતોમાં છે. તેમાંના થોડા બોલ નીચે લખ્યા છે.

(૧) શ્વેતામ્બરી કેવળ જ્ઞાનીને આહારનીહાર કરતા માને છે અને દિગંબરી માનતા નથી.

(૨) શ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીને ઉપસર્ગ અથવા શુભાશુભ સૂચક મહાભૂત વિકાર માને છે. અને દિગંમ્બરી તેનો સ્વીકાર કરતા નથી.

(૩) શ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીની પાઠશાળામાં જઇને ભણવાનું પ્રસિદ્ધ કરે છે. પણ દિગંમ્બરી નથી માનતા.

(૪) શ્વેતામ્બરી તીર્થંકરને ગુરૂ વડે દિક્ષા પ્રાપ્ત થઇ માને છે અને દિગંમ્બરી માનતા નથી.

(૫) શ્વેતાંમ્બરી કહે છે કે તીર્થંકરની દિક્ષાના સમયે ઇંદ્રે આવીને કપડા ઓઢાડયા છે. પરંતુ દિગંમ્બરી આ વાતનો સ્વીકાર નથી કરતાં.

---

૧. બીજા ભટ્ટારક કેવળ નામ માત્ર જ છે. તે વસ્ત્ર, પરિકર, અને વાહન આદિ સર્વ કંઈ રાખે છે એવા લોક વાસ્તવમાં ઢોંગી છે.

(૬) શ્વેતાંમ્બરી, ગણુધરના વિના મહાવીરની કંઇ વાણી વ્યર્થ ગઈ કહે છે પરંતુ દિગંબરી નથી ગઈ બતાવે છે.

(૭) શ્વેતાંમ્બરી કહે છે કે મહાવીરને બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાંથી બદલી ત્રીશલારાણીના ગર્ભમાં લાવ્યા. પરંતુ દિગંમ્બરી કહે છે કે તે પ્રારંભથીજ રાણીના ગર્ભમાં હતા.

(૮) શ્વેતાંમ્બરી આદિનાથને જુગલીઆ કહે છે. અને દિગંમ્બરી નથી કહેતા.

(૯) શ્વેતાંમ્બરી આદિનાથના માટે વિધવાના ઘરમાં રાખ્યાનું કહે છે. પરંતુ દિગંમ્બરી એને જુઠુ કહે છે.

(૧૦) શ્વેતાંમ્બરી બે તીર્થંકરને અવિવાહિત માને છે અને દિગંમ્બરી પાંચને માને છે.

(૧૧) શ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીને સામાન્ય જ્ઞાનીના પ્રણામ કરવાનું માને છે. દિગંમ્બરી માનતા નથી.

(૧૨) શ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીને છીંક થાય છે માને છે. પણ દિગંમ્બરી માનતા નથી.

(૧૩) શ્વેતાંમ્બરી ગૌતમને ત્રિડંડી તાપસીની પાસે ગયા કહે છે. પણ દિગંમ્બરી કહેતા નથી.

(૧૪) શ્વેતાંમ્બરી સ્ત્રીને મોક્ષ હોવાનું માને છે. દિગંમ્બરી માનતા નથી.

(૧૫) શ્વેતાંમ્બરી ૧૯ મા તિર્થંકરને મલ્લિકુંવરી કહીને સ્ત્રી સ્વરૂપ માને છે. અને દિગંમ્બરી મલ્લિનાથ કહી પુરૂષ માને છે.

(૧૬) શ્વેતાંમ્બરી જુગલીઆને દેવ હરી ગયા કહે છે, પરંતુ દિગંમ્બરીનો એના ઉપર વિશ્વાસ નથી.

ઇત્યાદી રીતે ૮૪ બોલોના અંતર છે અમે આ વિષયમાં વિસ્તાર બહુ થવાથી લખી નથી. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ટ ૧૪૫ થી ૧૪૬ સુધી.)

(૭) મેવાડમાં જૈનોનું મોટું તીર્થસ્થાન ઉદયપુરથી ૧૬ ગાઉ દક્ષિણ ખૈખાડાની સડક પર ધૂલવ ગામમાં ઋષભદેવનું મંદિર છે. તેને વેદામ્નાયી અને જૈન બેઉ માને છે. આ મૂર્તિને વેદામ્નાયી લોક વિષ્ણુના દશા અવતાર સમજીને પોતાના ધર્મને અનુસરીને અને જૈન લોક તીર્થંકર સમજીને પોતાના ધર્મને અનુસરીને પુજે છે. અહીંયાં કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ,

કર્ણાટક, પંજાબ, અને ઉત્તરખંડના હજારો યાત્રીકો આવે છે. અને મોટી ભાવનાથી કેસર ચઢાવે છે. કેસર ચઢાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે. એક યાત્રીક કેસર ચઢાવી રહે એટલો સમય બીજો યાત્રીક એક રૂપીઆભાર કેસર લઈને પછી પોતાનું રૂપીઆભાર કેસર ચઢાવે છે.

કેસરને પથ્થર પર પથ્થરથી ઘસીને યાત્રીકો પોતાના હાથથી ચઢાવે છે. એ કેસર ને પુજારી યાત્રિકોને વેચે છે. અને કેસર આ અધિકાર સાથે ચઢાવે છે જેથી એનું બીજું નામ 'કેસરિયાનાથ) પ્રસિદ્ધ થયું છે. અને મૂર્તિનો રંગ કાળો હોવાથી 'કાળાજી' પણ બોલે છે. આ મંદિરની ચારે તરફ ભીલોની વસ્તી છે. અને ભીલ કેસરિયાનાથ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે. આ લોક સોગંદ અથવા શપથ કરવાની વખતે કેસરિયાનાથની કેસર ચખાકર એ વાતનો ઈન્કાર કરે છે. ફરી કોઇ વખત બદલાતા નથી.

આ મંદિરને બનવાનો મુખ્ય વખત કહાનિયોંના તૌરપર છે. પણ મંદિરની પ્રશસ્તિમાં આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર વિક્રમ સંવત ૧૫ મી સદીની શરૂઆતમાં હશે એમ માલમ પડે છે. પહેલાં હજારો રૂપીઆ અને જેવર ભેટ થતું હતું એને પુજારી લોક પોતાના બનાવી લેતા હતા. પણ વૈકુંઠવાસી મહારાણા સજ્જનસીંહ સાહેબના સમયથી અહીંનો પ્રબંધ એક કમીટીના અધિકારમાં કરી ગયા છે. જેના મેમ્બર 'જૈન મતાવલંબી' લોકો છે. અને આ કમીટીના પ્રમુખ (સભાપતિ) રાજતરફથી દેવસ્થાનોંના હાકિમ કોઠારી બલવતસિંહ છે. (વીર–વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ટ ૧૪૬ થી ૧૪૭ સુધી.)

(૮) ચોગાનની પશ્ચિમમાં તોપખાના અને એની પાછળ મહારાણા બીજા અરિસીંહના સમયનું બનાવેલું જૈનમંદિર છે. જેમાં મોટી મોટી કદની જૈન મૂર્તિઓ છે. (વીર–વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ટ ૧૫૪.)

(૯) શ્યામલબાગની પશ્ચિમ ભીમ અને સ્વરૂપ પલ્ટનની લાઇન અને એની આગળ મહાજનની પંચાયત થોબની વાડી છે, જેમાં એક જૈનનુ મંદિર અને મકાન બનાવેલા છે. (વીર–ાવનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ટ ૧૫૫.)

(૧૦) હાથીપોળની પાસે મોતી ચૌટાની પશ્ચિમ લાઈનની તરફ કરજાલીના મહારાજા સુરતસિંહ અને શિવરતીના મહારાજા ગજસિંહની હવેલીઓ છે. અને એજ લાઇનમાં બનેડાના રાજા ગોવિન્દસિંહની હવેલી છે, તેની આગળ ઘંન્ટાઘરનો મીનારો અને કોતવાલીનું મકાન છે. એની આગળ

પશ્ચિમ બાજુ શિતલનાથનું જૈન મંદિર છે. અને એની આગળ મહારાણા સ્વરૂપસિંહની મહારાણી અભયકુંવરનું બંધાવેલું અભય સ્વરૂપવિહારીનું મન્દિર અને એક વાવડી છે. તે તરફ સર્વને જવાઆવવાની છુટ છે સંવત ૧૭૦૪ (વીર–વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ટ ૧૫૫.)

(૧૧) બાગની અંદર મહારાણા જવાનસિંહના બનાવેલા મહેલ અને એની અગ્નિખુણા તરફ એક ઉંચા સ્થાનપર વિકટોરીઆ હોલ વર્તમાન મહારાણા સાહેબે બનાવ્યો છે. તેની સામે જ્યુબિલીની યાદ માટે શ્રીમતી મહારાણી વિકટોરીઆની પાષાણની મૂર્તી છે. મહેલની અંદર અદ્ભુત વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીઅમ) પ્રાચીનવસ્તુઓનું અને પુસ્તકાલય બનાવેલ છે, જ્યાં આમ લોકોને જવાઆવવાની છુટ છે (વિર–વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૭.)

(૧૨) શહેરથી પૂર્વ એક માઇલ અંતરપર નદીના કીનારે ચંપાબાગ નામનો એક ઉમદાબાગ મહારાણા કર્ણસિંહનો બનાવેલો છે. ચંપાબાગની અગ્નિ ખુણા તરફ સડકની દક્ષિણ કિનારા તરફ મહારાણા જગતસિંહની રાજ-કુમારી રૂપકુંવરીનું બનાવેલુ પુષ્ટીમાર્ગીનું મંદિર છે. અને ધર્મશાળા છે શહેરની પૂર્વ આડ ગામની પુરાની સડક ઉપર મહારાણા બીજા જગતસિંહની મહારાણી ભટીઆણીજીનું બનાવેલું પુષ્ટિમાર્ગીનું મન્દિર–વાવડી અને ધર્મશાળા છે. શહેરથી બે માઈલ પૂર્વની તરફ આહડ નામી ગામ છે જો ગુહિલોત્ વંશની રાજાઓની ચિત્તોડના પહેલાની જુની રાજધાની હતી. ત્યાં મોટી મોટી ઈંટ અને પ્રાચીન ઈમારતોના પાષાણ અત્યારે પણ મલે છે. અહીં એક નાનુ ગામ રહી ગએલ છે. જેમાં વિક્રમ સંવતની આખરી ૧૫ મી સદીમાં બનાવેલું જૈન મંદિરમાં ૧૦ મા શતકના પાષાણ લેખ પણ લગાવેલા છે. તે નરવાહન અને શક્તિકુમારના સમયનો માલમ પડે છે. (વીર- વિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ટ ૧૫૮.)

(૧૩) વાઘેલા તળાવની પશ્ચિમ તરફ નાગદાનું જુનું ખંડેર હજુ સુધી મોજુદ છે. ખુમાણ રાવલની સમાધિપર બનાવેલા બે સભામંડપના મંદિર હજી સુધી ઉભા છે. અને ગામની નૈઋત્ય ખુણામાં બે જૈન મંદિર વિક્રમ ૧૫ મી સદીમાં બનેલા છે, જેમાં મોટી મોટી મૂર્તિઓ છે. તળાવની નૈઋત્ય કિનારા પર બે બહુ ઉમદા જુના મંદિર છે જેને લોકો સાસુ–વહુનું મંદિર કહે છે. આ મંદિરમાં નકસી જોવા જેવી છે. એની ઇમા-રતો જોવાથી માલુમ પડે છે કે આ વિક્રમ સંવતની ૧૧ મી સદીમાં બનાવેલ હશે. (વીરવિનોદ ભા. ૧લા પૃષ ૧૬૦)

(૧૪) ભીલોની અનેક પાલે નાહર, ભાંડેર, ઉપરેટ, છપ્પન, મેવલ, અને ડાંગલ નામના જીલ્લામાં આબાદ છે. આ જીલ્લામાં જયસમુદ્ર નામનું એક મોટું અને અનુપમ તલાવ છે જેને ઢેબર પણ કહે છે. મહારાણા બીજા જયસિંહે બનાવેલું છે. આ જીલ્લામાં ધૂલેવ ગામની અંદર ઋષભદેવનું એક મોટું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. તે જૈન અને વૈષ્ણવનું મોટું તીર્થ છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧લો પૃષ્ઠ ૧૬૦)

(૧૫) કુંભસાગર તલાવથી આગળ નૌકોઢા મકાનની દિવાલનું નિશાન છે. એ દિવાલની પશ્ચિમ તરફ અને દાલાનની વચમાં 'શ્રૃંગાર ચવરી' નામનું એક જૈન મંદિર છે. એની દક્ષિણ તરફ મહારાણા સાહેબનો જુનો મહેલ, ત્રિપોલીઆ અને વડીપોલ નામના દરવાજા છે. વડીપોલ દરવાજાની પૂર્વે સાતવીસ દેવરીના નામનું એક જુનું જૈન મન્દિર છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)

(૧૬) પહેલા ચિતોડના રાજાઓના દગ્ધસ્થાન હતા. ત્યાં સમિધ્ધેશ્વર મહાદેવનું એક મન્દિર છે જેને વિક્રમ ૧૪૮૫ માં મહારાણા મોકલે બનાવેલું હતું. અને ત્યાં જુનું જૈન મંદિર છે તેની પાસે ગુસાંઇનો મઠ છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)

(૧૭) કિલ્લાની પૂર્વ દિવાલમાં સૂરજપોળ નામનો દરવાજો છે. એ રસ્તા તરફ ત્રણ દરવાજાનાં નિશાન છે, તેમાં બે સાબીત છે. દરવાજાની અંદર નિલ-કંઠ મહાદેવનું જુનું મંદિર અને એની ઉત્તરે એક પુરાણો કીર્તિસ્તંભ છે તે વિક્રમ ૧૦ મી સદીમાં જૈનોએ બનાવેલો છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)

(૧૮) મેવાડમાં રાસમી જીલ્લામાં માતૃકુંડિયાં નામનું તીર્થસ્થાન બનાસ નદી ઉપર છે. અને ત્યાં એક મહાદેવનું મંદિર છે. જ્યાં વૈશાખી પૂર્ણિમાનો મેળો ભરાય છે. એની સિવાય કરેડા ગામમાં એક બહુ જ મોટું અને જુનામાં જુનું જૈનમંદિર છે. (વીર વિનોદ ભા. ૧લો પૃષ્ઠ ૧૬૩)

(૧૯) કૈલવાડા ગામમાં હાકિમ જીલ્લામાં સદ્ર મુકામ છે. જ્યાં જૈનનું જુનું મંદિર અને બાણમાતાનું એક પ્રાસદ્ધ મંદિર છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧લો પૃષ્ઠ ૧૬૬)

(૨૦) ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં કરામતી વાતો લોકોએ બહુ ભરી લીધેલ છે અને એના સિવાય પુરાણા ગ્રંથો જોઇએ તો સાલ સંવત પણ મળતી નથી. અલબત્ત જૈનોના ગ્રંથોથી થોડું થોડું સાલ સંવત અને ઇતિહાસનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧લો પૃષ્ઠ ૧૮૩)

(૨૧) વૈશ્ય વર્ણ પુરાણા કાલથી વૈશ્ય નથી, પરંતુ અહિર વિગેરે પુરાણા વૈશ્ય છે. એમાંથી કેટલાક તો કૃષિ અને ગૌરક્ષા વિગેરે કર્મ કરતા હતા, અને કેટલાક પોતાના કામ છોડીને નોકરીમાં લાગી ગયા છે. બીજી જાતીઓ બૌદ્ધ અને **જૈન મતાવલમ્બી** હોવાથી અહિંસા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ કૃષિ વાણિજ્યને પોતાનું કામ સમજી લીધું, જેથી તેમાં બે ભાગ થયા. એકે કાયસ્થોથી પોતાનું જોર વધાર્યું, અને બીજાએ વાણિજ્યથી પોતાનું જોર વધાર્યું, અને એ લોકો 'મહાજન' તથા 'વાણીયા' કહેવાયા. એ લોકોની ૮૪ શાખા છે. તેમાં રાજપુતાનામાં ૧૨ શાખા પ્રસિદ્ધ છે. ૧ અવ્વલ શ્રી શ્રીમાલ, ૨ શ્રી માલ, ૩ ઓસવાલ તેમાં માંહોમાંહે લગ્ન થતાં હતાં. અને એ ત્રણમાં ૧૪૪૪ પ્રશાખા છે. ૪ પોરવાલ, તેમાં અનંત પ્રશાખા છે. ૫ મહેશ્વરી જેમાં ૭૨ પ્રશાખા છે; ૬ હૂંમડ, જેમાં ૧૮ પ્રશાખા છે; ૭ અગરવાલા, જેમાં સાઢે ૧૭ પ્રશાખા છે. ૮ નાગદા, જેમાં ૧૩ પ્રશાખા છે. ૯ નરસિંહપુરા, જેમાં ૨૭ પ્રશાખા છે. ૧૦ ચિતૌડા, જેમાં ૨૭ પ્રશાખા છે. ૧૧ વઘેરવાળ, અને ૧૨ બીજાવર્ગી. બીજી જાતિઓમાં અલાવહ શ્રાવગી અને ખંડેલવાલ મળીને એક શાખા કહેવાય છે. જેમાં ૮૪ પ્રશાખા છે. એ બધી શાખામાં ખાવું પીવું એક કરી શકે છે. પરંતુ કન્યાની લેવડ દેવડ પોતાની શાખામાં કરે છે. એ લોકો ખરચમાં બહુ ઓછા છે, અને ધનની વૃદ્ધિ કરવામાં ઘણે દરજ્જે સારા છે. એમાં મહેશ્વરી વિગેરે કોઈ કોઇ વેદામ્નાયી અને બાકી બધા **જૈન મતાવલમ્બી** છે. એમાં કેટલીક શાખાઓમાં બે ભેદ છે. એમાં એક વીસા અને બીજા દસા. (વીરવિનોદ ભા. ૧લો પૃષ્ઠ ૧૮૯–૧૯૦)

(૨૨) ભીલ લોક સુવર આદિ સર્વ જાનવરોને, તેમજ ગાયને પણ ખાઈ જાય છે. પરંતુ તેઓ હિંદુ હોવાનું અભિમાન રાખે છે. તેઓની સોગંદ ખાવાની રીત નીચે મુજબ છે, કે "સાફ જમીન પર ગોળ કુંડાળું કરીને એમાં તલવાર મુકે છે. અને તેના ઉપર અફીણ રાખીને એકરાર કરવાવાળો માણસ એમાંથી થોડું અફીણ ખાઈ જાય છે." એની સિવાય બીજી રીત એ પ્રમાણે છે કે '**ઋષભદેવને** અર્પણ કરેલું થોડું કેસર પાણીમાં ઘોળીને એકરાર કરવાવાળો માણસ પી જાય છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧લો પૃષ્ઠ ૧૯૧)

(૨૩) દેપરાના ભીલ પહેલાં સિસોદીયા રાજપુત હતા, પહાડમાં આવીને રહ્યા પછી ભીલ લોકોમાં વિવાહ કરવા માંડયા, પણ ખરાબ ખાણું ખાતા

નહોતા, અને તેથી ગરાસીઆ ભીલ કહેવાયા. પડૂણા, ખરવડ, માંડવા, જાવર, ચીણુવદા, સરૂ, લીંબોદા, સીંગટવાડા, અમરપુરા અને દેરવાસ, વિગેરે ગામોના ભીલ પોતાને રાવત્ પૂંજાના વંશમાંથી બતલાવે છે. અને કહે છે કે પહેલા અમે સિસોદીઆ રાજપૂત હતા, પહાડમાં આવીને 'સાંભર (શામર) ને ભ્રમમાં ગાયને મારીને ખાઈ જવાથી ભીલ થઇ ગયા. તે ખરાડી જાતના ભીલ છે. અને **ઋષભદેવ**, ભૈરવ, હનુમાન તથા અંબા ભવાનીને માને છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૯૪)

(૨૪) **દેવસ્થાનની કચેરી**—આ કારખાનામાં કંઈ નાના મોટા દેવસ્થાનોના જમે ખરચનો પ્રબંધ છે. જેમાં પુજારીઓના માટે જે કંઈ બંધારણ કરી ગયા છે તે તેમને આ કારખાનામાંથી મળ્યા કરે છે, બાકી જે કાંઇ બચત જે મંદિરની આમદાનીમાંથી રહે છે તે મંદિરની સમજી લેવામાં આવે છે. કેવળ નિગરાની માત્ર રાજ્યની માલીકની સત્તા પર રહે છે. આ કચેરી મહારાણા સ્વરૂપસીંહના સમયથી ચાલી રહી છે. (વી. વિ. પૃ. ૨૧૫)

(૨૫) હિન્દુસ્તાનના દરેક બાદશાહએ ઉદયપુરના ખાનદાનોને હિન્દુસ્તાનીઓમાં સર્વથી મોટા માન્યા. એના સિવાય મુસલમાનોએ કોઈ પણ જાતના ખાનદાન લોકોથી દ્વેષભાવ રાખેલ નથી. જેના પહેલાં સાબીત તો એ છે કે **જૈનમત**વાળાઓએ મેવાડને પોતાની જગા માનીને પોતાના મતના સેંકડો મોટા મોટા મંદિર બનાવ્યા, અને અહીંના રાજાઓએ એમને બનાવવામાં પુરી મદદ આપી. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૩૦)

(૨૬) બાપા રાવલનું ચિતોડ લેનાર લોક કંઈ કંઈ પ્રસિદ્ધ કરે છે. બાજ લોકોનો કૉલ છે કે એમણે માનમોરી રાજાની ફત્તેહ કરીને ચિત્તોડ લઈ લીધું, અને બાજલોક કહે છે કે એમને ઉપરના રાજાનાં ત્યાં નોકરી રહીને રાજ્ય હાસિલ કર્યું. તે પ્રમાણે બાપાને હારીતરાશિની દ્વારા મહાદેવનાં દર્શન થયાં તે ઘણું કરી કરામતી વાતોથી પ્રસિદ્ધ છે. બાજ લોક કહે છે કે બાપાનું શરીર અથવા કદ હારીતરાશિના વરદાનથી ૧૪ હાથ ઉંચું થયું હતું. એના હાથની તલવાર બત્રીસ મણ વજનની હતી અને તે એક વખતમાં કંઇક બકરાં ખાઇ શકતા હતા, અને હિંદી કવિતામાં પણ આ વાતનું બ્યાન છે. પરંતુ એવી વાતોને કોઈ પાકી સાબીતી મળતી નથી જેવું જેની જીભમાંથી આવ્યું તેવું બોલ્યા એણે રાજા માનમોરીથી વિક્રમી ૭૯૧ (હિજરી ૧૧૬ ઇ. સ. ૭૩૪) માં ચિતોડના કિલ્લા લઇ લીધા. **આબુ** કે **અચળગઢ** વિ૦ માં આ કરામતી વાતો સાબીત થતી નથી. કેવળ હારિતરાશિની દુઆથી રાજ્ય

મળવું, અને એક પગનું સોનાનું કડું બાપાને હારીતે આપેલું લખેલું છે, પરંતુ એ પ્રશસ્તિઓ પણ આ સમયથી બહુજ વર્ષ પછી લખેલી છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૫૩)

(૨૭) એક પ્રશસ્તિ મેવાડના ઇલાકામાં બીજોલીયા ગામની સમીપ રાજધાનીથી પ્રાયઃ ૫૦ કોસ પર મહુવેના વૃક્ષની નીચે એક લેખ શ્રી પાર્શ્વનાથજીની કુંડની ઉત્તરે કોટપાસે છે. આ પ્રશસ્તિની અધિકથી અધિક લંબાઈ ૧૨ ફૂટ ૯ ઇંચ અને ઓછામાં ઓછું ૮ ફૂટ ૬ ઇંચ અને પહોલાઈ ૩ ફૂટ ૮ ઇંચ છે. એ પ્રશસ્તિમાં લખેલું છે કે પૃથ્વીરાજના પિતા રાજા સોમેશ્વરદેવને રેવણા (ગામ) સ્વયંભૂપાર્શ્વનાથજીને ભેટ આપ્યું. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૬૨)

(૨૮) પાંચમી પ્રશસ્તિ ચિતોડગઢના મહેલના ચોકમાંથી માટીમાંથી મળી, જેના વિક્રમી સંવત ૧૩૩૫ વૈશાખ સુદ ૫ ગુરૂવાર (હીજરી ૬૭૬ તા. ૪ જિલ્હિજ) (ઇ. ૧૨૭૮ તા. ૨૯ એપ્રીલ) છે. આ રાવલ સમરસીના વખતમાં લખેલી છે. જેઓને પોતાની માતા જયતલ્લદેવી, રાવલ તેજ-સીંહની રાણીએ, બનાવેલ શ્રી શ્યામપાર્શ્વનાથના મંદિરને થોડી જમીન ભેટ કરી હતી. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૬૬)

(૨૯) ગોડવાડમાં રાણકપુરનું જૈન મંદિર વિ. સં. ૧૪૯૬ મહારાણા કુંભ-કર્ણના સમયનું છે. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૭૩)

(૩૦) અલાઉદ્દીન ખીલજીથી રાવલ સમરસીંહના પુત્ર રત્નસીંહને લડાઈ થઇ હતી અને ચિતોડવાળાઓએ બાદશાહી મુલાજીમને હાથ અને ગર્દન બાંધીને કોલ્લામાંથી કાઢી મુકયો. આ જીક્ર મહારાણા ભુવનસીંહનો છે. કારણ કે રાણકપુરના જૈન મંદિરની પ્રશસ્તિમાં ઉક્ત મહારાણાથી અલાઉદ્દીનની ફતેહ થયાનું લખેલું છે. (વીર વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ટ ૨૮૪)

(૩૧) રાવલ રત્નસીંહથી અજયસીંહ પંદરમી પેઢીએ થાય એમાંથી ફક્ત બે રાજાઓ સિવાય તેર રાજા મુસલમાનોથી ચીતોડને લીધે લડવાથી માર્યા ગયા. અને રાણપુર જૈન મંદીરના લેખમાં રાવલ સમરસીંહની પછી ભુવનસીંહનું નામ લખેલું છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ટ ૨૮૫)

(૩૨) ભુવનસીંહની પછી મહારાણા લક્ષ્મણસીંહના સમયમાં દિલ્હીના બાદશાહ મુહમ્મદ તુગલની ફોજે ચીત્તોડને ઘેરી લીધો અને લડાઈ થઇ એ લડા-ઇમાં મહારાણા લક્ષ્મણસીંહ અને એના પુત્ર અરિસીંહ વગેરે વીરતાની સાથે લડી મરણ પામ્યા. પણ અરિસીંહના નાના ભાઈ અજયસીંહ દુઃખી

થઇને કૈલવાડની તરફ પહાડોમાં ચાલ્યા ગયા. જ્યાં તે મહારાણાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા અને સાંડેરાવના જતી (જૈન મુની) એ એના દુ:ખનો ઈલાજ કર્યો. તે વખતે અજયસીંહએ એ જતીને કહ્યું કે "હમારી ઔલાદ તમારી ઔલાદને પૂજ્ય માનતી રહેશે." એ કારણથી હજી સુધી સાંડેરાવના મહાત્માઓના આદર સન્માન મેવાડના મહારાણા કરે છે. (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ટ ૨૮૯)

(૩૩) ઉદયપુરની ઉત્તરે ૧૪ માઇલ દૂર એકલીંગજી સ્થાનમાં નાથોંના મઠ પરનો લેખ

(૧) ઓં નમોલકુલીશાય ।। પ્રથમ તીર્થ..............................
........................શ્વરમ્ । કિંતાત—મ્વહસ્તે વિસક
(૨) લિતમિદં પુત્રપાથ: પિવાથોદેવી..............સરલ કર
...............લ—લીલયા——વાલમ્ । ભૂયો...............
(૩) ગ-ચભવ્યાંજલિર્વ: । સમં.........................દિતનિહ
(૪) ....ઇતિ ।। મંદં..........કલિકાં કંપયન્ચક્ષમમાલામાલી
નોન્તર્ન્નયનમુકુલં.........................રતા ।।
(૫) ....મ—ત: ।। અસ્મિનભૂદ્રહિલગોત્રનરેંદ્રચન્દ્ર: શ્રીબપ્પક:
ક્ષિતિપતિ: ક્ષિતિપીઠરત્નમ્ । જ્યાઘાતઘોષજનિત........
.......એડકોદએડ................
(૬) લોમણિ: સુવિદિતા દિવ્યા ચ સૈકાવલિ: સા શસ્ત્રી શુચિરત્નસંચય
........રસાપલ્હિકા । હ........મુલ્લઘતિસટાસંનદ્ધદેહં
ચ તદ્યસ્યાદ્યાપિમહા........વ્યવસિત............

(વીરવીનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ટ ૩૮૧)

(૩૪) બીજોલિયામાં પાર્શ્વનાથજીના કુંડથી ઉત્તર તરફ કોટની પાસે દિવાલ ઉપરનો લેખ.

ઓં ।। ઓં નમો વીતરાગાય । ચિદ્રુપં સહજોદિતં નિરવધિં જ્ઞાનૈકનિષ્ટાર્પિતં નિત્યોન્મીલિતમુલ્લસત્પરકલં સ્યાત્કારવિસ્ફારિતં સુવ્યક્તં પરમાદ્ભુતં શિવસુખાનંદાસ્પદં શાશ્વતં નૌમિ સ્તૌમિ જપામિ યામિ શરણં તજ્જ્યોતિરાત્મોત્થિતમ્ ।। ૧ ।।

(વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ટ ૩૮૩)

(૩૫) ચિત્તોડના પુલ નીચે તલહટીના દરવાજાથી આઠમા કોઠનો શિલાલેખ

ॐ ॥ સંવત્ ૧૩૨૪ વર્ષે ઇહ શ્રીચિત્રકૂટમહાદુર્ગતલહટ્ટિકાયાં પવિત્ર શ્રી ચૈત્રગણ૦યોમાંગણુતરણિસ્વપ્રપિતામહપ્રભુશ્રીહેમપ્રભુસૂરિ નિવેશિતસ્ય સુવિહિતશિરોમણિસિદ્ધાંતસિન્ધુભટ્ટારકશ્રીપદ્યચસૂરિપ્રતિષ્ઠિતસ્યાસ્ય દેવશ્રી મહાવીરચેતસ્ય પ્રતિભાસમુદ્રકવિકુંજરપિતૃતુલ્યાતુલ્યવાત્સલ્યપૂજ્યશ્રીરત્નપ્રભ-સૂરિણામાદેશાત્ રાજભગવન્નારાયણ મહારાજ શ્રી તેજઃ સિંહદેવકલ્યાણવિજયિ રાજા વિજયમાન પ્રધાનરાજરાજપુત્રકાંગાપુત્રપરનારીસાહો—

(વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ટ ૩૯૬)

(૩૬) ચિત્તૌડમાં નવકોઠાની પાછળ મહેલના ચોકમાંથી જે સ્તંભ નીકળ્યો એમાંથી નિકળેલો શિલાલેખ.

સંવત્ ૧૩૩૫ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૫ ગુરૂવાર શ્રીએકલિંગહરારાધન પાશુપતાચાર્ય હારીતરાશિ ક્ષત્રિય ગુહિલપુત્ર—હલષ્વ સહોદર્ય ચ શ્રી ચૂડામણીયભર્તૃપુરસ્થાનોમ્દવદ્વિજાત્પવિભાગાતુચ્છેશ્રીભર્તૃપુરીયગચ્છે શ્રી ચૂડામણિભર્તૃપુરેશ્રીગુહિલપુત્રવિહારઆદીશપ્રતિપત્તૌ શ્રી ચિત્રકૂટ—મેદ પાટાધિપતિ શ્રીતેજઃસિંહરાઝયા શ્રી જયતલ્લદેવ્યા **શ્રી શ્યામપાર્શ્વનાથ** વસહી સ્વશ્રેયસે કારિતા ॥ તદ્રાજ્ઞી વસહી પાશ્ચાત્ય ભાગે——ગમ્છીય શ્રી પદ્યુમ્નસૂરિભ્યો મહારાજકુલ ગુહિલપુત્રવંશતિલક શ્રી સમરસિંહેન ચતુરાઘાટોપેતાયદાનયુતા ચ મઢભૂમિ——ઘાટા : પૂર્વોત્તરયોર્જ્યોતિ: સાઢલસ્યાવાસઃ દક્ષિણસ્યાં શ્રી સોમનાથઃ ॥ પશ્ચિમાયાં શ્રીભર્તૃપુરગચ્છીય ચતુર્વિંશતિજિનદેવાલયો રાજ્ઞી વસહિકા ચ ॥ અન્ય ચ્ચાયદાનાનિ ॥ શ્રી ચિત્રકૂટતલહટ્ટિકામંડપિકાયાં ચ ઉ૰ દ્રમ્મા ૨૪ તથા ઉત્તરાયનેઘૃતકર્ષ ૧૪ તથા તૈલકર્ષ ૬ આઘાટ મંડપિ કાયાં દ્રમ્મા ૩૬ ષોહરમંડપિકાયા: દ્રમ્મા ૩૨ સજ્જનપુરમંડપિકાયાં દ્રં૰ ૩૪ અમૂન્યાયદાનાનિ દત્તાનિ ॥ ઓં શ્રીએકલિંગશિવસેવનતત્પરશ્રીહારીતરાશિવંશસંભૂતમહેશ્વરરાશિસ્તચ્છિષ્ય શ્રી શિવરાશિ ગોડ જાતીયદ્વિજદિવાકરવંશોમ્દવવ્યાસરત્નસુતજ્યોતિ:સાઢલતથાચ વિપ્રદેલ્હણસુતભટ્ટસાઢા તત્પુત્રદ્વારભટ્ટ ખીમટસ્તદ્ભ્રાતૃભીમાસહિતેન એભિ-ર્મિલિત્વા શ્રી ભર્તૃપુરીય ગચ્છે—કારિ ॥ છ ॥ (વીરવિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ટ ૩૯૭)

(૩૭) જાવર ગામમાં પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં એક સ્તંભ ઉપર લગાવેલ શિલાલેખ

સંવત્ ૧૪૭૮ વર્ષે પોસ સુદ ૫ રાજાધિરાજશ્રીમોકલદેવવિજય

રાજ્યે પ્રાગ્વાટસા૦ નાના ભા૦ ફનીસુત સા૦ રતન ભા૦ લાષૂપુત્રેણ શ્રી શત્રુંજય ગિરિતારાર્બુદજીરાપલ્લીચિત્રકૂટાદિતીર્થયાત્રા કૃતા શ્રી સંઘ મુખ્ય સા૦ ધણુપાલેન ભા૦ હાંસૂપુત્ર સા૦ હાજાભોજાધાનાવધૂ દેઉનાઉ ધાઈણેત્ર દેવા નરસિંગ પુત્રિકા પૂની પૂરી મરગદ ચમકૂ પ્રભૃતિ કુટુંબ પરિવૃત્તેન શ્રી શાંતિનાથ પ્રાસાદ: કારિત: પ્રતિષ્ટિત: સ્તયાપક્ષે શ્રીદેવસુંદરસૂરિ પટ્ટપૂર્વાવલદિનનાયક--ગછનાયક નિરૂપમ મહિમા નિધાન યુગપ્રધાન સમાન શ્રીશ્રીશ્રીસોમસુંદરસૂરિભિ: ભટ્ટારક પુરંદર શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ શ્રી જયચન્દ્રસૂરિ શ્રી ભુવનસુન્દરસૂરિ શ્રી જિનસુન્દરસૂરિ શ્રી જિન કીર્તિ-સૂરિ શ્રી વિશાલરાજસૂરિ શ્રી રત્નશેખરસૂરિ શ્રી ઉદયનન્દિસૂરિ શ્રી લક્ષ્મી-સાગરસૂરિ મહોપાધ્યાય શ્રી સત્યશેખરગણિ શ્રી સૂરસુન્દરગણિ શ્રી સોમ-દેવગણિ કલંદિકાકુમુદિનીસોમોદય પં૦ સોમોદવગણિ પ્રમુખં પ્રતિદિનાધિ કાધિકોદયમાનશિષ્યવર્ગોચિરંવિજયતાં શ્રી શાંતિનાથચૈત્યંકારિતા. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લા પૃષ્ટ ૪૦૧)

(૩૮) ગોઢવાડ ઇ ાકામાં રાણકપુરનાં જૈન મંદિરનો શિલાલેખ.

શ્રી ચતુર્મુખ જિન યુગાદીશ્વરાય નમઃ।। શ્રી મદ્વિક્રમત: સંવત્ ૧૪૯૬ સંરવ્ય-વર્ષે શ્રી મેદપાટરાજાધિરાજ શ્રીબપ્પ ૧ શ્રી ગુહિલ ૨ ભોજ ૩ શીલ ૪ કાલ ભોજ ૫ ભર્તૃભટ ૬ સિંહ ૭ મહાયક ૮ રાજ્ઞીસુત યુતસ્વ સુવર્ણતુલાતો-લક શ્રી ખુમ્માણ ૯ શ્રી મદલ્લટ ૧૦ નરવાહન ૧૧ શક્તિકુમાર ૧૨ શુચિ-વર્મ ૧૩ કીર્તિવર્મ ૧૪ યોગરાજ ૧૫ વૈરટ ૧૬ વંશપાલ ૧૭ વૈરિસીંહ ૧૮ વીરસિંહ ૧૯ શ્રી અરિસિંહ ૨૦ ચોડસિંહ ૨૧ વિક્રમસિંહ ૨૨ રણુ-સિંહ ૨૩ ખેમસિંહ ૨૪ સામન્તસિંહ ૨૫ કુમારસિંહ ૨૬ મથનસિંહ ૨૭ પદ્મસિંહ ૨૮ જૈત્રસિંહ ૨૯ તેજસ્વિસિંહ ૩૦ સમરસિંહ ૩૧ ચાહુ-માન શ્રીકીતુકનૂપશ્રીઅલ્લાવદીનસુરત્રાણુજૈત્રબપ્પવંશ્યશ્રીભુવનસિંહ ૩૨ સુત શ્રી જયસિંહ ૩૩ માલવેશગોગાદેવજૈત્રલક્ષ્મણુસિંહ ૩૪ પુત્ર શ્રી અજયસિંહ ૩૫ ભ્રાતૃ શ્રી અરિસિંહ ૩૬ શ્રી હમ્મીર ૩૭ શ્રી ખેતસિંહ ૩૮ શ્રી લક્ષાહ્વૈસ્યનરેન્દ્ર ૩૯ નંદનસુવર્ણતુલાદિદાનપુણ્યપરોપકારાદિસારગુણસુર-દ્રુમવિશ્રામનંદનશ્રીમોકલમહીપતિ ૪૦ કુલકાનનપંચાનનસ્યવિષમતમાભંગસા રંગપુરનાગપુરગાગરણુનરાણકાજયમેરૂમંડોરમંડલકર બૂન્દીખાટૂચાટસૂજાનાદિના નામમહાદુર્ગલીલામાત્રગ્રહણપ્રમાણિતજિતકાશિત્વાભિમાનસ્ય નિજભુજોર્જિત-સમુપાર્જિતાનેકભદ્રગજેન્દ્રસ્ય મ્લેચ્છમહીપાલવ્યાલચક્રવાલવિદલનવિહંગ મેંદ્ર-સ્ય પ્રચંડદોર્દંડખંડિતાભિનિવેશનાનાદેશનરેશભાલમાલાલાલિતપાદારવિંદસ્ય

અસ્ખલિતલલિતલક્ષ્મીવિલાસગોવિંદસ્ય કુનયગહનદહનદવાનલાયમાનપ્રતાપતાપપલાયમાનસકલબલૂલપ્રતિકૂલક્ષ્માપશ્વાપદવૃંદસ્ય પ્રબલપરાક્રમાક્રાંતઢિલ્લીમંડલગુર્જરત્રાસુરત્રાણદત્તાતપત્નપ્રથિતહિંદુસુરત્રાણવિરૂદસ્ય સુવર્ણસત્રાગારસ્ય ષડ્દર્શનધર્માધારસ્ય ચતુરંગવાહિનિવાહિનીપારાવારસ્ય કીર્તિધર્મપ્રજાપાલન સત્યાદિગુણક્રિયમાણ શ્રીરામયુધિષ્ટિરાદિનરેશ્વરાનુકારસ્ય રાણાશ્રી કુંભકર્ણ સર્વોર્વીપતિસાર્વભૌમસ્ય ૪૧ વિજયમાનરાજ્યે તસ્ય પ્રસાદપાત્રેણ વિનયવિવેકધૈર્યોદાર્યશુભકર્મનિર્મલશીલાધન્દુતગુણમણિમયાભરણભાસુરગાત્રેણ શ્રીમદ હમ્મદસુરત્રાણદત્તફુરમાણસાધુશ્રીગુણરાજસંઘપતિસાહચર્યકૃતાશ્ચર્યકારિદેવાલયાધાડંબરપુર: સર: શ્રીશત્રુંજયાદિતીર્થયાત્રેણ અજાહરિપિંડરવાટકસાલેરાદિ બહુસ્થાનનવીનજૈનવિહારજીર્ણોદ્ધારપદસ્થાપનાવિષમસમયસત્રાગારનાનાપ્રકાર પરોપકારશ્રીસંઘસત્કારાદ્યગણ્યપુણ્યમહાર્થ ક્રયાણક પૂર્યમાણભવાર્ણવતારણ ક્ષમમનુષ્યજન્મયાનપાત્રેણ. પ્રાગ્વાટવંશાવતંસ સં૦ સાગરસુત સં૦ કુરપાલ ભા૦ કામલદેપુત્રપરમાર્હવ સ૦ ધરણાકેનજ્યેષ્ટભ્રાતૃ સં. રત્ના ભા૦ રત્નાદેપુત્ર સં૦ લાષાસંજાસોનાસાલિગસ્વભ્રા. સં. ધારલદેપુત્રજાજ્ઞાજાવડાદિપ્રવર્ધમાનસંતાનયુતેનરાણપુરનગરેરાણાશ્રીકુંભકર્ણનરેન્દ્રેણસ્વનામ્નાનિવેશિતતદીયસુપ્રાસાદાદેશતસ્ત્રૈલોકયદીપકાભિધાન : શ્રીચતુર્મુખયુગાદીશ્વરવિહારકારિત : પ્રતિષ્ટિત : શ્રી બ્રહત્તપાગછે શ્રી જગચંદ્રસૂરિ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિસંતાનેશ્રીમત્ શ્રી દેવસુંદરસૂરિપટ્ટપ્રભાકરપરમગુરૂસુવિહિતપુરન્દરગચ્છાધિરાજ શ્રીસોમસુંદરસૂરિભિ : ।। કૃત્તમિદં ચ સૂત્રધારદેપાકસ્ય અયં ચ શ્રી ચતુર્મખવિહાર આચંદ્રાર્કનંદતાત્ ।। શુભં ભવતુ ।। (વિરવિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ટ ૪૦૯)

(૩૯) ચિત્તોડના કિલ્લા પર શૃંગાર ચવરીની પ શ્ચમ તરફના દરવાજામાં પેસતાં ડાબી બાજુના એક સ્તંભમાં ગાવેલ શિલાલેખ.

સંવત્ ૧૫૦૫ વર્ષે રાણાશ્રીલાખાપુત્રરાણાશ્રીમોકલનંદનરાણા શ્રીકુંભકર્ણકોશવ્યાપારિણા સાહકોલાપુત્રરત્ન ભંડારીશ્રીવેલાકેન ભાર્યાવીલ્હણદેવી જયમાનભાર્યારતનાદેપુત્ર ભં૦ મૂધરાજ ભં. ધનરાજ ભં૦ કુમારપાલાદિપુત્રયુતેન શ્રી અષ્ટાપદાર્હ્ શ્રી શ્રી શ્રી શાંતિનાથ મૂલનાયક : પ્રાસાદ : કારિત : શ્રીજિનસાગરસૂરિપ્રતિષ્ઠિત : શ્રી ખરતરગચ્છે ચિરં રાજતુ શ્રી જિનરાજસૂરિ શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિ શ્રી જિનસાગરસૂરિપટ્ટાંભોજાર્કનંદત્ શ્રી જિનસુન્દરસૂરિપ્રસાદત : શુભં ભવતુ પં. ઉદયશીલગણિનંનમિતિ. (વિરવિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ટ ૪૧૦)

(૪૦) નારલાઇ ગામની પશ્ચિમ તરફ આદિનાથના જૈન મંદિરના સ્તંભ પરનો શિલાલેખ.

॥ પ૦ ॥ શ્રી યશોભદ્રસૂરિ ગુરૂ પાદુકાભ્યાં નમઃ સંવત્ [૨]૧૫૫૭ વર્ષે વશાખ માસે શુકલ પક્ષે ષષ્ટયાં તિથૌ શુક્રવાસરે પુનર્વસુઋક્ષપ્રાત્પ-ચંદ્રયોગે શ્રી સંઘેરગચ્છે કલિકાલ ગૌતમાવતારઃ સમસ્ત ભાવિક જનમનોં-બુજવિબોધનૈકદિનકરઃ સકલલબ્ધિવિશ્રામઃ યુગપ્રધાનઃ। જિતાનેકવા-દીશ્વરવૃંદઃ। પ્રણુતાનેકનર નાયક મુકુટ કોટિ ધૃષ્ટ પાદારવિંદઃ શ્રીસૂર્યઇવ મહાપ્રસાદઃ ચતુઃષષ્ટિ સુરેંદ્રસંગીયમાન સાધુવાદઃ। શ્રીખંડેરકીયગણબુ-ધાવતંસઃ। સુભદ્રાકુક્ષિ સરોવરરાજહંસઃ યશોવીર સાધુકુલાંબર નભો-મણિઃ સકલચારિત્રિ ચક્રવર્તિવક્રચૂડામણિઃ ભ૦ પ્રભુ શ્રી યશોભદ્રસૂરયઃ। તત્પટ્ટેશ્રીચાહુમાનવંશશ્રૃંગારઃ। લબ્ધસમસ્ત નિરવદ્યવિદ્યાજલધિપારઃ શ્રી બદરાદેવીદત્ત ગુરૂપદ પ્રસાદઃ। સ્વવિમલકુલપ્રબોધનૈકપ્રાપ્તપરમયશો-વાદઃ। ભ૦ શ્રીશાલિસૂરિઃ ત૦ શ્રી સુમતિસૂરિઃ ત૦ શ્રીશાન્તિસૂરિઃ ત૦ શ્રી ઇશ્વરસૂરિઃ। એવં યથા ક્રમમનેક ગુણમણિગણરોહણગિરીણાં મહાસૂરીણાં વંશે પુનઃ શ્રીશાલિસૂરિઃ ત૦ શ્રીસુમતિસૂરિઃતત્પટ્ટાલંકારહાર ભ૦ શ્રી શાંતિસૂરિવિરાણાં સપરિકારાણાં વિજયરાજ્યે ॥ અથેહ શ્રી મેદપાટદેશે। શ્રીસૂર્યવંશીય મહારાજાધિરાજ શ્રી શિલાદિત્યવંશે શ્રી ગુહિદત્તરાઉલ શ્રી બપ્પાક શ્રીખુમાણાદિ મહારાજાન્વયે। રાણાહમીરશ્રીખેતસિંહ શ્રીલખમસિંહ પુત્ર શ્રીમોકલમૃગાંકવંશોદ્યોતકારક પ્રતાપમાર્ત્તંડાવતારઃ। આસમુદ્ર મહી-મંડલાખંડલઅતુલમહાબલરાણાશ્રી કુંભકર્ણપુત્રરાણાશ્રીરાયમલ્લ વિજયમાન પ્રાજ્ય રાજ્યે। તત્પુત્રમહાકુમારશ્રીપૃથ્વીરાજાનુશાસનાત્। શ્રી ઉકેશવંશે રાયજડારીગોત્રે રાઉલશ્રીલાષણપુત્રમં૦ દૂદવંશે મં૦ મયૂરસુત મં૦ સાદૂલઃ। તત્પુત્રાભ્યાં મં૦ સીહાસમદાભ્યાં સદ્ધાંધવ મં૦ કર્મસીધારાલાખાદિ સુકુટં-બયુતાભ્યાં શ્રીનંદકુલવત્યાં પુર્યાં સંવત ’૯૬૪ શ્રી યશોભદ્રસૂરિ મંત્રશક્તિ સમાનીતાયાં ત૦ સાયર કારિત દેવકુલિકાદ્યુદ્ધારતઃ : સાયરનામ શ્રી જિન વસત્યાં। શ્રીઆદીશ્વરસ્ય સ્થાપના કારિતા શ્રીશાંતિસૂરિપટ્ટે દેવસુંદર ઈત્ય-

(૨) ભાવનગર પ્રાચિન શોધ સંગ્રહ પૃષ્ટ ૯૪ થી ૯૬ સુધી અને ભાવનગરમાં છપાએલ પ્રાકૃત ઍંડ સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ નામના પુસ્તકમાં પૃષ્ટ ૧૪૦–૪૨ માં આ લેખ છે જેમાં આ લેખની સંવત ૧૫૯૭ લખી છે પરંતુ એ સમયે મહારાણા ઉદયસિંહ રાજ્ય કરતા હતા, રાયમલ્લ નહોતા કરતા. એટલે ઇતિહાસ કાર્યાલયના સેક્રેટરી પંડિત ગૌરી-શંકર હીરાચંદ ઓઝાને કાગળ લખી તપાસ કરાવી તો એની ખરી સંવત ૧૫૫૭ માલુમ પડી. તેથી અહીં તે લખી છે.

પરશિષ્યનામભિઃ આ૦ શ્રી ઈશ્વરસૂરિભિઃ ઇતિ લઘુપ્રશસ્તિરિયં લિ૦ આચાર્ય શ્રી ઈશ્વરસૂરિણા ઉત્કીર્ણાસૂત્રધારસોમાકેન ॥ શુભં૦ (વીરવિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ટ ૪૨૪.)

(૪૧) ચિત્તોડનો જૈન કીર્ત્તિસ્તંભ

–સુપ્રસિદ્ધ ઓઝાજી કહે છે કે ચિત્તોડપર 'લાખોટાની બારી' નામની ખડકીથી રાજટીલા સુધી સડક સીધીદક્ષિણમાં ગઇ છે. માર્ગમાં પહેલાં ડાબી બાજુ સાત માળવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ આવે છે કે જેને દિગંબર સંપ્રદાયના બઘેરવાલ મહાજન સા (સાહ, શેઠ) નાયના પુત્ર જીજીએ વિ. સં. ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનાવ્યો હતો. આ કીર્તિસ્તંભ **આદિનાથનું** સ્મારક છે. તેની ચારે બાજુ પર અનેક નાની જૈન મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. આ કીર્તિસ્તંભ પરની છત્રી વિજળી પડવાથી તુટી ગઇ અને આ સ્તંભને ઘણી હાની પહોંચી હતી, પરંતુ વર્ત્તમાન રાણા સાહેબે એંસી હજાર રૂપીઆ ખર્ચી લગભગ પહેલાં જેવી છત્રી કરાવી અને સ્તંભની મરામત કરાવી છે જૈન કીર્ત્તિસ્તંભની પાસેજ મહાવીર સ્વામીનું મંદિર છે કે જેનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના સમયમાં વિ. સં. ૧૪૯૫ (ઈ. સ. ૧૪૩૮) માં ઓસવાલ મહાજન ગુણરાજે કરાવ્યો હતો. આ સમયે આ મંદિર તુટી ફુટી દશામાં પડેલું હતું. (રાજપુતાનો ઈતિહાસ પૃષ્ટ ૩૫૨)

રા. ભાંડારકરે ઉક્ત કીર્તિસ્તંભ (શ્વેતામ્બર) સંઘવી કુમારપાળે બંધાવ્યો હતો તેમ તેમણે સં. ૧૪૯૫ માં ચારિત્રગણિએ સંસ્કૃતમાં રચેલી ચિત્રકૂટ મહાવીર પ્રાસાદ પ્રશસ્તિ તેના અંગ્રેજી સાર સહિત 'રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી' ના જનરલ વોલ્યુમ ૨૩ નં ૬૩ માં પ્રકટ કરી છે તેમાં પૃ. ૪૭માં જણાવ્યું છે. પણ તેમાં ચુક થઈ લાગે છે કે જે અમે નીચે જણાવી છે. કુંભારાણાના સમયમાં સં. ૧૪૯૫ માં ઉક્ત મહાવીર પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર ગુણરાજે કર્યો એવા ઓઝાજીના કથનમાં પણ ચૂક છે. તે ગુણરાજે રાણા મોકલ (કુંભારાણાના પૂર્વાધિકારી) ના આદેશથી તે પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેના પુત્રોએ તેમાં સોમસુંદરસૂરિના હાથે સં. ૧૪૮૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો તે પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તે પ્રશસ્તિ કુંભારાણાના રાજ્યમાં સં. ૧૪૯૫ માં રચાઇ તે, ઉપરથી આ ભૂલ થઇ લાગે છે. તેના મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

उच्चै मंडप पंक्ति देवकुलिका निस्तीर्यमाणश्रियं
कीर्त्तिस्तंभ समीपवर्तिनममु श्री चित्रकूटाचले
प्रासादं सृजतः प्रसा्‌मसमं श्री मोकलोर्वीपते-
रादेशा् गुणराज साधुरमितस्वर्द्ध्यो दधार्षीन्मुदा ॥८६॥

× × ×

वर्षे श्री गुणराज साधु तनयाः पंच्ञाष्टरत्नप्रभे
न्यास्यन्त प्रतीमामिमामनुपमां श्री वर्धमान प्रभोः ॥९१॥

× × ×

प्राग्वंशस्य ललाम मंडपगिरिं शोभां नयन्नैष्टिक
प्रष्टः प्रत्यहमष्टधा जिनपतेः पूजाः सृजन् द्वादश ।
संधाधीश कुमारपाल सुकृती कैलासलक्ष्मी हृतौ
दक्षं दक्षिणतोऽस्य सोदरमिव प्रासादमादीधपत् ॥९५॥

આ શાર્દુલનો ભાવાર્થ પુરાતત્ત્વજ્ઞાન શ્રી ડી. આર. ભાંડારકરે એવો મૂકયો છે:—'પહેલાં તો આપણને ખબર મળે છે કે આ રચના એટલે કે કીર્ત્તિસ્તંભ પહેલાં પ્રથમ સંઘનાયક પ્રાગ્વંશ એટલે પોરવાડ વંશના, ગિરિ જેવા મંડપની લક્ષ્મી આપતા એવા, અને જિનપતિની આઠ પ્રકારે બાર પૂજા હંમેશાં કરતા એવા કુમારપાળે બાંધ્યો હતો' પરંતુ પુનઃ વિચાર કરતાં ખરો ભાવાર્થ એ લાગે છે કે પ્રાગ્વંશના ભૂષણરૂપ મંડપગિરિ-માંડવગઢને શોભા આપતો એટલે તેનો નિવાસી નૈષ્ઠિકમાં ઉત્તમ, જિનપતિની બાર પૂજા અષ્ટ પ્રકારે હમેશાં કરતો એવો જે સંઘપતિ ધન્ય કુમારપાળ તેણે આની (મંદિર કે કીર્તિસ્તંભની) દક્ષિણે એક બીજો ભાઈ હોય તેવું બીજું મંદિર બંધાવ્યું, આજ રીતે પછીના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે:—

ऊकेशवंशतिलकः सुकृत्तोरुतेजा स्तेजात्मजः प्रतिवसन्निह चित्रकूटे
चाचाह्वयः सुजनलोचनदत्तशैत्यं चैत्यं च चारु निरमीमपद्रुत्तरस्याम् ॥९६॥

—ઉકેશ (ઓશવાલ) વંશના તિલકરૂપ સુકૃત રૂપી મહાતેજવાળો તેજાનો પુત્ર અહીં ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) માંજ વસતો ચાચા (નામનો હતો) તેણે આની ઉત્તરમાં સજ્જનોનાં લોચનને ટાઢક આપતું એવું સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું. (જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ચિત્ર પરિચય પૃ. ૧૦૩)

(૪૨) ચિત્તોડમાં 'અષ્ટાપદ' જૈનમંદિર ' શૃંગાર ચાવડી '-સિંગાર ચૌરી સં. ૧૫૦૫.

—ચિતોડપર મહેલોની પાસે ઉત્તરે સુંદર કોતરણીવાળું એક નાનું મંદિર છે તેને સિંગારચૌરી (શૃંગાર ચૌરી)-શૃંગાર ચાવડી કહે છે. આના મધ્યમાં એક નાની વેદી પર ચાર સ્તંભવાળી છત્રી બનાવેલી છે. લોક કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો. ને તેની આ ચૅારી છે. વાસ્તવમાં ઇતિહાસના અંધકારમાં-અજ્ઞાનપણામાં આ કલ્પનાની સૃષ્ટિ થઇ છે કારણ કે તેના એક સ્તંભ ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૦૫ (ઇ. સ. ૧૪૪૮) ના શિલાલેખથી વિદિત થાય છે કે રાણા કુંભાના ભંડારી (કોષાધ્યક્ષ) વેલાક કે જે સાહ કેલ્હાનો પુત્ર હતો. તેણે શાંતિનાથનું આ જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા ' ખરતરગચ્છના જિનસેન (? જિનચંદ્ર) સૂરિએ કરી હતી. ' જે સ્થાનને લોકો ચૅારી બતાવે છે. તે ખરી રીતે ઉક્ત મૂર્તિની વેદી છે અને સંભવ છે કે મૂર્તિ ચોમુખ (જેની ચારે બાજુએ એક એક મૂર્તિ હોય છે એવી) હોય. શૃંગાર ચૌરીથી થોડે છેટે નવલખ્ખા (નવકોઠા) નામનું સ્થાન છે. (જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ચિત્ર પરિચય પૃ. ૧૦૬)

(૪૩) --અકબરનું હીરવિજયસૂરિને ફરમાન.

—આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ નિચે પ્રમાણે છેઃ--

અલ્લાહુ અકબર.

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર બાદશાહ ગાઝીનું ફરમાન.

અલ્લાહુ અકબરના સિક્કા સાથે શ્રેષ્ઠ ફરમાનની અસલ નકલ મુજબ છે.

મહાન્ રાજ્યને ટેકો આપનાર, મહાન્ રાજ્યના વફાદાર, સારા સ્વભાવ અને ઉત્તમ ગુણવાળા, અજિત રાજ્યને મજબૂતી આપનાર, શ્રેષ્ઠ રાજ્યના ભરોસાદાર, શાહી મહેરબાનીને ભોગવનાર, રાજાની નજરે પસંદ કરેલ અને ઉંચા દરજ્જાના ખાનોના નમૂના સમાન મુબારિજ્જુદ્દીન (ધર્મવીર) આઝમખાને બાદશાહી મહેરબાનીઓ અને બક્ષીસોના વધારાથી શ્રેષ્ટતાનું માન મેળવી જાણવું જે—જૂદી જૂદી રીતભાતવાળા, ભિન્ન ધર્મવાળા, વિશેષ મતવાળા, અને ભિન્ન પંથવાળા, સભ્ય કે અસભ્ય, નાના કે મોટા, રાજા કે રંક, અથવા દાના કે નાદાન—દુનિયાના દરેક દરજ્જા કે જાતના

લોકો, કે જેમાંની દરેક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના નૂરને જાહેર થવાની જગ્યા છે; અને દુનિયાને પેદા કરનારે નિર્માણ કરેલા ભાગ્યને જાહેર થવાની અસલ જગ્યા છે; તેમજ સૃષ્ટિ સંચાલક (ઇશ્વરની અજાયબી ભરેલી અનામત છે; તેઓ પોત પોતાના શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં દૃઢ રહીને તથા તન અને મનનું સુખ ભોગવીને પ્રાર્થના અને નિત્ય ક્રિયાઓમાં તેમજ પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલા રહી, શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ કરનાર (ઇશ્વર) તરફથી લાંબી ઉંમર મળે, અને સારાં કામ કરવાની પ્રેરણા થાય, એવી કૃપા કરે, કારણ કે—માણુસ જાતમાંથી એકને રાજાને દરજ્જે ઉંચે ચઢાવવામાં અને સરદારીનો પહેરવેશ પહેરાવવામાં પુરેપુરૂં ડહાપણ એ છે કે—તે સામાન્ય મહેરબાની અને અત્યંત દયા કે જે પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ દયાનો પ્રકાશ છે. તેને પોતાની નજર આગળ રાખી જો તે બધાઓની સાથે મિત્રતા મેળવી ન શકે, તો ક્રમ માં ક્રમ બધાઓની સાથે સલાહ-સંપનો પાયો નાખી પૂજવા લાયક જાતના (પરમેશ્વરના) બધા બંદાઓ સાથે મહેરબાની, માયા અને દયાને રસ્તે ચાલે, અને ઇશ્વરે પેદા કરેલી બધી વસ્તુઓ (બધાં પ્રાણીઓ) કે જે ઉંચા પાયાવાળા પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનાં ફળ છે, તેમને મદદ કરવાની નજર રાખી તેમના હેતુઓ પાર પાડવામાં અને તેમના રીતરીવાજો અમલમાં લાવવામાં મદદ કરે, કે જેથી બળવાન નિર્બળ ઉપર જુલ્મ નહિં ગુજારતાં, દરેક મનુષ્ય મનથી ખુશી અને સુખી થાય. આ ઉપરથી યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, **હીરવિજયસૂરિ** સેવડા (સં. શ્વેતપટ–શ્વેતાંબર) અને તેમના ધર્મને પાળનારા, કે જેમણે અમારી હજુરમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે. અને જેઓ અમારા દરબારના ખરા હિતેચ્છુઓ છે, તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું, વધારો અને પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી હુકમ થયો કે—

તે શહેરના (તે તરફના) રહેવાસીઓમાંથી કોઇએ એમને હરકત–અડચણ કરવી નહિં, અને એમનાં મંદિરો તથા ઉપાશ્રયોમાં ઉતારો કરવો નહિં. તેમ તેમને તુચ્છકારવા પણ નહિં. વળી જો તેમાંનું (મંદિરો કે ઉપાશ્રયોમાંનું) કંઇ પડી ગયું કે ઉજ્જડ થઇ ગયું હોય, અને તેને માનનારા ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારવા કે તેનો પાયો નાખવા ઇચ્છે તો તેનો, કોઇ ઉપલક જ્ઞાનવાળાએ (અજ્ઞાનીએ) કે ધર્માન્ધે અટકાવ પણ કરવો નહિ. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા, વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો કે જે ઇશ્વરના અધિકારનાં છે તેનો આરોપ, મુર્ખાઇ અને બેવકુફીને લીધે જાદુનાં કામ જાણી, તે બીચારા–ખુદાને ઓળખનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક

પ્રકારનાં કષ્ટો આપે છે; એવાં કામો તમારા રક્ષણ અને બંદોબસ્તમાં (કે જે તમે સારા નસીબવાળા અને બાહોશ છો,) થવાં જોઇએ નહિં.

વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હાજી હબીબુલ્લાહ કે જે અમારી સત્યની શોધ અને ખુદાની ઓળખાણ વિષે થોડું જાણે છે, તેણે આ જમાતને ઇજા કરી છે, એથી અમારા પવિત્ર મન કે જે દુનિયાનો બંદોબસ્ત કરનાર છે, તેને ઘણું ખોટું લાગ્યું છે. (દુઃખનું કારણ થયું છે); માટે તમારે તમારી રીયાસતથી એવા ખબરદાર રહેવું જોઇએ કે—કોઇ કોઇના ઉપર જુલ્મ કરી શકે નહિ.

તે તરફના વર્તમાન અને ભવિષ્યના હાકેમો, નવાબો અને રીયાસતનો પૂરેપૂરો અથવા કેટલેક અંશે કારભાર કરનારા મુસદ્દીઓનો નિયમ એ છે કે રાજાનો હુકમ કે જે પરમેશ્વરના ફરમાનનું રુપાન્તર છે, તેને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો વસીલો જાણી તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરે નહિં, અને તે પ્રમાણે કરવામાં દીન અને દુનિયાનું સુખ તથા પ્રત્યક્ષ સાચી આબરૂ જાણે. આ ફરમાન વાંચી તેની નકલ રાખી લઈ તેમને આપવું જોઇએ, કે જેથી હમેશાંની તેમને માટે સનદ થાય. તેમ તેઓ પોતાની ભક્તિની ક્રિયાઓ કરવામાં ચિંતાતુર પણ થાય નહિં; અને ઇશ્વરભક્તિમાં ઉત્સાહ રાખે. એજ ફરજ જાણી એથી વિરુદ્ધનો દખલ થવા દેતા નહિં.

ઈલાહી સંવત્ ૩૫ (સં. ૧૬૪૭) ના અઝાર મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને ખુરદાદ નામના દિવસે લખ્યું, મુતાબિક ૨૮ માહે મુહરમ સને ૯૯૯ હીઝરી.

મુરીદો (અનુયાયીઓ) માંના નમ્રમાં નમ્ર અબુલફજલના લખાણથી અને ઇબ્રાહિમ હુસેનની નોંધથી.

નકલ અસલ મુજબ છે.

(સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ–પરિશિષ્ટ ક)

---

૩. આ સુલતાન હબીબલો એ નામે ઓળખાતો ખંભાતનો ખોજો હતો. તેણે સૂરિજીનું અપમાન કરી તેમને ખંભાત બહાર કાઢયા હતા. આથી એમના શિષ્ય **ધનવિજય** દિલ્હી જઇ ત્યાં દરબાર પાસે રહેતા **શાંતિચંદ્ર** ઉપાધ્યાયને મળ્યા કે જેણે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું. પછી તે ખોજાએ સૂરિને બોલાવી ભારે સ્વાગત કર્યું ને તેમના ઉપદેશથી બંદીવાનોને મુક્ત કર્યા ને આખા ગામમાં 'અમારી પડહ' વગડાવ્યો. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ પૃ. ૧૮૮ થી ૧૯૧)

૪૪ અકબરનું વિજયસેનસૂરિને ફરમાન.

—આ ઉર્દુ ફરમાનનું ગુજરાતી ભાષાંત્તર નિચે પ્રમાણે છે:—

અલ્લાહુ અકબર

અબુ અલમુજફ્ફર સુલતાન....નો હુકમ.

ઉંચા દરજ્જાના નિશાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

આ વખતે ઉંચા દરજ્જાવાળા નિશાનને બાદશાહી મહેરબાનીથી નિકળવાનું માન મળ્યું (છે) કે—હાલના અને ભવિષ્યના હાકેમો, જાગીરદારો, કરોડીઓ અને **ગુજરાત** સુબાના તથા **સોરઠ** સરકારના મુસદ્દીઓએ,

સેવડા (જૈનસાધુ) લોકો પાસે ગાય અને આખલાને તથા ભેંશ અને પાડાને કોઈપણ વખતે મારવાની તથા તેનાં ચામડાં ઉતારવાની મનાઈ સંબંધી શ્રેષ્ઠ અને સુખના ચિન્હવાળું ફરમાન છે, અને તે શ્રેષ્ઠ ફરમાન પાછળ લખેલું છે કે.

'દર મહિનામાં કેટલાક દિવસ એ ખાવાને ઇચ્છિવું નહિ. એ ફરજ અને વ્યાજબી જાણવું.

તથા જે પ્રાણીઓએ ઘરમાં કે ઝાડો ઉપર માળા નાંખ્યા હોય, તેવાઓનો શિકાર કરવાથી કે કેદ કરવાથી (પાંજરામાં પૂરવાથી) દૂર રહેવામાં પુરી કાળજી રાખવી.

(વળી) એ માનવા લાયક ફરમાનમાં લખ્યું છે કે "યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ **હીરવિજયસૂરિ** ના શિષ્ય **વિજયસેનસૂરિ** સેવડા અને તેમના ધર્મને પાળનારા—જેમણે અમારા દરબારમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખાસ હિતેચ્છુઓ છે-તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું અને વધારો તથા પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી (હુકમ) થયો કે—એમના દેવલ કે ઉપાશ્રયમાં કોઇએ ઉતારો લેવો નહિં, અને એમને તુચ્છકારવા નહિ; તથા જો તે જીર્ણ થતાં હોય અને તેથી તેના માનનારા, ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઇ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાંખે, તો કોઈ ઉપલક્રિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરવો નહિં. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો, કે જે પૂજવા લાયક જાતનાં (ઇશ્વરનાં) કામો છે, તેનો આરોપ મૂર્ખાઈ અને બેવકુફીના લીધે જાદુનાં કામ જાણી, તે બિચારા ખુદાને માનનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક જાતનાં દુઃખો આપે છે, તેમ તેઓ જે ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે તેમાં અટકાવ કરે છે. એવાં કામોનો આરોપ એ બિચારાઓ ઉપર નહિં મૂકતાં એમને પોતાની જગ્યા અને મુકામે સુખેથી ભકિતનું કામ કરવા દેવું, તેમ પોતાના ધર્મ મુજબ ક્રિયાઓ કરવા દેવી.

તેથી (તે) શ્રેષ્ઠ ફરમાન મુજબ અમલ કરી એવી તાકીદ કરવી જોઈએ કે–એ ફરમાનનો અમલ સારામાં સારી રીતે થાય અને તેની વિરૂદ્ધ કોઈ હુકમ કરે નહિં. (દરેકે) પોતાની ફરજ જાણી ફરમાનથી દરગુજર કરવી નહિં, અને તેથી વિરૂદ્ધ કરવું નહિં. તા. ૧ લી શહર્યુર મહિનો, ઇલાહી સને ૪૬, મુવાફિક તા. ૨૫ મહિનો સફર સને ૧૦૧૦ હીજરી (સં. ૧૬૫૮)

પેટાનું વર્ણન.

ફરવરદીન મહિનો; જે દિવસોમાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જાય છે તે દિવસો, ઇદ, મેહરનો દિવસ, દરેક મહિનાના રવિવારો, તે દિવસ કે જે બે સૂફિયાના દિવસોની વચમાં આવે છે, રજબ મહિનાના સોમવારો, આબાન મહિનો કે જે બાદશાહના જન્મનો મહિનો છે, દરેક શમરત મહિનાનો પહેલો દિવસ જેનું નામ ઓરમઝ છે, અને બાર પવિત્ર દિવસો કે જે શ્રાવણ માસના છેલ્લા છ અને ભાદરવાના પ્રથમ છ દિવસો મળીને પર્યુષણ કહેવાય છે. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ પરિશિષ્ટ ખ.)

(૪૫) જહાંગીરનું વિવેકહર્ષ આદિને ફરમાન,

આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છેઃ–
(તા. ૨૬ માહે ફરવરદીન અને પાંચમા કરાર મુજબના ફરમાનની.)

નકલ.

અલ્લાહુ અકબર.

તમામ રક્ષણ કરેલાં રાજ્યોના મોટા હાકેમો; મોટા દીવાની મહાન્ કામોના કારકુનો, રાજ્ય કારભારના બંદોબસ્ત કરનારાઓ, જાગીરદારો અને કરોડીઓએ જાણવું કે––

દુનિયાને જીતવાના અભિપ્રાય સાથે અમારો ઇન્સાફી ઈરાદો પરમેશ્વરને રાજી કરવામાં રોકાયેલો છે અને અમારા અભિપ્રાયનો પૂરો હેતુ, તમામ દુનિયા કે જેને પરમેશ્વરે બનાવી છે તેને ખુશી કરવા તરફ રજુ થએલો છે, (તેમાં) ખાસ કરીને પવિત્ર વિચારવાળાઓ અને મોક્ષ ધર્મવાળાઓ, કે જેમનો હેતુ સત્યની શોધ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, તેઓને રાજી કરવા તરફ અમે વધારે ધ્યાન દઈએ છીએ; તેથી આ વખતે **વિવેકહર્ષ, પરમાનંદ, મહાનંદ** અને **ઉદયહર્ષ** કે જેઓ તપાયતિ (તપાગચ્છના સાધુ) **વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ** અને **નંદિવિજયજી** કે જેઓ 'ખુશફહમ' ખિતાબ–વાળા છે--તેમના ચેલાઓ છે, તેઓ આ વખત અમારી હજુરમાં હતા, અને તેમણે દરખાસ્ત અને વિનતિ કરી કે—

'જો સમગ્ર રક્ષણ કરેલા રાજ્યમાં અમારા પવિત્ર બાર દિવસો–જે ભાદરવા પર્યુસણના દિવસો છે–તેમાં હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં કોઈ પણ જાતના જીવોની હિંસા કરવામાં નહિં આવે તો અમને માન મળવાનું કારણ થશે અને ઘણા જીવો આપના ઉંચા અને પવિત્ર હુકમથી બચી જશે. તેમ તેનો સારો બદલો આપના પવિત્ર–શ્રેષ્ઠ અને મુબારક રાજ્યને મળશે.'

અમે બાદશાહી રહેમ નજર, દરેક નાત--જાતના અને ધર્મના હેતુ તથા કામને ઉત્તેજન આપવા બલ્કે દરેક પ્રાણીને સુખી કરવા તરફ રાખી છે, તેથી એ વિનતિ કબુલ કરી દુનિયાએ માનેલો અને માનવા લાયક જહાંગિરી હુકમ થયો કે–

મજકુર બાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં તમામ રક્ષણ કરેલા રાજ્યની અંદર પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિં, અને એ કામની તૈયારી કરવામાં (પણ) આવે નહિં. વળી એ સંબંધી દર વર્ષનો નવો હુકમ કે સનદ (પણ) માંગવામાં આવે નહિં.

આ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફરમાનથી વિરૂદ્ધ વર્તવું નહિં અને આડે માર્ગે જવું જોઈએ નહિં એ ફરજ જાણવી જોઇએ.

નમ્રમાં નમ્ર અબુલખૈરના લખાણથી અને મહમ્મુદ સૈદની નોંધથી. નકલ અસલ મુજબ. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ્ પરિશિષ્ટ ગ).

(૪૬) **મધુમતિ** (મહુવા) આવી સૂરિ પાસે જિનસુંદર વાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું. ત્યાંથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ), મંગલપુર (માંગરોળ), જીર્ણદુર્ગ (જુનાગઢ) આવી ગિરનારની યાત્રા કરી. ગુણરાજ પાછો સ્વનગર કર્ણાવતી આવ્યો. પછી દેવકુલપાટકમાં પુનઃ **સોમસુંદરસૂરિ** (ત્રીજીવખત) આવ્યા. ત્યાં **લાખારાજા** (સ. ૧૪૩૯–સં. ૧૪૭૫) ના માન્ય એવા **વીસલને** ખીમાઇ નામની સ્ત્રીથી ધીર અને ચંપક નામના પુત્રો હતા. આચાર્યે **વિશાલરાજને** વાચક પદ આપ્યું ને તેનો ઉત્સવ **વીસલે** કર્યો. **ચિત્રકુટ** (ચિતોડ) માં **વીસલે શ્રેયાંસનાથનો** વિહાર કરાવ્યો હતો. **વીસલના** સ્વર્ગવાસ પછી તેની સ્ત્રી અને રામદેવની પુત્રી ખીત્તિ–ખીમાઇએ અને પુત્ર **ચંપકે** ૯૩ આંગળ પ્રમાણ અર્હતબિંબ (**પાર્શ્વનાથનું**–'ગુરૂ ગુણરત્નાકર' પૃ. ૧૨) ઘડાવી બીજા બે કાર્યોત્સર્ગસ્થ બિંબ સહિત ચૈત્યમાં સ્થાપિત કર્યું અને તેનું 'મનોરથ કલ્પદ્રુમ' એવું નામ આપ્યું; તેમાં સોમસુંદર આચાર્યે પ્રતિષ્ટા કરી[૪] વળી **ચંપકે**

(૪) આ મંદિર વર્તમાનમાં વિદ્યમાન નથી. દેવકુલપાટકમાં સં. ૧૪૮૫માં ઉક્ત ખીમાઈએ પોતાના પુત્ર સા. ધીરા દીપા હાસા આદિ સાથે નંદિશ્વરપટ્ટ કરાવેલો ને સોમ-

કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જિનકીર્ત્તિ વાચકને સૂરિપદ અને બીજા કેટલાક મુનિઓને પંડિતપદ અને કેટલાકને મુનિદીક્ષા આપી. **રાણપુરના ધરણુ** નામના સંઘપતિના આગ્રહથી આચાર્ય **રાણપુર** (રાણકપુર–સાદડી પાસે, અમદાવાદથી ૩૦ ગાઉ દૂર) ગયા ને ત્યાં ૮૪ સ્તંભવાળી **ધરણે** બંધાવેલી પૌષધશાળામાં ઉતર્યા. ધરણુ કે જે પહેલાં સ્વ દેવાલય સહિત ઉક્ત ગુણરાજની સંઘયાત્રામાં ગયો હતો તેણે આચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધપુરના 'રાજવિહાર' નામના વિહાર જેવું ચૈત્ય બંધાવ્યું.–તે પ્રાસાદ ઘડેલા પાષાણોના બંધાવેલા પીઠબંધવાળો, ત્રણ ભૂમિકાનો, મંડપોથી મંડિત મધ્યભાગવાળો; પુતળીઓ આદિ ચિત્રો અને ચારે બાજુ ભદ્રપ્રાસાદથી વિંટાએલો કરાવ્યો ને તેનું નામ 'ત્રિભુવન દીપક' આપ્યું. તેમાં ઋષભદેવની ચાર પ્રતિમા–ચોમુખ રખાવીને તેમાં **સોમસુંદરસૂરિએ** પ્રતિષ્ટા કરી. (સં. ૧૪૯૬).[૫] તે વખતે **સોમદેવ** વાચકને આચાર્યપદ આપ્યું.

સુંદર સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરીને તપાશ્રી યુગાદિદેવ પ્રાસાદમાં સ્થાપિત કર્યો, અને સં. ૧૪૯૪ માં ઉકત ધીરા : પતિન સા૰ રાજા રત્નાદે પુત્રી માહલ્લદેએ કરાવેલ આદિબિંબની તે સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવા બે લેખો હાલમાં મળી આવે છે જુઓ—'દેવકુલ પાટક' પૃ. ૧૨.

(૫) સં. ૧૪૯૬ રાણપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ—'ભાવનગર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ' પૃ. ૧૧૪, લેખાંક ૩૦૭ જિ. ૨; તેમાં જણાવેલું છે કે સં. ૧૪૯૬ વર્ષમાં શ્રી બપ્પ (મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી)...ના ૪૧ મા હિંદુસુરત્રાણ, ષડ્દર્શન ધર્માધાર પ્રજાપાલક વિદ્વાન રાણાશ્રી કુંભકર્ણના વિજયમાન રાજ્યે તેના પ્રસાદપાત્ર ધરણાક કે જેણે અહમ્મદ સુરત્રાણના આપેલા ફુરમાણવાળા સાધુશ્રી ગુણરાજ સંઘપતિનું સાહચર્ય કરી આશ્ચર્યકારી દેવાલયોના આડંબરપુરઃસર શ્રી શત્રુંજ્યાદિ તીર્થની યાત્રા કરી હતી. અજાહરી (અજારી) પીંડરવાટક (પીંડવાડા–બંને શિરોહીરાજ્યમાં) સાલેરા (ઉદેપુર રાજ્યમાં) આદિ બહુસ્થાનોમાં નવીન જૈનવિહાર અને જીર્ણોદ્ધાર, પદસ્થાપના, વિષમસમયે સત્રાગાર (એવા) નાના પ્રકારના પરોપકારથી શ્રીસંઘના સત્કાર આદિ અગણ્ય પુણ્યનાં કાર્યકરી મનુષ્યજન્મ સફળ કરેલ હતો. અને જે પ્રાગ્વાટ સં. માંગણ સુત સં. કુરપાલનો ભાર્યા કમલદેવીથી થએલ પુત્ર હતો, તેણે મોટાભાઈ રત્ના તેની ભાર્યા રત્નાદેથી થએલ પુત્રો સં. લાખા, મજા, સોના, સાલિગ તેમજ પોતાની ભાર્યા સં. ધારલદેથી થએલ પુત્ર જાજા, જાવડ આદિ વર્દ્ધમાન સંતાનયુક્ત થઈ ઉક્ત રાણા કુંભકર્ણના વસાવેલા રાણપુર નગરમાં તેનાજ સુપ્રસાદ અને આદેશથી 'ત્રૈલોકયદીપક' નામનો શ્રી ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર વિહાર કરાવ્યો અને બૃહત્તપાગચ્છે...શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ટા કરી. તેમાં સૂત્રધાર દેપાક હતો. આ મંદિરના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ ડી. આર ભંડારકરનો લેખ આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડીયા સન. ૧૯૦૭–૦૮ નો વાર્ષીક રીપોર્ટ. ઉકત ધરણાંકના જ્યેષ્ટભ્રાતા રત્નસિંહના પુત્ર સાલિગના પુત્ર સહસા કે જેને માલવાના ગ્યાસદીને ધર્માધિક ધીસખાઓમાં (મંત્રીઓમાં)

(૪૭) સં. ૧૫૦૫ માં રાણા કુંભા (કુંભકર્ણ) ના ભંડારી (કોશાધ્યક્ષ) વેલાકે **શાંતિનાથ** તીર્થંકરનું અષ્ટાપદ નામક જૈનમંદિર ચિતોડમાં બંધાવ્યું કે જેની પ્રતિષ્ઠા ખરતર ગચ્છીય **જિનસેન** (?) સૂરિએ કરી હતી કે જેને હાલ 'શૃંગાર ચાવડી-સિંગાર ચૌરી" કહેવામાં આવે છે.[૬] તેને પ્રથમ ચાર દ્વાર હતાં તેમાં બે દ્વાર સુંદર કોરેલી જાળીઓ બેસાડી કરવામાં આવ્યાં છે. સં. ૧૫૦૬ ના વર્ષમાં મહારાણા કુંભકર્ણે આબુના જૈન યાત્રિકો પાસેથી મુંડકું વલાવું વગેરે ન લેવા અને તેમનું રક્ષણ કરવા સંબંધી લખી આપેલું વ્યવસ્થાપત્ર **લુણિગવસહિના** દક્ષિણાભિમુખ દરવાજાની બહાર કીર્ત્તિસ્તંભની પાસે એક શ્વેત 'સુરહિ' પત્થર રોપેલો છે તેના પર કોતરેલું છે.[૭] સં. ૧૫૦૭ ના માઘ (અસિત) સપ્તમી દિને ગુરૂવારે જૂનાગઢના રાજા **માંડલિકે** **રત્ન** (સિંહ) સૂરિના પટ્ટાભિષેકના અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ કરાવી; તેની પહેલાં એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન થયું હતું

અગ્રણી કર્યો હતો, તેણે સુમતિસુંદરસૂરિનો ઉપદેશધારી લક્ષ (?) નામના રાજાની અનુમતિ મેળવી. અર્બુદગિરિપર અચલગઢમાં ઉંચો ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કરાવી ૧૨૦ મણ ધાતુનું એક જિનબિંબ પોતે કરાવેલું તે તેણે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું" (ગુરૂ ગુણરત્નાકર કાવ્ય પૃ. ૪૫-૪૬)

(૬) લોકો કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો તેની આ ચૌરી છે, પણ તે ભૂલ છે, કારણ કે તેનો શિલાલેખ ઉકત જૈનમંદિરની સાક્ષી પૂરે છે. ઓઝાજી રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પહેલો ખંડ પૃ. ૩૫૬ અને બીજો ખંડ પૃ. ૬૨૫ ટિપ્પણ. રાજપુતાના મ્યુઝિયમ રીપોર્ટ સને ૧૯૨૦—૨૧ પૃ, ૫ લેખસંખ્યા ૧૦.

(૭) જુઓ તે લેખઃ—'શ્રી ગણેશાયઃ ।। સહી (ત્રિશૂલ જેવું ચિન્હ છે) સંવત્ ૧૫૦૬ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૨ મહારાણા શ્રી કુંભકર્ણ વિજયરાજ્યે શ્રી અર્બુદાચલે દેલવાડાગ્રામે વિમલવસહી શ્રી આદિનાથ તેજલવસહી શ્રી નેમિનાથ તમા બીજે શ્રાવકે દેહરે દાહ મુંડિકં વલાવી રખવાલી ગોડા પોઠચારૂં રાણિ શ્રી કુંભકર્ણિ મહં ડુંગર ભોજા જોગ્યં મયા ઉધારા જિકો જ્યાત્રિ આવિ તિહિરૂં સર્વ મુકાવું જયાત્રા સંમંધિ આચ્યંદ્રાર્ક લગિ પલે કુઇ કોઇ માંગવા ન લહિ રાણિ શ્રી કુંભકણિ મ. ડૂંગર ભોજા ઉપરિ મયા ઉંધારી યાત્રા મુગતી કીધી આઘાટ થાપુ સુરિહિ રોપાવી જિકો આ વિધિ લોપિસિતિ ઇહિ સુરિહિ ભાંગીરૂં પાપ લાગિસિ અનિ સંહજિકો જાત્રિ અવિસઇસ ફ્રહુ ૧ એક દેવ શ્રી અચલેશ્વરિ અન દુગાણી ૪ ચ્યા દેવિ શ્રી વિશિષ્ટ ભંડારિ મુકિસ્યઇ । અચલગઢ ઊપરિ દેવી ।। શ્રી સરસ્વતી સન્નિધાનિ બઇઠાં લિખિતં । દુએ ।। શ્રી સ્વયં ।। શ્રી રામપ્રસાદાતુ ।। શુભં ભવતુ ।। દોસી રામણ નિત્યં પ્રણમતિ ।। ' આમાં મેવાડી ભાષા છે. આમાંના શબ્દોના અર્થ જાણવા યોગ્ય છે, વિમલવસહી—વસહી (પ્રાકૃત) વસહિતા (પ્રાકૃતથી બનેલ સંસ્કૃત), વસતિ (સંસ્કૃત), મંદિર, વિમલશાહનું સ્થાપેલું-બંધાવેલું મંદિર; તેજલવસહી-પ્રસિદ્ધમંત્રી વસ્તુપાલના ભાઇ તેજપાલની સ્થાપેલી શ્રી નેમિનાથની વસહિકા. બીજે-બીજો, અન્ય.

૭તેજ રાજાના સમયમાં સં. ૧૫૦૯ માઘ સુદ ૫ ને દિને, **વિમલ**

શ્રાવક-જૈન ધર્માનુયાયી સંઘના ચાર અંગ છે-સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા; તેમાં શ્રાવક તે ધર્મનું શ્રવણ કરનાર (સાધુઓના ઉપદેશના અનુયાયી) અર્થાત્ ગૃહસ્થ, તેમાંથી 'સરાવગી' શબ્દ નિકળ્યો છે. દેહર-દેવઘર, દેવકુલ, દેવલ, મંદિર. બીજે શ્રાવકે દેહરે-અન્યા અન્ય જૈન મંદિરોમાં (અધિકરણની વિભક્તિ વિશેષણ તથા વિશેષ્ય બંનેમાં છે) દાણ-સંસ્કૃત દંડ, રાજકીય કર દંડ યા દાણ જુર્માના (શિક્ષા) ને માટે યા રાહદારી જગાત આદિના માટે લેવાય છે. મુંડિકં-મુંડકું, પ્રત્યેક યાત્રિકના દર માથા દીઠ કર. વલાવી-માર્ગમાં રક્ષા માટે સાથેના સિપાઇનો કર. રખવાલી-ચોકીદારનો કર ગોડા-ઘોડા, પોઠયા-સંસ્કૃત પૃષ્ઠય-પીઠપર ભાર ઉચકનાર બળદ. રૂં-ના. રાણિ શ્રી કુંભકર્ણિં-'ઇં' એ ત્રીજી વિભક્તિનું ચિન્હ છે, રાજા કુંભકર્ણે. મહં-મહંત્તમ, મહત્તમ, ઉંચ્ચ રાજ્યાધિકારી યા મંત્રી. સરખાવો મહત્તા, મહેતા યા મહત્તર. જોગ્યં-યોગ્ય, જોગ. ડુંગર ભોજા નામના અધિકારીના કહેવાથી, તેના પર કૃપા-ઉપકાર કરીને. જિકો-જે. તિહિરૂં-તેનું. મુકાવું-મૂકાવ્યું, છોડાવ્યું. પલે-પાલ્યું જાય. માંગવા ન લહિ-માગી ન શકે. ઊપરિ-ઉપર જોગ્યંની વ્યાખ્યા જુઓ, મયા ઉધારા-મયા ધારણ કરી, 'દયા મયા' કરી, કૃપાકરી. મુગતી-મુક્તિ, છૂટ. કીધી-કરી. થાપુ-થાપ્યું, સ્થાપ્યું. આઘાટ-નિયમ. સુરિહિ-ફારસી શરહ (?) નિયમનો લેખ. રોપાવી-રોપી, ઉભી કરી. (સં. રોપિતા, પ્રાકૃત સંસ્કૃત રોપાપિતા). લોપિસિ-લોપશે. તિ-તેને (કર્મકારક). ભાંગીરૂં-તોડવાના. લાગિસિ-લાગશે. અનિ-અને (સં. અન્યત્) સંઘ-સંઘ, યાત્રિકોનો સમુહ. અવિસઇ-આવશે સંસ્કૃત સમ-આવિષ્યતિ (?). સ-તે. ફદીઉં (સંસ્કૃત પદિક)-ફદીઉં, એ આનાની લગભગ કિંમતનો ચાંદીનો સિક્કો. અચલેશ્વરિ, ભંડારિ, સંનિધાનિ-એમાં 'ઇ' અધિકરણકારક છે. દુગાડી (સં. દ્વિકાકિણી) એક પદિકના પાંચ (રૂપિયાના ૪૦) એવો એક તાંબાનો સિક્કો. મુકિસ્યઇ-મૂકશે (સરખાવો મુકાવું, અવિસઇ). દૂએ-દૂતક. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં જે અધિકારી દ્વારા રાજાજ્ઞા અપાઇ હોય તેનું નામ 'દૂતકોડત્ર' એમ કહીને લખાતું હતું. તેનો અપભ્રંશ દુએ, દુવે યા દુબે પ્રત, પછીના લેખો પટ્ટો આદિમાં આવે છે. આ લેખના દુએ યા દૂતક સ્વયં રાણા કુંભા જ છે. દોસી રામણ-આ લેખનો લેખક હશે. ઓઝાજીનો લેખ 'અનંદ વિક્રમ સંવત્કી કલ્પના'ના પ્ર. પ્ર. ૧, પૃ. ૪૫૦-૪૫૨.

(૮) આ સંબંધીનો મોટો શિલાલેખ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં ગઢમાં એક શિલાપટ્ટ છે તેમાં છે કે જે ભાંગ્યો તુટચો નિચે મુકેલ છે,

'સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૦૭વર્ષે માઘ...સપ્તમી દિને ગુરૂવારે...શ્રી...રાણાશ્રી મેલગદે સુત રાઉલશ્રી મહિપાલદે સુત...શ્રી મંડલિક પ્રભુણા...સર્વ્વજીવકરૂણાકરણતત્પરેણ ઔદાર્ય ગાંભીર્ય ચાતુર્ય શૌર્યોદિગુણરત્ન રત્ન (સિંહ) સૂરીણાં પટ્ટાભિષેકાવસરે સ્તંભતીર્થ વાસ્તવ્ય સા. દેવા સુત હાંસા સુત...રાજકુલીન...સમસ્તજીવઅભયદાનકરણ...કારકેણ પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનેષુ સર્વ્વ જીવઅમારિ કારિતા। રાજા...નંતરસિંહાસનો પ્રતિષ્ઠેન શ્રી મંડલિક રાજાધિપેન શ્રી અમારિ પ્રાગ્ લિખિત સ્વહસ્ત લિખિત શ્રી કરિ (?) સહિતંસમર્પિતં। પુરાપિ એકાદશી અમાવાસ્યેપાલ્યમાનેસ્ત : । સંપ્રતિ...એતેષુ પંચમી અષ્ટમી એકાદશી ચતુર્દશી અમાવાસ્યા દિનેષુ રાજાધિરાજ શ્રી મંડલિકેણ સર્વ્વ શ્રેયઃકલ્યાણકારિણી સર્વ દુરિત દુર્ગોપસર્ગનિવારિણી સર્વજીવ અમારિ કાર્ય-ણી ચિરં વિજયતાં ॥ વગેરે (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૯૫ ટિપ્પણ ૪૬૮.)

નાથનો પ્રાસાદ સ્તંભતીર્થવાસી વ્ય. શાણુરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત બૃહત્ તપાગચ્છના **રત્નસિંહસૂરિએ** પ્રતિષ્ઠા કરી. (જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૭૩૮. આ સંબંધીનો પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો અને પછી શાણુરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકતો અત્યારે ગિરનાર પર મોજૂદ છે.) આ શાણુરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે સં. ૧૪૫૨ માં ૭ દેવાલયો સાથે શત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી, અને જેણે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિનાં અને રત્નચૂલા સાધ્વીનાં પગલાં પધરાવ્યાં હતાં તેના નામલદે પત્નીથી થએલ પુત્ર સજ્જનસિંહનો કૌતુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થએલ પુત્ર હતો, તેણે સં. ૧૫૧૭ માં શત્રુંજય તથા ગિરનાર તીર્થની ૨૪ દેવાલયો સહિત યાત્રા કરી હતી, અને તેજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી **જ્ઞાનસાગરસૂરિએ** ખંભાતમાં **વિમલનાથચરિત્ર** રચી પૂર્ણ કર્યું હતું. (જુઓ તે ચરિત્રનું ભાષાંતર પ્રકાશક આત્માનંદ સભા ભાવનગર.)

(૪૮) **ચંપાબાઇ** અકબરને કહે છે કે:–**હીરવિજયસૂરિ** અમારા દેવ છે કે જેની પ્રતિમા રચીને જેનું અમે ધ્યાન ધરીયે છીએ, અને જે સિદ્ધિ આપે છે, તથા અમારા ચિત્તમાં હમણાં સુગુરૂ તો સુસાધુઓમાં ઉત્તમ એવા હીરવિજયાચાર્ય નામના છે કે જેનું ધન તે સંયમ જ છે, જેનો આશય પોતાના અને પારકાને આત્મતુલ્ય ગણવાનો છે, અને જેઓ મિત્ર અને શત્રુના સમુહને, પથ્થર અને મણિને, સ્ત્રી અને તૃણમાં સમદૃષ્ટિ છે. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૩૬)

(૪૯) હીરવિજયસૂરિના સમાગમથી અકબર બાદશાહે શું કર્યું એ ટુંકામાં તેમના જ સમયમાં શત્રુંજય પરના **આદિનાથ** મંદિરના **હેમવિજય** ગણિએ રચેલા સં. ૧૬૫૦ ના પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ અત્રે લખેલ છે.

–તમામ રાજાઓના શિરે જેની આજ્ઞાઓ માળાની માફક ધારણ કરવામાં આવતી એવા શ્રીમાન્ **અકબરશાહે** તે (હીરવિજય) સૂરિના વાક્ચાતુર્યથી રંજીત થઈ ને ૭ મહિના સુધીનો અમારિનો પડહ વગડાવી સમસ્ત દેશમાં પાપનો નાશ કરનારી ઉદ્‌ઘોષણા કરાવી. ॥ ૧૭ ॥

તેમના ઉપદેશને વશ થઇ હર્ષ ધરીને બાદશાહ અકબરે પોતાના સમસ્ત મંડળના વાસીજનોમાં નિર્વંશ મરી જાય તેનું ધન તથા જજીઆ વેરો માફ કર્યાં: ॥ ૧૮ ॥

તેમની કતકચૂર્ણ જેવી વાણીવડે નિર્મળ થયું છે અંતઃકરણરૂપ સરોવર જેનું એવા કૃપાપૂર્ણ બાદશાહે પવિત્ર નીતિરૂપ સ્ત્રી ધારણ કરીને લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા સારૂ, બીજા રાજાઓ માફ ન કરી શકે એવા કરો માફ કર્યા અને વળી ઘણાં પક્ષી તથા બંદીવાનોને છોડી મૂકયા. ॥૧૯॥

સુધાને પણ ક્રોરે મૂકે એવી તેમની વાણીથી આહ્‌લાદ અને સંતોષ પામેલા **અકબર** બાદશાહે તેમના મનની પ્રીતિ ખાતર પૈસા સાથેનો કર વિશેષ લેવાતો હતો તે માફ કરીને મહાતીર્થ શત્રુંજય પર્વત જૈનોને આપી દીધો. ॥ ૨૦ ॥

તેમની વાણીથી મુદિત થએલા તેણે (શાહે) કરૂણાવંતા હૃદયથી જાણે કે સરસ્વતીનું ગૃહ હોય નહિ એવું અપાર વાઙ્‌મયવાળું પુસ્તકાલય બનાવ્યું, તેમના મોક્ષાભિલાષના પુંજથી ભાવનાવાળી બુદ્ધિવાળો, પવિત્રાત્મા અને રૂડા દર્શનવાળો શાહ તે મહાત્માના દર્શનને હંમેશ બહુમાન તરીકે ગણતો ॥ ૨૧ ॥ (જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ પૃ. ૫૪૩-૪૪)

(૫૦) બાદશાહની ત્રીજી આંખ જેવો, તુરૂષ્ક (મુસ્લિમ) શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા શેખ **અબુલફઝલ**[૯] હીરવિજયસૂરિને પોતાને ત્યાં લઈ ખુદા (દેવ) કુરાન (શાસ્ત્ર) અને ધર્મ સંબંધી કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર (વિગત માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૩, શ્લોક ૧૩૭-૧૫૦) સાંભળી ખુશી થયો. પછી અકબર બાદશાહે દરબાર ભરી ત્યાં સૂરિને બોલાવી તેઓ ગંધારથી ઠેઠ સીકરી સુધી પગે ચાલીને આવ્યા ને જૈન મુનિ પોતાના આચાર પ્રમાણે પગે જ ચાલીને વિહાર કરે, એકવાર જમે ને તે પણ નિર્દોષ આહાર, ભૂમિપર સૂએ, ઉપવાસાદિ તપ કરી શરીર શોષી રાગ-દ્વેષને જીતે, સંસારની અનિત્ય ભાવના ભાવે, એ જાણ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું. પછી ચિત્રશાળામાં સૂરિને લઇ ગયા. ત્યાં ગલીચો હતો તે પર ન ચલાય, રખેને તેની નીચે જીવો હોય તે ચંપાઇ જાય, ગલીચો ઉપાડયો ત્યાં સાચેજ નીચે કીડીઓ દેખાઈ એટલે બાદશાહ વિસ્મિત થયો. આચાર્યે ધર્મદેશનાથી સંસાર અને લક્ષ્મીની અસ્થિરતા, દેવ ગુરૂ ધર્મનું સ્વરૂપ, મુનિનાં અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતો, છઠ્ઠું રાત્રિભોજન વિરમણ અને સાતમું નિમિત્તાદિનું અકથન એમ સાત વ્રતો–નું નિરૂપણ કર્યું. શાહે પરીક્ષા કરવા પોતાના અમુક જન્મગ્રહોનું ફળ જાણવા માંગતાં 'એ ફળ મોક્ષપંથે જનાર કદિ કહેતા નથી' એમ આચાર્યે જણાવ્યું. તેથી શાહ મુગ્ધ થયો, શિષ્ય સંખ્યા પૂછતાં એ વાત જણાવવી એ આત્મગૌરવ કરવા જેવું છે એમ સૂરિએ કહ્યું. શાહે લોકશ્રુતિ પ્રમાણે તેમના બે હજાર શિષ્યો જાણી સંતોષ બતાવ્યો. (જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ પૃ. ૫૪૪-૪૫).

(૯) આઈને—આકબરીનો કર્તા. તેમાં તેણે બીજા ધર્મોની અપેક્ષાએ જૈન ધર્મનો લાંબો તથા યથાર્થ ખ્યાલ આપ્યો છે અને તેને જૈન મુનિઓ–હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ શાંતિચંદ્ર આદિ સાથે સારો પરિચય હતો એમ પણ તેમાં જણાવે છે. અબુલફજલ અકબરની જીભ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે અકબરની ધાર્મિકનીતિ તેણે ઉતરાવી હતી અને ધર્મ સંબંધી સવાલોમાં તે સર્વસ્વ હતો.

(૫૧) તેના (અકબર બાદશાહના) મોટા પુત્ર **શેખુજી (સલીમ-જહાંગીર)** એ પેટીમાંથી પુસ્તકો કાઢી મોકલ્યાં. 'આવો જૈન અજૈન પુસ્તકોનો મોટો જથો શાહ પાસે ક્યાંથી?' એમ આચાર્યે પૂછતાં શાહે જણાવ્યું, '**પદ્મસુંદર** ૧૦ નામના તેના મિત્ર હતા, તેણે **વારાણસીના** વિપ્રને સભા સમક્ષ જીત્યો હતો. તે વિદ્વાન્ સ્વર્ગસ્થ થતાં પોતાનું સર્વ લિખિત પુસ્તક મને આપ્યું હતું. આ સર્વ આપને અર્પું છું.' સૂરિએ કહ્યું–'અમારે તેની જરૂર નથી, કારણકે અમારી પાસે ખપ પૂરતું છે. વિશેષની મૂર્ચ્છા શા માટે?' બાદશાહે શેખ **અબલફૈજ** તથા **થાનસિંહને** બોલાવી તેઓ દ્વારા ગમે તે પ્રકારે સમજાવી સૂરિ તે પુસ્તકને ગ્રહણ કરે તેમ ઇચ્છયું. બંનેની અત્યંત વિજ્ઞપ્તિથી સૂરિએ તે ગ્રહણ કરવાનું સ્વીકાર્યું, ઉક્ત પુસ્તકો માટે કોશ-ભંડાર સ્થાપી તેને **થાનસિંહની** અધીનતામાં રાખ્યો. પછી આગ્રા જઈ ચોમાસું ગાળ્યું (સં. ૧૬૩૯). (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૫)

(૫૨) ત્યાર પછી સૂરિને શેખ **અલબફૈજે** બોલાવતાં તેને ત્યાં ગયા. બાદશાહે ત્યાં આવી અશ્વ, હાથી વિગેરેની ભેટ લેવા જણાવ્યું, પણ પોતે નિઃસ્પૃહ **જૈનમુનિ** હોઈ સ્વીકારી ન જ શકે તેમ આચાર્યે ઉત્તર આપતાં કંઈક ભેટ તો સ્વીકારો જ એવો આગ્રહ કર્યો. આચાર્યે બંદિવાનોને કેદમાંથી મુકત કરવા, અને પિંજરમાં પૂરેલાં પક્ષીઓને છોડી મુકવા કહ્યું, પોતા માટે કંઇ માગવાનું કહેતાં અમારા પર્યુષણના આઠ દિન હિંસા ન થાય એમ કરવા જણાવ્યું. બાદશાહે તેમાં પોતાના **પુણ્યાર્થે** ચાર દિન ઉમેરી બાર દિવસ સમસ્ત રાજ્યમાં '**અમારિ**' પ્રવર્તે એમ પોતાની સહી અને મહોરવાળાં છ ફરમાન લખી આપ્યાં. ૧ લું. ગૂર્જર અને સૌરાષ્ટ્ર મંડલ માટે, ૨ જું. ફત્તેહપુર રાજધાનીવાળું મેવાતમંડલ (જેમાં દિલ્લીની પાસેનો ભાગ અંતર્ગત હતો.) માટે, ૩ જું. **અજમેરૂ** દેશ (જેમાં મરૂસ્થલી નાગોરાદિદેશ સમાતા) માટે, ૪ થું. માવલમંડલ—અવન્તિ દેશ (જેમાં દક્ષિણનો સર્વ ભાગ આવી જતો હતો) માટે, ૫ મું. લાભપુર (લાહોર) દેશવાળા પંજાપ (પંજાબ) મંડલ માટે, ૬ ઠું. સૂરિ પાસે રાખવા માટે. પછી **શાંતિચંદ્ર** ગણિએ (ફત્તેહપુર સીક્રી પાસેના) **ડામરતળાવનાં માછલાં** વિનતિ કરતા હોય નહિ એવા શ્લોકો કહેવાથી તે આખું તળાવ **હીરવિજયસૂરિને** અર્પણ કર્યું એટલે

૧૦. પદ્મસુંદર–જૈનસાધુ હતા એ નિશ્ચિત છે કારણ કે જૈનગ્રંથો જૈનેતર પાસે ન હોય વળી તેવું નામ જૈન મુનિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, કોઇ કહે છે કે નાગોરી તપાગચ્છના તે હતા, (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પૃ. ૧૧૯–૨૦).

ત્યાં **માછલાંનો** થતો વધ બંધ કર્યો. વળી હવેથી કદિ પણ શિકાર નહિ કરૂં એવી શાહે પ્રતિજ્ઞા લીધી. [11]સર્વ પશુ પ્રાણી મારા રાજ્યમાં મારી સમાન સુખપૂર્વક રહે એવું કરીશ એમ જણાવ્યું. નવરોજ નામના પર્વને દિને 'અમારિ' નું પ્રદાન કર્યું. તે અવસરે **હીરવિજયસૂરિને 'જગદ્‌ગુરૂ'** એ નામનું બિરૂદ આપ્યું (સં. ૧૬૪૦). આ વખતે બંદીવાનોને છોડી મૂકયા; સૂરિસચિવ **ધનવિજયને** સાથે લઇ જઇ ડામરતળાવે જઈ ત્યાંનાં પાંજરામાં પૂરેલાં પક્ષિઓને મુકત કર્યા. (આ ધનવિજયે સૂરિ સાથે રહીને **મેડતામાં** જૈનવિહારોને મ્લેચ્છ-કરથી મુકત કરાવ્યા અને વાજાં અગાઉ બંધ થયાં હતાં તે વગાડવા ચાલુ કરાવ્યાં). જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૭.

(૫૩) **હીરવિજયસૂરિએ** પછી **રોહુસરોતરા** માર્ગે વિહાર કરી **પાટણમાં** આવી ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૫) આ દરમ્યાન **શાંતિચંદ્ર** ઉપાધ્યાય કે જેઓ સૂરિની આજ્ઞાથી બાદશાહ પાસે રહી તેની પ્રશસ્તિ રૂપે રચેલ 'કૃપારસ કોશ' નામનું કાવ્ય સંભળાવતા હતા, તેમણે આચાર્યને મળવાની ઈચ્છા થતાં પોતાને સ્થાને **ભાનુચંદ્ર** વિબુધને રાખીને જવાની રજા બાદશાહ પાસે માગી, ત્યારે બાદશાહે પોતાના તરફથી સૂરિને ભેટ કરવા અર્થે જજીયા નામનો હજુ પણ ગુજરાતમાં કર લેવાતો તે કાઢી નાંખનારૂં ફરમાન સ્વમુદ્રાંકિત આપ્યું : વિશેષમાં દયાળુ થઇ અમારિ માટે અગાઉ પર્યુષણાદિ બાર દિવસો સૂરિના ઉપદેશે સર્વ દેશમાં જાહેર કર્યા હતા. તેમાં બીજા દિવસો ઉમેર્યા કેઃ—સર્વે રવિવારો, સોફીયાન દિવસો—સૂફી લોકોના દિવસો, ઇદના દિનો, સંક્રાંતિની સર્વ તિથિઓ, પોતાનો **જન્મ** જે માસમાં થયો તે આખો માસ, મિહિરના દિવસો, નવરોજના દિનો, પોતાના (ત્રણ) પુત્રોના જન્મ માસો, રજબ (મોહરમ) મહિનાના રોજ એટલે કુલ મળી એક વર્ષમાં છ માસ ને છ દિન થયા તેમાં કોઈ પણ જીવની હિંસા કોઇ પણ ન કરે એવા હુકમ બાદશાહે કાઢયા. આ **હીરવિજયસૂરિ** આદિના ઉપદેશનું પરિણામ[1]. (જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ પૃ. ૫૪૯).

---

૧૧. અકબરની કહેવતો-વકતવ્યો આઇને અકબરી જે છે તેમાંની લીટી નીચે લખી છે:- 'રાજ્યનો નિયમાનુકૂલ યદ્યપિ શિકાર ખેલવો બુરો નથી તથાપિ પહેલાં જીવરક્ષાનો ખ્યાલ રાખવો ઘણો જ આવશ્યક છે.'

૧૨. અકબરે મહિનાઓ સુધી જીવવધ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો એ વાત બદાઉની નામનો કટ્ટર મુસ્લિમ ઇતિહાસ-લેખક પણ જણાવે છે કે:-

"આ દિનોમાં (૯૯૧ હી.-સન ૧૫૮૩) નવા હુકમ કરવામાં આવ્યા કેટલાક દિવસોમાં જેવાકે રવિવાર સૂર્યનો દિન હોવાથી સર્વ રવિવારના દિવસોમાં, ફરવરદિન માસના પ્રથમના ૧૮ દિનોમાં, અવેનમાસ કે જેમાં બાદશાહનો જન્મ થયો હતો તે આખા માસમાં

(૫૪) **વિજયસેન**સૂરિ લાહોર જતાં લુધિઆણા આવતાં શેખફયજી સામો આવી મળ્યો. તેની પાસે સૂરિશિષ્ય **નંદિવિજયે** અષ્ટ અવધાનો કર્યા. આ વાતની ખબર પડતાં બાદશાહે તે જોવા માટે બોલાવતાં નંદવિજયે આવી રાજસભામાં મંડોવર રાજા મલ્લદેવના પુત્ર ઉદયસિંહ, કચ્છવાહના છ હજારી સૈન્યેશ્વર માનસિંહ, શેખ અબુલફૈજલ, આજમખાન, જાલેરના ગજનીખાન; બ્રાહ્મણો, કાજી, કાયસ્થ સમક્ષ અષ્ટ અવધાન કર્યાં. સૂરિએ પછી લાહોરમાં જેઠ સુદ ૧૨ ને દિને પ્રવેશ કર્યો. અકબરને મળ્યા. પુનઃ અષ્ટ અવધાન નંદિવિજયે કરતાં તેને 'ખુશ-ફહમ' (સુમતિ) નામનું બિરૂદ આપ્યું. (સં. ૧૬૫૦) ઈશ્વરને જૈનો માનતા નથી એવું અકબરને સમજાવતાં એ સંબંધીનો વાદ ભર સભામાં બ્રાહ્મણો સમક્ષ કર્યો ને 'ઇશ્વરસિદ્ધિ' કરી બ્રાહ્મણોને ચૂપ કર્યા. એકદા સૂરિએ અકબર પાસે છ કાર્યોની ઉપયોગતા સમજાવી ૧. ગાય, ૨. બળદ, ૩. ભેંસ, ૪. પાડાની હિંસા યોગ્ય નથી, ૫. મરણ પામેલાનું દ્રવ્ય સરકાર લે છે તે, તથા ૬. બંદિવાનોને પકડવા એ પ્રતિષ્ટાવાળું નથી. આથી આ છ બાબત આખા દેશમાં બંધ કરવાનું ફરમાન આખા દેશમાં શાહે મોકલી આપ્યું. આમ ઘણા લાભ થતાં સૂરિએ લાહોરમાં બે ચોમાસા કર્યા. (વિજય પ્રશસ્તિ સર્ગ ૧૨. બુ. ૨ નં. ૧૧૨૧ ના સં. ૧૬૬૧ ના **વિજયસેન**સૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં પોતાને માટે વિશેષણ 'પાતિશાહિ શ્રી અકબર સભાસમક્ષ જિતવાદિવૃંદ,-ગોબલીવર્દ મહિષ મહિષીવધ નિવૃત્તિ સ્ફુરન્માનકારક ભટ્ટારક' મૂકેલ છે.)[૧૩]

(૫૫) **વિજયસેન**સૂરિએ અકબરને પ્રસન્ન કર્યા, **ભાનુચંદ્ર**ના ઉપાધ્યાય પરનો નન્દિવિધિ કર્યો તે મહોત્સવમાં શેખ અબલફૈજે ૬૦૦ રૂપીઆ અશ્વદાન પૂર્વક યાચકોને આપ્યા. (હીર સૌભાગ્ય સર્ગ ૧૪ શ્લોક ૨૯૨) વિજય-

જીવહિંસાનો નિષેધ 'હિંદુઓને' ખુશ કરવા માટે કરવામાં આવ્યો. આનું ફરમાન આખા રાજ્યમાં વ્યાપ્ત કરવામાં આવ્યું અને જે કોઈ તેની વિરૂદ્ધ વર્તે-તો તેને ગર્દન મારવાની શિક્ષા અપાતી હતી." આમાં 'હિંદુઓ' શબ્દ છે તેથી જૈન સમજવા કારણ કે જૈન લોકજ આ વાતનો (જીવ વધનો) નિષેધ કરાવવામાં સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, તેઓ હમણાં પણ ભારતીય રાજા મહારાજાઓ વગેરે પાસે હજારો અર્જી મોકલે છે ને તે માટે ઘણો ખર્ચ કરે છે. આનું વર્ષ ભાષાંતરકાર ૯૯૧ હીઝરી મૂકે છે માટે કૌંસમાં તેણે મૂકેલ છે તે બરાબર નથી તે વર્ષ ૯૯૬ હીઝરી જોઇએ. વળી આઈને અકબરી ૩, ૩૩૧ માં લખેલું છે કે 'રવિવારે તથા તહેવારોના દિવસે પશુની હત્યા નહિ કરવાના ખાસ હુકમો પણ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા.'

(૧૩) હી. ૯૯૯ (સન ૧૫૯૦)માં બળદ, ભેંસ, બકરાં, ઘોડા અને ઊંટના માંસનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો (બદાઉનિ પૃ. ૩૭૫)

સેને અકબરની પરિષદ્-રાજસભામાં ૩૬૬ બ્રાહ્મણવાદીઓને જીત્યા તેથી અકબરે તેમને '**સવાઈ વિજયસેનસૂરિ**' (હીરસૂરીથી પણ ચડયા એ બતાવતું) બિરૂદ આપ્યું, આ જાણી હીરસૂરિ આનંદ પામ્યા. (હીર સૌભાગ્ય. સર્ગ ૧૪) હીરસૂરિના સ્વર્ગવાસ પહેલાં અકબરે ઉપરનું છ બાબતનું ફરમાન વિજયસેનસૂરિને આપી તેમને સૂરિ પાસે જવા મોકલ્યા હતા. (હી. સૌ. ૧૭,૨૦૦)

(૫૬) **શાંતિચંદ્રે** અકબરના ગુણગ્રામ કરનારૂં '**કૃપારસકોશ**' નામનું કાવ્ય રચી તેને હમેશાં સંભળાવી તે બાદશાહના પર ભારે અસર કરી હતી અને તે એટલે સુધી કે જીવદયાનાં, જજીયા આદિ કર કાઢી નાંખવાનાં તેણે જે જે સત્ કાર્યો કર્યાં તે એને આભારી છે એમ તે કાવ્યમાં મૂકેલાં છેલ્લાં બે શ્લોકથી જણાવ્યું છે.[૧૪] તેમની કારકીદિ જાણવા જેવી છેઃ–તેઓ વિદ્વાન્ સાથે વાદવિવાદ કુશલ પણ હુતા ઇડરગઢના મહારાય શ્રી નારાયણ (બીજા) ની સભામાં (સં. ૧૬૩૩ પછી) ત્યાંના દિગમ્બર ભટ્ટારક વાદિભૂષણ (બુ. ૧, નં. ૧૪૫૧ લેખ સંવત્ ૧૬૬૦) સાથે વિવાદ કરી તેમને પરાસ્ત કરેલ હતા. વાગડદેશના ઘાટશિલ નગરમાં ત્યાંના અધિપતિ અને જોધપુરના મહારાજ શ્રી મલ્લદેવ (સં. ૧૫૮૮–૧૬૧૯) ના ભત્રીજા રાજા સહસમલ્લની સનમુખ ગુણચંદ્ર નામના દિગમ્બરાચાર્યને પણ જીત્યા હતા.[૧૫] આ રિતે શાસ્ત્રાર્થમાં કુશલતા તેમજ શતાવધાનાદિથી અનેક નૃપતિઓનો સદ્ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. (જૈન સા. નો ઈતિહાસ પૃ ૫૫૩).

(૫૭) **શાંતિચંદ્ર** અકબરની રજા લઇ ગયા ને તેના દરબારમાં **ભાનુચંદ્ર** અને **સિદ્ધિચંદ્ર** એ બે ગુરૂશિષ્ય રહ્યા તે પણ તેમની માફક બાદશાહથી

(૧૪) તેના ૧૨૬–૭ પદ્યમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે "આ બાદશાહે જજીયાનો કર માફ કર્યો, ઉદ્ધત મોગલોથી મંદિરોને જે મૂક્તિ, કેદમાં પડેલા કેદીઓ બંધન રહિત થયા, સાધારણ રાજગણ પણ મુનિઓનો સત્કાર કરવા લાગ્યો, એક વર્ષમાં છમાસ સુધી જીવોને જે અભયદાન મળ્યું અને વિશેષે ગાય, ભેંસ, બળદ અને પાડા આદિ—સુરભીસમુહ (કસાઈની છરીથી) નિર્ભય થયોઃ–ઈત્યાદિ (જૈન) શાસનની સમુન્નતિનાં કારણોમાં આ ગ્રંથ જ પરમ નિમિત્ત થયો છે"

(૧૫) શાંતિચંદ્રના શિષ્ગ લાલચંદે શબ્દરૂપવાકયની અંતે પ્રશસ્તિ લખી છે તેમાં જણાવ્યું છે, તેમના બીજા શિષ્ય અમરચંદે સં. ૧૬૭૮માં રચેલ કુલધ્વજરાસની પ્રશસ્તિમાં પણ સ્વગુરૂ વિષે નિચેની એકવાત જણાવી છે કેઃ—

રાય નારાયણ રાજસભાઈ, ઇડર નયન મઝારિરે.

વાદિભૂષણ દિગપટ જીતી, પામ્યો જયજયકારરે. (જૈન ગુ. કવિઓ પ્ર. ભાગ પૃ.૫૦૭)

સન્માનીત થયા. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રે અકબર પાસે સંસ્કૃતમાં 'સૂર્ય સહસ્રનામ' બોલતા એટલે અકબર તેના મુખેથી દર રવિવારે સૂર્યનાં સહસ્ર નામો શ્રવણ કરતો[૧૬] સિદ્ધિચંદ્રે પણ બાદશાહને રંજિત કરેલ અને બાદશાહે પછી સિદ્ધાચલ પર મંદિરો બંધાવવાનો જે નિષેધ કર્યો હતો તે તેની પાસેથી દૂર કરાવ્યો હતો, યાવની એટલે ફારસી ભાષાના ઘણા ગ્રંથો પ્રતિભા ગુણથી અધિક જાણીને બાદશાહને ભણાવ્યા હતા, વળી સિદ્ધિચંદ્ર શાંતિચંદ્ર સમાન શતાવધાની પણ હતા, ને તેના પ્રયોગ જોઇ તેમને પણ બાદશાહે 'ખુશફહેમ'ની માનપ્રદ પદવી આપી હતી. એકવાર બાદશાહે બહુ સ્નેહથી, એમનો હાથ પકડીને કહ્યું 'હું આપને પાંચ હજાર ઘોડાના મનસબવાળી મોટી પદવી અને જાગીર આપું છું તેનો સ્વીકાર કરીને તમે રાજા બનો અને આ સાધુવેષનો ત્યાગ કરો, એ પોતે બહુ સુંદર રૂપવાળા હતા, ષટ્શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, સ્વગુરૂના અતિ ભક્ત હતા. (જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૫૫૪)

(૫૮) આવી રીતે હીરવિજયસૂરિએ પોતે તેમજ તેમના ઉપર્યુક્ત શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ તેમજ ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિ આદિએ સમ્રાટ્ અકબર –પર ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રભાવ પાડી તેને જીવદયાના પૂરા રંગવાળો કર્યો હતો તેમાં કિંચિત્તમાત્ર શક નથી એ વાતની સાક્ષી તે બાદશાહે બહાર પાડેલ ફરમાનો (કે જે પૈકી કેટલાંક અત્યારે પણ મળી આવે છે તે) પરથી, તેમજ અબુલફજલની આઈને અકબરી, બદાઉનીના અલબદાઉનિ, અકબરનામા વિગેરે મુસલમાન લેખકોએ લખેલા ગ્રંથો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. (જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૫૫૬)

(૫૯) સમ્રાટ્ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વદેશહિતેષી પુરૂષ હતો, તે ઘણીવાર કહેતો કે "જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી મારૂં મન શાંત નહિ થાય." (આઈને અ. ૩ પૃ. ૩૮૬) વળી 'ધર્મો ગમે તેટલા હોય અને ગમે તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તો પણ જો તેમને સત્યના સુદૃઢ મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે તો તેમની વચ્ચે એકવાકયતા કિંવા યથાયોગ્ય સંમેલન થયા વગર રહે નહિ' (આ. અ. ૧, પૃ. ૧૨) સર્વ ધર્મોની જાહેરમાં સમાલોચના થઇ શકે એટલા માટે ફત્તેહપુર સીક્રી ખાતે 'એબાદતખાના' (પ્રાર્થના ગૃહ) ની સ્થાપના કરી હતી. ઉકત મંદિરમાં (સન. ૧૫૭૮ સં. ૧૬૩૫)

(૧૬) બ્રાહ્મણોની માફક સમ્રાટ્ પણ પ્રાતઃકાળે પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી ઉભો રહેતો અને સૂર્યની આરાધના કરતો. તેમજ તેનાં સહસ્રનામોનો પણ સંસ્કૃત ભાષામાંજ ઉચ્ચાર કરતો. બદાઉનિ ૨, ૩૩૨.

ઘણા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા ચલાવતા. 'સુફી, દાર્શનિકો, વક્તાઓ, કાયદાશાસ્ત્રી, સુન્ની, શીઆ, બ્રાહ્મણ, જતી, સિઊરા, ચાર્વાક, (નાસ્તિકો), નાઝરેન (ખ્રિસ્તીઓ), જથુ, શાતૃ (શત્રન્) ઝોરોસ્ટ્રીઅન (પારસીઓ) અને બીજાઓ અતિ ઉમદા આનંદ મેળવતા.' (અબુલફજલ આઈને અકબરી પુ. ૩. પ્રકરણ ૪૫ પૃ. ૩૬૫ બીવરેજનો અનુવાદ). આમાં જણાવેલ જતી અને સિઊરા (શ્રમણો) એ શ્વેતામ્બર જૈનો સંબંધે અચૂક વપરાયા છે. જ્યારે તેનો અર્થ બધાએ 'બૌદ્ધો' કરેલ છે તે તદ્દન ખોટું છે; કદિ પણ બૌદ્ધોએ આવી ચર્ચા કરી નથી, બૌદ્ધ પંડિતો હિંદમાં તે સમયે હતા જ નહિ, (વિન્સેંટ સ્મિથ).

(૬૦) અકબરનો ધર્મ Eclectic હતો. કારણ કે તે સત્યનો સહૃદય શોધક હતો. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારતો. જૈન ધર્મમાંથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, માંસાહારથી[૧૭] અમુક અંશે અલગ રહેવું, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાંત--એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મ પર તેનાં તીર્થોને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન્ પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી. (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૫૭.)

(૬૧) આઇને અકબરી (પુ. ૧ પૃ. ૫૩૮ અને ૫૪૭) માં આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દૃષ્ટિ ફેંકતાં આપણને ત્રણ નામો–હરિજીસુર, બિજઈસેનસુર અને ભાનચંદ મળી આવે છે. આ ત્રણ નામો આપણે તુરત જ ઓળખીને કહી શકીએ કે તે હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયનાં નામો છે. અકબરના દરબારના વિદ્વાનો પાંચ વર્ગમાં વિભકત કર્યા હતા (કે જે બધાની સંખ્યા ૧૪૦ ની હતી).

"સમ્રાટ્ કે જે પોતે ભૌતિક અને અધિભૌતિક જગતનો નાયક, અને બહારની

(૧૭) માંસાહાર–પહેલાં અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજી દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો. તેણે જણાવ્યું છે કે '(૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમાં પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય તે ઉચિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમાં જ્યારે મારે માટે કદિ માંસ બનતું ત્યારે મને સારૂં નહોતું લાગતું, તેમાં મને કંઇ સ્વાદ ન્હોતો આવતો, અને તેથી મેં તે ખાવાની પરવા ઘણી ઓછી કરી હતી. મને માલુમ પડયું કે જીવહિંસાને રોકવી ઘણી જરૂરી છે. અને તેથી મેં માંસ ખાવું છોડી દીધું. (૩) લોકોએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાભિષેકના દિને માંસ ખાવું ન ઘટે. (૪) કસાઇ, મચ્છીમાર અને એવા ધંધાવાળા–મારી માંસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લામાં રાખવા કે બીજા સાથે ભેળંભેળા ન કરે. કરે તો સજા કરવી. (આઈને અકબરી. ૩, ૫. પૃ. ૩૩૦–૪૦૦)

તેમજ આંતરિક જગત્ ઉપર સર્વભૌમ સત્તા ચલાવે છે તે પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય પાંચ પ્રકારના સંતોને માન આપે છે. પ્રથમ વર્ગના પોતાના સીતારાના પ્રકાશમાં બાહ્ય તેમજ અંદરની વસ્તુઓના ગુપ્ત ભેદો—રહસ્યો જોઇ શકે છે અને પોતાની સમજ તથા પોતાની દ્રષ્ટિવિશાળતા વડે વિચારનાં બંને રાજ્યો–પ્રદેશો પૂર્ણરીતે જાણી શકે છે. (આઈને અકબરી પુ. ૧, પૃ. ૫૩૭).

(૬૨) '**હીરવિજયસૂરિને આ પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને ઉક્ત બીજા બે (વિજયસેન અને ભાનુચંદ્ર) ને પાંચમા વર્ગમાં મૂકેલ છે' (કે જે વર્ગ નકલ (પુરાવા) પર આધાર રાખતા વિજ્ઞાનોને સમજનારાનો છે).**

(૬૩) '**અકબરે ઘણી જીતો મેળવી અને હવે કોઇ શત્રુ બાકી નહોતો રહ્યો કે જેને જીતવાનું રહે.' (બદાઉની) તેથી તેનું મન ધાર્મીક પ્રશ્નોમાં ખેંચાયું. ચુસ્ત મુસલમાન ન હોવાથી તે એમ માનતો કે સર્વે ધર્મોમાં એવી ઘણી ચીજો જાણવાની છે અને એવા ઘણા વિદ્વાનો છે કે જેમની પાસેથી શિખવાનું છે. તે પોતાના દરબારમાં દેશના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને આમંત્રતો અને તેમની પાસે ધાર્મીક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરાવતો (અનુદાર) બદાઉની લખે છે કે:—**

"સમ્રાટે ઈસ્લામ ધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો હતો તેમાં અનેક કારણો હતાં. મુખ્ય એ હતું કે જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા ધર્મવાળા ઘણી સંખ્યામાં વિદ્વાનો સમ્રાટ્ના દરબારમાં છુટથી આવજા કરી શકતા, અને સમ્રાટ્ સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ સહૃદયતાપૂર્વક કરી શકતા. રાતદિન ધર્મ સંબંધી વિચાર કર્યા કરવા અને તેનું યથાર્થ મૂળ શોધી કાઢવું તે સિવાય તે બીજા કોઈ કાર્ય પ્રત્યે મુદ્દલ લક્ષજ આપતો નહોતો...સમ્રાટ્ દરેક પાસેથી ખાસ કરીને જે બીન–મુસ્લિમ હોય તેઓના મતો સંઘરતો. જે જે વાત તેને પ્રીતિકર થતી તે તેનો સ્વીકાર કરતો, અને જે વાત તેના સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ અને પોતાની ઇચ્છાથી વિરોધી લાગતી તેને રદ કરતો. આ પ્રમાણે કેટલાક પ્રાથમિક મૂળ સિદ્ધાંતોના પાયા પર થએલી શ્રદ્ધા તેના હૃદયની આરસીપર અંકિત થતી અને સમ્રાટ્પર જે સર્વ અસરો દ્રઢપણે થઇ તેના પરિણામે તેના હૃદયમાં શિલાપર કરેલા રેખાદર્શનની જેમ ધીમે ધીમે એવી પ્રતીતિ થઇ કે સઘળા ધાર્મીક સંપ્રદાયોમાં સુજ્ઞ–વિદ્વાન્ મનુષ્યો હોય છે જ અને સર્વ પ્રજાઓમાં જબરા વિચારકો અને આશ્ચર્યકારી શક્તિઓવાળા મનુષ્યો હોય છે જ.

"વિશેષમાં સમ્રાટ્ અન્ય સમ્પ્રદાયના વિદ્વાનો કરતાં **સુમુનિઓ (શ્રમણો–** જૈન મુનિઓ) અને બ્રાહ્મણો તેની સાથે એકાંતમાં બેસી વિશેષવાર વાર્તાલાપ-મેળાપ કરી શકતા. તેઓ પોતાનાં ધર્મતત્વ અને નીતિશાસ્ત્રોમાં અને શારીરિક તથા ધાર્મિક વિજ્ઞાનોમાં બીજા (ધર્મના) વિદ્વાનોથી ચડી જાય છે અને ભવિષ્યના જ્ઞાનમાં આત્મિક શક્તિમાં અને મનુષ્ય તરીકેની પૂર્ણતામાં ઘણી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલા હોય છે. તેથી તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રમાણિક ઠરાવવા તથા અન્ય ધર્મોના દોષો સિદ્ધ કરવા યુક્તિ અને પ્રમાણ ઉપર રચાયેલ સાબીતીઓ રજુ

કરતા અને પોતાના (ધર્મના) સિદ્ધાંતોને એવી રીતે તો દઢતાથી તેનામાં ઠસાવતા અને એટલી બધી બુદ્ધિમત્તાથી ધ્યાનમાં લીધા વગર છુટકો નહિ એવી તદ્દન સ્વતઃસ્પષ્ટ જણાય એવી રીતે વાતોને દાખવતા કે કોઈપણ મનુષ્ય પોતાની શંકાઓ જાહેર કરી સમ્રાટ્ના હૃદયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નહતો, પછી ભલે પર્વતના ચુરા થઈ ધુળ થાય યા આકાશમાં ચીરાઓ પડી જાય,

"આથી સમ્રાટે ઇસ્લામ ધર્મના પુનરૂદ્દ્ભવ સંબંધીના ખ્યાલો, કયામતના દિવસ અને તેને લગતી વિગતો તેમજ અમારા પયંગબરની દંતકથા પર રચાએલા બધા હુકમોમાં શ્રદ્ધા કાઢી નાંખી...ખાસ કરીને આત્માઓના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે તેના ચિત્તમાં દઢ મૂળ નાંખ્યું, અને તેણે એ કહેવત સ્વીકારી કે 'એવો કોઇ પણ ધર્મ નથી કે જેમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે ઉંડાં મૂળ ઘાલ્યા ન હોય." અલ-બદાઉનિ ૨, ૨૬૩-૨૬૪.

ઉપરના લખાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમ્રાટ્ સત્યનો જબરો શોધક હતો, તેણે પોતાના અધિકારીઓ પાસેથી હીરવિજયસૂરિના તદ્દન સંતશીલ ચારિત્ર અને બીજા શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણોની વાત સાંભળીને........પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા.[૧૮] (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૫૮)

(૬૪) ભાનુચંદ્રજી બાદશાહ કાશ્મીર ગયા ત્યારે ત્યાં ગયા. ત્યાંના રાજા જયનલે બંધાવેલા જયનલલંકા નામના ૪૦ કોશના સરોવર પર તેમણે બાદશાહને અરજી કરી કે શત્રુંજય તીર્થમાં જતા યાત્રાળુ પરનો લેવાતો કર માફ કરવો, એટલે તે પવિત્ર પર્વતને કરથી મુક્ત કરી હીરવિજયસૂરીને અર્પણ કરી દીધાનું ફરમાન બાદશાહે પોતાની મહોરવાળું કરી સૂરિ પ્રત્યે મોકલી આપ્યું. (પૃ. ૫૫૦)

(૬૫) સં. ૧૬૩૫ માં ઇબાદતખાનામાં જૈનો આવી ચર્ચા કરતા અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય પ્રાયઃ અકબરના મરણ સુધી (સં. ૧૬૬૧) તેના દરબારમાં રહ્યા હતા. અગર સં. ૧૬૩૯ થી ૧૬૬૦ તો અવશ્ય અકબરનો જૈનો સાથેનો સહવાસ-પરિચય આ રીતે ઓછામાં ઓછો વીસ વર્ષ કરતાં વધુ ચાલ્યો. બધા ધર્મો પૈકી જૈન અને જરથોસ્તી ધર્મ એ બેની અસર અકબરના મન પર ઘણી થઇ હતી. (વિસ્મિથ.) સૂર્યનાં નામ ગણવાં, અમારિના દિવસોમાં પારસીના તહેવારો નવરોઝાદિ મૂકવા એ જરથોસ્તી ધર્મની અસર છે. સં. ૧૬૩૬ માં દીનેઇલાહી (ઈશ્વરનો ધર્મ) નામનો નવો ધર્મ પ્રચલિત કરી તેમાં વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઇ તેની પસંદ પડતી વિધિઓ અને સિદ્ધાંતો પોતાના ધર્મમાં આમેજ કર્યે જતો હતો. 'માત્ર ૫-૬ વર્ષમાંજ ઈસ્લામ ધર્મનું નામ નિશાન પણ ભુંસાઈ ગયું હતું અને સર્વત્ર એક પ્રકારનું વિચિત્ર દ્રશ્યજ નજરે પડતું હતું.'

(૧૮) જુઓ જૈન સાસનનો વીરાત્ ૨૪૩૭ નો દીવાળીનો ખાસ અંક

(બદાઉનિ ૨, ૨૬૨). અકબરે ઘણે અંશે કીધેલો અહિંસાનો સ્વીકાર તે સંબંધી તેનાં ફરમાનોએ હીરવિજયસૂરિ અને તેમના શિષ્યો આદિ શ્વેતામ્બર જૈનોના પ્રયાસને આભારી છે. દિગમ્બરી જૈન પંડિત એક પણ અકબરને મળેલ નથી તેથી અબુલફજલે જે જૈન ધર્મ સંબંધી લખ્યું છે તે શ્વેતામ્બરોના પરિચયથી લખ્યું છે ને દિગમ્બર વિલક્ષણતાઓનું વર્ણન "અંધકારમાં રહીને-જ્ઞાન વગર લખેલ છે' એમ પોતે જણાવે છે (આઇને અકબરી જેરેટનો અનુવાદ વોલ્યુમ ૩ પૃ. ૨૧૦).

(૬૬) કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ અકબરના બળને સાંભળી પોતાના રાજ્યને બચાવવા સ્વપુત્રીના સમુદાયને ઘણી વિનતિ કરી આપે છે. કેટલાક શશિકાન્તાદિ જવાહિર મૂકીને તેના પગે પડે છે અને કેટલાક તેના અનુયાયી થાય છે પરંતુ આ સર્વે અકબરના સેવકો છે (એક મેદપાટનો પતિ સમસ્ત હિંદુના કુળશરૂપ પ્રતાપસિંહ અણનમ છે.)

(૬૭) મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઉદયપુરના ઇતિહાસમાં અકબર બાદશાહને સિસોદિયા વંશની પુત્રી તેને કે તેના પુત્રાદિકને નહિ આપી અણનમ રહી લડાઇ લડીને ગિરિવાસ સેવીને પોતાનો ઉજ્વલ પ્રતાપ બતાવતું ગૌરવશાળી સ્થાન અવિચળ રાખ્યું છે. તેનો પ્રધાનમંત્રી પ્રસિદ્ધ ભામાશાહ જૈન ઓસવાલ હતો. તેણે રાણાના સુખદુ:ખમાં ભારે આત્મભોગ સાથે સાથ આપ્યો હતો, રાણાના સ્વર્ગવાસ પછી ગાદીપર આવેલ રાણા અમરસિંહના પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદે રહી સં. ૧૬૫૬માં ભામાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયો, ત્યાર પછી તેના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ મળતાં તેણે પોતાના પિતાની લખેલી વહી અનુસાર જુદે જુદે સ્થળેથી ખજાનો કાઢી રાજ્યનું ખર્ચ ચલાવ્યાં કર્યું. જહાંગીર બાદશાહ સાથે સુલેહ થતાં કુંવર કર્ણસિંહ બાદશાહ પાસે અજમેર ગયો ત્યારે રાજભક્ત પ્રધાન જીવાશાહ તેની સાથે હતો. તેનો દેહાન્ત થતાં મહારાણા કર્ણસિંહે તેના પુત્ર અક્ષયરાજને મંત્રી તરીકે નીમ્યો. આ પ્રકારે ત્રણ પેઢી સુધી સ્વામીભકત ભામાશાહના કુટુંબમાં પ્રધાનપદ રહ્યું,[૧૯] (ઓઝાજીકૃત રા. ઇતિહાસ તીસરાખંડ પૃ. ૭૮૭)

(૧૯) આ કુટુંબના સર્વે પુરૂષ રાજ્ય શુભચિંતક રહ્યા. ભામાશાહની હવેલી ચિત્તોડમાં તોપખાનાના મકાનની સામેની કવાયતના મેદાનના પશ્ચિમ કિનારાની મધ્યમાં હતી કે જેને મહારાણા સજ્જનસિંહે કવાયતનું મેદાન તૈયાર કરાવતાં તોડાવી નાંખી. ભામાશાહનું નામ મેવાડમાં એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે જેવું ગૂજરાતમાં વસ્તુપાલ તેજપાલનું છે. તેના વંશમાં હાલ કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ નથી રહ્યો, તો પણ તેના મુખ્ય વંશધરની એ પ્રતિષ્ટા ચાલી આવી હતી કે જ્યારે મહાજનોમાં સમસ્ત જાતિ સમુદાયનું ભોજન વગેરે થતું. ત્યારે પહેલાં પ્રથમ

(૬૮) **એમ કહેવાય છે કે આ ભામાશાહનો ભાઈ તારાચંદ ગોડવાડની હાકમી મળતાં સાદડીમાં** રહી લુંકા **પક્ષમાં** ગયો **ને જોકે સાથે મૂર્ત્તિપૂજા સાચવી રાખી,** પરંતુ મૂર્ત્તિપૂજામાં પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં અનુચિત હિંસા છે એમ જણાવી પોતાની સત્તાથી અનેકને લુંકાગચ્છમાં લાવી જે ન ભળ્યા તેવા મૂર્તિપૂજકો પર તેણે ઘણા જુલમ કર્યાં. તેના મરણ બાદ સાદડીમાં વાવ છે ત્યાં તેની તથા તેની સ્ત્રી આદિની મૂર્ત્તિની પ્રતિષ્ટા સં. ૧૬૪૮ વૈશાખ વદ ૯ કરાવાઈ છે ને ત્યાં હજુ સુધી લુંકાવાંળા તે મૂર્ત્તિઓની કેશરચંદનાદિથી પૂજા કરે છે. (શ્રી જૈન શ્વે૦ મૂર્તિપુજક–ગોડવાડ ઔર સાદડી–લુંકા મતિયો કે મતભેદ કા દિગ્દર્શન ' નામની ચોપડી શ્રી રત્નપ્રભાકર જ્ઞાન પુષ્પમાલા પુષ્પ નં. ૯ મું જુઓ. ઓઝાજીનો રા. ઇ. ખંડ ૩ પૃ ૭૪૩; સરસ્વતી પુ. ૧૮ પૃ. ૯૭.)

(૬૯) ઉદયપુરના મહારાણા જગત્સિંહ (રાજ્ય સં. ૧૬૮૪ થી સં. ૧૭૦૯) પર **વિજયદેવે** અને તેમના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ ભારે પ્રભાવ પાડયો હતો. **વિજયદેવના** ઉપદેશથી તે રાણાશ્રીએ વરકાણા તીર્થમાં પૌષ દશમીના દિને આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી મુંડકું લેવામાં આવતું તે બંધ કર્યું. તેનો શિલાલેખ તે મંદિરમાં કરવામાં આવ્યો (હજુ પણ તે પત્થર મોજુદ છે) તેમ તામ્રપત્ર પણ કરી આપ્યું હતું. પછી રાણાએ પોતાના પ્રધાન ઝાલા કલ્યાણજી દ્વારા મોકલેલ આમંત્રણથી તેમણે ઉદયપુરમાં ચોમાસું કર્યું અને ઉપદેશ કરતાં રાણાએ-(૧) **પીંછોલા** અને **ઉદયસાગર** એ બે તળાવોમાં માછલાં પકડવા જાળો નાંખવા દેવી નહિ. (૨) પોતાના રાજ્યાભિષેક દિન–ગુરૂવારે અમારિ પળાવવી-કોઇ જીવ મારે નહિ. (૩) પોતાના જન્મમાસ–ભાદ્રપદ માસમાં હિંસાનું નિવારણ કરવું-કોઇ જીવહિંસા કરે નહિ. (૪) મચિન્દ નામના દુર્ગમાં કુંભલવિહાર–કુંભારાણાએ કરાવેલ જૈન ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરવો–આ ચાર બાબતો સ્વીકારી હતી. (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૬૭)

(૭૦) **અકબરના** સમયમાં રજપૂતાના (મારવાડના વીકાનેરમાં) **કર્મચંદ્ર મંત્રી** કરીને ઓસવાલ વણિક જ્ઞાતિમાં શૂરવીર, બુદ્ધિશાલી, દાની પુરૂષ થયો, તે ચુસ્ત જૈન અને કુશલ રાજદ્વારી નરપુંગવ હતો. તેની કીર્તિ આખા રાજપૂતાનામાં અને મુગલ સામ્રાજ્યમાં ઘણી જ પ્રસરેલી હતી. તેનું કુલ પ્રાચીનકાલથી ઘણું પ્રખ્યાત અને ગૌરવશાલી હતું. (જૈ. સા. પૃ. ૫૭૧).

તેને તિલક કરવામાં આવતું. પાછળથી આ પ્રથા થઈ હતી તે મહારાણા **સ્વરૂપસિંહે** સં. ૧૯૧૨ ના પરવાનાથી પુનઃચાલુ કરી. તે આજ્ઞાનું વળી પાલન નથયું ત્યારે હમણાં જ સ્વર્ગસ્થ થએલ મહારાણાએ સં. ૧૯૫૨ માં ફરી આજ્ઞા આપી ચાલુ કરી. (ઓઝાજી પૃ. ૭૮૭ની નોંધ.)

(૭૧) જય સોમકૃત સંસ્કૃત મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધ અને જયસોમના શિષ્ય ગુણવિજયે ગૂજરાતી પદ્યમાં રચેલ તેનો અનુવાદ કે જેમાંથી નીચેની હકીકત લીધી છે.) તેને વીકાનેરના રાયકલ્યાણે મંત્રી બનાવ્યો, તેણે શત્રુંજય, ગિરનાર, ખંભાત, આબૂની જાત્રા કરી, રાજકુમાર રાયસિંહને લઇ સેના વડે જોધપુરનું રાજ લઇ રાજના ગોખમાં રાયકલ્યાણને બેસાડી તેના પૂર્વજ નો સંકલ્પ પૂરો કર્યો. તેથી તે રાજાએ ખુશ થઇ વર માગવાનું કહેતાં મંત્રીએ માગ્યું કે આખા ચાતુર્માસ દરમ્યાન કંદોઇ, ઘાંચી, કુંભાર પોતાનો ધંધો ન કરે, વણીકોનો માલ નામનો રાજકર છોડી દેવો ને તેમનો માંડવીના દાણનો ચોથો ભાગ માફ કરવો તથા છાલીનો (ઉરભ્ર અજ આદિનો) કર કાઢી નાખવો. આ પ્રમાણે રાજાએ કરી આપ્યું અને વણમાગ્યાં ચાર ગામ વંશપરંપરા બક્ષીસ કર્યાં.

(૭૨) આ મંત્રીએ બાદશાહને આદેશ થતાં દિલ્હી પર હલ્લો કરવા નાગોરથી જતા ઇબ્રાહીમ મીર્જાના લશ્કરને નસાડ્યું-તોડ્યું. વળી ગુજરાતમાં પહોંચેલા મહમદ હુસેન મીર્ઝાની સાથે લડાઇ કરી તેને જીત્યો. સોજત, સમીયાણા, જાલોર અને આબૂ દેશને પણ સર કર્યા. મુગલ સેનાએ આક્રમેલ આબૂ તીર્થ પર અકબરના ફરમાનથી ત્યાંના ચૈત્યોની પુન: સુવ્યવસ્થા કરી. શિવપુરી–સીરોહીથી આવેલ બંદિજનને અન્નવસ્ત્ર આપી પોતાને ઘેર લાવી સન્માન્યાં. આબૂ પરના પ્રાસાદને સુવર્ણદંડ ધ્વજા અને કલશથી મંડિત કર્યો સમિયાણા સર કરતાં પકડાયેલ બંદિવાનોને છોડાવ્યા. સં. ૧૬૩૫ માં પડેલા મહા દુષ્કાળમાં ૧૩ માસ શત્રુકાર ખોલી રોગગ્રસ્ત દીન અને નિર્બલજનોનું રક્ષણ કર્યું. મુગલ[૨૦] તુરસમખાને સીરોહી દેશ લૂંટયો ને ત્યાંથી હજાર જૈન પ્રતિમા તેમાંથી સોનું નીકળશે એમ જાણી શાહી દરબારમાં લઈ ગયો તેને સોનૈયા આપી કર્મચંદ્રે વિકાનેરમાં આણી. (આ ૧૦૮૫ અતિ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ વીકાનેરમાં ચિંતામણિજીના મંદિરના ભોંયરામાં રાખેલી છે તે આ ૧૯૮૭ના વર્ષના કાર્ત્તિક સુદિ ૩ ને દિને ઉત્સવ પૂર્વક બ્હાર કાઢી વદી ૪ ને દિને પુન: ભોંયરામાં મૂકી દીધી છે.)

(૭૩) કર્મચંદ્ર વત્સરાજ (વછરાજ) નો વંશજ હોવાથી બચ્છાવત કહેવાતો. તેનું મહત્ત્વ વધારવા માટે અકબરે એવો પ્રસાદ કર્યો કે તેના–વત્સરાજના

૨૦. તુરસમખાનનું નામ અમુલફજલના અકબર નામની હકીકતમાં આવે છે. પણ શ્રીયુત ઓઝા તે અકબરનામાના વૃત્તાંતની ઘણી ઘણી વાતો ખોટી જાહેર કરે છે. ગમે તેમ હો આ પ્રબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તુરસમખાને સીરોહી લૂંટવાની વાત સત્ય છે. કારણ કે આ પ્રબંધ લગભગ સમકાલીન છે.

વંશજોની સ્ત્રીઓના જ પગે સોનાનાં આભૂષણો પહેરી શકાય. (ત્યારથી તેમ થાય છે). તુરસમખાને ગુર્જર વિષય (ગુજરાત)માંથી આણેલા વણિક બંદિવાનોને વગર દ્રવ્યે છોડાવ્યા. સ્વધર્મી બંધુઓને અનેક પ્રકારનું દાન દઈ સંતુષ્ટ કર્યા. શત્રુંજય અને મથુરાનાં જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને કાબુલ સુધીના પ્રદેશમાં દરેક સ્થળે લ્હાણી કરી. ખરતર જયસોમ ઉપાધ્યાય પાસેથી ૧૧ અંગનું શ્રવણ વીકાનેરમાં કર્યું અને લેખકો પાસે પવિત્ર આગમો લખાવવામાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. શત્રુંજય અને ગિરિનાર પર નવાં જિનમંદિરો કરવા ધન મોકલ્યું. ચાર પર્વ (આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા) પોતે પાળી, રાજ્યાદેશથી કારૂ લોક-કુંભાર આદિ પાસે પળાવી; અને આખું ચાતુર્માસ તે લોકો પાસે પળાવ્યું. રાજા રાજસિંહ પાસે આખા મરૂમંડલમાં વૃક્ષના છેદનનો નિષેધ કરાવ્યો, તથા સતલજ, દેક અને રાવી એ ત્રણ નદીઓમાં માછલાંની હિંસા બંધ કરાવી, સેના લઇ હડફામાં રહેતા બલોચી (બલુચી)ઓને હરાવી તેમના બંદિઓને છોડાવ્યા. જિનમંદિરમાં સ્નાત્ર પૂજાઓ કરાવી, ફલોધિમાં રહી ખરતર જિનદત્તસૂરિ અને જિનકુશલસૂરિના સ્તૂપ કરાવ્યા.

(૭૪) પછી પોતાના રાજાનું કલુષચિત્ત જાણી પોતે મેડતામાં વાસ કર્યો. અકબર બાદશાહનું ફરમાન કર્મચંદ્રને મોકલવાનું રાજા રાયસિંહ પર આવતાં રાજાએ મંત્રીને મોકલ્યું. આથી કર્મચંદ્ર અજમેર આવી જિનદત્તસૂરિના સ્તૂપની યાત્રા કરી ત્યાંથી લાહોર આવી અકબર બાદશાહને મળ્યો. શાહે રાજાની અવકૃપા વગેરે જાણી મંત્રીને પોતાની પાસે રાખ્યો; સારો હાથી પછી શિકારી ઘોડો બક્ષી તેને ગંજાધિકારી-ભંડારી બનાવ્યો.

(૭૫) એક દિવસે અકબર બાદશાહે જિનદર્શનમાં કોણ સારા ગુરૂ છે તે પૂછતાં કોઇએ ખરતર ગચ્છના આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિનું નામ આપ્યું; પછી તેમના શિષ્ય કર્મચંદ્ર છે એમ જાણી તેમને બોલાવી પોતાની પાસે સૂરિને લઇ આવવા તેને ફરમાન દીધું. આચાર્ય (ગૂજરાતમાં) ખંભાતમાં હતા, તે શાહી હુકમ જોઇ અમદાવાદ-સીરોહી થઇ સુવર્ણગિરિ (જાલોર) ક્રમે આવી ત્યાં ચોમાસું કર્યું. માગશર માસમાં વિહાર કરી મેડતા, નાગોર, વીકાનેર, બાપેઉ, રાજલદેસર, માલસર, રિણુપુર થઇને સરસ્વતિપત્તન (સરસા) માં આવી ફાગણ સુદ ૧૨ (ઈદ) ને દિને લાહોરમાં આવ્યા. બાદશાહે ગોખમાં આવી સૂરિનું સન્માન કર્યું અને તેના આગ્રહથી આચાર્યે લાહોરમાં ચાતુર્માસ કર્યું. આ વખતે જયસોમ, રત્નનિધાન, ગુણવિનય અને સમયસુંદર સાથે હતા.

(૭૬) જિનચંદ્રસૂરિ અને અકબર બાદશાહ એ બે વચ્ચે વાર્તાલાપ થયો, તે સૂરિએ જણાવ્યું કે દ્વારકામાં બધાં જૈન જૈનેતર દહેરાં-દેવમંદિરોનો નવરંગખાને વિનાશ કર્યો છે તો જિનમંદિરોની રક્ષા થવી ઘટે બાદશાહે ત્યાં ઉત્તરમાં કહ્યું કે શત્રુંજયાદિ સર્વ જૈન તીર્થો હું આ કર્મચંદ્ર મંત્રીને સ્વાધીન કરૂં છું. તે સંબંધીનું ફરમાન પોતાની મુદ્રાથી અંકિત કરી આજમખાનને આપ્યું કે સર્વ તીર્થ કર્મચંદ્રને બક્ષેલ છે તો તેની રક્ષા કરો. આથી શત્રુંજય પર મ્લેચ્છે કરેલ ભંગનું નિવારણ થયું.

(૭૭) અકબરને કાશ્મીર જવાનું થયું તે પહેલાં તેણે મંત્રી પાસે જિનચંદ્રસૂરિને બોલાવી તેનો 'ધર્મલાભ' લીધો અને તે વખતે તે સૂરિના પુણ્યહેતુ માટે આષાઢ સુદ ૯ થી સાત દિવસ સુધી આખા સામ્રાજ્યમાં 'અમારિ' પળે-જીવહિંસા ન થાય એવું ફરમાન કાઢી તેને ૧૧ સુબામાં મોકલી આપ્યું. આ [૨૧]હુકમ સાંભળી શાહને રંજવા તાબાના રાજાઓએ પોતપોતાના દેશમાં કોઇએ ૧૫, કોઇએ ૨૦, કોઇએ ૨૫, કોઇએ એક માસ તો કોઇએ બે માસ સુધીની 'અમારિ' પાળવાના હુકમ કર્યા. સૂરિ લાહોર રહે પણ તેમના શિષ્ય માનસિંહને કાશ્મીર મોકલવા શાહે કહેવરાવ્યું. માનસિંહ કાશ્મીર ગયા અને તેમના કહેવાથી શાહે ત્યાંના સરોવરના જલચરને હિંસાથી મુક્ત કર્યા. શાહે કાશ્મીર સર કર્યું પછી તે લાહોર આવ્યો.

(૭૮) અકબરશાહે લાહોરમાં જિનચંદ્રસૂરિને 'યુગપ્રધાન' પદ ને તેમના શિષ્ય માનસિંહને આચાર્યપદ આપ્યું ને નામ જિનસિંહસૂરિ રાખ્યું (સં. ૧૬૪૯ ફાગણ સુદ બીજ) ને વખતે જયસોમને તથા રત્નનિધાનને પાઠક પદ અને ગુણવિનય તથા સમયસુંદરને વાચક પદ આપવામાં આવ્યું. કર્મચંદ્ર મંત્રીની વિનતિથી આ અવસરે બાદશાહે અમારિ ઘોષણા કરી, સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના સમુદ્રમાં એક વર્ષ સુધી હિંસા ન થાય તેમ કર્યું અને લાહોરમાં એક દિવસ માટે સર્વ જીવની રક્ષા કરી. કર્મચંદ્રે મૂળસ્વામી રાજા રાજસિંહ પાસે જઈ તેને નમી આજ્ઞા લઈ આ મહોત્સવ અતિશય દાન પૂર્વક કર્યો. (આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધમાંથી લીધું છે તે મૂળ સંસ્કૃતમાં ક્ષેમશાખામાં પ્રમોદ-

૨૧. આ ફરમાનની નકલ માટે જુઓ સરસ્વતી માસિક જુન ૧૯૧૨, હીરવિજયસૂરિ પર લેખ, કૃપારસકોશમાં શ્રી જિનવિજયની પ્રસ્તાવના, જૈનયુગ જેઠ-શ્રાવણ ૧૯૮૬ નો અંક.

માણિક્ય શિષ્ય જયસોમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૫૦ ના વિજયાદશમી દિને લાહોરમાં રચ્યો ને તે પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તેના શિષ્ય ગુણવિનયે સં. ૧૬૫૫માં રચી અને તે વર્ષમાં તે ગુણવિનયે ગુજરાતી પદ્યમાં અનુવાદ રચ્યો).

(૭૯) સં. ૧૬૬૯માં જહાંગીર બાદશાહે એવો હુકમ કર્યો હતો કે સર્વ દર્શનના સાધુઓને દેશ બહાર કરવા; આથી જૈન મુનિમંડળમાં સર્વત્ર ભીતિ ઉત્પન્ન થઇ. જિનચંદ્રસૂરિએ પાટણથી આગ્રા આવી બાદશાહને સમજાવ્યો ને આગળનો હુકમ રદ કરાવ્યો. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૭૫).

(૮૦) જિનસિંહસૂરિના પટ્ટધર જિનરાજસૂરિએ લોદ્રવપત્તનમાં જેસલમેરવાસી થીરૂશાહે ઉદ્ધાર કરાવેલા વિહાર શૃંગાર **ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના** ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૭૫ માં અને તે વર્ષમાં અમદાવાદના પોરવાડ સોમજી પુત્ર રૂપજીએ શત્રુંજય પર કરાવેલ ચતુર્દ્વાર વિહારમાં ઋષભનાથની અને ૫૦૧ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ટા આ સૂરિના હાથે કરાવી. ઉક્ત થીરૂશાહે સં. ૧૬૮૨માં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં ગણધરોની પાદુકા કરાવી. અને સં. ૧૬૯૩ માં લોદ્રવામાં અનેક દેહગૃહો બંધાવ્યા. આ થીરૂશાહનો પુસ્તક ભંડાર જેસલમેરમાં છે. (જૈન સા૦ નો ઇતિહાસ પૃ. ૫૭૫)

(૮૧) ગામ બનેડા, સ્ટેશન મંડલથી ઉત્તર દિશામાં ભીલવાડાની પાસે જૈનનું મોટું રીખવદેવ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. તે ત્રણ પ્રતિમાની નિચે એક મોટો ભંડાર છે. તે મંદિરનો સભામંડપ એવડો વિશાળ છે કે તેમાં એક હજાર માણસ ખુશીથી બેસી શકે. આ મંદિર જોવા લાયક ને ઐતિહાસિક છે.

(૮૨) ગામ ગોગુંદા (મોટા ગામ) ઉદેપુરથી નવ માઇલ પશ્ચિમ દિશાએ છે. ત્યાં જંગલમાં એક મોટું જૈન મંદિર છે, તે મંદિરમાં પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર બે ખીલા ઠોકેલા છે, તે ખીલાઓ થોડા વર્ષ પહેલાં ગામના લોકો કાઢવા ગયા હતા, અને તે કાઢી નાંખવા જતી વખતે કાળો નાગ, ધોળો નાગ એમ બન્ને નીકળ્યા હતા. તેથી ખીલા કાઢનાર માણસો બેભાન થઇ ગયા. આવી ચમત્કારી ઘટના ઉદયપુર રાજ્યના રેવન્યુ કમિશ્નર સાહેબ શ્રીયુત મોતીલાલ વોરાએ કહી હતી.

(૮૩) નંદરાય ગામના મંદિરમાં શ્રી **નેમિનાથ** ભગવાનની મૂર્તિ છે. (સં. ૧૧૭ ની જણાય છે) આથી માલુમ પડે છે કે જૈન ધર્મ પુરાણા કાળથી ચાલ્યો આવે છે.

'જૈનોની પ્રાચીન ઐતિહાસિક નોંધ' જેટલી બની તેટલી સારા સારા પ્રાચીન સાહિત્યો દ્વારા મારી શક્તિ અનુસાર મેળવી જનતા સમક્ષ રજુ કરી છે, આજે જૈન સમાજની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન દશામાં છે, એક જમાનામાં જૈનો ચાલીસ લાખની સંખ્યામાં હતા, આજે ત્રણુ ફીરકાઓમાંની સંખ્યા ફક્ત સાડા અગીઆર લાખના આશરે છે, તેમાં મંદિરમાર્ગી ફક્ત સાડા ચાર લાખની સંખ્યા છે, જૈન મંદિરો આખા હીન્દુસ્થાનમાં લગભગ છત્રીસ હજાર છે, એકલા મેવાડમાં જ પાંત્રીસો મંદિરો છે. આ વસ્તુ શું બતાવે છે? આખી દુનિયાની દોલત એક વખતના જમાનામાં જૈનોના ચર્ણોમાં હતી. રાજસત્તા પણુ જૈનોના હાથમાં હતી, આજે એ જૈનો કઇ સ્થિતિમાં છે, તે આજના સંચાલકો અને મોટેરાઓ જરૂર ખ્યાલ કરશે.

'મને આશા છે કે જનતા આ ઐતિહાસિક નોંધ ઉપર પુરેપુરૂં ધ્યાન આપશે, અને ભૂતકાળના જૈનોની શું જાહોજલાલી અને જૈનાચાર્યોનો અન્ય કોમ ઉપર કેવો પ્રભાવ હતો તેનો વિચાર કરી વર્તમાન કાળમાં સુધારો કરી જૈન તરીકેની ફરજ બજાવવા કટીબદ્ધ થશે, અને જનતાને સુખી કરવા અને ધાર્મિક શ્રદ્ધા મજબુત કરવા પ્રયત્ન કરશે.' **લી. ભોગીલાલ કવિ.**

॥ સમાપ્ત ॥

શેઠ કર્માશાહનો ટુંક સાર

ભાગ્યશાળી પુરૂષોનું નામ હરહંમેશ જગતની ભૂમી ઉપર આવ્યા જ કરે છે. એવો એક મહા પુરૂષ મેવાડની ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયો અને જેણે પોતાના બાહુબળથી અને શ્રદ્ધાથી રાજાઓના અને બાદશાહોના મન જીત્યા. એ મહાપુરૂષનું નામ **કર્માશાહ** હતું. અને જેણે પવિત્ર શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેનું ટુંકું જીવન અત્રે લખવામાં આવ્યું છે.

૧ સં. ૧૫૮૭માં શેઠ કર્માશાહે વૈશાખ (ગુજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો. તેનો ટૂંકમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિત્તોડમાં ઓસવંશ (ઓસવાલ જ્ઞાતિ) ની વૃદ્ધ શાખામાં (વીસા) **સારણદેવ** નામનો પુરૂષ થયો, તે જૈન **આમ** રાજાનો વંશજ હતો. તેના રામદેવ–લક્ષ્મણસિંહ–ભુવનપાલ–ભોજરાજ--ઠક્કરસિંહ–ખેતાનરસિંહ–તોલા અનુક્રમે થયા. **તોલાશાહ** મેવાડના મહારાણા **સાંગાનો** પરમ મિત્ર હતો. તેને **લીલૂ** નામની પત્નિથી થએલ પાંચ પુત્રોમાં સૌથી નાનો **કર્માશા** શ્રેષ્ઠ અને ખ્યાતિમાન્ હતો.

૨ તપાગચ્છના રત્નાકર પક્ષની ભગુકચ્છીય શાખાના વિજયરત્નસૂરિ શિષ્ય **ધર્મરત્નસૂરિ** સાથે સં. **ધનરાજનો** સંઘ આબૂ વગેરે તીર્થની યાત્રા કરતો મેદપાટ (મેવાડ) માં આવ્યો. ચિત્રકૂટમાં રાજ્ય કરતા સાંગા મહારાણા (રાજ્ય સં. ૧૫૬૫થી ૧૫૮૫) નામના મહાપ્રતાપી રાજાએ માન પૂર્વક સામા જઈ માન આપ્યું. **તોલાશાહે** સૂરિ પાસે જઈ શત્રુંજય પર સમરાશાહે સં ૧૩૭૧માં સ્થાપિત કરેલ બિંબનું મસ્તક મ્લેચ્છો (મુસલમાનો) એ પુનઃ કોઇ સમયે ખંડિત કરી દીધું હતું તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો મનોરથ સિદ્ધ થશે કે નહિ, એ પૂછતાં સૂરિએ જણાવ્યું કે 'તારો પુત્ર કર્માશાહ તે ઉદ્ધાર કરશે.' સૂરિ સંઘ સાથે ચાલ્યા ગયા પણ પોતાના શિષ્ય વિનયમંડનને ત્યાં રાખી ગયા. પછી તોલાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા.

૩ પછી ગુજરાતનો શાહજાદો બહાદુરખાન ચિત્તોડમાં જતાં ત્યાંના રાણાએ તેનું સન્માન કર્યું. કર્માશાહ કાપડનો વેપાર કરતો હતો તેની પાસેથી શાહજાદાએ પુષ્કળ કાપડ ખરીદ્યું, અને બંને વચ્ચે મૈત્રી થઈ, શાહજાદાને દેશમાં જવા માટે ખર્ચી ખૂટી એટલે કર્માશાહે એક લાખ રૂપિયા બિનસરતે આપ્યા. પછી આ શાહજાદો સં. ૧૫૮૩માં **બહાદુરશાહ** એ નામધારી અમદાવાદની ગાદી પર બેઠો.

૪ પછી કર્માશાહ બાદશાહને મળવા આવતાં તેને બહુમાન મળ્યું. ત્યાં રહેલા સોમધીરગણિનો ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યા. અગાઉનાં આપેલાં નાણાં બાદશાહે પાછાં આપ્યાં ને 'બીજું કંઈ શું કરૂં? કંઇ પણ સ્વીકારો' એમ કહેતાં કર્માશાહે કહ્યું કે શત્રુંજય પર મારી કુલદેવીની સ્થાપના કરવા ચાહું છું. તો આપે અગાઉ આપેલ વચન યાદ કરી તેમ કરવા આજ્ઞા આપો. બાદશાહે તે સ્વીકારી કોઇ પણ પ્રતિબંધ ન કરે તેવું ફરમાન કરી આપ્યું. આ લઇ કર્માશાહે શત્રુંજય તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતાં દરેક જૈન ચૈત્યમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ અને ધ્વજારોપણ કરતા, દરેક ઉપાશ્રયમાં સાધુનાં દર્શન કરી વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું દાન કરતા, દરિદ્ર લોકને યથાયોગ્ય દ્રવ્યસહાય આપતા અને ચીડીમાર-મચ્છીમાર આદિ હિંસકને તે પાપકર્મથી મુક્ત કરતા કર્માશાહ સ્તંભનતીર્થ (ખંભાત) પહોંચ્યા, ત્યાં વિનયમંડન પાઠકને વંદન કર્યું. પાંચ છ દિનમાં શત્રુંજયગિરિ દેખાયો ને પછી છેટેથી વંદન સ્તુતિ કરી તલેટીમાં સંઘ પહોંચ્યો. આ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુબો મયાદખાન (મુઝાહિદખાન) હતો તે આથી મનમાં બળતો હતો છતાં બહાદુરશાહનું ફર્માન એટલે કંઇ વિરૂદ્ધ કરી ન શકયો. ગુર્જરવંશના રવિરાજ અને નૃસિંહે (કે જે બંને તે સુબાના મંત્રી હતા.) કર્માશાહને ઘણી સહાય આપી; પછી ખંભાતથી વિનયમંડન પાઠક પણ સાધુ સાધ્વીનો પરિવાર લઇ આવી પહોંચ્યા. મહામાત્ય વસ્તુપાલે લાવી રાખેલી મમ્માણી ખાણના પાષાણખંડો ભૂમિગૃહમાંથી કઢાવી તેની પ્રતિમા વસ્તુશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન્ વાચક વિવેકમંડન અને પંડિત વિવેકધીરની દેખરેખ નીચે બનાવરાવી. પછી સર્વ સંઘોને આમંત્રણ મોકલી બોલાવી સં. ૧૫૮૭ના વૈશાખ વદિ (ગુજરાતની ગણનાએ ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને ધર્મરત્નસૂરિ શિષ્ય-પટ્ટધર વિદ્યાનમંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ રીતે શત્રુંજયની ખંડિત પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર કર્માશાહે કર્યો અને તેની પ્રશસ્તિ ઉક્ત સૂરિના શિષ્ય વિવેકધીરે બનાવી; અને તે ઉપરાંત તેમણે તે સંબંધી શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો. ૨ (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૦૩).

૨૨. આ કર્માશાહ અને તેમના ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત તે પ્રબંધ તથા શિલાલેખ.

શ્રી કર્માશાહની વંશાવલી

શ્રી જૈનાચાર્ય બપ્પભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી આમરાજા જૈનધર્મી બન્યા, એમના વંશમાં સારણુદેવજી થયા.

સારણુવદેજી
|
રામદેવજી
|
લક્ષ્મીસિંહજી
|
ભુવનપાલજી
|
ભોજરાજજી
|
ઠાકુરસિંહજી
|
ખેતા નરસિંહ
|
તોલાશાહજી
(સ્ત્રી–તારાદે–લીલુ)

રત્નાશાહજી	પોમાશાહજી	ગણેશશાહજી	દશરથજી	ભોજાશાહજી	કર્માશાહજી	સૂહવી (પૂત્રી)
(સ્ત્રી–રજમલદે)	સ્ત્રી–પદમાદે	સ્ત્રી–ગડરાદે	સ્ત્રી–દેવલદે	સ્ત્રી–માલવદે	સ્ત્રી–કામલદે	
	,, પાટમદે	,, ગારવદે	,, દુરમદે	,, હર્ષમદે	,, કપૂરદે	
શ્રીરંગજી	માણેકજી, હીરાજી	દેવાજી	કોલ્હાજી	મેડનજી		

ભીખુજી — સોમાબાઇ — સોનાબાઇ — મનાબાઈ — પનાબાઇ

ભીખુજી
- રાયચંદજી
- ધનરાજજી
- રામલાલજી
- ચંદનમલજી
- અમ્બાલાલજી

અમ્બાલાલજી
- ● ભમરલાલજી
- ● ઉદયલાલજી
- ● મનોહરલાલજી
- ● જીવતસિંહ
- ● નવલસિંહ

● હાલમાં તેઓ (કર્માશાહના વંશજો) (આ નિશાનીવાળાઓ) ઉદયપુરમાં હયાત છે. જેઓનું નામ શ્રીયુત અમ્બાલાલ દોસી છે, અને સરકારી હોદ્દા ઉપર છે.

બારોટ લોકોના જુના કાવ્યો પરથી નીચેની વંશાવલી લીધેલી છે એટલે સાધારણ સંદેહ છે છતાં શુદ્ધિ કરીને મેવાડના મહારાણાઓની સંવત ૧૯૧ ની સાલથી રાજ્યાભિષેકની નામ વાર યાદી કરી છે.

નંબર	નામ મહારાણા	રાજ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી.	રાજ્ય અધિકારનો સમય વર્ષ	મહિના	દિન
૧	રાવલબાપા	૧૯૧	૧૦૧	૧	૩
૨	રાવલ ખુમાણુ	૨૯૨	૬૦	૧	૫
૩	રાવલ ગોવિંદ	૩૫૨	૨૯	૩	૯
૪	રાવલ મહેન્દ્ર	૩૮૧	૭૦	૦	૯
૫	રાવલ અલ્લુ	૪૫૧	૭૦	૨	૧૧
૬	રાવલ સીંહા	૫૨૧	૪૧	૯	૧
૭	રાવલ શકિતકુમાર	૫૬૨	૨૫	૧	૩
૮	રાવલ શાલિવાહન	૫૮૭	૩૧	૧	૫
૯	રાવલ નરવાહન	૬૧૮	૨૮	૩	૨
૧૦	રાવલ અમ્બાપસાવ	૬૪૬	૪૫	૦	૪
૧૧	રાવલ કીર્તિવર્મ	૬૯૧	૪૧	૧	૧
૧૨	રાવલ નરવર્મ	૭૩૨	૨૧	૩	૭
૧૩	રાવલ નરવૈ	૭૫૩	૨૬	૩	૮
૧૪	રાવલ ઉત્તમ	૭૭૯	૧૭	૨	૫
૧૫	રાવલ ભૈરવ	૭૯૬	૧૧	૩	૩
૧૬	રાવલ કર્ણાદિત્ય	૮૦૭	૩૨	૩	૭

નંબર	નામ મહારાણા	રાજ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી.	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિના	દિન
૧૭	રાવલ ભાવસિંહ	૮૩૯	૪૧	૫	૧
૧૮	રાવલ ગાત્રસિંહ	૮૮૦	૪૬	૧	૯
૧૯	રાવલ હંસરાજ	૯૨૬	૩૫	૩	૧૮
૨૦	રાવલ યોગરાજ	૯૬૧	૩૫	૩	૨
૨૧	રાવલ ઐરડ	૯૯૬	૪૦	૫	૯
૨૨	રાવલ વૈરિસિંહ	૧૦૩૬	૩૦	૯	૧૪
૨૩	રાવલ તેજસિંહ	૧૦૬૬	૪૦	૫	૧૩
૨૪	રાવલ સમરસિંહ	૧૧૦૬	૫૨	૧૧	૫
૨૫	રાવલ રત્નસિંહ	૧૧૫૮	૧	૩	૫
૨૬	રાવલ કર્ણસિંહ	૧૧૫૯	૪૨	૧	૨૫
૨૭	રાણા રાહપ	૧૨૦૧	૬૧	૩	૫
૨૮	રાણા નરપતિ	૧૨૬૨	૩૩	૫	૧૫
૨૯	રાણા દીનકરણ	૧૨૯૫	૬	૬	૩
૩૦	રાણા જશકરણ	૧૩૦૧	૫	૨	૧
૩૧	રાણા નાગપાળ	૧૩૦૬	૫	૬	૯
૩૨	રાણા પુર્ણપાળ	૧૩૧૧	૪	૨	૨૮
૩૩	રાણા પૃથ્વીપાળ	૧૩૧૫	૪	૩	૯
૩૪	રાણા ભૂણસિંહ.	૧૩૧૯	૩	૫	૯
૩૫	રાણા ભીમસિંહ	૧૩૨૨	૪	૫	૯

નંબર	નામ મહારાણા	રાજ્યાભિષેકની સાલ	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિના	દિન
૩૬	રાણા જયસિંહ	૧૩૨૬	૫	૩	૫
૩૭	રાણા ગઢલક્ષ્મણસિંહ	૧૩૩૧	૧૫	૩	૪
૩૮	રાણા અરિસિંહ	૧૩૪૬	૦	૧	૦
૩૯	રાણા અજયસિંહ	૧૩૪૬	૧૧	૪	૩
૪૦	રાણા હમીરસિંહ	૧૩૫૭	૬૪	૭	૪
૪૧	રાણા ક્ષેત્રસિંહ	૧૪૨૧	૧૮	૪	૧૦
૪૨	રાણા લક્ષસિંહ(લાખા)	૧૪૩૯	૧૫	૪	૧
૪૩	રાણા મોકલ	૧૪૫૪	૨૧	૧	૩
૪૪	રાણા કુંભા	૧૪૭૫	૫૦	૩	૪
૪૫	રાણા ઊદા	૧૫૨૫	૫	૫	૫
૪૬	રાણા રાયમલ્લ	૧૫૩૦	૩૫	૧	૨
૪૭	રાણા સંગ્રામસિંહ (સાંગા)	૧૫૬૫	૨૧	૫	૯
૪૮	રાણા રત્નસિંહ	૧૫૮૬	૪	૪	૫
૪૯	રાણા વિક્રમાદિત્ય	૧૫૯૦	૨	૭	૩
૫૦	રાણા ઉદયસિંહ	૧૫૯૨	૩૬	૨	૧
૫૧	રાણા પ્રતાપસિંહ.	૧૬૨૮	૨૪	૧૦	૨૬
૫૨	રાણા અમરસિંહ	૧૬૫૨	૨૪	૦	૦
૫૩	રાણા કરણસિંહ	૧૬૭૬	૮	૦	૧૦
૫૪	રાણા જગત્‌સિંહ	૧૬૮૪	૨૫	૧	૧૬

નંબર	નામ મહારાણા.	રાજ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી.	રાજ્યાધિકારનો સમય વર્ષ	મહિના	દિન
૫૫	રાણા રાજસિંહ	૧૭૦૯	૨૮	૨	૬
૫૬	રાણા જયસિંહ	૧૭૩૭	૧૮	૬	૨૮
૫૭	રાણા અમરસિંહ	૧૭૫૫	૧૨	૩	૫
૫૮	રાણા સંગ્રામસિંહ	૧૭૬૭	૨૩	૮	૯
૫૯	રાણા જગત્સિંહ	૧૭૯૦	૧૭	૧૦	૧૧
૬૦	રાણા પ્રતાપસિંહ	૧૮૦૭	૨	૭	૧૦
૬૧	રાણા રાજસિંહ	૧૮૧૦	૭	૨	૧૨
૬૨	રાણા અરિસિંહ	૧૮૧૭	૧૨	૧૧	૧૮
૬૩	રાણા હમીરસિંહ	૧૮૨૯	૫	૮	૯
૬૪	રાણા ભીમસિંહ	૧૮૩૪	૫૦	૩	૭
૬૫	રાણા જવાનસિંહ	૧૮૮૪	૧૦	૪	૨૦
૬૬	રાણા સર્દારસિંહ	૧૮૯૫	૩	૯	૨૩
૬૭	રાણા સ્વરૂપસિંહ	૧૮૯૮	૧૯	૪	૬
૬૮	રાણા શમ્ભુસિંહ	૧૯૧૮	૧૨	૧૦	૧૨
૬૯	રાણા સજ્જનસિંહ	૧૯૩૧	૧૦	૩	૯
૭૦	રાણા ફતેસિંહ	૧૯૪૧			
૭૧	ભોપાળસિંહ	હાલમાં રાજ્ય કરે છે			

તા. ક. ઉપરની નામવાર મહારાણાઓની યાદી ઇતીહાસના સ્વરૂપમાં ઘણી જ ઉપયોગી હોવાથી ઘણીજ મહેનતે સંશોધન કરી મેળવી છે. જ્યારે ઇતીહાસની શરૂઆત જે રાણાશ્રીના નામથી થશે. ત્યારે આ વંશાવલી ની યાદગીરી જગતને ઘણી જાણવા જેવી લાગશે,

મેવાડના મહારાણાઓની જન્મ તથા મૃત્યુની નામવાર યાદી બારોટ લોકોના જુના કાવ્યો પરથી લીધી છે.

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત વિક્રમી.	મૃત્યુકાલ સંવત	કૈફિયત
૧	ગુહિલ	૦	૦	૦	
૨	ભોજ	૦	૦	૦	
૩	મહેન્દ્ર	૦	૦	૦	
૪	નાગ	૦	૦	૦	
૫	શીલ	૦	૦	૦	
૬	અપરાજિત	૦	૦	૦	કુંડાં ગામની પ્રશસ્તિથી માલમ પડે છે કે આ રાજા વિક્રમી ૭૧૮ માં રાજ્ય કરતો હતો.
૭	મહેન્દ્ર (બાપા)	૦	૦	૦	
૮	કાલભોજ	૦	૦	૦	
૯	ખુમ્માણ	૦	૦	૦	
૧૦	ભર્તૃભટ્ટ	૦	૦	૦	
૧૧	સિંહ	૦	૦	૦	
૧૨	અલ્લટ	૦	૦	૦	રાજધાની ઉદયપુર ના દિલ્લી દરવાજા બહાર શારણેશ્વર મહાદેવના મન્દિરની પ્રશસ્તિથી વિક્રમી ૧૦૧૦ માં આ રાજા રાજ્ય કરતો માલુમ પડે છે
૧૩	નરવાહન	૦	૦	૦	આ નામ આબુ અથવા રાણપુરની પ્રશસ્તિમા નથી. પણ ઐતપુરની પ્રશસ્તિથી લખેલ છે.
૧૪	શાલિવાહન	૦	૦	૦	
૧૫	શકિતકુમાર	૦	૦	૦	ઐતપુરની પ્રશસ્તીથી વિક્રમી ૧૦૩૪ માં આ રાજા રાજ્ય કરતો માલુમ પડે છે.

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત	મૃત્યુકા સંવત	કૈફિયત
૧૬	શુચિવર્મ્મા	૦	૦	૦	રશીયાની છત્રીની પ્રશસ્તિમાં શકિતકુમારના પુત્ર આમ્રપસાવ લખેલ છે. પરંતુ ઉદયપુરથી એક માઇલફાસીલેપર સુરજપોળની બહાર હરિસિદ્ધિના મંદિરની સીડીઓ પરની પ્રશસ્તિમાં શકિતકુમાર પછી શુચિવર્મ્મા લખેલ છે. એટલે તે નામ અહીં લખ્યું નથી.
૧૭	નર વર્મ્મા	૦	૦	૦	
૧૮	કીર્તિવર્મ્મા	૦	૦	૦	
૧૯	વૈરટ	૦	૦	૦	રાણપુરની પ્રશસ્તીમાં કીર્તિવર્મ્માની પછી યોગરાજ લખેલ છે. પરંતુ આબુની પ્રશસ્તિમાં નથી. તેથી અહીં લખેલ નથી.
૨૦	વેરીસિંહ	૦	૦	૦	રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં વૈરટની પછી વંશપાલ લખેલ છે. પણ આબુની પ્રશસ્તિમાં નહિ હોવાથી અહીં લખેલ નથી.
૨૧	વિજયસિંહ	૦	૦	૦	રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં વૈરીસિંહની પછી વીરસિંહ લખેલ છે અને રસિયાની છત્રીમાં વિજયસીંહ લખેલ છે.
૨૨	અરિસિંહ	૦	૦	૦	
૨૩	ચૌંડસિંહ	૦	૦	૦	
૨૪	વિક્રમસિંહ	૦	૦	૦	
૨૫	ક્ષેમસિંહ	૦	૦	૦	
૨૬	સામન્તસિંહ	૦	૦	૦	

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત	મૃત્યુકા સંવત	કેફિયત
૨૭	કુમારસિંહ	०	०	०	
૨૮	મથનસિંહ	०	०	०	
૨૯	પદ્મસિંહ	०	०	०	
૩૦	જૈતસિંહ	०	०	०	એકલીંગેશ્વરમાં એક સમાધિના લેખથી વિક્રમી ૧૨૭૦ માં આનું રાજ્ય હતું એવું માલમ પડે છે. (સાબીત થાય છે.)
૩૧	તેજસિંહ	०	०	०	ચિત્તોડમાં ગંભીરી નદીના પુલ ઉપર જે પ્રશસ્તિ છે. તેનાથી માલમ પડે છે કે વિક્રમી ૧૩૨૪ માં તેજસીંહ રાજ્ય કરતા હતા.
૩૨	સમરસિંહ	०	०	०	વિક્રમી ૧૩૩૦ થી ૧૩૪૪ સુધી આનું રાજ્ય હતું એવું કંઇક પ્રશસ્તિથી સાબીત થયું છે.
૩૩	રત્નસિંહ	०	०	०	વિક્રમી ૧૩૫૯ માં અલાઉદ્દીન ખલજીની સાથે આને લડાઈ થઇ. આ નામ રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં નથી.
૩૪	કર્ણસિંહ	०	०	०	આ નામ રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં નથી.
૩૫	રાહપ્પ	०	०	०	
૩૬	નરપતિ	०	०	०	
૩૭	દિનકરણ	०	०	०	
૩૮	જશકરણ	०	०	०	

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત	મૃત્યુકા સંવત	કૈફિયત
૩૯	નાગપાળ	૦	૦	૦	
૪૦	પૂર્ણપાળ	૦	૦	૦	
૪૧	પૃથ્વીપાળ	૦	૦	૦	
૪૨	ભુવનસિંહ	૦	૦	૦	આ નામ સમરસિંહની પછી રાણુપુરની પ્રશસ્તિમાં લખેલ છે.
૪૩	ભીમસિંહ	૦	૦	૦	આ નામ રાણુપુરની પ્રશસ્તિમાં નથી.
૪૪	જયસિંહ	૦	૦	૦	આ નામથી માંડીને કુંભકર્ણ સુધી બધી પેઢીઓ રાણુપુરની પ્રશસ્તિમાં ક્રમવાર લખી છે.
૪૫	લક્ષ્મણસિંહ	૦	૦	૦	
૪૬	અજયસિંહ	૦	૦	૦	
૪૭	અરિસિંહ	૦	૦	૦	
૪૮	હમીરસિંહ	૦	૦	૧૪૨૧	
૪૯	ક્ષેત્રસિંહ	૦	૧૪૨૧	૧૪૩૯	
૫૦	લક્ષસિંહ	૦	૧૪૩૯	૧૪૫૪	
૫૧	મોકલ	૦	૧૪૫૪	૧૪૯૦	
૫૨	કુંભકર્ણ	૦	૧૪૯૦	૧૫૨૫	અમરકાવ્ય નામના ગ્રન્થમાં પણ મહારાણા કુંમ્ભાની રાજ્યાભિષેકની સાલ ૧૪૯૦ લખી છે.
૫૩	ઉદયકર્ણ	૦	૧૫૨૫	૦	આને પોતાના બાપને મારી નાખ્યો, અને પાંચ વર્ષ પછી એને પોતાના ભાઈ રાયમલએ ગાદીથી પદભ્રષ્ટ કરી કાઢી મુકયો.

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત	મૃત્યુકા સંવત	કૈફિયત
૫૪	રાયમલ	૦	૧૫૩૦	૧૫૬૫	
૫૫	સંગ્રામસિંહ	૧૫૩૮	૧૫૬૫	૧૫૮૪	
૫૬	રત્નસિંહ	૦	૧૫૮૪	૧૫૮૮	
૫૭	વિક્રમાદિત્ય	૧૫૭૪	૧૫૮૮	૧૫૯૨	
૫૮	ઉદયસિંહ	૧૫૭૯	૧૫૯૪	૧૬૨૮	વિક્રમાદિત્યના મૃત્યુ પછી વનવીરના ફ્તુર ખડા હોવાના કારણથી આ મહારાણા બે વર્ષ પછી ગાદી ઉપર આવ્યા.
૫૯	પ્રતાપસિંહ	૧૫૯૬	૧૬૨૮	૧૬૫૩	
૬૦	અમરસિંહ	૧૬૧૬	૧૬૫૩	૧૬૭૬	
૬૧	કર્ણસિંહ	૧૬૪૦	૧૬૭૬	૧૬૮૪	
૬૨	જગતસીંહ	૧૬૬૪	૧૬૮૪	૧૭૦૯	
૬૩	રાજસીંહ	૧૬૮૬	૧૭૦૯	૧૭૩૭	
૬૪	જયસિંહ	૧૭૧૦	૧૭૩૭	૧૭૫૫	
૬૫	અમરસિંહ	૧૭૨૯	૧૭૫૫	૧૭૬૭	
૬૬	સંગ્રામસીંહ	૧૭૪૭	૧૭૬૭	૧૭૯૦	
૬૭	જગતસિંહ	૧૭૬૬	૧૭૯૦	૧૮૦૮	
૬૮	પ્રતાપસિંહ	૧૭૮૧	૧૮૦૮	૧૮૧૦	
૬૯	રાજસિંહ	૧૮૦૦	૧૮૧૦	૧૮૧૭	
૭૦	અરિસીંહ	૦	૧૮૧૭	૧૮૨૯	

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત્ વિક્રમી.	મૃત્યુકા સંવત	કૈફિયત
૭૧	હમીરસિંહ	૧૮૧૮	૧૮૨૯	૧૮૩૪	
૭૨	ભીમસિંહ	૧૮૨૪	૧૮૩૪	૧૮૮૫	
૭૩	જવાનસિંહ	૧૮૫૭	૧૮૮૫	૧૮૯૫	
૭૪	સરદારસિંહ	૧૮૫૫	૧૮૯૫	૧૮૯૯	
૭૫	સ્વરૂપસિંહ	૧૮૭૧	૧૮૯૯	૧૯૧૮	
૭૬	શંભુસિંહ	૧૯૦૪	૧૯૧૮	૧૯૩૧	
૭૭	સજ્જનસિંહ	૧૯૧૬	૧૯૩૧	૧૯૪૧	
૭૮	ફતેહસિંહ	૧૯૦૬	૧૯૪૧		
૭૯	ભોપાલસિંહ	૧૯૪૧			હાલમાં રાજ્ય કરે છે.

આ વંશાવળી આગલની વંશાવળી કરતાં ઘણીજ કાળજીથી સંશોધન કરી લખી છે. આ વંશાવળીમાં કોઈ જાતનો સંદેહ નથી.

આ વંશાવળી સાબીત કરવાને અનેક પ્રશસ્તિઓ છે:—

૧ એકલીંગેશ્વરની પશ્ચિમ કૂંડાં ગામમાં વિક્રમી ૭૧૮ ની ખોદાએલી અપરાજીતના રાજ્ય સમયની.

૨ ઉદયપુરથી દિલ્હી દરવાજા બહાર શારણેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં વિક્રમી ૧૦૧૦ ની ખોદાએલી અલ્લટના રાજ્ય સમયની.

૩ ઉદયપુરથી એક માઈલ પૂર્વ હરિસિદ્ધિ દેવીના મંદિરની સીડીઓ ઉપર.[૧]

૪ ઐતપુરની પ્રશસ્તિ વિક્રમી ૧૦૩૪ ની, જો કર્નલ ટૉડને મલી.

૫ એકલીંગેશ્વરમાં વિક્રમી ૧૨૭૦ ની, રાવલ જૈત્રસિંહના સમયની.

૬ ચિત્તોડમાં ગંભીરી નદીના પુલમાં વિક્રમી ૧૩૨૪ની, રાવલ તેજસિંહના સમયની.

૭ ચિત્તોડગઢમાં મહાસતીની ઉત્તર દરવાજાની પાસે પ્રસિદ્ધ રસિયાની છત્રીમાં વિક્રમી ૧૩૩૧ ની રાવલ સમરસિંહના સમયની.

૧. આ પ્રશસ્તિ અપૂર્ણ મલી છે, એટલે સંવત લખી નથી.

મેવાડના અણમોલ જવાહિર

યાને

આત્મ બલિદાન.

પ્રકરણ ૧ લું.

મહારાણા શ્રી કુંભારાણાનું વૃતાંત.

જગતમાં જ્યારે જ્યારે સમયનું પરિવર્તન થાય છે. ત્યારે ત્યારે કુદરતની કેવી અકળ ઘટના બને છે, તેની કોઈને પણ ખબર પડતી નથી. સંવત ૧૪૯૦ (ઇ. સ. ૧૪૩૩) ના વખતમાં જ્યારે કુમ્ભારાણા સિંહાસન આરૂઢ થયા ત્યારે ચિત્તોડ એક ઉન્નત્તિના શિખરે શોભી રહ્યું હતું. અને રાણાજી પોતાની પ્રજાનું પાલન પણ ઘણા જ પ્રેમથી કરતા હતા. તથા રાજ્યમાં હુન્નર ઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિ કેમ વધે તેની-યોજનાની રાત દિવસ ચિંતવન કરી પ્રજાને કેમ સુખી કરવી તેજ તેમના આત્માનો અંતિમ ધ્યેય હતો. જ્યારે રાણાજીની ઉંમર નાની હતી ત્યારે તેમના ઉપર સંકટો પડવામાં બાકી રહી નહોતી. તે વખતે જો મારવાડ દેશના રાજાઓએ તેમને મદદ ન કરી હોત તો આજે મેવાડનો ઇતિહાસ કેવો લખાત, તે તો જ્ઞાની કલ્પી શકે, અને તે સહાય કરનાર રાઠોડ વંશના રાજાઓ જ હતા. કારણ કે રાણા કુંભાએ રાઠોડની સહાયતા માગી હતી. અને તેમને જો સહાયતા ન આપી હોત તો રાઠોડોની અપકીર્ત્તિનો પાર રહેત નહિં. વળી બીજું કારણ એ હતું કે રાણા કુમ્ભા રાઠોડના ભાણેજ હતા.

ભાણેજ કેરી સહાયમાં, રાઠોડે હિંમત ભરી,
મેવાડની ભૂમી સદા, સ્વતંત્ર તેને કરી.

રાણા કુમ્ભાના વખતમાં મેવાડ ઘણુંજ તેજસ્વી અને સમૃદ્ધિવાન બન્યું હતું. કારણ કે જેનો રાજા, પ્રજા પર સદા પ્રેમાળ હોય, તેનો ભગવાન પણ સદા કૃપાળુ હોય. આગળના વખતમાં હિન્દુ મુસલમાનના રાગદ્વેષમાં જેમ મેવાડના ગામ—નગરો નાશ થઈ ગયા હતા, દેવમંદિરો ખંડીએર બની ગયા હતા. પણ મહારાણા કુમ્ભાના વખતમાં તેજ મેવાડ પાછું આબાદ અને આદર્શ બની ગયું હતું. વિરવર સમરસિંહની સાથે હજારો સિસોદીઆ પોતાની માતૃભૂમી

માટે પ્રાણના બળીદાન આપી ભસ્મીભૂત થયા હતા. તે ભસ્મમાંથી બીજા હજારો સિસોદીઆ ઉત્પન્ન થયા તે આ સ્થાને કહેવું બીલકુલ ખોટું નથી. કારણ કે રાણા કુમ્ભાના વખતમાં બળ, વિર્ય, ઉદ્યમ અને સંપ દરેક મેવાડીઓના હૃદયમાં ઓત પ્રોત બની ગયું હતું. ને રાણા કુમ્ભા જ્યારે મેવાડનું ભાવી ઘડવા લાગ્યા ત્યારે કોકસસ પર્વતના માળાઓના ઉંચા શિખરો પરથી અને તેની વહેતી કોકસસ નદીના કિનારા પરથી ભયંકર વાદળ ભારત પર આવતું જણાયું. અને આ ભયંકર વાદળની વિજળી અચાનક મેવાડ પર ત્રુટી પડશે એમ તેમના આત્માને લાગ્યું, ત્યારે આવતી આફત રોકવા માટે રાણાશ્રીએ ઘણોજ પરિશ્રમ વેઠયો, અને પોતાની બાહોશિ, નિડરતા, ચાણકય બુદ્ધિ વડે પોતાના ઉત્તમ ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો તે એટલે સુધી કે રાણા સમરસિંહની સંગ્રામભૂમી કગર નદિના કિનારા પર મેવાડનો લાલ ઝુંડો ફરકાવી દીધો. જે દિવસે યવનવિર શાહબુદ્ધિને ભારતની સ્વાધિનતાને ખુંચાવી લીધી તે વખતે સમરકેશરી સમરસિંહે પોતાના પ્રાણનું બળિદાન આપ્યું અને તે વખતમાં મહારાણા કુમ્ભાના સમય સુધીમાં ૨૨૬) વરસમાં તે રાજ્ય વંશિઓમાં ચોવીસ મહારાણા થયા. તેમાં એક બેગમ સિંહાસન પર બેઠી હતી; આટલા વખતમાં મેવાડમાં અગીઆર રાજાઓ થયા હતાં. તેમાંના કેટલાકે પોતાની ભૂમી માટે પોતાના પ્રાણના બળિદાન આપ્યા હતા. અને પ્રાચીન તીર્થો પોતાના પ્રાણના ભોગે સાચવ્યા હતાં.

આવી આવી અનેક ઘટનાઓ મેવાડ પર આવી કી પણ મેવાડ તે મેવાડ જ, તેનું કારણ એકજ હતું કે જ્યાં શૌર્ય, વિર્ય અને ચારિત્ર હતું. જે વખતે દિલ્હીમાં ખીલજીવંશનો અંતીમ બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે વિજયપુર, ગોલકાંડા, માળવા, ગુજરાત, જુવાનપુર, કાલ્પી પ્રદેશોમાંના રાજાઓએ દિલ્હી પાદશાહને અયોગ્ય પાદશાહ જાણી, પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યા હતા.

જે વખતે રાણા કુમ્ભાને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. તે વખતે માળવા અને ગુજરાતના નવાબો પોત પોતાની સેના (સૈન્ય) વધારી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વધારતા હતા. તે વખતે મેવાડની જાહોજલાલી એટલી બધી હતી કે મેવાડ પર ઉપરના રાજાઓ દ્વેષ અને દુશ્મનતાથી જોતાં હતાં. અને તે રાજાઓ આપસ આપસમાં મળી જઈ સંવત ૧૪૯૬ ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં ઘણું મોટું સૈન્ય લઈ મેવાડ ઉપર ચડાઇ કરી. રાણા કુમ્ભાને આ વાતની ખબર પડતાં તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેથી તે બહાદુર મહારાણાએ પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે આવેલા દુશ્મનોને સારામાં સારી રીતે નશીયત આપી સ્વાગત કરવું. (કારણ કે તે પોતે સાહસીક, શૂરવીર અને એક અજોડ લડવૈયો હતો, તેમના શુરાતનનું જેટલું વખાણ કરીએ તેટલું ઓછું છે.)

આ વખતે પોતે એક લાખ ઘોડા, ૧૪૦૦ હાથી અને સૈન્ય લઇ તેઓ દુશ્મનોના સામે થયા, પણ રાણા કુમ્ભાના સૈન્ય આગળ મુસલમાનો ટકી શકયા. નહિ. તે વખતે રાણા કુમ્ભાએ માળવાના મહમદ ખીલજીને બાંધીને ચિત્તોડ લાવ્યા. અને સૂર્યવંશીના નામને પોતે ઘણું જ ઉજ્જવલ કર્યું. અબુલફજલે પણ પોતાના લખેલા ઈતીહાસમાં રાણા માટે ઘણું જ સુંદર લખાણ લખ્યું છે. અને રાણાજીની શૂરવીરતા અને નીડરતા ફરી ફરીને તેને પોતાના ઇતિહાસમાં વખાણી છે. રાણા કુમ્ભામાં જેવી રીતે શૂરવીરતા હતી તેવીજ રીતે તેમનામાં ઉદારતાનું પણ મહાન લક્ષણ હતું. તે એજ કે મહમદ ખીલજીને છ મહિના જેલમાં રાખી પોતે મહમદ ખીલજીના પોતાના માન મર્તબા સાથે મુક્ત કર્યો, વળી રાણાજીએ વિજયની નિશાની તરીખે મહમદ ખીલજીની અન્ય વસ્તુઓની સાથે તેના તાજને પોતે રાખ્યો. આ પરાક્રમ રાણા કુમ્ભાનું સાધારણ ન કહેવાય ? આવી અનેક શૂરવીરતા ભરેલું જેનું જીવન રસમય છે.

શૂરવીર રાણાજી હતા, તેવા રસિક શૃંગારે શોભતા;
સરળતા જીવન તણી, શુદ્ધ પ્રેમમાં તે અર્પતા.

જેવા સાહસીક હતા તેવા રસીક અને પ્રેમાળ પણ હતા. તેનું કારણ એ હતું કે ઝાલાવાડના સ્વામિની રાજકુમારીનું સગપણ રાઠોડના કુમાર સાથે થએલું હતું. પણ તેનું લગ્ન થતાં પહેલાં તે રાજકુમારીનું પોતે હરણ કર્યું હતું, આવા વર્તનથી રાઠોડ અને સુર્યવંશીને જે મિત્રાચારી હતી તે તદ્દન તુટી ગઇ અને બંને વચ્ચે મોટું વૈર ઉભું થયું. કર્મની ઘટના વિચિત્ર છે! શું ધારે અને શું થાય, પરંતુ ઝાલાકુમારીનો પ્રેમ છેક સુધી રાઠોડના રાજકુમાર સાથે કાયમ સુધી રહ્યો હતો, પણ નસીબના યોગે બંને જણ એક એકને મળી શકયા ન હતા, છેવટે રાણા કુમ્ભા પોતાના પ્રભાવ વડે રાજ્ય ભોગવી પોતાના પરાક્રમથી ઘણા કિલ્લાઓ અને ઘણા મંદિરો બંધાવી પોતાનું રાજ્ય ઘણું શોભાયમાન કર્યું. અને પોતાની કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરાવી દીધી. આ વખતે મેવાડમાં અતુલ શાંતી અને સુખ અને વૈભવ હતા અને પ્રજામાં અનેક જાતનો આનંદ તથા પ્રેમ તરવરતાં. આવા સારા પ્રસંગના વખતમાં પણ વિધાતાએ એક નવિન ઘટના ઉભી કરી આવા નંદનવન ગણાતા મેવાડના આનંદમાં એક નર રાક્ષસે કુહાડીના હાથાનું કામ કરી પોતાની જાતને ધીક્કારવા લાયક બનાવી. આ કુકર્મ એવું બન્યું છે કે ભારતના ઈતિહાસમાં એક શ્રાપ રૂપ અને કલંક રૂપ ગણવામાં આવે છે. જયારે રાણા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના જીવનમાં શાન્તિ ભોગવતા હતા અને પોતાના વૈભવમાં કોઈ જાતની ન્યુનતા નહોતી ત્યારે મહારાણા કુંભા અપૂર્વ શાન્તિથી નિંદ્રા લેતા હતા. તે તકનો

લાભ લઈ આ નર રાક્ષસે પોતાની પિશાચીક ભાવના પુરી કરવાને રાણા કુમ્ભાની છાતીમાં ખંજર મારી તેનો પ્રાણ લીધો. આ પ્રાણ લેનાર કોણ હતો ? પોતાનો જ પુત્ર હતો, નર રાક્ષસ, શયતાન હતો. અને રાક્ષસ કુળ કલંકેજ આવું ઘોર ઘાતકી કામ કર્યું હતું. આ પ્રમાણે સં. ૧૫૨૫ (ઇ. સ. ૧૪૬૮) માં આ ભયંકર કૃત્ય થયું. અને પોતાના જ હાથથી પોતાના જન્મદાતા પિતાનો સંહાર કર્યો એ પાપીનું નામ આપણને ઉચારવામાં દોષ છે. અને તેનું નામ બોલી આપણે પાપમાં પડવું નથી. એ પાપી પીતૃઘાતક તે ઉદો (ઉદયકરણ) જ હતો. ઘણા ઇતિહાસકારોએ આ નરપીશાચને હતભાગી, નરહંતા વિગેરેની ઉપમા આપી છે. પરંતુ આવા દુષ્ટ કૃત્યથી પાપી લાંબા કાળ રાજ્ય ભોગવી શકતા નથી કારણકે પોતાના દુષ્ટ કૃત્યથી પોતાની પ્રજામાં પણ તે એક નરપીશાચ તરીકે ઓળખતો હતો અને તેના માટે કોઇને પણ માન નહોતું, છેવટે પોતાના બચાવનો રસ્તો એક પણ તેની પાસે રહ્યો નહીં ત્યારે એક નીચ માણસની મિત્રાચારી કરી, કપટમય મિત્રાચારીથી પોતાની જાળમાં ફસાવવા માટે એ પાપી ઉદાએ દેવડા નામના માંડલિક રાજાને આબુ પર્વત ઉપર સ્વતંત્ર રાજા કરી સ્થાપ્યો. વળી તેણે જોધપુરના રાજાને સાંભર, અજમેર તથા નીકટના કેટલાક પ્રગણાં આપી દીધાં છતાં પણ તે દુષ્ટનો ખટકો ગયો નહીં, પોતાની લાલસા પુરી પાડવા પૈસા આપી મિત્રાચારી વેચાતી લેવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમાંય તે ફાવ્યો નહીં અને પોતાની મુરાદ પાર પડી નહીં. કહ્યું છે, કે—

દુષ્ટ કર્મનો બદલો કદિ, કોઇ દિવસ મળતો નથી;
કુકર્મોની જ્યાં ભાવના, આશય કદિ ફળતો નથી.
પિતૃ તણી કરી ઘાત, ને રાજ્ય સંપતિ મેળવી;
પણ ભાગ્યમાં નહિં ત્યાં, જુઓ સંપત્તિ નહીં ભોગવી.
ભાગ્ય ફુટે, સૌ ખૂટે, સારૂં જગત બદલાય છે;
સારા નઠારા કૃત્યનો, બદલો જરૂર સમજાય છે. ૧

આટલી પરિસ્થિતિમાં પણ એ નીચ પાપી છેવટે પોતાની અસલ જાત પર આવી પ્રજા પર અત્યાચાર કરવા માંડયો, અને ઘણી જાતના જુલ્મો કરી સતાવવા માંડયો, આખરે તેના જુલમથી રાજ્યની સંપત્તિનો નાશ થવા માંડયો. અને પ્રજાની પાયમાલી થવામાં બાકી રહી નહીં. આ દુષ્ટ એ ફકત પાંચ વરસની પોતાની નીચ કારકીર્દીના લીધે ક્ષણ પણ શાંતી ભોગવી શકયો નહીં. આખરે સઘળા સ્વજનોએ તેનો ત્યાગ કર્યો જ્યારે એ હતભાગીને કોઇ રસ્તો ન જડયો ત્યારે યવન દિલ્હી બાદશાહ પાસે ગયો અને તે નાલાયકે પોતાની પુત્રી આપવાનું વચન આપી બાદશાહની સહાય માગી, પરંતુ ભગવાને આ દુરાચારીને દૂર કરી ભયંકર કલંકથી બાપા રાવલના કુળને બચાવી લીધું અને તે કુળનું

સ્વમાન સચવાર્યું. આખરે ઉદો બાદશાહના મહેલમાંથી નીકળતાં જ તેના ઉપર વિજળી પડી અને તે પાપી મરણ પામ્યો તેને તેના પાપનો બદલો કુદરતે આપ્યો કહ્યું છે, કે—

છપ્પો

પાપી હતો કુમાર, પિતાનું ખુનજ કીધું,
રાજ્ય તણો એ લોભ, ખરેખર દુષ્કર્મ કીધું.
ગુમાવ્યો સહકાર, પોતાના જ્ઞાતી જનનો,
હતો પિશાચીક દુષ્ટ, મહા એ મેલા મનનો,
સૂર્યવંશિની આબરૂ, નાશ જેણે તો કરી,
કહે ભોગી તેને પ્રભુએ, શિક્ષા તો એવી કરી. ૨

છપ્પો

જ્યાં સત્તાનો લોભ, બધું ત્યાં ભાન ભુલે છે.
નહિ દયા મય દિલ, છેવટ ત્યાં સત્ય ચૂકે છે.
માત પિતાના સ્નેહ તણી, નહીં પરવા જ કરે છે.
ધરે નહીં પ્રભુ બીક, ધર્મ ઉંચે જ ધરે છે.
એવોજ પાપી જગતમાં, એકજ ઉદો થઇ ગયો.
કહે ભોગી ઇતિહાસમાં, પિતૃ ઘાતક એ થયો. ૩

છપ્પો

પાપ તણું એ મુળ, સદા પાપી કહેવાતું,
પાપી ને કદિ પાપ, નહીં દિલથી સમજાતું.
કરી પાપ ના કામ, સદા એ પુણ્ય માને છે.
કરેલા જે પાપ, જરૂર તે દગો જ દે છે.
માટે જગત ના માનવિ, પાપ કદિ કરશો નહિ.
કહે ભોગીલાલ એટલું, ઉદા જેવા બનશો નહિ. ૪

આ પ્રમાણે ઉદાના જીવનનો અંત આવ્યો અને તેનો દાખલો જગતને એટલો જ શિખવાનો છે કે પાપી માણસ કદી જો સુખ લેવા માગતો હોય તો તે પોતાના જીવનમાં મોટી ભુલ કરે છે, કારણ કે કોઇ પણ વ્યકિત પાપ કરી સુખ ભોગવી જ શકતો નથી.

આ પ્રમાણે રાણા કુમ્ભા તથા ઉદાનો સાધારણ ઇતિહાસ જગતના ચર્ણે બતાવ્યો છે અને રાણા કુંભાએ જૈન ધર્મના મંદિરો પર ઘણીજ શ્રદ્ધા ધરાવી હતી, તેની નોંધ જોવાથી આપશ્રીને ખાત્રી થશે. કુંભો રાણો હાડથી જૈન હતો. રાણાશ્રી કુમ્ભાએ ધાર્મિક કામો કર્યા તેની ટૂંક નોંધ.

૧ આબુપર પરમારનો કીલ્લો હતો ત્યાં પણ કુંભારાણાએ જૈન મંદિર બનાવ્યું, અને તે આજે મોજુદ છે જેનું નામ આજે અવચળ ગઢ કહેવાય છે.

૨ કુંભશાપમ તથા અટારીયા ઇમારત ઘણી વિશાળ અને પ્રચંડ બાંધી. તેમાં લગભગ દશ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચાણા હશે, અને આઠ લાખ રૂપીયા પોતાના પદરથી આપ્યા હોઇ આ અટારીની ઇમારત મેવાડમાં આવેલા પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા માદ્રી નામનો પહાડ આવે છે તે રસ્તામાં છે ઉપરની અટારી રાણા કુંભે શ્રી ઋષભદેવના નામપર સમર્પણ કરી હતી. આવા ઘણા દાખલાઓની સાબિતી મોજુદ છે, જૈન તીર્થોપર કેટલી શ્રદ્ધા ધરાવતા. તે આ ઉપરથી સમજાય છે.

પ્રકરણ ૨ જું

રાણા શ્રી રાયમલ્લ

જગતના અવનવા સંયોગોમાં જ્યારે પડતીના સંયોગો અનુભવવામાં આવે છે ત્યારેજ મનુષ્યના જીવનમાં ઘણો પલટો થાય છે. આ વાર્તાની શરૂઆત સંવત ૧૫૩૦ (ઇ. સ. ૧૪૭૩) થી થાય છે તે વખતે જાણે મેવાડમાં સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો હતો, પ્રજા બિચારી જુલમી રાણાના પાસમાંથી છુટી અને આજે વાત્સલ્ય રાણા રાયમલ્લના રાજ્યાભિષકમાં આનંદ મેળવી રહી છે. જ્યારે રાણા રાયમલ્લ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે મેવાડની પરિસ્થિતી ઉદયસિંહના વર્તનથી ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઇ હતી અને વૈભવ બધો નિસ્તેજ થયો હતો. આવા વખતમાં રાણા રાયમલ્લે ઘણી જ કાળજી પૂર્વક રાજ્યની લગામ હાથ ધરી કેવળ પોતાના જ બાહુબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપાવ્યે રાખ્યું. પણ કુદરતની કંઇ જુદી જ મરજી હોય ત્યાં ડાહ્યા માણસનું કોઈ દિવસ કશું ચાલતું જ નથી.

જ્યારે ઉદા ઉપર વિજળી પડીને મરણ પામ્યો ત્યારે ઉદાના બે દિકરાઓ બાદશાહની સામે ફોજ લઇ મેવાડ પર ચઢી આવ્યા. આ વખતે મહાઘોર યુદ્ધ થયું. ઉદાના બે દિકરાઓમાં એકનું નામ સિંહોસમલ અને બીજાનું નામ સુરજ-મલ હતું. તેઓ આ વખતે દિલ્હીના પાદશાહ સાથે નાથદ્વારા પાસે આવી છાવણી નાંખી પડયા હતા. આ વખતે ચિત્તોડના રાણા રાયમલ્લને ત્યાંના સરદારો રાજ્યનો ખરો હક્કદાર સમજતા હતા. તેથીજ સર્વે સરદારો તથા પ્રજાજનો રાણાની સરદારી હેઠળ પોતાની માતૃભૂમિને પરવંશીના હાથમાંથી બચાવવા સર્વ એક મને તૈયાર થયા. આ વખતે રાણા રાયમલ્લની સરદારી નીચે એક લાખ સૈન્ય અને અઠાવણ હજાર ઘોડેસ્વાર હાજર હતા. રાણા રાયમલ્લે ઘાસા નામના થાણા ઉપર બાદશાહના સામે ચડાઇ કરી, ઘણુંજ દારૂણ યુદ્ધ જામ્યું. અને અસંખ્ય માણસો માર્યા ગયા તથા કેટલીક લોહીની નદિઓ વહેવા માંડી અને કેટલાક ઘવાયા. આ વખતે આબુના રાજા તથા બીજા ઘણા રાજાઓ તથા સરદારો રાણા રાયમલ્લને સહાય આપવા આવ્યા હતા. અને રાણાને છેક સુધી સહાય આપી હતી આ વખતે પિતૃઘાતક ઉદારાણાના બંને પુત્રો રાયમલ્લની સામે ઘણીજ બહાદુરી પૂર્વક લડયા, પણ રાણા રાયમલ્લના અસંખ્ય સૈન્યે મુસલમાનો પર એટલો બધો આક્રમણ કર્યો કે આખરે બાદશાહનો પરાજ્ય થયો અને બાદશાહ રાણાને શરણે આવ્યો તે વખતે રાણાએ તેના સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરી તેનો આદર સત્કાર કરી તેનો સ્વીકાર કર્યો. બાદશાહ આ વખતે એટલો બધો પરાજ્ય પામ્યો કે જીંદગી સુધી મેવાડના સામુ જોવાની પોતે હીંમત કરી નહીં.

આ પ્રમાણે રાણા રાયમલ્લે બહાદુરી બતાવી આખા મેવાડમાં શાન્તિ પ્રસરાવી અને જ્યારે જ્યારે સારા નઠારા અનુભવના ખ્યાલ આવે ત્યારે જીવનમાં કંઇ પણ વસ્તુ મેળવવાની અભિલાષા જાગે અને તે અભિલાષા એ હતી કે પોતાને સૌથી પ્રિય વસ્તુ એક "ધાર્મીક" હતી તે વસ્તુ વડે પોતે પોતાનું જીવન સારી રીતે દીપાવતા હતા. રાણાશ્રીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ઘણોજ સુશિક્ષીત અને આદર્શ હતો. તેઓશ્રીને સંતાનમાં બે પુત્રી અને ત્રણ મહા પરાક્રમી પુત્રો હતા. તે બધા શુરવીર તથા બહાદુર હતા. તેઓએ પોતાની કન્યાઓને ગિરનારમાં યદુવંશી રાજા સુરજી સાથે અને બીજી સિરોહીના દેવરી રાજયના જયમલ સાથે પરણાવી હતી. રાણાશ્રીએ કન્યાદાનમાં (પહેરામણીમાં) આબુ પર્વત પણ આપી દીધો હતો. અને પોતાના પૂર્વજોનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગૌરવ વધારી પોતાની ફરજ બજાવી હતી.

છપ્પો

શૂરવિરતાની છાપ કદિ ન ઢાંકી રહેતી,
સદા ઢાલ તલવાર કમર પર નિત્ય લટકતી.
શૂરવીર ક્ષત્રિય નિત્ય સદા રણમાંજ ઝઝુમે,
દે દુશ્મન ને ત્રાડ સદા એ યુધ્ધે ઘુમે.
સાચા ક્ષત્રિય એજ કે, સ્વમાન ગુમાવે નહીં,
કહે ભોગી સૂર્યવંશીને દુશ્મન કોઇ પોચે નહી ! ૫

છપ્પો

ખરો ક્ષત્રિય તો એજ પ્રજાની સેવા કરતો,
આવે કદિ જો દુઃખ કદિ નહિં પાછો પડતો.
ખાંડાના ખેડી ખેલ, સદા એ મસ્ત રહેતો,
પ્રજા તણા એ દુઃખ, પ્રાણાંતે પોતે હરતો.
સાચો ક્ષત્રિય એજ કે, પ્રજા પોતાની પ્રાણ છે,
કહે ભોગી ક્ષત્રિય એજ કે, પર દુઃખે જીવ કુરબાન છે. ૬

આ પ્રમાણે સાચા ક્ષત્રિયોનો ધર્મ રાજા રાયમલ્લે સંપૂર્ણ રીતે બજાવ્યો અને મેવાડનું સંપૂર્ણપણે રક્ષણ કર્યું. છતાં જીવનમાં અનેક જાતની ઘટના બનવાની હોય ત્યાં કોઈ મિથ્યા કરી શકતું નથી. અને સાચા શૂરવીરોને યુદ્ધ અને રણસંગ્રામ વિના ગમતું નથી. તેવીજ રીતે માળવાના સુલતાન ગ્યાસુદીન સાથે રાણા રાયમલ્લને મહા ભિષણ વૈર બંધાયું. બંને જણમાં વૈરનો ક્રોધાગ્નિ એટલો બધો પ્રજલિત થયો કે એકએકને પાયમાલ કરવાનો લાગ શોધવા માંડયો.

માળવાના સુલતાન સાથે રાણાને ઘણીવાર યુદ્ધમાં ઉતરવાના પ્રસંગો બન્યા અને ઘણા વિકટ યુદ્ધના સંજોગોમાં ઉતરવાના રાણાએ મોરચા માંડયા, આખરે વિજય તો રાણાનોજ થયો તેનું કારણ એજ કે–"સત્યનો જય" અને "પાપનો ક્ષય" આ પ્રમાણે રાણાજી જેવા બહાદુર હતા તેવા ઉદાર પણ હતા. તેમને પોતાના બે ભત્રીજાને (પિતૃઘાતક રાણા ઉદાના દિકરાને) બેઉના અપરાધને ક્ષમા કરી પોતાની પાસે રાખ્યા હતા. પણ બંને કુમારો એટલા બધા સાહસીક અને શૂરવીર હતા કે જ્યારે જ્યારે સુલતાન સાથે લડાઇનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ત્યારે આ બંને કુમારોના શૂરાતનથીજ રાણા રાયમલ્લને વિજય મલ્યો હતો. આ વખતે સમગ્રભારત વર્ષમાં એવો એક પણ બાદશાહ કે રાજા નહોતો કે જે રાણા રાયમલ્લના પ્રચંડ પ્રતાપની આગળ ટકી શકે. હવે દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર જ્યારે લોદ્રીવંશના બાદશાહોને અધિષ્ટાય થવા લાગ્યો તે વખતે મેવાડના ઉત્તર ભાગને માટે રાણાને કેટલીકવાર સંગ્રામમાં ઉતરવું પડયું હતું. આગળ જણાવી ગયા છીએ કે રાયમલ્લના ત્રણ પુત્રો હતા. તેના નામ શંગ, પૃથ્વીરાજ, જયમલ્લ હતા. આ ત્રણે પુત્રો મહા પરાક્રમ અને સાહસીક હતા. તે વખતે ભારતમાં આ ત્રણે કુમાર અજોડ વીર ગણાતા હતા. નાના જયમલ્લ વિરતામાં કોઇથી ઉતરે એવો નહોતો પરંતુ આ ત્રણે કુમારે જો સંપ કરી જન્મભૂમિની સેવા કરી હોત તો આજે ભારતનું ભાગ્ય કઇ દિશાએ હોત તે કહી શકાય નહીં. પરંતુ ભાવી જ્યાં પ્રતિકુળ હોય ત્યાં કોઇ શું કરે ? આખરે ત્રણે ભાઇઓમાં કુસંપ વધવા માંડયો અને તે એટલે સુધી કે એક એકના લોહીના તરસ્યા ત્રણે ભાઇઓ બન્યા.

સંપ ગયો લક્ષ્મિ ગઈ, ગયું આર્ય અભિમાન,
કુસંપની કડવાસથી ડુબ્યું હિંદુસ્તાન,
શું કર્યું મેં આ કર્યું એ માનવિ મિથ્યા બકે,
ઇશની આજ્ઞા વિના ન પાન પણ હાલી શકે.

આ પ્રમાણે ત્રણે ભાઇઓના કુસંપથી રાણા રાયમલ્લ એટલા બધા દુઃખી થયા કે જ્યાં ત્યાં પોતાના માટે ભવિષ્યમાં આવનારી આપત્તિઓનું દિગદર્શનનો ભાસ થવા લાગ્યો અને પોતે ઘણા જ દુઃખી થવા લાગ્યા. આખરે ક્રોધીત થઈ ત્રણે પુત્રોને પોતાના દેશમાં શાન્તિ રાખવા માટે દેશપાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંગકુમાર પોતાનું રક્ષણ કરવા સારૂં અને કલેશથી બચવા માટે સ્વયં મેવાડ છોડી ચાલ્યો ગયો અને પૃથ્વીરાજને દેશનિકાલ કર્યો, અને જયમલનો કંઈક અપરાધ થવાથી મૃત્યુ થયું. ઘણી વખતે જ્યારે ક્ષત્રિયોમાં અંદર અંદર કલેશનું વાતાવરણ જામે છે, ત્યારે કેટલીક વખતે એટલી બધી મૂર્ખતા કરે છે

કે તેઓને પોત પોતાના ભવિષ્યનું પણ ભાન રહેતું નથી. સંગ અને પૃથ્વીરાજની માતા ઝાલાવંશની હતી. અને જયદેવ સાવકો ભાઇ હતો. પણ સંગ અને પૃથ્વીરાજ એટલા બધા શૂરવીર હતા કે તેમની શૂરવિરતાની વાતો જ્યારે મેવાડની પ્રજા સાંભળતી હતી, ત્યારે મેવાડની પ્રજા પોતાનું દુઃખ ભુલી જતા હતા. કારણુ કે–શૂરવિરતાના હંમેશા પૂજન થાય છે. કોઇ કોઇ વખત સાહસીક પૃથ્વીરાજ બોલતા હતા કે મને પ્રભુએ શા માટે જન્મ આપ્યો છે? કે મેવાડનું શાશન ચલાવવા માટે જ. જ્યારે પોતાનો વડીલ બન્ધુ હયાત હોય અને આ શબ્દો બોલે, તેજ ભાવી બતાવી આપે છે કે સત્તાનો લોભ એવો છે કે જેમાં બાપ, દિકરા વચ્ચે કે ભાઇ, ભાઇ વચ્ચે કદી શાન્તિ સંભવે જ નહિં.

એવી રીતે આ બંને ભાઈઓ ફક્ત સત્તાના જ લોભે તકરાર કરવા લાગ્યા અને પોતાની અભિલાષા પાર પાડવા માટે ઉપાયો યોજવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઉભય બંધુઓ પોતાના કાકા સુરજમલ સાથે વિવાદ કરતા હતા તે વખતે સંગે પોતાના કાકા સુરજમલને કહ્યું કે મેવાડના દશ હજાર નગ્રનો ઉત્તરાધિકારી તો કાયદા પ્રમાણે હું જ છું પણ આપજ જ્યારે મારા વિરોધી થાઓ છો, તેથી આ ઝઘડાનો અંત સ્હેજમાં આવી શકશે નહીં, પણ જો તમો "નાહરા મુગરાની ચારણી દેવી" ની વાત પર શ્રદ્ધા રાખતા હો તો હમણાં જ આ બાબતનો ફડચો થઇ જાય તેમ છે. તમારી મરજી હોય તો ચાલો, કાકાએ કહ્યું ત્યારે સર્વે જણાએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. અને સર્વે ચારણી દેવીના મકાન પર ગયા, આ મકાન નિર્જન પર્વત કંદરામાં આવેલું હતું. તે વખતે પૃથ્વીરાજ અને જયમલ બંને જણુ એક ખુરસી ઉપર બેસી ગયા, અને સંગ વાઘચર્મ ઉપર બેઠો. અને પુછ્યું. હે ? ચારણીદેવી, મેવાડના સિંહાસનનો અધિપતિ કોણુ થશે ? ત્યારે આંગળીના ટેરવા પરથી સમજાવ્યું કે જે વાઘચર્મ પર બેઠેલ છે તે થશે. તેથી જાણ્યું કે સંગકુમાર આધપતિ બનશે. અને તેના કાકા સુરજમલ પણ મેવાડના થોડા પ્રગણા પર પોતાનો અધિકાર ભોગવશે. આ વખતે પૃથ્વીરાજે પોતાના સગા ભાઇ સંગકુમારનો શિરચ્છેદ કરવા તલવાર ઉગામી, પણ તેના કાકા સુરજમલે તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ કર્યો. ચારણીદેવીની સેવીકાઓ પોતાનું રક્ષણ કરવા નાશી ગઈ. સંગકુમાર, પૃથ્વીરાજ અને સુરજમલની વચમાં દારૂણુ યુદ્ધ થવા માંડયું. કેમે કરતાં યુદ્ધ શાન્ત થયું નહી. સંગ અને જયમલને અગણિત ઘા લાગ્યા, તેથી તેઓ નિર્બળ થઇ ગયા. અને તેમના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી નીકળવા માંડયું. અને સંગકુમારની આંખમાં તીર વાગવાથી તે સદાને માટે અંધ બન્યા. આખરે તેઓ પૃથ્વીરાજનો માર સહન નહીં કરી શકવાથી તેઓ ચતુર્ભુજ દેવીના મંદિર તરફ નાઠા. અને શિવન્તિ નામના નગરમાંથી નીકળતાં વિદા નામના એક રજપુતને ત્યાં આશ્રય લીધો. આ રજપુતનો

જન્મ ઉદાવત વંશમાં થયો હતો. 'વિદો' વિદેશ જવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં ઘાયલ થએલા સંગે તેની સહાય માગી. તે વિદો રજપુત તરત ઘોડા ઉપરથી ઉતરી મદદ આપવા માટે વાત કરે છે ત્યાં તો એટલામાં જયમલ્લ પોતાનો અશ્વ દોડાવતો આવી પહોંચ્યો. અને તેને સંગ પર આક્રમણ કર્યું. પણ શરણાંગતને આશરો આપવો તે સિદ્ધાંતને લઇ વિદા રજપુતે જયમલ્લ સાથે યુદ્ધ કરવા માંડયું. તેમાં વિદાએ પોતાના પ્રાણ છોડયા. આ દરમ્યાનમાં સંગ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજ પણ ઘાયલ થયા હતા. અને જ્યારે તેને સાધારણ સારૂં થયું ત્યારે તેને સંગની શોધ કરવા માંડી, સંગને આ વાતની જાણ થતાં પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા પોતે ગ્રામેગ્રામ ભટકવા માંડયા, અને અનાથ ગરીબની માફક પોતાનું જીવન વિતાવવા લાગ્યા. જ્યારે તેને પોતાનો પ્રાણ બચવાનો ઉપાય કંઇ પણ ન સુઝયો, ત્યારે નિરૂપાયે એક ભરવાડની પાસે ગયા અને તેના બકરાના ગોવાળ બન્યા, પણ બકરા ચરાવવાની આવડત નહીં હોવાથી ભરવાડ ગુસ્સે થઈ સંગને કાઢી મુકતો હતો. ત્યારે સંગ તેને દીનતા પૂર્વક આજીજી કરતો હતો. જ્યારે સંગ બકરા ચરાવવામાં પ્રવીણ નહોતો તેથી તેને રોટલા ઘડવાનું તથા પકવવાનું કામ એટલે રસોઇનું કામ સોંપવામાં આવતું હતું. (મેવાડના અધિપતિ પાટવી કુંવરની શું આ દશા ?) ભાવી કોઈથી મિથ્યા થતું નથી. એટલા બધા અપમાન ભર્યા શબ્દો સાંભળવા પડતા હતા કે 'ખાતાં આવડે છે તો રાંધતા કેમ આવડતું નથી.' આવા વચનો કહી તેનો તિરસ્કાર કરતાં હતાં. આવી ગરીબી હાલતમાં કુંવર પોતાનો સમય વ્યતિત કરતાં હતાં. એક વખત કેટલાંક રજપુતો ત્યાં આવ્યા. સંગને કેટલાં શસ્ત્રો તથા અશ્વ આપ્યા તેટલું સાધન લઈ તેઓ શ્રીનગરના રાવ કરમચંદ નામના સરદારની પાસે ગયા. આ સરદાર પ્રમાર વંશનો હતો અને તે લુંટફાટ કરી પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો. સંગકુમારને પણ પોતાના દળમાં લઇ લીધો. હવે સંગ લુંટફાટ કરવા તેમની સાથે ગયા. એક વખત સંગે લુંટફાટ આખો દિવસ કરેલી, તેથી થાકી જવાથી જંગલમાં વિશ્રાંતિ લેવા પોતાના અશ્વ પરથી ઉતરી એક વડવૃક્ષ નિચે પોતાની તલવાર મસ્તક નીચે રાખીને સુઇ ગયા કે તરત જ નિંદ્રાધિન થઇ ગયા. થોડે છેટે જયશિવાલીયા અને જૈસુ નામના તેમના વિશ્વાસુ સેવકો તેમના માટે ભોજનની તૈયારી કરવા રોકાયા હતા. તે ત્રણેના અશ્વો નજીકમાં ચરવા માંડયા સૂર્યનું એક તીક્ષ્ણ કીરણ વૃક્ષની છાયા ભેદી સંગના મુખ કમળ પર સ્હેજ આવતું હતું. આ પ્રસંગે એક પ્રચંડ સર્પે આવી સંગના મુખ પર ફેણ વતી છાયા કરી. આ દેખાવ જોઇ દૈવી નામના પક્ષીએ જોરથી ટહુકા કરવા માંડયા. આ પક્ષીના શબ્દો શુભ શુકનવાળા ગણાય છે, મારૂ નામના એક ભરવાડે આ ઘટના તે આને શુકન જાણતો હતો તેથી સંગ ઉઠયા કે તરત તે મારૂ નામના ભરવાડે સંગને રાજ સન્માન આપ્યું.

સંગ્રામસીંહનો જન્મ સં. ૧૫૩૮ માં વૈશાખ વદ ૯.
રાજ્યારોહણ સં. ૧૫૬૫ ના જેઠ સુદ ૫.
મૃત્યુ સં. ૧૫૮૪ ના વૈશાખ માસમાં.

પણ ચતુર સંગે તેના પર અપ્રસંદ થવાનો ડોળ કરી તેનું સન્માન સ્વીકાર્યું, મારૂએ કરમચંદને આ વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો. સરદાર કરમચંદે આ સર્વ વાત ગુપ્ત રાખી, અને સંગની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કર્યો, અને જ્યાં સુધી સંગને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું નહી ત્યાં સુધી સંગને કરમચંદે પોતાની પાસેજ રાખ્યો, આમ કેટલાક દિવસો પસાર થયા ત્યારે રાયમલ્લરાણા જે સંગના પિતા હતા તેઓએ સાંભળ્યું કે પૃથ્વીરાજ તેના ભાઈ સંગનું જ ખુન કરવા તૈયાર થયો છે અને તેને મારવા તેની પાછળ પડયો છે. તેથી રાણાએ પૃથ્વીરાજને બોલાવી સખ્ત ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે તું મારા રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જા, તારૂં તું નભાવી લે. આથી પૃથ્વીરાજ ઘણી ગંભિરતાથી કંઈ પણ બોલ્યા વગર ફક્ત પાંચજ ઘોડા લઇ એકાએક ગામ છોડી ચાલી નીકળ્યો. અને પોતાના પિતાના રાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને "બાલીચોહ" નામના નગર તરફ ચાલ્યો. આ નગર ગોદ્વાર દેશમાં આવેલું હતું. એકતો રાણા કુમ્ભાના અકાળ મૃત્યુથી મેવાડમાં અશાન્તિ થઈ હતી, તેમાં આ પ્રમાણે ગૃહકલેશ જાગવાથી આખા મેવાડમાં અશાન્તિ થઈ ગઇ અને સમસ્ત રાજ્યમાં ખળભળાટ થવા લાગ્યો, વસ્તુતઃ મેવાડના સર્વ ગામડાઓ અરક્ષીત દશામાં હતા તેમાં ખાસ કરીને ગોદ્વાર દેશ તદ્દન અરક્ષીત દશામાં હતો, અરવલ્લી પર્વતની નજદીકમાંજ આ દેશ છે. અને તે પર્વતમાં વસતા જંગલી મીન લોકો આ દેશની વસ્તીમાં આવીને તેને લુંટતા હતા. ગોદ્ધારની રાજધાની "નૌદોલ" નગરમાં જે સેના હતી તેનો હીસાબ મીન લોકોને નહોતો. આ સૈન્ય મીનાઓની પ્રચંડ શક્તિ રોકી શકી નહીં. પૃથ્વીરાજે આ હકીકત સાંભળી તેથી "બાલીચોહ" તરફ જતી વખત થોડા કાળ સુધી "નૌદોલ" માં રહેવા વિચાર કર્યો. અને ખરચ માટે જોઇતુ ધન લાવવા પોતાની પાસે એક કિંમતી વીંટી હતી તે ત્યાંના ઓઝા નામના વેપારીને ત્યાં મુકવા ગયો, ઇશ્વરની મહિમાનો પાર કોઇ પામી શકેજ નહી. આ વેપારીએજ કુમારને વીંટી આપી હતી તેથી તે તેને તત્કાળ ઓળખી શકયો અને તેનું વેશ ધારણ કરવાનું ગુપ્ત કારણ જાણી લીધું. અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આપશ્રીને હું બધી જાતની સહાય આપીશ. પૃથ્વીરાજે વેપારીને પણ પોતાના દળમાં લીધો. અને તેઓ તેની સલાહથી મીનલોકપર દમન કરી ગોદ્ધારદેશમાં શાન્તિ સ્થાપવાના પ્રયાસો કરવા માંડયા, વીર પૃથ્વીરાજને તેના પિતાએ રાજ્યમાંથી કાઢી મુકયા તેથી શું તેમની શૂરવિરતા અને સહાસીકતા

નાશ પામી હતી ? તેઓ વીર હતા, અને તેના પીતા પણ જાણતા હતા કે પોતાના પુત્રો પુર્ષાર્થથી રાજ્ય મુગટ મેળવશેજ. આ વખતે પૃથ્વીરાજે પોતાના બાહુબળથી તેમજ ઓઝા વેપારીની સલાહથી ઘણા માણસોનો સહકાર મેળવી ગોદ્વાર દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યો. મીન લોકો પ્રથમથીજ પર્વતમાં જ રહેતા હતા, આ સર્વ પ્રગણાઓ પ્રથમથીજ તે લોકોના અધિકારમાં હતા, પણ પાછળથી રાજપુતોની સંધી થતાં તે પર આક્રમણ કરી પોતાના અધિકારમાં મેળવ્યા હતા.

જે વખતે પૃથ્વીરાજ નૌદોલ નગરે પહોંચ્યા. તે વખતે 'રાવત્' ઉપાધિધારી મીન રાજા નદાલય નામના નગરને પોતાની રાજયધાની બનાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. તે એટલો બધો પ્રભાવશાળી હતો કે કેટલાક રાજપુતો તેની સેવા કરતા હતા. ઓઝાની સલાહ મુજબ પૃથ્વીરાજે પોતાના દળસહિત યુકત મીનરાજાને ત્યાં નોકરી સ્વીકારી રાજપુત હોવા છતાં તેણે પોતાની જાત છુપાવી અને તેઓ એક અસભ્ય રાજાની નોકરી કરવા લાગ્યા. તેઓ ગોદ્રાર રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને સંધી તપાસતા હતા. સુભાગ્યવસાત્ આ સંધી આપોઆપ આવી મળી. જ્યારે મીન લોકો શવરોત્સ્વ નામનો એક મોટો ઓત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવ પ્રસંગમાં નોકર ચાકરોને કેટલાક દિવસપર્યંત રજા મળે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ઓત્સવ આવ્યો, ત્યારે પૃથ્વીરાજને પણ કેટલાક દિવસની રજા મળી.

આ અવસરનો લાભ લઇ કુમારે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નગરની બહાર જઇને પોતાના દળના તમામ રાજપુતોને બોલાવ્યા અને તેમને તે વખતે મીન રાજ્ય પર આક્રમણ કરવાનો હુકમ આપ્યો. હુકમ થતાં જ સર્વ રાજપૂતો સિંહનાદ પેઠે સિંહ જેમ મૃગયા ઉપર તૂટી પડે તેમ મીનો પર તૂટી પડયા. તેથી નગરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. રાજપૂતોનો માર ખાઇને મીન લોકો ભયગ્રસ્ત બની ગયા. કુમાર પૃથ્વીરાજ ગુપ્તપણે સંગ્રામ જોયા કરતો હતો. ધીમે ધીમે સંગ્રામે ભયંકરસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જ્યારે મીનોનો રાજા ભયભીત બની ગયો, ત્યારે પોતે ઘોડા પર બેસી નાસી જતો હતો તે વખતે પૃથ્વીરાજે તેની પાછળ પડીને તેને પકડી લીધો અને જંગલમાં એક વૃક્ષની સાથે બાંધ્યો અને પોતાના હાથેજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. મીનોના રાજાને તેના અત્યાચારનું યથોચિત્ત ફળ મળ્યું. તે ઉપરાંત રાજકુમાર પૃથ્વીરાજે નદાલય અને તેની પાસેના નગરો, ગામો તથા નાની નાની વસ્તીઓમાં આગ લગાડી અને મીનોનો સંહાર કર્યો. મીનો અગ્નિમાં ભસ્મિભૂત થઇ જવાના ડરથી ચારે તરફ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારે તેના પ્રાણ બચ્યા નહીં. પૃથ્વીરાજ તથા તેમના પરાક્રમી રાજપુતોએ સર્વ મીનોનો નાશ કર્યો. આ પ્રકારે કેવળ એક કિલ્લા

સિવાયનો સર્વ પ્રદેશ પૃથ્વીરાજના અધિકારમાં આવ્યો. આ શેષ રહેલા કિલ્લાનું નામ દેસૌડી હતું. આ વખતે એ કિલ્લામાં ચૌહાણ તથા માદ્રેચા લોકો રાજ્ય કરતા હતા.

મીન લોકોના હાથમાંથી ગોદ્ધર રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરીને તે રાજ્ય પૃથ્વીરાજે ઓઝા તથા સદા નામના એક સોલંકીને આપી દીધું. સદા સોલંકીએ આ વખતે સોદગઢ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો. પાટણ નગરનો ધ્વંશ થયા પછી સદા સોલંકીના કોઈ કુંટુંબીએ આ પર્વતનો આશરો લીધો હતો. સદાનો વિવાહ માદ્રેચા ચૌહાણની કન્યા સાથે થયો હતો, આથી તેણે પોતાના શ્વસુરનું ગામ છોડી પૃથ્વીરાજની સાથે આવવા પસંદ કર્યું નહી. પરન્તુ વિજયી રાજકુમારે જ્યારે તેને દેસૌડી નગર તથા તેના તાબાના પ્રગણાંઓ તેના નિર્વાહ માટે આપી દીધાં ત્યારે નિરૂપાયે રાજકુમારની સાથે આવવું પડયું. કુમાર પૃથ્વીરાજની બહાદુરીની અને શુરવીરતાની વાતો જ્યારે રાણા રાયમલ્લને કાને સાંભળવામાં આવી ત્યારે રાણાશ્રીના આત્માને ઘણોજ આનંદ આવ્યો. અને તેને ઘણાજ આદર સહિત પોતાના રાજ્યમાં પાછો બોલાવી લીધો. પૃથ્વીરાજ જ્યારે ચિત્તોડ પહોંચ્યા ત્યારે કુમાર જયમલ્લનું અવસાન થએલું હોવાથી આ વખતે તેમનો માર્ગ તદ્દન નિષ્કંટક થઈ ગયો. અહીંઆ આ વસ્તુની આવશ્યકતાના લીધે જયમલ્લના મૃત્યુનું વર્ણન કરવાનું ઉચિત ધારૂં છું. પ્રાચીન તક્ષશીલા નગરીને હાલમાં તોડાતંક કહેવામાં આવે છે. તે વખતે આ નગરી રાય શૂરથાન નામના એક રાજપુતના અધિકારમાં હતી. જે ચૌલુકયવંશના રાજાઓએ દીર્ઘ કાળ પર્યંત અણહિલપુર પાટણમાં રાજ્ય કર્યું હતું તે વંશમાં રાય શૂરથાનનો જન્મ થયો હતો. ઈ. સ. તેરમી શતાબ્ધીમાં યવનવીર અલાઉદ્દીનના પ્રચંડ બાહુબળના પ્રભાવથી શૂરથાનના પૂર્વજોને પાટણનો ત્યાગ કરવો પડયો હતો. તેમણે મધ્ય દેશમાં જઇને આશ્રય લીધો. ત્યાં વાસ કરી તેમણે પ્રાચીન તક્ષશીલા નગરમાં પોતાની સત્તા જમાવી. પરંતુ તેના વંશજો દીર્ઘકાળ પર્યંત સુધી રાજ્ય ભોગવી શકયા નહીં. લીલ અફઘાને રાય શૂરથાનને ત્યાંથી હાંકી કાઢયો. શૂરથાન નિરૂપાયે અરવલ્લીની તળેટીમાં બેદનોર નગરમાં આવ્યો. ત્યાં સુખે દુઃખે પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. તેને તારાબાઇ નામની એક પરમ સુંદર સ્વરૂપવાન કન્યા હતી. આ કન્યા માટે પોતે દેહ ધારણ કરી રહ્યો હતો. કોઇ કોઇ વખત જ્યારે તે માનસિક દુઃખથી કાયર થતો ત્યારે આ કન્યાનું મુખકમળ જોઇ આત્માને શાન્તિ આપતો. તારાબાઇ તે તેના પ્રાણ અથવા તેની આશા કહેવામાં આવે તો અનુચિત્ત ગણાશે નહીં. તારાબાઈનું સર્વ જીવન દુઃખમાંજ વ્યતીત થયું હતું. અને તેના શરીર પર કોઇ પણ જાતનું શારીરિક નુર અગર તેજ રહ્યું નહોતું. તારાને ગોદમાં લઇ શૂરથાન પોતાના પૂર્વજોની સાહસીક

કથાઓ સંભળાવતો, તારા આ કથાને લક્ષપૂર્વક રીતે સાંભળતી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં તેણીએ સાંભળેલી કથાઓ તે બીલકુલ ભુલી નહતી.

આ પ્રમાણે જ્યારે પોતે પોતાની હકીકત પુરેપુરી સમજી શકવા શક્તિવાન થઇ ત્યારે તેને પોતાના પૂર્વજોની વાત યાદ આવતી હતી અને આડંબર પ્રત્યે ઘૃણા ઉપજતી હતી. પોતે બાળક છતાં અશ્વ પર સ્વારી કરતી હતી. અને તેને બાણુ વિદ્યાનું જ્ઞાન સારૂં મેળવ્યું હતું. વળી પોતે સહાસીક હતી. શૂરથાન જેટલીવાર તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરવા જ્યારે યુધ્ધે જતો ત્યારે વીરબાળા પણ કાઠીયાવાડી ઘોડી ઉપર સ્વાર થઇ પોતાના પિતાની સાથે યુદ્ધમાં જતી હતી. તેનું પરાક્રમ અને બહાદુરી જોઈને મોટા મોટા વીરો પણ પોતાના મસ્તક નમાવતાં હતા. અનેક મુસલમાનો તેના તીક્ષ્ણ બાણુના ભોગ થયા હતા. ધીમે ધીમે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં આ બાળાની વીરતા પ્રસરી ગઈ. અનેક રાજપુતોને આ વિરબાળા પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ, પણ શૂરથાનની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી બધા રાજપુતો હતાસ થયા. રાય શૂરથાને પ્રતિજ્ઞા કરીહતી કે "જે તોડાતંક મુસલમાનોના હાથમાં છે તેનો જે કોઈ ઉદ્ધાર કરશે તેનો વિવાહ રાજકુમારી તારાની સાથે કરવામાં આવશે." આ વાત સાંભળી કુમાર જયમલ્લ બેદનોરમાં આવ્યા ને તારાના હાથની માંગણી કરી, પરંતુ વીરબાળા તારાએ અભિમાનથી કહી દીધું કે "પ્રથમ તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરો, પછી મારા હાથની માંગણી કરો." જયમલ્લે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ જયમલ્લ તારાકુમારીના રૂપ ઉપર મોહિત થયો હતો જેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા પુરી કરવા અગાઉજ તેના હાથની માંગણી કરી તેથી શૂરથાન તેના ઉપર ક્રોધિત થયો. ને જયમલ્લે આ કુકર્મ કર્યું છે, એમ માની જયમલ્લનો વધ કર્યો. જયમલ્લનું મૃત્યુ થયું ત્યારે સંગકુમાર ગુપ્ત વેષમાં રહેતા હતા, પૃથ્વીરાજ પણ આ સમયે દેશનિકાલની સજા ભોગવતા હતા. રાણાની ઇચ્છા જયમલ્લને જ ઉત્તરાધિકારી નિમવાની હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે શૂરથાનના હાથે જયમલ્લનું મૃત્યુ થયું પણ રાણા રાયમલ્લે સાફ કીધું કે 'તેને તેના કુકર્મનો બદલો જરૂર મળી ચુકયો છે.' પરંતુ ન્યાયી રાણો આટલું બોલી બેસી ન રહ્યો પણ તે સોલંકી સરદારને બેદનોરનો પ્રદેશ પારિતોષિક તરીકે આપી દીધો.

પૃથ્વીરાજનો યશ સારા દેશમાં પ્રસરી રહ્યો. અને પોતે સ્વમાન સહિત ચિત્તોડ આવ્યા જાણી, તારાકુમારીના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. પૃથ્વીરાજે પણ તારાકુમારીના રૂપ અને ગુણની પ્રશંસા સાંભળી હતી, તારાકુમારી પણ પૃથ્વીરાજને પોતાના પ્રાણનાથ તરીકે સ્વીકારવાની અભિલાષા કરતી હતી અને તે મનમાં તેમના જ નામનો જાપ કર્યા કરતી. પૃથ્વીરાજને પણ તારાકુમારી પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. અને પોતાની પ્રાણેશ્વરીના દર્શન માટે પોતે બેદનોર પધાર્યા. રાય શૂરથાને અત્યંત આદરપૂર્વક તેનું સન્માન

કર્યું. ત્યાં મનોહર તારા પણ તેઓની સમક્ષ આવીને ઉભી રહી. અને બંને જણાએ મનની તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી એક બીજાના સામ સામા ઉભા રહ્યા. હવે બંનેને ચિંતા થવા લાગી તેથી પૃથ્વીરાજે શૂરથાનને કહ્યું કે 'તમો કોઈ જાતની ચીંતા રાખશો નહીં તોડાતંકમાંથી મુસલમાનોને આઠ દિવસમાં જ હાંકી કાઢીશ ને મુસલમાનનું નામ નિશાન રહેવા દઇશ નહીં.' વિદાય થતી વખતે કુમાર તારાકુમારીને મલ્યા અને પ્રેમથી કહ્યું કે 'હે! સુંદરી? તમને પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ આજે હું ભિષણ પ્રતિજ્ઞા કરવા ઉભો થયો છું. તો મને આપ નિરાશ કરશો નહીં.' આથી તારાકુમારીએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો કે 'હે? નર-વીર! આ હૃદય હવે આપનું જ છે. ફક્ત આપની જ આશાથી આ હૃદય આપ-શ્રીના જાપથી ટકી રહેલ છે, અને ટકી રહેશે.'

પ્રેમ તણી અણમોલ ચીજ, લક્ષ્મી થકી મળતી નથી,
શુદ્ધ પ્રેમીઓને જગતમાં, વૈભવ તણી પરવા નથી,
હોય પિશાચીક પ્રેમ, ત્યાં નહીં પ્રભુનો વાસ છે,
શુદ્ધ હૃદયના પ્રેમીઓમાં, દેવોનો આર્શિવાદ છે. ૭

પ્રેમના પંથી કદી, પ્રાણાંતે પ્રેમ તજતા નથી,
આવે કદિ વિકટ પંથ તો, શૂરા પ્રેમી ડરતા નથી,
એજ પૃથ્વી એજ તારા, જુદા કદિ પડશે નહીં,
શુદ્ધ પ્રેમીઓને ભોગી કહે, કોઇ વિપત્તિ નડશે નહીં. ૮

બંને પ્રેમીઓ જુદા પડયા પછી કુમાર પૃથ્વીરાજ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાનો સમય ઘણોજ નજીક આવ્યાથી ચિત્તોડ આવ્યા, જે વખતે મુસલમાનોનો તાજીઆનો તહેવાર આવ્યો તે વખતે પૃથ્વીરાજ પાંચસો ચુનંદા સ્વારો લઇ પોતે તોઢાતંક રવાના થયો, તેવખતે તારાકુમારી પણ ચંડીકા સ્વરૂપમાં પૃથ્વીકુમારની સાથે યુદ્ધમાં ગઈ. મુસલમાનો તાજીઆ ઠંડા કરવા દરવાજા બહાર નીકળવા માંડયા તે વખતે પાંચસો સ્વાર સહિત પોતે પણ તેમાં સામેલ થયા, આ વખતે કોઇને પણ વ્હેમ ગયો નહીં. તેથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં અનુકૂળતા મળી. આગળ જતાં પાંચસો સ્વારોએ અચાનક હલ્લો કરી મુસલમાનો પર આક્રમણ કરીને સંહારવા માંડયા, આ વખતે તોડાતંકનો નવાબ કપડા પહેરતો હતો તે વખતે તારાકુમારીએ તિક્ષ્ણ બાણ મારી નવાબને મારી નાંખ્યો, અને તેનું ધડ કાપી પૃથ્વીરાજે હાથમાં લીધું. આ વખતે મુસલમાનો પણ તનમન ધનનો મોહ મુકી જીવલેણ યુદ્ધ કરતાં દરવાજા સુધી આવ્યા, પણ વચમાં હાથી એવો ઉભો હતો કે અંદર દરવાજામાં જવાને માટે રસ્તો નહતો તે વખતે તારાદેવીએ હાથમાં ફરસી લઇ હાથીની સુઢ કાપી નાંખી, આખરે પૃથ્વીરાજનો વિજય થયો. પૃથ્વીરાજની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી તારા તેમની પત્નિ બની.

જે ઝઘડાના પ્રબળતરંગમાં પડી સંગ, પૃથ્વીરાજ અને જયમલ્લ એકબીજાના પ્રચંડ શત્રુ બન્યા હતા. તે ઝઘડાનો ઉત્પાદક તેમનો કાકો સુરજમલ હતો. સુરજમલને ચિત્તોડની ગાદી લેવાની અભિલાષા ઘણી જ હતી અને ચારણીદેવીની પરિચારિકાના કહેવાથી આ ભાવના સુરજમલના હૃદયમાં જડ ઘાલી ગઈ હતી. આથી સુરજમલ પોતે અનેક વિપત્તિઓ ભોગવવા તૈયાર થયો હતો, પરંતુ તેના માર્ગમાં એકજ મોટું વિઘ્ન હતું, તે ફક્ત પૃથ્વીરાજનું જ. બહાદુર પૃથ્વીરાજનું કોઇ હિસાબે કાસલ કાઢવા અનેક ઉપાય શોધવા લાગ્યો પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. ત્યારે પોતે સારંગદેવ નામના એક રજપુત સાથે મળી, માળવાના નવાબ મુજફ્રની પાસે આવ્યો, આખરે નવાબની સહાય મળી અને સુરજમલની સાથે લશ્કર મોકલ્યું. સુરજમલે મેવાડના દક્ષિણ ભાગમાં આક્રમણ કર્યું અને નીમચ બાજુના બધા પ્રદેશો પોતે પોતાના અધિકારમાં સ્થાપ્યા. આખરે ચિત્તોડ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. તેથી રાણા રાયમલ્લને આ વર્તણુક પ્રત્યે ધિક્કાર છુટયો અને રાજદ્રોહી સુરજમલને દંડ આપવા નિશ્ચય કરી રાણા રાયમલ્લ પોતાનું સૈન્ય લઈ સુરજમલની સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. બંનેની વચમાં ઘણુંજ દારૂણ યુદ્ધ થયું. રાણા રાયમલ્લને શરીરમાં બાવીસ ઘા વાગ્યા હતા. સમગ્ર શરીર ઘાવોથી ભરાઇ ગયું, ઘાવોમાંથી રૂધિર છૂટવા લાગ્યું. તો પણ તેમને વિશ્રામ લીધો નહિ અને ધીમે ધીમે તેમને શિથિલતા પ્રાપ્ત થવા લાગી, તે વખતે કુમાર પૃથ્વીરાજ આવી પહોંચતા કાકા સામું યુદ્ધ કરી કાકાનો પરાજય કર્યો,

છેવટે. સુરજમલ મેવાડની ગાદીના લોભમાં અનેક જાતના કષ્ટો વેઠતાં પોતે "બાટૌરી" નામના અઘોર જંગલમાં પર્ણકુટી બાંધી રહેવા વિચાર કર્યો, પોતે તથા પોતાના માણસો અશ્વ સહીત જંગલની અંદર રહેવા લાગ્યા. ત્યાં પણ અચાનક પૃથ્વીરાજ આવી પહોંચતાં નાશ ભાગ થઇ અને કાકા સુરજમલને ઘેરી લીધો. અને કાલકા નામના મંદિરમાં કાકાને લઇ જવા આગ્રહ કર્યો, પણ કાકા અશક્તિના લીધે ન આવવાથી સારંગદેવને મોકલ્યો તેથી સારંગદેવ પૃથ્વીરાજની સાથે ગયો. પૃથ્વીરાજે સારંગદેવનું માથું ધડથી જુદુ કર્યું અને સુરજમલની પર્ણકુટી પણ તોડી નાંખી અને બાટૌરા નગરમાં જઇને પોતાનો ઝંડો રોપ્યો.

હવે સુરજમલના દુઃખની સીમા રહી નહીં તેથી હતાશ થયો, પોતાની મનોકામના પુરી કરવા સારૂં અનેક જાતના કષ્ટો વેઠયા, છતાં તેની મનોકામના પુરી થઈ નહીં. આખરે પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવા ખાતર સાદરી તરફ નાસી ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેના મનમાં એક નવી આશાનો સંચાર થયો હવે સ્વયંહું સાદરીની સંપત્તિ ભોગવી શકીશ નહીં તો તે એવા માણસને આપીશ કે

જેની પાસેથી રાજા પણ છીનવી શકે નહીં. આ પ્રમાણે તેને પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને બ્રાહ્મણો તથા ભટ્ટ લોકોને સાદરી દાનમાં આપી દીધી, અને ત્યાંથી સદાને માટે મેવાડનો ત્યાગ કરી સુરજમલ 'ખનયલ' નામના મહાજંગલમાં ફરતો હતો. ત્યારે તેના જોવામાં આવ્યું કે એક વરૂ બકરીના બચ્ચાને લઇ જવાની ચેષ્ટા કરતો હતો, પણ બકરી તેના બચ્ચાને મજબુત પકડી રહી હતી તેથી તે વરૂ બચ્ચાને લઇ શકતો નહતો. આ ઘટના જોતાં સુરજમલને ચારિણી દેવીની સેવીકાનું કહેલું વચન યાદ આવ્યું. તેથી સુરજમલને એમ થયું કે હું અહીં રહીશ તો મારો અધિકાર કોઇ છીનવી શકશે નહીં. તેથી ત્યાંજ થંભી ગયો અને ત્યાંના જંગલી લોકોને તાબે કરી તે સ્થળે દેવલ નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો અને આજુબાજુના એક હજાર ગામ પોતાના અધિકારમાં લીધા, આ વખતે પ્રતાપગઢ દેવલની સ્થાપના થઇ હતી.

કુમાર પૃથ્વીરાજ પાટનગરમાં ચાલ્યા આવ્યા, તે હવે રાણાશ્રી રાયમલ્લને ઘણો પ્રિય થયો હતો. તેથી તેનું મોં જોયા સિવાય તેને ચેન પડતું નહતું. પરંતુ, વિધાતાની વક્રદૃષ્ટિથી મહારાણા રાયમલ્લના નસીબમાં પુત્રનું સુખ લાંબો વખત જોવાનું નહોતું. આ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ પોતાના બાહુબળથી અનંતકીર્તિ મેળવી અને યશ પ્રાપ્ત કરી પોતાની વહાલી તારાકુમારી સાથે આનંદમાં દિવસો પસાર કરવા લાગ્યા. પણ જ્યાં ભાવી અનુકુળ ન હોય ત્યાં સુખ અને વૈભવ લાંબા વખત સુધી ટકી શકતા નથી. તેવી જ રીતે રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની સ્થીતિ બની હતી.

પોતાની બેન શિરોહી નરેશ પાભૂરાયની સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. પણ પાભૂરાય વ્યસની અને દુરાચારી હોવાથી પોતાની ભગિની અત્યંત દુઃખી થતી હતી. અને નરેશ પણ એટલું બધું દુઃખ આપતો હતો કે તેનું વર્ણન લખવા લેખક પણ અશક્ત છે. જેને જુલ્મી, શેતાન કહીએ તેવું દુઃખ રાજા પોતાની રાણીને આપતો હતો. જ્યારે રાણી પોતે દુ:ખથી કાયર બની ત્યારે પોતાના ભાઈ પૃથ્વીરાજને પોતાની કર્મ કઠણાઇની હકીકત લખી અને પોતાને આ દુ:ખથી બચાવવા સહાય માગી. જ્યારે ભાઇએ બ્હેનનો આવો દુ:ખનો ભરેલો પત્ર વાંચ્યો કે તરતજ કુમાર પૃથ્વીરાજ એકાએક શિરોહી રવાના થયો, અને એ સાહસીક વીર શિરોહીના મહેલના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. પણ દરવાજો બંધ હોવાથી તે ક્રોધિત બની કોટ કુદી રાજા પાભૂરાયને કબજે કરી તેનો વધ કરવા જતો હતો. તેવામાં પતિપરાયણ સ્ત્રીએ પોતાના ભાઈને કીધું કે "મારી એક યાચના સ્વીકારો. મને વિધવા ન કરો, તમને મેં વિધવા બનાવવા બોલાવ્યા નથી પણ તેમને સમજાવી મને સુખી કરવા બોલાવ્યા છે." આ પ્રમાણે કહેવાથી

પૃથ્વીરાજે પોતાના બનેવીને જીવતો રાખ્યો અને તેની બેનની મોજડીઓ તેના માથા ઉપર મુકાવી તેની ક્ષમા મંગાવી, આથી પોતાની બેનના કાર્યમાં પોતે યશ પામ્યો. પોતાની બેન સુખી થઇ જાણી પોતાના મનને આનંદ માનવાલાગ્યો, પણ નાલાયક કપટી બનેવીએ તેને ઘણા આગ્રહથી પૃથ્વીકુમારને પાંચ દિવસ વધારે રોકયો અને જ્યારે પૃથ્વીરાજ પોતાની બેન અને બનેવીની વિદાય લઈ કોમલનેર ભણી જવા રવાના થયો ત્યારે નીકળતી વખતે તેના બનેવીએ કેટલાક લાડવા આપ્યા, પૃથ્વીરાજને કિંચિત્ પણ ખબર નહોતી કે આ પાપીએ દગો કર્યો હશે. કોમલનેરની નિકટ આવતાં પોતાના બનેવીએ આપેલા લાડવામાંથી એક લાડવો ખાવા માંડયો. અને ખાતાં ખાતાં તરત ઝેર ચડયું, ને ચક્કર ખાઈ નીચે પડયો અને બેભાન બની ગયો, બનેવીએ લાડવામાં ઝેર નાંખીને જ આપ્યા હતા. પોતાની વહાલી તારાકુમારીને ખબર આપવા માણસો છુટયા. તારા આવે તે પહેલાં પોતે પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો એટલે તારાનો મેળાપ થયો નહીં. આખરે તેજસ્વી તારો પલકમાં ગુમ થઇ ગયો. શુરવીરના મરણથી ઘણા લોકો રૂદન કરવા લાગ્યા. અને પવિત્ર તારાકુમારી પણ પોતાના પતિના શબને લઇ જીવતી ચીતામાં ભસ્મીભૂત થઇ ગઈ. ધન્ય છે એ વિરાંગનાને! પતિની પાછળ સતી થઇ.

પુત્રના અકાળ મૃત્યુથી રાણા રાયમલ્લને આઘાત થયો અને પુત્ર વિયોગીનું કષ્ટ ઘણો વખત સહન કરી શકયા નહીં. અને તે પણ પુત્રના પાછળ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. પૃથ્વીરાજ અને રાણાના મૃત્યુ પછી પ્રજામાં હાહાકાર અને શોક છવાઇ ગયા હતા. વીધીનું કેવું નિર્માણ?

છપ્પો

શુરવીરતાની છાપ, પ્રથુએ ખુબજ પાડી,
યોધ્ધો મહા બળવાન, દીધાં દુશ્મનને ફાડી,
તજી રાજ્ય અને પાટ, પિતાની આજ્ઞા પાળી,
થયો દેશનિકાલ, વિધીના લેખ નિહાળી,
ચાલ્યો પ્રથુ તો એકલો, સાથે જેનું ભાગ્ય છે.
કહે ભોગી શુરવીર ને, એતો નજીવી વાત છે. ૯

છપ્પો

મીન જાતને મારી, પ્રથુએ ખુબ જ કીધી,
પકડી તેનો રાય, શિક્ષા તો મોતની દીધી.
મુસલમાનો પર વૈર, ખરેખર તેને લીધું.
ક્ષત્રિય તણું ગૌરવ, વધારી તેને દીધું,
શુરવીર સાહસીક વીરે તો, પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી,
પ્રતિજ્ઞા પુરી થતાં, દેવી તારા તો વરી. ૧૦

છપ્પો

શુદ્ધ હૃદયના પ્રેમ, કદિ નહીં છાનાં રહેતાં,
દિલ તણાં એ દાન, નહી એ સહેજે મળતાં,
તારા પૃથ્વીની જોડ, જગતમાં હતી નિરાળી,
શુદ્ધ હૃદયના કોડ, પ્રભુએ દીધા પાળી,
વિજયમાળ પ્રભુએ ધરી, નામના જેને મેળવી,
ક્ષત્રિયોમાં શિરોમણી, શુરવીરતા જેને કેળવી. ૧૧

છપ્પો

ધાર્યું ધણીનું થાય, નહીં ડહાપણ ચાલે છે,
ભોગવે બંને સુખ, ખરી શાન્તિ ભોગવે છે,
દુઃખી છે નિજ બ્હેન, સહાય ભાઈની માગે છે,
ગયો પ્રથુ શિરોહી, બેનનું દુઃખ ભાગે છે,
પણ દગો બનેવી તો કરે, ઝેર લાડુમાં મેળવી,
કહે ભોગી ખાતો પ્રથુ, મોત નિપજ્યુ તે ઘડી. ૧૨

છપ્પો

મરતાં પ્રથુ કુમાર, ખરે મેવાડ રંડાણી,
તારા જોતી નાથ, ખરેખર તે મુઝાણી,
રડતી અશ્રુધાર, નાથ મુજ લીધો ખેંચી.
શું કીધુ મેં પાપ, મને અધવચમાં મુકી,
પ્રાણ પતિની લાશને, લેતી તારા ગોદમાં,
કહે ભોગીં ધન્ય તારાને, સતી થતી પળવારમાં. ૧૩

આ પ્રમાણે રાણા રાયમલ્લ, સંગકુમાર, પૃથ્વીકુમાર, જયદેવ અને કાકો સુરજમલ વિગેરે ભાવીના નિર્માણ મુજબ ચાલ્યા ગયા, જે જે વસ્તુ ઇતિહાસમાં અવલોકવામાં આવી છે, તે વસ્તુ જગતમાં એકજ પાઠ બતાવે છે. સત્તા ચીજ એવી છે કે જ્યાં સારા નઠારાનું ભાન રહેતું નથી, ગૃહકલેશ અને સત્તાના લોભે આજે હિન્દુસ્તાનને પરાધીન બનાવી દીધું છે. માટે વાંચક જન જીવનમાં બે વસ્તુનો ત્યાગ કરી (તે કઇ બે વસ્તુઓ (૧) ગૃહ કલેશ (૨) સત્તાનો લોભ). આત્માનું કલ્યાણ અને લોકહીત કરવા પ્રયત્ન કરશે.

પ્રકરણ ૩ જું

રાણા સંગ્રામસિંહનો રાજ્યાભિષેક અને અનેક જાતની વિવિધ ઘટણાઓ.

રાણા સંગ્રામસિંહનો જન્મ સં. ૧૫૩૮ ના વૈશાખ વદ નોમના દિવસે થયો હતો, અને સં. ૧૫૬૫ (ઈ. સ. ૧૫૦૯) જેઠ સુદ ૫ ના દિવસે શુભ મુહૂર્તે રાજ્યાસન પર બિરાજમાન થયા. તેઓની ઉત્તમ રાજ્યનીતિ અને કુનેહથી મેવાડનું રાજ્ય ઘણુંજ આબાદિમય થયું, આ વખતે સંપુર્ણ મેવાડમાં શાન્તિ હતી. સુખ અને વૈભવની રેલમછેલ હતી. પરંતુ ભાવીને આ સુખ મેવાડને લાંબા વખત સુધી ભોગવવા દેવાની મરજી નહીં હોય.

ભારત વર્ષમાં અનેક પ્રતાપી રાજા મહારાજાઓ હતા અને તુવારવંશના રાજાઓએ ઘણા કાળ સુધી મહાપ્રતાપ સહિત રાજ્યસત્તા ભોગવી, પરંતુ ક્રમે ક્રમે તે સત્તા ચૌહાણ પાસેથી ગિઝની, ઘોરી, ખીલજી અને લોદી વંશના બાદશાહો પાસે ગઇ અને હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય નિર્દય અને પાપી માણસોના હાથમાં આવ્યું, અને તે દરેક બાદશાહો હિન્દુઓના કટ્ટા દુશ્મન હતા. તેઓમાં કાંઇ બળ અને પરાક્રમ નહીં હોવાથી મેવાડના રાજાઓ તેમને લેશપણ વિશાતમાં ગણતા નહતા. જ્યારે મેવાડમાં ગૃહકલેશ જાગતો; ત્યારે ગુજરાતના અને માળવાના રાજાઓ તે વિદ્રોહીની સાથે મળી જતા હતા, તો પણ તે લોકો મેવાડને કોઈ પણ જાતની હાની કરી શકયા નહતા, જ્યારે વીરવર સંગ્રામસિંહે વીર પુત્રોને સંગ્રામભૂમિમાં મોકલ્યા, ત્યારે યુક્ત ઉભય નવાબો તેમની સાથે ટકી શકયા નહોતા. રાણા સંગ્રામસિંહ તે વખતે ભારતના ચક્રવર્તી રાજા ગણાતા હતા. મારવાડ અને [૩]અંબરના રાજાઓએ તેમને ભેટ આપીને તથા તેમની પુજા કરીને તેમનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. ગ્વાલિયર, સીકરી. અજમેર, રાઇસીન, કાલ્પી, ચંદેરી, બુંદી, ગાગરૌન, રામપુર તથા આબુ આદિ પ્રદેશોના "રાવ" પદવીધારી રાજાઓ તેમના માંડલિક બનીને તેમની સેવા કરતા હતા. મહારાણા સંગ્રામસિંહ મહાપ્રતાપી હતા. એંશી-હજાર અશ્વારોહીઓ, ઉચ્ચકુળના સાત નૃપતિઓ, નવ રાવો, અને 'રાવલ' તથા 'રાવત' પદવીધારી ૧૦૪ સરદારો પાંચસો હાથીઓની સાથે મહારાણા સંગ્રામસિંહને

---

૨૩. આ સ્થળે અંબરના જે રાજાનું વર્ણન છે તેનું નામ પૃથ્વીરાજ હતું. અદ્યાપિ અંબરના રાજાઓને રાવ કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વીરાજના બાર પુત્રો દ્વારા (કચ્છવાહા કુળનાં) બાર ગોત્રો ઉત્પન્ન થયાં. મુગલબાદશાહ હુમાયુના સમયથી કચ્છવાહા લોકોને રાજસભામાં માનપાન મળવા લાગ્યા.

સહાય કરવા આવ્યા હતા. વિપત્તિના સમયમાં જેમણે મહારાણા સંગ્રામસિંહને સહાય કરી હતી તેમને સંપત્તિના સમયમાં તેઓ ભુલી ગયા ન હતા. તેમણે શ્રીનગરના કરમચંદને અજમેરની જાગીર આપી હતી. આ કરમચંદને જગમલ્લ નામનો એક પૂત્ર હતો. ચંદેરી પર સત્તા સ્થાપીત કરતી વખતે જગમલ્લે રાણા સંગ્રામસિંહને સહાય કરી હતી તેથી તેને 'રાવત્'ની પદવી આપી હતી.

સંગ્રામસિંહ સમયને સારી રીતે ઓળખતા હતા, અને તેમણે પોતાના લશ્કરને ઘણીજ ઉંચી તાલીમ આપી હતી. પોતાના સૈન્ય સાથે રાણા સંગ્રામસિંહે બાબર સાથે બે વાર યુદ્ધ કર્યું અને માળવાના બાદશાહો સાથે અઢાર વખત યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. ઇબ્રાહીમ લોદી મહારાણા સાથે બે વાર લડયો પણ રાણાના પરાક્રમ આગળ પોતે બે વાર પરાજય પામ્યો. આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણોજ લાંબો હતો. ઉત્તરમાં વિના[૨૪] પ્રાંન્તમાં વહેતી પીલખાલ નદી, પૂર્વમાં સિંધુ નદી, દક્ષીણમાં માળવા, અને પશ્ચિમમાં મેવાડની નિબિ અને દુર્ગમં શૈલ્યમાલા સુધી મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. આ પ્રમાણે શાસનનુ રાજ્ય રાણા સંગ્રામસિંહ ભોગવતા હતા, પણ તેઓશ્રી લાંબો વખત શાન્તિ ભોગવી શકયા નહી. આ વખતે યવનવીર બાબર મોટા સૈન્ય સાથે આવી ભયંકર લડાઇ કરવા મેવાડમાં આવ્યો. આ ભયંકર ભીષણનાદ ભારત વર્ષમાં સંભળાયો, અને આખુ ભારત કમકમી ગયું, પરંતુ ભારતની ભાગ્યદેવીનો વિચાર કંઇક જુદોજ હશે, તેથીજ આ ભીષણ યુદ્ધ આરંભાયુ હશે, અને કેટલાક દેશદ્રોહી રાજાઓ અને વિદ્રોહીઓ બાબરને સહાય આપવા તૈયાર થયા. જો આપણાજ ભાઇઓએ બાબરને સહાય ન આપી હોત તો આજે ભારત વર્ષનો મુગટ કોના શીરપર શોભી રહ્યો હોત? તે તો ભાવીને હાથ હતુ, તો આજે ભારત ગુલામી દશામાં ન હોત. ભારતના ભાગ્યમાં સુખ લખાયેલુ હશેજ નહિ.

બાબર જ્યારે પોતાનુ સૈન્ય લઇને મેવાડ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે બાબર પોતાનું સૈન્ય ઘણુંજ કેળવાયેલુ લાવ્યો હતો અને ઘણીજ મોટી સંખ્યામાં લાવ્યો હતો, પણ વીર સંગ્રામસિંહે બહુજ બહાદુરી પૂર્વક તેનો સામનો કર્યો. અને વીર સંગ્રામસિંહે યવનવીર બાબરને સખ્ત પરાજય આપ્યો. બાબરના સૈન્યનો ઘણો ખરો ભાગ યુદ્ધમાં ખલાસ થઇ ગયો હતો. આ વખતે એક વિશ્વાસઘાતી કુટીલ રાજપુત કુહાડાનો હાથો બનીને બાબરને સહાય કરી. જો આ વિશ્વાસઘાતી રાજપુતે બાબરને સહાય ન કરી હોત તો આજે બાબરના સૈન્યનો એક માણસ જીવતો રહી શકયોજ નહોત. પરંતુ ભાગ્ય પ્રતિકુળ હોય ત્યારે કોણ મિથ્યા કરી શકે તેવુ છે.

---

૨૪. આગ્રાથી પાંચ માઇલ દક્ષિણે વિના (નગર) વસેલું છે

ચિત્તોડ રાણા વીર સંગ્રામસિંહનું બળ રોકવા માટે બાબર આગ્રા છોડી શીકરી[૨૫] તરફ ભાગી ગયો. આ તરફ સીસોદીઆના કુળભુષણ મહારાણાશ્રી પોતાનુ લશ્કર લઈ બાબરની સામે આવ્યા. આ વખતે સંવત ૧૫૮૪ (ઈ. વી. ૧૫૨૮) ના કાર્તિક વદ ૫ ના દિવસે સર્વ રાજા મહારાજાઓ મહારાણાશ્રીને સહાય કરવા માટે એકત્ર થયા હતા. રાણાએ આ સઘળા સૈનીકોનો સંહાર કર્યો જે બે ચાર મુસલમાન બચ્યા હતા તેમને બાબરની સેનાને વર્તમાન સમાચાર પહોંચાડયા. આ સમાચાર સાંભળી બાબરના માણુસો ઉત્સાહહીન થઈ ગયા, અને પોતાની છાવણીની ચારે બાજુ ખાઈ ખોદી પોતાનો કાળ પસાર કરવા લાગ્યા. આ વખતે બાબરની બીજી સેના આવી પણ રાણાની સેનાને રોકવા અસમર્થ નીવડી, વિજયી રાજપુતોએ નાસતા સૈનિકોને પકડી મારી નાંખ્યા, બાબર ઘોર સંકટમાં પડયો છતાં પોતે ઉત્સાહહીન ન બન્યો.

શુરવીરતાની વાતમાં, ગંભીરતા તજતો નથી,
દુઃખમાં બાબર કદિ, પાછો જુઓ પડતો નથી,
આશાવાદી રહેતો સદા, નહીં પ્રયત્નને છોડતો,
દુઃખમાં એ સુખ માની, પુર્ષાર્થને સાધતો. ૧૪

આ પ્રમાણે ચિંતામાંને ચિંતામાં પંદર દિવસ થયા. બાબરે મનથી ઘણા વિચારો કરી જોયા પણ જ્યારે એકે રસ્તો સુજ્યો નહીં ત્યારે માનનો ત્યાગ કરી ઈશ્વર પ્રાર્થનામાં રોકાયો. છેવટે બાબરે જે પરિણામ ધાર્યું હતું તેનાથી ઉલટુંજ પરિણામ આવ્યું, અને પોતે શરાબનો ત્યાગ કરી સર્વત્ર શરાબનો ત્યાગ કરાવ્યો, તેથી તેના સૈન્યમાં થોડો ઘણો ઉત્સાહ હતો તે પણ નાશ પામ્યો. આખરે પોતાની બુદ્ધિથી સૈન્યને સમજાવી ઉત્સાહી બનાવી પોતાની છાવણી ઉપાડી, અને ચાલવા માંડયાં પણ એક કોષ ચાલતાં તો રાજપુતના ઝુંડના ઝુંડ યવનોપર તુટી પડયા અને સૈન્યનો નાશ કર્યો. આખરે બાબર હતાશ થયો, અને રાણાનું સૈન્ય આગળ વધવા લાગ્યું અને ત્યાં તો પ્રચંડ તોપના ગોળાથી કાન ફાડી નાંખે તેવા અવાજોથી રાણાના સૈન્યનો નાશ થયો. આ અંધકારમય ભેદી તોપોથી હજારો રાજપુતોનો નાશ થયો, તો પણ રાણા પોતે આગળ વધતાજ ગયા અને દુશ્મનો પર હલ્લો કરતાજ ગયા. તેમનો વિશ્વાસુ તુવારવંશના શિલાદીત્ય પર તેને વિશ્વાસ હતો કે તે જરૂર યવનોપર આક્રમણ કરશે, પણ તે નરાધમ કુલકલંકે રાણા સાથે દગો કરી, શત્રુના દળમાં ભળી ગયો, આ વખતે રાણાને

૨૫. હાલમાં એને ફત્તેપુર સીકરી કહે છે. એ નગર આગ્રાથી દસ ગાઉના અંતરપર આવેલું છે. એની પાસેના કેકનવા નામના સ્થાન પર રાણાસંગ્રામસિંહની સાથે બાબરે ઘોર સંગ્રામ કર્યો હતો, આ સમરને ફત્તેપુર સીકરીના યુદ્ધના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઘણો આઘાત થયો, અને પોતાને અચાનક આવો દગો થએલો જોઇ રાણાશ્રીને ઘણુંજ લાગી આવ્યું, આખરે સંગ્રામસિંહ રણભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. (રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહના શરીરપર લગભગ ૮૦ ઘા પડયા હતા, તેણે લડાઈમાં એક આંખ, એક હાથ, એક પગ આટલું તો ગુમાવ્યું હતું, છતાં પોતાનામાં બહાદુરી અને સહાસીકતા શોભતાં હતા અને પોતે ક્ષત્રિય કુળ શિરોમણી હતા.) પોતાની માતૃભુમી અને દેશના માટે જે જે ભડવીરો રાણાશ્રીને સહાય આપવા આવ્યા હતા તે સર્વે ભડવીરોએ પોતાના દેહના બળીદાન આપ્યા અને શહીદ થયા, તેમાં ડુંગરપુરના રાવલ ઉદયસિંહ પોતાના બસો સૈનીકો, સાલુંબ્રાના રાજા રત્નસિંહ અને તેમના ત્રણસો યોદ્ધાઓ, મારવાડના રાઠોડ રાજકુમાર રાયમલ્લ અને તેમના મેરતાનિવાસી સહાસીક વીર ક્ષેત્રસિંહ તથા રત્નસિંહ, સોનગઢેના રામદાસરાવ, ઝાલાપતિ ઓઝા, પરમાર વીર ગોકુળદાસ, તથા મેત્રાડના ચૌહાણ માણેકચંદ તથા ચંદ્રભાણ અને ઇતર અનેક રાજપુતોએ આ યુદ્ધમાં અમર નામ કરી સ્વર્ગ સુંદરી વર્યા હતા. તેમાં બે મુસલમાનોએ પણ પોતાના આત્માનો ભોગ આપ્યો હતો, જેમાં (૧) હતભાગી ઈબ્રાહીમ લોદીનો એકનો એક પુત્ર હતો (૨) હુસેનખાં હતો.

આખરે બાબરનો વિજય કપટી કુલાંગાર શિલાદીત્યના દગાથીજ થયો. અને હજારો રાજપુતોની કરેલી મહેનત અને આપેલા મોંઘા પ્રાણના બળીદાન નકામા કર્યાં. એ નરપિશાચે જો દગો ન કર્યો હોત તો આજે ભારત વર્ષ ગુલામીની જંજીરમાં ન હોત, પણ ભાવી મિથ્યા થતું નથી, છેવટે બાબરે 'ગાઝી'ની પદવી ધારણ કરી અને ત્યાર પછી તેના વંશોએ પણ આ ઉપાધી ધારણ કરી હતી.

જો મહારાણા થોડાજ વખત વધુ જીવ્યા હોત તો અવશ્ય તે સીસોદીઆ કુળને ગૌરવવંતુ કરત, વિધીના કઠોર લેખ અનુસાર તેમનો પરાજય થયો. મેવાડનો ગૌરવ–રવિ.વસવા નામના સ્થાન પર અકાળે અવસાન પામ્યા. ઘણા લોકોનું માનવું છે કે મહારાણાને તેમના મંત્રીઓએ ઝેર આપી મારી નાંખ્યા હતા, આ અનુમાન સત્ય હોવા વિષે શંકા છે. મહારાણાશ્રીના માટે આવી હકીકત સાંભળતાં હ્રુદય કંપી ઉઠે અને હ્રુદય ભેદાઇ જાય પણ જ્યાં ભાવીજ અનુકુળ ન હોય ત્યાં કોઇ શું કરે ?

આથી મારા આત્માને એક વાતની શંકા હંમેશા થયા કરે છે, કે રાજાઓને ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાથીજ તેમાં કલેશનું વાતાવરણ પેદા થાય છે. કારણકે જ્યાં બધી રાણીઓને દિકરા હોય ત્યાં બધાને સત્તાનો લોભ લાગેજ, અને તેથી કલેશ થયા સિવાય રહે નહીં, તેવી રીતે રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહની બાબતમાં બન્યું છે, કારણકે તેમને ઘણીખરી રાણીઓને કુંવર હતા, અને તેઓ પોત પોતાના કુંવરને મેવાડનો અધિપતિ બનાવવાનીજ પેરવી કરતા હતા, તેમાં એક

રાણી તો એટલી બધી આગળ વધી હતી કે બાબર બાદશાહની સાથે મળી ગઇ, અને તેની અભિલાષા પુરી કરવાને રણથંભોરનો કિલ્લો અને રાજભંડારમાં પડેલો માલવરાજનો તાજ પણ બાબરને અર્પણ કર્યો હતો. મહારાણીશ્રીને બાબર માતાની દ્રષ્ટીથી જોતો હતો, અને રાણાજીને માટે બાબરને સંપૂર્ણ માન હતું.

રાણાજીને ત્રણ પુત્રો હતા, તેમાં બે પુત્રો જે મોટા હતા તે તો બાલ્યાવસ્થામાંજ સ્વર્ગવાસ થયા હતા. રાણાજીને દરેક ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હતી, તેમાં વળી જૈન ધર્મપર તો સંપુર્ણ શ્રદ્ધા હતી. રાણાજી ન્યાયી, સત્ય અને સંયમમાં ઘણા મજબુત હતા. તેથી તો તેમણે પોતાની ઉમ્મરમાં પ્રજાની, સમાજની તેમજ પોતાની માતૃભુમીની પ્રાણના ભોગે સેવા કરી પોતાનું નામ અવનીના તકતા ઉપર રોશન કર્યું હતું. પરંતુ અફ્સોસ તો એજ થાય છે કે તેઓશ્રીનુ મૃત્યુ અકાળે અને દગાથી થયું હતું. પોતાનો નાનો પુત્ર કે જેનુ નામ રત્નસિંહ હતું, અને રત્નસિંહનેજ ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા હતા.

છપ્પો.

રાણાશ્રી સંગ્રામ, સદા ગંભીરતા ધરતા,
નીજ ભાઈ ભાઇના કલેશ થકી, વન વન રખડતા,
ધરતા પોતે ધીર, કદિ ન કાયર બનતા,
ધરી ધર્મની ઢાળ, સદાએ ગુપ્તજ રહેતા,
સમયને વિતાવવા, ભરવાડ ઘેર કરી નોકરી,
કહે ભોગી ધન્ય વિધાતા, ભાવી ન મિથ્યા થાય જરી. ૧૫

દોહરો.

શુરવીર જનતો કષ્ટથી, પ્રાણાંતે પણ ડરતા નથી,
પુર્ષાર્થને સાધવા, પાછા કદિ પડતા નથી,
આવી મલ્યા કરમચંદને. સાથી લુંટારો શોધીઓ,
મેવાડનો એ ભાગ્ય વિધાતા, બહારવટુ ખેડી રહ્યો,
થાકને ઉતારવા, જંગલમાં નીંદ લઈ રહ્યો,
કહે ભોગી આવ્યો મણીધર, છત્ર તેને ધરી રહ્યો. ૧૬

દોહરો.

જોતો જંગલનો માનવી, કોઈ વીર આ સમજાય છે,
થશે ભવિષ્યમાં રાજવી, શુભ શુકન દેખાય છે,
આવી મળ્યો કરમચંદને, વાત સઘળી સૌ કરી,
ગુપ્ત રાખી વાત ને, નીજ બેટીની સાદી કરી,

શું વીધીના લેખ બાપુ, જીવન કયારે પલટાય છે,
શું શું લખ્યું છે લલાટમાં, કહે ભોગી નહીં સમજાય છે. ૧૭

છપ્પો.

પ્રથુ અને જયમલ્લ, મોત ના પંથે વળીયા,
રાણાશ્રી સંગ્રામ, પુત્ર વિયોગે મરીયા,
લઈ યુદ્ધમાં યશ, અમર નામ જેણે કીધું.
આખર ભાવી એજ, દુશ્મને વિષ જ દીધું,
થયો સ્વર્ગવાસ તેમનો, મેવાડ તો રંડાઇ ગઇ,
કહે ભોગી શુરવીરની, જ્યોતિ સદા ચમકી રહી. ૧૮

છપ્પો.

હોય જ્યાં ગૃહનો કલેશ, કદિ નહીં સુખજ પામે,
ભલે હોય ધનવાન, છતાં ન બેસે ઠામે,
જ્યાં કલેશ તણી છે આગ, નહીં ત્યાં શાન્તિ મળતી,
લે બીજાઓ લાભ, નહીં આશા કંઇ ફળતી,
માટે સમજી માનવી, કુસંપ કોઇ કરશો નહીં,
કહે ભોગી અવની મહીં, સંપ ને ભુલશો નહીં. ૧૯

આ પ્રમાણે રાણા સંગ્રામસિંહનો ટુંક વૃતાંત વાંચકો વાંચી અને વિચારશે, તો ઘણું જાણવાનું અને શીખવાનું મળશે.

પ્રકરણ ૪ થું.

રાણા રત્નસિંહનું વૃત્તાંત. રાજ્યાભિષેક અને વિચિત્ર ઘટનાઓ.

વિક્રમ સં. ૧૫૮૪. ઇ. સને ૧૫૨૮.

રાણાશ્રી રત્નસિંહનો રાજ્યાભિષેક ઘણોજ આનંદ અને ધામધુમ પૂર્વક થયો, અને રાણાનો સ્વભાવ ઘણો ગંભીર, માયાળુ, સહાસીક અને શુરવીર હતો. તેઓમાં પોતાના પિતાના ગુણો વારસામાં ઉતર્યા હતા. પણ તેઓ મેવાડની ગાદી ઉપર ઝાઝો વખત ટકી ન શકયા. કારણ કે તેઓના હાથે એક એવું કામ થયું હતું કે જેથી કલેશ અને વૈરનું વાતાવરણ ઉભું થયું હતું. રાજાઓ જ્યારે ભાન ભુલે છે, ત્યારે સમય સમજ્યા વગર એવી ભુલ કરી બેસે છે, કે તેમની સાધારણ ભુલથી સારી પ્રજાનો નાશ અને કીર્તિનો પણ નાશ કરે છે. રાણા રત્નસિંહે અંબરના રાજા પૃથ્વીરાજની પુત્રી સાથે છાનો માનો વિવાહ કર્યો હતો. કન્યાની યોગ્ય ઉંમર થતાં તેના પિતા પૃથ્વીરાજે તેનો વિવાહ બુંદીના રાજા સૂરજમલ (હાડા) ની સાથે નક્કી કર્યો. તે વખતે બાળાએ શરમથી પોતાનો વિવાહ થયો છે તેવી વાત પોતાના પિતાને કરી નહીં. આથી કોઈએ તેના બીજીવારના વિવાહમાં પ્રતિરોધ કર્યો નહીં. પરંતુ થોડાજ સમયમાં આ વિવાહ એક અનર્થનો મૂળ થઈ પડયો. આ વિવાહની વાત સાંભળી રાણા રત્નસિંહને વજ્ર જેવો ઘા લાગ્યો, અને પોતે સૂરજમલ હાડા ઉપર ક્રોધે ભરાયા. પણ ત્યાં વીધીએ જુદી જ ઘટના ઘડેલી હતી, પોતાની બેનનો વિવાહ પણ સૂરજમલની સાથેજ કર્યો હતો. પણ રાણાએ સાળા–બનેવીનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો અને ઘણા જ આવેશમાં આવી વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. વસંતઋતુમાં મૃગયા રમવાનો ઓત્સવ આવતાં તેમને આ વૈર લેવાની સારી તક મળી હતી, તેઓ પોતાના સરદારો અને સામંતો લઈ જંગલમાં મૃગયા રમવા ગયા હતા. તે વખતે બુંદીરાજા સૂરજમલ હાડા પણ તેમની સાથે હતા. બુંદીના હાડા લોકો મેવાડની પૂર્વે આવેલા પહાડી પ્રદેશમાં રહેતા હતા. તેમનું રાજ્ય મેવાડના તાબામાં ન હતું. છતાં હાડાનો સ્વામી મેવાડના રાણાની પૂજા કરતો હતો. બુન્દીનો (રાજા) અધિપતિ યુદ્ધમાં રાજ્યનું ચિન્હ ધરાવીને આવતો હતો, અને મેવાડના માટે પ્રાણાંતે લડતા હતા. તે વખતે યવનવીર શાહબુદ્દીનના પ્રચંડ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવા માટે હાડાવંશે અણુમોલ આત્મભોગ આપ્યો હતો. હાડાવંશના યુદ્ધવિશારદ હમીરે પણ ભારતભૂમિ માટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો હતો. અને ગિહ્લોતકુળની સાથે હમીરના વંશજોનો ગાઢો સંબંધ

થયો હતો, પરંતુ રાણાશ્રી રત્નસિંહની કુબુદ્ધિથી બુન્દી અને મેવાડને વૈરભાવ થયો, જેથી કેટલાક વખત સુધી તે મિત્રાચારીનું બંધન ઢીલું પડી ગયુ.

મૃગયા ખેલવા માટે રાણા રત્નસિંહ ગાઢ જંગલમાં ગયા તે વખતે તેમની સાથે રાજા સૂરજમલ એકલાજ હતા. તેમના બધા સાથીઓ પાછળ રહી ગયા હતા, તેથી લાગ જોઇ રાણાએ પોતાની તલવારનો ઘા સૂરજમલ પર કર્યો જેથી સૂરજમલ અશ્વપરથી નીચે પડયા, પરંતુ તેનું મરણ થયું નહીં. પણ થોડીવાર સુધી બેભાન રહ્યા હતા. જ્યારે તેઓ સતેજ થયા ત્યારે તેમણે ઘા ઉપર પાટો બાંધ્યો, અને રાણા રત્નસિંહ ઉપર આક્રમણ કરવા સારૂ ચારે બાજુ જોયું. પણ સૂરજમલે રત્નસિંહને નાસતો જોયો, તેથી બોલ્યા કે "ફટ, બાયલા, કાયર, નાસભાગ કરી લે, પણ તારી આ કાયરતા અને તારા નિચ કૃત્યથી મેવાડના ગૌરવવંતાને કલંક લગાડયું છે." રત્નસિંહે આ વચનો સાંભળ્યા, તેથી તેને ફરીને રાજા પર હથીઆર ચલાવ્યું અને તેને મારી નાખવા રાણાશ્રી તૈયાર થયા. પરંતુ આ કુબુદ્ધિનું ફળ તેને શીઘ્ર મલ્યું. રાણાને પોતાના પર આક્રમણ કરતો જોઇ રાજા સૂરજમલે સિંહની પેઠે કેશરી ફાળ મારી તેના પર તૂટી પડયો અને તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. અને રાણા રત્નસિંહની છાતીમાં તલવાર ખોસી તેનો પ્રાણ લીધો.

રાણા રત્નસિંહે પાંચ વરસ રાજ ભોગવ્યું. ટુંક સમયમાં તેને રાજ્યની ઉન્નતિ સારી કરી હતી. મુસલમાનો તો ચિત્તોડની સીમમાં પણ આવી શકતા નહોતા. રાણાના અકાળ મૃત્યુથી કેટલાક દિવસ પછી તેમના બન્ધુ વિક્રમાજીત ચિત્તોડની ગાદી પર બિરાજમાન થયા.

છપ્પો.

કીધી મોટી ભૂલ, જુઓ ગૌરવ ગુમાવ્યું,
કર્યો નહીં વિચાર, ક્ષત્રિયનું બિરદ ખોયું;
મેવાડ માટે જુઓ, હાડાએ પ્રાણજ ખોયો,
હમીર મહા બહાદુર, પોતાનો પ્રાણ સમર્પ્યો.
છતાં ધરી નહીં લાગણી, ભૂલ મોટી બહુ કરી,
કહે 'ભોગી' સ્ત્રી કારણે, મેવાડની શોભા હરી. ૨૦

છપ્પો.

એક ભુલ ના ભોગે, પ્રજાને દુઃખી કીધી,
અણધાર્યું કરી કાર્ય, બગાડી છેવટ બુદ્ધિ;

નિજ બેન નો સ્નેહ, જુઓ ત્યાં ભુલી જાતો,
મારીને તલવાર, બનેવીને ઘાયલ કરતો.
છતાં બનેવી બોલતો, કાયર થઈ શું ભાગતો,
કહે 'ભોગી' એ સૂરજમલ રત્નસિંહને મારતો. ૨૧

છપ્પો.

જુઓ વિધી ના લેખ, નહીં મિથ્યા થાયે છે,
વિનાશે વિપરીત, જુઓ બુદ્ધિ આવે છે;
જુએ ન સાર અસાર, બધુ ત્યાં ભાનજ ભૂલે,
જીવન નૈયા જુઓ, ખરે અધવચમાં ડુલે.
માટે મોટા માનવી, ખોટી ભૂલ કરશો નહીં,
કહે 'ભોગી' તમ સુખમાં, દાવાનળ ધરશો નહીં. ૨૨

રાણા વિક્રમાજીત સં. ૧૫૮૮ ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં ચિત્તોડની ગાદી ઉપર આવ્યા, પણ રાણાની બાબતમાં વિધીએ જુદુજ નિર્માણ કરેલું હતું. કારણ કે રાણા વિક્રમાજીત જયારે સિંહાસન ઉપર આવ્યા ત્યારે મેવાડની પ્રજાએ ઘણી આશાઓ રાખી હતી, કે હવે અમારા રાણાશ્રી કંઇક અમારી હાલત ઉપર ધ્યાન રાખશે. પણ જ્યાં મેવાડનું ભાગ્ય જ ટુંકું અને કમનસીબ હોય ત્યાં મેવાડના રાજ્યની સારી સ્થિતિની આશા રાખવી તે નકામી છે.

રાણા વિક્રમાજીતના ગાદી પર આવ્યા પછી જેમ જેમ ટાઇમ જતો ગયો તેમ તેમ રાણામાં સદ્ગુણોનો નાશ અને દુર્ગુણોનો વાસ થતો ગયો. તેથીજ સારી પ્રજા અને વફાદાર સરદારો રાણાથી નારાજ બન્યા હતા. અને બીજું કારણ એ હતું કે રાણા પોતે પોતાના સરદારો પાસે કોઇ દિવસ બેસતાજ નહોતા, અને કોઇને મળતા પણ નહોતા, તેઓ પહેલવાનો અને કુસ્તીબાજોની રાતદિવસ રમત જોયા કરતા હતા. જે સન્માન સરદારોનું હતું, તે સરદારો પાસેથી છીનવી હલકા દરજ્જાવાળા માણસોને આપવા લાગ્યા, આ અપમાનથી રાજપુત સરદારોને આઘાત થયો. આ પ્રમાણે રાજ્ય વફાદાર સરદારોના અધિકાર છીનવી લઇ હલકા દરજ્જાના પાયદળ સૈનીકોને આપવા લાગ્યા. અને મુસલમાનો તરફ ઘણો સારો સત્કાર કરતા થયા, અને રાજપુતો તરફ અપમાન ની નજરે જોવા લાગ્યા.

અપમાનિત થએલા સરદારોના હ્રુદયમાં રાતદિવસ દ્વેષ અગ્નિ પ્રસરતો ગયો. અને પ્રીતિ પણ ઓછી થઈ, છતાં રાણાએ પોતે આવી પડનારી વિપત્તિ પર જરાપણ વિચાર કર્યો નહીં. રાણાના પ્રમાદ અને ઉન્માદના અંગે ઠેર ઠેર અશાન્તિ અને અંધેર વધવા લાગ્યા. તેમજ કોઇ કોઇનું ધણી જ રહ્યું નહીં. આ

પ્રમાણે [૨૬]પોપાબાઇનું રાજ ચાલવા લાગ્યું.

" પુરી એક અંધેરી ને ગંડુરાજા, ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજા. "

આ વખતે આવી રાજ્યની વ્યવસ્થા હતી. તેનો લાગ જોઈને ગુજરાતના સુલતાને દાવ લેવા માટે મેવાડમાં યુદ્ધ કરવા નક્કી કર્યું. અને પોતાની તેમજ માળવાના નવાબોની બધી ફોજ બોલાવી, ઘણાજ રસાલા સાથે મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા ધસી આવ્યો. અત્યારે રાણા બુન્દી રાજ્યમાં આવેલા લૈચા નામના સ્થાનમાં રહેતા હતાં. સુલતાને પોતાની પ્રચંડ સેનાથી રાણાને ત્યાંજ ઘેરી લીધા. સુલતાનની પ્રચંડ સેના દેખી સંગ્રામસિંહનો પુત્ર વિક્રમાજીત ભય પામે તેવો ન હોતો.

યવનની સેના દેખી ડરી જાય અને ચુડીઓ પહેરે તેવો નહોતો, પણ વીરની માફક દુશ્મનો સામે દારૂણ યુદ્ધ કરવા ઉભો રહે એવો હતો. પણ સુલતાનના પ્રચંડ સૈન્યને રાણા વિક્રમાજીતના સૈનીકો રોકી શકયા નહીં. આથી રાણાજી ઘોર આફતમાં આવી પડયા. તેમના સામંતો, સરદારો, અને ઇષ્ટ મિત્રોએ સહાય કરી નહીં. તેઓએ વિક્રમાજીતની ભૂલનું ફળ ભોગવવા દેવા રાણાને ત્યાંજ છોડી સંગ્રામસિંહના કનિષ્ટપુત્ર ઉદયસિંહને લઇને ચિત્તોડની રક્ષા કરવા માટે પાટનગરમાં ચાલ્યા. ચિત્તોડનો મહિમા ખરેખર ગૌરવવંતો છે. રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહના વખતના યુદ્ધમાં અગણિત વીરોએ પોતાના દેશના રક્ષણ માટે અને ઇજ્જત માટે સમરભૂમિમાં પડયા હતા. અને ચિત્તોડભૂમિ વીરશૂન્ય થઇ ગઈ હતી. પણ જ્યારે સુલતાન બહાદુરે ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે તે વીરોની ભસ્મમાંથી અગણિત બહાદુરો ઉત્પન્ન થયા. પહેલાં જે રાજાઓ મેવાડના શત્રુ ગણાતા હતા તેમનાજ વંશના આ વખતે મહારાણા વાઘજી પોતાના પૂર્વજોના મૂળસ્થાન ચિત્તોડની રક્ષા માટે આનંદપૂર્વક આવ્યા હતા. તેમજ બુન્દીના રાજા પાંચસો ઘોડેસ્વારો લઇને આવ્યા હતા. તદઉપરાંત બીજાપણ ઘણા રાજાઓ આવ્યા હતા. મધ્યપ્રાંતના નવાબોએ પહેલાં જે આક્રમણો કરેલાં હતાં. તે બધા કરતાં આ વખતના આક્રમણો બહુજ ભયંકર અને દારૂણ હતાં. આ ભયંકર આક્રમણમાં એક ચતુર યુરોપીઅન "ગોલંદાજ" પણ ગુજરાતના સુલતાનને સહાય કરવા આવ્યો હતો.[૨૭] અને ભટ્ટ લોકોએ આ "ગોલંદાજ"ને ફીરંગાનનો આ-

૨૬. અતિ પ્રાચીનકાળમાં પોપાબાઈ નામની એક રાજપુતરાણી હતી. તેના શાસનકાળમાં પ્રજામાં અત્યંત અરાજકતા છવાઈ ગઇ હતી, તે વખતથી રાજપુત લોકો રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થાને " પોપાબાઈનું રાજ્ય " કહે છે.

૨૭. અમે માત્ર એટલું કહી શકીએ છીએ કે મુસલમાનોમાં સૌથી પહેલાં બાબરે તોપનો ઉપયોગ કર્યો હતો. રૂમીખાં નામનો એક ગોલંદાજ તેની તોપો ચલાવતો હતો. આ રૂમીખાં કોણ હતો ? કર્નલટોડ તેને સિરિયા દેશનાં રહીશ જણાવે છે.

'લાગ્રાખાં'ની સહાયથીજ ચિત્તોડનો નાશ સુલતાન બહાદુરે કર્યો હતો. અને પોતાનું જુનું વૈર લીધું હતું. આ વખતે રાજપુતો જે થોડા ઘણા રહ્યા હતા તે પણ હતાશ થઇ ગયા. દુશ્મનો એ તોપનો મારો ચલાવી રાજપુતોનો ઘાણ વાળવા માંડયો.

હવે ચિત્તોડનું રક્ષણ કોણ કરશે તે સવાલ ઉભો થયો પણ કહેવતમાં કહ્યું છે કે "બહુ રત્ના વસુંધરા"ની માફક જોતજોતામાં વીરવર દુર્ગારાવ તથા સત્તો અને દુંદું નામના બે સરદારો પોતાના માણસો સાથે અચળ પહાડની માફક આવી ઉભા રહ્યા અને પોતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'પ્રાણાન્તે પણ મેવાડની રક્ષા કર્યા વગર પાછા હઠવું નહીં' ધન્ય છે એ વીરોને ?

જ્યાં સુધી આ ભડવીરોએ પોતાના પરાક્રમ વડે મુસલમાનોને ખુબ હંફાવ્યા અને પોતે જીવીત રહ્યા ત્યાં સુધી ફાવવા દીધા નહિં. પણ પ્રચંડ સૈન્ય આગળ સાધારણ સૈન્ય કયાં સુધી ટકી શકે ? અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવી આ વીરોએ પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. વિજયી મુસલમાનો સિંહનાદ કરતા આગળ વધવા લાગ્યા. તે વખતે એક પ્રચંડ શક્તિવાળી ચંડિકા સ્વરૂપ એક સ્ત્રી હાથમાં ભાલો, તલવાર, ઢાલ લઈ રણચંડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી યુદ્ધના મોખરે આવી ને ઉભી રહી. અને એક સ્ત્રી અંદર રહી. આ સ્ત્રી કોઈ નહીં પણ રાઠોડ કુળમાં જન્મેલી અને સિસોદીઆ કુળમાં પરણેલી રાણી જવાહીરબાઈ હતી, વીરનારી જવાહીરબાઇ રણચંડીકાનું સ્વરૂપ ધરી. છિદ્રમાર્ગ રોકી ઉભી રહી. અને મુસલમાનો આગળ વધતા હતા તેમના ઉપર મહારાણીએ પોતાની લોહી ભુખી તલવારથી હજારો મુસલમાનોના પ્રાણ લીધા. અને ભાલાથી પણ અસંખ્યોના પ્રાણ લીધા. બહાદુર સુલતાન, રાણી જવાહીરભાઈનું પરાક્રમ જોઇ અજાયબ થયો. વાહ ! ધન્ય છે એ વિરાંગના ને !

અચાનક જવાહીરબાઈ ઉપર કેટલાક સૈનીકોએ હુમલો કર્યો અને છેવટે એ મહામાયા જગદંબાદેવી જવાહીરબાઈ એ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. અને સ્ત્રીઓની બહાદુરીનો પાઠ જગતની આગળ ધરતી ગઈ.

સબળા નર અબળા તણી, કિંમત કદિ કરતાં નથી,
અબળા બને જ્યારે પ્રબળા, ત્યારે કોઇથી ડરતી નથી,
અબળા તણા ઈતિહાસ તો, સબળાથી પણ છે શોભતા,
હિન્દની અબળા થકી, ભલભલા જૂઓ થરથરતા. ૨૩

હવે મેવાડને બચવાની આશા કોઇ પણ જાતની રહી નહિ. સરદારો નિરતેજ થઇ ગયા, અને હવે મેવાડનું રક્ષણ શા રીતે કરવું તેનો ગુંચવાડો સૌના દીલમાં થઈ રહ્યો. ત્યારે કિલ્લાપરથી અવાજ થયો કે 'રાજબલિ તૈયાર કરો,' જ્યાં ઉંચે જુએ છે તો ચિત્તોડની અધિષ્ટાત્રી દેવીને માનવરૂધીરનું પાન કરવા

ની ભયંકર ભાવના જાગી છે. ત્યાં રાજબલિ કયાંથી લાવવો ? સૌ વિસામણમાં પડયા. સંગ્રામસિંહનો પુત્ર ઉદયસિંહ રાજકુટુંબમાં શેષ હતા, પરંતુ તેઓ તો બાળક હતા તે ખડ્ગ ધારણ કરી સંગ્રામમાં શી રીતે જઇ શકે? આવા વિચારથી સૌ ગમગીન થઇ ગયા ત્યાં તો " દેવલાધિપતિ " વાઘજી તેમની સમક્ષ આવી ને ઉંચે સ્વરે બોલ્યા, ' શું આ હૃદયમાં સિસોદીયા કુળનું પવિત્ર રક્ત વહેતું નથી ? તમો બધા રાજબલિ માટે શા સારૂં ચીંતા કરી રહ્યા છો ? આજે હું પ્રાણાર્પણ કરી દેવીની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. આ શબ્દો સાંભળી સર્વની ચિંતા નિવૃત થઇ, અને રાણાશ્રીએ વાઘજીને સિંહાસનપર બેસાડયા. થોડા વખત સુધી મેવાડનું રાજ્ય ભોગવી તેમણે પીળાંવસ્ત્રો પરિધાન કર્યા. તેમની સાથે અનેક રાજપુતોએ પણ પીળાં વસ્ત્રો પહેર્યા. અને સામંતો, સરદારો અને મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિઓની સદાને માટે વિદાય લીધી. કારણકે મેવાડનાં છત્ર ચમ્મરરૂપી મસ્તકપર બિરાજમાન રહ્યા હતા. તેથી વાઘજી રાવલના મસ્તક પર વિજયવંતિ અને ઉજ્જવલ છેંગી[૨૮] ધરીને રાજપુતો મહાગર્વ સહિત ગગનભેદી વીરનાદ કરતા શત્રુઓની સામા ગયા. આ તરફ રાજકુમાર ઉદયસિંહને બુન્દીનાવિશ્વાસ પાત્ર રાજા શૂરથાનને સોંપવામાં આવ્યા. અને સર્વ રાજપુતો કેસરીયાં કરી યાહોમ કરી આગળ વધ્યા. મારો ! કાપો !ના ભીષણ નાદોથી આકાશ ગજાવી મુકયું. અને માતૃભૂમિ માટે પ્રાણના મોંઘા બળીદાન આપવા માંડયા. જયભવાની ? જયભવાની ? જય એકલીંગજી ? આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા પોતે માતૃભૂમિ ખાતર શહીદ થવા લાગ્યા. પણ જેમ જેમ સમય થતો ગયો. તેમ તેમ રાજપુતોને વિજયની આશા ઓછી થતી ગઈ. પણ નિરાશ ન બન્યા ભાવીની જેવી મરજી, અને તે રાજપુતનાં જ લોહીની તરસી હોય ત્યાં બીજો શો ઉપાય ? તેથી ચિત્તોડના કિલ્લામાં મોટો ખાડો ખોદયો અને દારૂગોળો ભર્યો અને રાણી કર્ણાવતી તથા તેર હજાર રાજપુત રાણીઓ હસતે વદને અગ્નિમાં કુદી પડી, અને હસ્તે વદને ભસ્મિભૂત થઇ ગઇ. હાય! ક્રુર વિધાતા ! શો ગુન્હો આ વીર વિરાંગનાઓનો!

રાજપુતો મરણીઆ થઈ કેસરીયા કરી માતૃભૂમિ માટે નીકળ્યા હતા અને તમામ ચીંતા, સુખસાહબી અને વૈભવનો નાસ કરીને નીકળ્યા હતા. તે રાજપુતોનો પણ વિધીને વિચાર આવ્યો નહીં, આખરે બધા રાજપુતો મરણ પામ્યા. આ યુદ્ધમાં ૩૨૦૦૦) બત્રીસ હજાર રાજપુતો અને ૧૩૦૦૦) તેર હજાર રાજપુત રમણીઓના ભોગ લેવાયા ત્યારે બહાદુર શાહ સુલતાન ચિત્તોડનો સંપૂર્ણ વિજય મેળવી ચિત્તોડમાં પ્રવેશ કરી શકયો, પણ તે વખતે તેમની

૨૮. છેંગી એ મહારાજા બાપારાવલનું એક રાજચિન્હ છે, એક કાષ્ટદંડ ઉપર પ્રાયઃ બે હાથ લાંબુ એક ચામડું બાંધે છે. અને તેના ઉપલા ભાગપર શુતરમુર્ગ અને વચમાં સુવર્ણનો સૂર્ય હોય છે.

નજરમાં ફક્ત સૈનીકોના મુડદા, રૂધીર, હાડકાના ઢગલા સિવાય કશું આવ્યું નહીં આ જોઇને સૌ ગમગીન થઇ ગયા હતા.

ભલભલા યમરાજને પણ કંપારી છુટે તેવો દેખાવ જોઇ બહાદુર શાહ સુલતાનને પણ દુ:ખ થયું હતું આ વખતે ચિત્તોડ પર વિજય મેળવી બહાદુરશાહે પંદર દિવસ સુધી અનેક પ્રકારના આનંદોત્સવો કરવા શરૂ કર્યાં. પણ ત્યાં તો સાંભળ્યું કે વીર હુમાયુ બહાદુરશાહના જુલ્મમાંથી ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર કરવા અસંખ્ય સૈનાકો લઇ આવે છે. તેથી બહાદુરશાહ ચમકયો અને હતાશ થયો. અને તરત જ પોતે પોતાના દેશમાં પાછા જવાની તૈયારી કરવા માંડી. હુમાયુ બંગદેશને વશ કરવાનું કામ મુકી ચિત્તોડ શા માટે આવતો હતો તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે ઉદયસિંહની માતા કર્ણાવતી રાણીએ હુમાયુને ધર્મનો ભાઇ ગણ્યો હતો. રાજપુતો આ "પવિત્ર ભ્રાતૃત્વ બંધન" ને "રક્ષાબંધન" કહે છે. બહાદુરશાહને હુમાયુએ ચિત્તોડમાંથી નસાડી મુક્યો અને હુમાયુએ પોતાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલણ કર્યું. વળી માળવાના નવાબ પાસેથી તેનું પાટનગર માંડું પણ છીનવી લીધું, કારણ કે માળવાના નવાબે બહાદુરશાહને સહાય કરી હતી. અનેક દુ:ખો અને વિપત્તીઓ વેઠીને વિક્રમાજીતે ચિત્તોડનું સિંહાસન ફરી પ્રાપ્ત કર્યું, છતાં પણ તેની વર્તણુંકમાં ફરફાર થયો નહીં. આટ આટલા સંકટો પડયા પણ તેની બુદ્ધિમાં જરાપણ ફેર થયો નહીં અને તેણે ફરીને પણ પોતાના સરદારો, સામંતો ઉપર અત્યાચાર કરવા માંડયા. અને જે કરમચંદે તેના પિતાને વિપત્તિના સમયમાં સહાય કરી હતી અને જે હમણાં અત્યંત વૃદ્ધ થઇને સંસારમાંથી વિદાય લેવાની તૈયારી કરતો હતો. તે કરમચંદ પરમાર ઉપર વિક્રમાજીતે ભરસભામાં પ્રહાર કર્યો, આથી આવા અત્યાચાર અને અપમાન જોઇ ને સર્વે સરદારો અને સામંતો દરબારમાંથી ઉઠી ચાલ્યા ગયા. અને જતાં જતાં કહેતા ગયા કે "કાલે જ આ ફળનો આસ્વાદ માલુમ પડશે."

ક્રોધિત થએલા સરદારો અને સામંતોએ રાજભુવનનો ત્યાગ કરી વીર પૃથ્વીરાજના રાજકુમાર વનવીરની પાસે ગયા અને કહ્યું કે તમે ચિત્તોડના સિંહાસનપર અભિષેકત થાવ એવી અમારી ઇચ્છા છે. રાજા વિક્રમાજીતને પદ-ભ્રષ્ટ કરી તેના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થવું તે રાજકુમારને કુકર્મ લાગ્યું. અને જ્યારે તેણે જાણ્યું કે સરદારોની વાત નહીં માનવાથી મેવાડને મોટી હાની થશે ત્યારે તેણે સિંહાસનનો સ્વીકાર કરવાની અનુમતિ આપી. હતભાગી વિક્રમા-જીતને સિંહાસનપરથી પદભ્રષ્ટ કરવામા આવ્યો. અને વનવીરના રાજ્યાભિષેકથી પ્રજા અને સરદારોના આનંદધ્વનિથી મેવાડ ગાજી રહ્યું.

☆

પ્રકરણ પાંચમું.

વનવીરનો રાજ્યાભિષેક, ઉદયસિંહને રાજ્યની પ્રાપ્તિ, હુમાયુનું ચરિત્ર, તથા અકબર બાદશાહનું ચિત્તોડપર આક્રમણ.

રાજ્ય અને સંપત્તિમાં શું મોહિની છે તે રાજા અથવા ધનવાન કોણ જાણી શકે! જે વનવીરે પોતાને સિંહાસનારૂઢ કરવાની સરદારોએ કેટલી માંગણી સ્વીકારવાને આનાકાની કરી હતી, અને વિક્રમાજીતને પદભ્રષ્ટ કરી મેવાડનું સિંહાસન મેળવવા ને ઘોર પાપ કર્મ સમજતો હતો. તેજ વનવીર માત્ર થોડા કલાક પછી સિંહાસન ઉપર બેઠો, એટલે તુરત તેનું મન સંપુર્ણ રીતે બદલાઇ ગયું. અને વનવીર રાજ્યની મોહિનીના ફંદામાં એટલો બધો ભ્રમીત થઇ ગયો, કે તે કોનું રાજ્ય ભોગવે છે, તે વિષે તેને જરાપણ વિચાર કર્યો નહીં. શું તેને આ વાતની ખબર નહોતી, કે સંગ્રામસિંહનો પુત્ર ઉદયસિંહ મોટો થતો જાય છે? અને શું તે જાણતો ન હતો કે ઉદયસિંહ મોટો થશે એટલે મને પદભ્રષ્ટ કરશે?

સિંહાસન ઉપર બેસતાં જ વનવીરનું મન ફરી ગયું, અને તેને પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'મારા માર્ગમાં જે કંટક રૂપ હોય તે સર્વને દુર કરીશ.' પહેલો અને મોટો કંટક રાજકુમાર ઉદયસિંહ જ હતો. જેમ બિલાડી ઉંદરને મારવા રાત્રીની રાહ જોઇ રહે છે, તેમ વનવીર રાત્રીની રાહ જોતો હતો.

એક રાતે રાજકુમાર ઉદયસિંહ સુતો છે, અને તેની ધાત્રી પથારી પાસે બેસી તેની સેવા કરી રહી છે, તે વખતે ધાત્રી એ રણવાસમાં કોઈનું રૂદન સાંભળ્યું. આ સાંભળી 'ધાત્રી પન્ના' અચંબો પામી ભયભીત થઈ, એટલામાં તો રાજકુમારનો હજામ ત્યાં આવ્યો, અને ભયભીત થઇ કહેવા લાગ્યો કે-"બહુ ખોટું થયું છે, સત્યાનાશ થઇ ગયું, વનવીરે વિક્રમાજીતને મારી નાંખ્યા." આ શબ્દો સાંભળી ધાત્રીનું હૃદય કંપાયમાન થઈ ગયું, તરતજ તે સમજી ગઈ કે જરૂર ઉદયસિંહનો પ્રાણ પણ આ પાપી લેશે, તેથી તેને તુરતજ રાજકુમારને બચાવવાનો રસ્તો શોધવા માંડયો, વિપત્તીના સમયમાં કાંઇ વિચાર સુઝતો નથી, પરંતુ આ મહાબુદ્ધિવાન ધાત્રી પન્નાએ તેનો ઉપાય શોધી કાઢયો. ત્યાં એક ફળ મૂકવાનો ટોપલો પડયો હતો, તેમાં રાજકુમારને ધીમેથી સુવાડી અને તેના ઉપર પાંદડા વિગેરે ગોઠવી હજામને ટોપલો આપી કહ્યું કે "હવે તું આ ટોપલો લઇને નગરની બહાર ચાલ્યો જા." તેથી વિશ્વાસુ હજામે તરતજ આજ્ઞાનું

પાલન કર્યું. અને ધાત્રીએ પોતાના બાળકને ઉદયસિંહની પથારીમાં સુવાડયો, એટલામાં તો વનવીર લોહીવાળા હાથ લઈ ત્યાં આવ્યો, અને ઉદયસિંહની શોધ કરવા લાગ્યો, અને કહ્યું કે રાજકુમાર ક્યાં છે? તેથી ધાત્રી પન્નાના તો હોસકોસ ઉડી ગયાં, અને એક શબ્દ પણ ન બોલતાં તેણે રાજકુમારની પથારી તરફ આંગળી લાંબી કરી. જેથી નિષ્ઠુર વનવીરે તરતજ બાળકના હૃદયમાં કાતિલ છુરી ઘોંચી દીધી અને બાળક કિકિઆરી કરી તુરત મરી ગયો. હતભાગિની ધાત્રી સામેજ તેના હૃદયનો દીપક બુઝાઇ ગયો, તેના વ્હાલા બાળકનો નાશ થયો, છતાં પણ તેણે પોતાના પુત્રને માટે જરાપણ રૂદન કર્યું નહીં. અને ગુપચુપ અશ્રુ સારતી પોતાના છોકરાના શબને અગ્નિદાહ કરવા ચાલી ગઇ, મહારાણીઓને પણ ધાત્રીના મહાન કાર્યની ખબર નહોતી, તેથી તેઓ સર્વ રૂદન કરવા લાગ્યા, કોઇને પણ ખબર નહોતી કે ધાત્રીએ ચિત્તોડના ભાવી રાણાને બચાવવાને માટે પોતાના પ્રાણથી અધિક પુત્રનો નાશ કર્યો છે. ઇતિહાસમાં આ પવિત્ર 'ધાત્રી પન્ના'નું નામ સુવર્ણાક્ષરથી સદા અંકિત રહેશે. 'ખીચી' રાજપુત કુળમાં તે પન્નાનો જન્મ થયો હતો. જ્યાંસુધી પૃથ્વીપર રાજપુતોનું નામ રહેશે, ત્યાંસુધી પન્નાના પવિત્ર નામનું સર્વ મનુષ્યોને સ્મરણ રહેશે જ. ચિત્તોડની પશ્ચિમ દિશામાં 'બેરિસ' નામની નદિના કિનારા પર પેલો હજામ રાજકુમારને લઇ બેઠો હતો ત્યાંજ ધાત્રી પન્ના પણ આવી પહોંચી, તેણે આવી જોયું તો રાજકુમાર ઉદયસિંહ હજી નિંદ્રાવશ છે.

ધાત્રી રાજકુમારને પોતાની સાથે લઇને વાઘજીના પુત્ર સિંહરાવ પાસે ગઈ, અને ત્યાં પોતાને રહેવા દેવાની પ્રાર્થના કરી, પણ સિંહરાવે વનવીરના ભયથી તેનો સ્વીકાર ન કર્યો અને તે અત્યંત શોકાતુર થઇને બોલ્યો, "રાજકુમારની રક્ષા કરવાની મારી ઘણીજ ઇચ્છા છે," પણ "વનવીરને આ વાતની ખબર પડે તો મારા વંશ સહિત નાશ કરે કારણ કે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની મારામાં તાકાત નથી." તેથી ધાત્રી પન્ના દેવળનો ત્યાગ કરી ડુંગરપુર ગઇ અને રાણા યશકર્ણની પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેને પણ વનવીરના ડરથી ના પાડી, જેથી તે નિરાશ થઇને કેટલાક વિશ્વાસુ ભીલોને સાથે લઇ અરવલ્લીની દુર્ગમશૈલમાળા તથા ઇડરના કૂટમાર્ગો ઓળંગી રાજકુમાર સહિત કમલમેર આવી પહોંચ્યા, અહીંઆ દિપ્રા નામના વણીક કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો આશાશાહ નામનો એક જૈન રાજપુત રાજ કરતો હતો. ધાત્રી રાજકુમારને લઇ આશાશાહને મળવા ગઈ કે તરતજ બાળકને આશાશાહના ખોળામાં મુકી દીધો, અને નમ્રતાપૂર્વક બોલી કે "આપના રાજાનો પ્રાણ બચાવો." પણ આશાશાહે ભયભીત થઈ પોતાના ખોળામાંથી રાજકુમારને નીચે મુકી દીધો. પણ ત્યાં રાજમાતા ઉભા હતા, તેથી તેમણે પોતાના પુત્રની આવી કાયરતા જોઇને

ઠપકો આપ્યો, અને બોધ આપ્યો, તેથી આશાશાહના સર્વ સંદેહો-શંકાઓ દૂર થઈ ગયા. જેથી રાજકુમારને પોતાના રાજા તરીકે જણાવ્યા, ધાત્રીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે મારા અહીં રહેવાથી લોકોમાં રાજકુમાર માટે શંકા થશે. તેથી તે કમલમેરનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઇ, આશાશાહે રાજકુમાર ઉદયસિંહને પોતાના ભત્રીજા તરીકે જાહેર કર્યા. પણ લોકોના મનમાં અનેક જાતની શંકાઓ પેદા થવા લાગી, પણ સત્ય કયાં સુધી છુપું રહી શકે ? આપોઆપ બધાને ખબર પડવા લાગી.

કેટલાક દિવસ પછી ઝાલોરના સોનગઢા સરદારો કોઈ કામ પ્રસંગે આશાશાહની પાસે આવ્યા, તેમનો સત્કાર કરવા માટે આશાશાહે ઉદયસિંહને મોકલ્યો હતો, ઉદયસિંહે કરેલા આદર સત્કારથી સરદારોને સંદેહ પેદા થયો, અને તેમની સંપુર્ણ ખાત્રી થઇ કે આશાશાહનો આ ભત્રીજો છે જ નહિં. ધીમે ધીમે આ સમાચાર મેવાડના સામંતો અને સરદારોને જ નહીં પણ મેવાડમાં તથા હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રદેશમાં પહોંચી ગયા, તેથી ઘણા રાજાઓ આનંદીત થઇ તેને પ્રણામ કરવાને ત્યાં દોડી આવ્યા, તેમાં ચદ્રના-પ્રતિનિધિ, સલુમ્બ્રાધિપતિ સાહીદાસ, કૈલવા પતિ જાગો, બાગોરનાથ સંગ પ્રભૃતિ ચંદાવત ગોત્ર અન્યોઅન્ય સામંતો, કોટોરિઆ અને બેદલાના ચૌહાણ, વિજૌલીના પરમાર, સંચોરપતિ પૃથ્વીરાજ, અને જેતાવત લુણકરણ સર્વ રાજાઓ આનંદભેર કમલમેરમાં આવ્યા, જ્યારે ધાત્રીપન્નાએ તથા હજામે બધી વાત કરી ત્યારે સર્વના મનના સંદેહ દૂર થયા, એક દિવસ કમલમેરમાં દરબાર ભેગો થયો, ત્યારે આશાશાહે રાજકુમારની ગુપ્ત વાતનું વર્ણન કર્યું, અને ત્યારપછી રાજકુમારને મેવાડના વૃદ્ધ સામંત ચૌહાણને સોંપી દીધા. વીરવર સંગ્રામસિંહના પુત્રને જીવતો દેખી સર્વે આનંદીત થઇ ગયા, તેમનો આનંદધ્વનિ અનંત ગગનને માર્ગે થઇ પર્વતશૃંગોપર અથડાતો અથડાતો ચિત્તોડ નગરમાં પહોંચ્યો, ચિત્તોડના સિંહાસન પર બેઠેલા દુષ્ટ વનવીરે આ ધ્વનિ સાંભળ્યો, તેથી તેનું હૃદય કંપાયમાન થવા લાગ્યું. કારણ તેને સિંહાસન જવાની બીક લાગવા માંડી.

સોનગઢા સરદાર અખિલરાવે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ રાજકુમાર ઉદયસિંહ સાથે કર્યો, અને મેવાડના સરદારો તથા સામંતો એ ઉદયસિંહની પુજા મહારાણા કુમ્ભાના કિલ્લામાં કરીને તેમના કપાળમાં રાજતિલક કર્યું. આ સમાચાર વનવીરે સાંભળ્યા તેથી તે એકદમ હતાસ થઈ ગયો અને તેણે વિચાર કર્યો કે "મેં મારા હાથે કુમારનો વધ કર્યો છે, અને તેને તરફડતો દીઠો છે, તો પછી કયા દેવતાના પ્રાસાદથી તથા કયા સંજીવન મંત્રના પ્રભાવથી ઉદયસિંહ જીવિત થઈ ગયો ?" વનવીરને આ માટે શંકાઓ થવા લાગી.

વનવીર એમ માનતો હતો કે હવે તો હું નિષ્કંટક છું, તેથી તે સિંહાસન પર બેસીને સરદારો પર અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા કરતો હતો, અને તેનો રાજમદ એટલો બધો વધી ગયો હતો, કે મેવાડના શુદ્ધ રાજાઓ જેટલું સન્માન બળાત્કારે પ્રજા તરફથી મેળવતો હતો.

એક વખતે ચંદ્રના એક તેજસ્વી વંશ જે તેનું 'દુના' ગ્રહણ નકર્યું, જેથી વનવીરે તેનું ઘોર અપમાન કર્યું હતું. રાજાના ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદને 'દુના' (પ્રસાદીનો પડીયો) કહે છે. એક વખતે મહારાણા માનસિંહે વીરશ્રેષ્ટ રાણા પ્રતાપસિંહનું 'દુના' નહિ સ્વીકારવાથી મેવાડમાં અનર્થ થયો હતો. તેને જ મેવાડની શોચનીય દશાનું કારણ માનવામાં આવે છે. 'શિતલસેની' નામની એક દાસીના ઉદરે વનવીરનો જન્મ થયો હતો. તેથી તેને મેવાડની પ્રજા "પંચમ-પુત્ર" કહેતા હતા.

સરદારો મહાસંકટમાં આવી ગયા હતા. તેથી જ મેવાડની ગાદી વનવીરને આપી હતી, પરંતુ તેથી શું તેઓ તેનું 'દુના' ગ્રહણ કરે ? એવો કોણ છે કે જે પોતાની કુળમર્યાદાને તિલાંજલી આપી દાસીપુત્રનું 'દુના' ખાશે ? જ્યારે વનવીરે ચંદ્રાવત સરદારને 'દુના' આપ્યું ત્યારે તેણે પાછું ફેરવીને કહ્યું કે "બાપ્પા રાવલના શુદ્ધ વંશ જ ના હાથથી આ 'દુના' મળત તો આ પ્રસાદને ગૌરવનો વિષય માનવામાં આવત. પરંતુ શિતલસેની દાસીના પુત્રના હાથથી તેને ગ્રહણ કરવું એ મહા ઘોર અપમાન સિવાય બીજું શું હોઇ શકે ?" ખરી રીતે તો સરદારો વનવીરથી કંટાળ્યા હતા. તેથી ઉદયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરવા માટે ઉદયસિંહને શોધવા કમલમેર દુર્ગ તરફ ચાલ્યા, ત્યાં સામેથી કચ્છ દેશથી પાંચસો ઘોડાઓ, દસ હજાર બળદો અને એક હજાર રાજપુત રક્ષકો ને જોયા, તેઓને ગુપ્ત રીતે પુછતાં માલુમ પડયું કે તેઓ વનવીરની પુત્રીની પહેરામણીમાં આ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપવા જતા હતા, જેથી સરદારોએ તેમના ઉપર આક્રમણ કરી મૂલ્યવાન કિંમતી વસ્તુઓ લઇ લીધી. અને ઉદયસિંહની પાસે આવ્યા ઉદયસિંહનો વિવાહ ઝાલોર પ્રદેશમાં 'બલિહ' નામનું સ્થાન છે ત્યાં થયો હતો, તે પ્રસંગે બે સામંતો સિવાય બધા રાજસ્થાન ના સામંતો હાજર હતા, જે બે સરદારો આવ્યા ન હતા, તેમાંના એકનું નામ 'માલોજી' હતું, અને બીજો સોલંકી કુળમાં જન્મ્યો હતો, તેનું નામ કોઈ જગ્યાએ લખ્યું નથી, આ બે સરદારો કેમ નથી આવ્યા ? તેમાં કાંઈ ભેદ હશે. જેથી ઉદયસિંહે તેમના ઉપર આક્રમણ કરવા માંડયું. તેથી તેઓ પોતાના રક્ષણ માટે વનવીર પાસે ગયા, વનવીરે સરદારોની રક્ષા કરવા માટે સેના તૈયાર કરી અને લડયો, પણ તે અભાગી સરદારોની રક્ષા કરી શકયો નહીં. તેથી માલોજી માર્યો ગયો, અને સોલંકી ઉદયસિંહને તાબે થયો, જેથી વનવીરનું બળ ઘટતું ગયું.

એટલે વનવીર કિલ્લામાંથી નીકળી અને દક્ષિણ દેશમાં જઈ વસ્યો, વખત જતાં તેના વંશજો નાગપુરના 'ભોંસલે' કહેવાયા.

સં. ૧૫૯૭ (ઇ. સ. ૧૫૪૧) માં મેવાડના સરદારોએ ઉદયસિંહને ચિત્તોડના સિંહાસન પર બેસાડયા, તે વખતે સર્વ પ્રજાને અપૂર્વ આનંદ થયો, આ મહોત્સવ પ્રસંગે જે ગીતો ગાવામાં આવ્યા હતા, તે ગીતો આજે પણ સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ મહાકવિ ચંદ્રે કહ્યું છે કે "સ્ત્રી અથવા બાળક જે દેશમાં સિંહાસન ઉપર આવે છે. તે દેશ વિપત્તિના પંજામાં સપડાય છે." તેવીજ રીતે મેવાડનું પણ બન્યું. કારણ કે ઉદયસિંહ હજી બાળક હતો, પણ રાત દિવસ વિલાસ અને પ્રમાદને વશ રહેતો હતો, જેથી અભાગિની મેવાડભૂમિમાં સર્વત્ર અમંગળ થવા લાગ્યું. દરેક રાજપુતમાં સાહસ અને પ્રતાપ મુખ્ય ગુણો હોવા જ જોઇએ, તેમાંનો એક અંશ પણ ઉદયસિંહમાં ન હતો.

આ સમયે અકબરનું નામ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું, તેનાથી ભારતવર્ષ કંપાયમાન થઈ ગયો હતો, કારણકે અકબરે ધુમકેતુની પેઠે આગળ વધીને મેવાડને કઠોર જંજીરથી બાંધી લીધું અને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું હતું, જેથી હિંદુઓને અંગમાં અગણિત ઘા થયા હતા. તે ઘા રૂઝાયા નથી, પરંતુ હૃદયસ્થાન સુધી ઉંડા ઉતરી ગયા હતા. શું આ રૂધિરમય ઘાને રૂઝાવી નાખી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી ભવિષ્યમાં કોઈ વખત ભારત સંતાનો આનંદથી વિહાર કરશે? ભારત સંતાનોના ભાવી ભાગ્યમાં શું લખ્યું છે. તે શી રીતે કહી શકાય?

જે દિવસ કનોજના યુદ્ધમાં ભારતનો રાજમુગટ હુમાયુના મસ્તક પરથી પતિત થયો તે દિવસથી હુમાયુ પર ભયંકર વિપત્તિઓનો આરંભ થયો. શત્રુઓ તેની પાછળ પડી તેને વારંવાર સતાંવવા લાગ્યા તેથી હુમાયુ નાશ ભાગ કરવા લાગ્યો, પણ શત્રુઓ તેની પુંઠે પડી તેને સતાવતા હતા, તેથી હુમાયુ આગ્રા છોડી લાહોર ગયો. ત્યાં પણ તેને વિશ્રામ મળ્યો નહીં તેથી તે કેટલાક વિશ્વાસુ નોકરોને તથા પોતાના પરિવારને લઈ સિંધના રાજ્યમાં ગયો, રસ્તામાં તેના પર અત્યંત કષ્ટ પડયું. છતાં પણ તે નિરૂત્સાહ થયો નહીં પણ ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી તેને વિચાર કર્યો કે 'મુલતાનથી સમુદ્રતટ પર્યંત, સીંધુ નદીના કિનારા પર આવેલા સર્વ કિલ્લાઓ હસ્તગત કરવા' પણ શનિગ્રહના કિનારે સર્વ ઉત્સાહ ભસ્મ થઈ ગયો, અને તેના ઉપર એક વધારે વિપત્તિ આવી પડી. તેના કેટલાંક સૈનીકોએ તેના ઉપર વિદ્રોહ કર્યો, ત્યારે હુમાયુ ખુબ મુંઝાઇ ગયો હતો. તેથી તેને નિરૂપાયે ઇશ્વર ઉપર આધાર રાખી ત્યાંથી આગળ ચાલવું પડયું.

એક સમયે જે સમસ્ત ભારત વર્ષનો અધીશ્વર હતો, એક સમયે અગણિત નરનારીઓનું ભાગ્ય સુત્ર જેના હસ્તમાં હતું તેજ માણસ આજે પોતાના જીવનનું

રક્ષણ કરવાને માટે અનાથની પેઠ ઘરે ઘરે અથડાવા લાગ્યો. ધન્ય છે ? વિધાતા તારાં કુટ વિધાન ને ધન્ય છે ? તારા કુટીલ લેખ અનુસાર આજે સમસ્ત હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ ઘરે ઘરે ફરે છે.

છેવટે હુમાયુએ જેસલમેર અને જોધપુરના મહારાજાઓને પોતાને આશ્રય આપવાની પ્રાર્થના કરી પણ શોકની વાત એ છે કે એમાંથી કોઈએપણ તેની પ્રાર્થના સાંભળી નહીં. પરંતુ જોધપુરના ક્રુર રાજા માલદેવે હુમાયુને કેદ કરવા વિચાર કર્યો હતો, આ વાત કયાં સુધી સત્ય છે તે અમે કહી શકતા નથી પરંતુ હુમાયુએ જેસલમેર તયા જોધપુરના મહારાજાઓની કપટજાળ ભેદી, ભયંકર મારવાડની ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, અહીં તેને વધારે દુઃખ પડવા લાગ્યું. તેની પત્નિ પણ પીડીત થવા લાગી, પોતાને દુઃખ સહન કરવું પડત તો તે સહન કરત, પણ તેના પ્રાણથી અધિક તેની બેગમને દુઃખ પડવાથી તે તેના થી સહન ન થઈ શકયું.

જેણે પૂર્વે કદિ સૂર્ય ભગવાનનું કિરણ પણ જોયું નહતું, જેની આગળ સદા પાણી માગવાથી દુધ આવી પડતું હતું. તેજ બેગમને દૂર ભાગ્યવશાત્ આજે રેતીપર ઉઘાડે પગે ચાલવું પડતું હતું. તેને જ આજે ભયંકર કષ્ટ સહન કરવું પડતું હતું. બેગમની તથા હુમાયુની આ દશા જોઈ કોણ અશ્રુબિંદુ નહિ પાડે ! જો આ વખતે હુમાયુએ ધૈર્યનો નાશ કર્યો હોત તો તેના પરિવારનો મારવાડમાં જ નાશ થઇ ગયો હોત. પરંતુ તેનામાં વીરતા અને ધીરતા આદિ ગુણો હયાત હતા તેથી તો તે મોટા સંકટોમાંથી મુકત થતો હતો. હુમાયુના ગુણો જ્યારે આપણે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે આપણને તેની વિપત્તિ જોઇ અધિક દુઃખ થાય છે.

'તવારિખ ફરિસ્તામાં' આ શોચનીય દુર્દશાનું જળહળતું ચીત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે કે હુમાયુ અર્ધી રાતે અશ્વ ઉપર બેસીને અમરકોટ તરફ નાઠો, આ અમરકોટ ઠાટા (ઠઠ્ઠા) નગરીથી સો કોસ દુર છે ઘણે દુર સુધી પ્રવાસ કરવાથી અત્યંત દુઃખીત થઇને પાદશાહનો અશ્વ તો માર્ગમાં જ મરણ પામ્યો ત્યારે હુમાયુએ 'તુર્દીબેગ' નામના એક સભાસદની પાસે તેનો અશ્વ માગ્યો, પરંતુ ઉકત અમીરે પાદશાહની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો, અને તેના કઠોર હૃદયમાં જરાપણ દયા ઉત્પન્ન થઇ નહીં. આ શત્રુઓ હુમાયુની નજીક આવી પહોંચ્યા, હવે પોતાની રક્ષાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન જડવાથી પાદશાહ ઉંટ ઉપર સ્વારી કરી નાઠો, એવામાં 'નાદિમકોકા' નામના એક માણસે પોતાની વૃદ્ધ માતાને અશ્વપરથી નિચે ઉતારી તે અશ્વ હુમાયુને આપ્યો અને તેની માતાને ઉંટ પર બેસાડી ચાલવા લાગ્યો. માર્ગ અત્યંત ભયંકર અને રેતાળ હતો, પાણીનું નામ નહોતું. તૃષાથી સિપાઈઓને દારૂણ કષ્ટ થવા લાગ્યું. કેટલાક સિપાઈઓ બેહોસ થઇ ગયા, અને કેટલાક મરણ પામ્યા, ચારે તરફ હાહાકાર થઇ રહ્યો અને રૂદન સંભળાવવા લાગ્યા, એટલામાં દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરનારા સમાચાર મલ્યા કે શત્રુઓ

એકદમ પાસે આવી પહોંચ્યા છે, આથી હુમાયુ તરત જરાપણ ગભરાયા વગર પોકારી ઉઠયો, 'જેનામાં લડવાની શક્તિ હોય તે અહીંઆ રહો, અને બીજાઓ સર્વ સામાન તથા ઓરતોને લઈ આગળ ચાલો;' પરંતુ શત્રુઓના આગમનાં ચિહ્ન જણાયાં નહીં તેથી પાદશાહ સર્વ માણસોને લઇ આગળ ચાલ્યો, બીજે દિવસે હુમાયુ પોતાની સેના સહીત અમરકોટ તરફ ચાલવા લાગ્યો, પરંતુ માર્ગમાં બે દિવસ સુધી જળ નહીં મલવાથી તેમને પહેલાં કરતાં બમણું દુ:ખ થયું. ત્રીજે દિવસે એક કુવો જોવામાં આવ્યો, પણ તે દુર્ભાગ્યે એટલો બધો ઊંડો હતો, કે પાણી ભરતાં બહુવાર લાગતી હતી, અને ફક્ત અત્યારે એક જ ડોલ હતી; દરેકને સુચના કરી કે નંબરવાર પાણી પાવામાં આવશે પણ તે સુચના કોઇએ સાંભળી નહીં, કારણ કે બધા માણસો તરસથી મરી જતાં હતાં, સર્વે પ્રથમ જળ પીવાને ઈચ્છા રાખતા હતા, જ્યાં અનિષ્ટ થવાનું હોય ત્યાં કોણ મિથ્યા કરી શકનાર છે? તેવામાં ડોલનું દોરડું તુટી ગયું અને કેટલાક માણસો તેની સાથે કુવામાં પડીને મરણ પામ્યા. અને કેટલાક માણસો પોતાની જીભ બહાર કાઢી જમીન પર આળોટવા લાગ્યા, અને કેટલાક માણસો ગાંડા થઇ જઈને કુવામાં પડી મરણ પામ્યા, આ હૃદય વિદારક દ્રષ્ય જોઇને હુમાયુને કેટલું કષ્ટ થયું હશે? અરે! ભલભલા યમરાજને પણ આશ્ચર્ય થાય તેવું આ દ્રષ્ય હતું. અને બીજે દિવસે તેમને એક બીજો કુવો જોયો, અનેક દિવસોથી ઉંટ પ્રવાસ કરતાં હતાં, અને તેમણે ઘણા દિવસથી પાણીનું એક બિન્દુ પણ મલ્યું નહોતું. તેથી આ વખતે નિકટ કુવો જોઈને તેઓ સર્વે તેમાં કુદી પડયાં અને ખુબ ધરાઇને પાણી પીધું. પણ થોડીવારમાં અકસ્માત તેમના પેટમાં ભયંકર પીડા થવા લાગી અને જોત જોતામાં તો ત્યાંના ત્યાંજ કેટલાય માણસો મરણ પામ્યાં. આ શોચનીય વીપત્તિમાંથી થોડા રહેલા વિશ્વાસુ સેવકોને પોતાની સાથે લઇને હુમાયુ અમરકોટ નગર તરફ ગયો. મોગલવીર હુમાયુની અત્યંત કષ્ટમય સ્થિતિ જોઇને અમરકોટના સોદારાજને પરમ દુ:ખ થયું, અને તેને આદરપૂર્વક આશ્રય આપ્યો, ને સર્વ દુ:ખ દૂર કરવા યત્ન કરવા લાગ્યો. અહિંયા હીજરીસન ૯૪૯ રજજબ માસના રવિવારને દિવસે હમીદબેગમને પેટે રાજકુમાર અકબરનો જન્મ થયો પુત્રનું મુખકમળ જોઇને હુમાયુનું સર્વ દુ:ખ દૂર થઇ ગયું અને તેણે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો, અને અમરકોટના રાજાના સરણમાં પોતાના પરિવારને મુકીને તેની જ સેના લઈને ઇરાન તરફ ચાલ્યો ગયો. એમ કહેવાય છે કે હુમાયુને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ હતો, પણ કમનસીબની વાત એ છે કે તેણે તે શાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ઉપયોગ પોતાના કોઇપણ કામમાં કર્યો નહીં. અને ઇરાન તરફ જવું પડત નહીં; 'તવારીખ ફરિસ્તા'માં આ પ્રમાણે લખેલું છે.

જે સમયે હુમાયુ કાશ્મીરની નિકટ આવ્યો તે સમયે સીકંદર દિલ્હીનાં સિંહાસન પર બેસીને પોતાના ભાઇઓની સાથે ઝઘડો કર્યા કરતો હતો. તેથી હુમાયુએ ધાર્યું કે આપણું કાર્ય કરવાની આ ઉત્તમ તક છે સીકંદર ગૃહકલહથી નિર્મળ થએલો જોઇને તરતજ હુમાયુ સિંધુ નદી ઉતરીને તેની સામે આવી બાથ ભીડી, આ રણસંગ્રામના પ્રચંડ ઘોષથી હતભાગી પઠાણ પાદશાહનાં જ્ઞાનનેત્રો ઉઘડી ગયાં, સરહીંદ નામક સ્થાન આગળ તેમની સાથે દારૂણ યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં હુમાયુએ તેના પુત્ર અકબરને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો તેની ઉંમર અત્રે ફક્ત બાર વર્ષની હતી. અકબરનો વિજય થયો, દિલ્હીનું સિંહાસન હાથ લીધા પછી થોડા દિવસો પછી હુમાયુ પોતાના પુસ્તકાલયના ઉંચા સોપાન પરથી પડી જવાથી પરલોકવાસી થયો.

પોતાના પીતાના મૃત્યુ પછી થોડે દિવસે અકબર તેર વરસની ઉંમરે સિંહાસન પર બેઠો ત્યાર પછી થોડા દિવસે તેના શત્રુઓએ અકબરના હાથમાંથી દિલ્હી અને આગ્રા ખુંચવી લીધા, તથા અકબરને બહાર હાંકી કાઢયો, જેથી અકબરે પંજાબના એક સ્થાનમાં જઇ આશ્રય લીધો, પણ બહેરામખાંએ તેના છેલ્લા શત્રુઓના હાથમાંથી તેના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ બહેરામખાંને ભારતીયસલી (૨૯) કહેવામાં આવે છે. તેના પરાક્રમથી અકબરનું રાજ્ય પર્વત સમાન દૃઢ થયું અને અઢાર વર્ષની ઉંમરમાં તો અકબરે ચંદેરી, કાલિંજર, બુદેલખંડ, અને માળવા વિગેરે દેશો હાથ કર્યા. આ વિશાળ ભારત સામ્રાજ્ય પર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી થોડાજ વખતમાં શાહેનશાહ અકબરે ચિત્તોડપર આક્રમણ કર્યું હતું.

ઉદયસિંહ કાયર હતો, તે રાજા થયો તેથી શું થયું, જે રાજામાં નૃપોચિત ગુણ ન હોય તે રાજા શા કામનો ? ઉદયસિંહમાં ઉપલા ગુણોને બદલે અનર્થકારક દુર્ગણો ભરેલાં હતાં અને તેના વિચારનું તંત્ર એક વેશ્યાદ્વારા ચાલતું હતું. તે વેશ્યાજ ઉદયસિંહની સલાહકાર, જીવન સહચરી; વિદ્યા, બુદ્ધિ અને બોધદાયિની સ્વામિની હતી, રાણો તેનો એવો દાસ બની ગયો હતો કે તેનાં ભાગ્યસુત્રને તે પિશાચિની પોતાના હાથમાં લઇ રહી હતી. મહારાણા ઉદયસિંહ-ગિહ્લોત કુલકેશરી વિરવર બાપ્પારાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સંગ્રામસિંહના પુત્ર હતભાગી ઉદયસિંહ, પાપિની વેશ્યાની આજ્ઞા

(૨૯) મોગલ સમ્રાટ અકબર અને ફ્રાન્સનો ચતુર્થ હેત્રી, તથા બહેરામખાં અને ફ્રાન્સનો મંત્રીસલી, આ ચારે પુરૂષો એકજ વખતે વિદ્યામાન હતા આ એક અદ્ભૂત ઘટના છે, બહેરામખાંએ આત્માનો ભોગ આપીને મોગલ રાજ્યને બચાવ્યું હતું અને અંતે તે પોતેજ વિદ્રોહી બન્યો હતો જેથી તેને દેશનીકાલ કર્યો હતો.

અનુસાર ચાલતા હતા, મૂર્ખ ઉદયસિંહ તેના પરજ શ્રદ્ધા રાખીને વિલાસિતાના પાપ પંકમાં ડુબી ગયો હતો. રાણાને આ પ્રકારે પ્રમાદી અને વિલાસી થએલો જોઇને ચતુર અકબરે આક્રમણ કર્યું હતું. અને મહાયુદ્ધ થયું હતું. તેમાં અકબરનો વિજય થયો. અને ઉદયસિંહને તેના અનાચારનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત મલ્યું.

અકબરમાં એક મહાન ગુણ એ હતો કે મનુષ્યની ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાત પણ તેને પહોંચી જતી હતી, તથા જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે સર્વેને સંતુષ્ઠ કરી શકતો હતો. આ ગુણોથી અકબરે હિંદુ જાતિના હૃદયમાં તેના પ્રત્યે પ્રીતિ અને ભકિત પેદા કરી હતી. અભિમાન ઉત્પાદક અને ગૌરવશાળી ઉપાધી પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં તેણે પોતાના હાથથી અસંખ્ય ભારત સંતાનોનાં હૃદય ક્રુર રીતે ચીરી નાંખ્યા હતા, અને સનાતન ધર્મનાં અનેક મંદિરોને ચુર્ણ કરી નાંખી તે સ્થળે મસ્જીદો બંધાવી હતી.

અકબરના હસ્તપ્રહારથી વીરવંશો અને આર્ય સંતાનોનાં મુખો પર કલંકની કાળી સાહી લાગી ગઈ હતી પરંતુ આ કલંકે તેના કપોળ પર સદાને માટે વાસ કર્યો નહતો. યૌવનના અભિમાનમાં અકબરે પોતાની કઠોર, દુરકાંક્ષા, તૃપ્ત કરવાને માટે હિંદુઓના હૃદયમાં જે ભીષણપ્રહાર કર્યા હતા. તે ઘાવો તેણે પોતાની વૃદ્ધા વસ્થામાં રૂઝાવી નાંખ્યા હતા. અને ભારતવાસીઓના આર્શિવાદ મેળવ્યા હતાં.

આ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે દેશકાળની પડતીની નોબતો વાગવાનો ટાઇમ આવે છે ત્યારે રાજા પણ કાયર, ભીરૂ અને ડરપોક બને છે. જ્યારે ગિહ્લોત કુલકેશરી વિરવર બાપ્પા રાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સમરસિંહ રાજ્યનિતી વિશારદ રાજાએ જે નિતી અનુસાર રાજ્યકારભાર ચલાવી નામના મેળવી હતી અને પોતે પ્રજાપ્રિય રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તેજ રાજ્ય આજે ઉદયસિંહના હાથમાં આવ્યું હતું. બાપ્પા રાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સમરસિંહ અત્યંત ચતુર અને કાર્યકુશળ હતા અને રાજ્યકાર્યને મહત્વનું કામ ગણી સાવધાન રહેતા હતા.

ઉદયસિંહ આ કાર્યને અતિ સરળ અને સુગમ સમજતો હતો. તેથી મેવાડ પર દુઃખના ડુંગરો તુટી પડયા, સીસોદીયા કુળની અધિષ્ટાત્રી દેવીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે “ કે જ્યાંસુધી બાપ્પારાવલના વંશ જો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરશે તાંસુધી હું ચિત્તોડનો ત્યાગ કરીને જઇશ નહીં. બાપ્પા રાવલના વંશજોએ આટલા દિવસ સુધી દેવીને સંતુષ્ટ કરવા માટે પોતાના હૃદયનું રૂધીર અર્પણ કર્યું હતું તેથી મહાદેવીએ સંપુર્ણ રીતે ચિત્તોડની ભૂમીનું રક્ષણ કર્યું હતું.

આ પ્રમાણે અનેક સ્ત્રી પુરૂષોએ પોતાના આત્માની આહુતી ચિત્તોડ માટે આપી પોતાના નામ અમર કરી ગયા છે અને આજે સુવર્ણાક્ષરે અંકિત કરી ગયા છે તે વસ્તુનો વિચાર કરતાં કયા પુરૂષને પોતાની જન્મભૂમી માટે માન ન ઉપજે !

આ પ્રમાણે સીસોદીયા વંશની કુળદેવીએ અનેક વખત મુસલમાનોના આક્રમણથી છેવટની ઘડીએ પણ પોતાની માતૃભૂમીને બચાવી છે. અને ક્ષત્રિઓનું બિરૂદ સાચવ્યું છે. પરંતુ આ ત્રીજી વખતના ચિત્તોડ પર આવેલા ઘોર સંકટ સમયે બાપ્પા રાવલનો કયો વંશજ પ્રાણાંતનો દાવ ખેલી ચિત્તોડની દેવીને પ્રશન્ન કરશે ? 'ભગવતિ ચામુંડ' આ :પ્રસંગે કયા વિરનું રૂધીરપી ચિત્તોડનું રક્ષણ કરશે, આવા કટોકટીના વખતે ભયંકર સંગ્રામમાં કોઇપણ સીસોદીયો વીર આવ્યો નહીં. હવે શું થશે ? કાંઈ પણ ઉપાય રહ્યો નહીં, ચિત્તોડનું શોચનીય અને ભીષણ અધઃપતન થવાનું હોય, ચિત્તોડના સ્વાધીનતાનો સૂર્ય સદાને માટે અસ્ત થવાનો હોય, ત્યાં મોહમયી મહામાયા અંતઃધ્યાન થઈ ગઇ, જે ગુઢભાગ્ય સૂત્રો ગિહ્‌લોત કુળને આટલા દીર્ઘકાળ પર્યંત બાંધી રાખ્યું હતું. તે સુત્ર પણ સદાને માટે ત્રુટી ગયું, જે મહાદેવીએ વિપત્તીના સમયમાં સમયસિંહની ઉભય આંખો ખોલીને ગંભીર સ્વરે કહ્યું હતું કે "હિંદુ ગૌરવ લુપ્ત થવાની અણીપર છે." જેણે ચિંતાના વમળમાં પડેલા લક્ષ્મણસિંહની સન્મુખ પ્રગટ થઈને બાર રાજકુમારોનો 'બલિ' માગ્યો હતો, તે ચિત્તોડની મૂર્તિમંત સ્વાધિનતા લક્ષ્મીદેવી ચતુર્ભુજા હતભાગિ ઉદયસિંહની કાયરતા જોઇને સદાને માટે ચિત્તોડનો પરિત્યાગ કરી ગઇ ! તેની સાથે રાજપુત જાતીની એક મહાન શ્રદ્ધા નાશ પામી ! જે શ્રદ્ધાબળથી તે લોકો ચિત્તોડપુરીને પવિત્ર સનાતન ધર્મને અને સ્વાધિનતાનો દુર્જય દુર્ગ માનતા હતા, તે મહાન શ્રદ્ધા હવે તેમના હ્રદયમાંથી લુપ્ત થઇ ગઈ, હવે તેઓ તેને માત્ર એક મિથ્યાકલ્પના ગણવા લાગ્યા.

આ પ્રકારનો પવિત્ર વિશ્વાસ એ રાજપુતોની અપૂર્વ દેશભકિત, જીવન શક્તિ અને દેશરક્ષાની મહાશકિત છે. આ મહામંત્રથી દીક્ષીત થઇને અનેક દેશના રાજાઓએ સ્વદેશની રક્ષાને માટે રણક્ષેત્રમાં પ્રાણના ત્યાગ કર્યા હતા. ઇતિહાસમાં અનેકવાર રાજપુતોના અસીમ ગુણોની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અમે માનીએ છીએ કે આ વિશ્વાસ જ સદા તેમના વિજયની કુંચી હતી.

અકબરે ચિત્તોડ પર બેવાર આક્રમણ કર્યું હતું. પહેલી વખતના આક્રમણમાં અકબરને પરાજીત થઇ નાશી જવું પડયું હતું અને તેનો લડાઈનો

તમામ સરંજામ સીસોદીઆઓ કબજે કર્યો હતો. બીજો ભયંકર સંગ્રામ સં. ૧૬૨૪ ચૈત્ર સુદ ૧૧ ને રવીવારના દિવસે શરૂ થયો. તે વખતે અકબરે પોતાની વિજયશાળી સેનાને લઇ ચિત્તોડ ઉપર હુમલો કર્યો, આ વખતે કાયર ઉદયસીંહે કાંઇ પણ જાતનું શુરાતન ન બતાવતાં છેક જ નિર્માલ્યપણું બતાવ્યું હતું. છતાં પણ સરદારો અને સામંતોની ઉશ્કેરણી ભરેલા વાતાવરણો ઉદયસીંહ સૈન્યમાં દાખલ થયા. પણ જ્યાં રાજા જ નમાલો હોય ત્યાં સૈન્યમાં ઉત્સાહ ક્યાંથીજ આવે.

જ્યારે રાજા ઉદયસિંહમાં કોઇપણ જાતનો શુરવીરતાને શોભે તેવો ઉત્સાહ જોયો નહીં ત્યારે લાચારીથી રાજપુત સૈન્ય ભાગવા માંડયું અને ઉત્સાહ વગરનું થઇ ગયું. એટલે ઉદયસિંહ અકબરના હાથે કેદ પકડાયો, વીરજનોની મેવાડની ભૂમીપર આ એક મોટામાં મોટું કલંક આવ્યું. આવી ઘટના આજ પર્યંત મેવાડમાં બની નહોતી.

કાયર રાજા હોય તો, કરે પ્રજા પાયમાલ.
જોર મળે નહિં જીગરમાં. પ્રજા બને બેહાલ
નિજ કુળતણી મર્યાદાને, બુડાવી દે આમ.
એક ઉદયસિંહ કારણે, મેવાડ બન્યું ગુલામ.

રાણા ઉદયસિંહ કેદ પકડાયો, છતાં કોઇ સરદારને અથવા સામંતને તેના માટે માન નહોતું. તેથી તેને છોડાવવાને કોઇએ કાંઇપણ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. આજે ચિત્તોડ પુરીની પ્રાર્થના નિસ્તેજ અને નિષપ્રાણ થઇ ગઇ હોય એવી લાગતી હતી, મેવાડભૂમીએ આજે પોતાનું તેજ સદાને માટે ગુમાવી દીધું હતું.

પરંતુ આવી સ્થિતિમાં જોતાં રાણા ઉદયસિંહની ઉપપત્નિના હૃદયમાં અભિમાન અને ક્રોધનો દાવાનળ પ્રગટી ઉઠયો અને કહેવા લાગી કે-"શું ચિત્તોડવાસી પોતાના બંધીવાન રાજાને મુક્ત નહી કરાવી શકે? શું બધા નિર્માલ્ય અને કાયર બની ગયા? મેવાડની ભૂમીનું તેજ આજે લુપ્ત બની ગયું? જ્યારે કોઇ પણ વીર પોતાના રાજાને છોડાવવા, પોતાની બહાદુરી બતાવવા તૈયાર ન હોય, તો હું આજે મારા સ્વબળ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી રાણાશ્રીને મુકત કરાવી લાવીશ." આ પ્રમાણે પોતે અબળા છતાં પ્રબળા બની રણચંડીકાનું રૂપ ગ્રહણ કરી, હાથમાં ભાલો, તરવાર, ઢાલ અને બખતર પહેરી, ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇને મુસલમાનોના સૈન્ય પર તુટી પડી. એટલે રજપુતોએ પણ શુરાતન બતાવ્યું અને અબળાએ અપૂર્વ સાહસ, હિંમત અને શુરાતન બતાવી હજારો મુસલમાનોને જમીન દોસ્ત કરી, અકબર સમ્રાટના સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાવી દીધો, અને રાણા ઉદયસિંહને પોતે કેદમાંથી મુકત કરાવી લાવી. ધન્ય છે એ વિરાંગના ને? ધન્ય છે તેની નિડરતા ને? મોગલ બાદશાહ આ વિરતા જોઇ

સ્તબ્ધ બની ગયો, અને પોતાનો થએલો વિજય પલકમાં ફરી જતાં પોતે ઘણો જ હતાસ બની ગયો. ઇતિહાસમાં ઉદયસિંહની ઉપપત્નિનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે શોભી રહ્યું છે, અને રહેશે.

જ્યારે ઉદયસિંહ અકબરના કારાગ્રહમાંથી છુટયો, અને તેને ચિત્તોડમાં આવી પોતાની ઉપપત્નિની અત્યંત પ્રશંસા કરી અને તેની વીરતાને સહસ્રવાર ધન્યવાદ આપ્યો. અને ભરસભામાં કહેવા લાગ્યો કે " વીરનારીની બહાદુરીથી મારી મૂક્તિ થઈ છે. " રાણાના મુખે આજે ઉકત સ્ત્રીની બહાદુરીની પ્રશંસા સાંભળી ચિત્તોડના સરદારોને અત્યંત ઘૃણા ઉત્પન્ન થઇ અને તેમનું અભિમાન ઉશ્કેરાઇ આવ્યું. તેથી બધા સરદારોએ એવો વિચાર કર્યો કે આ વેશ્યાને કોઈ પણ ઉપાયે મારી નાંખવી આવો વિચાર કરી તે બહાદુર સ્ત્રીનો નાશ કરવા યોજના કરવા લાગ્યા. અગણિત સરદારો આગળ એક સ્ત્રીનું શું ગજું ? આખરે એ વીર રમણીનો વધ થયો અને તે બિચારી આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી પર દુનિયામાં ચાલી ગઇ.

અકબર પર વિજય કરવાને લીધે સરદારો અને સામંતોને આનંદ થવો જોઈએ, તેના બદલે એક શોક ઉત્પન્ન થયો, અને માંહોમાંહે કલેશથી રાજ્યમાં ભયંકર અશાન્તિ ઉત્પન્ન થઇ. મેવાડની આવી અશાન્તિ સાંભળી અકબર પોતાનું વૈર લેવાને સંપૂર્ણ રીતે તૈયારી કરી મહા પ્રચંડ સૈન્ય સાથે ફરી ચિત્તોડ પર ચડી આવ્યો.

આ સમયે અકબરની ઉંમર પચીસ વરસની હતી, તેના શરીરમાં વીપુલ બળ હતું અને અતિ ઉત્સાહ હતો, તેના અખંડ પ્રભાવથી સમસ્ત ભારત વર્ષ તેને શરણ થયું હતું. અને દુર્ઘટ દુર્ગોને તેને પોતાના બાહુબળ, અને પ્રતાપથી છીન્નભીન્ન કરી નાંખ્યા હતા, અનેક રાજપુત રાજાઓ તેની આજ્ઞા પાળવાને હાથ જોડી સન્મુખ રહેતા હતા, તો પછી મેવાડનું મસ્તક શી રીતે ઉન્નત રહી શકે ? મેવાડનો ગર્વ શી રીતે અચળ રહી શકે ?

મેવાડના રાજપુતો શા માટે તેને વશ ન થાય ? મોગલોનું પ્રચંડ વેગમય સૈન્ય મેવાડમાં પ્રવેસી ચુકયું હતું અને ચિત્તોડની પાસેનાં ' પાંડૌલી '[૩૦] નામના

૩૦. પાંડૌલી નામના બે ગામો છે, તેમાંનું ઉપલું ગામ ચિત્તોડના સુપ્રસીદ્ધ માન સરોવરના કિનારા પર વસેલું છે. આ માન સરોવરના કિનારા પર બાંધવામાં આવેલા કેટલાક પ્રાચીન સ્તંભોમાંથી તેમાં જે એક શિલા લેખ ઉપલબ્ધ થયો તેની સહાયતાથી જ તેમને ગિહ્લોત કુળના વંશજની ઉત્પતિ થઈ. જે દિપમાળ અદ્યાપી સર્વાંગ દશામાં વિદ્યમાન છે તેને સર્વથા ચૂના અને પત્થરથી બનાવવામાં આવી છે. ઉંચાઇ (૩૦) ત્રીસ ફૂટ અને તેનો શિરોભાગ (૪) ચાર ફૂટનો છે.સુક્ષ્મ દ્રષ્ટીએ જોતાં સર્વ જાતિના દેવાલયોના ચિન્હો તેમાં જણાય છે.

ગામથી બસ્સી જતાં જે પાંચ કોસનો રાજમાર્ગ આવે છે. તેના અગ્ર ભાગમાં જ મોગલ સમ્રાટ અકબરની મહાપ્રચંડ છાવણી પડી હતી. આ સ્થળે ' સંગે મરમર ' નો એક ' સુંઢાકાર સ્તંભ ' બીરાજમાન છે, આ સ્તંભને " અકબર કા દિવા " " અકબરનો દિપક " કહેવામાં આવે છે.

આજ પર્યંત પ્રવાસીઓ મેવાડના અધ:પતનના તે ભયંકરને દુરથી જોઇ ને જ ચિત્તોડની ગત્ દુર્દશાનો વિચાર કરતાં અશ્રુધારા છોડતા ચાલ્યા જાય છે.

ભટ્ટ લોકોના ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે, કે ચિત્તોડ રક્ષણહીણ બન્યું નહી. મેવાડનું સત્યાનાશ કરવાના ઉદ્દેશથી ભયંકર મૂર્તી ધારણ કરી જેવો અકબર ચિત્તોડ પર આવ્યો કે તરત જ કાયર અને બીકણ ઉદયસિંહ પાટનગર છોડી ચાલતો થયો, રાણાના પલાયનથી ચિત્તોડનો કાયર પુરૂષ રાણો ત્યાગ કરી નાસી ગયો પરંતુ ચિત્તોડ નામની એ બલીહારી છે કે કોણ જાણે કયાંથી સાહસિક અને અગણિત વીરો નગ્ન તલવાર પોતાના હાથમાં લઇ ચિત્તોડની રક્ષા કરવાને માટે મુસલમાનોની સાથે ઝુઝવાને માટે આવી પહોંચ્યા, જાણે, કોઈ ભુત દેવતાનો સંજીવની મંત્રના પ્રભાવથી ચિતોડની સમરભૂમીમાં પડેલા વીરગણોની ભસ્મમાંથી અગણિત વીરોની સૃષ્ટી ઉત્પન્ન થઇ, રાજ્યસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાંથી સરદારો અને સામંતો પોત પોતાની સેના લઈ ચિત્તોડની રક્ષા માટે આવી પહોંચ્યા. વીરવર સહીદાસ, અનેક તેજસ્વી અને સાહસીક ચંદાવતોને પોતાની સાથે લઇ ચિત્તાડના પ્રધાન તોરણદ્વાર, 'સૂર્યદ્વાર' પર આવીને ઉભા મંદોરીયા પતિ રાવત દુદ, સંગાવતોની સેના સાથે લઇ રણ સંગ્રામમાં આવી પહોંચ્યા, બેદલા અને કટોરીયાના વીરનરોએ આવીને સમ્રાટના સૈન્યનો સામનો કર્યો આમ મહાભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. ત્યાં તો એક અચાનક ગોળી સેનાપતિ જયમલના હૃદયમાં વાગી, વાગતાંની સાથે જયમલ અશ્વપરથી નિચે તૂટી પડયો, અને શત્રુઓનો નાશ કરવાની પોતાની પ્રબળ ઇચ્છા અધુરી રહી જવાથી તેનું હૃદય ઉન્મત બની ગયું. કાપુરૂષ શત્રુઓએ દુરથી કોઈ નીચની સહાયતાથી તેમને માર્યા, આ વિચાર આવતાં કોણે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન ન થાય ?

છેવટે ચિત્તોડને બચાવવાને કોઇ દિશા રહી નહીં ત્યારે આખરે વીર જયમલ્લે પોતાનું જીવન ચિત્તોડને માટે સમર્પણ કરવાની તૈયારી કરી અને તેની સાથે જેટલા શૂરવીરો હતા તે સર્વેને પણ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવી.

શિઘ્ર જુહારવૃતનું અનુષ્ટાણ કરવામાં આવ્યું, આઠ હજાર રાજપુતોએ એક સાથે બીડુ ઉઠાવી અંતઃસમયમાં પતવસ્ત્રો ધારણ કરી એક બીજાની

વિદાય લઇ સાહસ અને ઉત્સાહની સાથે મોગલ સેનાપર તુટી પડયા. દુર્ગનું દ્વાર ખોલી નાખવામાં આવ્યું, પ્રાણુનો મોહ છોડી ઉન્મત્ત રાજપુત પ્રચંડ સમુદ્રતરંગની પેઠે શત્રૂઓ તરફ ધસી ગયા અને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યા સામાપક્ષના અગણિત સૈનીકો માર્યા ગયા, પરંતુ મોગલ સેના અગાધ હતી, અને રાજપુત સેના ઘણી અલ્પ હતી, આખરે તમામ રાજપુતોએ માતૃભૂમી ખાતર પોતાની યશકિર્તી ઉજ્જવલ કરી પ્રાણાર્પણુ કર્યો.

આખરે ચિત્તોડની દુર્દશા થઇ, અગણિત મુગલો આગળ રજપુતો લાચાર થઇ ગયા, આ દુર્દશામાં કોઈની પણુ તાકાત મસ્તક ઉંચુ કરવાની રહી નહીં.

આવા સંકટોના સમયમાં રાજપુતોએ પોતાનું પાણી બતાવી ચિત્તોડનું નાક રાખ્યું હતું, પણુ જ્યાં ભાવી અનુકુળ ન હોય ત્યાં બીજું શું થાય? જે ચિત્તોડ કનકનગરી સમાન ગણાતું હતું, તે આજે સ્મશાનવત્ શૂન્ય ભાસવા લાગ્યું જેવી ભાવીની મરજી, જ્યાં જુઓ ત્યાં મુડદાંના ઢગેઢગ પડેલા હતા. અને કેવળ ભયંકર દ્રષ્ય એટલું લાગતું હતું કે લેખકમાં લખવાની પણુ શકતી નથી. લખવાના શબ્દોમાં શોધ્યા જડે તેમ નથી આવી ભયંકર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ વાંચકગણુ પોતેજ કરી લેશે.

દેશ દેશના અનેક રાજપુત સરદારોએ ભયંકર લડાઇમાં ૧૭૦૦ સત્તરસો મહાન યોદ્ધાઓએ પોતાના પ્રાણુ સમર્પણુ કર્યા હતા.

કેવળ ગ્વાલીઅરના તુંવાર રાજાઓ ચિત્તોડની ભાવી દુર્દશાના વખતે ઉપયોગી થઈ પડવાને માટે, આ ભયંકર યુદ્ધમાંથી પોતાનો પ્રાણુ બચાવી શકયા હતા. નવરાણીઓ, પાંચ રાજકુમારીઓ, બે બાળકો અને સમસ્ત સરદાર કુળની સ્ત્રીઓએ તે કઠોર કાળમાં જુહાર વૃતનું અનુષ્ઠાન કરીને રણુમાં પોતાના પ્રાણુનું બલીદાન આપ્યું હતું. આ ભયંકર યુદ્ધમાં ચિત્તોડનું જે સત્યાનાશ થયું છે. તે ભવિષ્યમાં પણુ વિસરી-ભુલી શકાશે નહિ, જ્યાંસુધી આ જગતમાં હિન્દુ નામ કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી આ ભયાનક યુદ્ધની હકીકત તો દરેકના હ્રદયમાં કોતરેલી રહેશે.

જે દિવસે ચિત્તોડ ઉપર આફત આવી પડી તેજ દિવસથીજ રાજપુતોની સ્વાધીનતાદેવી ચિત્તોડપુરીનો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ, તે પવિત્ર રવીવારના દિવસે સૂર્ય દેવતાએ પોતાના કીર્ણો નાંખી હંમેશના માટે ચિત્તોડમાં અંધકાર કર્યો.

જે ચિત્તોડની સુંદરતા, અમરાપુરી જેવી ગણાતી હતી, જે ચિત્તોડના પર અનેક કિલ્લાઓ, સરોવરો, શિલ્પકળાના મંદિરો, વિગેરે અનેક વસ્તુઓ શોભી રહી હતી.

જે ચિત્તોડ પર જૈનોના મંદિરો અને કિર્તી સ્થંભો વિગેરે ગગન ચુંબિત શોભતા હતા, આજે તે ચિત્તોડ એક શુન્યકાર સ્મશાન ભુમીકા જેવી દુર્દશામાં ફેરવાઇ ગયું. ભાવી શું ન કરી શકે ? અને આ દશા કરનાર કોણ ? પાષાણ હ્રદયનો સમ્રાટ અકબર ! પોતાના ભાવી અકબરાબાદ નગરને શોભાવવાને માટે ચિત્તોડના સિંહદ્વારના શોભનીયદ્વારો ઉપાડી ગયો હતો.

અકબરે પોતાના હાથથી જયમલ્લનો સંહાર કર્યો હતો. જે બંદુકની સહાયથી આ કાયર પુરૂષને યોગ્ય કાર્ય કર્યું હતું નામ તેણે "સંગ્રામ" રાખ્યું હતું. આ બંદુકથી અકબરે ત્રણ હજાર પક્ષીઓનો વધ કર્યો હતો. જો કે અકબરે અધર્મી ઉપાયથી જયમલનો સંહાર કર્યો હતો તો પણ તે તેમના ગુણોને સારી રીતે જાણતો હતો. જયમલને મારી અકબર પોતાને કૃતકૃત સમજ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે વીરવર જયમલ અને વીર બાલકપત્તની અદ્ભુત વીરતા અચલ રાખવાને માટે તેણે દિલ્હીમાં પોતાના કિલ્લાના સિંહદ્વાર ઉપરના એક ઉંચા ચબુતરા ઉપર બંને વીરોની પાષાણ મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. (બસેં પચાસ વર્ષ પૂર્વ ઇતિહાસવેત્તા બર્નિયર ભારવર્ષમાં પ્રવાસ કરવા આવ્યો હતો, તેણે આ બંને મૂર્તિઓ જોઈ હતી, તેણે ભારતવર્ષના સંબંધમાં પોતાના સ્વદેશી મિત્રોને જે પત્રો લખ્યા હતા તેમાના ઘણા પત્રો ઇ. સ. ૧૬૮૪ માં લંડન નગરમાં છપાઇને બહાર પડયા હતા, જયમલ અને પત્તેની મૂર્તિનો ઉલ્લેખ જે પત્રમાં છે તે ઇ સ. ૧૬૬૩ ના જુલાઈની ૧ લી તારીખે લખેલો હતો. બર્નિયર જણાવે છે કે "સિંહદ્વારામાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે દ્વારની બંને બાજુએ ઉભા રહેલા બે હાથીઓના જેવું જોવા લાયક બીજું કાંઇ નથી આમાંના એક હાથીની ઉપર ચિત્તોડના રાજા જયમલની અને બીજાની ઉપર તેના બંધુ પત્તેની મૂર્તિ છે. આ ઉભય સાહસિક વીરોએ પોતાની વીર માતાની સાથે સંગ્રામમાં જઈ પ્રચંડ વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, આ ઉભય એવા વીર અને સાહસીક હતા, કે તેમણે પ્રાણાંત સુધી શત્રુને પોતાનાં મસ્તક નમાવ્યાં નહોતાં, તેમના ગૌરવનાં સ્મારક ચિન્હ તરીકે તેમના શત્રુએ તેમની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી છે, આ ઉભય ગજારૂઢ મૂર્તિઓનું દર્શન કરવાથી મારા મનમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉદિત થયો. ભયભક્તિ અને આનંદ મિશ્રીત એક ઉચ્ચ અને અલૌકિકભાવ ઉદિત થયો, વળી બર્નિયર રાજપુતોનો ઇતિહાસ સારી રીતે જાણતો નહોતો, નહિં તો તે જયમલને ચિત્તોડનો રાજા અને પત્તેને જયમલનો બંધુ શા માટે જણાવત ? કેવળ આ પાષાણ મૂર્તિ જોઇને બર્નિયરના હ્રદયમાં એવો ઉચ્ચ અને ગંભીર ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, ત્યારે જેણે અત્યંત કષ્ટ અને અને પરિશ્રમ સહન કરીને રાજપુત જાતિના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, જેણે જયમલ અને પત્તેને લીલા ક્ષેત્રને સ્વદૃષ્ટિથી જોઇને તેમની ચિતાવેદિ ઉપર ભક્તિ સહીત પુષ્પો

ચઢાવ્યાં હતાં અને રાજપુતોના હિતને માટે જેણે મોટો આત્મભોગ આપ્યો હતો તે ટૉડ મહોદયના હૃદયમાં કેવો ઉચ્ચ પુજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેનો વિચાર કરવાનું કાર્ય અમે સુજ્ઞ પાઠકોનેજ સોંપીએ છીએ.)

કાર્થેજ નગરના જગદ્‌વિખ્યાત મહાવીર હાનિબળના પ્રચંડ પ્રતાપથી 'કના' નામક સમર ભુમીમાં પોતાના જે સ્વારોએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા, તેની મુદ્રિકાઓ તોળીને હાનિબળે પોતાના વિજયનું નિર્માણ કર્યું હતું, તેવી રીતે અકબરે મૃત રાજપુતોના યજ્ઞોપવીતને તુલામાં તોળીને પોતાના વિજયનું માપ કાઢયું હતું, આ સર્વ યજ્ઞપવીતો તોલમાં ૭૪॥ મણ થઇ હતી, ચિત્તોડની શોચનીય દુર્દશાનું આ પ્રકાશિત ઉદાહરણ, તે સમયથી 'તીલક' અથવા 'શપથ' તરીકે વપરાવા લાગ્યા. ૭૪॥ આંક સોગંન તરીકે ગણાવા લાગ્યો. અને ૭૪॥ ના આંકને દરેક વ્યકિત પોતાના ગુપ્ત પત્રના પાછલા ભાગમાં અથવા સીરનામાવાલા ભાગમાં લખવા લાગ્યા આ પત્ર મેવાડીઓ જે માણુસ પર મોકલતા તે માણુસ સીવાય બીજો કોઇ માણુસ ખોલી શકતો નહીં અને ખોલે તો તેને ચિત્તોડના ધ્વંસ કરવાનું પાપ લાગે એવી માન્યતા હતી. આ ઉપરથી સમજાસે કે સમ્રાટ અકબરે ચિત્તોડની કેવી દુર્દશા કરી હતી તે સાડી ચુમોંતેરના આંક ઉપરથી સમજી શકાશે, આ વૃતાંતની અહીંઆ આવશ્યકતા નથી પણ એની અંદર રહેલું નૈતીક તત્વ કેટલું છે તેના માટે જ આ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉદયસિંહ ચિત્તોડ ત્યાગ કરી ગોહીલ લોકની પાસે ચાલ્યો ગયો, આ ગોહીલ લોકો 'રાજપીપ્લી' નામના ગાઢ જંગલમાં રહેતા હતા તે ત્યાં થોડા દીવસ રહી અનેક કષ્ટ સહન કરી ગિહલોત નામના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો, આ સ્થાન અરવલ્લીની શૈલમાળાની અંદર છે. ચિત્તોડ જીત્યા પહેલાં ઉદયસિંહના પૂર્વજ વીર બાપ્પા રાવલે આ સ્થાનની નીકટમાંજ ગુપ્તવાસ કર્યો હતો. જે વખતે ચિત્તોડનો નાશ થયો તેના કેટલાક સમય પૂર્વે ગિરીની ખીણુના મધ્ય ભાગમાં ઉદયસિંહે એક વિશાળ સરોવર જંધાવ્યું. અને તેનું નામ 'ઉદય-સાગર' રાખ્યું. અને તેની પાસે નવચૌકી નામનો સુંદર મહાલય બંધાવ્યો. તે પછી તો આ મહાલયની આસપાસ બીજા ઘણા મોટા મોટા મહાલયો બંધાઇ ગયા અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એક મોટું વિશાળ નગર બની ગયું. તેથી ઉદયસિંહે પોતાનું જ નામ નગરને અર્પણ કરી ઉદયપુરને મેવાડનું પાટનગર બનાવ્યું.

ચિત્તોડનો નાશ થયા પછી હૃદયભગ્ન ઉદયસિંહે ગોગુંદા નામના સ્થાનમાં ૪૨ વર્ષની ઉંમરે ગોહીલ લોકનો ત્યાગ કર્યો, તે વખતે તેમના પચીસ પુત્રો જીવતા હતા. તેમના આ પુત્રો 'રાણાવત્' નામથી વિખ્યાત થઇ વખત જતાં વિશાળ શાખા પ્રશાખાઓમાં વિભુષીત થઈ ગયા. આજના રાણાવત્, પુનાવત્

અથવા કનૌત તેમના વિસ્તૃત વંશવૃક્ષની શાખા પ્રશાખા છે. આ વખતે પોતાના પુત્રોના પરસ્પર વિગ્રહનું બીજ વવાઇ ગયું. ઉદયસિંહે પોતાના પ્રિય પુત્ર જયમલ્લને રાજ્યનો સ્વામિ ઠરાવ્યો. આથી ઝઘડાનો સુત્ર પાઠ થયો, રાણાના મૃત્યુ પછી જયમલ રાજ્ય સિંહાસન પર બીરાજે છે. મેવાંડના એક રાણાનો અંત્યેષ્ટી સંસ્કાર અને બીજા રાણાનો રાજ્યાભિષેક અલ્પકાળમાં સમાપ્ત થઇ ગયો, ફાગણ માસની વાસંતી પૂર્ણિમાના રોજ રાણા ઉદયસિંહનો અગ્નિસંસ્કાર તેઓના પુત્રો કરવા ગયા તે વખતે બીજી તરફ જયમલ મેવાડના સિંહાસન પર પર બેઠો. પરંતુ વિધાતાએ તેના ભાગ્યમાં રાજ્ય ભોગ લખ્યો નહોતો, જ્યારે જયમલના રાજ્યાભિષેકની જયઘોષણા જયમલના સ્તુતિ પાત્રો કરતા ત્યારે સ્મશાન ભૂમીમાં તેના પિતાની ચિતાની ચારે બાજુ સરદારો અને સામંતો ગુપ્ત મસલત કરતા હતા, આ ગુપ્ત મસલત સર્વના જાણવામાં આવી ગઇ, પાઠક આ વાત જાણે છે કે રાણા ઉદયસિંહએ સોનગઢા સરદારની પુત્રીનું પાણી ગ્રહણ કર્યું હતું. અને આ રાજકુંવરીના ઉદરે વિરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપનો જન્મ થયો હતો, પ્રતાપના મામા ઝાલૌરરાવ પોતાના ભાણેજને મેવાડના સિંહાસન પર બેસાડવા તૈયાર થયા હતા. તે વખતે તેઓએ મેવાડના મુખ્ય સામંત ચંદાવત શિરોમણી કૃષ્ણજીને પ્રશ્ન કર્યો કે " પ્રતાપ ગાદીનો ખરો હકદાર છતાં તેને સિંહાસન કેમ મળતું નથી." આપ જીવંત હોવાથી છતાં પણ આ અવિચારી કાર્યમાં શા માટે સમંત થયા ? આ વચનો સાંભળી સામંત શિરોમણી કૃષ્ણજી નમ્ર વચનથી બોલ્યા કે " રોગી અંતઃસમયે થોડું દુધ પીવા માગે તો શું તેને દુધ નહીં આપવું જોઇએ ? " કૃષ્ણજીનો સ્વર ધીમે ધીમે ગંભીર થતો ગયો, અને તેઓ ફરીને બોલ્યા કે " આપના ભાણેજને જ ગાદી આપવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હું પ્રતાપના પક્ષમાં ખડો રહીશ.

પ્રતાપસિંહ મેવાડનો ત્યાગ કરવાને માટે પોતાનો અશ્વ તૈયાર કરતા હતા. એટલામાં ગ્વાલિયરના પદચ્યુત નરેશને પોતાની સાથે લઈને રાવત કૃષ્ણજી દરબારમાં આવ્યા, પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ કૃષ્ણજી સિંહાસનની પાસે જઈ જયમલના હાથો પકડી એને નિચેના આસન પર બેસાડી દીધો, જયમલને રાજ્યાશન પરથી નિચે ઉતારતી વખત સામંતશીરોમણી રાવત કૃષ્ણધીર, મામીર્કભાવે બોલ્યા "મહારાજ ? આપ ભૂલ્યા છો. આ આસન પર બેસવાને તો માત્ર પ્રતાપસિંહ જ અધિકારી છે," પછી સાલુમ્બ્રા પતિએ પ્રતાપસિંહને રાજવેષ અને દેવીએ આપેલા ખડગથી સજાવી રાજ્યાસન પર સ્થાપિત કર્યા તથા ત્રણવાર પૃથ્વીને સ્પર્શ કરી તેમને મેવાડના રાણા તરીકે વંદન કરી તેમના નામનો જયઘોષ કર્યો ત્યાં બીજા પણ જેટલા સરદારો અને સામંતો ઉપસ્થિત હતા, તે સઘળાએ રાવત કૃષ્ણજીના કાર્યને અનુમોદન આપ્યું. આ મંગલકારક કાર્ય

સમાપ્ત થતાં જ નવીન રાણા પ્રતાપસિંહે સર્વ લોકોને બોલાવીને કહ્યું "આ હેરિઆનો ઉત્સવ આવી પહોંચ્યો છે, માટે આપણે સર્વ ઘોડા ઉપર બેસીને જંગલમાં મૃગયા ખેલવા જઇએ પરમાનંદથી પુલસ્તિ થઈ સર્વ જણ મૃગયા ખેલવા ને ગયા આ વખતે તેમને જય મળવાથી મેવાડના ભાવી સુભાગ્યની આશા સર્વના મનમાં ઉદ્ભવી હવે મેવાડની લગામ મહારાણા પ્રતાપને હાથ આપી.

છપ્પો

જ્યાં ભાગ્ય નહીં બળવાન ,મનુષ્યનું ત્યાં નહીં ચાલે.
કુદરતના એ ખેલ, ખરેખર કોણ નિહાળે
અંતરમાં જ્યાં બીક, હળાહળ ઝેરની વૃષ્ટિ
કયાંથી સુખી થાય, કહોને કોઈ સૃષ્ટી
ખાંડા કેરા ખેલ, કાયરને ગમતા નથી
કહે ભોગી શૂરવીરને, ખડગ વીના ગમતું નથી. ૨૩

છપ્પો

આવી શાહ અકબર, જુલમ ચિત્તોડમાં કીધો.
ઘોર કરી સંગ્રામ, ઝેરનો પ્યાલો પીધો,
હજારો રણ વીર, પડયાએ રણ સંગ્રામે
માતૃભૂમીના માટે, લડયાએ પડી મેદાને,
પકડયો રાણા ઉદયને, ઘાલી જંજીર પાવમાં.
કહે ભોગીલાલ ભાવીશું, વિપરીત વર્ત્યું મેવાડમાં, ૨૪

છપ્પો

શૂરવીરો તો સૌ, ખરેખર ઢીલા પડીયા
છોડી ને હથીઆર, અરે તે પાછા વળીયા,
કરવા રાણા ને મુકત, નવિચાર કોઇ ને થાતો,
લાગ્યો હાથ મેવાડ, કદિ તે નહીં ભુસાતો
એવામાં રણચંડીકા. હથીઆર સજીને નીકળી,
કહે ભોગી છોડાવવા; રાણાને ગઇ એકલી ૨૫

છપ્પો

ધરી ઢાલ તલવાર, બની શૂરવીર એ સાચી,
વીરાંગના રણવીર, દીધા દુશ્મન ને કાપી. ૨૬

અકબર ચમકી જાય. અરે આ કોણુ છે દેવી,
ચંડીકા સ્વરૂપ, ધ્રજાવે ધરણી કેવી
દઇ દુશ્મન ને ત્રાડ, કરે છે કત્લ જ કેવી
રકત સરીતા આજ, વહાવે છે આ દેવી
તોબા તોબા :અકબર થયો, મુઝાયો તે દીલમાં,
કહે ભોગી રાણાને તે, લઇ આવી પળવારમાં, ૨૭

છપ્પો

ધન્ય ધન્ય એ નાર, જુઓ બહાદુરી કીધી,
મેવાડ કરી લાજ, જુઓને સાચવી દીધી,
રાણો કરે વખાણુ, ધન્ય ધન્ય એ સુંદરીને,
બચાવ્યો મુજ પ્રાણુ, વફાદારી જ ધરીને,
કહે ભોગી સરદારોને, આ પ્રશંસા ગમતી નથી,
અકબર પરાજીત તો થયો, મેવાડમાં રહેતો નથી. ૨૮

છપ્પો

સરદારોના ના દીલ, ખરેખર ખુબ દુખાયા,
વીરાંગનાના વખાણુ, નહીં મનમાં કો ભાવ્યા,
વિચાર કરતા સૌ, કત્તલતો તેની કરવી,
પડે ન કોઇને જાણુ, એવી સંધી ગોઠવવી,
બાજી બધી સો ગોઠવી, તૈયારી એવી કરી,
કહે ભોગી સરદારો એ, પ્રાણુ લીધા તે ઘડી, ૨૯

છપ્પો

આવ્યો બીજી વાર, ચઢી અકબર ચિત્તોડે,
રાણો ભાગી જાય, ઉદયસિંહ ચઢીને ઘોડે,
યુદ્ધ કરી અકબર, ચિત્તોડ ભસ્મીભુત કરતો,
દયા ન કરતો દીલ, અભિમાનને તે ફરતો,
છેવટ ઉદયસિંહ ત્યાં કણી, ઉદય સાગર બંધાવતો,
કહે ભોગી તે ત્યાં ફરી, રાજ્યધાની સ્થાપતો, ૩૦

દોહરો

ટુંક સમયમાં જુઓ, નવું નગર દેખાતું
સુંદર શોભતા મહેલ, ખરેખર દીલ હરખાતું, ૩૧

છપ્પો

નગર તણી શોભા બની, અણુહદ તો પ્યારી,
વસી ગયા નર નાર, શોભતી અમરાપુરી,
રાણાજીનું નામ, નગર સાથે સંધાતું,
નામ ઉદયપુર આજ, તખ્તનું રાજ્ય કહેવાતું.
ભાવી સદા ત્યાં શું કરે, કોઈથી નહી સમજાય છે.
કહે ભોગીલાલ રાણો ઉદય, સ્વર્ગવાસી ત્યાં થાય છે, ૩૨

છપ્પો

પુત્ર તેનો જગમલ, સિંહાસન પર તે બેઠો,
મંદ મતિનો બાળ, આખરે પડીયો હેઠો,
સાચો હતો હક્કદાર, ખરો પ્રતાપ જ પોતે,
મેવાડ કેરો તાજ, મુકયો પ્રતાપને માથે,
રાજ્ય તણા મંડપ માંહી, જયઘોષણા પ્રચંડ કરી,
કહે ભોગી પ્રતાપને, મેવાડની લક્ષ્મી વરી, ૩૩

આ પ્રમાણે વૃતાંત સમાપ્ત થતાં હવે રાણા પ્રતાપનું જ્વલંત જીવન, સ્વતંત્રતાનો પુજારી, અને સ્વમાનનો રક્ષક અને તેના પ્રભાવશાળી આત્માનું જીવન ચરિત્ર પાઠક ગણ આગળ રજુ કરૂં છું.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

મહારાણા પ્રતાપસિંહનો રાજ્યાભિષેક.

દોહરા

સિસોદીયા કુળ વંશમાં, જનમ્યા કરૂણાગાર
કીર્ત્તિ એહની વર્ણવું, મુજમતિ અનુસાર ૩૪

પંદરસો સત્તાવન કેરી, જેષ્ટ શુકલ શુભ બીજ
જન્મ થયો પરતાપનો, વન્દુ જેમ શશી બીજ ૩૫

ચરિત્ર વર્ણવું પ્રતાપનું, જેહની અનુપમ સુવાસ.
કહે ભોગી જેના હૃદયે, વસી દેશની દાઝ. ૩૬

પ્રતાપનો રાજ્યાભિષક સં. ૧૬૨૮ માં થયો, ત્યાર પછી મેવાડનો પુનોર્દ્ધાર શી રીતે કરવો, ચિત્તોડ કેવી રીતે કબજે લેવું એજ વિચારો વીર પ્રતાપના મનમાં આવ્યા કરતા હતા, પ્રતાપના રાજ્યાભિષેક વખતે કેટલો વૈભવ હતો. તેનો ખ્યાલ એક કવિએ પાઠક ગણો માટે અત્રે આપ્યો છે. જે વાંચવાથી સમજી શકાશે.

દ્રવ્ય બળ હતું નહીં, નહોતું સાધન લગાર,
સામંત સ નિસ્તેજ હતા, નિરાશાનો નહિ પાર. ૩૭

આવી કઢંગી સ્થિતિમાં, ધરતા હૃદય ઉત્સાહ.
પ્રતાપ ટેકીલો એવો, ન કરતો કશી પરવાહ ૩૮

નિજ ભૂજા બળની માંહી, ધરતો સદા વિશ્વાસ,
જેણે શ્રદ્ધા એકલીંગજી, કરવા મ્લેચ્છનો નાશ, ૩૯

રાખી ભરૂસો પ્રભુ પરે, ધરી ધર્મની ઢાળ,
સત્ય તણી તલવારથી, વધે આગળ ભૂપાળ, ૪૦

સિસોદીયામાં શિરોમણી, હતો મહા બળવાન,
દુશ્મનને હંફાવવા, કરતો ન તલવાર મ્યાન. ૪૧

આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપના મનમાં રાત દિવસ એકજ વાત ડંખ્યા કરે છે. કે આજે ક્ષત્રિયોની કઇ સ્થિતિ છે ? જે ક્ષત્રિયો એક વખત સારા હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા ભોગવતા હતા તેજ ક્ષત્રિયો આજે હતાશ અને ગુલામ થઇને મ્લેચ્છ બાદશાહની સેવા કરે છે. પરંતુ પ્રતાપના હૃદયમાં ઉજ્જેશ, ભાવ,

અને બાપ્પા રાવલનું ખમીર હતું. પોતે સાહસીક, શૂરવીર અને સ્વતંત્રતા ચાહનાર હતો, પોતે ગુલામ રહેવા માંગતો નહોતો, પોતાનું હતું તે પોતે લેવા ચહાતો હતો એટલે તેમાં અન્યાય જેવી વસ્તુ હતી જ નહીં.

આવા વખતમાં ઘણા ક્ષત્રિયો (રાજાઓ) બાદશાહ અકબરના માનીતા થઇ ગયા હતા. તેના પગ ચુંમવા ગયા હતા. અને પાપી સ્વાર્થ સાધી રહ્યા હતા. આ વખતે ખુદ રાણા પ્રતાપનો ભાઇ શકિતકુમાર પણ બાદશાહની સોડમાં જ ભરાયો હતો. આ વસ્તુનો જ્યારે રાણો વિચાર કરતો ત્યારે તેના આત્માને ઘણો આગાધ થતો હતો, છતાં પોતે તો પોતાની પ્રણાલીકા તસુભાર તજવા માગતો નહતો, મરી ફીટવું પણ બાદશાહની ગુલામી નજ કરવી તે નજ કરવી આ તેનો મુદ્રાલેખ હતો.

જ્યારે રાણા પ્રતાપ રાજ્યસિંહાસન પર આરૂઢ થયા, અને જગમલને તેના સામા બેસવું પડયું તેથી નારાજ થઇ જગમલ પોતાના કુટુંબને લઇ ગોગુંદાથી નીકળી જહાજપુર આવ્યો, ત્યાં અજમેરના સુબાને મલ્યો. જેથી સુબાએ તેના બાળ બચ્ચાં સાથે રહેવાની આજ્ઞા આપી, અને જહાજપુર પ્રગણું તેને પેટામાં લખી આપ્યું. પછી જગમલ્લે અકબર બાદશાહ પાસે જઇ બધી હકીકત કહી તેથી અકબરે જગમલને જહાજપુરનું પ્રગણું જાગીરમાં આપ્યું.

મહારાણા પ્રતાપસિંહ કુમલમેરમાં રહીને મેવાડનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા, આ ખબર બાદશાહ અકબરને મળી. તેથી પોતે લશ્કર લઇ સિદ્ધપુર તરફ કુચ કરી અને વિક્રમ સંવત ૧૬૨૯ માં ગુજરાત પર ફત્તેહ કરીને ફોજ ડુંગરપુર અને ઉદયપુર તરફ મોકલી. અને તે ફોજનો સેનાપતિ આંબેરનો કુંવર માનસિંહ હતો. અને તેની સાથે બીજા ઘણાજ સરદારો, સામંતો, અને મુસલમાનો હતા, અને આંબેરના રાજા ભારમલનો નાનો છોકરો જગન્નનાથ, કચ્છવાહા, રાજાગોપાળ, તથા બુંદીના રાવ, (હાડા) ભોજ વીગેરે પણ હતા. અકબરે હુકમ આપ્યો હતો ' કે જે બાદશાહની સેવા કબુલ કરે તેની સાથે સંધી કરી સ્વાગત કરો ? અને જે પ્રતિકુળ બને તેને જમીન દોસ્ત કરો ' આવો હુકમ લઈ માનસિંહ નીકળ્યા હતા અને ડુંગરપુર આવ્યા, અને ત્યાંના રાવલ આશકરણ સાથે લડાઈ કરી ડુંગરપુર કબજે કર્યું, એટલે રાવલ આશકરણ પહાડોમાં ચાલ્યો ગયો. માનસિંહ ડુંગરપુરને કબજામાં લઇને વધારાની ફોજ અજમેર મોકલી અને જરૂરી ફોજ લઇને પોતે મહારાણા પ્રતાપને સમજાવવા સં. ૧૬૩૦ માં પ્રથમ અષાડમાસમાં આવ્યો અને રાણા પ્રતાપને સમજાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં માનસિંહ પોતાના ઉદ્યમમાં ફળીભૂત થયો નહીં.

પ્રતાપ અને માનસિંહનો સંવાદ

(લાવણી)

માનસિંહ–

સુણો રાણા પ્રતાપ, હઠ તમારી દૂર કરો,
દિલ્હી શાહ અકબરની, સત્તા તણો તમે સ્વીકાર કરો,
આજે ઈશ્વરની કૃપાથી, અકબરની વાહ વાહ થતી,
ભારત માતાની લક્ષ્મી, પણ શાહ તણા ચરણે ઢળતી, ૪૨

પ્રતાપ–

નથી જોઈતી લક્ષ્મી મારે, નથી વૈભવની આશ રહી,
મુજ દેશ તણી રક્ષા સિવાય. અન્ય ચીજની ઇચ્છા નહીં,
ભલે બાદશાહ હોય તમારો, મારો કોઇ બાદશાહ જ નહીં,
મારો બાદશાહ છે 'એકલીંગજી' એના સિવાય શીર ઝુકે નહીં. ૪૩

માનસિંહ–

દેશ તણા મોટા ભૂપાળો, શાહ તણા ચર્ણે પડતાં,
થઈ કૃપાળુ શાહના એતો, સુખ વૈભવને ભોગવતા,
જેના નામે કાબુલ મુલતાનની, ધરણી પણ ધ્રુજે છે,
કૃપા શાહની મેળવવાને, આવી સર્વંશ સોંપે છે. ૪૪

પ્રતાપ–

ભલે ભૂપાળો મોટા નમતા, પણ આ ભુપાળ નહીં નમશે,
મેવાડનો પણ નાનો બાળક, કદિ ગુલામી નહી ખમશે,
જીવશે મરશે તો પણ કહું છું. મેવાડ માટે તે જીવશે,
સાચો મેવાડી વૈભવ કેરી, પરવા નહીં લેશજ કરશે. ૪૫

માનસિંહ–

દેશ તણી ભકિતના ખોટા, બાના પ્રતાપ ન કરશો,
કઇ શકિત પર ઘમંડ આટલો, ભવિષ્યનો કંઈ ખ્યાલ ધરશો,
નથી જ લક્ષ્મી નથી જ સાધન, કયાં સુધી સામા ટકશો.
છેવટ ટેક મુકીને રાણા, શાહતણા ચર્ણે નમશો. ૪૬

પ્રતાપ–

વાઘણ કેરાં દુધ કદાપિ, અન્ય ધાતુમાં ટકશે નહીં,
શાહ અકબરને રાણા જેવો, જવાબ દેનાર જડશે નહીં,
સિંહ કદાપિ ન ચરશે ચારો, બોલ્યું કદિ પણ ફરશે નહીં.
એવા શિયાળવા આવે હજારો, પ્રતાપ કોઈથી ડરશે નહીં. ૪૭

માનસિંહ–

છેવટ કહું છું પ્રતાપ માનો, ઉધ્ધતાઇને દુર કરો,
ભલે સત્તા ન સ્વીકારો તો, મીત્રતાઈને કબુલ કરો,
કહ્યું માનો આ માનસિંહનું, આવ્યો સમય વધાવી લ્યો.
ઘેર બેઠે ગંગા આવી છે. સ્નાન કરી સ્વીકારી લો. ૪૮

પ્રતાપ–

કહ્યું માનુ શું માનસિંહજી, કહો વૈભવને શું જ કરૂં,
માન વગરનું જીવન જીવી, કીયા મુખે ઉજળો જ ફરૂં,
બાપ્પા રાવલની કીર્તિનો, નાશ જ મારા હાથે કરૂં,
ક્ષત્રિય કુળ દીપક કહેવાતો, થઈ અંગાર હાથેજ બળું, ૪૯

તમે જ બેટી બેનો આપી, સત્તા વૈભવની લાલચમાં,
ગુલામી ખત લખીને દીધું, શું મુખ લઈ ફરો અવનીમાં,
ક્ષત્રિયો કહેવાતા બહાદુર, આજે ગુલામો થઈને ફરે,
શૂરવીરતા વેચીને આજે, નિજ બેન બેટી અર્પેજ ધરે. ૫૦

માનસિંહ–

નથી સુણવો વિવાદ તમારો, ઝાઝી હઠમાં સાર નહીં,
બાદશાહ અકબર સાથે કરવો, દ્રોહ તેમાં મજાજ નહીં,
સુતેલા સિંહને જ જગાડી, સાર કદાપિ નહીં સાધો,
હજી કહું છું પ્રતાપ માનો, બળીયાથી ન વૈર બાંધો, ૫૧

પ્રતાપ–

જઈ માનસિંહ કહેજો શાહને, પ્રતાપ નમતું દેતો નથી,
સિંહનો બાળક સિંહ સદા રહેશે, શિયાળ કદી બનતો જ નથી.
પ્રતાપની છેવટ છે સુચના, મરતાં સુધી નહીં નમશે,
દરેક મેવાડી નાનો મોટો, સ્વમાન ખાતર તો મરશે. ૫૨

માનસિંહ–

કહો તો અપાવું લાખો કેરી, દોલતની જાગીર ખરી,
સત્તા વભવ એવો અપાવું, જોતાં મન ખુશ થાય ઘડી,
માને કીધું પ્રતાપ માનો, આવી તક ગુમાવશો નહીં,
માન કહે તમ ભલાને માટે, શાહ પ્રેમ સ્વીકારો સહી. ૫૩

પ્રતાપ–

લાખો તણી આવકની જાગીર, વળી સત્તા વૈભવની વાત,
લોભ લાલચમાં ફસે ન પ્રતાપ, પ્રતાપ મારે તેને લાત,
સ્વતંત્રતાનો મંત્ર જ સાચો; એના જેવી કોઇ મિલકત નહીં,
પ્રતાપનો મંત્ર મહા મોંઘો, સ્વમાન ત્યાગી જીવશે નહીં. ૫૪

માનસિંહ–

છેવટ માનો પ્રતાપ હમારૂં, વિનાશનું ન મૂળ બનો,
સામા પગલે આવ્યો કે'વા, ઇશ્વરનો ઉપકાર ગણો,
નહીં માનો તો મેવાડ કેરૂં, ભાવી જરૂર બદલાઈ જાશે,
શાહ અકબર આવીને જાતે, મેવાડ ભસ્મિભૂત કરશે. ૫૫

પ્રતાપ–

ભલે દેશ ભસ્મિભૂત થાય, તો તેની પરવા કરૂં નહીં,
કમર કસી છે ઢાળ તલવારે, પ્રભુ સિવાય ડરૂં નહીં,
પ્રભુ તણો છે સાચો ભરૂસો, શાહ થકી કંઇ વળશે નહીં,
તારા જેવા બિરૂઓથી, પ્રતાપ કદાપિ ડરશે નહીં, ૫૬

માનસિંહ–

સ્વાગત હું ન ચહાતો તમારૂં, જયાં અપમાન તણી ઝડીયો ઝરતી,
શાહ તણા શુદ્ધ પ્રેમતણી, નહીં કિંચીત કિંમત અંકાતી,
આત્મ બળ પર રાખી વિશ્વાસ ખોટો ઘમંડ તો તું કરતો,
થજે તૈયાર તું હવે રાણા, યુદ્ધ આમંત્રણ માન દેતો, ૫૭

પ્રતાપ–

ક્ષત્રિયો તો યુદ્ધની સાથે, ખાંડા કેરા ખેલ કરે,
પ્રજાતણા પ્રતિપાળ રાજવી, પ્રજા માટે જીવે ને મરે,
યુદ્ધ તણું તો દીધું આમંત્રણ, તો સ્વીકાર તેનો હું કરતો,
ભોગી કહે શાહને કહેજે, પ્રતાપ ન કોઇથી ડરતો. ૫૮

આ પ્રમાણે રાણા સાથે માનસિંહે વાદવિવાદ ઘણો ચલાવ્યો, પણ બહાદુર રાણો પોતાના સ્વભાવથી જરાપણ ચલીત ન થતાં બાદશાહના પ્રતિનીધિને યોગ્ય, લાયક અને રવીરને શોભે તેવો જવાબ આપ્યો આખરે માનસિંહ સાથે પ્રતાપને ભોજન કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. પણ પ્રતાપે પેટની બિમારીનું કારણ

બતાવી, ભોજન કરવા ન આવ્યા, ત્યારે માનસિંહે કહાવ્યું કે પેટની બિમારીની દવા મારી પાસે સારામાં સારી છે. આપ આવો તો જલ્દી આરામ થશે. આવો જવાબ માનસિંહે આપ્યો અને કહ્યું કે હું અત્યાર સુધી આપની ભલાઈ ચહાતો હતો પણ હવે ચેતાવું છું કે આપ હોંશિયાર રહેજો. એનો જવાબ મહારાણાએ એવો જ આપ્યો કે આપ આપની તાકાત સાથે જરૂર આવજો. અને તે વખતે આપશ્રીનું સ્વાગત રાણાજી પોતાની તાકાત વડે કરી બતાવશે. આ પ્રમાણે આપ્સ આપસમાં બોલાચાલી થઇ અને માનસિંહ ત્યાંથી પોતાનું સૈન્ય લઈ ચાલ્યો ગયો. એટલે તુરત જ માનસિંહના ઉપયોગ જેટલી ચીજો ખાવાની, અને ચાંદી સોનાના વાસણ, બેસવાની ચટાઇ વિગેરે તમામ સાધન પાણીમાં ફેંકાવી દીધાં. અને જ્યાં માનસિંહ બેઠો હતો તેટલી જમીન પણ ખોદાવી, ગંગાજળ છંટાવી પવિત્ર કરાવી જેટલા રાજપુતો હતા તે બધાએ ફરીવાર સ્નાન કરી કપડાં બદલાવી નાંખ્યા.

દોહરા

રાના સોં ભોજન સમય, ગહિમાન યહ બાન.
હમ કર્યાં જૈં વૈં આપ હુ, જૈવત હો કિન આન, ૫૯

કુંવર આપ આરોગીએ, રાણા ભાખ્યો હેરી.
મોહિ ગરાની સોક છું, અબે ઇ હું ફેરી, ૬૦

કહિ ગરાની કી કુંવર, ભઇ ગરાની જોહી,
અટક નહીં કરદે હુંગો, નૂરણુ રણુ તો હિ, ૬૧

દિયો ઠેલ કાંસો કુંવર, ઉઠે સહીત નિજસાથ,
ચૂલુ આન ભરિ હોં, કહ્યો પૌંછ રૂમાલ ન હાથ. ૬૨

માનસિંહજી પોતાનું થએલું અપમાન સહન ન કરી શકવાથી સીધો અજમેર ચાલ્યો ગયો, બાદશાહ પણ ગુજરાતથી આગળ આવી કયા હતા. માનસિંહે અકબરને ઉદય સાગર પર થએલી વાતચીત કહી સંભળાવી. તેથી અકબરે પાકો નિશ્ચય કર્યો કે 'મેવાડના રાણાને તાબે કરવો જેથી બાદશાહ વિક્રમ સંવત ૧૬૩૨ માં અજમેર આવ્યો. અને મેવાડપર ચઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કરી બાદશાહે કુંવર માનસિંહને મોકલ્યો અને તેની સાથે બીજા કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ અને સામંતોને મોકલ્યા. પાઠકગણ! હવે લડાઇમાં શું થાય છે તે આગળ જાણી શકશો? ગભરાવાની કાંઈ જ જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૭ મું.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ.

કુંવર માનસિંહ શાહી લશ્કર લઇને માંડળગઢ આવી પહોંચ્યો તે વખતે મહારાણા પ્રતાપ પણ કુમ્ભલમેરથી નીકળી “ગોગુંદા ’માં આવી પહોંચ્યા હતા. અને લડાઇના માટે સલાહ–મસલત કરી, મહારાણાની મરજી માંડળગઢ જઇને માનસિંહ સાથે મુકાબલો કરવાની હતી. પણ શુરા સરદારોએ જણાવ્યું કે ‘માનસિંહ પોતાની શક્તિપર આવ્યો નથી. પણ બાદશાહી ફોજ લઇને આવ્યો છે’ માટે, ‘આપણે પહાડમાં રહીને તેને શૂરાતન બતાવવું.’ આખરે આ વાત રાણા પ્રતાપે નક્કી કરી અને તે પ્રમાણે તૈયારી કરવા માંડી.

કુંવર માનસિંહ ઉદય સાગર ઉપર થએલું અપમાન સહન ન કરી શકવાથી તેનો બદલો પુરેપુરો લેવા અને રાણા પ્રતાપને બાદશાહનો ગુલામ બનાવવા માટે પોતે ઘણી ફોજ લઇને રાણા સામે યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો.

મહારાણા પ્રતાપશ્રીએ પણ લડાઇની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી હતી. કુંવર માનસિંહ ‘ભૂતાલ ’ગામમાં થઇને શાહી લશ્કર સહિત ‘ખમનોર’ નજદીક હલદીઘાટમાં પહોંચી ‘બનાસ’ નદીના કિનારા પર છાંવણી નાંખી પડયો હતો. મહારાણા પ્રતાપસિંહ પણ પોતાની ફોજ લઈ ચઢયા હતા. આ બંને ફોજોનો મુકામ લગભગ ત્રણ કોષ સુધી હતો.

વિક્રમ સંવત ૧૬૩૨ માં કુંવર માનસિંહ એક હજાર સ્વાર લઇને શિકાર ખેલવા ગયો હતો, તે વખતે રાણાશ્રીએ ઉદારતા વાપરી તેના પર હલ્લો ન કર્યો, કારણ કે ‘ચેતવણી આપ્યા વગર હલ્લો કરવો તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી’ બીજે દિવસે માનસિંહને મહારાણા પ્રતાપ આવ્યાની ખબર મળી, તેથી વિક્રમ સંવત ૧૬૩૩ માં બીજા જેઠ સુદ ૨ ના રોજ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી કુંવર માનસિંહે પોતાની ફોજની સરદારી જે જે સામંત–સરદારોને આપવાની હતી તે તેને આપીને તૈયાર થયો. તેમજ મહારાણા પ્રતાપે પણ પોતાની ફોજની વહેંચણી કરી સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હતી. લડાઈ પુરજોસમાં ચાલી રહી. આ યુદ્ધમાં શાહી ફોજના મોટા મોટા સરદારો જમીન દોસ્ત થઈ ગયા અને કેટલાક ભાગવા લાગ્યા, જેથી રાણાની ફોજે બાદશાહની ફોજને ઘણી જ હંફાવી નાંખી. વળી મહારાણા તરફથી ‘લુહા’ હાથી અને શાહ તરફથી ‘રાજમુકતા’ હાથી લડવા લાગ્યા શાહી હાથી ભાગવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં રાણાના હાથીના માવતને ગોળી લાગવાથી માવત મરી ગયો અને હાથી પાછો

ભાગવા માંડયો. ફરીને રાણા તરફથી 'રામપ્રસાદ' હાથી અને શાહનો 'ગજરાજ' હાથીને લડાઇ થઇ. આ વખતે 'રામપ્રસાદ' હાથીના માવતને ગોળી લાગવાથી મરી ગયો. અને હાથી શાહ ફોજના હાથમાં આવ્યો.

આ લડાઇમાં મહારાણા તરફથી જયમલનો પુત્ર રાઠોડ રામદાસ, કછવાહે-જગન્નનાથ, લડાઇમાં માર્યા ગયા, તથા ઝાલા માનસિંહ, ગ્વાલીયરના રાજા રામસિંહ પોતાના ત્રણે પુત્રની સાથે ઘણી બહાદુરી બતાવીને માર્યા ગયા, આ યુદ્ધમાં ચારણ-બારોટ જૈસા તથા કેશવ પણ માર્યા ગયા હતા. યુદ્ધ ધીમુ પડવા આવ્યું હતું.

પરંતુ તે વખતે 'ડોડીઆ' ઠાકોર ભિમસિંહે પોતાનો ઘોડો કુંવર માનસિંહ પર ઉડાડયો અને બોલ્યો કે 'માનસિંહ સંભાળજે આ ભિમસિંહ આવ્યો છે.' આ પ્રમાણે ભિમસિંહે ઘણી જ બહાદુરી બતાવી પણ ઘાયલ થઇ ગયો તેથી આખરે મહારાણા પ્રતાપને પોતાનો 'ચેતક' નામનો ઘોડો ઉડાવવાનો સમય આવ્યો. તેથી કુંવર માનસિંહને કહ્યું કે 'જેટલી બને તેટલી બહાદુરી બતલાવો.'

પ્રતાપસિંહે માનસિંહ ઉપર પોતાનો ભાલો માર્યો, પણ સુભાગ્યે તેના હાથીનો હોદ્દો લોહનાં જાડાં પતરાંથી મઢેલો હતો તેના ઉપર રાણાનો ભાલો વાગ્યો. તેથી તે બચી ગયો. જેથી પ્રતાપસિંહની બરછીનો ઘાવ હાથીની સુંઢ ઉપર વાગવાથી હાથી જખમી થયો. 'ચેતક' ઘોડાએ હાથીની સુંઢ પર પોતાના બે પગ ભીડાવ્યા, અને હાથીના આગલા ભાગમાં તલવાર હતી તે વાગવાથી ઘોડાનો પાછલો પગ કપાઈ ગયો. મહારાણાએ ઘોડાને સંભાળી લીધો, અને પ્રતાપનું તમામ કામ પાર પડી ગયું અને શાહી ફોજની હાર થઇ તેથી ભાગી ગઇ તે ભાગીને પાંચ છ કોસ સુધી ચાલી નીકળી હતી.

છપ્પો

હલદીઘાટનું યુદ્ધ ખરે, ધરણી ધ્રુજાવે
કાયર કંપી જાય, શૂરવીર મોજ મનાવે,
ખેલે ખાંડાના ખેલ, નહીં બીક મોતની ધરતા,
શૂરા ચડે સંગ્રામ કત્લ દુશ્મનની કરતાં,
માતૃભૂમિ મેવાડની, જ્યાં શૂરવીરોની ખાણુ છે.
કહે 'ભોગી' આ યુદ્ધમાં, નહીં કાયરના અહીં કામ છે. ૬૩

છપ્પો

દઇ દુશ્મન ને ત્રાડ, ક્ષત્રિયો ખેલતાં ખાંડા
માતૃભૂમિ ને માટ, થયા તે આજે ગાંડા,

હોમાતા શૂરવીર, નહીં પાય પાછો ધરતાં,
કરતાં યવન સંહાર, નહીં તે કાયર બનતાં,
શાહી લશ્કર ભાગતુ, પ્રાણુ ને જ બચાવવા,
કહે ભોગી રણુવીરોએ, લશ્કર માંડયું કાપવા ૬૪

છપ્પો

હાથી હાથી સામસામા, તો એવા લડતા.
દેખી શૂરવીરો હૃદયમાં, અતિ હરખાતા,
બહાદુર ' ચેતક ' અશ્વ શૂરાતન ખુબ બતાવે,
શાહ હાથીની સુંઢ મહીં, તે પગ ભીડાવે.
તલવાર ' ચેતક ' ને વાગતી, પગ કપાઇ જાય છે,
કહે ' ભોગી ' શાહ ફોજ પણુ આખર પરાજય થાય છે. ૬૫

છપ્પો

પ્રતાપ કેરૂં શૌર્ય જોઇ, ને શાહ તો ચમકે,
લડતો એ રણુધીર, કાયરતો દેખી કંપે;
હતો મહાબળવાન, મ્લેચ્છની કત્લજ કરતો,
ધરી હાથ શમશેર, રણુમાં મસ્તજ ફરતો;
કરતો કત્લજ કારમી, શાહ છેવટ ગભરાય છે,
કહે ભોગીલાલ તે ઘડી, માનસિંહ ચાલ્યો જાય છે. ૬૬

જ્યાં શાહી ફોજ ભાગતી ચાલી જાય છે. ત્યાં તો શાહી ચંદાવત્ એકદમ આગળ આવી કહે છે કે શાહ અકબર આવી ગયા, તેથી ફોજમાં મજબુતાઇ આવે છે અને મેવાડી ફોજમાં સાધારણુ હતાસપણું આવી ગયું. ' પાનવડના ભીલોનો સરદાર પુંજારાણુા લડાઇની શરૂઆતમાં ભાગી ગયો, મહારાણુાએ પોતાનો ઘોડો ' ગૌગુંદી ' તરફ જવા દીધો, અને રાણુાની પુંઠે બે મુસલમાનો પડયા. આ વખતે મહારાણુા પ્રતાપનો નાનો ભાઇ શક્તિકુમાર શાહી ફોજમાં હાજર હતો, અને શાહી સરદારોની મદદ માટે આગળ દોડી રહ્યો હતો, ત્યાં તો તેનો વિચાર બદલાઇ ગયો. અને પોતાના ભાઇ મહારાણુા પ્રતાપની મદદના માટેઆંતરીક ભાવ થયો. આ વખતે બંને મુસલમાન સરદારોને શકિતસિંહે મારી નાંખ્યા, આ બંને અમીરોના નામ મેવાડની કિત્તાબમાં ખુરાસાનખાં તથા મુલ્તાનખાં લખ્યા છે.

શકિતસિંહે પોતાના ભાઇને અવાજ કર્યો કે આપ કેવી રીતે જઇ શકશો. આપનો ઘોડો તો જુઓ, મહારાણુાએ પોતાના ભાઇનો અવાજ સાંભળી ઘોડો

રોકયો, અને બંને ભાઇ સાથ સાથમાં મળ્યા, અને શકિતસિંહે બંને મુસલમાનોને મારી નાંખ્યાની હકીકત કહી. મહારાણાનો 'ચેતક' નામના ઘોડાનો પગ કપાઈ ગયો હતો, અને પોતે પણ ઘણો જ જખમી હતો. છતાં પણ 'ચેતકે' પોતાના ધણીને નદીની સામે પાર લાવી મુકયો હતો. તે વખતે 'ચેતક' ફક્ત એકજ છલંગથી આખી નદી કુદી ગયો હતો. એટલે તેને પગે વધારે વેદના થવાથી ત્યાંજ મરણ પામ્યો, ત્યારે શકિતસિંહે પોતાનો ઘોડો આપ્યો અને રાણા તેના પર સ્વાર થઈ ચાલ્યા ગયા. જે જગ્યાએ તુરંગરાજ ચેતકે પ્રાણ છોડયા હતા ત્યાં એક ચબુતરો બાંધવામાં આવ્યો આ ચબુતરો અદ્યાપિ 'ચેતકનો ચબુતરો' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ચબુતરો વર્તમાન ઝાલોરની અત્યંત નીકટ આવેલો છે.

જ્યારે શાહ અને પ્રતાપનું યુદ્ધ થયું ત્યારે પ્રતાપ પાસે ફક્ત વીસ હજાર સ્વાર, અને થોડું પાયદળ સૈન્ય હતું. એમાં ફક્ત આઠ હજાર બચ્યા હતા. આખરે યશ તો શાહી ફોજનો થયો તેમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. પણ સાચી વાત તો એ છે કે બંનેમાં લડવાની તાકાત રહી ન હતી. પણ અકબર શાહનો પ્રતિનિધી માનસિંહ પ્રતાપને જીતી શકયો નહીં અને જેવો આવ્યો તેવો પાછો ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું

મહારાણા પ્રતાપની પાછળ માનસિંહ

કુંવર માનસિંહ મહારાણાની પાછળ પોતાની બહાદુરી બતાવવા ચાલ્યો પણ તેને વીલે મોંઢે પાછું ફરવું પડયું. તે પોતે 'ગોગુંદા' માં થાણું કરી પાકો બંદોબસ્ત કરી પોતે અજમેર ચાલ્યો ગયો. અને મહારાણા પ્રતાપ પોતાના જખમી થએલા સરદારોની માવજતમાં પડયા હતા. તેથી રાણાની મુલાકાત માનસિંહને થઇ નહીં.

જ્યારે માનસિંહ અજમેર ગયો તે વખતે શાહ અકબરે તેને ઘણીજ ઇજ્જતથી માન આપ્યું અને બાદશાહ ઘણોજ ખુશી થયો. આ લડાઈ વિક્રમ સંવત ૧૬૩૩ ના બીજા જેઠ સુદમાં થઇ હતી. આ વખતે શાહ અકબરે કેટલાક સુધારાઓ[૩૧] કર્યા હતા.

---

૩૧. સં. ૧૬૩૯ સને. ૧૫૮૨ બિમારીના કારણથી શરાબ પીવાની છુટ આપી હતી અને તેના સારૂ એક કલાલની દુકાન કાયમ કરી હતી અને શરાબ લઈ જવાવાળાનું નામ લખવામાં આવતું હતું, અગર કોઇ વધારે પીએ, તોફાન કરે તો તેને સજા આપવામાં આવતી હતી. બજારૂ ઓરતો ને શહેર બહાર રહેવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે બજારનું નામ 'શેતાન-પુરા' પાડવામાં આવ્યું હતું. તે બજાર ઉપર દેખરેખ રાખવા એક દરોગો નિમવામાં આવ્યો હતો. તે આવવા જવાવાળાઓના નામ લખતો હતો, અને તેમાં કોઇ સરદાર અગર અમલદાર નું નામ જવા આવવામાં આવતું તેને સખ્ત કેદ ની સજા કરવામાં આવતી હતી. એક વખત બિરબલનું નામ આવ્યુ હતું અને જાગીરમાં હાજરીનું ફરમાન કાઢયું. તે વખતે બિરબલ જોગી થવાનો વિચાર કરતો હતો પણ છેવટે ગુન્હો માફ કર્યો હતો. આ સિવાય બીજો કાયદો એ હતો કે છોકરાની સોળ વરસ અને છોકરીની ચૌદ વરસની ઉંમર હોય તોજ લગ્ન થઇ શકતા હતા તેનું કારણ એ હતું કે નાની ઉમરના લગ્નથી પ્રજા નિરમાલ્ય અને નિસ્તેજ પેદા થાય છે. વિ. સં. ૧૬૪૦ ઇ. સને ૧૮૫૩માં દરેક રવિવારના દિવસે કોઈ પણ જીવની હીંસા ન કરવાનું ફરમાન કાઢયું હતું. અને તેનો સખ્ત રીતે અમલ કરવામાં આવતો હતો. વિ. સં. ૧૬૪૪ સને ૧૫૮૭ માં એવો કાયદો ઘડયો હતો. કે કોઈ પણ મનુષ્ય એકથી વધારે સ્ત્રી પરણી શકે નહીં. અને વિધવા ઓરત બીજીવાર પરણવા માગે તો તેને કોઇ રોકી ન શકે. પરંતુ ચાલીસ વરસ બાદ વિધવા બીજી વખત વિવાહ ન કરી શકે. હિન્દુ મર્દોની સાથે કોઇ ઓરત જબરજસ્તીથી સતી ન થાય અને નાની ઉંમરની હોય અને પોતાના પતિ પાસે ગઇ ન હોય તેને રાજ્ય તરફથી સતી ન થવા દેવી.

આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વહી ગયા, અને તે પછી સરદારોને જબરજસ્તીથી ફોજની સાથે 'ગૌગુંદા' પર રાખ્યા હતા, અને બાદશાહ અકબરે ઘણા અમીરોને પણ પાછા 'ગૌગુંદા' પર મોકલ્યા, પરંતુ રાણા પ્રતાપે ભીલ લોકોની સહાયથી તમામ પહાડી નાકા બંધ કરી નાંખ્યા હતા. જેથી શાહી ફોજને કોઈ જાતનો સામાન કે ખાવાનું મળી શકતું નહીં. આવી રીતે શાહી ફોજ પર ખુબ આક્રમણ કરી ઘણા યવનોને મરણ ને શરણ કર્યાં હતાં. છેવટે શાહી ફોજ ને ખાવાનું તથા પીવાનું ન મળવાથી ગભરાઈ ગઇ અને મેવાડના રાજપુતોથી લડતાં લડતાં પહાડમાંથી નીકળી બાદશાહની પાસે અજમેર પહોંચી ગયા. તેથી બાદશાહ ફોજ પર બહુ ગુસ્સે થયા. જ્યારે પોતે બધી હકીકત થી વાકફેગાર થયા, ત્યારે તેમનો ગુસ્સો શાંત થયો અને સમજ્યા કે પોતાનું શાહી ફોજ નિર્દોષ છે.

મહારાણા પ્રતાપ 'કાલ્યારી' ગામથી 'ગૌગુંદા' થઈ 'મઝેરા' ગામમાં 'રાણેરાવ' તલાવની પાળ પર પહોંચી ગયા તથા મેવાડમાં ફોજ મોકલાવી અને બાદશાહી થાણદારોને કાઢી મુકયા અને પોતાનો અમલ ચાલુ કર્યો 'ગૌગુંદા' થાણાપર મોંડાણ કુંવાવત ને રાખીને મહારાણા [૩૨]કુમ્ભલમેરના કિલ્લામાં આવી ગયા અને મહેતા નર્મદ ને ત્યાંનો કિલ્લેદાર બનાવ્યો.

જ્યારે આ ખબર પાદશાહને મળી ત્યારે બાદશાહ ઘણો જ ગુસ્સે થયો. અને એ તરતજ મેવાડની તરફ આવ્યો. મહારાણાએ પણ કુમ્ભલમેરના કિલ્લામાં લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.

મહારાણા પ્રતાપના સસરા ઇડરવાળા રાવ નારાયણદાસ એ પણ રાણાના કહેવા મુજબ બાદશાહી થાણા ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યો. બાદશાહ અકબરે આ હકીકત સાંભળી પોતાની બધી ફોજને બરાબર તૈયાર કરી 'ગૌગુંદા' ગામ તરફ રવાના થયો. અને રાણા પ્રતાપની ફોજ પહેલા યુદ્ધમાં ઘણી મરણ પામેલી તેથી તેમની સામે મુકાબલો કરવાની તક નહોતી પણ છુટા છવાયા હુમલા કરતા હતા અને પોતાના સસરા નારાયણદાસને સાથે રાખી પહાડોમાં યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું.

બાદશાહે પણ પોતાની ફોજને પહાડોમાં મોકલી, જેમાં કુતુબુદ્દીનખાં, રાજા ભગવાનદાસ તથા કુંવર માનસિંહ સાથમાં હતા. તે પછી બાદશાહે ઇડર

૩૨. આને કમલમેર પણ કહે છે.

તરફ ઘણા યવન સરદારોની સાથે ફોજ મોકલી. ઈડરની સરહદ ઉપર રાણા પ્રતાપસિંહ અને રાવ નારાયણદાસે મુકાબલો કર્યો, યવન ફોજ ઘણી જ કપાઇ ગઈ તેમજ રાણાની ફોજ પણ ઘણી લડાઇમાં કામ આવી ગઈ આખરે બાદશાહે ઈડર કબજે કર્યું.

મેવાડમાં બાદશાહ અકબરે 'ગોગુંદા' થી વાંસવાડા તરફ કુચ કરી ત્યાં 'વાંસવાડા' ના રાવલ પ્રતાપસિંહ અને 'ડુંગરપુર' ના રાવલ આશકરણ પહેલીવાર રાજા ભગવાનદાસની સાથે બાદશાહની હજુરમાં હાજર થયા, અને બાદશાહ પોતાના થાણા તે તરફ જમાવી આગળ વધ્યો.

વિક્રમ સં. ૧૬૩૫ ઈ. સ. ૧૫૭૮ ના માર્ચ માસમાં બાદશાહ અકબરે મોટી ફોજની સાથે શાહબાજખાંને મેવાડમાં કુમ્ભલમેરના કિલ્લા તરફ રવાના કર્યો ત્યારે શાહબાજખાં ને શક પેદા થયો કે રાજા ભગવાનદાસ અને કુંવર માનસિંહ સાથે હોવાથી તેમજ તેઓ રાજપુત હોવાથી અંદર અંદર સલાહ કરી શાહીફોજને ફસાવશે. તેથી તે બંને જણને બાદશાહી ફોજમાં રવાના કર્યા અને પોતાની સાથે બહેરામખાંના બેટા મિર્જાખાં ([૩૩]ખાનખાનાન) અને સરીફખાં વિગેરેને સાથે લીધા, મહારાણા પ્રતાપસિંહ આ વખતે કિલ્લા પર મોજુદ હતા રાજપુત લોક પહાડની ઘાટીમાં હુમલા કરવા લાગ્યા હતા.

એક વખત મેવાડીઓએ રાતના હલ્લો કરી શાહીના ચાર હાથી કબજે કર્યા, અને રાણાજીને નજર કર્યા પછી શાહી ફોજના કિલ્લે પર નાકા બંધી કરી રસ્તો રોકી રાખ્યો. ત્યારે રાણાએ અરજ કરી કે આપણે કિલ્લામાં સારી રીતે લડી શકીશું. માટે આપ જો મરી જશો તો મેવાડની લાજ રાખે તેવા કોઈ નહીં રહે. આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપે સમજાવી બહાર જવાને તૈયાર કર્યા. અને કિલ્લામાં અક્ષયરાજના બેટા ભાણાને કિલ્લેદાર બનાવ્યો, મહારાણા કિલ્લામાંથી નીકળી રાણપુર આવીને રોકાયા. અને ત્યાંથી રવાના થઇને ઇડર તરફ 'ચૂલીઆ' ગામમાં પહોંચ્યા. આખરે બાદશાહી ફોજે કિલ્લાપર ઘણી જુલમાટ ભર્યું આક્રમણ કર્યું, અને ઘણા યવનો અને રાજપૂતો માર્યા ગયા. છેવટે શાહબાજખાંની ફોજે દરવાજાના કિલ્લા પર ચઢી દરવાજાના કમાડ ઉઘાડી નાંખ્યા. અને હજારો વીર રાજપુતોએ મેવાડની સ્વતંત્રતા ખાતર પોતાના પ્રાણના બળીદાન આપ્યા. અને શાહબાજખાંએ ફતેહની સાથે કુમ્ભલમેરનો કિલ્લો કબજે કર્યો. અને બાદશાહી ઝંડા કાયમ કર્યા.

૩૩. બહેરામખાંના પુત્ર મીરજાખાંને 'ખાનખાનાન' ની પદવી મળી હતી, આ પદવી અતિ ઉચ્ચ કોટીની ગણાય છે.

કુમ્ભલમેરના કિલ્લાની ફતેહ વિક્રમ સં. ૧૬૩૫ ના અષાડ વદ ૦)) અને ઇ. સને ૧૫૭૮ તા. ૩ જુનને દિવસે થઇ હતી. આ કિલ્લો વિ. સંવત ૧૫૦૯ માં બનાવ્યો હતો. અને આજ સુધી તે કિલ્લા ઉપર કોઇ પણ દુશ્મનનો કબજો થયો ન હતો. શાહબાજખાં કિલ્લા પર બરાબર બંદોબસ્ત કરી પોતે ગોગુંદાના કિલ્લા પર રવાના થયો.

મહારાણા પ્રતાપ પોતાની ટેકમાં અડગ નિશ્ચય હતા. વળી તેઓ જે રાજપુતોએ બાદશાહની સાથે બેન, બેટીઓ આપી હતી તેમની સાથેનો સંબંધ પણ ત્યાગ કર્યો હતો તે સર્વને અડગ રીતે નભાવી રહ્યા હતા.

મહારાણા પ્રતાપને બાદશાહ અકબરે ઘણી વખત સંધીનું કહેણુ મોકલ્યું હતું, પણ રાણાજીએ તેનો જવાબ સૂર્યવંશી રાજપુતને શોભે તેવો જ આપ્યો હતો. 'મુગલ લુટારૂઓ સાથે સંધી થઇ શકે જ નહીં. સૂર્યવંશી પોતાના બાહુ બળ ઉપર ઝઝુમે છે અને પોતાને પોતાના દેશના બાંધવો 'મેવાડી' પર સંપૂર્ણ ભરૂસો છે.'

પોતાની માતૃભૂમિની પરાધિનતાની ખપ્પરમાં રાણાજીને કોઇ પણ માણુસ હોમી શકવા તૈયાર નથી. બાદશાહ અકબર પાસે અગણિત સૈન્ય હતું, લક્ષ્મી પણ હતી, અને દરેક જાતના સાધનો તેની પાસે મોજુદ હતા. ત્યારે રાણા પ્રતાપ પાસે કેવળ પોતાના આત્મ બળ અને પોતાની ભુજા બળ પર સંપૂર્ણ ભરૂસો હતો. અને કોઇ પણ રીતે પોતે કોઇ પણ જાતની લાલચને વશ થઇને પોતાની ટેક તજે તેમ નહોતા. આ સ્થિતિમાં કયા હિન્દવાસીને પ્રતાપ માટે માન ન ઉપજે ?

આ પ્રમાણે પ્રતાપની પ્રશંશા શત્રુઓના લખેલા ગ્રન્થોમાં પણ ઘણા ઉંચ ભાવથી કરેલી છે. જ્યારે પ્રતાપને ચિત્તોડનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. ત્યારે પોતાની જાત પર તેને ઘણોજ ક્રોધ અને આઘાત થયો હતો. પણ 'જેવી ભાવીની મરજી' તેમ માની આત્માને સંતોષ આપતો હતો. પરંતુ પ્રતાપ પોતાના આત્માને સંતોષ આપી શકયો જ નહીં એટલે તેને એક ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરવા વિચાર કર્યો, અને તે પ્રતિજ્ઞા પણ જેવી તેવી નહીં પણ આકરી અને ત્યાગની હતી.

આ વખતે રાણા પ્રતાપે બધા પોતાના શૂરવીર સામંતો અને સરદારો તથા પટાવતોનો મોટો દરબાર ભર્યો અને પૂરોહીતજીને બોલાવ્યા. અને પોતે પોતાના આસન પર બિરાજમાન થયા અને બોલ્યા કે—

દોહરા

સોગન કરો શૂરવીર સૌ, નિજ માતૃભૂમિ કારણે,
પ્રતિજ્ઞા એવી કરો, અર્પીશુ મોંઘા પ્રાણને. ૬૭
ચિત્તોડને લીધા વિના, સોનાના થાળમાં જમશું નહીં.
બીછાના સુંદર ત્યાગીને, દર્ભમાં પોઢશું સહી. ૬૮
ઝુંપડીમાં રહીશું સદા, અલંકારને સજશું નહીં.
સ્વતંત્રતાને ત્યાગીને, નામરદ કદિ બનશું નહીં. ૬૯
દાઢી મૂછ કેરા બાલની, કરીએ નહીં હજામત કદા.
જીવશું મરશું મેવાડ માટે, સહાય જગદંબા સર્વદા. ૭૦

ઉપર મુજબ પ્રતિજ્ઞા રાણાજીએ સર્વને સંબોધીને વર્ણવી તેથી દરેક શૂરવીર સરદારોએ મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને સર્વે પ્રતિજ્ઞાઓને પ્રાણાન્તે પાળવા કબુલ થયા જેથી પુરોહીતે દરેકને પ્રતિજ્ઞા આપી તે દરેકે પ્રતિજ્ઞા ઘણા પ્રેમથી ભાતૃપ્રેમથી લીધી અને સભા વિસરજીત થતાં ‘મેવાડનો જય,’ ‘મહારાણા પ્રતાપનો જય’ એવા ઘોષથી મેવાડ ગાજી ઉઠયું હતું.

રાજપુતાનાના મેવાડને દરેક ઇતિહાસકારો વખાણી ગયા છે અને હજી વખાણતાં જ આવે છે. કારણ કે જગતમાં જીવનના ઘડતરનો નમુનો કંઇ પણ બતાવ્યો હોય તો તે મેવાડે જ બતાવ્યો છે. અને તે નમુનો ‘સ્વમાન’ અને ‘સ્વતંત્રતા’ નો જ.

દોહરા

સમુદ્ર મુકે મર્યાદા ને, વળી જો ઉગે પશ્ચિમ સૂર
સંત કદી જો સંયમ ત્યાગે, વળી વહે નદીના અવળા પૂર ૭૧
આવે આફત મહા ભયંકર, જગત બધુ ભલે બદલાઈ જાય,
સ્નેહી ભલે છો દુશ્મન બનતા, ભલે ગ્રહો વાંકા મૂજ થાય. ૭૨
ગમે તેવા સંજોગો માંહી, વિકટ પંથ ગ્રહી સદાય,
આફત આવે ગમે તેવી, પણ શૂરવીર કદી નહી ગભરાય, ૭૩
પ્રતાપ બોલે સભા સમક્ષ, લીધા વચન તે શીરને સાટ
મેવાડ માટે બહાદુર બનશુ, દુશ્મન કેરા ઘડશું ઘાટ, ૭૪
કહે ભોગીલાલ સૂર્યવંશીની, સ્વતંત્રતા તો કદી ન જાય,
ધર્મ પરાયણ જ્યાં છે રાજવી, ત્યાં શત્રુજન તો ભાગી જાય. ૭૫

આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપની અડગ ટેક અને સાહસીકતા પોતાના જીવનમાં અણુમોલ હતા, જેને પોતાના જીવનનું ઘડતર એટલું બધું સંયમી અને પવિત્ર બનાવ્યું હતું કે તે આજના રાજામાં મળવું ઘણું મુશ્કેલ છે. છતાં પણ

શાહ અકબરે કોઈ પણ સંયોગોથી રાણા પ્રતાપને નમાવવો અને પોતાના તાબાનો રાજા કરવો એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

આ તરફ મહારાણા પ્રતાપે પણ હતભાગી મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવા સારૂં કોઇ પણ રાજપુતની સહાયતા વગર પોતે શાહ અકબરની સામે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધન્ય છે એ મહારાણા પ્રતાપને! રાણા પ્રતાપનું સૈન્ય અકબરના સૈન્યના મુકાબલા આગળ કાંઇ પણ વિસાતમાં ન ગણાય કયાં સમુદ્ર અને કયાં ખાબોચીયું. આટલો બધો તફાવત સૈન્યમાં હતો પણ જેનું 'આત્મબળ મજબુત તેનું સૈન્ય પણ મજબુત' તેને સૈન્યની જરૂર હોતી નથી ફક્ત આત્માની નિશ્ચળતા અને નીખાલસતાની જરૂર છે.

આ વખતે દરેક રજપુતો પોતાની વ્હાલી માતૃભૂમી મેવાડને માટે પોતાના પ્રાણની આહુતી આપવા તૈયાર થયા હતા. રાજપુતોનું સૈન્ય પણ હજારોની સંખ્યામાં તૈયાર થયું ત્યાં અકબરે પોતાનું મુખ્ય સૈન્ય અજમેરમાં મુકી પ્રતાપની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો અકબરે યુદ્ધની એટલી પ્રચંડ તૈયારી કરી હતી કે મેવાડના રાજા માલદેવ પણ રાજા ભગવાનદાસની પેઠે શરણે થયા. તેને પૂર્વે શેરશાહના પ્રચંડ સૈન્યને વ્યર્થ કર્યું હતું. તેને મેડતા અને જોધપુર ઉપર અકબર શાહે કરેલા આક્રમણોને નિષ્ફળ કરવાની ચેષ્ઠા કરી હતી તેને અત્યાર પર્યન્ત ખરો રાજપુત બચ્ચો માનવામાં આવતો હતો તેનું સમસ્ત સાહસ અને તેજ દુર્ભાગ્યવસાત કોણ જાણે કયાં ચાલ્યું ગયું. એટલું જ નહીં પણ પોતે પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહને વિવિધ પ્રકારની ભેટો આપીને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો.

આ વખતે અકબર અજમેર જતો હતો અને ઉદયસિંહનો મેળાપ નાગોર નામના નગરની સ્થળે થયો. બાદશાહે તેનો આદર સહિત ભેટનો સ્વીકાર કર્યો અને રાજકુમાર ઉદયસિંહને રાજાની પદવી આપી આ સમયથી મારવાડના રાવો રાજા કહેવાયા. ઉદયસિંહનું શરીર ઘણું સ્થુલ હતું અતરે જણાવવું ઉચિત્ત છે કે રાઠોડની રાજદ્વારી, ઉન્નતિનો પાયો આ સમયથી નંખાયો. આ વખતથી તેઓ બાદશાહના જમણા હાથ તરફનું આસન પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. પરંતુ વિચિત્ર, કુળ-મર્યાદા ઉપર પાણી ફેરવીને મારવાડના રાજાએ જે સન્માન વેચાતું લીધું હતું. તે શું બરાબર હતું? નહી જ. સૂર્યવંશીની બરાબરી તો કોઈ રાજપુત કરી શકશે નહીં. ચાહે તેટલો વભવશાળી રાજવી હોય પણ જ્યાં ગુલામી ખત પર સહી કરનારની કિંમત આખરે સહી કરનારા જ સમજી લે.

ઉદયસિંહે સૌથી પહેલાં એક તિરસ્કાર ભર્યું દ્રશ્ય એ કર્યું કે--પોતાની બ્હેન જોધબા[૩૪] નામની કન્યાને પરણાવી. જોધબા પરણાવવાના બદલામાં રાજપુત કુળ કલંક ઉદયસિંહને ચાર પ્રગણાઓ મલ્યા, આ ચાર પ્રગણાઓની વાર્ષીક ઉપજ વીસ લાખની હતી. આ પ્રાપ્ત થવાથી મારવાડ રાજ્યની પ્રગતિ પહેલા કરતાં બમણી વધતી ગઈ. અંબર અને મારવાડના કાયર રાજાઓએ જે નાલાયકી ભર્યાં કાર્ય કર્યાં તેની દેખાદેખીથી બીજા રાજપુતો પણ તે પગલે ચાલવા માંડયા અને ઘણાખરા રાજપુતો મુગલોના તાબે થઇ ગયા. સાધારણ માન સન્માન અને ઈલકાબોની મોહદશામાં પોતાની અણમોલ સ્વતંત્રતા વેચી ગુલામ બની ગયા, આ પ્રમાણે રાજસ્થાનનો મોટો ભાગ અકબરના તાબે થઈ ગયો અને હિન્દુ રાજાઓએ મોગલ રાજ્ય ઉપર એટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો કે મુસલમાનોની તવારીખમાં પણ હિન્દુ રાજાઓ મુગલ રાજ્યના સ્થંભો ગણાતા હતા.

હવે બાદશાહ અકબરે બધા હિન્દુ રાજાઓની સાથે રહી વીર પ્રતાપ ઉપર [૩૫]આક્રમણ કરવા વિચાર કર્યો. પહેલાં જે લોકોએ મેવાડના માટે પોતાના

---

૩૪. જોધબાના ગર્ભથી જહાંગીરનો જન્મ થયો હતો. જોધબાનો મકબરો આગ્રાની નીકટ સિકંદ્રાબાદમાં આવેલો છે. અનેક વિદ્વાનનું એવું કથન છે કે રાજપુત રાજાએ પોતાની રાણીથી ઉત્પન્ન થએલી એકે કન્યા મુસલમાન બાદશાહને આપી નહોતી પણ દાસી પુત્રીઓને આપી હતી. (આ ચાર પ્રગણાની વાર્ષીક આવક ગદવાડ ગોદ્વાર ૯૦૦૦૦૦ ઉજ્જયની ૨૪૯૯૧૪ દેવલપુર ૧૮૨૫૦૦ અને બુદનાબર ૨૫૦૦૦૦ ની હતી.

૩૫. આ વખતે કાબુલનું રાજ્ય મોગલ રાજ્યને તાબે હતું. અકબરનો નાનો ભાઇ મીરજા હાકીમ ત્યાંનો સુબો હતો અને મીરજાનો વિચાર કાબુલનું રાજ્ય પચાવી પાડવાનો હતો અને સ્વાધિનતાનો ઝુંડો ખડો કરી દીધો હતો. અકબર શાહે વિદ્રોહ સમાવવા સારૂ માનસિંહને સેનાસહિત કાબુલ મોકલ્યો તે વખતે હિન્દુસ્તાનથી કાબુલ જતાં વચમાં સિન્ધુ નદી આવે છે અને હિન્દુ શાસ્ત્રમાં આ નદિ ઓળંગવાનો નિષેધ કર્યો છે. એમ માનતા હોવાથી આથી રાજા માનસિંહ ત્યાંજ અટકી પડયા અને અકબર ઉપર પત્ર લખી જણાવ્યું કે મારાથી આગળ જઇ શકાશે નહી. આ વખતે વાણી વિશારદ અકબરે નમ્ન લેખીત દોહરો માનસિંહ ઉપર લખી મોકલ્યો કેઃ—

' સબી ભૂમિ ગોપાલકી, વામે અટક કહા, જાકે મનમે ખડક હે, સોહા અટક રહા. આથી માનસિંહે આજ્ઞા માથે ચડાવી કાબુલ ગયા અને ફત્તેહ કરી આવ્યા.

પ્રાણુ આપ્યા હતા તેજ લોકો આજે મેવાડ ભૂમિનો નાશ કરવા તૈયાર થયા, અને બેઈમાન બની મુસલમાનોના પક્ષમાં ભળી ગયા. પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવા માટે તેઓ આવ્યા હતા. તેનું એક બીજુ કારણુ હતું. યવનોના હાથમાં કુળ મર્યાદા વેચવાથી આવી દુર્દશા થઇ છે. એમ તેઓ સારી પેઠે જાણુતા હતા. પરંતુ પોતાની સર્વની કુળમર્યાદા જાય અને રાણુા પ્રતાપની કુળ મર્યાદા ન જાય અને પોતે એકલો જ કુળ મર્યાદામાં રહે એ વસ્તુ બીજાઓને ગમતી ન હતી. તેથી બીજા રાજપુતોને રાણુા પ્રતાપના ઉપર દ્વેષ અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો અને દ્વેષ રાખતા હતા

દોહરા

કરી કુળનો ત્યાગ, બધા રાજપુતો ફૂટયા
લજવી જનતાની કુખ, ખરેખર ! ભાગ્ય તો ખૂટયા, ૭૬

નિજ બેટીને બ્હેન, આપી મુગલોમાં ભળીઆ,
વેચી સ્વ અભિમાન, ગુલામો સૌએ બનીઆ. ૭૭

ધીક પડો એ રાજપુતને. જેની કાંઇ કિંમત નહીં.
'ભોગી' કહે પ્રતાપ જેવો, કોઇ ટેકીલો નહીં. ૭૮

આવી હકીકત જ્યારે પ્રતાપના જાણુવામાં આવી કે મારાજ કોમના ભાઈઓએ અને કહેવાતા રાજપુતો પોતાની નાલાશી બતાવી સ્વમાન વેચી દીકરીને વેચી મુગલોની સોડમાં ભરાયા જેથી મારે તેઓની સાથે સબંધ રાખવો તે પણુ મહા પાપ છે. તેથી રાણુા પ્રતાપે સર્વ રાજપુતોની સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો. અને તેઓએ દિલ્હી, પાટણુ, મારવાડ તથા ધારાનગરીના પ્રાચિન રાજપુતોની સાથે વ્હેવાર ચાલુ કર્યો, તેની સાથે સર્વ પ્રકારનો સંબંધ રાખવા લાગ્યા, તેવે વખતે રાણુા પ્રતાપે જે જે નિયમ સ્થાપિત કર્યા તે નિયમ વિરૂદ્ધ કોઇ પણુ સિસોદીયાના વંશોએ અનાદર કર્યો નથી. અને કોઇ પણુ સિસોદીયા વીરે પોતાની કન્યા મુગલોને આપી નથી. દુઃખ સહાયક ગણુાતા રાજપુતો સામે સિસોદીયા રાજપુતો ઘણીજ ઘૃણુાથી જોતા હતા. આવી અનેક જાતની વિટંબણુાઓથી રાણુા પ્રતાપ પોતાનું જીવન પસાર કરવા માંડયા. છતાં પોતાનું સ્વમાન, પોતાની માતૃભૂમિની ટેક અને લાગણી જરાપણુ ઓછા થયાં નહોતાં. જ્યારે પોતે ચારે બાજુથી હતાશ થઈ ગયા ત્યારે પોતે કોમલમેરના કિલ્લામાં રહી ત્યાં ઘણુા દિવસ વિતાવ્યા. પણુ ત્યાં એક રાજપુતે એવું નીચ કાર્ય કર્યું કે રાણુા

પ્રતાપને લાચારીથી કિલ્લો છોડવો પડયો, એ નીચ રાજપુતે કોમલમેરના કિલ્લામાં આવેલા કુવામાં જે કુવામાંથી લોકો અને રાજા પાણી પીતા હતા તેજ કુવામાં એ પાપી રાજપુતે મુગલોને સલાહ આપી કે તમો આ કુવામાં ઝેર નાંખો તો રાણો પ્રતાપ તમારા શરણે આવશે, ત્યારે નાલાયક મુગલોએ દયાને દેશવટો આપી તે કુવામાં મુગલોએ ઝેર નાંખી પાણી બગાડી નાંખ્યા, તેથી રાણાને પાણી પીવાનો ત્રાસ પડવા લાગ્યો એટલે ઘણાજ કષ્ટથી તેમને કિલ્લો છોડવો પડયો.

પ્રાણ જાય તો પરવા ન જેણે, શૂરવીર તો સદા મસ્ત રહે,
આફતમાં પણ જાફત માની, કર્તવ્ય પરાયણ સદા રહે. ૭૯

શૂરવીર સાચો રણવીર યોદ્ધો, કિલ્લામાંથી પ્રયાણ કરે,
નસીબની ઘટના છે ન્યારી, હૈયામાં નહી શોક ધરે. ૮૦

દુઃખ પડે છે શુરવીરોને, કાયરને કંઇ પડે નહી,
દુઃખ વગરના જીવન કેરી, કિંમત કદી અંકાય નહીં. ૮૧

પ્રતાપ જેવો દુઃખનો સાથી, તેવો સાથી પ્રજા તણો,
નિજ દેશની ટેકને ખાતર, વૈભવ સઘળો તુચ્છ ગણ્યો. ૮૨

કહે ભોગીલાલ ધન્ય પ્રતાપને, દુઃખમાં કદી ડરતો જ નથી.
અગણીત આફત આવી તોએ, અકબરને નમતો જ નથી. ૮૩

આવી દુઃખદ ભરી સ્થિતિમાં રાંણા, જ્યારે પોતે પોતાના સ્વમાનની ખાતર પહાડોમાં ચાલ્યા ગયા. તે વખતે અકબર શાહના શાહી દરબારમાં ઘણાં અમીર ઉમરાવો બિરાજમાન હતા. તેવા વખતે રાણા પ્રતાપની બહાદુરી અને વીરતાની વાતો થતી હતી. ત્યારે અકબર પોતાના અંતરમાં ખુશી થતો અને કહેતો કે ધન્ય છે? એ વીરને! આ વખતે બીજા બધા રાજપુતો પોતાની ભૂલનો પસ્તાવો કરતા હતા. આ તરફ રાણાશ્રીની સ્થિતિ ઘણીજ દુઃખદ થઇ રહી હતી કારણ કે બધા પરગણા, કિલ્લાઓ અને મોટા ગામો બધા મોગલોની હુકમત નીચે આવી ગયા હતા. હવે રાણાને એક સ્થાન ન રહ્યું ત્યારે આવી સ્થિતિમાં પોતાની ટેક સાચવવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડી, છતાં પણ એ વીર નર હતાસન થતાં પોતાના ભાગ્ય ઉપર આશ્વાસન મુકી જંગલ વેઠવા માંડયું. જ્યાં ટાઢ, તડકો, ભય અને ઉજાગરા વિગેરે અસંખ્ય ઉપાધીમાંથી પોતે પોતાનું જીવન પસાર કરવા લાગ્યા તેવામાં જંગલના ભીલ લોકોએ રાણા પ્રતાપને સારૂં

આશ્વાસન અને હીંમત આપી. રાણાશ્રી અને તેમના કુટુંબને ભીલ્લ લોકો જ ખોરાક પુરો કરતા હતા, જ્યારે રાણા પ્રતાપ અને તેનો પરિવાર ને મોગલોના પંજામાં ફસાઇ જવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કાળ: નિવાસી ભિલ્લ લોકોએ બહાદુરીથી રાણાજીના પરિવારને ટોપલામાં છૂપાવી ' જાવરા ' ની ખીણમાં સહિસલામત રવાના કરી દીધાં હતાં. આવા નીમકહલાલી ભીલ્લ પ્રજાનો ઉપકાર રાણાશ્રી ના હૃદયમાં ઘણોજ હતો. વખત આવે તેનો બદલો આપવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો હતો, મોગલોના જુલમથી અને પહાડના હિંસક પ્રાણીઓથી બચાવવા સારૂ ભિલ્લ લોકો સતત્ કાળજી રાખતા હતા. આવા કષ્ટ ભોગવતાં રાણા પ્રતાપની સત્ય હકીકત અને તેની ટેક, વીરતા અને ગંભીરતા જોવા સારૂ શાહ અકબરે પોતે પોતાના ગુપ્તચરોને પહાડી પ્રદેશમાં મોકલ્યા. અને જ્યારે રાણા પ્રતાપ પોતે પોતાના સાથીઓ સાથે જંગલના ફળફળાદી અને કંદમૂળનું ભોજન લેતા હતા તે વખતનો દેખાવ આવેલા ગુપ્તચરો જોઇ દિગમૂઢ થઇ ગયા અને બોલી ગયા કે " રાજા મહેલોમાં જેવું ભોજન લેતા આનંદ ભોગવે છે તેજ પ્રમાણે આજે જંગલમાં પણ મંગળ માની રહેલ રાણા-પ્રતાપને ધન્ય છે ! " તેની વીરતા અને અડગ ટેક અને ગંભીરતાને ધન્ય છે !

આ હકીકત ગુપ્તચરોએ શાહ અકબર આગળ આવી નિવેદન કર્યું કે રાણાને નમાવવા તે ઘણુંજ મુશ્કેલ છે. ત્યારે અકબરના મુખમાંથી નીકળ્યું કે યા અલ્લાહ ધન્ય હે વોહ હિન્દુ રાજવીકું, દેશકી ઓહ સ્વમાનકી ખાતર ફના હો ગયા. ઓર દુસરે સબ રાજપુત બેઇમાન હોકર મેરી સહાયતા કી.

આવી મોટી વિપત્તીઓ આવ્યા છતાં રાણા પ્રતાપ હતાસ અગર નીરાશ થયા ન હોતા. ઘણા ભયંકર કષ્ટો સહન કરતાં પણ પોતે ગભરાતા ન હોતા, ખરાબ સ્થીતિ એટલે સુધી ભોગવવી પડતી હતી કે કોઇ કોઇ દીવસમાં ખાવાના સાંસા પડતા હતા ત્યાં ઓઢવા પાથરવા કે શાન્તિનું સ્થાન તો કેવી રીતે ભોગવી શકે ? આવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતે ટેક, નેક ને સ્વમાન મજબુત રીતે સાચવી સીસોદીયાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. ધન્ય છે ! તે રાજપુતને. વાહ ! સમય તારી બલીહારી ! રાણાએ પાંચ વાર ભોજન તૈયાર કરાવ્યું અને પોતે જમવાની તૈયારી કરતા ત્યાં દુશ્મનની ફોજ આવવાના સમાચાર કાને પડતાં જ ભોજન ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવું પડતું અને શત્રુઓ ચારે તરફ ઘેરી લેતા હતા આ પ્રમાણે થોડા દિવસ બાદ રાણાજી એ કંઈક શાન્તિ મેળવી રાણાજી સહ

કુટુંબ સાથ પોતે નીર્જન અઘોર વનમાં નિવાસ સ્થાન કરતા હતા. મહારાણીએ તથા તેઓશ્રીની પુત્રવધુએ મોલ નામના ઘાસના બીજની કેટલી રોટલી બનાવી તેમાંનો એક ભાગ છોકરા છોકરી ને વહેંચી આપ્યો અને બાકીનો ભાગ બીજી વખત માટે ઢાંકી મુકયો, રાણા પ્રતાપ નિકટના સ્થાન પર તૃણ (ઘાસ) ની પથારી પર આરામ લેતા અને પોતાના દુર્ભાગ્યની અને ભારત વર્ષની દુર્દશાના વિચારમાં તલ્લીન થયા હતા. એવામાં પોતાની એક કુમારીનું હૃદય ભેદક રૂદન સાંભળી ચમકી ગયા, તત્કાળ તેમનું લક્ષ બાળકોની માંગણી તરફ તે રોતી કુમારીની દુર્દશા જોઈ પોતાનું હૃદય ફાટી ગયું. એક જંગલી બિલાડો તે કન્યાની અડધી રોટલી લઈને ભાગી ગયો હતો.

દોહરા

શું વિધાતા તું આટલો, કોપ પ્રતાપ પર કરે,
મુજ પાપની શિક્ષા વિધાતા, મુજ બાળને તું કાં ધરે. ૮૪
રાજ્ય ખોયું વૈભવ ખોયો, ખાવા પણ મળતું નથી,
નથી પહેરવા કે પાથરવા, રહેવા સ્થાન પણ મળતું નથી. ૮૫
ખાવા ન ધાન મૂજ ભાગ્યમાં, ઘાસ બીજની મળે રોટલી,
તે પણ ખાવા દેતી નહીં, તું દુષ્ટ વિધાતા એટલી. ૮૬
હવે ધીરજ રહેતી નથી, પ્રતાપ ઘણો ગભરાય છે
કહે ભોગીલાલ ભલભલા, પણ ભાગ્ય આધીન થાય છે. ૮૭

આવી પરિસ્થિતિ જોતાં પ્રતાપનું મગજ ફરી ગયું. સર્વ જગાએ તેને નિરાસાજ લાગી પોતાની કરેલી મહેનત હવે કોઇ ઉપાયે બર નહી આવે અને આખરે તેને બાદશાહને ચરણે થવું પડશે. આવી ઘોર સ્થિતિમાં પ્રતાપ જેવો બહાદુર નર આજે ભાગ્ય દશાના ચક્રપર ગોથાં ખાઇ રહ્યો હતો. આવી અનેક ઉપાધિમાં અડચણોમાં અને દુ:ખના શિખરોમાં પ્રતાપ જરાપણ પાછો પડયો ન હતો. પણ પોતાની કુમારી કન્યાને ખાવાનો રોટલો જ્યારે પોતાનો દુશ્મન લઇ ગયો ત્યારે પ્રતાપનો વિચાર પલટાયો. અને વિચાર કર્યો કે હવે તો અકબર સાથે સંધી કરી આ દુ:ખનો અંત લાવવો. આ પ્રમાણે વિચાર કરી પોતે અકબર ઉપર એક સંધી પત્ર લખી મોકલ્યો. આ પ્રમાણે સંધી પત્ર મળતાં અકબર આનંદના આવેશમાં આવી ગયો. અને ખુશીના પોકારો કરવા લાગ્યો. આખરે પ્રતાપને નમાવવા જે તેના મનમાં અભિલાષા હતી તે બધી પુરી થઇ જાણી આખા દિલ્હી શહેરમાં આનંદ મહોત્સવ કર્યો. અને આખરે અત્યંત

હર્ષીત થઇને પ્રતાપસિંહનો ઉકત પત્ર પૃથ્વીરાજ નામના એક સામંતને બતાવ્યો. પૃથ્વીરાજ બિકાનેરના રાજાના નાનાભાઈ હતા, તેઓ અકબરના દરબારમાં સામંતનો હોદ્દો સંભાળતા હતા. જે વર્ષમાં ઈસ. ૧૫૧૫ માં રાઠોડ વીરજોધરાવે મંદોરથી પોતાના વસાવેલા જોધપુરમાં મારવાડનું સિંહાસન લઇ જઈને ત્યાં સ્થાપિત કર્યું. તે વખતમાં એક પુત્રે બીકા નામના કુંવરે મારવાડમાં બીકાનેર નામનું શહેર વસાવ્યું હતું. બીકાના વંશોએ પોતાના પરાક્રમથી અલ્પ સમયમાં બીકાનેરના રાજ્યને ઉન્નતિના શિખર પર લાવી મુકયું હતું.

પૃથ્વીરાજ સંજોગવશાત્ મુગલોના પંઝામાં સપડાયા હતા. પણ તેઓ હૃદયના નીખાલસ અને સ્વમાની હતા, જેના હૈયે માતૃભૂમિની દાઝ ભરી હતી. તેઓ ઉભય કવિ પણ હતા. અને વીર બહાદૂર હતા, તેઓશ્રી શ્રેષ્ટ કવિ તરીકે રાજસ્થાનમાં ગણાતા હતા, અને તેઓશ્રીએ ઉત્તમ કાવ્યો રચી ભટ્ટ કવિઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. પ્રતાપની વીરતા, ઉદારતા, તથા મહાત્મ્ય જાણીને રાજપુત કવિ પૃથ્વીરાજ બાલ્યાવસ્થાથી તેમને એક દેવ જેવા મહાપુરુષ તરીકે ગણતા હતા. આ પ્રમાણે જ્યારે તેમના જાણવામાં આવ્યું કે રાણાજીએ સંધી કરવાની માંગણી કરી ત્યારે તેને મહા કષ્ટ થયું. ચિંતાનો વિષમ ડંશ લાગવાથી તેમના જીગરમાં અતિ વેદના થવા લાગી. પ્રતાપસિંહે આ પ્રાર્થના પત્ર મોકલ્યો હોય તે વિષે તેને શંકા થવા લાગી. તેને શાહને ચોકખા શબ્દોમાં કહ્યું કે "આપ કદાચ દિલ્હીના શાહનો તાજ મુકો તો પણ પ્રતાપ પોતે પોતાનું શિર ઝુકાવે એ હું માનતો નથી." પછી પૃથ્વીરાજે બાદશાહની આજ્ઞાથી એક પત્ર લખ્યો. તેને એક દૂત ના હાથમાં આપી રાણાજી પાસે મોકલ્યો. પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહ ને લખ્યું કે 'આપ શા કારણથી બાદશાહ આગળ શીર નમાવવા માગો છો' વળી તેમાં એક બીજો પ્રશ્ન ગુપ્તપણે બોધરૂપી લખ્યો છે. પ્રતાપસિંહ ને આ અપમાનથી બચવા માટે આગ્રહ કર્યો હતો [૩૬]આ પત્રની કવિતા એટલીતો તેજસ્વી અને હૃદય ગ્રાહીની છે કે આજ પર્યંત રાજપુતો તેને વાંચી પોતાના સ્વમાનની કિંમત કરે છે. વાંચકોની જાણ માટે આ પત્ર નીચે જણાવવામાં આવે છે. હિન્દુઓની સર્વ આશા અને વિશ્વાસ હિન્દુઓપર નિર્ભર છે. તથાપી મહારાણા તે સર્વને તિલાંજલી આપવા તૈયાર થયા છે. પ્રતાપ ન હોતતો અકબર સર્વને સમાનભૂમિકાપર લાવી મૂકત. કારણ કે રાજા લોકો નિર્ભય વીરતા ખોઇ બેઠા છે. આપણી સ્ત્રીઓનું પવિત્ર રક્ષણ અને સ્વમાન નષ્ટ થયું છે. રાજપુત કુળરૂપી વિશાળ બજારમાં કેવળ અકબરજ કહેતા કે ઉદયના સર્વ પુત્રોને પાદશાહે

૩૬. પૃથ્વીરાજ ના પત્રની મૂળ નકલ મળી શકતી નથી, પરંતુ ઠાકુર પૂર્ણસિંહજી ના લેખીત 'મેવાડનો ઇતિહાસ' એનામના પુસ્તકમાં પાનું ૧૭૩ માં કેટલાક દુહા તથા સોરઠા લખ્યા છે તે અતરે યાદ આપવામાં આવે છે.

ખરીદી લીધા છે. પરંતુ પ્રતાપ તો હજી અમૂલ્ય જ છે ? અને સાચો વીર રાજપુત છે આ પ્રમાણે અકબરે રાણાની પ્રશંસા કરી હતી અને પ્રતાપ માટે આદર બતાવ્યો હતો.

સોરઠા

અકબર સમદ અથાહ, સુરા પણ ભરિયો સજલ;
મેવાડો તિણ માહિં, પોયણ ફુળ પ્રતાપસી. ૧

અકબર એકણ બાર, દાગલકી સારી દુની
અણુદાગલ અસવાર, રહિયો રાણ પ્રતાપસી. ૨

અકબર ઘોર અંધાર, ઊંઘાણા હિંદુ અવર
જાગે જુગ દાતાર, પોહરે રાણ પ્રતાપસી. ૩

હિંદુ પતિ પ્રતાપ, પતિરાખો હિન્દુ આણુરી
સહે વિપત્તી સંતાપ, સત્ય શપથ કર આપણી. ૪

ચૌથો ચિત્તો ડાહ, બાંટો બાજંતી તણું,
દીસે મેવાડાહ, તો સિર રાણ પ્રતાપસી. ૫

ચમ્પો ચિત્તો ડાહ, પૌરસ તણો પ્રતાપસી
સોરભ અકબર શાહ, અડિયલ આ ભડિયા નહી. ૬

પાતલ ખાગ પ્રમાણ, સાંચી સાંગાહર તણી
રહી સદા લગરાણ, અકબર શું ઉભી અણી. ૭

દોહા

માઈ જણ અહડા જણા જહડા રાણા પ્રતાપ
અકબર સૂતો ઓઝ કૈ, જાણ સિરાણે સાંપ. ૮

સોરઠા

રાઓ અકબરિયાહ, તેજ નિહારો તુરકડા
નમ નમ નીસરિયાહ, રાણ વિના સવ રાવજી. ૯

સહુ ગાવડિયેં સાથ, યેકણ વાડૈ બાડિયાં
રાણા ન માની નાથ, તોડે રાણ પ્રતાપસી. ૧૦

સોયો સો સંસાર, અસુરપ ઢાલે ઉપરે
જાગે જગ દાતાર, પોહરે રાણ પ્રતાપસી. ૧૧

દોહરા

ઘર વાંકી દીન પાંધરા, મરદ ન ચુકે માણ
ઘણે નરિન્દા ઘેરીયા, રહે ગીરિન્દાં શાણ. ૧૨

પ્રતાપસિંહને પ્રચલીત ભાષામાં પન્ત કહેવામાં આવતા હતા.

[37]મહમદ ખીલજી સાહિત્યનો શોખીન હતો તેના અક્ષરો ઘણાજ મનોહર હતા. પોતે પોતાના હાથે ગ્રન્થ લખતો હતો અને તે ગ્રન્થ પોતાના અમીર ઉમરાવોને વેચતો હતો. આ પ્રમાણે પોતે સાહિત્ય દ્વારા પુષ્કળ ધન મેળવતો હતો. રાઠોડ વીર પૃથ્વીરાજની તેજસ્વી ભાષાનો પત્ર વાંચી પ્રતાપના હૃદયમાં અત્યંત ઉત્સાહ આવ્યો, અને એટલો બધો ઉત્સાહ આવ્યો કે જાણે દશ હજાર રાજ-પુતોએ આવી તેમને સહાય આપી હોય તેવી રીતે તેઓના હૃદયમાં હિંમત આવી.? ધન્ય છે કવિની કલમને ! પત્રની–કવિતાની પ્રકાશિત ભાવથી ક્ષીણ થએલું પ્રતાપનું હૃદય સજીવન થયું, અને તેઓ પોતાનું ભીષણ કાર્ય પાર પાડવા દઢ થયા. જ્યારે સમગ્ર હિન્દુઓ સ્વદેશ ગૌરવના રક્ષણાર્થે પ્રતાપના મુખ તરફ જોઇ રહ્યા છે ત્યારે શું પ્રતાપ નિશ્ચિત રહી શકે ?

આ પ્રમાણે અકબર ના સામંત પૃથ્વીરાજનો દ્વીઅર્થી પત્ર વાંચી પ્રતાપ રાણાજીનું અકાએક હૃદય બદલાઇ ગયું, અને પોતાની કરેલી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા માટે અનહદ અભિમાન ઉત્પન્ન થયું.

આ સ્થાને વાંચકોને યાદ આપવાની જરૂર છે. અકબર જે [38]નૌરોઝ બજાર ભરતો હતો તેમાં દેશ પરદેશની રમણીઓ, રાજપુતાણીઓ અને ઘણી જ અમીર ઉમરાવોની શાહજાદી આ બજારમાં માલ વેચવા આવતી હતી. આ બજાર ભરવાનો અકબરનો બરાબ હેતુ જ હતો. આ બજાર નિમીત્તે ઘણી મહિલાઓની અ ઇચ્છાએ શિયળ ભ્રષ્ટ થયાં છે, અને ઘણી સ્ત્રીઓની લાજ લુંટાઇ છે. જે અકબરને ન્યાયી અને ધર્માવતાર કહેવામાં આવતો હતો. પણ બુદ્ધિ પૂર્વક ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં તે વસ્તુ અમારા માનવામાં આવતી નથી;

---

૩૭. મહમદ ખીલજી સાહિત્યનો પ્રેમી હતો, તેના હસ્તાક્ષરો મોતીના દાણા જેવા સુંદર હતા, પોતે પોતાના હસ્તાક્ષરથી ગ્રન્થ લખતો હતો, અને તે ગ્રન્થ અમીર ઉમરાઓને આપતો હતો, આ પ્રમાણે તે સાહિત્ય દ્વારા અતિ પ્રેમથી ઘણુંજ દ્રવ્ય મેળવતો હતો.

૩૮. રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થએલા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ કારીગરી બનાવીને આ પ્રદર્શનમાં લાવતા હતા. તેઓ તેને વેચીને પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતા હતા, અનેક રાજાઓ અનેક પ્રકારની કારીગરીના નમુના કરતા હતા, ઉદાહરણ—ઔરંગઝેબ ટોપીઓ બનાવી નૌરોઝના મેળામાં વેચતો હતો.

આ બજાર નિમિત્તે અકબરની ઘણી જ નીચ અને પાપી ભાવના હતી એટલું કહેવું આ સ્થાને બસ છે.

આ બાબતનું સાધારણ કર્નલટોડના રાજસ્થાની ઇતિહાસના પાના ૧૬૪ માં કરેલા વર્ણન ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી લેશે. આ ' નૌરોઝ બજાર ' ની પાપલીલાને પડદો બિકાનેરના રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની સ્ત્રીએ પોતાની અસીમ વીરતા અને ધર્મબળના પ્રભાવથી આ દારૂણ અને શોચનીય કલંકથી પોતાની કુળમર્યાદાની રક્ષા કરી હતી.

આવી પવિત્ર વિરાંગના પૃથ્વીસિંહને પોતાના પૂણ્ય બળથીજ મળી હશે; દુર્ભાગ્યવશાત્ પૃથ્વીરાજ જો કે અકબર શાહના આશ્રીત થયા હતા. તેમના સુખ-દુઃખ અકબર પરજ નિર્ભર હતા. તો પણ તેને અકબરનો પ્રાસાદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ન હતી. અને તેમણે અકબર શાહને પોતાનું શિર પણ નમાવ્યું ન હોતું. સર્વગુણ સંપન્ન ભાર્યાના પ્રેમાલાપની શાન્તિથી પોતાનું દુઃખ ભુલી જતા હતા. અને પોતે પોતાના કાર્યમાં કર્તવ્ય પરાયણ રહેતા હતા અને તે વિરબાળા અદ્‌ભૂત સતીત્વ ની મૂર્તિ હતી.

એક વખત અકબર ખુશ રોજના બજારમાં ગુપ્ત વેષે ભ્રમણ કરતો હતો, એવામાં પૃથ્વીરાજ ની સ્ત્રીની સ્વર્ગીય સુંદરતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં બાદશાહ એકદમ ચમકયો, અને તે કામાંધ-મોહિત થયો. તે પોતે પોતાના નિવાસ સ્થાનમાં આવી પોતાની પાપવૃત્તી પોષવાને વિચાર કરવા લાગ્યો. તેની પાપવાસના બે પ્રકારની હતી. એક તો પોતાની પાશવિલીલા પુરી કરવી અને બીજી મેવાડની ઈજ્જત ને કલંકીત કરવી, અકબર રક્ષક ફીટી ભક્ષકનું કાર્ય કરવા તત્પર થયો. અને પોતાની પ્રજા ઉપરની જવાબદારી ભૂલી જઈ પોતે નીચ રાક્ષસી આકાંક્ષા પુરી કરવા ઉન્મત્ત થયો. આવા વખતે આ પવિત્ર સતીની ઈજ્જત કોણ સાચવી શકે ? અને કોણ સાચવશે એ જગતનો નાથ જાણે ?

બજાર પુરો થયા પછી પૃથ્વીરાજની લાવણ્યવત્તી પત્નિએ મેળામાંથી સ્વગૃહે જવા વિચાર કર્યો. જે રસ્તાથી તે આવી હતી તેજ રસ્તાથી તે જવા નીકળી, થોડી વાર ચાલ્યા પછી તેને જણાયું કે સર્વ દ્વારો બંધ છે. બહાર જવાનો કોઇ માર્ગ નથી પોતાના મનમાં અનેક જાતની શંકા ઉદ્‌ભવી. એવામાં એક તરફનું દ્વાર ખુલ્લી ગયું. જેથી તે રમણી તે દ્વાર વાટે જવા તૈયાર થઇ પણ સામેથી અકબર શાહ ધીમી ગતી એ આવતો જણાયો. અકબર શાહે પોતાના બંને હાથ લાંબા કરી પોતાની ઇચ્છા જણાવી તેના તરફ ગયો. અને અનેક પ્રકારની લાલચો બતાવી, વૈભવો બતાવ્યા, કોઈ પણ જાતની લાલચ બતાવવામાં કચાશ રાખી નહીં પણ કહેવતમાં કહ્યું છે કે :—

દોહરો

સતીયા સત્ય ન છોડીયે, સત છોડે પત્ત જાય,
સત્યકી બાંધી લક્ષ્મી, જગ મીલેગી આય, ૮૮

આ સિદ્ધાંત ને મનમાં રાખીને સતી એકદમ ક્રોધાતુર બની ગઈ અને પોતે પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં સિંહણની માફક ગર્જના કરી કે ખબરદાર ! એક પગલું આગળ ભર્યું છે તો ! અને તત્કાળ પોતાની કમરેથી લટકાવેલી કટાર ખેંચી કાઢી અકબરની છાતી ઉપર ધરી ઉભી રહી અને કહેવા લાગી કે- " પ્રભુના નામથી સોગન લે કે- આજથી કોઇ પણ રમણી ને સતાવીશ નહીં. અને આવી નીચ વાસનાનો વિચાર પણ કરીશ નહીં. "

આવી સિંહણ સમી ગર્જના અને વીકરાળ ચંડીકા સમી પ્રતિભા જોઇ બાદશાહ દિગ્મૂઢ થઇ ગયો અને હિન્દુસ્તાનનો શહેનશાહ એક નાજુક સ્ત્રીના સત્ય શિયળ અગાડી લાચાર બની પરવશ થઇ ગયો. ધન્ય છે ? તે વિરાંગનાને ? આ સ્ત્રી ની હકીકત ભટ્ટ કવિઓ ના ચરીત્રોમાં ઘણીજ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને તેને એક સતી અને પ્રભાવશાળી સ્ત્રી તરીકે લેખવામાં આવી છે. પણ બધી ઓરતો સરખી હોતી નથી. કોઇ કુળાંગાર પણ હોય છે. પૃથ્વીરાજ ના મોટા ભાઈ રાયસિંહને આવી ગુણવંતી ભાર્યા ન હોતી. સતિત્વનો આદર નહીં હોવાથી અગર અકબરે બતાવેલી લાલચમાં ફસાઇ જવાથી તેને અમૂલ્ય શિયળ રત્ન વેચ્યું હતું. અને તેના બદલામાં રત્નાભૂષણ લઈને પતિને ઘેર પાછી ગઇ. આ વખતે પૃથ્વીરાજના જેષ્ટ બન્ધુએ સાંભળ્યું કે સુવર્ણ અને મણીના અલંકારોથી પાપી શરીરને ખંડિત કરી પોતાની પ્રાણપ્રીયા–ગૃહલક્ષ્મી પાછી ઘેર આવે છે. પરંતુ આ શું ? આપણા ભૂષણ રૂપ[૩૯] દાઢીમૂછ કોણે ચોરી લીધા ?

આ વાર્તા વાંચક વર્ગને ખાસ જણાવવાનું કારણ એ કે અકબરની કુટીલ નિતી અને તેનું નૈતીક જીવન કેટલું પાપમય છે. તે વાંચક વર્ગ હવે વિચારી લેશે. લંબાણ બહુ થઇ જવાથી હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

પૃથ્વીસિંહની તેજસ્વી કવિતા વાંચી વીર કેશરી પ્રતાપસિંહને નવું-જીવન પ્રાપ્ત થયું, અને પ્રચંડ શત્રુના અત્યાચારનો બદલો લેવા નિશ્ચય કર્યો.

દોહરા.

કવિઓ ને છે પ્રીય કવિતા, કવિઓ તેનું પાન કરે,
એ પાન તણા રસ ને રેલાવી અન્ય જનો ના મન હરે. ૮૯

કવિઓની કલમથી ભલ ભલા પણ, શૂરવીરતા નું માન ધરે,
નિરાશામાં આશા રૂપી. કીરણ કવિતા પ્રગટ કરે. ૯૦

૩૯. દાઢી અને મૂછ ને રાજપૂતો ગૌરવનું ચિન્હ માને છે.

એવી કવિતા પૃથુજ કેરી, પ્રતાપને પણ શૂર ચડે,
એ રણવીર એ રણયોદ્ધો, વેર લેવાનો નિશ્ચય કરે. ૯૧

કવિ કલમની એ ચતુરાઈ, જેને ચહાતું વિશ્વ અરે
કહે ' ભોગી ' એ ધન્ય કવિઓને, મૃતજીવન સજીવન કરે. ૯૨

આ તરફ પ્રતાપની નબળાઈનો લાભ લઇ મુસલમાનો બધા આનંદીત થઈ મોજ કરવા લાગ્યા, આ વખતનો લાભ લઇ પ્રતાપે મુસલમાનો ઉપર આક્રમણ શરૂ કરી અનેક મુસલમાનોને ભોંય ભેગા કર્યા. તેથી રાણાને કંઇ લાભ થયો નહીં અને જે મુસલમાન સેના મરી ગઈ તેના કરતાં ત્રણ ઘણી સેના પાછી આવી ગઈ. યવનોની સંખ્યા દીનપ્રતિદીન વધતી ગઇ. પ્રતાપનું ફરીવાર આક્રમણ થતા યવનોએ પ્રતાપને પકડવા પુંઠ પકડી, અને નદી, જંગલ, પહાડોમાં ગોઠવાઈ ગયા. આટલી બધી યવન સૈન્ય છતાં પ્રતાપનો વાંકો વાળ કરી શકયા નહિ, અને જ્યારે લાગ મલતાં પ્રતાપે યવનો પર છાપો મારી ઘણા યવનોને યમદ્વાર પહોંચાડી દીધા. આખરે સાધન વગર પ્રતાપ હતાશ થવા લાગ્યો. અને પોતાની ધીરજ ખુટવા લાગી. ખાવાં પીવાંના પણ સાંસાં પડવા લાગ્યા.

છપ્પો

શું વિધીના ખેલ સમજ નહિ તેની પડતી
પ્રતાપને કંઈ દશાઓ આવી નડતી
શુરવીરતાની છાપ, જરી નહિ તો ભૂંસાતી
અનેક ભોગવે કષ્ટ છતાં ન છાતી ગભરાતી
દુ:ખ સુખમાં પ્રતાપ તો પાછો જરી પડતો નથી
કહે ભોગી રણવીર નમતુ જરી દેતો નથી. ૯૩

છપ્પો

ધન્ય વીર પ્રતાપ ખરેખર ટેકજ રાખી
શાહ અગાડી ભલભલા પણ ગયા જ થાકી
નહિ સાધન વૈભવ નહિ ખાવા પીવા
તજ્યા રાજ્ય ને પાટ દેશનો ઉદ્ધાર કરવા
સ્વમાન સાચવવા પ્રતાપ બહાદુર થઈને તુ ફરે
કહે ભોગી પ્રતાપને આગળ વિધી શું કરે. ૯૪

આવી સ્થિતીમાં રાણા પ્રતાપ ઘણી જ શોચનિય દશામાં આવી પડયાં, શું કરવું પોતાની કરેલી તપશ્ચર્યા અને કરેલી મહામહેનત અને શાહ અકબર સામે કરેલી વીરતા ભરી યુદ્ધની ઘોષણા, એવા વીર પુરૂષને આજે ખાવા, પીવા, ઓઢવા, પાથરવાના સાંસા પડવા લાગ્યા. કયાં રાજ્ય વૈભવ ભોગવનાર, દેવ જેવો મહા પુરૂષ? કયાં આજે તેનુ ભાવી ? પણ વિધીની કળા અકળ છે. જ્યારે કુદરત પુરેપુરી કસોટી કરે ત્યારે સત્ય અને ધીરજની કીંમત થાય છે. માટે ભાવી શું કરે છે તેની ગતીની કોઇ પણ વ્યક્તિને માલુમ પડતી નથી એતો ફક્ત જ્ઞાની જાણે.

દોહરો

શું કર્યું જો આ કર્યું એ માનવી મીથ્યા બકે
ઇશની આજ્ઞા વગર નવ પાન પણ હાલી શકે. ૯૫

આખરે પ્રતાપ રાણા ઘણાજ નિરાશ થયા. અને પોતે પોતાની માતૃભૂમિને છેલ્લા દર્શન કરી અને પોતાના સરદારોની આખરી વિદાય લઇ પોતે જંગલમાં સિંધ તરફ જવાના વિચાર પર આવ્યાં. તે વખતે એક મર્દ નવયુવાન સાચો રાજ્ય સેવક, જૈન, અને વિરતામાં અજોડ, વીર મંત્રી ભામાશાહ મહારાણાના ચર્ણોમાં પડયો, અને કહે છે કે અન્નદાતા ! આપનાથી મેવાડને મુકીને નહિ જવાય. આવી રીતે ભામાશાહ કર જોડી મહારાણાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. અને કહેવા માંડયા કે અન્નદાતા ! દુનિયા ભલે રસાતાલ થાય. કરોડો મનુષ્યો ભલે મરે, પરંતુ મહારાણા પ્રતાપનો વાંકો વાળ પણ ન કરે. આપ તો અમારા શીરતાજ છો, મેવાડના દેવ છો, હિંદુ અને જૈન ધર્મના રક્ષણહાર છો, આપ જાવો તો અમારે પણ આ જગતમાં શું મોઢું લઇ ફરવાનું રહ્યું. જ્યાં આપ ત્યાં હું. રાણા પ્રતાપ કહે મંત્રી ભામાશાહ ! શું કરૂ કોઈ જાતના સાધન વગર દુશ્મનોનો સામનો શી રીતે કરવો અને હાલમાં તમે મેવાડની તેમજ મારી સ્થિતી તો જાણો છો. તો કેવી રીતે ટકી શકાય.

રાણા પ્રતાપ ને ભામાશાહનો વાદવિવાદ.

પ્રતાપઃ—ભામાશાહ તુજ વાત સુણીને, અંતર તો વીંધાય ખરે,
મેવાડની આજ જોઇ દશા, અગ્નિ સમ જવાલા જળે,
નથી સુજતું કે શું કરવું, વિધી જ્યાં અવળી જ પડે,
એવી સ્થીતિમાં કહો ભામાશાહ, પ્રતાપ એકલો શું કરે. ૯૬

ભામાશાહઃ--અન્નદાતા છો મેવાડ કેરા, સાચા શીરતાજ શોભો છો,
અનેકના છો સ્વામી રાણા, સત્ય નિતીના સહાયક છો,
જરૂર કરશે સહાય પ્રભુ, આશા પ્રભુની તજશો નહિ,
ભામાશાહની વિનતી સુણી, મેવાડ છોડી જાશો નહિ. ૯૭

પ્રતાપઃ--નથી વૈભવ નથી લક્ષ્મી, નથી ખાવા અને પીવા,
બાળક મારા ટળવળતા એ, દુઃખ કહો કયાં સુધી જોવા,
પોચ્યું ત્યાં સુધી ધીરજ ધારી, દુશ્મન સામે ટકી રહ્યો,
પ્રતાપના જીગરની માંહી, આજે વિચાર જુદો જ થયો. ૯૮

ભામાશાહઃ--મરદ બની હતાશ થાવ તો, કહો મરદ તેને કોણ કહેશે,
ભવિષ્યની પ્રજા બિચારી, ધડો તમારો શું લેશે !
કાયર બની જવાજ ચાહો, એ પ્રતાપને શોભે જ નહિ,
અનેક વિપત્તીમાં પોતે, પ્રતાપ કાયર બનશે નહિ. ૯૯

પ્રતાપઃ--નથી જોઇતો વૈભવ મારે, નથી ભોગવવા ભોગ જરી,
વિલાસની ઇચ્છા નથી, દેશ દાઝ હૈયે પ્રસરી,
દેશ દાઝને માટે પ્રતાપ, પ્રાણ પોતાનો ત્યાગ કરે,
મરતાં તક રાણો પ્રતાપ, શાહનો ગુલામ નહિ બને. ૧૦૦

ભામાશાહઃ--પ્રતાપ જ્યારે કાયર બનશે, ત્યારે મેવાડ જાશે રંડાઇ,
કોને આશરે જીવશે મેવાડ, કરો વિચાર દીલની માંહી,
કાયર બનીને ભાગી જાશો તો, અકબરશાહ બહુ ફૂલાશે,
મેવાડના ઇતિહાસના પાને, પ્રતાપ કાયર લેખાશે. ૧૦૧

પ્રતાપઃ--કહેવું તમારૂ ખરૂ છે મંત્રી, પણ ધન વગર કહો શું કરૂં,
લશ્કરની ભરતી માટે પણ, કયાંથી વસ્તુ પુરી જ કરૂં,
એક વખતનો પ્રતાપ રાણો, આજે પ્રતાપ છે ભિખારી,
ભાગ્યદશા ભામાશાહ મારી, હવે જૂઓને પરવારી. ૧૦૨

ભામાશાહઃ--સાચો જૈન તો રાણાજીની, કદી આબરૂ ખોશે નહિ,
માલીકની ઇજ્જતની ખાતર, પ્રાણુની પરવા કરશે નહિ,
નિમકહલાલી એમે બતાવી, કંઇક જૈનોએ નામ કર્યાં,
મંત્રી ઉદયન, વસ્તુ, તેજપાળ, જેવાએ મંત્રી પદ ધર્યાં. ૧૦૩

એ જૈનોનો હું છું બાળક, આપ ચર્ણોનો દાસ સદા,
ભામાશાહની વિનતી રાણા, રાખોને જરી માન્ય સદા,

જે વસ્તુ જોઇએ આજે, તે વસ્તુ હું આપું છું,
મેવાડના ઉદ્ધારને માટે, સર્વસ્વ હું અર્પું છું. ૧૦૪

બાર વરસ લગી લડાઇ ચાલે, ત્યાં લગી ધન ખૂટશે નહિ,
પચ્ચીસ સહસ્ત્ર સૈનિકોને, અન્નનો ટોટો પડશે નહિ,
લડાઈની સામગ્રી પુરી, અન્નદાતા બધી પુરી કરૂં,
ભામાશાહની બધી મિલ્કત, મેવાડના ચર્ણોમાં ધરૂં. ૧૦૫

પ્રતાપ:—ભામાશાહ તું શું બોલે છે, તેની સમજ મને પડતી નથી,
પ્રતાપની પ્રતિજ્ઞા એ છે, કે કોઈનું દાન લેતો નથી,
ભૂખે મરશે ને રખડશે, ટેક પોતાની છોડશે નહિ,
પ્રજાના પૈસા લઇને, રાણો ઈજ્જત ખોશે નહિ. ૧૦૬

ભામાશાહ:—મારી મિલ્કત નથી સ્વામી, એ મિલ્કત તો રાજ્યની સહી,
રાજ્ય તણી સેવા કીધી, વડીલોએ પ્રેમે રહી,
રાજ્ય તણીએ મિલ્કત ભેગી, આપ રાજ્યની ભેગી થઇ,
મેવાડની માલીકોની છે, ભામાશાહની મિલ્કત નહિં. ૧૦૭

નથી આપતો સ્વામી તમને, આપુ મિલ્કત મેવાડને,
મ્લેચ્છનું પાણી ઉતારવાને, આપુ મિલ્કત મેવાડને,
નિમકહલાલી બજાવવાને, આપું મિલ્કત મેવાડને,
રાણાજીની ખાતર મારો, આપું પ્રાણ મેવાડને. ૧૦૮

સેવાભાવી કહે ભામાશાહ, સેવા રાણા કબુલ કરો,
મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાને, સૈન્ય હવે ભેગુ કરો,
કરોડોની મિલ્કતને રાણા, મેવાડ ખાતર ફના કરો,
ભામાશાહની કિંચીત સેવા, રાણાશ્રી ચર્ણેજ ધરો. ૧૦૯

પ્રતાપ:—ધન્ય ભામાશાહ જૈન સાચો તુ, નામ ખરેખર દીપાવ્યુ,
નિજ જનેતાની શોભાને, નામ સેવાથી સોહાવ્યું,
મેવાડ પર તારી પ્રીતી જોઇ, રાણો વાત સ્વીકાર કરે,
કહે ભોગી ધન્ય ભામાશાહ, તુજ ટેક થકી મ્લેચ્છ થરથરે. ૧૧૦

આ પ્રમાણે ભામાશાહની હૃદય ભરી લાગણી જોઈ રાણાજીએ પોતાનો વિચાર ફેરવી ફરી પાછા યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. અને ભામાશાહની સલાહથી તેમજ પોતાની વીરતાથી હજારો શૂરવીર રણયોદ્ધાઓ તૈયાર કર્યા. અને હથી-

ચારની સામગ્રી તૈયાર કરી લગભગ પચીસ હજાર સૈન્ય લઇ પ્રતાપે ફરી બાદશાહી ફોજ ઉપર છાપો મારવો શરૂ કર્યો. રાણાજીની અપૂર્વ તપશ્ચાની ભક્તિ વડે ભાગ્યદેવી સાહ્ય થવા લાગી.

કર્નલટોડ પણ પોતાના "રાજસ્થાની ઇતિહાસમાં" લખે છે કે વીર ભામાશાહે એટલું બધું ધન આપ્યું કે ઓછામાં ઓછા પચીસ હજાર સૈનિકોને બાર વરસ સુધી હથીઆર, ખોરાક વિગેરે પુરેપુરી રીતે ચાલી શકે તેટલું ધન રાણા પ્રતાપના ચર્ણોમાં ધર્યું હતું. ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! આવા વીર સાચા જૈન ભામાશાહને ! આનું નામ જ માતૃભકિતનો પ્રેમ, સદ્ભાવ, ત્યાગ, સ્વમાન, નિમકહલાલી, અને મનુષ્યપણામાં રહેલી અપૂર્વ ત્યાગની ભાવના !

રાણા પ્રતાપે સઘળી જાતની તૈયારી કરી અને જૂજ વખતમાં જ અકબર સેનાપતી શાહબાજખાંના સૈન્ય ઉપર સીંહનાદ કર્યો. અને તેના લશ્કરને છીન્નભીન્ન કરી નસાડી મુકયું આ પ્રમાણે ભયંકર યુદ્ધ કરી રાણાજીએ બત્રીસ કિલ્લાઓ પોતાને સ્વાધીન કર્યા. તેમજ રાજપુત કુળકલંક અભિમાની માનસિંહના બાહુબળનો અભિમાન ઉતારવા માટે રાણાજીએ અંબરના રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું. ત્યાં સુપ્રસિદ્ધ વાણીજ્ય સ્થાન માલપુરનો નાશ કરી પોતાના રાજ્યમાં પાછા આવ્યા તે પછી થોડા વખતમાં ઉદયપુરને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું. આ નગર જીતવામાં રાણાને વધારે પરિશ્રમ કરવો પડયો નહી. કારણ કે શત્રુઓ સંગ્રામ કર્યા વગરજ પલાયન કરી ગયા હતા.

આખરે બાદશાહ અકબરે પ્રતાપસિંહને શાન્તિ ભોગવવા દીધી પણ રાણાજી આ કાર્યથી પ્રસન્ન થઇ શકે ખરા ? પ્રતાપને હજી મનમાં ખટકતું હતું કે બાદશાહને તેના કૃત્યનો બદલો હજુ બરાબર આપી શકયો નથી. જેના લીધે એ જંગલો, પહાડો, ભુખ, દુઃખ, વૈભવોનો ત્યાગ બાળબચ્ચાંઓને પણ દુઃખી કરીને જે પરિશ્રમ વેઠયો તેનો બદલો કિંચીત પણ બાદશાહને આપી શકયો નહી. તેથી તેની તબિયત બેચેન રહેવા લાગી. પરંતુ ચિત્તોડનો કિલ્લો હજી પ્રતાપના તાબામાં આવ્યો ન હતો, અને ચિત્તોડની પ્રતિજ્ઞા તેના હૃદયને ભાલાની સમ ભોંકાતી હતી આથી ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર ન થઇ શકવાથી રાણા પ્રતાપની બેચેની વધતી ગઇ. હવે રાણા પ્રતાપ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા તેથી યુવાનીનો ઉત્સાહ મંદ થવા લાગ્યો. અને પોતાની નબળાઇ ઉપર હજારો ધિક્કાર આપવા લાગ્યા, જે ચિત્તોડને માટે મેં મારૂં તન, મન, ધન, પ્રાણ અને સર્વદા સમર્પણ કર્યું છતાં તે ચિત્તોડનો મારા હાથે ઉદ્ધાર ન થયો, એજ એમના આત્માને ડંખતુ હતુ. એ ચિંતામાંને ચિંતામાં રાણાજીને મૃત્યુ નજદીક આવતું હોય તેમ ભાસવા માંડયું.

"ચિત્તોડ માટે અપાયેલા આત્મ બલિદાનો"

બાપા રાવલે મૌર વંશના, માન રાજનો મુગટ લહી,
નિજ શિર પર ધારણ કરતો, સૂર્યવંશીની શોભા મહી,
વીર સમરસિંહ યવન હાથથી, ભારત નો ઉદ્ધાર કરવા,
નિજ પ્રાણનું આપી બલિદાન, ગયા શિવ સુંદરી વરવા. ૧૧૧

વીર પૃથુએ કીધી અવધી, જેની વીરતાનો પાર નહીં,
ચિત્તોડ માટે આપી બલિદાન, યશ કીર્તિ જેની જામી રહી,
દ્વાદશ પુત્રો રાણા લક્ષ્મણના, ચિત્તોડ માટે પ્રાણ ધર્યા,
દેવી ચામુડાના ખપ્પર, રૂધીર થી એવી રીતે ભર્યા. ૧૧૨

વળી દેવલપતિ વાઘજી જયમલ, પત્તે પત્તેની માતા ખરી.
તેઓશ્રીની વીર વધૂએ ચિત્તોડ માટે ખુબ કરી,
આ મેઘ માલાને લક્ષાવીધી, વીધૂત કારણે છીન્નભીન્ન થાય,
ચિત્તોડની અધિસ્ટાયી દેવી, આજ ખરેખર બદલાઈ જાય. ૧૧૩

દુશ્મન બીકે નિર્બળ ઉદયસિંહ, ચિત્તોડ ત્યાગી નાસી જાય,
હાહાકાર ત્યાં તો વરતાયો, ચિત્તોડ આફતથી ઘેરાય,
અનેક અણમોલ યોદ્ધાઓએ, ચિત્તોડ માટે પ્રાણ ધર્યા,
કહે ભોગીલાલ ભાગ્યના પાસા જુઓ કેવા અવળાજ પડયા. ૧૧૪

આવા આવા વિચારો રાણા પ્રતાપને ચિત્તોડના અપાયેલા ભૂતકાળના આત્મ બલિદાનો યાદ આવવા લાગ્યાં, તેમ તેમ તેની તબિયત પર ઘણીજ માઠી અસર થવા લાગી, પ્રતાપરાણાની તબીયત તદ્દન હતાશ અને ઘણી જ અશક્ત થઇ ગઈ છતાં તેમના નેત્રો, તેમનું હૃદય અને માતૃ-પ્રેમ તો તેમની અંતીમ સુધી એવોને એવો અણનમ જ રહ્યો હતો.

મહારાણા એક સાધારણ [૪૦]પર્ણકૂટીમાં સુતા હતા. આગળ પાછળ બધા રાજ્યના સ્તંભ ગણાતા સરદારો ઉભા હતા, જ્યારે પ્રતાપના હૃદયમાંથી નિશ્વાસ નિકળ્યો ત્યારે દરેક સરદારોના મન દુ:ખીત થયા અને દરેકના આંખમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા માંડી. થોડી વાર પછી સાલુમ્બ્રાપતિએ પુછયું કે મહારાણાશ્રી, "આપ કયા દારૂણ દુ:ખથી પીડીત છો ? અને આપની

૪૦. મહારાણા પ્રતાપની પર્ણકૂટીની જગ્યા પર હાલમાં સરોવર તટપર સંગેમરમરના મહાલયો શોભી રહ્યા છે. આ મહાલયો મેવાડની અધોગતિમાં બાંધવામાં આવ્યા હતા, આવા સમયમાં પણ આવા મહાલયો બંધાવી શકાયા તે પરથી વિદિત્ થાય છે કે મેવાડની સંપત્તિ અગાધ હતી.

શાન્તિનો ભંગ શાથી થયો ?" ત્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે "સરદારો, મને એક વાતનું દુઃખ થાય છે કે મારા હાથે ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર ન થયો, સરદારો ! પ્રતિજ્ઞા લ્યો, કે હમારો પ્રાણ જશે તો પણ અમારી માતૃભૂમિ શત્રુના હાથમાં જવા દઇશું નહીં. અને મારો પુત્ર [41]અમરસિંહ તમારો ભવિષ્યનો મારા પછીનો રાણો થશે તે મારા જેટલું કષ્ટ સહન કરી નહી શકે અને વૈભવ વિલાસનો ભોગી બનશે, કારણ કે અમરસિંહ આ પર્ણકૂટીમાં આવતાં પોતાની પાઘડી ઉતારવી ભૂલી ગયો અને પાઘડી પર્ણકૂટીમાં ભરાઇ ગઇ તેથી આ સ્થાન પર મોટા મોટા રમણીય મહેલો અને વિલાસના સાધનો થશે." આ વાત કરતાં કરતાં પ્રતાપનું હૃદય ગંભીર બની ગયું અને દીર્ઘ શ્વાસ લીધો ને બોલ્યા, "અહીંઆ પર્ણકૂટીઓના બદલે રમણીઓના મહાલયો બની જશે. મેવાડની દુર્દશા ભૂલી જઈ અમર અહીંઆ અનેક જાતના ભોગ વિલાસો ભોગવશે. તેનાથી આ કઠોર વૃતનું પાલન થશે નહીં. અફસોસ ! અમરસિંહ વિલાસી હોવાથી સિસોદીયાના કુળગૌરવનો નાશ થશે. જે ટેક અને સ્વમાનને ખાતર મેં પચીસ પચીસ વરસ પહાડો અને જંગલોમાં કાઢયા, અનેક જાતના આત્મબળીદાનો અને રૂધીરો વહેવડાવ્યાં તે બધી વસ્તુનો વિચાર અમરસિંહના હ્દયમાં થશે નહી. અને પોતાના સુખને માટે પોતાના સ્વમાનને તિલાંજલી આપશે. અને તમો બધા સરદારો તેનું અનુકરણ કરી મેવાડની આબરૂને કલંક લગાડશો." પ્રતાપના આ વચન પુરાં થતાની સાથે જ બધા સરદારો એકે અવાજે બોલ્યા કે "મહારાજ ! અમો બાપ્પારાવલના પવિત્ર સિંહાસનના સોગન ખાઈને કહીએ છીએ કે જ્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ માણસ જીવીત રહેશે ત્યાં સુધી મેવાડની ગએલી સ્વાધિનતાનો ઉદ્ધાર કરીશું. અને મરતાં સુધી મેવાડની આબરૂને કલંક લગાડવા દઇશું નહી." આવા સંતોષકારક વચનો સાંભળી રાણાજીનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. અને સર્વ શંકાઓનું નિવારણ થઇ ગયું. પોતે આનંદની સાથે આ સંસારમાંથી અલૌકીક જીવન જીવી અને કીર્તિ મેળવી દેહનો ત્યાગ કર્યો સંવત. ૧૬૫૩ ઇ. સને ૧૫૯૭ માં પ્રતાપ રાણાએ દેહ ત્યાગ કર્યો.

છપ્પો

ગયો વીર નર એક, જગતના દીલ ડોલાવ્યા,
માતૃભૂમિ ને માટ, અનેક રૂધીર વહેવડાવ્યા,
તજી વૈભવ વિલાસ, ન પરવા તેની કરતો;
ખરો વીર રાજપુત, દેશની દાઝજ ધરતો,

---

૪૧. સંવત્ ૧૬૫૩ માં ઇ. સને ૧૫૯૭ માં અમરસિંહ રાજ્યસિંહાસન પર બેઠા હતા.

એવો વીર પ્રતાપ તો, કીર્ત્તિ સુંદરી વરી ગયો,
કહે 'ભોગી' સૂર્યવંશમાં, દેવ સમ પોતે થયો. ૧૧૫

છપ્પો

ખરો રણવીર એજ કે, જેને મ્લેચ્છ ધ્રુજાવ્યા,
ધરી ઢાલ તલવાર, અનેકના માન મુકાવ્યા,
ધરે નહી દીલ બીક, મસ્ત થઇ પોતે ફરતો
દઈ દુશ્મનને ત્રાડ, સિંહ સમ બનીને ધુમતો
અકબર શાહ સમજી ગયો, રાણો જીતવો સ્હેલ નથી
પણ કહે 'ભોગી' મોત આગળ કોઇનું ચાલતું નથી ૧૧૬

છપ્પો

સ્વમાન માટે જુઓ, વૈભવ વિલાસ વિસાર્યા.
માતૃભૂમિને માટ, અડગ જેને વૃત ધાર્યા.
નિજ કુટુંબને સાથ લઇ, વન વન તે ભટકયો.
છતાં દુશ્મનની સાથ, કદિ ન યુધ્ધે અટકયો.
ધન્ય રાણા પ્રતાપને, ધન્ય તેની વીરતા.
કહે 'ભોગી' ધન્ય રાણાને, જેની અજબ શૂરવીરતા ૧૧૭

છપ્પો

ગોઝારા તું કાળ, દયા નહી દીલમાં ધરતો,
થઇ દયાહીણ કાળ, કંઇકને તુજ ચગદતો,
રાણા હોય કે રાય, નહીં પરવા તું કરતો,
આવે લેવા જેને તું, તેને જરૂર લઈને જાતો,
ફટફટ ભુંડા કાળ તું, જગતનું તેજ લઇ ગયો,
કહે 'ભોગી' એ કાળમાં, પ્રતાપ પણ સપડાઇ ગયો, ૧૧૮

ભારત માતાનો, સ્વમાની, નિડર અને વીર યોદ્ધો જગતના તકતા પરથી પ્રભુના દરબારે ગયો, પણ પોતે એવી કીર્તિ મૂકી ગયો છે કે જે આજે જગતના મેદાનમાં સૌ કોઇના મનમાં વસી રહેલ છે–હસી રહેલ છે.

જેની નિડરતાની, જેના વચનની અને જેની માતૃભૂમિની ભક્તિ પર અનહદ મમતા એ ભારતી મૈયાનો લ્હાવ સૂર્યવંશનો તેજસ્વી કોહીનૂર રાણો પ્રતાપ આજે પોતાની ફરજ બજાવી જગતને પોતાની શુદ્ધ ભાવના રૂપી પોતાની અવિચળ કીર્તિનો વારસો મુકી ગયો છે. ધન્ય છે ! એવા વીર પુરૂષને ! જેને જગતને માટે જીવી જાણ્યું, તેમજ મરી પણ જાણ્યું. પ્રભુ એવા ભાગ્યશાળી ભડવીર આત્માને પરમ શાન્તિ અર્પો!

પ્રકરણ ૯ મું.

જૈનોનો શિરોમણી વીર ભામાશાહ

દોહરા

ભામાશાહ ભડવીર, સાચો સેવક મેવાડનો,
ભાગ્ય વિધાયક તું, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ. ૧૧૯

વૃદ્ધ છતાં યુવાન સમ, દેતો તું પડકાર,
દુશ્મનને હંફાવતો, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ. ૧૨૦

જૈન કોમમાં જન્મીયો, કીધુ અમર નામ,
કુખ દીપાવી જનુની તણી, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ. ૧૨૧

" વીર ભામાશાહની માતૃભકિત "

જગતમાં ઘણા મનુષ્યો જન્મે છે અને મરે છે. પણ તેઓના જીવન એવાં હોય છે કે તેઓને જગતમાં કોઇ જાણી શકતું નથી તેમજ ઓળખી શકતું નથી એવા મનુષ્યો માટે કાંઇ લખવાનું હોતું જ નથી. પણ જ્યારે શૂરવીર અને વીર પુરૂષો પોતાની ફરજ સમજીને કર્તવ્ય પરાયણ થાય છે ત્યારે જ મનુષ્યના જીવનની કિંમત થાય છે. અને તે કિંમત આજે જગતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોથી લખાએલી છે અને તે વીર ભામાશાહની, અને તે પણ એક જૈનની.

મેવાડ જેવા રળીઆમણા દેશમાં જ્યાં રાણા પ્રતાપ જેવો વીર રાણો રાજ્ય કરતો હોય, જ્યાં વાઘ, બકરી એક આરે પાણી પીતા હોય, જેનો એક સરખો ન્યાય, પોતાની માતૃભૂમિ માટે જેની જબર ટેક, પ્રેમ અને ભાવના, વળી પુરે-પુરો સંત, ચારિત્રવાન, વૈભવમાં સાદાઇ, શૂરવીરતામાં સીંહ સમાન, દુઃખીઆનો સેવક, જાણે ધર્મરાજનો અવતાર તેવા મહાપુરૂષ મહારાણા પ્રતાપના મહામંત્રી હતા. તેઓનું નામ ભામાશાહ, જ્ઞાતે જૈન હતા, ધર્મ અને કર્તવ્ય પરાયણ હતા, શ્રી જીનેશ્વર ભગવાન પર જેની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, જેના રગેરગમાં ગુરૂભક્તિ વ્યાપી રહી હતી, વળી નિમકહલાલ હતા, નિતિ, સંયમ, અને ચારિત્રમાં સાચાસંતને શરમાવે તેવા હતા, શૂરવીરતામાં જાણે ભલભલા ક્ષત્રિયોનો મુકાબલો કરે તેવા હતા, પોતે વૃદ્ધ અને પાકટ ઉંમરના હતા. જેની મૂછો ચાંદીના પતરા જેવી સફેદ શોભી રહી હતી. જેના મ્હોંનો ચહેરો સિંહ જેવો ભાસતો હતો. જેના નેત્રો ચમકતા રોણકદાર હતા, છતાં પણ પોતે

નવયુવાનને શોભે તેવા કાર્ય કુશળ હતા. જેની બુદ્ધિની પ્રસંશા દિલ્હી અકબરના દરબારમાં થતી હતી. જેની શક્તિથી શાહ અકબર હતાશ થઇ ગયો હતો, આવા અનેક ગુણોથી સુશોભીત એવા મહાપરાક્રમી મહારાણા પ્રતાપના વિશ્વાસુ મહામંત્રી વીર ભામાશાહ જ હતા.

રાજ્યમાં પણ શી વાત! ન્યાય લેવો હોય તો પણ ભામાશાહ, પંચાત કરવી હોય ત્યાં પણ ભામાશાહ. આખી મેવાડને વીર ભામાશાહ માટે સંપૂર્ણ માન હતું. તેમના હુકમનો કોઇ પણ અનાદર કરી શકતું ન હતું. અરે! કોઈ કરતું જ ન હતું.

મહારાણા પ્રતાપ પણ ભામાશાહને પૂછીને તેની સલાહ સિવાય એક પણ પગલું આગળ ભરતા નહીં. રાજકાજ અથવા ઘરકાજ કે ગમે તેવી મુત્સદી-પણાની વાતમાં ભામાશાહ અગ્રસ્થાન ભોગવતા હતા. ભામાશાહ રાણા પ્રતાપનો જમણો હાથ હતો, મેવાડનો સાચો કોહિનૂર એ જૈન હતો.

એક વખત મેવાડમાં ચિત્તોડનો કિલ્લો અણમોલ હતો, જેની વિશ્વમાં જોડી મળે નહીં, તે કિલ્લો રાણા પ્રતાપસિંહના પિતા પાસેથી અકબરશાહે જીતી લીધો હતો. આ વખતે એ કિલ્લાને માટે રાણા પ્રતાપના હૃદયમાં અગ્નિની જ્વાલા જલી રહી હતી. અને તે પાછો મેળવવાની ચિન્તામાં તેમને રાત દિવસ ચેન પડતુ ન હતું. છેવટે ઘણો જ વિચાર કર્યા બાદ પોતે પોતાના આખરી વિચારના પગલે ચાલવાનું નક્કી કર્યું અને તેણે તેજ વખતે બહુજ સખત અને કડક પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી કે તેમાં તેમની પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા એ હતી કે:—જ્યાં લગી ચિત્તોડનો કિલ્લો પાછો ન મલે ત્યાં લગી બ્રહ્મચર્ય પાળવું. બીજી, ઘાસની પથારીમાં સુવું. ત્રીજી, મૂછ તથા દાઢી બોડાવવી નહિ. અને છેલ્લી પ્રતિજ્ઞા એ હતી કે કોઈ પણ જાતના ધાતુના વાસણમાં ભોજન લેવું નહિ. આવી ઘણી જ વિકટ પ્રતિજ્ઞા મહારાણા પ્રતાપે ચિત્તોડ માટે લીધી હતી. તે વખતે મહામંત્રી વીર ભામાશાહને મનમાં ઘણું જ દુઃખ થયું અને દરેક સામંતો આગળ પોતે પોતાની દુઃખી વાણીથી વિનંતી કરી કે:—આપણા અન્નદાતા જ્યારે આવી સખત પ્રતિજ્ઞા લે, દુનિયાના સર્વ વૈભવ વિલાસનો ત્યાગ કરે ત્યારે આપણાથી વૈભવ વિલાસ, મોજશોખ, કેવી રીતે ભોગવી શકાય. માટે આપણે બધા સામંતો પણ તેવી પ્રતિજ્ઞા લો, કે જ્યાં લગી મહારાણા પ્રતાપ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળશે ત્યાં લગી અમો પણ મહારાણાએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળીશું. અને તેજ વખતે દરેક સામંતોએ એ જૈનવીર ભામાશાહના કહેણ ઉપર પ્રતિજ્ઞા લીધી. અહાહા. કેવી મહારાણા તથા મેવાડ પ્રત્યે વફાદારી!

જ્યારે આ પ્રમાણે દરેક મેવાડી સરદારો, શૂરવીરોએ, અને માતૃભૂમિ પર પ્રેમ ધરાવનારાઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે જ ભામાશાહના હૃદયને શાન્તિ થઇ.

છપ્પો

સાચો જૈન તો એજ કે, બીજાને સુખી કરતો,
સાચો જૈન તો એજ કે, બોલેલું કદિ ન ફરતો.
સાચો જૈન તો એજ કે, સદા શૂરવીર થઈ રહેતો,
સાચો જૈન તો એજ કે, કદિ નહિ પીઠને ધરતો,
એવો સાચો જગતમાં, ભામાશાહ જૈન થઇ ગયો.
કહે ભોગી ધન્ય ભામાશાહ, નામ અમર મૂકતો ગયો. ૧૨૨

મનહરછંદ.

તજી વૈભવ વિલાસ, ધરી દીલ દેશ દાઝ.
એવો વીર જગમાંહી, ભામાશાહને જાણીએ. ૧૨૩
માતૃભૂમિ તણો પ્રેમ, રાખી જેણે દિલનેમ,
એવા નરવીરને તો, ઘડી નહી ભૂલીએ. ૧૨૪
મેવાડ ભૂમિને કાજ, સર્વસ્વ સમર્પ્યું સાજ,
હતો વૃદ્ધ છતાં પણ, યુવાન તો જાણીએ. ૧૨૫
કહે જૂઓ ભોગીલાલ, ધન્ય એ મેવાડબાળ,
વીર ભામાશાહને તો, અહરનીશ સંભારીએ. ૧૨૬

જ્યારે ભામાશાહના આત્માને પોતાના મેવાડી ભાઇઓની લાગણી અને પ્રેમ પોતાના પ્રત્યે જાણી, પોતાને ઘણોજ આનંદ થયો. હવે વીર ભામાશાહ વૃદ્ધ ફીટી યુવાન થયો, અને દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ પૂર્વક પોતાના માલીક અને માતૃભૂમિ માટે રાતદિવસ અથાગ પરિશ્રમ વેઠવા માંડયો.

આ તરફ દિલ્હીમાં અકબરશાહે રાણા પ્રતાપને હરાવવા અને નસાડવા માટે લાગ શોધવા માંડયો, અને પોતે ઘણો જ વિચાર કરી પોતાના તમામ લશ્કરની સાથે પોતાના પુત્ર સલીમની (શાહજાદાની) આગેવાની નિચે રવાના કર્યા. અને સેનાપતિ તરીકે રાજા માનસિંહને મોકલ્યો.

શાહ અકબરની ફોજ, જોઇને ધરણી ધ્રૂજે,
ઘણા રાજા મહારાજા શાહના ચર્ણો પૂજે. ૧૨૭
ભાલા ને તલવાર, વળી તોપો પણ ઝાઝી,
કરી દુશ્મનનો નાશ, સલીમ થાય રાજી. ૧૨૮
સલીમને માલુમ નહિં, જીત થવી મુશ્કેલ છે.
કહે ભોગીલાલ, પ્રતાપને નમાવવો નહીં સ્હેલ છે. ૧૨૯

આ પ્રમાણે લાખોની સંખ્યામાં લશ્કર, હાથી, ઘોડા, તોપો વિગેરે મેવાડ પર આક્રમણ કરવા કૂચ કરતું આગળ ધપે આવ્યું, તે વખતે ભામાશાહને ખબર પડી કે શત્રુનું લશ્કર આવ્યું. આ વખતે વિચારશીલ જૈન ભામાશાહ થયો. ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને રાણાજીની પાસે આવી વિનયપૂર્વક નમન્ કરીને કહેવા લાગ્યો કે સ્વામી, ઉઠો? ઉઠો? તૈયાર થાઓ, મેવાડને સ્વતંત્ર કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. માટે હાથમાં લ્યો હથીઆર અને કરો શત્રૂનો સંહાર.

પ્રતાપને પણ પોતાની માતૃભૂમિ તથા ભામાશાહની દેશપ્રત્યે અચળ વફાદારીથી તેના આત્માને બમણો જોશ આવ્યો, અને પ્રતાપે પણ ભામાશાહને હુકમ આપ્યો કેઃ—ભામાશાહ, આપ પધારો, અને લશ્કરને તૈયાર થવા હુકમ આપો. અને ગામમાં દાંડી પીટાવો, અને બધા રાજ્યમહેલના ચોગાનમાં ભેગા થાઓ.

દોહરો

અશ્વ પર સ્વાર થઈ, ભામાશાહ તો નિકળે,
મેવાડ નો એ મહારથી, મસ્તાન થઈને સંચરે, ૧૩૦
દાંડી પીટાવે જોશમાં, લશ્કર બધું ભેગું કરે,
આવે પ્રતાપ ચોગાનમાં, સૌ પ્રેમથી વંદન કરે, ૧૩૧
બાવીસ હજાર લશ્કર તણી, સંખ્યા બધી ભેગી થતી,
મેવાડના ઉદ્ધાર માટે; ઉર્મી હૃદયની છલકતી. ૧૩૨

ભામાશાહ બધાને સમાચાર આપી પોતે વૃદ્ધ છતા ભલભલા યુવાનને પણ શરમાવે તેવી રીતે યુદ્ધમાં આગેવાની ભર્યું કામ કરવા લાગ્યા, લશ્કરને કેમ ગોઠવવું, દુશ્મનને કેમ હરાવવો, વિગેરે તમામ કુનેહ બાજીમાં ભામાશાહ નો અગ્રપણે ભાગ હતો. પ્રતાપ જોઇને પણ અજબ થયો અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે શું વાણીઆ ની જાદુઈ શક્તિ? શું તેનો પ્રભાવ? અને શું તેની માતૃભૂમિ પ્રત્યે ધગશ? ધન્ય છે? ભામાશાહ તારી જનેતાને!

જ્યારે ભામાશાહ આવ્યાં, અને બધાએ વીરને છાજે એવું ભામાશાહને માન આપ્યું. ત્યારે રાણા પ્રતાપે પોતાના શૂરવીર સૈનીકોને બે શબ્દો ટૂંકમાંજ કીધા કે—" **આપણે નથી લેવું રાજપાટ, નથી કરવા કોઈને ગુલામ, હંમેશના માટે મેવાડ સ્વતંત્ર રહે તેનાજ માટે લડી લેવાનું છે, માટે મરજો પણ માતૃભૂમિને બેવફા ના થશો. જીવો તો પણ માતૃભૂમિને માટે સાચો શૂરવીર મોતથી કદિ ડરતો જ નથી.** "
રાણા પ્રતાપનો શબ્દે શબ્દ દરેક મેવાડીઓએ પોતાને શિરોમાન્ય ગણ્યો, અને મરતાં સુધી પણ મેવાડને પરાધિનતાની બેડીમાં જકડવા નહીં દઇએ એવી

ભીષ્મપ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. ધન્ય છે ? રાણા પ્રતાપને ? અને ધન્ય છે ? એ માતૃભક્તિ વીરો ને ?

છપ્પો.

વીર રાણો પ્રતાપ થયો, ત્યાં પ્રેમે ઉભો,
ધરી ઢાલ તલવાર, હૃદયમાં રાખી મોભો,
શૂરવીરતાની છાપ, લટકતી બે તલવારો,
બખ્તર ધરતો અંગ, ભાલો કરમાંહી ધાર્યો,
પ્રચંડ પ્રભાવ શાળીએ, દુશ્મનને નમાવવા,
કહે ભોગી પ્રતાપસિંહ, ચાલ્યો તેજ બતાવવા ૧૩૩

આ પ્રમાણે લશ્કર ડંકો વાગતાં જ ઉપડવા લાગ્યું. બે લશ્કરો સામ સામા હલદીઘાટની રણભૂમિમાં ભેગા થયાં, મારો ! મારો ! કાપો ! ના શબ્દોના ઘોષ બોલાવવા માંડયા, જેમ ચીભડાં કાપે તેમ મેવાડીઓએ મ્લેચ્છને કાપવા માંડયા, રક્તની નદીઓ વહેવા લાગી, માતૃભૂમિના માટે આજે મેવાડી યોદ્ધાઓ પણ પોતાના વહાલા પ્રાણની આહુતિ આપવા લાગ્યા, અને શિવસુંદરી વરવા ચાલ્યા ગયા, જ્યાં ત્યાં મડદાના ઢગલાઓના ગંજે ગંજ પડયાં હતાં, તે દેખતાંજ કાળજુ ફાટી જાય. આત્મા ઠરી જાય. આવો ભયંકર દેખાવ જોઇ ભલ ભલા શુરવીરના મન ત્યાંજ થંભી જતાં, આ વખતે આપણો વીર ભામાશાહ દુશ્મનના ટોળામાં પોતાની સફેદ દાઢી અને લાંબી મૂછો ફફડાવતો તલવાર ફેરવવા માંડયો. જેમ ઘાસ કાપે તેમ દુશ્મનના સૈન્યને સંહારવા લાગ્યો, અને એક મહાન ભડવીર યોદ્ધાની માફક યુદ્ધ કરવા લાગ્યો અને બોલ્યો 'કે ભૂલાવી દો એની હઠ કે પારકા રાજ્ય ઉપર જરા ડોક ઉંચી ન કરે.' આ પ્રમાણે ભામાશાહ લડતો લડતો રણમેદાનમાં ઘુમતો ત્યારે રાણા પ્રતાપ પર તેમની નજર ગઈ અને જાણ્યું કે પ્રતાપ હારશે. તેથી ભામાશાહ પ્રતાપને કહે કે રાણાજી આપ ચાલ્યાં જાઓ. જીવતા હઈશું તો ફરી લડાશે માટે આપ મેવાડપતિ જેમ બને તેમ જલ્દી ચાલ્યા જાઓ.

પ્રતાપ કહે ભામાશાહ, પ્રતાપ પીઠ બતાવી કદિ પણ ભાગી નહીં જાય, શું તું મને કાયર સમજે છે, હું તો અહીંજ મરીશ, એટલામાં આવ્યા બીજા સરદારો અને પ્રતાપને સમજાવી દૂર કર્યા. પ્રતાપ ભરાયા કોમલમેરના કિલ્લામાં, શત્રુઓ પાછળ પડયા. અને કોમલમેરના કિલ્લામાં ઝેર નાંખ્યું. કેટલી અધમતા !

ગામમાં હાહાકાર થયો. નાના બાળક રૂવે, મોટા રૂવે, પાણી વગર. લોકોના પ્રાણ મુંઝાવા લાગ્યા, બધા વગર ચાલે પણ પાણી વગર કેમ ચાલે ? શું વિધિની કૃતઘ્નતા. આખરે ભામાશાહ કહે મહારાજ અહીંથી ચાલો બીજે, જીવન ટકાવવું મુશ્કેલ છે. આપણે જવાં, દુશ્મનો, પ્રજાને ત્રાસ નહીં આપે.

રાણો કહે ભામાશાહ; મારી બુદ્ધિ હવે કામ કરતી નથી, મારી શાન આજે ખોવાઇ ગઈ છે, તમને ઠીક લાગે તેમ કરો, તમો કહો ત્યાં જઈએ. રાણો; રાણી, બાળકો અને થોડા સરદારો ને લઇ વૃદ્ધ ભામાશાહ ચાલ્યો, જાણે રામ–લક્ષ્મણ ચાલ્યા વનવાસે, આવો ગમગીન દેખાવ ભલભલાના આત્માને કંપાવે. શું વિધિ ? ત્યાંથી ચાલતાં ચાલતાં આવ્યા ચમ્પન દેશમાં. ચમ્પન દેશની શું શોભા ? આજુબાજુ અરવલ્લી પહાડની શોભા, મોટા મોટા વૃક્ષો અને લીલોછમ પ્રદેશ જોઇ પ્રતાપને સાધારણ શાન્તિ થઇ.

શત્રુઓ પાછળ પડયા, અને કોઈ નો હાથ ભાગ્યો, કોઈ નો પગ ભાગ્યો, કેટલાક ધડ માથા વગરના થયાં, એ કારમી ચીસો સાંભળી દયા આવે.

ભામાશાહ અને પ્રતાપ મરણનો ભય મૂકી શત્રુઓની સામે લડવા લાગ્યા. બંને હાથમાં બે ધારી તલવારો, પંઝામાં આવ્યો તેના સોએ વર્ષ પુરા. એટલામાં આવ્યો શત્રુ પક્ષનો સરદાર ને પ્રતાપ પર પાછળથી ઘા કરવા જાય છે. કે તુરતજ ભામાશાહ દોડયા, અને શત્રુનો ઘા પોતાની તલવારથી ઝીલ્યો જેથી પ્રતાપ બચી ગયા. શત્રુઓ તુરત નાશી ગયા, ધન્ય છે ? સહાસીક જૈન ભામાશાહ ને ?

પ્રતાપ કહે ધન્ય છે ! ભામાશાહ આજે તમેજ મારો જીવ બચાવ્યો છે. અને તમેજ મને જીવતદાન આપ્યું છે. આજનો સુયશ બધો તમને જ છે. સાચા જૈન તરીકેનું આજે તમે તમારૂં નામ અમર કર્યું છે. ભામાશાહ કહે અન્નદાતા, મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે તેથી વિશેષ કાંઈ જ કર્યું નથી. શું ભામાશાહની નિરાભિમાનીતા.

પ્રતાપ જીત્યા પણ પાસે ફૂટી બદામ ન રહી, એકે સૈનીક ન રહ્યો, બધાય જંગલમાં ગયા, ન મળે અનાજ કે રાંધેલા ભોજન, જંગલના ફળફૂલ ખાઇ મીઠાં ઝરણાં ના પાણી પી દિવસો વ્યતિત કરવા લાગ્યાં. ઉપર આકાશ ને નિચે ધરતી ત્યાં બધા આરામ કરે એક વખત મેવાડનો મહિપતિ તે આજે રસ્તાનો રંક–ભીખારી, એક વખતનો મહામંત્રી તેને પણ ન મળે ખાવા કે ન મળે પીવા. આનું જ નામ કસોટી અને જીવનની કિંમત.

ઘણી વખતે જમવા બેસે કે શત્રુઓ આવ્યાનું સાંભળી અડધું ખાધું ન ખાધું કરી નાસે, વૃદ્ધ ભામાશાહ દિલાસો આપે કે ધીરજ ધરો, સૌ સારાં વાનાં થશે. જ્યાં જ્યાં પ્રતાપ જાય ત્યાં ત્યાં ભામાશાહ જાય, ભામાશાહનો નિશ્ચય એજ કે “ જ્યાં મારો રાજા ત્યાંજ હું, જેવી દશા મારા અન્નદાતાની તેવી જ દશા મારી ” ધન્ય છે ! સાચા જૈન ભામાશાહ તારી સ્વામિ ભક્તિને ?

અઘોર જંગલ પ્રચંડ ડુંગરા જાણે મેઘરાજના વાદળાની સાથે વાતો

કરતા હોય તેમ ઉંડી ઉંડી ખાઇઓ જોતાંજ ચકરી આવે, સિંહ અને વાઘના ટોળાની ગર્જનાઓ સંભળાય ને કાળજા કંપી ઉઠે. બપોર થતાં સુરજ દેવ તપતા હોય તે વખતે વીરભામાશાહ અને પ્રતાપ બંને જણ ઝાડ નિચે બેસી વાતો કરતાં હોય. પ્રતાપ ભામાશાહને કહે છે કે ભામાશાહ, જંગલનું જીવન કેવું મધુરૂ ને સુંદર છે. ન મળે કોઇ વ્યાધિ કે ઉપાધિ માટે મારો આત્મા તો અત્રે રહેવા નિશ્ચય કરે છે. ભામાશાહ કહે સાચી વાત. રાણાજી, આપ તો સંત જેવા ધર્માત્મા છો એટલે આપશ્રીને વૈભવ કે રાજ્યની લાલસા નથી પણ આપશ્રી વગર મેવાડને સ્વતંત્ર કોણ કરશે. આમ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં સૈનીક ખબર લઈ આવે છે કે શત્રુઓ આવે છે. જેથી પ્રતાપ મુંઝાયો. કયાં શાન્તિ ને કયાં આ દોડધામ, ન મળે પાસે કોડી ન મળે સાધન કે ન મળે ખાવા. ભામાશાહ, હવે આપ પાછા પધારો, તમે મારી ખુબ સેવા કરી છે, પરમાત્મા તમને સુખી રાખે. હવે મેવાડને માટે કોઇ પણ જાતની આશા રહી નથી. હું સીંધના રણની પેલે પાર ચાલ્યો જઇશ. માતૃભૂમિ તને મારા છેલ્લા પ્રણામ! હવે મારૂં જીવન ગુપ્ત પણે ગુજારીશ.

વીર ભામાશાહનું હૈયું ધડકવા લાગ્યું, આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલી, પ્રતાપની આવી દશા જોઇ ઘણું લાગી આવ્યું. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો કે અન્નદાતા, મેવાડ છોડી જવાય જ નહીં, દેશને તો હજુ સ્વતંત્ર કરવો છે, કાયર થઇ આપ ભાગી જાઓ તો શરમાવવા જેવું થાય અને મેવાડવાસીઓ કહેશે કે આખરે પ્રતાપ કાયર થઈ નાશી ગયો. જેથી પ્રતાપે કહ્યું કે ભામાશાહ, શત્રુ સામે ટકી શકવાની–લડવાની મારામાં તાકાત નથી માટે ચાલી જવું એજ ઠીક છે.

ભામાશાહ જીવતાં મહારાજ એવું કદિ નહિં બને, મારા પૂર્વજોએ ઘણું ધન ભેગું કર્યું છે. તે બધુ ધન આપશ્રીના ચર્ણોમાં ધરૂં છું. પચીસ સહસ્ર સૈનીકોને બાર વરસ સુધી ચાલશે, મારા પૈસા તે આપનાજ છે માટે સૈન્ય ભેગું કરો અને માતૃભૂમિને ગુલામીની જંજીરમાંથી મુકત કરો. ભામાશાહના માટે કવિરાજ શ્રી ઉદયપુર નિવાસી શ્રીયુત કેશરીસિંહ બારહઠે નિચે મુજબ કાવ્ય બનાવ્યું છે.

મનહર

અર્થ કે અભાવ મહારાન દેશ ત્યાગત હૈ
જબતેં પરી હૈ–બાત – ઐસી સ્રવનનમેં ૧૩૪

વૃદ્ધ હૈ અધિક વેસ પુરન પલીત કેસ
બલ હૂ વિસેસ સેસ રહ્યો નહિં તનમેં ૧૩૫

ટેકિ ટેકિ લકરીકો પગન ઉઠાવત હૈ
ખાવત હૈ ઠોકરેં અનેક છિન છિનમેં ૧૩૬
પ્રેમ રસ છાયો સ્વામીદર્શ, તરસાયો ધાયો
ભામાશાહ આવ્યો લૈ, સ્વદેશ ભક્તિ મનમેં ૧૩૭

૨

સંકટમૈં માલિકકી આયો હૈ કરન સેવા,
અશ્વમેઘ યજ્ઞ હોત જાકે પગ પગમેં ૧૩૮
જોયો પારસાની ભાટિઆની નાપઠાની જાયો,
જાયોના સિઠાની ઐસો ઔર પૂત જગમેં ૧૩૯
સ્વામિ ભક્તિ પ્રેમ ધર્યો પૂરન હૃદય બીચ,
દેશ અભિમાન ભર્યો જાકી રગ રગમેં ૧૪૦
કીર્ત્તિકો લાડો ઔર મનકો ઉદાર ગાઢો,
ભામાશાહ આડો આય ટાઢો ભયોમગમેં ૧૪૧

૩

કહત પ્રતાપ તુમ કૌન હો સ્થવિર જન ?
જાતિ હૈ તુમ્હારી કહા કહો કૌન નામ હૈ ૧૪૨
કહિ વે કી આપની ઉપાધિ હૈ સ્વજન કૌન ?
રહિ વે કો કહીયે તુમારો કૌન ગામ હૈ ? ૧૪૩
હમકો જો પૂછો તુમ મેદપાટ વાસી હમ,
પૂર્વ જન્મ કર્મ તૈં વિધાતા ભયો વામ હૈ ૧૪૪
દેશ છોરી જાત તુમ મારગકો રોકિ રહે
કહો ક્યોંન હમ તૈં તુમ્હારે કહા કામ હૈ ? ૧૪૫

૪

બોલી 'જય જીવ' ઔર નજર સપ્રેમ કીન્હીં;
શેઠ કે અપાર ભયો હૃદય હુલાસ હૈ ૧૪૬
હાથ જોરિ ચર્નનમેં અરજ કરન લાગો,
ચિત્ર કૂટ હમારો પુરાનો નાથ ? વાસ હૈ ૧૪૭
બનિયા હૈ જાતિ ઔર કિંકર કો નામ ભામા,
વર્તમાનવાસ જો યહાઁ તે બહુ પાસ હૈ ૧૪૮
પુરૂષા હમારે રહે રાનન કે મંત્રી ખાસ,
રાવરો દયાળુ ? યહ દાસન કો દાસ હૈ ૧૪૯

૫

બહુત પ્રસન્ન હોઈ પાતલ નજર લીન્હી
કહી મહારાન તુમ બાન્ધવ કી ઠૌર હો ૧૫૦
લાયક હો બહુત હમારે ખાસ સેવક હો,
જેતે હૈ હમારે મંત્રિ ઉનકે હુ મૌર હો. ૧૫૧
આપતિ સ્વદેશ કી જો તુમ તૈ છિપાવેં કહા ?
આપને હો તુમતો સદૈવ, કહા ઔર હો ? ૧૫૨
સંધ્યા પ્રસરાની તાતેં સૂરત પિછાની નાંહિં,
ભામાશાહ તુમતો હમારે સ્યામખોર હો ૧૫૩

૬

કહી ભામાશાહ બાત સબહી સુની હૈ હમ,
દેશ કે નિમિત્ત અબ કહા દ્રવ્ય દેહોં ના ? ૧૫૪
આપ મહારાજ રાજ છોરિ કે પધારત હો,
રાજભકિત કો મેં ઉર કૈસે સ્થાન દેહોંના ? ૧૫૫
એતે પર માનિહોં ન અરજ હમારી નાય ?
હા એકલિંગનાથ જૂકી આન દેહોં ના ? ૧૫૬
તાન લેહોં મૈં તો અબ એક કીન કાન દેહોં,
જાન[1] દેહોં ચર્નન પૈ તોહૂ જાન[2] દેહોં ના ૧૫૭

૭

કહે મહારાન શાહ ઐસી હી તુમ્હારી ભકિત,
તદપિ હમારી ગૈલ[3] નાહક પરો હો તુમ ૧૫૮
ધર્મકે નિમિત્ત સબ સૈન બલિદાન ભઇ,
દેખી કે હમારો દુઃખ નાહક જરો હો તુમ ૧૫૯
તુર્કસોં લરન નઈ સેના ફિર સંચય વ્હેં,
તૈ તો ધન બુઢેશાહ કહાઁ તૈ ભરો હો તુમ ? ૧૬૦
અપને નિવાસ પર કયોં નહિં ફિરો હો પીછે,
એસો હટ ભામાશાહ નાહક કરો હો તુમ ૧૬૧

૮

કહે ભામાશાહ જન્મભૂમિ મેં વિપત્તિ પરી,
તિહિ કો બિલોકિ પ્રભુ ? કૈસેં લુકિ જાઉં મૈં ૧૬૨
આજ મમદેશ ઔર સ્વામિ કી કરન સેવા
કૃપા કે નિધાન નૃપ ! કૈસે રૂકિ જાઉં મૈં ૧૬૩

૧. પ્રાણ. ૨. નહીં જાવા દઉં. ૩. પીછે.

સ્વામિ કાજ સારન કો દેશ કષ્ટ ટારન કો,
ઔસર મહાન ઐસો કૈસે ચૂકિ જાઊ મૈં ૧૬૪
બિત્ત અનુસાર આજ સેવા હી બજાઊ કહા ?
માલિક કે હેત નાથ! ઊભો બિકિ જાઊં મૈં ૧૬૫

૯

ઔર ભામાશાહ કહ્યો ડોલતસી ગર્દન સોં,
મેરી બિનતી પૈ નાથ! જરાતો પસીજિયે ૧૬૬
આશ્રમ ચતુર્થ અન્ત મને અબ પાંવ દિયો,
ઐસે વૃદ્ધ મંત્રી કી કૃપાળુ માનિ લીજિયે ૧૬૭
ભારત ઉધારી બીર ધર્મ ધુર ધારી ધીર!!,
કિંકર કી તુચ્છ સેવા અંગીકૃત કીજિયે ૧૬૮
આજ સકુટુમ્બ નિજ દાસ કો સનાથ કર્ન,
પૃથ્વીનાથ પાતાલ! રંકાબ છોરિ દીજિયે ૧૬૯

૧૦

મંત્રી કી અરજ માંનિ પાતલ ઉતરિ ગએ,
કાંન પરી ભનક જબાન તોતિયા[1] ન કે ૧૭૦
આરતિ ઉતારે મહારાન પૈ પ્રસારે ભકિત,
બાર બાર બારે ભરિ પાલ મોતિયાન કે ૧૭૧
ધન્ય ભાગ્ય માલિક પધારે હૈ હમારે પાજ,
ઘર ઘર મંગલ ભયો હૈ ગોતિયાન[2] કે ૧૭૨
શાહ નરનારી હાત જોરિ કે ખરે હૈં સારે,
પગ મએડે ડારે મારબારી પોતિયાન[3] કે ૧૭૩

૧૧

યથોચિત્ત સ્વાગત કે શાહ ઉપરાન્ત અબ,
પાન[4] લે ધરે હુ રાન અગ્રમોદ મન તૈં ૧૭૪
પાહિ પાહિ બોલિ પુનિ બનિયા ચરન પર્યો,
મોલ કો લિયો હોં કેસોદાસ તન-મન તૈં ૧૭૫
ઐસે કહિ ચર્ન સરવસ્વ કરિ દીન્હોં ભેટ,
ઊરન ભયો હૈ શાહ સ્વામિભકિત ઋન[5] તં ૧૭૬
નજર નિમિત્ત આન નજર પ્રસારે તક,
હમ્માલન અરથ ઉતારે કાવરન[6] તૈં ૧૭૭

દોહરો

કહિય શાહ સંગ્રહકિયો, કરિમંત્રીપન કામ
યહ ધન હુ સબ રાવરો, મેરો કેવલ નામ ૧૭૮

---

૧. તુતલી-કાલીકાલીબોલી. ૨. કુટુમ્બી. ૩. મારવાડમાંમાથે બાંધવાના સાફાને પોતિયાં કહે છે.
૪. તામ્બુલ. ૫. કરજ. ૬. કાવડોથી.

ભામાશાહની અજોડ સ્વામિભક્તિ પર કવિરાજ શ્રીમાન્ કેશરીસિંહ પણ મુગ્ધ થઇ તેમને કાવ્યો લખી ભામાશાહ પ્રત્યે પ્રેમભાવ બતાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે ભામાશાહ વિનયપૂર્વક એક જૈનને શોભે તેવીરીતે મહારાણા પ્રતાપને કહે છે કે 'મારૂં ધન તે આપનુંજ છે, આપશ્રીના પૂર્વજોની સેવા મારા વડીલોએ કરી ને ધન મેળવ્યું છે, તે ધન જ્યારે મારી માતૃભૂમિના કામ માટે ન આવે તો મારે તે ધનની શી કિંમત છે? માટે કૃપાળુ! આપ મારી અરજ સ્વીકારો ને મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવા કમર કસો' 'મહારાજ! મારા દેશની ખાતર હું મરવા તૈયાર છું તો પછી ધનની શી વિસાત છે? હું મારૂં ધન આપશ્રીને આપતો નથી પણ મારી માતૃભૂમિની સેવા અર્થે આપી મારી ફરજ બજાવું છું.

મહારાણા પ્રતાપ બોલ્યા ધન્ય છે! ભામાશાહ, તમે દેશભક્તિ, સ્વામિભક્તિ એવી પુરવાર કરી આપી છે કે પ્રભુ મહાવીરનું નામ, તથા સાચા જૈન તરીકેનું નામ તમે ઉજ્જલ કર્યું છે. અને જગતમાં દરેક મનુષ્યો માટે એક એવો દાખલો બેસાડયો છે કે 'દેશના માટે પ્રેમ કેવો રાખવો, ભામાશાહ! મેવાડની સ્વતંત્રતાનો યશ તમનેજ મળશે. આજથી તમેજ સેનાપતિ. ચાલો, લડાઇની તૈયારી કરો.

દોહરા

ઉદારતા ભામાની ભલી, જેને કીધું ઉજ્જવલ નામ;
કાર્ય એ શૂરવીર નું, કાયરનું નહિ કામ. ૧૭૯

મોહ ઉતારી લક્ષ્મી તણો, સૌં મેવાડને ચર્ણે ધર્યું
ધન્ય! ધન્ય! ભામાશાહ તુજને, નામ અમર પ્રેમે કર્યું. ૧૮૦

ભામાશાહ રાખી સંપત્તિ, વસ્તુ ફક્ત જ ત્રણ
કીર્તિ ઈકલોની ધોતી, લોટો પીવા જળ, ૧૮૧

બાકી ધર્યું સૌ દેશને, ધરી હૃદયમાં દાઝ,
કહે ભોગી ધન્ય! ભામાને, રાખી મેવાડની લાજ. ૧૮૨

લડાઈની તૈયારીઓ ધમધોકાર ચાલવા માંડી. ગામે-ગામથી, દેશો-દેશથી સૈનીકો આવવા લાગ્યા, વૃદ્ધ-જુવાન આવ્યા, કોઇ તલવાર, તીરંદાબાજ તો કોઇ કુસ્તીબાજ તો કોઈ બાણાવળી વિગેરે વિગેરે યુદ્ધમાં નીપુણ યોદ્ધાઓની ભરતી થઈ તેમાં તીરંદાજો; ઘોડેસ્વારો. અને પાયદળનો પાર જ ન હતો.

ભામાશાહે કમર કસી, વૃદ્ધ છતાં બમણા જોરે કામ લેવા માંડયું. ચુવાન કરતાં પણ સહસ્ર ગણો જોશ લાવી કામ કરવા લાગ્યા, લોકોનો ઉત્સાહ વધાર્યો અને તેમની લાગણીથી બધાની લાગણી પુર જોશમાં જાગી અને દરેકને પોતાની માતૃભૂમિની ફરજની ગમ પડી, ધીમે ધીમે એક પછી એક કિલ્લા સર કરવા માંડયા પહેલું શેરપુર બીજું દેલવાડા સર કર્યું, દેલવાડા વખતે તો ભારે યુદ્ધ

થયું. શત્રુ પક્ષનો સરદાર 'શહાબાજખાં' સાથે ભામાશાહને હાથોહાથનું યુદ્ધ થયું. અને ભામાશાહે એકજ ઝાટકે શાહબાજનો હાથ કાપી નાંખ્યો. તલવારના ટુકડા થઇ ગયા. અને બિચારો શાહબાઝ નાસી ગયો. પછી કોમલમેર સર કર્યું, અને બાદશાહના સરદારને હરાવ્યો.

આ પ્રમાણે ઘણા કિલ્લાઓ અને ઘણા ગામ કબજે કર્યાં. બધો મેવાડનો પ્રદેશ જીતાયો માત્ર ચિત્તોડ, અજમેર અને માંડવગઢ ત્રણ કિલ્લા અકબરના તાબે રહ્યા, આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપની જીત થઇ, મેવાડમાં નવું જીવન આવ્યું, પ્રજા ખુશી થઇ દુઃખની ઘડીઓ ભૂલવા લાગી. રાણા પ્રતાપે દરબાર ભર્યો અને કોઈને જાગીરો, ઇલકાબો, પોષાક, પાલખી વિ. સૌ સૌની લાયકાત પ્રમાણે સૌના વખાણ કરી આપવામાં આવ્યું.

મહારાણા પ્રતાપે કહ્યું કે ભામાશાહ જેવો કોઇ નથી, શું એમનો ત્યાગ, સ્વામિભક્તિ અને દેશભકિત. મેવાડને જીતી આપ્યું હોય તો ભામાશાહે જીતી આપ્યું છે, માટે હું એમને મેવાડના 'ભાગ્યવિધાયક'' મેવાડના પુનરૂદ્ધારક' ની પદવી આપુ છું. આ વખતે તાલીઓના ગડગડાટ વચ્ચે બધાએ ભામાશાહને વધાવી લીધા અને સૌ કોઇ બોલ્યા કે ભામાશાહને ધન્ય છે ? ધન્ય છે ? તેની દેશભકિત અને તેના ત્યાગને ?

આખરે ભામાશાહે બીલકુલ અભિમાન બતાવ્યા વગર સાચા જૈનને શોભે તેવી રીતે બોલ્યા કે 'ભાઈઓ, મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે તેમાં મેં કશુંજ કર્યું નથી, જેવી શાશન દેવની ઇચ્છિા હતી તે પ્રમાણે થયું. માટે બધો યશ તો આપના અન્નદાતા મહારાણા શ્રી પ્રતાપને શોભે છે, તેમનો ત્યાગ અને તેમની અજોડ દેશ પ્રેમની તુલના કરવાની ભલભલા મહારથીઓની પણ શકિત નથી, માટે બોલો, મહારાણા શ્રી પ્રતાપની જય, બોલો માતૃભૂમિની જય, આનંદના અવસરની સાથે બધી ક્રિયા પુરી થઈ અને મેવાડનું નવું જીવન શરૂ થયું. ધન્ય છે ભામાશાહ તારી દેશભકિતને ? વાંચક ! ભામાશાહ જેવો દેશભકત બનીને તારી મીલકતનો ઉપયોગ દેશના ભલા માટે કરજે. ભામાશાહ[૪૨] સંવત ૧૬૬૬ ના મહા સુદ ૧૧ (તા. ૨૭ જાન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૬૦૦) ને દિવસ સ્વર્ગવાસી બન્યા તેમની ઉંમર વર્ષ ૬૧ ને ૭ માસની હતી છતાં પણ તેઓ યુવાન જેવા દેખાતાં હતાં તેમનો જન્મ સં. ૧૬૦૪ ના અષાડ સુદ ૧૦ (તા. ૨૮ જુન ૧૫૪૭) સોમવારે થયો હતો.

---

૪૨. ભામાશાહ સ્વર્ગવાસી થયો. તેના એક દિવસ અગાઉ પોતાની સ્ત્રીને એક પોતાની હસ્ત લેખીત ચીઠ્ઠી આપી દીધું છે જ્યારે મહારાણા અમરસિંહ પૈસાની મુશ્કેલીમાં આવે ત્યારે આ ચીઠ્ઠી મહારાણા અમરસિંહને જ સોંપજે. તેમાં મેવાડના છુપા ખજાનાની હકીકત લખી હતી. તે ચીઠ્ઠી જ્યારે મહારાણા અમરસિંહને આપવામાં આવી ત્યારે ઘણો આશ્ચર્ય પામી તેમાં લખ્યા મુજબ તે ગુપ્ત ખજાનો મેળવ્યો, અને ભામાશાહનો બચાવેલો ખજાનો અત્યારે મહારાણા અમરસિંહને ઘણો કામમાં આવ્યો. આવો વિચારશીલ પ્રધાન મેવાડને મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે, આથી મહારાણા તથા સર્વે સામંતો આશ્ચર્ય પામ્યા, ને વીર ભામાશાહના પુત્ર જીવાશાહને મંત્રીપદે નિમ્યા. જીવાશાહ પણ હોંશિયાર હતા, સિંહના બેટા સિંહ જ હોય !

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મહારાણા શ્રી અમરસિંહ

મહારાણા પ્રતાપસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના શ્રેષ્ટ પુત્ર અમરસિંહ સંવત ૧૬૫૩, (ઇ. સ. ૧૫૯૭) ના મહા સુદી ૧૧ ના રોજ ગાદી ઉપર આવ્યા, મહારાણા અમરસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી લડાઇ સિવાય કશું જ કાર્ય હાથ ધર્યું નથી, પહેલવહેલાં રાણાશ્રીએ બાદશાહી થાણા મેવાડમાંથી ઉપાડી લેવડાવી પોતાના હુકમનો અમલ કરાવ્યો.

અકબરશાહ મહારાણા પ્રતાપનો દેહાન્ત સાંભળી ઘણોજ ઉદાસ થયો અને ફ્રીકરમાં પડયો. અકબરશાહનો ચહેરો જોઇ બધા સામંતો વિચારમાં પડયા. અને માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યા કે પ્રતાપના મરણ થવાથી તો ખુશી થવું જોઇએ તેને બદલે શાહ ઉદાસ કેમ દેખાય છે ? આ વખતે એક ચારણ પોતાની ચારણી ભાષામાં એક છપ્પો બોલ્યો, કે:—

અશ લેગા અઠદાગ, પાઘ લેગો અણ નામી ।
ગો આડા ગવડાય, જિકો બહતો ધુર બામી ॥
નવરોજે નહ ગયો, નગો આતશાં નવલ્લી ।
ન ગો ભરોખા હેઠ, જેથ દુનિયાણ દહલ્લી ॥
ગહલોત રાહ જીતી ગયો, દસણ મૂંદ રશણા ડસી ।
નીશાસમૂક ભરિયા નયણ, તોમૃત પ્રતાપસી ॥૧૮૩॥

ભાવાર્થ: પોતાના ઘોડાને ડાઘ ન લાગવા દીધો પોતાનું શીર બીજા કોઇને ન ઝુકાવ્યું, જશ લઇને ચાલ્યો, હિન્દુસ્તાનની ભારની ગાડી જમની તરફ ખેંચવાવાળો હતો. 'નૌરોઝ' અગર કોઇ જલસામાં નથી ગયો. બાદશાહી ડ્રેસમાં પણ ગયો નથી, કોઇ પણ જાતના એસાણમાં આવ્યો નથી, જેનો યશ રૂપી કળશ દુનિયા પર કાયમ રહ્યો, આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપસિંહ ફત્તેહની સાથે ચાલ્યો ગયો, જેથી બાદશાહે પોતાની જબાન દબાવી, અને ઠંડો શ્વાસ લઇ આંખમાં પાણી લાવ્યો. હે ! પ્રતાપસિંહ ? તારા મરવાથી બાદશાહને આ પ્રમાણે થયું હતું.

(બુન્દીના કવિઓના વૃત્તાંતને 'કર્નલ ટૉડ' સત્ય માને છે.)

અકબરના સામંત માનસિંહનો પ્રભાવ દિવસે દિવસે એટલો બધો વૃદ્ધિ પામતો ગયો કે અકબરના હૃદયમાં તેના માટે દ્વષ ઉત્પન્ન થયો, અને અકબરને શંકા ઉત્પન્ન થઇ કે માનસિંહ મને સિંહાસન પરથી પદભ્રષ્ઠ કરશે.

માનસિંહની શૂરવીરતાથી જાણે દિલ્હીનું સિંહાસન કંપાયમાન થઈ જતું હોય તેમ લાગવા માંડયું. આખરે અકબરે માનસિંહને કોઈ હિસાબે મારી નાંખવો એ નિશ્ચય કર્યો અને તેને પોતે માજુમ નામની મીઠાઇ બનાવી, તે મીઠાઇમાં અડધો અડધ ઝેર મેળવી દીધું, પણ "જેને જીવાડનાર હજાર હાથનો ધણી હોય તેને કોઇ પણ માણુસ કંઈ પણ કરી શકતો નથી." અહીંયા પણ એવુંજ બન્યું. અકબર પોતેજ ભૂલથી તે મીઠાઈ ખાઇ ગયો, કેવી વિચીત્ર દૈવી ઘટણા? તેને તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત મળ્યું. નિરપરાધી શ્રદ્ધા યુકત સેવકના પ્રાણ લેવા જેણે પ્રયત્ન કર્યો તેને જ પોતાના પ્રાણ આપવા પડયા.

અકબર ધારત તો માનસિંહ ને પરાજીત કરી શકત અગર ગમે તે પ્રકારની શિક્ષા આપી શકત, પણ પોતે પોતાના ચારીત્રમાં કલંક લાગવા જેવું આવું અઘોર કૃત્ય શા માટે કર્યું! તેના હૃદયમાં શું હશે તે કોણ કહી શકે! આ વસ્તુ ગમે તે હો! અસ્તુ, હવે આપણે મેવાડ તરફ દષ્ટિ ગોચર કરીએ.

રાજ્યસિંહાસન પર બેસતાંજ રાણા અમરસિંહે જે પ્રકારે રાજ્યનું હીત સાધી શકાય તેવા પ્રકારના નિયમોનું પાલન કરવા માંડયું. સર્વક્ષેત્રોની બે વાર માપણી કરી નવુ મહેસુલ ચઢાવ્યું. અને પોતે પોતાના સામંતો, સરદારોને નવી જાગીરો આપી, તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક નિયમોના પ્રચાર કર્યા. તેમાં એક નિયમ નવીન ઢબની પાઘડી બાંધવાનો પ્રસિદ્ધ છે. રાણા અમરસિંહે પ્રચલીત કરેલા નવા નિયમો મેવાડ રાજ્યના કેટલાક સ્તંભોપરના શિલાલેખથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

પરંતુ મહારાણા પ્રતાપને રાણા અમરસિંહ માટે જે શંકા થઇ હતી તે ખરેખર સાચી નિવડી, મોજ-વિલાસ અને શાન્તિ અંતે રાણા અમરસિંહને અનર્થ કારીણી થઈ પડી. પિતાની પવિત્ર આજ્ઞાનો અનાદર કરીને રાણા અમરસિંહ અત્યંત આળસુ બની ગયા. તેમણે 'પેશોલા' સરોવરના તટપર બંધાવેલી પર્ણકુટીનો ત્યાગ કરીને ત્યાં એક મહાલય બંધાવ્યો, જેનું નામ 'અમર મહેલ' રાખવામાં આવ્યું. આ મહાલયમાં અનેક જાતની વિલાસી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, અને રાણા અમરસિંહ વિલાસી બન્યા. તેઓ આ પ્રમાણે સુખ લાંબો વખત ભોગવી ન શકયા.

કેટલોક સમય વિત્યા બાદ જહાંગીર ને તેમના મંત્રીઓએ કહ્યું કે "જ્યારે આખા હિન્દુસ્તાનના રાજાઓ આપની આજ્ઞામાં રહે છે, તો શું આ એકલોજ મેવાડનો રાણો અમરસિંહ આપશ્રીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે! તે અમારાથી સહન થઇ શકતું નથી" આવી આવી વાતોથી જહાંગીરને તેમના મંત્રીઓએ પુષ્ટી આપીને મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરાવી. આ વખતે રાણા અમરસિંહ તો

વિલાસની તંદ્રામાંથી જાગૃત થતાં હતાં, હજી જહાંગીરને દિલ્હીના તખ્તપર બેઠાંને ચાર વર્ષ પુરાં થયાં ન હતાં. પણ તેણે સર્વત્ર ગૃહકલહ નો અંત લાવી મેવાડ ઉપર આક્રમણ કર્યું, હવે રાણા અમરસિંહ મહા સંકટમાં આવી પડ્યા અને રાણાના કેટલાક ખુશામતીઆઓએ રાણાને નિરૂત્સાહી બનાવવા પ્રયત્ન આદર્યાં. છેવટે રાણા અમરસિંહ ઉત્સાહ વગરના બની ગયા, એટલે મેવાડના સરદારો અને સામંતો પોતાના મનમાં દુઃખી થવા લાગ્યા.

છેવટે સર્વે સરદારો અમર મહેલમાં ગયા ને રાણાને વિપત્તીના આગમનની ખબર કરી સામંત શિરોમણી વીરચંદાવતે અમરસિંહ સન્મુખ જઇ ધીરજ ને ગંભીરતાથી ધીમા સ્વરે કહેવા માંડયું કેઃ—“ આવી જ રીતે આપ મહારાણા પ્રતાપની આબરૂ રાખશો ? અને સીસોદીયાના કુળને સાચવશો ? વિચાર કરો, કે તમારો જન્મ કયા કુળમાં થયો છે ? અને આપણી નાડીમાં કોનું રકત વહી રહ્યું છે ? જહાંગીર જેવો સર્વ સંહારક સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવ્યો છે, ત્યારે આપ ખુશામતીઆઓની સલાહથી ભયભીત બની મેવાડનું સત્યાનાશ કરવા બેઠા છો ? શરમ છે! મહારાણા પ્રતાપનો પુત્ર આવો કાયર ન હોય ? માટે ઉઠો ! અને જાગૃત બનો ? આવેલી આફતને જાફત માની તમારા સૂર્યવંશીના કુળની આબરૂ વધારો ? ” સાલુમ્બ્રા સરદારના તેજસ્વી વચનોની અસર અમરસિંહને કશી પણ થઇ નહિં. ઉલટું જુ ની માફક સ્થિર રહી બધું સાંભળ્યા જ કર્યું. આખરે સાલુમ્બ્રા સરદારે ક્રોધાયમાન થઇ હાથ ઝાલી અમરસિંહને સિંહાસન પરથી હેઠો ઉતારી નાંખ્યો. અને હાકલ પાડી કે “મહારાણા પ્રતાપના પુત્રને શીઘ્ર અશ્વારૂઢ કરીને કલંકથી બચાવો ! ” આ હકીકતથી રાણા અમરસિંહ અત્યંત દુઃખી થયા. આ વખતે સામંત તથા સરદારો લેશ પણ દુઃખી થયા નહીં. તેમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે કર્તવ્યને ખાતર અમારે આવું વર્તન કરવું પડયું છે. તો તેમાં દોષ–ગુન્હો શો ? જો સરદારે આવું વર્તન ન કર્યું હોત તો અમરસિંહની અતિ ભયંકર દૂર્દશા થાત. બીજા સરદારો વીર ચંદાવતની કર્તવ્ય પરાયણતા જોઇ ઘણા ખુશી થયા. બધાએ એક મત થઈ રાણાજીને અશ્વારૂઢ થવા ફરમાન કર્યું. આ વખતે રાણાજીના હૃદયમાં પણ ક્રોધાગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. બધા સરદારો મેવાડભૂમિ પર આવેલા જગન્નાથજીના મંદિર આગળ આવ્યા એટલે રાણાજીનો મનોવિકાર એકદમ દૂર થઇ ગયો ને ધીમે ધીમે તેના નેત્રો ખુલી ગયાં કે તરત જ પોતાને પોતાની સ્થિતીનું ભાન થયું.

આખરે અમરસિંહ ઉત્સાહ પૂર્વક સર્વ સૈનીકોને સાથે લઇ ચાલ્યા અને સરદાર સાલુમ્બ્રાપતિને રાણાએ પ્રાર્થના કરી કે “ આપે મને મોહ દશામાંથી જગાડયો છે, તો મારે પણ બતાવી આપવું કે રાણા પ્રતાપને લાયક તેમનો પુત્ર (અમરસિંહ) છે કે નહિં ? ત્યાંથી બધા સમરભૂમિ તરફ ચાલ્યા, રાણા-

જીના ઉત્સાહથી બધા સરદારોને બમણો ઉત્સાહ આવ્યો. તેઓ ગગનભેદી વિદારક ભયંકર સિંહનાદ કરી મેવાડના પર્વત કંપાયમાન કરવા લાગ્યા. આ વખતે 'દેવીર' નામના સ્થાનમાં શત્રુઓ પડેલા હતા. રણોન્મત રાજપુતોએ એકદમ તે સ્થાન પર પહોંચી જઇ પ્રબળ વેગથી શત્રુઓ પર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. આ વખતે 'ખાનખાનાન' નો ભાઈ સેનાપતિ થઈ આવ્યો હતો. 'દેવીર' ના પહાડી પ્રદેશમાં હિન્દુ મુસલમાનને દારૂણ યુદ્ધ થયું, તોપોના ભયંકર અવાજ અને તલવાર, ભાલાનો ખણુખણાટ ભલભલાની છાતી હચમચાવી મુકે તેવો દેખાવ હતો.

આ યુદ્ધમાં બંને પક્ષોના અગણિત માણસો માર્યાં ગયા. આખરે રાણા અમરસિંહે યવનસેનાનો નાશ કર્યો અને પોતે ગૌરવ સહિત પોતાના પાટનગર પાછા ફર્યા, સંવત ૧૬૬૪ (ઇ. સને. ૧૬૦૮) માં આ યુદ્ધ થયું હતું. આ યુદ્ધમાં વિજય મલ્યો હોય તો રાણાજીના કાકા વીર કર્ણસિંહને જ. કર્ણસિંહ અત્યંત પરાક્રમી હતા. તેમના જ બાહુબળથી અને રણકૌશલ્યથી અમરસિંહને યશ પ્રાપ્ત થયો હતો.

પરંતુ બાદશાહ જહાંગીરનો ઉત્સાહ બીલકુલ મંદ પડયો નહતો, અને બમણો ક્રોધે ભરાયો. લગભગ એક વર્ષ પછી (સં. ૧૬૬૫) ની વસંત રૂતુમાં બીજીવાર ભયંકર યુદ્ધની તૈયારી કરી અબદુલ્લા નામના સેનાપતિને પ્રચંડ સૈન્ય સાથે મેવાડપર આક્રમણ કરવા મોકલ્યો.

અબદુલ્લા પોતાની વિશાળ સેના જોઈને આશાવન્ત થઇ રાણા અમરસિંહની સાથે લડાઈ કરવા ગયો, રાણા અમરસિંહ પણ તેના આગમનના ખબર સાંભળી પોતાની સેના લઈ આગળ ચાલ્યા ને રાણપુર નામના ગીરીમાર્ગે ઉભય દળો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ શરૂ થયો. રણવિશારદ તેજસ્વી રાજપુતોએ સ્વદેશ પ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી અદ્દભૂત પરાક્રમ વડે મોગલ શહેનશાહનો મોરચો તોડવા પ્રયાસ આદર્યો. અને સફળતા પ્રાપ્ત થઇ, આવી રીતે રાણા અમરસિંહને અનેક લડાઇઓ બાદશાહ સાથે થઇ. કુલ સત્તર વખત લડાઇઓ થઇ હતી તેમાંથી તો સૂર્યવંશીના શૂરા રાજપૂતોએ પોતાના કુળની ગૌરવતા અને કુળની ઇજ્જત પ્રાણના ભોગે બચાવી લીધી હતી. આખરે જ્યારે બાદશાહ જહાંગીરના મનમાં આવ્યું કે હવે મારા ગયા સિવાય મેવાડપતિ તાબે થાય તેમ નથી, છેવટે જહાંગીરે પોતે સૈન્ય લઇ અજમેર તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને પોતાના 'શાહજાદા ખુર્હમ' ને મેવાડ પર વિક્રમ સં. ૧૬૭૦ ના પોસ સુદ ૧૫ તા. ૨૯ ડીસેમ્બર ૧૬૧૩ ના રોજ મોકલ્યો.

તે વખતે 'ખર્હુમ' શાહજાદાની ઉંમર ૨૧) એકવીસ વર્ષ, ૧૧) અગીઆર મહિના અને ૧૧) અગીઆર દિવસની હતી. આ વખતે શાહજાદા ખુર્હમ ઘણા મોટા સરદારો, જાગીરદારો, રાજાઓને પણ સાથે લાવ્યો હતો. અને જહાંગીરે દરેક જીલ્લાના લશ્કરોને બોલાવી તેની સાથે મોકલ્યું હતું. આ વખતે શાહજાદાનું લશ્કર માંડવ જે ઉદેપુરથી ઇશાન ખુણામાં ચાલીસ કોષ પર આવેલું છે) ત્યાં સુધી પહોંચ્યું હતું.

આ તરફ રાણા અમરસિંહે પણ પોતાના બહાદુર સરદારો, પટાવતો, ચુનંદા લડવૈયાઓ તે સિવાય રાજપૂત, ચૌહાણ, રાવ કછવાહા, ચૌહાણ રાવત્ પૃથ્વીરાજ, રાઠોડ સામળદાસ, ઝાલાહરદાસ, પંવાર શુભકરણ, ચુડાવત્ રાવત્ મેઘસિંહ, ચુડાવત્ રાવત્ માનસિંહ, ઝાલા કલ્યાણ, સોલંકી વિરમદેવ, વિગેરે ઘણા બહાદુરોને સાથે લઇને શાહી ફોજ પર હુમલો કરવા સારૂં નક્કી કરીને જ આવ્યો હતો.

જ્યાં આખા હિન્દુસ્તાનના રાજાઓ તથા તમામ ફોજે મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા નક્કી કર્યું ત્યાં એકલું મેવાડ કેવી રીતે ટકી શકે? અને કેવી રીતે એકલા મહારાણા અમરસિંહ લડી શકે? શું વિધીની કૃતઘ્નતા? જ્યારે શાહીફોજનો મોટો વિસ્તાર જોયો ત્યારે રાણા અમરસિંહ લાચાર બની ઇડરના પહાડોમાં ચાલ્યા ગયા. પણ તેઓના હાથી પાછળ રહી ગયા હતા, તેથી અબદુલખાંના માણસોએ તેમને પકડી શાહજાદા પાસે મોકલ્યા. તેથી શાહજાદાએ આલમ-ગુમાન-હાથી-સમેત-સત્તર હાથી બાદશાહ જહાંગીરની પાસે પોતાના દિવાન જદુરાયની સાથે અજમેર મોકલી આપ્યા. બાદશાહ હાથી દેખી પોતાની ફત્તેહના ખુશ ખબર જાણી (પોતાની ધારણા પાર પડેલી જોઇ) પોતાના હાથે પત્ર લખીને પોતાના શાહજાદા 'ખુર્હમ' ને ઘણી જ શાબાશી આપતાં બાદશાહે અનહદ પ્રેમ બતાવ્યો.

આ પ્રમાણે શાહજાદા ખુર્હમની જીત થઇ જેથી મેવાડની પરિસ્થીતિ દીન-પ્રતિદીન બગડતી ગઇ, તેમ મેવાડના ડાહ્યા સરદારોએ વિચાર કર્યો કે હવે સુલેહ સિવાય મેવાડની રક્ષા કઠિણ છે. છેવટે મહારાણા ખુબ કંટાળ્યા એટલે એક દુહો લખી તેમના ઇમાનદાર મિત્ર ખાનખાનાન અબદુલ રહીમની ઉપર મોકલાવ્યો. આ વખતે તેમનો મિત્ર દક્ષિણ તરફ રહેતો હતો, તે દુહો નિચે મુજબ છે

દોહરો

ગોડ કછવાહ રાઠવડ, ગોખાં જોખ કરંત;
કહજો ખાનાં ખાનને, બનચર હુવા ફિરંત. ૧૮

ભાવાર્થ:--ગોડ કછવાહ રાઠોડ મહેલમાં આરામ કરે છે, તેથી જ ખાના-ખાનને કહેજો કે બન (મહારાણા) માણુસ થઇ ફરે છે. મહારાણાની લખવાની મતલબ એ હતી કે તમો કહોતો હું પણ બાદશાહનો ગુલામ બની જાઉં, આ દોહરો વાંચી ખાનાંખાને મારવાડી ભાષામાં દોહરો લખી જવાબ મોકલ્યો.

દોહારો

ધર રહસી રહસી ધરમ, ખપ જાસી ખુરસાણ,
અમર વિશંભર ઉપરા, રાખો નિહચો રાણ. ૧૮૫

ભાવાર્થ--જમીન તથા ધર્મ રહેશે તથા ખુરસાના લોકો તથા મુગલાઇ નાશ પામશે, માટે હે મહારાણા અમર ? આ દુનિયાનાં પાળવાવાળા ઇશ્વર પર ભરૂસો રાખ. આ પ્રમાણે જવાબ વાંચી રાણા અમરસિંહને હિમ્મત આવી, અને ઘણા દિવસો સુધી લડાઇઓ શરૂ રહી કે જેથી જીંદગીમાં કોઇ તમન્ના બાકી રહી નહિં. આવા વખતે કેટલાક રાજપુતો કુંવર કર્ણસિંહની સાથે સલાહ કરતાં હતા કે હવે શું કરવું ?

દોહરા

ખાવા નથી કંઇ ધાન ને, પીવાને પણ પાણી નથી,
યુદ્ધમાં લડવા સારૂં, પાસમાં કોડી નથી. ૧૮૬
પહેરવા કપડું છે નહીં. દુઃખની સીમા નથી,
મેવાડની રક્ષા જ માટે ગમ કશી પડતી નથી. ૧૮૭
જ્યાં જૂઓ ત્યાં છે જુલ્મ, જુલમ સહેવાતો નથી,
કહે 'ભોગી' મેવાડમાં, આજ કોઇનું કોઇ નથી. ૧૮૮

આ પ્રમાણે સર્વ સરદારોએ કુંવર કર્ણસિંહને પોતાના દીલની વાત કરી કે "આજે મેવાડની આવી દશા છે, ને આપણા ભાઈઓ આજે મેવાડને જોઇ પોતાની જાતને હસે છે, અને પકડાએલા રાજપૂતો અને સ્રીઓને વટલાવે છે, તેમજ તે લોકો તેની 'લૌંડી' બનાવી આપના ગૌરવનું ઘોર અપમાન કરે છે, માટે હવે આ બાબતનો સત્વર ઉકેલ લાવો ? અને માનભર સુલેહ થાય એવો રસ્તો લાવો ? " આવી રીતે બધા સરદારોએ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી પાટવી કુંવર કર્ણસિંહને બાદશાહની પાસે મોકલવા નક્કી કર્યું. આ પ્રમાણે ઝાલા હરદાસે બધી ગોઠવણ કરી અને સુલેહ કરવાનું ચોક્કસ કર્યું. આ વાત જો મહારાણાના કાન સુધી પહોંચી તો પોતે પસંદ નહીં કરે માટે તમે બે જણ વગર હુકમે શાહજાદા ખુર્રમની પાસે જાવ ? જેથી એક કાગળ સુન્દરદાસની સાથે શાહજાદા ઉપર રવાના કર્યો અને કહ્યું કે 'શાહજાદા જો લખ્યા પ્રમાણે

સુલેહની શરતો મંજુર રાખે તો ઠીક છે. નહિં તો રાજપુતો તલવારથી લડશે અને તેનો જવાબ પણ તલવારથી જ આપશે. ” એમ કહેજે.

રાય સુન્દરદાસ કાગળ લઇ શાહજાદા ખુર્હમને મલ્યો, શાહજાદાએ બધી હકીકત સાંભળ્યા પછી કુંવર કર્ણસિંહ જેવી રીતે સુલેહ કરવા ખુશી હતા તેવી રીતે રાય સુન્દરદાસને કરી તેથી તેણે કુંવર કર્ણસિંહને પત્ર લખી ખબર મોકલાવી. એટલે કુંવર કર્ણસિંહે ઝાલા હરદાસ તથા પંવાર શુભકર્ણને મોકલ્યા. તે પછી શાહજાદાએ મોલવી શૂકરૂલ્લાહ તથા સુન્દરદાસને મહારાણા અમરસિંહનો મોકલાવેલો કાગળ લઇ બાદશાહ જહાંગીર પાસે મોકલ્યા, આથી બંને સરદારોએ અજમેર આવી બાદશાહ જહાંગીરને બધી વાત સમજાવી. આથી બાદશાહ ઘણો ખુશી થયો અને એ સુલેહના કારણથી મુલ્લા શૂકરૂલ્લાહને (અફ્જલખાં) અને સુન્દરદાસને રાયરાયાનો ખીતાબ અર્પણ કરી તેજ વખતે પાછા ઉદયપુર મોકલી આપ્યા. અને એક ફરમાન મહારાણા અમરસિંહના નામથી મોકલી આપ્યું, જેમાં ઘણાજ વિવેકભર્યા શબ્દો લખ્યા હતા. વળી ઢાકાની મલમલના એક ટુકડા પર બાદશાહના ખાસ પંજાનું નિશાન કેસરીયા રંગનું લગાવેલું હતુ. જે હાલમાં રીયાસતમાં મોજુદ છે. આ પંજાના નિશાનથી બાદશાહનો મતલબ એ હતો, કે હમારા વચન સાંભળી રાણા અમરસિંહ ક્રોધ ન કરે, તથા શાહજાદાને બાદશાહે લખ્યું કે રાણા ઉદયપુર જે શરતોની સુલેહ કરવા દરખાસ્ત કરે તે તમામ દરખાસ્ત મંજુર કરવી, અને કુંવર કર્ણસિંહને બાદશાહની હજુરમાં લઇને આવો.

આ વાત ગોગુંદાના પશ્ચિમ પહાડમાં જેને આજ ‘ઢાણા’ કહે છે, ત્યાં મહારાણા અમરસિંહ તથા સરદારોને પહોંચી ગઇ. આ પહાડ એવો વિકટ છે કે ભલભલાના કાળજા કંપી ઉઠે. બાદશાહે મોકલેલું ફરમાન કુંવર કર્ણસિંહ પાસે પહોંચી ગયું. તેથી કેટલાક સરદારો સાથે તે આવી પહોંચ્યો; અને મહારાણા અમરસિંહને બધી વાત સમજાવી. પણ એ બહાદુર નર કેશરી અમરસિંહ તો ચૂપ જ રહ્યા. એક શબ્દ પણ બોલ્યાં નહીં. પણ ચહેરાપર ઉદાસીનતા છવાઇ ગઇ, જાણે કે આસમાન તૂટી ન પડયું હોય ? ત્યાર પછી કેટલોકવખત વિત્યા બાદ મહારાણાએ કહ્યું કે “ હું એકલો શું કરી શકું ? તમારા બધાની જ એવી મરજી છે તો મારે પણ તમારા લીધે બધુ સહન કરવું જ જોઇએ, ‘હાજીરાજ’ નો ટાણો સહન કરવાનો મારો ઇરાદો બીલકુલ હતો જ નહીં, છતાં જેવી ઇશ્વરની મરજી. એટલે કેટલાક બહાદુર અને શાણા સરદારોએ રાણાને સમજાવ્યું કે “ બાદશાહ પાસે આપના મોટા કુંવર કર્ણસિંહને મોકલીશું. કારણ કે તેઓ ઉમરાવની બરાબર છે. જેથી મહારાણાએ કહ્યું કે તમે બધા વાત

કરો છો તે ઠીક છે પણ શાહજાદાની પાસે જઇ સલામ કરવી એજ મને ડંખે છે. કારણ કે મારા વડવાઓએ તેને માટે પોતાના પ્રાણના બલીદાન આપ્યા અને હજારોના પ્રાણ પાથર્યાં, હજારો સ્ત્રીઓ સતી થઈ. અને તેટલા જ માટે મારા પિતા મહારાણા પ્રતાપે (પોતાની ટેકના માટે) પહાડો, જંગલો, ભૂખ, દુઃખ, ટાઢ અને તડકો વેઠી સૂર્યવંશીની આબરૂને કલંક આવવા દીધું નથી, તે કલંક આજે મારા હાથે આપું છું. જેવી ભગવાન એકલીંગજીની મરજી.

શાહજાદાની પાસે જવા બધાને એકઠા કર્યા અને ઘણી સાવચેતી રાખી કે વખતે દગો થાય, તો શું કરવું તેનો વિચાર કરી રાણાએ કુંવર કર્ણસિંહને પોતાના ડેરા પર મુકી મહારાણા અમરસિંહ શાહજાદા ખુર્હમની પાસે ગયા, પણ તેમના ત્રણ પુત્રો ભીમસિંહ, સૂરજમલ્લ, અને વાઘસિંહ તથા સહસ્રમલ્લ અને કલ્યાણ એ બે ભાઇઓએ મહારાણાને એકલા જવા દેવા ના પાડી; તેથી મોટા દરજ્જાવાળા સો સરદારો શાહજાદાની પાસે જવા નીકળ્યાં. તે વખતે શાહજાદાએ મહારાણાના દરજ્જા પ્રમાણે ગૂજરાતનો સુબો અબ્દુલ્લાખાં, જોધપુર વાલા રાજા સૂરસિંહ, રાજા નરસિંહદેવ, બુદેલા, સુખદેવ, તથા સૈયદસૈફખાં વિગેરેને મોકલ્યા, આ લોકો લશ્કરની બહાર આવી ઘણા જ માન પૂર્વક શાહજાદાની પાસે લાવ્યા. રિવાજ મુજબ વહેવાર કરી શાહજાદાની જમણી બાજુ મહારાણાને બેસવા આસન આપ્યું. સામસામા પ્રેમથી વાર્ત્તાલાપ થઈ અને એક બીજાના સાચા મિત્રો તરીકેનું વર્તન જોઇ રાણા અમરસિંહે પોતાના કુંવર કર્ણસિંહને જવાની આજ્ઞા આપી. જેથી કર્ણસિંહ શાહજાદાની પાસે ગયો. તેને પણ ઘણીજ ઇજ્જત અને માનમર્તબા સહિત આદર સત્કાર કર્યો. અને બંને સાચા મિત્રો તરીકે વર્તવા લાગ્યા. આ વખતે એક બીજાને સામસામી ઘણીજ કિંમતી ચીજો ભેટ ધરી. શાહજાદા ખુર્હમે કુંવર કર્ણસિંહને પોતાની સાથે અજમેર આવવા વિનંતી કરી તેના જવાબમાં કુંવરે જણાવ્યું કે હાલ હું પોતે રાજ્યની પરિસ્થિતી સુધારવા માટે મેવાડ છોડી શકું તેમ નથી. તેથી શાહજાદાએ કુંવરને રૂપીઆ **પચીસ** હજાર પોતાના ખાનગીમાંથી આપ્યા ને કહ્યું કે તું મેવાડની વ્યવસ્થા કરી મારી સાથે અજમેર આવ. એટલે કુંવર કર્ણસિંહે પોતાના સામાનની વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવી સાથે જવા તૈયાર થયો.

શાહજાદા ખુર્હમ કુંવર કર્ણસિંહને લઈને સંવત ૧૬૭૧ ફાગણ વદ ૫ (હીજરી. ૧૦૨૪ તા. ૧૧ મોહરમ–ઇ. સ. ૧૬૧૫ તા. ૧૮ ફેબ્રુઆરી) ના રોજ અજમેર પહોંચ્યા. બીજે દિવસે જ્યારે શાહજાદા બાદશાહી દરબારમાં ગયો ત્યારે જહાંગીર ખુશમિજાજમાં હતો. આ વખતે જહાંગીરી જેમ્સનો એલચી સર ટામસરો શાહી દરબારમાં હાજર હતો એ લખે છે કે કર્ણસિંહની જંગલી

તબીયત દેખી એને ખુશ કરવા સારૂ કોઇ વાતની ખામી રાખી ન હતી. તે વખતે ખિલસત્ત તથા જડાઉ તલવાર તથા ખાસા ઇરાની ઘોડા જડાઉજીન સાથે અર્પણ કર્યા, પછી કર્ણસિંહ જનાના મહેલમાં ગયો તે વખતે બેગમ નૂરજહાં તરફથી ખિલઅત્ત જડાઉ તલવાર ઘોડા જડાઉ જીન સાથે, એક હાથી તથા એકમાળા અર્પણ કરવામાં આવી, બીજે દિવસે હાથી આપ્યો, આ પ્રમાણે બાદશાહ જહાંગીરની મહેરબાની કુંવર કર્ણસિંહ પર વધતી ચાલી અને ઘણી જ ઉમદા ભેટ અર્પણ કરી. જહાંગીરે પોતાની ઉદારતા અને પ્રેમ બતાવી આપ્યો. બાદશાહ જહાંગીરે વિક્રમ સં. ૧૬૭૨ જેઠ વદ ૮ ઈ. સ. ૧૬૧૬ તા. ૨૧ ના રોજ કુંવર કર્ણસિંહને માનપાનથી જાગીરો અર્પણ કરી, અને બાદશાહે પોતાના ફરમાન પર સહી સિક્કા કરી આપ્યા.

બાદશાહ જહાંગીરે કુંવર કર્ણસિંહને નિચે પ્રમાણેની આમદાની નક્કી કરી આપી. ૫૩૦૦૬૮૩૨) પાંચ કરોડ ત્રીસ લાખ છ હજાર આઠસો બત્રીસ દામ કુંવર કર્ણસિંહને માન પાનથી (મહારાણા અમરસિંહના પુત્રને) જાગીર મુકરર કરી સોંપવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કુંવર માનસહિત જ્યારે રવાના થયો અને પોતાના મેવાડમાં ઉદયપુર આવ્યા ત્યારે મહારાણા અમરસિંહને ઘણા ઉદાસમાં જોયા. આ વખતે રાણાશ્રી પોતાના મહેલમાં રહેતા હતા, કર્ણસિંહને આવતાંજ રાણાજીએ રાજ્યનો સઘળો કારભાર તેને સોંપી દીધો. આ વખતે રાણાજીનો પ્રધાન વીર ભામાશાહ ઘણોજ અક્કલવાન અને બુદ્ધિશાળી હતો, તેમજ ઘણી લડાઇઓમાં પોતે અગ્રપણે ભાવ ભજવતો હતો.

વીર ભામાશાહ ઘણોજ જરૂરી માણુસ હતો તેણે મહારાણા પ્રતાપ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારથી તે રાણા અમરસિંહના રાજ્યને બેથી ત્રણ વરસ થયાં ત્યાં સુધી પ્રધાન તરીકે કામ કર્યું. તેઓ ઓસવાળ જ્ઞાતીના કાપડીઆ ગોતના મહાજન હતા. એ બહાદુર વીર ભામાશાહ સં. ૧૬૬૬ મહા સુદ ૧૧ (હીજરી ૧૦૦૮ તા. ૯ રજબ-ઇસ.-૧૬૦૦ તા, -૨૭ જાન્યુઆરી) ના રોજ ૬૧ વરસને ૭ માસની ઉંમરે પરલોક સીધાવ્યા. ભામાશાહનો જન્મ ૧૬૦૪ અષાઠ સુદ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૫૪૭ તા.-૨૭ જુન) ને સોમવારે થયો હતો. ત્યાર પછી ભામાશાહના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ સોંપવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે કુંવર કર્ણસિંહ અજમેર ગયો ત્યારે પ્રધાન જીવાશાહ પણ સાથે ગયા હતા. જીવાશાહની પછી મહારાણા કર્ણસિંહે તેના પુત્ર અક્ષયરાજને પ્રધાન તરીકે નીમ્યો હતો, ભામાશાહની ત્રણ પેઢીઓ સુધી અને રાણાની

ત્રણ પેઢી સુધી પ્રધાન પદું રહ્યું હતું. ભામાશાહના પિતા ભારમલ્લને મહારાણા સાંગાએ રણથમ્ભરોની કિલ્લેદારી આપી હતી. જ્યારે કર્ણસિંહે ઉદયપુરમાં આવી પોતાના રાજ્યની આબાદી કરી ત્યારે દીનપ્રતિદીન રાણા અને બાદશાહ વચ્ચે મિત્રાચારી વધતી ગઈ. જ્યારે બાદશાહ જહાંગીર દક્ષિણ ગયા હતા ત્યારે શાહજાદા ખુર્હમ ઉદયપુરમાં આવ્યો અને મહારાણા અમરસિંહની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે શાહજાદાએ જડાઉતલવાર, ઘોડા, હાથી અને ખિલઅત્ત વિગેરે આપ્યા. પણ મહારાણાએ પાંચ હાથી, સત્તાવીસ ઘોડા અને જવાહિરથી ભરેલો થાળ શાહજાદાને નજર કર્યો, પરંતુ શાહજાદાએ ત્રણ ઘોડા લઈ બાકી બધું પાછું આપ્યું હતું.

શાહજાદા ખુર્હમની સાથે દોઢ હજાર સ્વાર સહિત કુંવર કર્ણસિંહને દક્ષિણ તરફ જવાનુ થતાં ગયો, અને ત્યાં ઘણી બહાદુરી અને હિંમત બતાવી હતી.

ભાવીની ઇચ્છા પ્રમાણે મેવાડ પર આફત અને જાફત આવ્યાજ કરતી હતી. અને કુદરતની મરજી પ્રમાણે ઘટના બન્યા જતી હતી. જગનિયંતાની કૃપા—મહેરબાની વગર કોઈ ચીજ બનતી નથી.

સંવત ૧૬૭૬ ના મહા સુદ ૨ ને બુધવાર તા. ૩૦ ઓકટોમ્બર ૧૬૨૦ ના રોજ મહારાણા અમરસિંહ આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગવાસ થયાં. અને તેમની આખરી સ્વારી ઘણીજ ધામધુમની સાથે આહડ ગામમાં આવી પહોંચી, અને જ્યારે 'ગંગોદ્રવ કુંડ' પાસે રાણાજીનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે દસ રાણી, નવ ખવાસ, આઠ સાહેલીઓ મળી કુલ સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ સતી થઈ. મહારાણા અમરસિંહની છત્રી કર્ણસિંહે ઘણી જ સુંદર અને નમુનેદાર બનાવી હતી. તે હાલમાં પણ મોજૂદ છે. મહારાણા કર્ણસિંહ પોતે પિતૃ-ભક્ત હતા.

મહારાણા અમરસિંહનો જન્મ સંવત ૧૬૧૬ ના ચૈત્ર વદ ०)) અને તા. ૨૬ માર્ચ ૧૫૬૦ ના રોજ થયો હતો. મહારાણા અમરને છ કુંવરો હતા (૧) કર્ણસિંહ (૨) સૂરજમલ્લ (૩) ભીમસિંહ (૪) અર્જુનસિંહ (૫) રત્નસિંહ (૬) વાઘસિંહ અને એક કુંવરી વછ્રંતા હતી. રાણા અમરસિંહના સમયમાં ૧૮ વર્ષ લડાઇ ચાલી હતી અને છેવટના પાંચ વર્ષ શાન્તિથી દેશમાં રહ્યા હતા.

છંદ—ત્રોટક

જબહી શીવલોક પ્રતાપ ગયે, અમરેશ બરેશ નરેશ ભયે,
પત શાહિય ફૌજ પ્રબંધ કિયો, વહ થાનક વ્યૂહ બખેર દિયો. ૧૮૯

સુત ઉદલ સાગર માન મતે, ગત કૂરમ માન કુમાર નતે,
પહુંચે વહિં સંગ દિલીપ ઢિગે, પદ રાનપ પાયરૂ રીતડિગે. ૧૯૦

સુલ્તાન ચઢયો પર્વેજ જબે, અમરેશ કિયે બહુ જુદ્ધ તબે,
કછુ રાજ ચિત્તૌર કીયો સગરે, જિંહતે બલ જીવનકો બિગરે, ૧૯૧

ચઢ ખાન મહાબત ધાર ધુકે, રજપુતન તેં ઈસ્લામ રૂકે,
પત શાહિય થાનક લૂંટ લિયે, ફિરકેં અબદુલ્લપ્રફુલ અયે. ૧૯૨

ચઢકેં ફિર કર્ણ કુમાર લરે, અરૂબાસુકિ સેનપ હોય અરે,
સુલતાન ચઢયો જબ શાહજહાં, ઘુસપખ્ખય બોલત રાણ કહાં ૧૯૩

કલિયાન સતા મકવાન દહૂં, જિનકે ગુન કૈંલિય ચકક ચહૂં,
જબ શાહિય ફૌજન જોર ચઢયો, રજપુતનપેં દુખ ઘોર બઢયો. ૧૯૪

અમરેશરુ ખાન સલાહ કરી, નિજ બાનિ નસીહત કાવ્ય ભરી,
પતશાહનતેં નૃપ સંધિ નઈ, સુલ્તાન દિવાન મિલાન ભઇ. ૧૯૫

અજમેરહિ કર્ણ કુમાર ગયે, જિનપૈં અતિ શાહ પ્રસન્ન ભયે,
તજ રાનપ રાવત સગ્ર બને, ભેટ મેઘ રિસાનરુ માન મને ૧૯૬

અમરેશ ગયે શિવલોક સહી, જિનકી સબ આદત રીત કહી,
અભિલાષ મનોભવ સજ્જનતેં, કૃતમાલ પ્રભા ગુન કજ્જનતેં, ૧૯૭

સચ બીરન બીર બીનોદ લહ્યો, કવિરાજ તબેં યહ ખંડ કહ્યો,
યહ બીર કથા શ્રુત ધીર ધરે, ભ્રમ હોય યથા લખિ શુદ્ધ કરે. ૧૯૮

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મહારાણા શ્રી કર્ણસિંહ

મહારાણા શ્રી કર્ણસિંહનો રાજ્યભિષક સંવત ૧૬૭૬ ના મહા સુદ ૨ ને બુધવાર તા. ૭ ફેબ્રુઆરી ૧૬૨૦ ના રોજ થયો હતો. તે વખતે પહેલીજવાર રાજા કૃષ્ણદાસ તથા બાદશાહ જહાંગીર તરફથી ખિલઅત રાજ્ય તિલકનો ટીકો લઇને આવ્યા હતા. બાદશાહનો ટીકો લીધા પછી બીજા રાજાઓના મોકલાવેલા દસ્તુર રિવાજ પ્રમાણે લેવાયો હતો.

આ મહારાણાના સમયમાં કોઈ જાતની તકલીફ, ઝઘડો, કંકાસ તથા કોઇ પણ જાતનું દુઃખ હતું જ નહિં. કેવળ આનંદ અને શાન્તિ હતી, થોડા જ દિવસમાં દેશ આબાદ થયો અને ઘણી ઇમારતોની મરામતો કરાવી અને રાજ્ય વ્યવસ્થા બરાબર સારામાં સારી ચાલુ કરી હતી. આ સિવાય ચંપાબાગ, ચંદ્ર-મહેલ, સૂર્ય અને હસ્તીશાળા વિગેરે તૈયાર કરાવ્યા. જગમન્દિર મોટી ગુમ્બજ સંવત ૧૬૭૦—૭૧ માં શાહજાદા ખુર્રમે તૈયાર કરાવ્યું.

મહારાણાએ ' રોહડીઆ બારોટ લખ્ખા ' ને લાખ પસાવ તથા ત્રણ ગામ ઈનામ આપ્યા હતા જ્યારે બાદશાહ જહાંગીર ખુર્રમ ઉપર નારાજ થયા ત્યારે શાહજાદો ખુર્રમ ઉદયયપુર આવી રહ્યો હતો. ફારસી તવારીખમાં શાહજાદા ખુર્રમનો હાલ બીલકુલ લખ્યો નથી. પણ રાજ્ય સમુદ્રની પ્રશસ્તિમાં જે મહારાણા રાજસિંહે બનાવ્યું હતું તેના ૧૩-૧૪ શ્લોકમાં સાફ સાફ લખવામાં આવ્યું છે કે શાહજાદા પર જ્યારે જહાંગીર નારાજ થયા, તે વખતે શાહજાદા મેવાડમાં આવી રહ્યા હતા. બીજી હકીકત બીકાનેરની પ્રશસ્તિથી માલુમ પડે છે કે શાહજાદા ઉદયપુર આવી રહ્યા હતા, વળી બુન્દીની પ્રશસ્તિમાં શાહજાદાનો હાલ લખ્યો છે. ચોથું કર્નલટૉડ પણ પોતાની તવારીખમાં ઉપરની વાતને મજબૂત ટેકો આપે છે. પાંચમું, ' ઇકબાલ નામહ ' જહાંગીરની ૬૧૩ પૃષ્ટમાં વિક્રમી સં. ૧૬૮૩ ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં શાહજાદો મેવાડની પહાડી જગામાં આવી વસ્યો હતો.

આ પ્રમાણે રાણા કર્ણસિંહના રાજ્ય વહીવટમાં ખાસ બીજી કાંઇ ઘટના થઇ ન હતી. મહારાણા કર્ણને અને ખુર્રમને ઘણોજ ગાઢો સંબંધ રહ્યો હતો. જ્યારે મેવાડમાં અનેક લડાઈઓ થવાથી મેવાડનો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો ત્યારે મહારાણા કર્ણસિંહે એક નવોજ રસ્તો કાઢયો, અને તેઓ પોતે પોતાના વિશ્વાસુ સૈનીકો લઈ કોઇને પણ જણાવ્યા વગર પોતે બહાર નીકળી ગયા, અને પાછાં ફરતા સુરત આવ્યા અને લૂંટ ચલાવી ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. તે તમામ દ્રવ્ય મેવાડની આબાદીમાં ખર્ચી નાંખ્યું.

શાહજાદા ખુર્હમને કર્ણસિંહ પોતાના સગા ભાઈ તરીકે ગણતાં હતાં અને કાંઇ પણ જુદાઇ રાખતાં ન હતાં, તેઓ જ્યાં સુધી જીવંત રહ્યા ત્યાં સુધી બંધુત્વ ભાવ કાયમ કર્યો. જ્યારે ખુર્હમે મેવાડની ભૂમિ છોડી ત્યારે રાણા કર્ણસિંહ ઘણાજ ઉદાસ થયા હતા કારણ કે તેમની ઈચ્છા ખુર્હમને બાદશાહ બનાવવાની હતી. અને દિલ્હીના સિંહાસન પર તેને બેસાડી પોતાના હાથેજ રાજ્યાભિષેક કરવો પરંતુ એ આશા ફળીભૂત થઇ નહિં.

પણ બંને મિત્રામાં ઘણોજ ભ્રાતૃભાવ વધવા લાગ્યો અને શાહજાદા ખુર્હમે કર્ણસિંહને પોતાની પાઘડી[૪૩] આપી હતી. જેથી મહારાણા કર્ણસિંહે તે પાઘડી સબંધ કાયમ નિભાવવા માટે સ્વીકારી લીધી હતી. મહારાણા કર્ણસિંહ ઘણા શાણા અને પ્રજાપ્રિય હતા તેમજ તેઓને કાંઇ પણ વ્યસન ન હતુ. તેથી તેઓ સંયમી અને શૂરવીર હતા. તેઓ પણ આ ફાની દુનિઆનો સંવત ૧૬૮૪ ના ફાગણ માસમાં ઇ. સ. ૧૬૨૮ ના માર્ચ માસમાં સ્વર્ગવાસી થયા. મહારાણા કર્ણસિંહનો જન્મ સંવત ૧૬૪૦ ના શ્રાવણ સુદ ૨ તા. ૧ ઓગસ્ટ ૧૫૮૩ માં થયો હતો.

ત્રીભંગી છંદ

નૃપ અમર નિદાનં, ગે સુરથાનં, જાન જહાનં, હાનિ ભઇ.
પરિજન દુખહર્નં, ભૂપતિ કર્નં, નીતિ વિતર્નં,. પ્રીતિ નઈ,
ખુર્હમ જુવરાજા, પિતુ ભય ભાજા, છોર સમાજા, છાંહ લઇ.
નૃપ કર્ણ સહાઇ, વ્હે શર્ણાઇ, કૈ નિજ ભાઈ, બાંહ દઇ. ૧૯૯

બેગમ બઢિ માનં, નૂરજહાનં. તાવૃત ગાનં, લેખ ભયો,
ફિર નૃપ ઇરાની, મધુ કટુ બાની, દલ બડમાની, સાર લયો,
જન્નત્ત મકાની, ઉત્તર ઢાની, દુસ્સહ હાની, માન દયો,
પ્રિય સુત વિપરીતં, સંગરનીતં, જાન અનીતં શાહ નયો. ૨૦૦

રાણાવત ભીમં, સાહસ સીમં, દૈ જુધ નીમં, જુઝ પર્યો,
ફિર ભૂપતિ કર્ણં, ગેશિવ શર્ણં, લોક વિવર્ણં શોક ભર્યો,
અકબર સુત તાસં, કછુ ઇતિહાસં, શ્યામલદાસં. લેખકિયો.
નૃપ સજ્જન ઈચ્છા, ફતમલ શિચ્છા, પૂરણ દિચ્છા પૂર હિયો. ૨૦૧

૪૩ રાજપુતોમાં પાઘડીને બંધુભાવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અને તેથી જ એ પાઘડી પૂજ્યભાવથી હજી પણ સાચવી રાખવામાં આવી છે તેવી રીતે પૂજ્યભાવથી આજ પર્યન્ત 'મહારક્ષાહ' ની સમાધિમાં દિપક બાળવામાં આવે છે. કર્નલ ટૅાડે આ પાઘડી તથા દિપક નજરે નજર જોએલા છે. તેમ તેમના લખવાથી જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું
મહારાણાશ્રી જગતસિંહ

મહારાણા જગતસિંહનો રાજ્યાભિષેક સં. ૧૬૮૪ ના ફાગણ માસમાં અને ઇ. સ. ૧૭૨૮ ના માર્ચ માસમાં થયો હતો. અને રાજ્યાભિષેક મહોત્સવ સંવત ૧૬૮૬ના વૈશાખ સુદ ૫ ના કર્યો હતો મહારાણા અમરસિંહે તમામ રાજ્યકારભાર જગતસિંહને સોંપી દીધો હતો, તેઓના સ્વર્ગવાસ પહેલાં આઠ વરસ ઘણી જ શાન્તિથી પસાર કર્યા હતા. તેઓના મરણ બાદ બાદશાહ જહાંગીર પણ પરલોકવાસી થયો હતો, આ વખતે ખુર્હમ સુરતમાં જ હતો, મહારાણા જગતસિંહના પિતાએ તથા કાકાએ પોતાના પ્રાણ પ્યારા ખુર્હમને જે આસન પર બેસાડવા પોતાના પ્રાણની પરવા પણ કરી ન હતી. તે સિંહાસન આજે સુનું પડયું હતું.

જહાંગીરના મરણબાદ શાહજાદા ખુર્હમનું ભાગ્ય સ્વચ્છ અને પ્રકાશમાન થયું. મહારાણા જગતસિંહે આ સમાચાર પોતાના પરમ પ્રિય મિત્ર શાહજાદા ખુર્હમને પહોંચાડયા, અને બિલકુલ વિલંબ કર્યા વગર પોતાના ભાઈને સૈન્ય લઇ સુરત રવાના કર્યો. શાહજાદા ખુર્હમે તેમના ભાઇ પાસેથી બધા સમાચાર સાંભળ્યા કે તત્કાળ ઉદયપુર જઈ જગતસિંહને મલ્યા. આ વખતે ઉદયપુર જાત જાતના શોભાયમાન દ્રવ્યોથી ઘણુંજ સુશોભિત લાગતું હતું. અને તે શોભા જોવા માટે ઘણાં માંડલીક રાજા, મહારાજાઓ આવ્યા હતા. આ વખતે દિલ્હીના સામંતો અને માંડલિક રાજાઓએ શાહજાદા ખુર્હમને ' શાહજહાં ' નામથી બોલાવ્યાં.

સીસોદીઆ વંશના રાણા તથા સરદારોની દીર્ઘકાળથી વિચારેલી ભાવના અને આશા આજે ફળીભૂત થઇ તેથી ઉદયપુર અનેક જાતની ધામધુમ તથા ઓત્સવોથી ઉજવાઇ રહ્યું હતું. બીજા કોઈ પણ મુસલમાન બાદશાહના રાજ્યાભિષેક વખતે હિન્દુઓએ આવો મહોત્સવ ઉજવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી.

ધર્માત્મા શાહજહાં થોડો સમય પોતાના પરમ પ્રિય જીગરજાન મિત્રને ત્યાં રહી પોતાના પાટનગરમાં આવ્યો. ત્યાંથી જતી વખતે શાહજહાંએ રાણા જગતસિંહને પાંચ પ્રગણા અર્પણ કર્યાં અને એક મહામૂલ્યવાન મણી ઉપહાર તરીકે આપી ને ભલામણ કરી કે " ચિત્તોડના મહાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કરો "

રાણા જગતસિંહે છવીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પણ તેઓશ્રીના રાજ્યમાં અપૂર્વ શાન્તિ, પ્રેમ, અને સંપતિની સરિતાઓ વહેતી હતી. વળી પોતાની

રાજ્ય કારકીર્દીમાં કોઇ પણ જાતનું વિઘ્ન ઉત્પન્ન થવા પામ્યું ન હોતું રાણાનું જીવન સાદુ અને સરળ હોવાથી બીજી ઝમક કોઇ પણ જાતની તેઓશ્રીમાં જોવામાં આવી નથી, પરંતુ તેઓશ્રીના શાસનકાળમાં શિલ્પકળાને ઘણુંજ ઉત્તેજન અને નવચેતન રેડવામાં આવ્યું હતું. અને અનેક ઇમારતો ઘણીજ સુશોભિત બનાવવામાં આવી હતી, ઉદયપુરમાં જે મહાલયો (હવેલીઓ) બંધાવી છે તે અદ્યાપી પર્યન્ત એવીને એવીજ છે.

મહારાણાએ પોતાની કાર્યકુશળતા, સુંદરતા, ચપળતાથી જે બાંધકામમાં શોભા વધારી છે તેનું વર્ણન લખવા લેખકની કલમ લાચાર છે. એવા કરોડોના ખર્ચા કરી બાંધકામ સુશોભિત બનાવ્યા, તેમની પ્રજા પ્રત્યેની લાગણી જણાઈ આવે છે. તેઓ પ્રજા પ્રત્યે સદ્‌ભાવ અને ન્યાયી શાસન ચલાવતા હતા તેથી અનેક વિપત્તીઓ દૂર નાસતી હતી, અને અઢળક લક્ષ્મી ભાગ્યશાળીના ચર્ણોમાં આવી દાસી તરીકે કામ કરતી હતી. મહારાણા જગતસિંહે બંધાવેલી ભવ્ય ઇમારતો, જગનિવાસ અને જગમંદિર ઘણાજ જોવાલાયક સ્થાન છે. તે હાલમાં પણ મોજૂદ છે, તેને જોવાથી આપણી આંખોને પણ ઠંડક વળે છે. અને તુરત મુખમાંથી બોલાઇ જવાય છે કે "શું બુદ્ધિ! અને શું ચતુરાઇ ભરેલી ઈમારતો ઉભી કરી છે" તે જોતાં ભલભલાના દીલમાં પ્રેમ અને આહલ્લાદ આવ્યા સિવાય રહે નહીં. તે મકાનોના સ્તંભો, જળાશયો, જળયંત્રો વિગેરે ઘણીજ કાળજીભરી કારીગરીથી બનાવેલા છે કે તેને કયા શબ્દોમાં લખવા તે લેખકની કલમ લખવામાં પણ અટકી જાય છે, કારણ કે તેની સુંદર કારીગરી ના શબ્દો જડતા નથી.

મહારાણા જગતસિંહ ઘણાજ યશસ્વી રાજવી હતા, ભૂતકાળમાં મુસલમાનોની થએલી કઠોરતા તેઓશ્રીએ પોતાના પ્રેમથી સરદારો અને સામંતોના હૃદયમાંથી ભૂંસાવી નાંખી હતી. ભૂતકાળમાં જે ઘા[૪૪] વાગેલા હતા તે ઘા પોતાના રાજ્ય વહીવટ અને પ્રજાપાલનના ન્યાયમાં સર્વને રૂઝાવી નાંખ્યા હતા. સ્વયં પાદશાહે પોતાના જીવન ચરિત્રમાં તેમજ ઇંગ્લાંડના દુત સરટોમસરોએ પોતાના ગ્રન્થોમાં રાણાશ્રીના ગુણોની પ્રશંસા કરી છે.

મહારાણા જગતસિંહ મહેચા રાઠોડ જશવંતસિંહની બેટી જામ્બુવતીબાઇના પેટે જન્મ લીધો હતો, નાનપણુથી જ એઓની તબીયત ઘણી જ પ્રભાવશાળી હતી. મહારાણા કર્ણસિંહના સ્વર્ગવાસ થયા પહેલાં વિ. સં. ૧૬૮૨ (હિજરી ૧૦૩૪ ઇ. સને ૧૬૨૫) માં ઢુંઢાડના એક નરૂકા નામનો રાજપૂત એમની પાસે

૪૪. ચિત્તોડના ત્રીજી વારના ધ્વંશમાં અકબર બાદશાહે 'માલગુંજ' સિંહદ્વાર ' ને દારૂ ગોળાથી ઉડાવી દીધું હતું.

રહેતો હતો. તે રાજપૂતની કાંઇ કસૂર થવાથી રાણાએ તેને મારી નંખાવ્યો હતો. તેથી એ રાજપૂતના નાના ભાઇએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે "મારા વડીલબન્ધુના મારનારને જ્યાં સુધી હું મારૂ નહીં ત્યાં સુધી મારે પાઘડી ઉપરથી રૂમાલ છોડવો નહીં." એ પ્રતિજ્ઞા લઇ પોતાના ઘોડા પર સ્વાર થઇ ઉદયપુર આવ્યો. પણ ત્યાં ચારણ **ખેમરાજ**ના હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું હતું.

જ્યારે જગતસિંહનો જાન એક ચારણે બચાવ્યો છે. તેમ રાણા કર્ણસિંહને માલુમ પડયું ત્યારે તેને ખેરાત તરીકે એક હજાર રૂપીઆ તેજ વખતે વાપરી નાંખ્યાં. પરંતુ ભોપતરામ નામના સરદારે ખેમરાજને શોધી કાઢયો, એને જે હકીકત બની હતી તે સાંભળી અને તેણે છાતીએ દબાવી અનહદ પ્રેમ બતાવ્યો, અને મહારાણા કર્ણસિંહ પાસે લાવ્યો અને કહ્યું કે 'કુંવરના પ્રાણની રક્ષા કરનાર આ વ્યક્તી છે' તેથી રાણા ઘણા ખુશ થઇ ખેમરાજને છાતી સરસો દાબી કહ્યું કે—"મારે ત્રણ પુત્રો છે તેમજ તું મારો ચોથો પુત્ર છે." અને તેનું તમામ ખર્ચ રાજ્ય તરફથી બાંધી આપ્યું. જ્યારે જગતસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે 'શાલીયાણા' ની સત્તર હજારની આવકની જાગીર ખેમરાજને અર્પણ કરી હતી.

જ્યારે મહારાણા જગતસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વખતે બાદશાહ શાહજહાંએ રાજા બીરનારાયણ, બડગુજર દક્ષિણીની સાથે ગાદીનશીનનો સામાન તથા ટીકો મહારાણા જગતસિંહના માટે મોકલ્યો હતો. જેમાં ખિલયત્ત ખાસા જડાઉ ખબુવા, જડાઉ તલવાર, ઘોડો, સોનેરી સામાનની સાથે, ૧ હાથી ચાંદીના સામાન સાથે, મોકલાવેલું હતું. આવી અનેક જાતની ઘટના નાની મોટી બનતી રહી હતી. પણ વાંચકને કંટાળો ન આવે તે સારૂ અતરે બીજી વાતો લખવામાં આવી નથી પણ મહારાણા જગતસિંહને સંવત. ૧૬૮૬ ના કારતક વદ ૨ ઇ. સ ૧૬૨૯ તા. ૪ ઓકટોબરના રોજ મેડતીયાની બેટી મહારાણી જનાદેબાઈ મેરતણીના ગર્ભથી કુંવર રાજસિંહનો જન્મ થયો અને ત્યાર પછી એક વર્ષે અરિસિંહનો જન્મ થયો હતો.

મહારાણા જગતસિંહની બેનનું લગ્ન બીકાનેરના મહારાજા કર્ણસિંહની સાથે કરી હતી, અને પોતાની કુંવરી બુન્દીરાવ શત્રુશાળ હાડાને પરણાવી હતી, આ બંને લગ્નમાં રાણાઓએ લાખો રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા.

સંવત ૧૬૯૮–૯૯ (ઇ. સ. ૧૬૪૧) માં મહારાણા જગતસિંહની માતા જામ્બુબાઇ દ્વારકાની યાત્રાએ ગયા તે વખતે કુંવર રાજસિંહ સાથે હજારો રાજપૂતો લઈ જવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં સોનાની તુલા તથા લાખો રૂપીઆનું દાન આપ્યું હતું ત્યાર પછી ગંગા સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં પણ કુંવર રાજસિંહ અને માતા જામ્બુબાઇ બંને જણાએ સોનાની તુલા કરી લાખો રૂપી-

આની ખેરાત કરી હતી. આ ઉપરથી સ્હેજે સમજી શકાય છે કે મહારાણાને ધાર્મીક શ્રદ્ધા કેટલી બધી હતી. છેવટે મુસાફરીથી પાછા ફરતાં મુસલમાનોની સાથે ઝઘડાવાળા ગામો બાદશાહની હકુમતના હતા તેથી મુસલમાનોની રોકટોકથી સાધારણ ઝઘડો થયો હતો. અને એ વાત મુસલમાનોએ બાદશાહના કાન સુધી પહોંચાડી. તેથી બાદશાહ નારાજ થયો અને વિચાર કર્યો કે રાણા જગતસિંહને પોતાની તાકાત બતાવવી જોઈએ. તેથી રાજપુતોના તમામ રાજપુત દબાઈ ગયા. જ્યારે જગતસિંહને વ્હેમ પડયો કે જરૂર બાદશાહ શિકારના બહાને અતરે આવી મેવાડ પર ચઢાઇ કરશે. તેથી પોતે પોતાના કુંવર રાજસિંહને બાદશાહ પાસે દરબારમાં અજમેર મોકલ્યો. રાજસિંહને જોઈને બાદશાહ ખુશી થયો, અને રાજસિંહે એક હાથી નજર કર્યો, બાદશાહે પણ કદર કરી તેને શીરપેચ જડાઉ તલવાર, ઘોડા, એક મણ સોનાનો સામાન આપ્યો. શાહજહાં બાદશાહની ઔલાદ નિચે મુજબ હતી.

(૧) મોટો શાહજાદો મુહમદ દારા શિકો હતો સં. ૧૬૭૨ ના ચૈત્ર સુદ ૧ ને રવીવારના જન્મ થયો હતો

(૨) શાહજાદો મહમદ શુજાઅનો બહાદુર સં. ૧૬૭૩ ના શ્રાવણ વદ ૪ ના જન્મ થયો હતો.

(૩) શાહજાદી રોશનરાય બેગમનો સં. ૧૬૭૪ ના ભાદરવા સુદ ૪ ના જન્મ થયો હતો

(૪) શાહજાદો મહમદ ઔરંગઝેબ બહાદુરનો સં. ૧૬૭૫ ના માગશર વદ ૧ ના જન્મ થયો હતો

(૫) શાહજાદો ઉમેદબક્ષનો સં. ૧૬૭૬ ના માગશર સુદ ૧૩ ના જન્મ થયો હતો

(૬) શાહજાદા મુરાદબક્ષનો સં. ૧૬૮૧ ના કારતક વદ ૧૧ ના જન્મ થયો હતો

(૭) શાહજાદા લુત્ફુલ્લાહનો સં. ૧૬૮૩ ના કારતક સુદ ૧૫ ના જન્મ થયો હતો.

(૮) શાહજાદા દોલ્લત અફ્જા સં. ૧૬૮૫ ના વૈશાખ સુદ ૫ ના જન્મ થયો હતો.

આ પ્રમાણે કુલ ૧૬ ઔલાદ હતા. જ્યારે શાહજાહાં બિમાર પડયો ત્યારે ચાર શાહજાદા જીવતા હતા. અને ઔરંગઝેબ ગાદીનશીન થયો ત્યારે પોતાના બે ભાઇને કત્લ કરી મારી નાખ્યાં હતાં અને ત્રીજો શાહજાદો નાસી ગયો હતો. પણ તે ત્યાં મરણ પામ્યો.

આ પ્રમાણે રાણા જગતસિંહે છવીસ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યું. તેમાં પોતે પ્રજાની આબાદી તથા રાજ્ય વહીવટ ઘણોજ કુશળ રીતે ચલાવ્યો હતો. આખરે મહારાણા જગતસિંહ આ ફાની દુનિઆનો ત્યાગ કરી પરલોક સીધાવ્યા. પરમાત્મા ! તેઓશ્રીના આત્માને સદા શાન્તિ બક્ષો ?

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મહારાણા શ્રી રાજસિંહ

મહારાણા રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક સંવત ૧૭૦૯ ના કારતક વદ ૪ તા. ૨૨ ઓકટોમ્બર ૧૬૬૨ ના રોજ થયો હતો, અને તેનો મહોત્સવ સં. ૧૭૦૯ ના ફાગણ વદ ૨ તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૬૬૩ ના રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

રાણા રાજસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી પહેલું કામ ચિત્તોડના કિલ્લાનું ઉપાડયું. અને તે કામ ઘણું જ મજબુત અને સંગીન કરવામાં પોતેજ ધ્યાન આપતાં હતાં. આ વખતે મુસલમાનોએ હિન્દુઓના મંદિરો તથા ગૌમાતાઓનો નાશ કરવા માંડયો.

વળી આજ વર્ષમાં બીકાનેરના રાજા કર્ણસિંહના કુંવર અનોપસિંહની સાથે પોતાની બ્હેનનો વિવાહ કર્યો, સિવાય બીજી એકોતેર કન્યાઓને (તેમના ભાઇ, બેટાઓએ) એમના સાથવાળા રાજપુતોને પરણાવી હતી. જયારે મેવાડમાં તોફાન શરૂ થયું. ત્યારે ફોજ વધારવા માટે વિ. સં. ૧૭૧૧ના આસો સુદ ૪ તા. ૧૬ ઓકટોમ્બર ૧૬૬૪ ના રોજ આગ્રાથી શાહજહાં 'ખ્વાજહમુ ઇતુદીન' અજમેર તરફ રવાના થયો, અને મોલવી સાદુલ્લાખાંવજીરને ત્રીસ હજારની ફોજ સાથે ચિત્તોડ પર મોકલ્યો. તે કારતક વદ ૧૨ તા. ૮ નવેમ્બરના અજમેર પહોંચ્યો. અને સાગર પર મુકામ લીધો, આ વખતે મહારાણા રાજસિહ, મોતમદ, શાહજાદા દારાશીકોહ વિગેરે આગ્રામાં બાદશાહની પાસે હાજર થઇ ગયા, બાદશાહએ મુનશી ચંદ્રભાણુ (બ્રાહ્મણુ) ને મહારાણા રાજસિંહને સમજાવવા ઉદયપુર તરફ રસ્તામાંથી જ મોકલ્યો, કારણુ કે વધારે તોફાન મહારાણા ન કરાવે. સાદુલ્લાખાં પણુ કારતક વદ ૧૨ તા. ૮ નવેંમ્બરના રોજ ચિત્તોડ પહોંચી ચારે તરફ નજર નાંખી જોતાં ચિત્તોડનો કિલ્લો ખાલી દેખાયો.

મહારાણા રાજસિંહને ચિત્તોડપર લડાઇ કરવી ઠીક ન લાગવાથી બધા માણસોને પાછા બોલાવી લીધાં. તથા સારી પ્રજા, બાળ–બચ્ચાં સાથે અને સર–સામાન સાથે પહાડમાં ચાલ્યા જવા માટે સં. ૧૭૧૧ કારતક વદ ૮ તા. ૪ નવેમ્બર ૧૬૬૪ના રોજ હુકમ કર્યો. તે વખતે મુનશી ચંદ્રભાણુ પણુ ઉદયપુર પહોંચી ગયો હતો. આ વખતે રાજસિંહે તેનું સ્વાગત કર્યું હતું. વળી સાદુલ્લાખાંએ ચિત્તોડનો કિલ્લો તોડવો–બરબાદ કરવો શરૂ કર્યો.

મહારાણા રાજસિંહે ચંદ્રભાણુ ઉદયપુર આવ્યા પહેલાં સુલેહના પોગ્રામ વજીર સાદુલ્લાખાંની પાસે મધુસુદન ભટ તથા રાયસિંહ ઝાલાને મોકલી આપ્યા.

તો પણ વજીરનો ગુસ્સો શાન્તિમય ન બન્યો. તેથી મધુસુદને કહ્યું કે દિલ્હી તથા ઉદયપુરનો સંબંધ મિત્રાચારી જેવો છે માટે જરા શાંત થાવ, જેથી તો વજીરનો ગુસ્સો વધ્યો અને બોલ્યો કે "શું ઉદયપુરને દિલ્હીના બીજા નંબરનો દરજ્જો ગણવો ? (આ હકીકત-રાજસમુદ્રની પ્રશસ્તિમાં છઠ્ઠા સર્ગનાં અગીયાર શ્લોકથી માંડી છવીસ શ્લોક સુધી લખેલી છે.)

આ પ્રમાણે વજીર સાથે ઘણીજ ઝપાઝપી ચાલી, વજીરે કહ્યુ કે ઉદયપુર દિલ્હીનો મુકાબલો શી રીતે થઇ શકે, કારણ કે ઉદયપુર પાસે છવીસ હજાર સ્વાર છે ત્યારે દિલ્હી શાહ પાસે એક લાખ સ્વાર છે. આ વાતથી વજીરની સાથે મેળ બેસતો આવ્યો નહીં. પણ ચંદ્રભાણ મુનશી સાથે શાહજાદા દારાશિકોહ, અને પોતાના દિવાન અબદુલ કરીમ શેખને મહારાણાના પાટવી કુંવર સુલ્તાનસિંહને તેડવા માટે મોકલ્યો. મહારાણાએ ઘણીજ નરમાસથી પોતાના સરદારો સાથે કુંવરને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. આ વખતે કુંવરની ઉંમર ફક્ત પાંચ-છ વર્ષની હતી.

મુનશી ચંદ્રભાણ તથા દિવાન શેખ અબદુલ કરીમની સાથે કુંવર સુલ્તાનસિંહ માલપુરમાં સં. ૧૭૧૧ ના માગશર વદ ૭ ના રોજ બાદશાહ શાહજહાંની પાસે પહોંચ્યા. મહારાણાએ કુંવરનું નામ ચોક્કસ કરેલું નહીં હોવાથી બાદશાહે તેનું નામ 'સુહાગસિંહ' પાડયું. અને મોતીનો શીરપેચ વિગેરે ઘણીજ કિંમતી વસ્તુઓ ભેટ આપી વળી સાથેના સરદારોને પણ કિંમતી અસવાળ આપી આનંદ દર્શાવ્યો.

બીજે દિવસે વજીર સાદુલ્લાખાં બાદશાહની હજુરમાં હાજર થયો, બાદશાહે કુંવરને ઉદયપુર જવા માટે હુકમ કર્યો, કુંવર ઉદયપુર આવ્યા તે વખતે પણ મહારાણાશ્રીએ ચુપકીદી ધારણ કરી હતી, મહારાણાએ જાણ્યું કે ચિત્તોડને ઘણું નુકસાન થવાથી વેરાન જેવો થઇ ગયો છે, અને પ્રજા પણ બહુ દુઃખી થઈ છે. તેથી મહારાણાને ઘણું જ લાગી આવ્યું. જેથી લડાઇ કરવા માટે મોટી ફોજ એકઠી કરવા નક્કી કર્યું.

મહારાણાએ ફોજ તૈયાર કરી સં. ૧૭૧૪ ના આસો સુદ ૧૦ તા. ૧૮ ઓકટોમ્બર ૧૬૫૭ ના દશેરાના પૂજન પછી ટીકા વિગેરેની રકમ પુરી કરવા -વસુલ લેવા બાદશાહી મુલકને લુંટવાની તયારી કરી. અને કારતક માસમાં ઉદયપુરથી કૂચ કરી ચિત્તોડની તલાટીએ આવી માળવાના લોકોને ભેગા કર્યા. સં. ૧૭૧૫ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ને દિવસે ચિત્તોડથી કૂચ કરી 'દૈરવાદ, માંડવપુર વિગેરેમાં જ્યાં જ્યાં બાદશાહના થાણા હતા ત્યાં ત્યાં છાપો મારી લૂંટ ચલાવી, જેથી કેટલાક નાસી ગયા, કેટલાક માર્યા ગયા, અને જે સામાન હતો તે સામાન

મહારાણાની ફોજે કબજે કર્યો. જમીનદારો પાસેથી બાવીસ હજાર રૂપીઆ દંડના લીધા.

શાહપુરીના અધિકારી સુજાનસિંહ મહારાણાના કાકા થતા હતા, તેમણે વજીર સાદુલ્લાખાંને સહાયતા આપી હતી, તે વાત ધ્યાનમાં લઇ મહારાણાએ શાહપુરમાં લડાઇ કરી અને બાવીસ હજાર રૂપીઆ દંડ લીધો. આ પ્રમાણે મહારાણાએ ' સાવર, જહાજપુર, કેકડી વિગેરે સ્થળેથી દન્ડ લેતાં લેતાં માલપુરમાં આવ્યા. આ વખતે અહીંની પ્રજા ઘણી સુખી હતી તેથી ત્યાંજ મુકામ રાખી શહેરમાં લૂંટ ચલાવીને એક કરોડ રૂપીઆનો માલ હાથ પર લીધો. વળી હોડાના રાજા રાયસિંહ પણ વજીર સાદુલ્લાખાંની સાથે મળેલો હોવાથી રાણાએ પોતાના વજીર કાયસ્થ ફતેમંદજીને ત્રણ હજાર સ્વાર લઇ હોડા તરફ મોકલ્યો, અને રાજા રાયસિંહ પાસેથી સાઠ હજાર રૂપીઆના જામીન લઇ ઈલાકાને બચાવ્યો. આ બધી હકીકત બાદશાહના સાંભળવામાં આવી–કાને પડી, તેથી તે ઘણો નારાજ થયો.

શાહજહાંના ચાર બેટા આપસ આપસમાં ઝઘડો કરવા લાગ્યા, આ ચિંતાથી બાદશાહ ઘણો બેચેન રહેતો હતો. ઔરંગઝેબે રાણા રાજસિંહ ઉપર એક ચીઠ્ઠી લખી જણાવ્યું કે " મારી સાથે મિત્રતા કરો અને મને તમારો મદદગાર બનાવો " રાજસિંહ તો બંને બાજુનો તમાસો જોવા ઈચ્છા રાખતા હતા. તેઓ પોતાની તાકાત ઘટાડવા માગતા ન હોતા. મહારાણા રાજસિંહ ગાદી નશીન થયા. ત્યારથી જ શાહજહાંની સાથે કલેશ હતો.

માંડળગઢ તથા બેદનોરના પરગણાપર મહારાણા રાજસિંહે સં. ૧૭૧૫ ના જેઠ માસમાં કબજો કર્યો, દારાથી લડાઇ જીત્યા પછી શાહજહાંને કેદ કર્યા, અને આલમગીરને પ્રગણા સિવાય ડુંગરપુર, વાંસવાડા, ગઆસપુર, બસાવર વિગેરેને રાણા રાજસિંહે ફરમાન મોકલી આપ્યા. પણ તે ફરમાન ડુંગરપુરના રાવલ ગોરધનદાસ, વાંસવાડાવાળા રાવલ સમરસિંહ, દેવલીયાના રાવત્ હરિસિંહ એ બાદશાહી ફરમાન નાકબુલ કર્યા. તેથી મહારાણાએ સંવત ૧૭૧૬ના વૈશાખ વદી ૯ મંગળવાર તા. ૧૯ એપ્રીલ ૧૬૫૯ ના રોજ પ્રધાન ફત્તેમંદ ની સાથે પાંચ હજાર ફોજ મોકલી.

વાંસવાડાવાળાએ યુદ્ધ કર્યું પણ તે ફાવ્યો નહીં. તેથી તાબેદારી કબુલ કરી ફોજ ખરચના એક લાખ રૂપીઆ અને ૧ હાથી તથા એક હાથણી નજર કરી. પ્રધાન ફત્તેમંદ થોડા દિવસ વાંસવાડામાં રહી રાવલ સમરસિંહને લઇ ઉદયપુર આવ્યા. ત્યાર પછી પ્રધાન ફત્તેમંદજીએ ફોજ લઇ દેવલીયા પર ચડાઈ કરી તે વખતે રાવત્ હરિસિંહ દિલ્હી નાસી ગયો. અને પ્રધાન ફત્તેમંદે તેનું

રાજ્ય બરબાદ કરી નાંખ્યું. રાવત્ હરિસિંહની મા પોતાના પુત્ર પ્રતાપસિંહને લઇને ફત્તેમંદની સાથે ઉદયપુર આવી અને પાંચ હજાર રૂપીઆ તથા એક હાથણી મહારાણાને નજર કરી.

આવી અનેક ઘટનાઓ મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં બની ગઈ છે. અને પોતે પોતાનું ગૌરવશાળી જીવન સહાસિકતાથી દીપાવ્યું. પરંતુ જ્યારે ભાવીની પ્રબળતા વધતી જાય છે ત્યારે દરેક વસ્તુઓમાં યશ-કીર્ત્તિ સાથેજ વળે છે. તેવી રીતે રાણા રાજસિંહની કીર્ત્તિ આજે હિન્દના દરેક પ્રદેશોમાં પ્રસરી રહી હતી. જ્યારે બાદશાહના ચારે પુત્રોમાં અંદર અંદર કલેશ-કંકાસ થવા લાગ્યો ત્યારે ચારે પુત્રોએ મહારાણાની સહાયતા માગી હતી. પરંતુ મહારાણાએ કેવળ દારાનોજ પક્ષ કર્યો હતો. કારણ કે દારા સૌથી મોટો પુત્ર હતો અને અસલથી જે પ્રણાલીકા ચાલુ હોય તેજ પ્રણાલીકામાં રાણા રાજસિંહ પોતાનો સહકાર આપવાના વિચારનો હતો. આ પ્રમાણે રાણાનું અનુકરણ કરી રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓ પણ દારાની પક્ષમાં આવી ભળ્યા. ઔરંગઝેબ બધાનો કટ્ટો શત્રુ હતો. કારણ કે ખરાબ મુહૂર્તમાં ઔરંગઝેબ સામે ખડ્ગ્ ધારણ કર્યું હતું. તેથી દારાને સિંહાસન આપવાની અભિલાષા સફળ થઇ નહીં. ઔરંગઝેબે પોતાના બાહુબળથી દારાનો ઉદ્યોગ બધી રીતે નિષ્ફળ મેળવ્યો અને દારા, સુજા અને મુરાદ ત્રણે ભાઈઓનો પરાજય કર્યો.

ફત્તેહબાદના યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબને વિજય લક્ષ્મી વરી હતી. તેનો સુભાગ્યનો માર્ગ શરૂ થઇ ગયો. જે લોકો તેના વિરૂદ્ધ હતા તેને પોતે પોતાના ખડ્ગવતાં સાફ કરી પોતાનો રસ્તો સરળ બનાવ્યો. તેણે પોતાના પિતા, ભ્રાતા અને પુત્ર સુદ્ધાંને પણ દૂર કરવા સારૂ કચાસ રાખી નથી, ભયંકર રાજ્યના લોભમાં વશ થઈ પિશાચીક વૃત્તિ ધારણ કરી હતી. તેને ખબર ન હતી ? કે ' ભવીષ્યમાં ક્ષણભંગુર દેહનો નાશ થશે ! મોગલ રાજ્યની ભવિષ્યમાં શું સ્થિતી થશે ? તેવો ખ્યાલ પણ પોતે લાવ્યો નથી. આવી ભયંકર પરિસ્થિતીનો ખ્યાલ લાવતાં દિલમાં કંપારી છૂટે છે. અને તેની શયતાનિયત ભરેલી વર્તણુકથી આકાશના ફીરસ્તાઓ પણ ચમકી જાય છે. આવી ઘોર અને ઘાતકી પ્રવૃત્તિથીજ મોગલ શહેનશાહના પાયા કમજોર કરવા સારૂ પોતે કુહાડીનો હાથો બન્યો હતો. પોતાના ઉછેર કરેલા વૃક્ષનો નાશ કરવાનો આ જલ્લાદ વિચાર તેના હ્રદયમાં કોણ જાણે કયાંથી ઉદ્ભવ્યો હશે ? રાજ્યલોભ અને સત્તા શું નથી કરી શકતા ?

જ્યારે શાહ અકબરે પોતાની પાછળની જીંદગીમાં આખા હિન્દનો પ્રેમ સંપાદન કરી મોગલ સામ્રાજ્યના પાયા મજબૂત કર્યાં હતાં. તેનું શિક્ષણ લઈ ચતૂર જહાંગીરે પણ મોગલ શહેનશાહના પાયા મજબુત કર્યાં હતા. અને

તેના જ પુત્ર શાહજહાંએ પણ પૂર્વજોના પગલે ચાલી પોતાના ધર્મ અને કર્તવ્ય પરાયણતાથી રાજ્યનિતી ઘણીજ પ્રશંસનીય બનાવી હતી. ત્યારે આ એકજ એવો પુરુષ પેદા થયો કે તેણે પોતાના પૂર્વજોના તમામ સંસ્કારો દફન કરી પોતે કૂટીલ રાજ્યનિતી અખત્યાર કરી હતી, વળી પોતાના ભાઇનો નાશ કરી સત્તાના લોભમાં જુલ્મ વર્તાવા લાગ્યો. એવો એકજ ઔરંગઝેબ હતો જેને પોતાના પિતા શાહજહાંને કેદ કર્યાં હતાં.

આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબે પોતાના રસ્તામાં જે કંટક સમા જણાયા તેઓ બધા ને દૂર કર્યાં હતા. અને પોતે જુલ્મનિતિ ગ્રહણ કરી હતી. હિન્દુઓનો પ્રચંડ વૈરી હોય તો તે શાહ ઔરંગઝેબ એકજ હતો. ઔરંગઝેબનો જન્મ ‘તાતારી’ નામની સ્ત્રીથી થયો હતો, તેથીજ તેના હૃદયમાં તાતારી લોહી વહેતું હતું, વળી તે કોઇ પણ રાજપુત ને માન આપતો ન હતો. તેથી તો રાજાઓ પણ તેને કોઈ જાતની સહાયતા આપતા ન હોતા. ઔરંગઝેબ સારી રીતે સમજતો હતો કે ‘ મારી ભૂલના લીધેજ રાજ્યમાં ભયંકર વિદ્રોહ-અગ્નિ પ્રજળી રહ્યો છે, અને મને કોઇ સહાયતા પણ આપતું નથી.’

આ વખતે હિન્દુઓ (ક્ષત્રિયો) શૂરવીર સાહસીક હતા અને રાજ્યકારભારમાં મશહુર હતા, જો ઔરંગઝેબ સલાહ-સંપથી રાજ્ય કારભાર ચલાવતો હોત તો મોગલોનું અધ:પતન થાત નહીં, પણ “ વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ. ”

આ સમયે હિન્દુઓનું રક્ષણ કરવા અને વૈરી ઔરંગઝેબના પંજામાંથી મૂક્ત કરવા ‘ શિવાજી ’ મહારાજ ઉત્પન્ન થયા અને અત્યંત પ્રભાવ પાડયો, અને માત્ર થોડાજ સમયમાં પોતાના અપૂર્વ શૂરાતનથી બાદશાહને તેના દુષ્ટ અત્યાચારનો બદલો આપ્યો.

ઔરંગઝેબને જગતના કોઇપણ મનુષ્ય ઉપર વિશ્વાસ હતોજ નહીં. ઔરંગઝેબના પાપો સંભારતા આપણું હૃદય કંપી ઉઠે છે. વળી તેણે એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે “ તમામ હિન્દુઓને મુસલમાન થવુંજ પડશે, જે લોકો મારી આજ્ઞાનો અનાદર કરશે તેઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવામાં આવશે ” આવી રીતે ઢંઢેરો પીટાવી આનંદ માન્યો. કે હવે હું હિન્દુઓના કલંકમાંથી મૂકત થઇશ અને મારા જાતી ભાઇઓ મારા પર પ્રસન્ન થશે એમ વિચાર લાવી આનંદ માનવા લાગ્યો.

આ મહાભયંકર દુ:ખદાયક રાજઆજ્ઞા સાંભળી સમસ્ત મોગલ રાજ્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો, આવા હુકમથી હિન્દુઓની નાસભાગ થવા લાગી, આશ્રયહીન બિચારા પોતાને જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં નાસી ગયા, અને મોગલ રાજ્ય છોડી શીઘ્રતાથી દક્ષિણ તરફ જતા રહ્યા, ઘણા ખરા હિન્દુઓ પોતાના હાથેજ

સ્ત્રી-પુત્રોને મારી પોતે પણ કટારી ખાઈ સદાના માટે સૂઇ ગયા-મરણને શરણ થયા.

છપ્પો.

જુલ્મી ઔરંગઝેબ, જુલ્મ તો ખુબજ કરતો,
હતો મહા શયતાન, દયા નહીં દિલમાં ધરતો,
હિંદુઓ પર વૈર, કીયા ભવનું એ લેતો,
ધરતો નહીં જરી રહેમ, ખુદાથી જરી ન ડરતો,
ઘાત કરતો, ભાઇનો, કેદ પિતાને કરે,
કહે ભોગી નહીં બાદશાહ એ સાપ કહેવાતો ખરે. ૨૦૨

હિન્દુઓમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો, 'ધણી વગરના ઢોર સુંના' એ કહેવત મુજબ ચારે બાજુ સ્થિતિ થઇ રહી હતી. કોઇનું કોઈ છેજ નહીં. આવી કઢંગી સ્થિતિ હિન્દુઓની થઈ ગઈ, હિંદુઓની માન-મર્યાદા લુંટાવા માંડી, સ્ત્રીઓના શિયળ લુંટાવા માંડ્યા, આવા અનેક અત્યાચાર જુલ્મી ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં થવા માંડયા, આ હકીકત લખતાં કલમ પણ થરથરે છે. લેખકને તેના માટે કયા શબ્દો વાપરવા તે પણ જડતા નથી, આવા પાપીની હકીકત જેટલી લખીએ તેટલી ઓછી જ છે.

કુલકલંક ઓરંગઝેબના ત્રાસથી મોગલ શહેરો ઉજ્જડ થઇ ગયાં, ગામડાઓ સ્મશાન બની ગયાં, બજારો સુન્ના પડી ગયાં, વેપારીઓ પોતાનો જાન-માલ લઇ નાસી ગયા.

એક જમાનામાં મોગલ રાજ્ય સોનાનું શિખર અને રાજ્ય પરાયણ કહેવાતું હતું. તે મોગલ રાજ્ય આજે મહાભયંકર અને અત્યાચારી ઔરંગઝેબની કુટીલ રાજ્યનીતિથી અધ:પતન ગણાવા લાગ્યું. જ્યારે પાપી આટલા જુલમથી સંતોષ ન પામ્યો, અને જ્યારે ખજાનામાંથી પૈસા ખુટવા લાગ્યા ત્યારે હિન્દુઓ ઉપર જજીઆવેરો નાંખવા વિચાર કર્યો. આ ભયંકર અત્યાચારે સારા ભારત વર્ષમાં હાહાકાર વરતાવ્યો. સમગ્ર હિન્દુ રાજાઓ ખળભળી ઉઠયા, આવા અત્યાચારથી ઔરંગઝેબને પણ શાન્તિ થઇ નહીં. પોતે સુખે નિંદ્રા લઈ શકતો ન હતો, વળી સ્વપ્નામાં પણ પોતાના પાપના દેખાવો નજરે પડતા હતા, જેથી તે ચમકી જતો હતો અને બોલતો હતો કે 'જ્યાં જોઉં છું ત્યાં દાનવો જ જણાય છે" પાપી પિશાચ ને તર્કમાં પણ શાન્તિ મળતી નથી. વ્હાલા વાંચકો ? આપણે ઘણા ઉંડા ઉતરી ગયા, અસ્તુ, હવે આપણે રાણા રાજસિંહના શાસનમાં પ્રવેશ કરીશું.

મારવાડના રાઠોડકુળની અનેક શાખાઓ થઇ હતી, તેમાં કેટલાક પોતાના પ્રાચીન રાજ્યને છોડી રૂપનગરમાં આવી વસ્યા હતા, જે વખતે ઔરંગઝેબને માથે ભારતનો મૂગટ મૂકવામાં આવ્યો, તે વખતે રૂપનગરના માંડલીક રાજાના મહેલમાં **પ્રભાવતી** નામની કન્યા દીનપ્રતિદીન શશીકળાની માફક વિકાસ પામતી હતી, થોડાજ સમયમાં પ્રભાવતીના સ્વરૂપની હકીકત પાપી ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવી. તેથી તેણે પોતે માંડલીક રાજા પાસે 'પ્રભાવતી'નું માગું કર્યું, અને પોતે બે હજાર ઘોડેસ્વાર રૂપનગર મોકલ્યા હતા, કારણ કે પોતે સમ્રાટ્ હતો. વળી તેને આશા હતી કે જરૂર તે મારૂં માંગું સ્વીકારશે જ.

બરાબર વખતસર બે હજાર ઘોડેસ્વારો રૂપનગર આવી પહોંચ્યા અને તેના દુતે આવી પ્રભાવતીના માંગા માટે પાદશાહનો સંપૂર્ણ સંદેશો સંભળાવ્યો. આથી માંડલીક રાજા હતાસ થઇ ગયા. અને કોઇપણ જાતના નિશ્ચય ઉપર આવી શકયા નહિં. આખરે માંડલીક રાજાએ નિરાશાજ દેખાડી. કોઇ જગાએથી પ્રભાવતીના રક્ષણ માટે સહાય મળી શકે તેવી સ્થીતિ જણાઇ નહિં. તેથી માંડલીક રાજા બેચેન—ચિંતાતુર બની ગયા. કારણ કે બાદશાહ સાથે પોતે યુદ્ધમાં ઉતરી શકે તેમ હતુંજ નહિં. રાઠોડો ઉપર મીટ માંડી તો જણાયું કે "રાઠોડો તેના પગારદાર છે, કારણ કે પોતાની જ કન્યા 'કેશરબા' ને ઔરંગઝેબ સાથે પરણાવી હતી, તેથી તેઓ સહાય આપી શકે તેમ નથી." મ્લેચ્છોના રાજ્યમાં સતીનું રક્ષણ થવું મુશ્કેલ છે, છતાં પણ "**બહુરત્ના વસુંધરા**" "**શેરના માથે સવાશેર હોયજ.**"

આખરે નવિન વિચાર આવતાં તેને કાનમાં કોઇએ કહ્યું કે "તમારૂં રક્ષણ મેવાડના મહારાણાશ્રી રાજસિંહ જરૂર કરશે." આ વાકય પ્રભાવતીએ પણ સાંભળ્યું, તેથી તેનું વ્યાકુળ મન શાંત થયું. અને તુરતજ મહારાણાશ્રીનો આશરો લેવા માટે નિશ્ચય કર્યો, તેને વિશ્વાસ હતો કે અવશ્ય મહારાણાશ્રી મારૂ રક્ષણ કરશેજ. આવા દૃઢ નિશ્ચયથી પ્રભાવતીએ પૂરોહિતની સાથે રાણા ઉપર એક પત્ર લખી મોકલાવ્યો. તે પત્ર વાંચવાની ઇચ્છા વ્હાલા વાંચકવર્ગને થતી હશેજ ? અસ્તુ અત્રે તે લખવામાં આવે છેઃ—

પ્રભાવતીએ મહારાણાશ્રી રાજસિંહ ઉપર લખેલો પત્ર.

લાવણી

પત્ર લખું છું પ્રેમ ધરીને. વિચારી લેજો રાણા,
સીસોદીઆમાં શિરોમણીને, ગુણ ગંભીરે છો શાણા. ૨૦૩

આપ ચર્ણની હું છું દાસી, રક્ષા તો મારી કરજો,
ક્ષત્રિયાણીની ઇજ્જત રાણા, પ્રાણાન્તે પણ સાચવજો. ૨૦૪

શું રાજહંસીણી બગલા કેરી, સહચરી થઇને શું રહેશે?
શૂરવીર રાણા મેવાડ કેરા, શું અત્યાચાર જોઇ રહેશે? ૨૦૫

મેં તો રાણા સર્વસ્વ મારૂં, આપ ચર્ણોમાં સોંપ્યું છે,
રક્ષણ કરજો આ દાસીનું, દીલ મારૂં સમર્પ્યું છે. ૨૦૬

ઔરંગઝેબનો જુલ્મ રાણા, કયાં સુધી જોયા કરશો,
સૂર્યવંશીનું સૂર્ય સમ તેજ, શાહને કયારે બતલાવશો. ૨૦૭

નહીં આવો તો કહું છું રાણા, પ્રાણત્યાગ પ્રભા કરશે,
સ્ત્રીહત્યાનું પાપ રાણાજી, આપના શીરે મૂકાશે. ૨૦૮

મેં તો ધાર્યા સ્વામી તમને, મનથકી વરીચૂકી છું હું,
પ્રાણપતિ છો મારા રાણા, આથી વધારે લખુજ શું. ૨૦૯

સ્ત્રીઓ કેરી રક્ષા માટે, આજકોઇ શૂરવીર નથી,
જ્યાં જોઉ ત્યાં છે ગુલામો, શૂરવીરતા જોતીજ નથી. ૨૧૦

શુ પવિત્ર રાજપૂત કન્યા આજે, મ્લેચ્છ તણી દાસી બનશે?
તેથી શું ક્ષત્રિયો કેરી, રાણાશ્રી શોભા વધશે? ૨૧૧

બાપ્પા રાવલની કીર્ત્તિ ઉજ્જવલ, કરવા રક્ષા કરશો સહી,
આપ ચર્ણોમાં સર્વસ્વ સોંપ્યું, દેવ તણી સાક્ષીએ રહી. ૨૧૨

કહે 'ભોગીલાલ' રાણાશ્રીને, સતીતણું રક્ષણ કરજો,
પાપી મ્લેચ્છને શિક્ષા આપી, હિન્દુઓના દુઃખ હરજો. ૨૧૩

ઉપર મુજબ પત્ર લખી પૂરોહિતની સાથે મોકલ્યો, જ્યારે મહારાણા દરબાર ભરી બેઠા હતા તે વખતે પૂરોહિત તે પત્ર લઇ રાજદરબારમાં દાખલ થાય છે, અને રાણાને પત્ર આપે છે. રાણાએ તે પત્ર દરબારમાં વાંચી સંભળાવ્યો. પણ વાંચતા વાંચતા શુરવીર રાજસિંહ સિંહાસન પરથી ઉભા થઇ ગયા, અને ત્રાડ પાડી બોલ્યા કે ' હવે ઔરંગઝેબનો જુલ્મ સહન થઇ શકતો નથી; આપણે તેને યોગ શિક્ષા કરવીજ જોઇએ." મહારાણા પણ લડાઈ કરવા માટે બહાનું શોધતાં હતાં, તો તે લડાઈનું બહાનું તેમને આપોઆપ મળી આવ્યું જેથી નિશ્ચય કર્યો કે પ્રભાવતીને પ્રાણના ભોગે પણ બચાવવી અને પછી સર્વે સરદારોને પૂછયું ત્યારે સર્વે સરદારો એકી અવાજે બોલ્યા કે આપ નામદારે જે કહ્યું તે સત્ય કહ્યું છે, માટે આપણે લડાઇ કરવી જોઇએ. તેથી જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર મોગલો વિરૂદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું.

જે કલંક મેવાડ ઉપર યવેનોના જુલ્મથી પોતાના પૂર્વજોને લાગ્યું હતું, તે કલંકને આજે જડમૂળથી ધોઇ નાંખવા મહારાણા રાજસિંહ સિંહગર્જના કરી તૈયાર થયા. અને બાપ્પારાવલની વિજય પતાકા ઉઠાવી રણયુદ્ધમાં જવા

તૈયાર થયા, અસ્ત્ર શસ્ત્રોના ઝણુકારથી મેવાડભૂમિ આજે ચૈતન્ય જણાવા લાગી. પ્રભાવતીનું રક્ષણ કરવું એ આપણો ધર્મ છે, એમ સમજી રાણાશ્રીની સાથે સૈનિકોએ કુચ કરવા માંડી.

જ્યારે રૂપનગર[૪૫] આવી પહોંચ્યા. ત્યારે મહારાણા રાજસિંહ આ વિસ્તૃત પ્રદેશને ઓળંગી પ્રચંડ પરાક્રમ સહિત ઔરંગઝેબની સેનાપર તુટી પડયા. આ દારૂણ યુદ્ધ ઘણો લાંબો વખત સુધી ચાલ્યું, મહારાણાનું પ્રચંડ શુરાતન મોગલો સહન ન કરી શકયા જેથી શાહ ઔરંગઝેબનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો, અને તેમના કેટલાક સૈનીકોએ પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપ્યા અને કેટલાક પોતાના પ્રાણ બચાવવા નાસી છુટયા હતા, આ પ્રમાણે બે હજાર મોગલ સૈનીકોનો પરાજય થયો.

મહારાણાના આ પરાક્રમથી પદ્મણી જેવી ગુણીયલ, સુશીલ, રત્નસમી પ્રભાવતીની પ્રાપ્તી થઇ. આ વખતે પોતે મોગલોની સાથે યુદ્ધમાં વિજય પામ્યા તેથી અનેક હિન્દુ રાજાઓ રાણાશ્રીની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે 'મહારાણાશ્રી પ્રતાપના વંશજ રાણા રાજસિંહ જરૂર મેવાડનો ઉદ્ધાર કરશે' અને 'બાપ્પા રાવલની ઉજ્જવલ કીર્ત્તિનો ધ્વજ ફરકાવશે.' રાણાનો વિજય થયો તેથી પ્રભાવતી સાથે તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું અને પોતે પ્રભાવતીને લઇ પાછા ઉદયપુર આવ્યા.

મહારાણા રાજસિંહના ચરિત્રમાં એક ચૂડાવત સરદારની હાડીરાણીની હકીકત ઘણીજ વિચારવા અને જાણવા જેવી હોવાથી વાંચકવર્ગ માટે અત્રે લખવામાં આવે છે. જ્યારે ચૂડાવત્ પરણીને આવ્યા પછી હજી હાથેથી મીંઢળ પણ છુડયા નથી, ત્યારે ચૂડાવત્‌ની ઉંમર વર્ષ ૧૭-૧૮ ની હતી અને હાડીરાણીની ઉંમર પણ ૧૬-૧૭ વર્ષની જ હતી. એ દંપતિની જોડી જાણે રામ-સીતા સમી શોભતી હતી. તેવા વખતમાં જ પ્રભાવતીનું રક્ષણ કરવા સારૂ રાણા રાજસિંહ તૈયાર થયા હતા. અને બાદશાહના લશ્કરને રોકવા સારૂ ચૂડાવત્‌ને જવાનું હતું અને આ ઘોર સંગ્રામમાં તેમની નિમણુંક એક શૂરવીર યોદ્ધાને શોભે તેવી હતી. આથી તે સરદાર ચૂડાવત્ હાડી રાણીની આજ્ઞા લેવા ગયો.

દેવી ! આવતી કાલ બાદશાહની સામે મારે યુદ્ધમાં જવાનું છે, પીઠ બતાવી પાછા આવવાની મારી ઇચ્છા નથી. માટે કદાચ મારૂં મૃત્યુ થાય તો તમે તમારો ધર્મ ચુકશો નહીં." ચૂડાવત્ બોલ્યા.

નાથ ! જ્યારે તમે વિજયપ્રાપ્તી કરીને આવશો ત્યારે તમને મારા બાહુ પાસમાં જકડી વિજયમાળ પહેરાવીશ, કદાચ સંગ્રામમાં સ્વર્ગવાસ થશો તો તમારી

૪૫. આ નગર અરવલ્લીની શૈલમાલાની તળેટીમાં આવેલું છે.

પાછળ ઘણુજ આનંદથી સતી થઈશ. નાથ! ક્ષત્રિયાણીની રક્ષા કરવી તે તો ક્ષત્રિયોનો સાચો ધર્મ છે, માટે તેમાં જરાપણ વિલંબ ન કરો. હાડીરાણીએ કહ્યું.

તમારા લગ્ન હજુ હમણાંજ થયાં છે. હજી લગ્નના મીંઢળ પણ છૂટયા નથી, તેથી તમારા વિચારમાં હું વ્યાકુળ અને પરવશ બન્યો છુ. તેથીજ કહું છું કે તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહિં, વળી જ્યારથી તમારૂં મુખારવીંદ જોયું ત્યારથી મારૂં મન તમારા માટે વિહ્વળ બન્યું છે. ચૂડાવતે કહ્યું.

નાથ! આપ આ શું બોલો છો? સતી કોઇ દિવસ પ્રાણની પરવા કરતી નથી. કદાચ સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે! સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે! પણ સતી પોતાના કર્તવ્યમાં જરા પણ આંચ ઉણપ આવવા દેતી નથી! નાથ! આપ ખુશીથી પધારો! વિજયપ્રાપ્તિ કરી વ્હેલા પાછા આવો અને આપની આ દાસીને આપના ચર્ણોની સેવા કરવા ભાગ્યશાળી બનાવો! હાડી રાણી બોલી.

તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહીં. રણસંગ્રામની સર્વ સામગ્રી લઈ જતાં જતાં ચૂડાવતે કહ્યું.

નાથ! આપ નિશ્ચિંત રહેશો, તમારા નામને કદાપી એબ આવવા દઇશ નહિં. વળી તમારી પાછળ સતી થઇશ, હવે આપ ખુશીથી જાવ અને વિજય માળા પહેરી પાછા ફરો. હાડીરાણીએ કહ્યું.

આથી ચૂડાવત ગયો, પણ થોડે દૂર ગયા પછી પોતાના નોકરની સાથે સંદેશો મોકલાવ્યો ને કહ્યું કે જે જવાબ આપે તે લેતો આવજે. જેથી નોકર તુરત ઘેર પાછો ફર્યો અને ચૂડાવતને ઘેર આવી કહેવા લાગ્યો કેઃ-તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહિ. આ શબ્દો હાડીરાણીએ સાંભળ્યા કે તરત બહાર આવી જોયું તો નોકર જણાયો, તેથી તે શું જવાબ આપવો તેના વિચારમાં પડી. મારા સ્વામિને મારા પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થયો છે. જરૂર, તે પરાજય પામી ઘેર આવશે, અને પોતાના નામ ઉપર એબ લગાડશે કારણ કે પોતે પોતાનો જીવ લડાઇમાં રાખી શકશે નહીં. એમ વિચાર કરી કહ્યું કેઃ—

ઉભો રહે, હું જે આપું તે તારા સ્વામીને અર્પણ કરજે અને કહેજે "સતીએ તો તેની ફરજ બજાવી છે પણ તમે તમારી ફરજ અદા કરજો" આ પ્રમાણે કહી તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી પોતાનું માથું ધડથી જુદૂં કરી આપ્યું.

આ માથું જોઈ ચૂડાવત્‌ને આનંદ થયો અને તેના ચોટલાને ગાંઠ બાંધી પોતાના ગળામાં હારની માફક પહેરી લીધું. જાણે શીવની રૂદ્રમાળા ધારણ કરી ન હોય? ધન્ય છે, હાડી રાણીને!

વાંચકવર્ગ! જરા ખ્યાલ કરશો કે હિન્દુસ્તાનની રમણીઓએ પોતાનું શીયળ-સ્વમાન પ્રાણના ભોગે સાચવી ઇતિહાસને શોભાવ્યો છે. ધન્ય છે! એ વિરાંગનાને!

ચૂડાવત્ પચીસ હજાર સ્વારની સાથે બાદશાહ ઔરંગઝેબનો રસ્તો રોકી હાથીની માફક દ્રઢ ઉભો રહ્યો, કોઇની તાકાત ન હતી કે તેની સામે કોઇ જોઇ પણ શકે. જ્યારે ચૂડાવત્ લડતો લડતો બાદશાહના હાથ સુધી પહોંચ્યો ત્યારે બાદશાહ ગભરાયો. ચૂડાવત્ તરત બાદશાહની છાતી તરફ ભાલો રાખી બોલ્યો "પ્રતિજ્ઞા લ્યો, કોઇં ક્ષત્રિયની બેન-બેટી પર કુદ્રષ્ટી કરવી નહી, અને દસ વર્ષ સુધી ઉદયપુર ઉપર આક્રમણ કરવું નહિ. જેથી બાદશાહે કુરાનના સોગન ખાઇ ચૂડાવત્‌ના વચનો સ્વીકાર્યા. આ વખતે ચૂડાવત્‌ને એટલા બધા ઘા વાગ્યા હતા કે પોતે અશ્વ ઉપર સાવધાન રહી શકયા નહોતા. જેથી તેઓ પ્રસન્ન વદને સુરપુર સીધાવ્યા. આ દિવસ ચૈત્ર સુદ ૧૫ નો હતો.

ચૂડાવત્ પોતાનું કાર્ય પુરૂં કરી રહ્યા કે તરતજ મરણને શરણ થયા. તેમજ રાજપૂતો પણ પચાસ હજારમાંથી ફક્ત પાંચ હજારજ બચવા પામ્યા હતા. આ વખતે રાજસ્થાનોમાં બીજા અવનવા બનાવો ઘણા બની ગયા હતા, પણ ઐતિહાસિક પૂરાવાઓ બરાબર ન મળી શકવાથી અત્રે લખવામાં આવેલ નથી.

આ બધી ઘટનાઓ હિન્દુઓ પ્રત્યે, ફક્ત બેજ હિન્દુ રાજા બાદશાહના પગારદાર હતા. જોધપુર અને જેપુરના રાજા જયસિંહ તથા મારવાડના રાજા જશવંતસિંહ હતા. આખરે આ બંને રાજાઓને ગુપ્ત રીતે ઝેર આપીને પાપી ઔરંગઝેબે મારી નંખાવ્યા હતા. આ બંને રાજાઓને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત મળ્યું. પોતાના જાતી ભાઇઓ સાથે દ્રોહ કર્યો, તેનું પરિણામ પણ તેવુંજ આવ્યું, તેનું અકાળે મૃત્યુ થયું અને ઇતિહાસમાં તેમના માટે કલંકીત જીંદગી લખાણી.

આખરે પાપી ઔરંગઝેબ આટલેથીજ સંતુષ્ટ પામ્યો નહિં, અને મારવાડના જશવંતસિંહના પુત્ર અજીતને મારી નાંખવાની પેરવી કરવા માંડયો, આ સમાચાર મળતાં રાજ્યમાતાને મહાન ચિંતા થવા લાગી અને કોઇ પણ હિસાબે કુમાર અજીતને બચાવવોજ જોઇએ. તેથી તેને મહારાણા રાજસિંહનો આશરો લેવા નક્કી કર્યું,

આખરે મહારાણા પાસે મારવાડની રાજ્યમાતાએ દૂતો મોકલ્યા, અને પોતાના પર આવી પડેલી આફતની હકીકત જણાવી. જેથી મહારાણાએ આશ્વાસન આપી કહ્યું કે "મારવાડના રાજકુમારની રક્ષા મારા પ્રાણના ભોગે પણ કરીશ." કુમારની માતાને આ સમાચાર મળતાંજ કુમારની સાથે બે હજાર સ્વારો સહિત ઉદયપુર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મોગલોની સાથે યુદ્ધમાં રાઠોડોને ઉતરવું પડયું, તેથી રાજકુમાર અજીત પોતાના અંગરક્ષકોને લઈ સીધા ઉદયપુર પહોંચી ગયા. આથી રાણાશ્રીએ તેઓનું સ્વાગત કર્યું અને તેમના નિર્વાહ માટે 'કૈલવા' નું રાજ્ય અર્પણ કર્યું. ધન્ય છે! રાણાશ્રીને.

આવી રીતે ઔરંગઝેબની બધી પ્રપંચજાળો મહારાણાએ ઉંધી વાળી હતી તેથી તે રાણા ઉપર બહુ ક્રોધાયમાન રહેતો હતો, અને ઘણું મોટું લશ્કર લઇ મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા આવ્યો. આ વખતે મહારાણા રાજસિંહ પાસે એક 'જૈન' સાહસીક અને ચતુર માણસ દિવાનપદે હતો, તે મહા વિચક્ષણ અને કૌશલ્યવાળો હતો તેની સલાહથી મેવાડની તમામ પ્રજાને પહાડમાં લઇ ગયો અને આખું મેવાડ સ્મશાન જેવું બનાવી દીધું તે દિવાનનું નામ વાંચકવર્ગ જાણવા ઇંતેજારી રાખતાં હશેજ. તેનું નામ **વીર દયાળશાહ**[૪૬] હતું અને તે જૈન હતો.

---

૪૬. રાણા રાજસિંહનો ઇતિહાસ વાંચતાં મને એક અચંબો થયા સિવાય રહેતો નથી. રાણા રાજસિંહના વખતમાં એક જૈન બીરાદર '**દયાળ શાહે**' રાણાજીની તેમજ સમસ્ત મેવાડની, શૂરવીરતાથી તથા બુદ્ધિથી સેવા બજાવી અને મેવાડને ગૌરવવંતુ બનાવ્યું. અને મારા ઇતિહાસના અનુભવ મુજબ '**વીર દયાળ**' એક સાહસીક અને નિડર હતો. પોતે ઘોડાના ખાસદારની જગાએથી મહામંત્રી સુધી પહોંચ્યો હતો. તેની રોમાંચક હકીકત નો '**વીર વિનોદ**' ગ્રંથમાં શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર ઓઝાએ ખુલાસો કેમ નહીં કર્યો હોય તે સમજાતુ નથી. સાધારણ માણસને જેમ ચિતરવામાં આવે તેવી ભાષામાં સાધારણ હકીકત લખી પોતાના આત્માએ સંતોષ માન્યો છે. પરંતુ મનુષ્ય માત્રના ગુણનું પૂજન તો હંમેશા વિદ્વાનોના હૈયે વસવું જોઈએ, અને તે ગુણના પૂજારી તરીકે તેમના ગુણની મહત્તાપર પ્રકાશ પાડી '**વીર દયાળ**' ની બાબતમાં ન્યાય આપવો જોઈતો હતો. વીર દયાળ એક શ્રીમંત કુટુંબનો નબીરો હતો, સાહસીક અને વીર હતો, પોતાના પિતાની તમામ મિલ્કત ત્યાગ કરી ચાલી નીકળેલ નવયુવાન ઉદયપુરમાં આવી, પૂરોહિતને ઘેર ઘોડારમાં નોકરી રહ્યો. આવી પરિસ્થિતીમાં જેને પોતાનું જીવન મેવાડ ખાતર ફના કર્યું, વળી તે જીવનની ઉદારતા હજી મેવાડના તકતા ઉપર "**કાંકરોલી**" સ્ટેશન સામે '**દયાળ કિલ્લો**' મોજૂદ છે. કદાચ જૈન તરીકે શ્રીયુત ઓઝાને પસંદગી ન હોય તે સ્વભાવીક છે? આ બાબતમાં હું વધુ ચર્ચા કરવા માગતો નથી. પરંતુ જ્યારે ઇતિહાસનું ખુન થતું હોય અને સાચી હકીકતને બિલકુલ ન્યાય ન મળતો હોય ત્યારે માણસને

બાદશાહની ફોજ સામે બીજા ઘણા રાજાઓ મહારાણાની સાથે રહી સહાય આપવા લાગ્યા. જેથી ઘણુંજ દારૂણ યુદ્ધ થયું. આખરે રાણાશ્રી, કુંવર જયસિંહ, સરદાર ભીમસિંહ અને વીરમંત્રી દયાળદાસ યુદ્ધના મોખરા પર રહી મોગલોને ઘાસની માફક વાઢવા માંડયા, તેથી શાહ ગભરાયો અને પોતાનો જીવ બચાવવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો, આખરે 'દેવારી' છાવણી નાંખી પડેલો બાદશાહ પોતે પોતાનું થોડું લશ્કર લઇ નાસી છૂટયો. શૂરવીર મેવાડીઓની જીત થઇ અને ઔરંગઝેબનું ભયંકર અપમાન થયું. તેથી લડાઇનો સરંજામ, દ્રવ્ય, ઘોડા વિગેરે મહારાણાએ લઈ લીધું.

આવી રીતે મહારાણાશ્રીને અનેકવાર સાવધાન રહેવું પડતું હતું. જ્યારે શાહે હિન્દુઓ પર જજીઆ વેરો નાંખ્યો ત્યારે રાણા રાજસિંહે શાહને ઘણો જ વિવેક ભર્યો પત્ર પોતાના મહામંત્રી દયાળ પાસે લખાવી મોકલાવ્યો હતો, પણ બાદશાહે દાદ આપી નહિં. છેવટે જ્યારે શાહ ઔરંગઝેબના જુલમથી સારો દેશ કંટાળ્યો ત્યારે શાહજાદા અકબરને બાદશાહ બનાવવો અને ઔરંગઝેબને પદભ્રષ્ટ કરવો એમ મહારાણાએ ગુપ્ત રીતે માણસ મોકલી અકબરને સમજાવ્યો, તેથી અકબર પોતે રાજ્યાભિષેક કરવા તૈયાર થયો, તે વખતે જોષીને બોલાવવામાં આવ્યો. તેને મુહૂર્ત જોઈ આપ્યું અને તે મુહૂર્ત પ્રમાણે બધી તૈયારી થઈ ફક્ત સિંહાસન પર બેસવાનું બાકી હતું, તે વખતે કપટમૂર્તિ જ્યોતિષીએ બધી વાત ઔરંગઝેબને કરી જેથી અકબરની કરેલી મહેનત વ્યર્થ થઈ. તેથી તે પિતાના ત્રાસથી નિશ્ચિત રહી શકયો નહીં. અને પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ થઇ શકી નહીં. આવા અનેક કારણથી થોડા વખત માળવામાં રહ્યો કારણ કે પોતાના પિતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ તે સારી પેઠે જાણતો હતો, તેથી તેને કોઈ જગ્યાએ શાન્તિ મળી જ નહી. છેવટે તે ઇંગ્લાંડના વહાણમાં બેસી ફ્રાન્સ ચાલ્યો ગયો. આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબના જુલ્મોની હકીકત જેટલી લખીએ તેટલી ઓછી જ છે. તેની હકીકતના પાનાના પાના ભરાય તેમ છે. અસ્તુ.

પોતાના સ્વમાનની કિંમત હોવી જોઈએ વીર **દયાળની** મેવાડ પ્રત્યે ધગશ, તેની પત્નિ '**પાટમદે**' ની વીરતા, રાજસમુદ્ર બનાવવા માટે રાણાશ્રીને બતાવેલો પ્રજાકલ્યાણનો રસ્તો, દુષ્કાળના વખતમાં જૈનાચાર્ય **માનસુરિશ્વર** મહારાજના ઉપદેશથી બંધાવેલાં '**દયાળ કિલ્લો**' અને ભવ્ય જૈન મંદિર જેમાં લગભગ એંસીલાખ રૂપીઆ ખરચાયા છે, આવા વીર પુરુષનાં માટે કંઈ પણ હકીકત '**વીર વિનોદ**' માં રાજસિંહ મહારાણાના પ્રકરણમાં શ્રીયુત ઓઝા તરફથી લખવામાં આવી નથી. તેથી મારા વાંચક વર્ગ માટે આ વસ્તુ લખવાની મારી ફરજ સમજું છું. જૈન સમાજે રાજ્ય માટે, દેશ માટે અને પ્રજા માટે, જ્યારે તનમન અને ધનનો ઉપયોગ કરવામાં જરા પણ કંજુસાઈ કરી નથી. છતાં આજે સાંકડા વિચારવાળા વિદ્વાનો ધર્મની ભાવનામાં પણ બીજા માણસની મહત્તા વધી જાય તે ઠીક લાગતું નથી, તો ભવિષ્યમાં બીજા વિદ્વાનો આવી ભૂલ નહીં કરે અને સાચી હકીકત ને વ્યાજબી જવાબ દરેક વિદ્વાન લેખક આપશે એજ વિનંતિ.

ઔરંગઝેબે કપટવિદ્યા રચી અને મહારાણાની સાથે સંધી કરવા વાતચીત કરી. આ બાજુ પોતે લશ્કરની તૈયારી કરવા લાગ્યો, મહારાણા તરફથી મહારાણાના કાકા શૂરસિંહ અને નરહર ભટ્ટે સંધી કરી. પરંતુ દુ:ખની વાત તો એ છે કે સંધીપત્રમાં જજીયા વેરા માટે કોઇ પણ જાતનો ઉલ્લેખ નથી તેમજ નામ પણ સંધીપત્રમાં આવ્યું નથી. કેવળ એટલું જ લખવામાં આવ્યું હતું કે "રાણા રાજસિંહને ચિત્તોડ પ્રદેશ પાછો આપી દેવો" આ કાર્ય રાણા રાજસિંહના ઉત્તરાધિકારી જયસિંહ રાણાના વખતમાં બનેલ હતું. તેથી તેનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવો ઉચીત નથી. આ પ્રમાણે રાણા રાજસિંહે ક્ષત્રિય શિરોમણી તરીકે જ પોતે પોતાનું જીવન દીપાવ્યું. અને હિન્દુઓની સેવા અથાગ કરી. વળી જુલ્મી ઔરંગઝેબ જેવા બાદશાહને અનેક વખત યુદ્ધમાં હરાવી પાછો કાઢયો હતો. આવી અનેક શૂરવીરતાભરી જીંદગી ગુજારી તેઓશ્રી આ સંસારનો સદા માટે ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા.

રાણા રાજસિંહનું શરીર અતીશય ઘાથી જખમી બન્યું હતું, અને શરીર બગડવા લાગ્યું. સંવત ૧૭૩૭ ઇ. સ ૧૬૮૧ ની સાલમાં આ ભયંકર પીડામાંથી સદાને માટે મૂક્ત થઇ પોતાના પૂર્વજોને મળવા વીચરી ગયા.

મહારાણાશ્રી પોતે ધામીંક વિચારવાળા હતા તેમજ તેમનો મહામંત્રી 'વીર દયાળશાહ' પણ બુદ્ધિશાળી હતા. તેથી તે તેમની સલાહને માન આપતા હતા અને દરેક ધર્મ કરતાં તેમને '**જૈન ધર્મ**' પર અડગ શ્રદ્ધા હતી.

મહારાણા રાજસિંહને કવિઓ પ્રત્યે કેટલું માન હતું તે નિચે વાંચવાથી સમજી શકાશે. પોતે કવિતા બનાવી જાણતા હતા. તેમની કવિતા બનાવવાની શક્તિ કેટલી હતી તે નિચેના છપ્પાથી સમજી શકાશે. નિચે લખવામાં આવેલ છપ્પો 'રાજસમુદ્ર' ના તળાવની પાળ ઉપર અથવા મહેલના ગોખની પૂર્વ દિશા તરફ મુકવામાં આવેલ છે. જે હાલ પણ મોજૂદ છે, પરંતુ તે ચોકખા અક્ષરે વાંચી શકાતો નથી.

છપ્પો

કહાં રામ કહાં લખણુ, નામ રહીયાં રામાયણુ,
કહાં કૃષ્ણુ બળદેવ, પ્રગટ ભાગોત પૂરાયણુ,
વાલ્મીક સુક વ્યાસ, કથા કવિતા ન કરંતા,
કુણુ સરૂપ સેવતા, ધ્યાન મંન કવણુ ધરંતા,
જગ અમર નામ ચાહો જીકે, સૂણો! સજીવન આખરાં,
રાજસિં કહે જગ રાણુસે, પૂજો પાંવ કવિ સરા. ૨૧૪

મહારાણા રાજસિંહ જો થોડો વખત વધારે જીવ્યા હોત તો મેવાડની શોભામાં ઘણી જ વૃદ્ધિ કરત. મહારાણાએ પોતાની કારકીદીમાં દક્ષિણ દિશા તરફ એક નગર વસાવ્યું છે, અને તેનું નામ 'રાજનગર' પાડયું છે. પોતે નવો કિલ્લો મજબૂત કરાવ્યો છે, વળી પૂર્વોક્ત વંદના ઉપલા ભાગમાં કૃષ્ણનું મંદિર બનાવ્યું છે. તેની કારીગરી અજોડ છે, અને તે મંદિરના મધ્ય ભાગમાં એક શિલાલેખ છે જેમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે તેની પ્રતિષ્ટા કરનારનું નામ લખવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર બાંધવામાં અને તેની પ્રતિષ્ટા કરાવવામાં મહારાણાએ ૯૮ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ્યાં હતા. તેમના સામંતો અને સરદારોએ આ કાર્યમાં ઘણી મદદ આપી હતી.

જ્યારે મેવાડમાં ચારે તરફ દુષ્કાળ પડયો અને લોકો અન્ન, પાણી માટે ટળવળતા હતા ત્યારે અસંખ્ય પ્રજાને સહાયતા આપવા જૈન મંત્રી **દયાળશાહ**ની સલાહથી 'રાજસમુદ્ર' બંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પ્રજાને દુષ્કાળના દુઃખમાંથી મૂક્ત કરવા નક્કી કર્યું. ધન્ય છે ? મહારાણાશ્રીની ઉદારતાને ? પ્રજા તરફ પ્રેમની ધગશને !

મહારાણા રાજસિંહ સિંહાસન પર બેઠા અને સાત વર્ષ પછી અથવા સંવત ૧૭૧૭ માં મેવાડ ઉપર દુષ્કાળનું આક્રમણ થયું હતું, આવું આક્રમણ અગાઉ કદિ પણ થએલું નહીં. જ્યારે અનાજની મોંઘવારી ઘણી જ હતી, ત્યારે રાણા શ્રીએ અનાજના કોઠાર પ્રજા—રૈયત માટે ખુલ્લા મુકયા હતા. અને રાજસમુદ્રનું કામ ચાલુ કરી પ્રજાને બચાવી લીધી હતી. આ પ્રમાણે સરોવરનું કાર્ય સાત વર્ષે પુરૂ થયું હતું આ સરોવરની શરૂઆત સં. ૧૭૧૭ ના પોસ સુદ ૮ ના રોજ કરી હતી.

આ ભયંકર દુષ્કાળની હકીકત આપણે વીર દયાળશાહના પ્રકરણમાં વાંચીશું ત્યારે તેનો ખ્યાલ આવશે. મહારાણાએ પ્રજાનો અથાગ પ્રેમ અને ચાહના મેળવી હતી.

છપ્પો

હિન્દુઓના પર, જુલ્મ તો અધિક કરતો,
જુલ્મી ઔરંગઝેબ, દયા નહીં દીલમાં ધરતો,
કરી પિતાને કેદ, બન્ધુની કત્લજ કરતો,
લીધુ ત્યાં તો રાજ્ય, મૂગટ શીર પર ધરતો,

હિન્દુઓને વટલાવવા, બાકી જેણે રાખી નથી,
કહે 'ભોગી' એના જેવો, કોઇ પાપી પાકયો નથી. ૨૧૫

છપ્પો

હિન્દુઓની નાસ ભાગ તો દેશમાંથી થાતી,
જ્યાં જૂઓ ત્યાં જુલ્મ તણી ઝડીઓ તો ઝરતી,
જુલ્મ તણી કોઈ દાદ, નહિં સાંભળતું કાને;
પાપી ઔરંગઝેબ પડયો આજે મેદાને,
હિન્દુઓની જડને ઉખેડવા નિશ્ચય કરે,
કહે 'ભોગી' ત્યાં **માઇનોપૂત** કોઈતો આવી મળે. ૨૧૬

છપ્પો

જજીઆ વેરો નાંખી જુલ્મની અવધિ કીધી,
થયો હાહાકાર દેશ છતાં ન સુઝી બુદ્ધિ,
હિન્દુ નાસી જાય બિચારા જીવ લઇને,
ફફડે આખો દેશ શાહના જુલ્મ જોઈ ને,
છેવટ રાણા રાજસિંહ પડકાર શાહને આપતો,
કહે 'ભોગી' ધન્ય રાણાને હિંદુને બચાવતો. ૨૧૭

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વીર કેશરી દયાળશાહ

જૈનોમાં જે શૂરવીરતા, સાહસીકતા અને વ્હેવાર કુશળતા હોય છે તે બીજામાં ઘણીજ ઓછી હોય છે. જૈનોએ તો એવી બહાદુરી બતાવેલી છે કે જેના નામો આજે ઇતિહાસના પાના પર સૂવર્ણાક્ષરે શોભી રહ્યા છે, જે જૈનો પરાયા દુઃખોમાં દુઃખી થઈ પોતાની ફરજ બજાવવા જરા પણ પાછી પાની કરતા ન હતા. તેમાંના વીર દયાળશાહ પણ એક હતા. તેઓએ દેશની, રાજ્યની, અને ધર્મની મુશ્કેલીના વખતમાં જે સેવાઓ બજાવી છે તે પ્રસંશાને પાત્ર છે. વાંચકવર્ગ આગળ દયાળશાહની કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત નીચે લખું છું જેથી વાંચકવર્ગને ઘણું જાણવાનું અને સમજવાનું મળશે.

મારવાડ દેશના નાના ગામડામાં 'રાજાજી' કરીને એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા તેઓને 'રયણદે' નામની પત્નિ હતી અને દયાળ નામનો એક પુત્ર હતો. તેમના કુટુંબની સમાપ્તિ આટલેથી થાય છે. રાજાજી ઘણા વ્યવહાર કુશળ અને પ્રતિષ્ઠીત પુરૂષ હતા, વળી તેઓ પૈસે ટકે પણ સુખી હતા, નિરાભિમાની હતા, અનેક સદ્ગુણો તેઓશ્રીના જીવનમાં શોભતા હતા, તેમજ તેમના ધર્મપત્નિ રયણદે પણ સુશીલ, શાણા અને કર્તવ્યપરાયણ હતા. રાજાજીએ સાધારણ વ્હેપાર કરી લાખોની દોલત એકઠી કરી હતી તેમજ ઇજ્જત, આબરૂ અને વ્હેવાર એટલો બધો સારો હતો કે દરેક ગામના, જ્ઞાતના, રાજ્યના અને પંચના દરેક કાર્યમાં તેઓની સલાહ લેવાતી હતી.

વીર દયાળશાહનો સ્વભાવ ક્ષત્રિયને શોભે તેવો હતો, કારણ કે તેનો આશય વ્હેપારનો હતો જ નહીં. પણ યુદ્ધમાં લડવું, સાહસીકતા બતાવવી, નિર્માલ્ય જીવન ન જીવવું—ઘોડેસ્વાર થવું, તલવાર, ભાલા, તીર કામઠા વિગેરેની રમત કરવી, અને એક શૂરવીર યોદ્ધાને શોભે તેવી રીતે વર્તવું એજ પ્રિય હતું. તેનું શરીર-શક્તિ અગાધ હતા. તેનામાં નામ તેવાજ ગુણ હતા, તેનું નામ દયાળ હતું તેવો જ તે દયાનો સાગર હતો, પારકાના દુઃખે દુઃખી થઇ તે કામ કરી છૂટતો હતો.

એક દિવસ તેના પિતાએ વિચાર કર્યો કે દયાળ હવે મોટો થયો છે વ્હેપારમાં મુકી મારા માથેથી ઉપાધી ઓછી કરૂં જેથી મને શાન્તિ થાય. આમ વિચાર કરી દયાળને કહ્યું કે " ભાઇ રખડવાનું મુકી દઇ હવે વ્હેપારમાં જોડાઇ જાય તો સારૂં " રાજાજીનો સ્વભાવ ગરમ હતો, તેઓ જે વાત કરતા તે વાતને

પુરી કર્યા વગર કદી મૂકતા નહોતા. તેમજ તેમનો સ્વભાવ હઠવાદી-જક્કી હતો.

"પિતાજી! મારો વિચાર વ્હેપાર કરવાનો નથી, મારે તો એક એવું કામ કરવું છે કે દુનીઆમાં જીવ્યાની કંઇક કિંમત થાય." દયાળે ખુબ વિચાર કરી ચોકખા શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો.

આ સાંભળી રાજાજી એકદમ ગરમ થઇ ગયા અને બોલ્યા કે તું વેપાર કરવા ના પાડે છે તો શું તારે ભીખ માગવી છે? તારી ઉંમર પુરા વીસ વરસની થઇ છતાં તને કાંઇ કરવું સુઝતું નથી તો શું હજામત કરીશ? જો તારે મારા કહ્યામાં રહેવું હોય તો હું કહું તેમ કરવું પડશે, નહીંતો તારી ધ્યાન પહોંચે તેમ કર, સમજ્યો?

પિતાજી! આપ નાહક ગુસ્સે થાવ છો, એવું તો મેં શું અઘટીત કાર્ય કર્યું છે કે આપ મારા ઉપર આટલા બધા ગુસ્સે થાવ છો? હું તો હજી પણ કહું છું કે મારાથી આ નિર્માલ્ય ધંધો નહીં બને, મારા કાંડામાં તાકાત હશે તો હું ગમે ત્યાંથી મારૂં ગુજરાન થાય તેટલું મેળવી લઇશ. માટે આપ ક્રોધ કરશો નહીં. દયાળે નિડરતાથી પણ નમ્રપણે જવાબ આપ્યો.

શું તારે મારૂં કહ્યું જ માનવું નથી? તો મારો આ છેલ્લો જવાબ સાંભળી લે, જો તારે વેપારમાં ચિત્ત લગાડવું હોય અને આ બધી નાગાઇ છોડી દેવી હોય તો ખુશીથી આ માલ મીલ્કત અને વૈભવ બધુંય તારૂંજ છે, અને જો તારે તારા મનસ્વીપણાથી જ ચાલવું હોય તો તું તારૂં સુઝતું કરી લે અને મારૂં મકાન છોડી ચાલ્યો જા. રાજાજી ગુસ્સામાં બોલ્યા.

જેવી પિતાની આજ્ઞા. દયાળ પોતાના માતા-પિતાને પગે લાગી-નમસ્કાર કરી પોતાના ભાગ્ય ઉપર જીવવાના નિશ્ચયથી ઘર ત્યાગ કરી નીકળી ગયો. આ વખતે રયણદેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી, પણ દયાળ એટલો બધો મક્કમ વિચારનો હતો કે એક વખત બોલ્યા પછી તેને પુરેપુરૂં બજાવી લેવું અને જે બોલવું તે બહુ વિચારીને બોલવું, જેથી પોતાના વિચાર આગળ દુનીઆના દેવો આવે તો પણ તે ફેરવવાને શક્તિમાન ન થાય, તેથીજ પોતે વિચાર કર્યો કે પુર્યાર્થ સાધવા માટે વ્હાલામાં વ્હાલી વસ્તુનો ત્યાગ કર્યા સિવાય અનુભવ નહીં થાય માટે હવે તો એકજ વિચાર કે **'દેવ પાધ્યામી ને કાર્ય સાધ્યામી'** એમ બોલી માતા-પિતાને ફરી એક વાર નમન કરી ઉપર આભ અને નિચે ધરતી, કાંઇ પણ સાધન લીધા વિના પોતાની માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યો. ધન્ય છે! તેની મક્કમતાને.

દોહરો

દૂનિઆ તણા વહેવારમાં, રહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે,
વીતે ઘણું વહેવારમાં, નહીં જેવા તેવા ખેલ છે;
આશ પારકી રાખીને, જીવવું જગત ધિક્કાર છે,
આપ પગ પર ઝુઝવું, જ્યાં સહાય શ્રી કીરતાર છે. ૨૧૮

વિચારમાં ને વિચારમાં વીર દયાળ ઘોર જંગલમાં ચાલ્યો જાય છે. રસ્તામાં ઘણાં ગામડાં આવે છે પણ કોઇ પાસે હાથ ધરતો નથી. ગમે તેવી મહેનત મજુરી કરી પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો અને મેવાડ તરફ ચાલ્યો જતો હતો. કારણ કે આ વખતે મેવાડના સિંહાસન પર મહારાણા શ્રી રાજસિંહ રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ વીર અને બહાદુર હતા અને શાહ ઔરંગઝેબ સામે ટક્કર ઝીલનાર હોય તો તે એકજ રાણા રાજસિંહ હતા. તેની પ્રસંશા વીર દયાળે ગામોગામ સાંભળી હતી તેથી તેણે રાણા રાજસિંહની સેવા કરવાનો વિચાર કર્યો અને મેવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. લાખોપતિનો દીકરો આજે એક ભીખારીની સ્થિતીમાં ભાગ્યની કસોટી કરવા નીકળ્યો !

આ પ્રમાણે ગામડે ગામડે ભટકતો ભટકતો અને રખડતો રળડતો તે મેવાડના પાટનગર ઉદયપુરમાં આવી પહોંચ્યો. પણ ત્યાં નહોતું કોઈ સંબંધી કે નહોતું કોઇ પીછાણવાળું તેથી તે ગામ બહાર મંદિરમાં ઉતર્યો. મંદિરના પૂજારીએ આ અજાણ્યા માણસને પૂછ્યું કે—:

'ભાઇ, આપ કોણ છો ? આપનું શું નામ છે ? અને આપ શું કામ માટે આવ્યા છો ? વળી આપને કયાં જવું છે તે જણાવશો.' પૂજારીએ પૂછ્યું.

ભાઈ મારૂં નામ દયાળ છે, હું અત્રે નોકરી માટે આવ્યો છું, માટે જો કોઈ નોકરી હોય તો મને બતાવજો ! દયાળે કહ્યું.

તમને બીજો કોઇ દેશ ન જડયો કે મેવાડ મલ્યો ? પૂજારીએ વ્યંગ ભાષામાં કહ્યું.

ભાઇ, જેવી ભાવીની મરજી, જો કોઈ નોકરી શોધી આપશો તો મોટો ઉપકાર માનીશ. દયાળે કહ્યું.

દયાળનો આવો શાન્ત સ્વભાવ જોઇ પૂજારીને ઘણો સંતોષ થયો તેથી દયાળને આશ્વાસન આપી મંદિરમાં બેસવા કહ્યું. તમારા માટે નોકરીની તપાસ કરી આવું છું. એમ કહી પૂજારી મંદિરના કામમાં રોકાયો.

ઉદયપુરના ગઢના કિલ્લા, રાજ્ય મહાલયો, તેની સુંદરતા, કારીગરી અને બાંધણી વિગેરે જોઇ દયાળ પોતાના આત્માને આનંદ આપી રહ્યો હતો અને કુદરત શું કરે છે તેની વાટ જોયા કરતો હતો.

ત્યાં પુજારી આવ્યો અને તમને ઘોડાનું કામકાજ આવડતું હોય તો અમારા પૂરોહીત સાહેબને ત્યાં ઘોડાના કામકાજ માટે માણસની જરૂર છે, પણ પગારમાં ફક્ત ખાવા પીવાનું તે સિવાય એક પૈસો પણ નહીં મળે. માટે જો વિચાર હોય તો ચાલો મારી સાથે. પૂજારીએ કહ્યું.

તેથી દયાળે કહ્યું કે જ્યાં ઉભા રહેવાનું ઠેકાણું નથી ત્યાં રોટલા માટે નોકરી મળે છે, તો શા માટે જતી કરવી જોઈએ. મને ઘોડાનો શોખ છે અને ઘોડાની માવજતનું તથા તેની સ્વારીનું કામ સારી રીતે હું જાણું છું તેથી વગર આનાકાની કર્યા વગર તેણે પૂજારીને કહ્યું કે 'જે નોકરી હોય તે ખરી.' તેથી દયાળને પૂરોહીતની પાસે લઇ ગયો, અને ભલામણ કરી તેથી ઘોડાની ચાકરીનું કામકાજ સોંપવામાં આવ્યું.

છપ્પો.

ભાવીમાં શું હોય, ખબર તેની નવ પડતી,
કુદરત કેરા ભેદ, તણી ચાવી નવ જડતી;
જૈન તણો એ બાળ, આજ પુર્ષાર્થ સાધે,
પિતા તણો વૈભવ, વળી લક્ષ્મીને ત્યાગે,
પુર્ષાર્થને સાધવા, દયાળ મેવાડ આવતો,
કહે ભોગી રહે નોકરી, સમયને પીછાણતો. ૨૧૯

છપ્પો.

આપી સમયને માન, દયાળ નોકરી કરે છે,
ઘોડાની ઘોડાર તણું, એ કામ કરે છે;
આગળ વધવા માટ, નહીં મોટાઇ ધરે છે,
માલીકનું ખાઇ અન્ન, સદા ઇમાને રહે છે,
કહે ભોગી દયાળ એ, સમયને સમજી ગયો,
પૂરોહીતની ઘોડારમાં, નોકરી પોતે રહ્યો. ૨૨૦

પૂરોહીતને ઘેર નોકરી કરતાં ઘણા દિવસો વહી ગયા. પૂરોહીત સાધારણ માણસ ન હતા, પણ રાજ્યના પૂરોહીત હતા અને રાજકાજમાં ઘણો સારો રસ ધરાવતા હતા, તેથી તેમને ત્યાં હજારો શ્રીમંતો, સરદારો વિગેરે આવતા હતા. એને ત્યાં રાજ્યકાજની બધી વાતો ચાલતી હતી. તે બધી વાતો દયાળ ધ્યાન દઇ સાંભળતો હતો. વળી પૂરોહીતના ઘેર સોહનલાલ શેઠ ઘણી વખત

આવતા હતા. પૂરોહીતની ગેરહાજરીમાં દયાળ દરેકનું સ્વાગત ઘણીજ સારી રીતે કરતો હતો. તેથી પોતે પોતાની લાયકાતની છાપ ઘણી સુંદર પાડી હતી.

એક વખતે પૂરોહીતની ગેરહાજરીમાં શેઠ સોહનલાલ પધારતાં દયાળે તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કરી આવકાર આપ્યો, આથી સોહનલાલ વિચારમાં પડ્યા કે 'આ પ[illegible]ાઇ સાધારણ નથી પણ જરૂર કોઇ ઉંચ કુટુંબનો હોવો જોઇએ.' આમ વિચાર કરી દયાળને પૂછ્યું કે 'ભાઇ, તમને શું પગાર મળે છે?'

ખાવા-પીવા માટેજ કામકાજ કરૂં છું દયાળે જવાબ આપ્યો.

શું તમારા જેવા માણસને આવું કામ પસંદ પડે છે? સોહનલાલે પૂછ્યું.

સમયને માન આપવું જ જોઇએ ને? દયાળે જવાબ આપ્યો.

તમારો મૂળ દેશ કયો? સોહનલાલે પૂછ્યું.

મારો મૂળ દેશ મારવાડ, અને હું મારા પિતાશ્રીને એકનો એકજ પુત્ર છું. મારા પિતા પાસે લાખોની દોલત છે, પણ મારા અને પિતાના આદર્શો ઘણા જૂદા જ છે, તેઓ મને વેપારી ધંધામાં નાંખવા માગતા હતા. મેં ના પાડી; તેથી તેમણે મને ગૃહત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરી. જેથી તેમની આજ્ઞા શિરોમાન્ય રાખી તુરત ચાલી નીકળ્યો. દયાળે જવાબ આપ્યો.

શું તમને તમારા પિતાશ્રીની જરા પણ લાગણી ન થઇ અને આટલો બધો વૈભવ ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા? સોહનલાલે પૂછ્યું.

હું આદર્શ કરતાં કરોડોની દોલતને તુચ્છ ગણું છું, પ્રભુ મહાવીરે પોતાના આદર્શ આગળ રાજ્યવૈભવનો શું ત્યાગ નહોતો કર્યો? દયાળે તેમના સવાલનો જવાબ આપ્યો.

શું તમે પ્રભુ મહાવીરના ઉપાસક જૈન છો? સોહનલાલે પૂછ્યું.

જી, હા, દયાળે કહ્યું.

દયાળ, હું જે મારા મનમાં ધારતો હતો તેજ આખરે સાચું પડ્યું, આપ જેવાને આવી હલકી નોકરી કરી જીવન નષ્ટ કરવું તે મને વ્યાજબી લાગતું નથી. તમે મારા ઘેર આવશો? સોહનલાલ બોલ્યા.

મારા શેઠ (પૂરોહીત)ની રજા વગર મારાથી આવી શકાય નહીં. દયાળે કહ્યું.

ઠીક, તે હું સમજી લઇશ. ઉઠતાં ઉઠતાં સોહનલાલ બોલ્યા, અને ઘર તરફ ચાલ્યા.

સોહનલાલ એક પ્રતિષ્ઠીત અને રાજ્યના માનીતા ગૃહસ્થ હતા, રાજ્યના સુખ દુઃખમાં તેમનો સારો હિસ્સો હતો. રાણાશ્રીને પણ સોહનલાલ માટે ઘણું માન હતું, સોહનલાલ પોતાના ઘેર ગયા પછી દયાળ પણ પોતાના કામકાજમાં રોકાયો, ત્યાં તો પૂરોહીત રાજમહેલમાંથી પોતાના સ્થાન પર આવ્યા, તે વખતે તે ઘણા ઉંડા અને ગંભીર વિચારમાં ગરકાવ થએલા હતા. તેમનું મન ઠેકાણે ન હતું, તેઓ આવી અને બેઠા.

દયાળ, ઓ દયાળ, પૂરોહીતે બૂમ પાડી.

જી, ફરમાવો. આપને શું કામ છે? દયાળે પૂછયું.

મેં ગઇ કાલનો પૂજારીને 'દેવાલી' મોકલ્યો છે તે હજુ સુધી આવ્યો નથી, માટે તમે ઘોડો તૈયાર કરી તેની ખબર લઇ આવો, રસ્તો ઘણો વિકટ છે, માટે સંભાળીને જજો, અને સાથે હથીઆર પણ લેતા જજો. લ્યો, આ મારી કટારી પણ સાથે રાખો એમ કહી કટાર આપી. દયાળ મસ્તક નમાવી હુકમનો અમલ કરવા ઘોડા પર સ્વાર થઇ દેવાલી જવા સડસડાટ ચાલી નીકળ્યો.

૨.

કુદરતની અજબ ઘટના.

જગતની ઘટનાઓનો અપૂર્વ ખ્યાલ આપતો, દુશ્મનોના સામે વિકાળ સમો ભાસતો, દુર્ગ સંધ્યા સમયે; સૂર્યના કિરણો અસ્ત થતી વેળાએ અરવલ્લીના દુર્ગના રમ્ય રસ્તા ઉપર એક યુવાન ઘોડેસ્વાર થઇ મસ્ત પણે ચાલ્યો જતો હતો.

વનપ્રદેશોની અવનવી અટવીઓ અને કુદરતની ઘટનાઓ જોતો જોતો યુવાન ચાલ્યો જાય છે, પણ ત્યાં તેને કોઈની કારમી ચીસ સાંભળી એટલામાં તો સનસનાટ કરતું એક તીર યુવાનના કાન આગળથી પસાર થઇ ગયું, તેથી તે ચમકયો અને તે તીર જે બાજુથી આવ્યું હતું તે બાજુ પોતાનો ઘોડો લઈ ગયો અને ત્યાં તેણે એક યુવાન બાળા પર અત્યાચાર માટે લડતાં કેટલાક ભીલોને જોયા, તેથી દયાળે પોતાનો ઘોડો તે તરફ દોડાવ્યો અને થોડી વારમાં તે ભીલના ટોળા પાસે આવી ઉભો રહ્યો, અને તરત જ કટાર ખેંચી પોતાના પ્રાણની દરકાર રાખ્યા વગર ભીલની પીઠમાં ઘોંચી દીધી, પણ ભીલના શરીરનો બાંધો મજબૂત હોવાથી તેણે કટાર વાગ્યાની પરવા ન કરતાં બાળાને મૂકી, સહાય કરવા આવનાર દયાળ પર તૂટી પડયો, તેથી દયાળે પણ પોતાના બાહુબળથી જવાબ આપ્યો, અને ભીલને મહાત કર્યો, તેથી ભીલ ઘણી આજીજીની સાથે કરગરવા માંડયો.

આ બાળાને પગે લાગી તેની માફી માગ, અને આવું અત્યાચારનું કૃત્ય હવે કદી પણ નહીં કરૂં તેવી પ્રતિજ્ઞા લે. દયાળે મક્કમતાથી જણાવ્યું.

ભીલોએ બાળાની માફી માગી અને પ્રતિજ્ઞા લીધી જેથી ભીલોને ત્યાંથી જવા દીધા. આવી રીતે તે યુવાન બાળાનો બચાવ વીર દયાળે જ કર્યો.

બાળા, તમે આ જગ્યા પર ભીલના પંઝામાં શી રીતે સપડાયા ? દયાળે પૂછ્યું.

હું ઉદયસાગર પર ફરતાં ફરતાં આ સ્થળ પર આવી પહોંચી, હું ઘણી વખત એકલી જ આ પહાડોની ખીણમાં આવું છુ તેમ આજે પણ આવી હતી, પણ મને એકલી જોઇ વળી બીજું કોઈ નહીં હોવાથી આ ભીલો મારા પર કુદષ્ટી કરી મને સતાવવા લાગ્યા, તેથી મારી પાસે જે તીરનો જથ્થો હતો તે વડે મેં મારૂં રક્ષણ કરવા માંડયું. જ્યારે મારૂં બીજું તીર ખાલી ગયું અને

તેઓ મારા ઉપર જુલ્મ ગુજારવા લાગ્યા કે આપ તુરત આવી પહોંચ્યા અને મને બચાવી, જો આપ ન આવ્યા હોત તો મારી આજે કઇ દશા હોત તે પ્રભુ જાણે. મોતની સાથે જંગ ખેલનાર ઘણુાજ વીરલા હોય છે, અને આપે અબળાની રક્ષા કરી જે બહાદુરી બતાવી તેના માટે આપશ્રીને ધન્યવાદ ઘટે છે? યુવાન બાળા બોલી.

ઓહ, આ શું? દયાળના શરીરમાંથી લોહી નીકળતાં બાળા બોલી ઉઠી અને તરત પોતાની સાડી વતી સાફ કરવા લાગી, આથી દયાળના જીગરમાં તેના સ્પર્શ માત્રથી સનસનાટી થઈ અને તે તેના અમી ભર્યા નેત્રોમાં અંજાયો, તેનું સુંદર મુખારવીંદ જોઈ પોતાના આત્માને શાન્તિ અનુભવવા લાગ્યો. બંને વ્યક્તિઓને આ પહેલ વહેલો જ પ્રસંગ હતો તેમાં વળી યુવાન બાળા અને યુવાન વીર પછી શું બાકી રહે?

બંને વ્યક્તિઓ નિર્દોષ વાતો કરતાં કરતાં, એક બીજાના સામ સામુ જોઇ પોતાના આત્માને આનંદ આપતાં આપતાં ચાલ્યા જાય છે.

બાળા, આપનું નામ શું? દયાળે પૂછયું.

આપનું શું નામ છે તે પહેલાં જણાવો. બાળાએ કહ્યું.

મારૂં નામ દયાળદાસ યુવાન બોલ્યો.

શું તમારૂં નામ? જાણે દયાના દેવ જેવા લાગો છો? પણ મારૂં નામ એટલું બધું સુંદર નથી. બાળા બોલી.

તો કંઈ હરકત નહીં પણ નામ તો જણાવશોને? યુવાને કહ્યું.

હા, તો સાંભળો, મારૂં નામ પાટમદે. બાળાએ કહ્યું.

કેટલું ગૌરવવંતું નામ? યુવાને જણાવ્યું.

તેથી બાળાના ગાલે શરમના શેરડા પડયા હોય તેમ લાગ્યું.

આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા ત્યાં કોઇ ચીજ પર ધ્યાન પડતાં આ શું પડયું છે? દયાળ એકદમ બોલી ઉઠયો.

તમારી કટારીમાંથી નીકળી જતાં મેં જોયું હતું, તે તો નહીં હોય? મને તો તેજ લાગે છે. પાટમદે બોલી.

દયાળે તરતજ તે ચીઠ્ઠી હાથમાં લઈ વાંચવા માંડી, વાંચતાં વાંચતાં તેના મૂખ ઉપર ક્રોધની રેખાઓ છવાઇ ગઈ અને ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. કેટલું ભયંકર કાવત્રું ? શું પૂરોહીત આટલો બધો ભયંકર માણુસ ? શું પોતાના અન્નદાતા ઉપરજ આ કાવત્રું ? શું આપણા પાલણુહાર ઉપર જ આ વજ્રપાત ? મારા પ્રાણુના ભોગે પણુ તે લોકોની મુરાદ બર નહીં આવવા દઉં. એકદમ દયાળથી બોલાઇ જવાયું.

કેમ, શા વિચારમાં પડયા ? ચીઠ્ઠીમાં શું હશે તે જાણુવાની જીજ્ઞાસા થતાં પાટમદે બોલી.

કંઇ નહીં, ખાસ કારણુ નથી, ચાલો, હવે હું તમને તમારા ઘર સુધી પહોંચતા કરૂં, દયાળે નમ્રતાથી કહ્યું.

જેવી આપની ઇચ્છા ? દયાળ, હાલમાં આપ શું કરો છો ? પાટમદેએ પૂછયું.

અત્યારે હું રાજ્ય પૂરોહીતના ઘેર નોકરી કરૂં છું, પણુ થોડા વખતમાં મારી નોકરી ત્યાંથી બદલાશે, દયાળે જવાબ આપ્યો.

કોને ત્યાં ? બાળાએ પુછયું.

શેઠ સોહનલાલને ત્યાં દયાળે કહ્યું.

હેં ! સોહનલાલ તો મારા પિતા થાય છે. બાળાએ ઓળખાણુ આપતાં કહ્યું.

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં ચાલ્યા આવે છે ત્યાં સોહનલાલ શેઠનું મકાન દેખાયું.

મારા પિતાશ્રીને મળ્યા સિવાય નહીં જવાય, પાટમદેએ જણાવ્યું.

ના ? બાળા, પૂરોહીત મારી વાટ–રાહ જોતાં હશે. ફરી કોઈ વાર મળીશું. અત્યારે તો હું જઇશ, દયાળે વિનય પૂર્વક રજા માગી.

ઠીક ? ત્યારે પધારો, હવે આપણે હંમેશાં મળી શકીશું, પાટમદેએ કહ્યું.

બંને જણા છૂટયા પડયાં. દયાળ જતાં જતાં બોલ્યો કે કેવી સુંદર બાળા ? શું તેનું રૂપ ? કુદરતની કેવી અજબ ઘટના ?

૩

ભાગ્ય દેવીની કૃપા

દયાળની રાહ જોઇનેજ પૂરોહીત બેઠા હતા. ત્યાં દયાળને સામેથી આવતો જોઈ, કેમ ! પૂજારીના શા સમાચાર છે ? પૂરોહીતે પૂછ્યું.

પૂજારી દેવાલીમાં મઝા કરે છે, બે દિવસ બ્રહ્મભોજન હોવાથી રોકાઈ ગયો છે દયાળે કહ્યું.

બ્રાહ્મણને લાડવા મળે એટલે સમયનું ભાન પણ ન રહે પૂરોહિત બબડયો.

દયાળ, તને સોહનલાલ શેઠને ત્યાંથી માણસ તેડવા આવ્યો છે, તારો શું વિચાર છે ? પૂરોહીતે પૂછ્યું.

જેવી આપશ્રીની મરજી. દયાળે વિનયથી જવાબ આપ્યો.

પૂરોહિતે દયાળને રાજીખુશીથી સોહનલાલ શેઠને ઘેર જવાની રજા આપી, તેથી દયાળ સોહનલાલ શેઠને ઘેર આવ્યો. શેઠ તથા પાટમદે દયાળની આવવાની રાહ જોઇનેજ બેઠા હતા. દયાળ આવ્યો એટલે સોહનલાલે ઘણાજ આદરમાન સાથે બેસાડયો.

પિતાજી, આ બહાદુર વીરે મારી રક્ષા કરી હતી અને મને પાપીઓનાં પંઝામાંથી બચાવી હતી પાટમદે બોલી.

સોહનલાલ શેઠના આનંદનો પાર ન રહ્યો, દયાળશાહ તરફ ભાગ્યદેવીનું વલણ બદલાયું. દયાળના સ્વભાવથી અને કર્તવ્યથી શેઠ ઘણા ખુશી થયા, અને પાટમદે પણ દીનપ્રતિદીન તેના સહવાસમાં આવવા લાગી, બંનેના વર્તનથી પાટમના માતા-પિતા ના આનંદનો ઉભરો માતો ન હતો, અને ખૂબ હરખાવા લાગ્યા. તે બંનેનો સહવાસ વધવા દીધો. આ પ્રમાણે દયાળશાહ સોહનલાલ શેઠના કુટુંબી જેવો થઇ ગયો. વાહ ! વિધાતા તારી કૃતિ પણ અજબ છે ?

જ્યારે મહારાણા રાજસિંહ ' જગનિવાસ ' (મહેલ) માં આંટા મારતા હતા અને શાહ ઔરંગઝેબને પરાજય કેમ કરવો તેનો વિચાર કરતાં હતા ત્યારે એક પ્રતિહારે આવી કીધું કે કોઇ યુવાન આપશ્રીને મળવા માગે છે.

આવવા દો ? રાણાશ્રીએ હુકમ આપ્યો.

દયાળ અંદર આવી રાણાને નમસ્કાર કરી આસન પર બેઠો.

યુવક, કેમ આવ્યો છું ? અહિં આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? કોઇ જાતના દુઃખથી આવ્યો છે કે મ્લેચ્છના ત્રાસથી તારો બચાવ કરવા આવ્યો છે ? શા દુઃખે આવ્યો છે ! રાણાશ્રીએ પૂછ્યું.

નામદાર ! આપશ્રીના રાજ્યમાં મને કોઇ જાતનું દુઃખ નથી. તેમ કોઇનો ત્રાસ નથી. પણ હું ફક્ત આપશ્રીને એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું. દયાળ બોલ્યો.

યુવાન ! તારે જે કહેવું હોય તે ઘણી ખુશીથી કહે રાણાશ્રીએ કહ્યું.

નામદાર ! આપ આવતી કાલથી સવારે દુધ પીવાનું બંધ રાખશો તો મેવાડપર મોટો ઉપકાર થશે, કારણ કે જેમ ભામાશાહ રાણા પ્રતાપની સેવા બજાવી કૃતાર્થ થયો, તેમ હું પણ મારવાડથી આપ નામદારશ્રીની સેવા કરવાના ઇરાદાથીજ મેવાડમાં આવ્યો છું. અને આપશ્રીની સેવા કરવાનો સુયોગ મને વહેલો મળી ગયો તે જ મારૂં પ્રારબ્ધ સમજું છું. દયાળે નમ્રપણે વિનંતિ કરી.

યુવક ! તું બોલે છે તેની શી ખાત્રી ! કારણકે મારો કોઈ દુશ્મન નથી તેમજ કોઈ દુશ્મનની અહીં આવવાની તાકાત નથી માટે જે બોલે તે સંભાળીને બોલજે, નહીં તો જાણજે કે રાણા રાજસિંહના સામે કપટ નહીં ચાલે. અરે ! તું હાલમાં અહીં કયાં રહે છે ! રાણાશ્રી ગુસ્સામાં બોલ્યા.

નામદારશ્રી ! બીક એ શબ્દ તો મારા અંતરમાં નથી, મોતની પરવા સાચા જૈન ને હોય જ નહિ, કારણ કે જૈનો કર્મવાદી છે. વળી આપશ્રીના દુશ્મન શત્રુ નહીં પણ આપનાજ રાજ્ય મહેલના મિત્ર છે, તે સમય આવે જણાશે. એટલું ધ્યાન રાખજો કે સવારે દાસી પરાજીત દુધ આપવા આવે તે દુધમાં ઝેર નાંખેલું હશે ! માટે તે દુધ પીશો નહીં. જો આ વાત ખોટી પડે તો આપશ્રી ને મારૂં શીર ઉતારી આપીશ. નામદાર ! મારો મુકામ સોહનલાલ શેઠને ત્યાંજ છે. શૂરવીરને શોભે તેમ નિડર અને મક્કમતાથી દયાળે જવાબ આપ્યો.

યુવક ! તારૂં નામ શું ? રાણાશ્રીએ રજા આપતાં પૂછ્યું.

નામદાર ! મારૂં નામ દયાળ છે ? દયાળે ચાલતાં ચાલતાં જણાવ્યું-

મહારાણા રાજસિંહ સવાર કયારે પડે અને સત્ય વસ્તુ પોતાના જાણવામાં કયારે આવે તેના વિચારના ઝોલે ચઢયાં, સવાર થયું, સ્નાનપૂજા કરી એટલે દાસી

પરાજીત દુધનો કટોરો લઈ આવી. રાણાશ્રીએ દુધ હાથમાં લીધું અને દાસી સામું જોવા માંડયું. રાણાશ્રીને દયાળના શબ્દો યાદ આવ્યાં. તેથી દાસીને તે દુધ પીવા હુકમ કર્યો. એટલે દાસી ધ્રુજવા લાગી કે જરૂર બધુ કાવત્રું પકડાઇ ગયું છે એમ જાણી બધી સાચી વાત કહેવા લાગી.

રાજ્ય પૂરોહીત અને કુમાર ભીમસિંહની માતાનું આ કાવત્રું છે, હું તો પૈસાના લોભે આ કામ કરતી હતી, આપે જયસિંહને ગાદી આપવા વિચાર કર્યો તેથી આપશ્રી ને મારી નાંખી ભીમસિંહને ગાદી આપવી એમ વિચાર કરી આપશ્રીને દુધ દ્વારાજ ઝેર આપી મરણને શરણ કરવા મને મોકલી હતી. દાસી પરાજીતે બીતાં બીતાં બધી વાત કહી દીધી.

આથી રાણા ઘણા ગુસ્સે થયા અને સેનાપતિને બોલાવી પૂરોહિત તથા રાણીને પકડી મંગાવ્યા, વળી ઘરમાં જપ્તી કરતાં પેલી ચીઠ્ઠી હાથમાં આવી જેથી બધી વાત સમજવામાં આવી ગઈ તેથી તો તેમના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો.

મહારાણીને જન્મ કેદની સજા કરી અને પૂરોહીતને દેશવટો આપી મેવાડમાંથી કૂતરાની માફક હાંકી કાઢયો. ' રાજ્યના લોભમાં માણસ પોતે પોતાનું કર્તવ્ય પણ ભૂલી જઈ પિશાચીક ભાવના પોષવા માટે અનેક જાતના પાપના ભાગીદાર બની આખરે બેહાલ સ્થિતી ભોગવે છે. ' દયાળના શબ્દો સાચા પડયા, ' દુશ્મન શત્રુ નહીં પણ મિત્ર છે. ' રાણાશ્રી બોલ્યા.

બીજે દિવસે સવારના સોહનલાલ શેઠ તથા દયાળને બોલાવવા રાજ્યના માણસો આવ્યા તેથી તેઓ રાજ-મહેલમાં આવી રાણાશ્રીને નમસ્કાર કરી આસન પર બેઠા કે તરતજ મહારાણાશ્રીએ દયાળના કરેલા ઉપકારની વાત કરી અને કહ્યું કે ' આજનું જીવીતદાન મળ્યું હોય તો તે દયાળનોજ પ્રતાપ છે.

અન્નદાતા ? આપ તો હિન્દુના રક્ષક છો ? મ્લેચ્છના શત્રુ છો ? અને મેવાડના શીરતાજ છો ? આપની સેવા બજાવવી તે તો મારી ફરજ સમજું છું દયાળે ટુંકમાંજ પતાવ્યું.

ઠીક, સોહનલાલ ! દયાળ મંત્રીપદને લાયક છે. તેની સેવાનો બદલો હું કદિ વાળી શકું તેમ નથી, છતાં મેવાડના મંત્રી તરીકે આજ સાંજેજ દરબાર ભરી નીમણુંક નકકી કરીશ, માટે આપ બંને જણા વ્હેલા આવશો. વળી શાહ ઔરંગઝેબ જેવાની સાથે જ્યારે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડશે ત્યારે દયાળ જેવા મહામંત્રીની બુદ્ધિ અને ચપળતા ઘણીજ ઉપયોગી થઈ પડશે. દયાળ દરેક બાબતમાં યોગ્યજ છે, વીરનો પૂજારી તથા સ્વદેશ ભક્તિવાળો છે; માટે તે દરેક રીતે મંત્રી પદને લાયકજ છે. રાણાશ્રીએ કહ્યું.

છપ્પો

ભાગ્યદશા બદલાય, બધું બદલાઈ જાતું,
થાય રંક નો રાય જ્યારે ભાવી બદલાતું,
છાપ વણીકની જાત, ખરેખર ખુબજ પાડી,
બુદ્ધિ બળની સાથ, કરી સૌ વાત ઉઘાડી,
દુધ મહીં તો ઝેર છે, ચેતાવે એ રાણાને,
દયાળ કહે કરજો ખાત્રી, કહે તો સત્ય એ રાણાને. ૨૨૧.

સૂર્ય જમીનને નમસ્કાર કરતો ડુબવા લાગ્યો, ચંદ્રમાના દર્શન થવા લાગ્યા, અને સંધ્યા ઉગી તે સમયે દરબાર ભરાયો, આખા શહેરમાં આનંદનો ઓચ્છવ ચાલી રહ્યો, રાણાશ્રીએ દયાળને ખાસ પાલખી મોકલી બોલાવ્યા, દયાળશાહના આવ્યા પછી રાણાશ્રી પણ પોતાના આસન પર બીરાજમાન થયા, અને દયાળશાહે કરેલા ઉપકારની વાત વીગતવાર કરી આજે મેવાડ 'દયાળશાહ' નું ઋણી છે. તેથી તેમની યત્‌કિંચીત્ત સેવાના બદલામાં દયાળશાહને મંત્રીપદે નીમું છું આશા છે કે બધા મારી વાતને વધાવી લેશે. રાણાશ્રીએ જણાવ્યું.

આથી બધા સરદારો અને સભાજનોએ એકે અવાજે મહારાણાના વચનોને શીરોમાન્ય ગણી વધાવી લીધા. જ્યારે મહારાણાએ દયાળશાહને મંત્રીપદનો પોષાક અને શમશેર આપી તેઓને મંત્રીપદના હોદ્દા ઉપર કાયમ કર્યા ત્યારે 'મેં તો મારી ફરજ માત્ર બજાવી છે' નમન્ કરી તેનો સ્વીકાર કરતાં દયાળ બોલ્યો.

૪

દંપતિ મીલન

વિધીની શું અજબ કૃત્તી જે એક વખતનો રખડતો હતો તે આજે મેવાડનો મહા મંત્રી બન્યો, ખરેખર ! દયાળનું ભાગ્ય ફરી ગયું. રાયનો રંક અને રંકનો રાય બન્યો, વિધી શું ન કરી શકે ?

દયાળશાહ રાજ–મહેલમાંથી ઘેર આવ્યા કે તરત જ પાટમદેએ પુષ્પહાર પહેરાવી અભિનંદન આપ્યા ત્યારે આખા ઉદયપુરમાં ચોરે–ચૌટે દયાળશાહનીજ વાહ વાહ બોલાવવા માંડી અને રાણી તથા પૂરોહીતને લોકો ફિટકાર દેવા લાગ્યા.

આજે સોહનલાલ શેઠનો આનંદ પણ માતો નહોતો, આજે તો સોહન-લાલ શેઠને ત્યાં હજારો માણસો, શ્રીમંતો અને સરદારોની આવજાવ થઈ રહી હતી. બીજા દિવસથી દયાળે પોતાના મંત્રીપદનો ચોદ્ધો સંભાળી લીધો.

થોડાજ વખતમાં દરેક ખાતામાં માહિતગાર થઇ ગયા અને રાજ્યની તમામ બાબતમાં પોતે હોંશિઆર થઇ ગયા.

સોહનલાલ શેઠ પાટમદેના માટે વિચાર કરતા હતા કે દયાળશાહ સાથે જ તેનું લગ્ન કરી નાંખવું તેથી એક દિવસે દયાળને કહ્યું કે પાટમદે ઉંમર લાયક થઈ છે જેથી તેનું લગ્ન તમારી સાથે કરવું એમ મેં કયારનો વિચાર કરી રાખ્યો છે. તેથી દયાળ અને પાટમદેના ઘણી ધામધુમથી લગ્ન કરવામાં આવ્યા.

તે વખતે મહારાણા રાજસિંહ પણ પધાર્યા હતા. આ લગ્ન મહોત્સવ ઘણીજ ધામધુમથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો. અને અગ્નિદેવની સાક્ષીએ દયાળ તથા પાટમદે લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાયા. અને સર્વત્ર આનંદ આનંદ છવાઇ રહ્યો.

૫

વીર દયાળશાહની વીરતા

એક વખતના સમયમાં બાદશાહ ઔરંગઝેબના જુલ્મથી સારો હિંદ કંટાળી ગયો હતો કારણ કે બાદશાહે કોઇ હિસાબે હિન્દુઓની જડને નાબુદ કરી સારાય દેશને ઇસ્લામ બનાવવા વિચાર કર્યો હતો, પણ પેલો મેવાડનો રાણો બધા રાજપુતોને ઉશ્કેરી મારી સામે કરવા માગે છે, માંહી માંહીમાં કપાઈ મરવાવાળા રાજપુતો કોઇ વખતે એકત્ર થયા સાંભળ્યા છે ? પણ આ સંગઠનનું હથીઆર બતાવનાર તેનો મંત્રી–પેલો વાણીઓ દયાળશાહ જ લાગે છે, કદાચ જો રાજપૂત અને વાણીઆ બુદ્ધિ એકત્ર થાય તો શહેનશાહને રહેવું ભારે થઇ પડે. આમ ઔરંગઝેબ વિચારની વમળમાળામાં પડયો. તેવામાં પોલીસો એક ચારણને લઇ આવે છે. ચારણને આવતાં જોઇ, જાણતો નથી ? કે પદ્મણી ગયા પછી સૂર્યવંશીઓમાંથી શૂરાતન ચાલી ગયું છે ? ઔરંગઝેબે ગુસ્સામાં જ કહ્યું.

નામદાર ! ના, એવી તો અનેક પદ્મણીઓ છે ચારણે જવાબ આપ્યો.

તો એક તો બતાવ ! શાહ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા.

અરવલ્લીના પહાડમાં શૈલમાલાના પાદ પ્રદેશમાં 'રૂપનગર' ના વિક્રમ સોલંકીની કન્યા પ્રભાવતીને આપે જોઇ નથી, તેને જોશો તો આપને લાગશે કે ભારતની રૂપરાણી તો માત્ર આ એકજ છે ચારણે જણાવ્યું.

એજ રૂપરાણીને હું મારી બેગમ બનાવું. શાહ બોલ્યા.

નામદાર ! તેને લેતાં પહેલાં તો ઘણા જન્મ લેવા પડશે અને ઘણો તપ કરવો પડશે ? ચારણે કડકાઈમાં કહ્યું.

આ જમાનામાં જ મારી બેગમ બનાવીશ શાહ આનંદમાં આવી બોલ્યો.

નામદાર ! કોઈ પણ હિસાબે તમારી આશા ફળીભૂત થાય તેમ નથી, તે તો મરવાનું પસંદ કરશે પણ તમારી બેગમ તો નહીં જ બને ! સાચી ક્ષત્રિયાણી હજારો મ્લેચ્છ—શિયાળવાથી ડરે તેમ નથી, તે તો જગદંબાનો જ અવતાર ન હોય ! સમજ્યા. ચારણે નિડરતાથી જવાબ વાળ્યો.

શાહે પ્રભાવતીના ગુણની પ્રસંશા ચારણ પાસેથી સાંભળી ત્યારથી તેને નિશ્ચય કર્યો કે કોઇ પણ હિસાબે પ્રભાવતીને બેગમ બનાવવી. તેથી રૂપનગર ઉપર ચડાઇ કરવાના ઇરાદાથી બે હજાર ઘોડેસ્વારને અગાઉથી જ મોકલી આપ્યા.

પ્રભાવતીએ રાણા રાજસિંહની સહાયતા માગી હતી. તેથી મંત્રી દયાળશાહે પોતાની ચાણુકય બુદ્ધિ વડે મહારાણાને કર્તવ્ય પરાયણ થવા સમજાવી તેને સહાયતા આપી, અને શાહના લશ્કરથી વિજયપ્રાપ્તિ કરી પ્રભાવતી સાથે રાણાના લગ્ન કર્યાં. આવા અનેક વિપત્તિના સંજોગોમાં દયાળશાહે ઘણું જ બુદ્ધિ પૂર્વક કર્તવ્ય બજાવી રાજ્યને મજબૂત પાયા ઉપર લાવી મૂકયું હતું.

એક વખતના સમયમાં વાણીઆઓની ઘણીજ કદર હતી અને ખરૂ પૂછાવો તો રાજ્ય પણ વણીકનું જ હતું કારણ કે જૈનોએ ઘણા ખરા રાજ્યોને પ્રાણની પરવા કર્યા વગર સુંદર સેવાઓ આપી છે, અને પોતાનું નામ રોશન કર્યું છે. તેવી રીતે ઉદયપુરના રાજ્યમાં પણ જૈનોનું જ રાજ્ય હતું તે વસ્તુ ખોટી નથી. કારણ કે દયાળ મંત્રી ઘણોજ સહાસીક, શૂરવીર અને ચાણુકય બુદ્ધિવાળો હોવાથી રાજ્યની આબાદી ઘણીજ મજબૂત બનાવી હતી, આ બધી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં દયાળના વખતમાં ઉદયપુર એક મહાન આદર્શ રાજ્ય ગણાતું હતું. તે વખતે બાદશાહ ઔરંગઝેબ પણ દયાળના નામથી ચમકતો હતો અને એ વાણીઆને કોઇ પણ હિસાબે ખતમ કરવાની પેરવીમાં હતો. પણ જેને '**રામ રાખે તેને કોણ ચાખે.**'

દયાળના વખતમાં એક એવો બનાવ બન્યો હતો કે બાદશાહ આરંગઝેબે હિન્દુઓ પર જજીઆ વેરો નાંખ્યો હતો, તથા દરેકને બળાત્કારે મુસલમાન બનાવતો હતો, આ વખતે હિન્દુઓની પરિસ્થિતિ ઘણીજ ભયંકર અને દયાજનક હતી, કારણ કે હિન્દુઓની પાસે કોઇ પણ બહાદુર રાજા કે નેતા નહોતા ફકત એકજ રાજા હતા, તે રાણા રાજસિંહ જ.

આ વખતે દયાળની સલાહ લઇ રાણા રાજસિંહે શાહ ઔરંગઝેબ ઉપર એક પત્ર લખ્યો કે 'હિન્દુઓ પર નાંખેલો જજીઆવેરો માફ કરો, અગર જો માફ ન કરવો હોય તો સામનો કરવા તૈયાર થાવ.' આથી હિન્દુઓ પર નાંખેલો જજીઆવેરો મંત્રી દયાળની સલાહથી બંધ થઇ ગયો, અરે! દયાળશાહે જ તે બંધ કરાવ્યો હતો.

જે જૈન અહિંસક અને ઝીણામાં ઝીણી દયા પાળવામાં મશગુલ કહેવાય છે, તેજ જૈન દેશ ખાતર, ધર્મ ખાતર, પોતાના માલીકની ખાતર, ઢાલ તલવાર લઇ યુદ્ધ કરવામાં પાછી પાની કરતો નથી. તેવો જૈન આ વખતમાં પણ એક દયાળશાહ જ હતો.

દયાળના શરીરનો બાંધો એવો મજબુત હતો કે જાણે ગેંડાની ઢાલ, તેના શરીરના બધા ભાગ લોખંડી હતા, જયારે પોતે લડાઇના મેદાનમાં

ઉતરતો હતો ત્યારે તે જૈન 'વીર કેશરીસિંહ' જેવો ભાસતો હતો. આ વીર પુરૂષોએ અમર નામના મેળવી જૈનોનું ગૌરવ વધાર્યું છે. આવા આવા અનેક પ્રસંગો આવતાં હતાં છતાં પણ મેવાડની આબાદી ઘણીજ સારી અને સુખી હતી પરંતુ તે વાત ભાવીને ગમતી નહીં હોવાથી સંવત ૧૭૧૭ ની સાલમાં મહા ભયંકર દુષ્કાળ પડયો તે વખતે મેવાડની શું સ્થિતી થઈ તે તરફ વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચું છું.

છપ્પો

કાળ ગોઝારો આવીયો, જ્યાં પાણી તો મળતું નથી,
અનાજનો દાણો જૂઓ, ગરીબને મળતો જ નથી,
પેટ ભરવા માટે મા–બાપ, નિજ સંતાનને વેચતા,
ઢોર પણ ભૂખ્યા મરે, કો સામું તો નહીં દેખતા,
પતિ તજી દે પરણેતરને, પત્નિ પતિ તજી જાય છે,
કાળના વિકાળ મૂખમાં, કંઇક હોમાઇ જાય છે. ૨૨૨

છપ્પો.

તાંબા પિત્તળના ઠામને, વળી ચાંદી સોના વેચાય છે,
ગરીબ બિચારા ભીલડા, ભૂખે ટળવળ થાય છે,
કોઇ આપો! કોઈ આપો! દીન મૂખે બૂમો પાડતા,
મૂજ દીકરાને લ્યો વેચાતા, અનાજ મૂલ્યે માગતા,
આવી સ્થિતી થઈ મેવાડની, કહેતાં કલેજું થરથરે,
કહે 'ભોગી' મેવાડનું ભાવી, આજ જુદુ અવલંબે. ૨૨૩

આવી સ્થિતીમાં આજે મેવાડનું ભાવી અઘોર સ્થિતી–ભયંકર દશામાં ઘેરાએલું છે. જ્યારે દયાળ મંત્રી પોતે ઘોડેસ્વાર થઈ પોતાના મકાન તરફ જતાં હતા ત્યારે **જૈનાચાર્ય માનસૂરિ** મહારાજ ગોચરી માટે જતા હતાં. તે વખતે એક માણુસ પોતાના દીકરાને વેચવા આવેલો અને મહારાજને કહે કે "તમો આ મારા દિકરાને રાખી લો અને મને પેટ પુરતુ ખાવા આપો." તેથી આચાર્ય તે માણુસને ઉપાશ્રયે લઈ આવતા હતા ત્યારે દયાળ મંત્રી રસ્તામાં જ મલ્યા. દયાળે આચાર્ય મહારાજને જોઇ અશ્વ પરથી નિચે ઉતરી નમસ્કાર કરી સુખશાતા પૂછયા. આચાર્ય મહારાજે મંત્રીને ઉપાશ્રયે આવવા વિનંતિ કરી તેથી દયાળ તરત ઉપાશ્રયે ગયો, ત્યાં મહારાજશ્રીએ સંઘને બોલાવી મેવાડની કંગાલ સ્થિતીનો ખ્યાલ આપ્યો.

'જ્યારે આપણી લક્ષ્મીનો આપણે જ આવા વખતમાં ઉપયોગ નહિં કરીએ તો કયારે કરીશું ?' તેથી સંઘના આગેવાનોના હ્રદયમાં સારી–ઉંડી અસર થઇ અને પૂજ્ય ગુરૂદેવના વચનામૃતના સચોટ સદ્બોધથી સૌએ પોત પોતાની લક્ષ્મીનો છૂટા હાથથી ઉપયોગ કરવા નિશ્ચય કર્યો. જેથી સારામાં સારૂં ઉઘરાણું થયું. તેથી હજારો કંગાલોના પ્રાણુનો બચાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

રાજ્ય તરફથી પણ દયાળ મંત્રીએ અનાજના કોઠાર તથા ઘાસ વિગેરે આપવા શરૂ કર્યા. વળી પ્રજાને દુષ્કાળમાંથી બચાવવા 'જયસમુદ્ર' નામનું તળાવ બંધાવવા નિશ્ચય કર્યો અને તેનું ખાત મુહૂર્ત પણ પોસ મહિનામાં કરવાનું નક્કી કર્યું. આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ મંત્રી દયાળશાહે પ્રજાના પ્રાણ બચાવવા રાજ્ય તરફથી ચાલુ કરી.

મહારાણાશ્રી રાજસિંહે પણ રાજ્યનું લેણું તથા વીઘોટી ખેડુતો પાસેથી લેવાનું માફ કર્યું, અને પ્રજાને બની શકે એટલી રાહત આપવી શરૂ કરી. ધન્ય છે ! એ રાણાને. ધન્ય છે ! એ મંત્રીને.

આ વખતે ઉદયપુરની પ્રજા તો શું પણ સારી મેવાડની પ્રજા રાણા તથા દયાળશાહને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા કે મંત્રી હોય તો આવા હજો, રાણા હોય તો આવા જ હજો. રાજ્ય અને પ્રજા બંનેનું હીત સાચવી કામ કર્યું. વળી દુષ્કાળ માટે દયાળશાહના પ્રયાસથી ઘણાં રાહતના પગલાં લેવાયા હતા

જયારે બધો સંઘ વિદાય થયો ત્યારે દયાળશાહ એકલો જ બેસી રહ્યો અને બધાના ગયા પછી મહારાજશ્રીને પૂછયું કે "મહારાજ ? મારે પણ મારી લક્ષ્મી આ ગરીબો માટે વાપરવી છે તો તેનો કાંઇ રસ્તો બતાવી આભારી કરશો."

તારે કેટલા રૂપીઆ ખરચવા છે માનસૂરિ આચાર્યે પૂછયું.

મારે ફક્ત ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપીઆ જ વાપરવા છે દયાળે કહ્યું.

વાંચક વર્ગ ! આ વસ્તુ શું બતાવે છે ! કયાં દયાળશાહની રાજ્યભક્તિ, કયાં તેની સાહસીકતા, કયાં તેની શૂરવીરતા અને તે બધાને શરમાવી નાંખે તેવી તેની ઉદારતા. ધન્ય છે ? તેની જનેતાને.

મહારાજે દયાળની લાગણી જોઇ એક જૈન મંદિર સારામાં સારી કારીગરીવાળું બંધાવવાની ભાવના જણાવી, જેથી દયાળશાહ તે ભાવનાને જેમ બને તેમ જલ્દી પુરૂં કરવાનુ વચન આપી ઘેર ચાલ્યા ગયા.

દયાળે બીજે દિવસે જ સારૂં મુહૂર્ત જોઇ દેશ દેશમાંથી કારીગરો બોલાવ્યા અને કામ ધમધોકાર ચલાવવા માંડયું. કારણ કે આથી મેવાડના દુષ્કાળીઆઓને

પણ રોજી મળે તેમજ ગરીબોની સેવા પણ થઇ શકે, આથી હજારો ગરીબ મંત્રીને આશિર્વાદ આપવા લાગ્યા. આવી રીતે દુષ્કાળમાં રાણાએ તથા મંત્રીએ પ્રજા પર અગાધ પ્રેમ બતાવી દુષ્કાળના કારમા પંઝામાંથી પોતાની પ્રાણ સમી પ્રજાને–રૈયતને બચાવવા બનતું તમામ કર્યું હતું.

કામ લગભગ પુરૂ થવા આવ્યું હતું, હજારો બિચારા ગરીબ માણસો તન મનથી કામ કરતા હતા, ત્યારે પ્રતિષ્ઠાની ધામધુમ કરવા નિશ્ચય કર્યો અને દયાળશાહે મહાજન, સંઘ તથા મહારાણા રાજસિંહને પ્રતિષ્ઠા વખતે પધારવા વિનંતિ કરી અને ગુરૂ મહારાજ **માનસૂરિશ્વરના** હસ્તે જ પ્રતિષ્ઠાનું શુભ મુહૂર્ત કઢાવી તેમના જ હસ્તે પૂર્ણાહુતી કરવામાં આવી હતી.

આ વખતે મંત્રી દયાળશાહે પણ પારાવાર તૈયારીઓ કરી હતી, હજારો માણસોની મેદની જમા થઇ ગઇ હતી. 'જયસમુદ્ર'ની પાસે આ વિશાળ મંદિર અનેક કારીગરીથી શોભી રહ્યું હતું. શ્રી સંઘનું આમંત્રણ મહારાણાશ્રીએ સ્વીકારી સંઘનું સ્વાગત કર્યું હતું. વળી સંઘના નામથી દેશ પરદેશમાં કંકોત્રીઓ મોકલવામાં આવી હતી. અને ધામધુમ સાથે ભવ્ય સમારંભથી એ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા ગુરૂદેવશ્રી **માનસૂરિશ્વરના** શુભ હસ્તે કરવામાં આવી હતી. રાણા પણ મંદિર જોઇ ઘણા જ ખુશ થયા હતા. દયાળે પચાસ લાખ રૂપીઆ ખરચવા ધારેલ હતા, છતાં એક કરોડ લગભગ ખરચાઇ ગયા. ધન્ય છે! તેની ઉદારતાને.

આ પ્રમાણે મંત્રી દયાળે પોતાના પિતાશ્રી સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેને મળેલ તમામ વારસો–મિલ્કત **શ્રી ઋષભનાથ** પ્રભુના જૈન મંદિરમાં વાપરી હતી અને તેનું નામ પણ '**દયાળ કિલ્લો**' રાખવામાં આવ્યું હતું. આજે પણ ઉદયપુર જતાં સ્ટેશન '**કાંકરોલી**' ગામે તે કિલ્લો મોજૂદ છે.

જ્યાં હજારો ગરીબોની લાગણી ભરેલી મજુરીથી તે કિલ્લો મજબૂત અને એવીજ સ્થિતિમાં છે.

વાંચકો! તમો કોઈ વખતે તે કિલ્લાના દર્શન કરી 'દયાળશાહ' ને યાદ કરશો? એ અભિલાષા. અસ્તુ.

૬

ઔરંગઝેબની નિચ ભાવના.

રૂપનગરમાં થએલ અપમાનથી અને પ્રભાવતી મેળવવાની અભિલાષા ધૂળમાં મળી જવાથી ઔરંગઝેબ ઘણો જ ક્રોધે ભરાયો તેથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ હિસાબે રાણા રાજસિંહને મહાત-તાબે કરવો ને તેને પુરેપુરી શિક્ષા કરવી કહેવતમાં કહ્યું છે કેઃ—

"માંગતા મેહ વરસે નહિં અને ભસંતા કૂતરા કરડે નહિ."

તેમ તેણે હિન્દુઓ, જોગીઓ તથા બાવાઓ વિગેરે તમામ વર્ણો ઉપર જજીઆ વેરો નાંખ્યો. આ હકીકતથી આખો દેશ ચમકી ગયો અને લોકો બોલવા લાગ્યા કેઃ—

"ગઇ છે સાન ને શુદ્ધિ, વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ."

આ વખતે મહારાણા રાજસિંહ તથા અન્ય સામંત-સરદારો ઔરંગઝેબના જુલ્મની જ ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. અને કોઇ પણ હિસાબે તેને તેના અત્યાચારનો બદલો આપવો જ જોઇએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો.

વળી ઔરંગઝેબને ગુસ્સે થવાનું બીજું કારણ એ હતું કે મહારાણા રાજસિંહએ મારવાડના બાળ રાજા અજીતસિંહને પોતાના પ્રાણના ભોગે મેવાડમાં બોલાવી આશરો આપ્યો હતો. જેથી શાહ ઘણો જ ઉશ્કેરાયો અને મેવાડને પાયમાલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેથી પોતાનું તમામ લશ્કર લઇ મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી હતી.

આ સમાચાર મહારાણાના કાને પડતાં જ તરત જ યુદ્ધ કરવાનું ફરમાન કર્યું. પણ દયાળે મહારાણાશ્રીને સમજાવ્યા કે "હજુ સમય આવ્યો નથી, આપણી પ્રજા જોઇએ તેટલી તૈયાર નથી માટે થોડો સમય ધીરજ ધરો. અને પહેલાં તેને એક પત્ર લખો, એટલે તે પત્રથી હિન્દુસ્તાનના તમામ રાજાઓ અને જાગીરદારોને આપણા પત્રની સારામાં સારી અસર થશે અને તે લોકો આપણી પક્ષમાં જરૂર આવશે જ. લડાઈના કારણભૂત આપણે બનવું નથી, ફક્ત આપણે તેને બને ત્યાં સુધી હિન્દુ પર નાંખેલો જુલ્મી કર કાઢી નાંખવાની સૂચના કરવી. વળી તેની સાથે યુદ્ધના આમંત્રણની આગાહી કરવી. એટલે તેમાં પણ થોડો વખત પસાર થઈ જશે. અને આપણને બધી તૈયારી કરવાનો વખત પણ મળશે." દયાળે મહારાણાશ્રીને સમજાવતાં કહ્યું.

દયાળના વિચારોને બધા સામંતો અને સરદારો મળતા થયા એટલે મહારાણાશ્રી પણ મળતા થયા. અને પત્ર લખવાનું કામ મંત્રી દયાળશાહને જ સોંપવામાં આવ્યું. દયાળશાહની ચાણક્ય બુદ્ધિ અને સમયસૂચકતાથી આખું મેવાડ તો શું ? પણ બાદશાહ ઔરંગઝેબ તાજૂબ થઈ ગયો હતો. અને બબડયા કરતો હતો કે "મહારાણા રાજસિંહને સલાહ આપી મારી બધી બાજી ઊંધી વાળતો હોય તો આ વાણીઓ જ છે."

દોહરા

વણીક સાચો જગમાં જૂઓ, વ્હેવાર થકી તો શોભે છે,
વણીક સાચો એ કહેવાતો, જ્યાં વિવેક વિનયે ન્યાય તોલે છે. ૨૨૪

કર્તવ્યમાં પૂરો પરાયણ, અન્યાય સામે ધ્રૂજે છે,
દીલ દયામય સાચું વણીકનું, ધર્મ શ્રદ્ધા જ્યાં શોભે છે. ૨૨૫

શૂરવીરતામાં વણીક બહાદુર, જેના નામ ઇતિહાસે ચમકે છે,
વણીક વગર રાજ્ય રાવણનું; પણ એક પળમાં ડુબે છે. ૨૨૬

મેવાડને પણ વણીક મળીયા, ભામાશાહ ને જીવાશાહ સહી,
કર્માશાહ પણ અજબ બુદ્ધિવાન, જેની જોડી પણ મળે નહીં. ૨૨૭

રાણા રાજને વણીક મંત્રી, જેનું નામ શોભે શ્રીદયાળ.
નિજ બુદ્ધિથી બાદશાહ ધ્રૂજે, ધન્ય! દયાળ કહે 'ભોગીલાલ' ૨૨૮

રાણાશ્રીની આજ્ઞાથી મંત્રી દયાળશાહે બાદશાહ આલમગીર ઉપર પત્ર લખવા માંડયો, જેમાં આગળના બાદશાહની ઉદારતા, અને લાગણી ભરેલી સેવાઓના વખાણ અને હાલની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું તમામ વૃત્તાંત જણાવ્યું. અને છેવટના શબ્દોમાં એટલું લખ્યું કે 'હિંન્દુઓ પર નાંખેલો જજીઆવેરો પહેલાં રાણા રાજસિંહ પાસેથી વસુલ કરો.' આવો મર્મભેદથી ભરેલો પત્ર બાદશાહ ઉપર મોકલાવ્યો.

આ પત્ર બાદશાહને મળતાં જ બબડવા લાગ્યો કે "કોઇ પણ હિસાબે રાજસિંહને શિક્ષા આપવી જ જોઈએ, મારૂં સર્વ લશ્કર ભલે ઉતારવું પડે તેની હરકત નહીં. પણ રાજસિંહને મોગલોનો હાથ બતાવવો જ જોઈએ." આમ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પત્રના ટુકડા કરી પગ નિચે કચડી બોલ્યો કે 'જે દશા આ પત્રની થઇ છે તેજ દશા મેવાડની થશે.'

આથી બાદશાહે શાહજાદા અકબરને બંગાળમાં, અજીમને કાબુલમાં

અને મોઅઝિમને ખબર આપી કે શિવાજી સાથે યુદ્ધ પડતું મુકી સઘળા સૈન્ય સાથે દિલ્હી આવી જવું. ઔરંગઝેબ પોતે મેવાડને ભસ્મીભૂત કરવા અગણિત સૈન્યની તૈયારી કરવા લાગ્યો. અકબર, અજીમ વિગેરે બધા પોતાના લશ્કર લઇ દિલ્હી આવી પહોંચ્યા એટલે ઔરંગઝેબ પોતે સૈન્ય લઈ મેવાડ તરફ ચાલ્યો.

ઔરંગઝેબના આ સમાચાર વાયુવેગે ઉદયપુર પહોંચ્યા, મહારાણા રાજસિંહે તો ધારેલું જ હતું કે જરૂર તે ચડાઇ કરવા આવશે જ. અને દયાળ ને તો તેનો વિચાર કરવાનો હતો જ નહીં. આવા સમયે શાહી લશ્કર આગળ પોતાનું મુઠ્ઠીભર લશ્કર શી વીસાતમાં ? છતાં પણ '**હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા.**' એ કહેવતને અનુસરી હરેક રાજપુતો સામનો કરવા અડગ ઉભા હતા, પણ મંત્રી દયાળને જુજ લશ્કર હોવાથી આપણે ફાવી શકીએ તેમ જણાતું નથી જેથી તેને શું રસ્તો લેવો તેની જ ચીંતા હૃદયમાં લાગી રહી હતી. ખુબ વિચાર કર્યા પછી તેને એક રસ્તો સુઝી આવ્યો.

મહારાજ ! યવનોની સાથે લડવામાં આપણે ફાવી શકીશું નહીં, માટે આપણે આપણી પ્રજા સાથે જ મેવાડ ખાલી કરવું જોઇએ, અને બધાને વિજય દુર્ગના પહાડમાં સુરક્ષીત રીતે રાખી આપણે બાદશાહી લશ્કરને નસીયત આપવી જોઇએ, મંત્રી દયાળશાહએ વિનંતિ કરતાં કહ્યું.

આ વણીકની બુદ્ધિ બધાના ગળે ઉતરી અને મંત્રીની સલાહ પ્રમાણે મેવાડ આખુ ખાલી કરી વિજયદુર્ગના પહાડમાં ચાલ્યા ગયા.

જ્યારે શાહી લશ્કર આવ્યું ત્યારે કોઇએ સામનો કર્યો નહીં. તેથી બાદશાહે ચિત્તોડ, માંડળગઢ, મનસોર વિગેરે બધા કિલ્લા વગર મહેનતે કબજે કર્યાં, પણ જ્યાં સુધી રાજસિંહ ન પકડાય ત્યાં સુધી બાદશાહને ચેન પડે તેમ નહોતું. તેથી શાહે દિલેરખાંને હુકમ કર્યો કે રાજસિંહને જીવતો કે મૂઓ જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી મારી પાસે હાજર કરો ?

જહાંપનાહ ! અરવલ્લીના પહાડમાં પ્રવેશ કરવો તે સ્હેલો નથી, માટે આપણે વિચારીને જ કામ કરવામાં ફાયદો છે. દિલેરખાંએ કહ્યું.

દિલેરખાં ! આવો કાયર કયારથી બન્યો છું ! બાદશાહ તાડુકયા.

જહાંપનાહ ? આ બધી સલાહનું મૂળ રાણા રાજસિંહનું નથી પણ પેલા વાણીયાનું તેમના મંત્રી દયાળશાહનું જ છે. દીલેરખાંએ જણાવ્યું.

દીલેરખાં ? આમાં મને જરૂર ભેદ લાગે છે. રાજપૂતો એક તસુ પણ જગા વગર મહેનતે જવા દે તેમ નથી, આ સલાહ પણ એ વાણીઆ દયાળની જ હોવી જોઈએ. તે તો કોઇ ગજબ ભેજાનો, બુદ્ધિશાળી, શૂરવીર અને સાહસીક મંત્રી છે. તેને પકડવો જોઈએ અને તેનો ચહેરો જોવો જ જોઇએ માટે તમે તેને પકડી લાવો શાહે હુકમ કરતાં કહ્યું.

પહાડોમાં રાણા રાજસિંહે જંગલી ભીલ્લોનું સૈન્યતૈયાર કરી ત્રણ વિભાગમાં ફેરવી નાંખ્યું અને એકની સરદારી કુંવર જયસિંહને આપી, બીજાની મંત્રી દયાળને અને ત્રીજા ભાગની સરદારી પોતે લીધી, આ પ્રમાણે સૈન્યનો વિભાગ પાડીને પુરેપુરી તૈયારી કરવામાં આવી હતી.

ઔરંગઝેબે પણ પોતાના સૈન્યના ત્રણ ભાગલા પાડી શાહજાદા અકબરને પચાસ હજારનું લશ્કર આપી ઉદયપુર મોકલ્યો, દીલેરખાંને દેસુરીના ગીરી પ્રદેશમાં મોકલ્યો અને પોતે દેવારીના ભીલ્લ રાજ્યમાં રોકાયો.

આમ બંને પક્ષો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ફાટી નીકળવાની રાહ જોવા માંડી. મેવાડનું ભાવી અધવચમાં તોલાઇ રહ્યું હતું. મેવાડ ગૌરવવંતુ જ હતું આ યુદ્ધમાં મેવાડનો બીલકુલ સ્વાર્થ ન હતો, પણ આર્યાવત્‌ના રક્ષણનો સવાલ હતો હરેક મેવાડીઓ આમ સપાટી રસ્તા ઉપર લડવા તૈયાર હતા નહીં, તેથી યુ. લંબાયું.

૭

જય શ્રી એકલીંગજી

શાહજાદો અકબર પોતાનું સૈન્ય લઇ ઉદયપુર સર કરવા નીકળ્યો, રસ્તામાં કોઇ જાતની અથડામણ થઇ નહીં ઉદયપુર પહોંચવાના ત્રણ દિવસ બાકી રહેલા તે વખતે રસ્તામાં બધી છાવણી નાંખી વિચાર્યું કે હવે આપણે સહેલાઈથી ઉદયપુરનો કબજો લઈ શકીશું તેથી યવન સૈન્ય મોજ કરવા લાગ્યું.

આ વખતનો લાગ જોઈને કુમાર જયસિંહે એકદમ ધસારા સાથે યવન સૈન્યને ઘાસની માફક કાપવા માંડયું, એટલામાં તો મંત્રી દયાળદાસ પણ પોતાના લશ્કરને લઇ આવી પહોંચ્યા.

જજીઆ વેરો કેમ લેવાય છે તે આજે આ દુષ્ટોને બતાવો, અને વ્યાજ સાથે જજીઆ વેરો આપો. મંત્રી દયાળદાસ એકદમ તાડુકયા.

હજારો મુસલમાનો યમદ્વાર પહોંચી ગયા, લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી. દયાળશાહ હાથમાં શમશેર ચમકાવતો ઘાસની માફક દુશ્મનોને કાપતો આગળ વધવા લાગ્યો. આથી અકબર સમજી ગયો કે મારી બધી બાજી ધૂળમાં મળી ગઇ છે. હવે જીતવાની આશા નથી માટે સુલેહ કરવામાં જ ફાયદો છે, અને તોજ મારો પ્રાણ બચશે. પચાસ હજાર લશ્કરમાંથી ફકત પાંચ હજાર લશ્કર બચવા પામ્યું હતું.

રાજકુમાર જયસિંહે શૂરવીરને શોભે તેવું જ શૂરાતન બતાવી હજારો યવનોને ભોંય ભેગા–જમીન ચાટતાં કર્યાં હતાં.

આખરે અકબરે સંધીની ધ્વજા ફરકાવી રાજપૂતોની જીત કબૂલ કરી અને યુદ્ધ બંધ કર્યું.

શાહજાદા અકબરે પણ કહાવ્યું કે ' જો મને જીવતો જવા દેવામાં આવશે તો મારા પિતાને કહી ફરી મેવાડમાં યુદ્ધ કરવા નહીં આવવા દઉં અને મેવાડ ખાલી કરી મોગલોનું સૈન્ય ચાલી જશે ' આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું તેથી રાજકુમાર જયસિંહે મંત્રી દયાળદાસને પૂછયું.

પાપી અને ઢોંગીઓ ઊપર દયા કેવી ! એ લોકોના પર દયા ખાવાથી આખરે પસ્તાવું પડશે, માટે મારી ઈચ્છાતો નકારમાં જ છે. પછી તો આપશ્રીની જેવી મરજી. દયાળે જણાવ્યું.

શરણાંગતને આશરો આપવો અને ક્ષમા માગવા આવેલા માણસને ક્ષમા તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. માટે એક શાહજાદો રાજકુમાર પાસે પ્રાણની યાચના કરવા આવે તો કેમ ન આપવી ? રાજકુમારે પૂછ્યું.

કયાં શાહબુદ્દિનને પૃથુરાજે નહોતી ક્ષમા આપી ? પણ શું થયું ? માટે મહારાજ ! આ લોકોના પર વિશ્વાસ રાખવો તે નકામો છે. અરે ! ઘડી ભર એમ ધારો કે અકબર સારો છે છતાં તેના કુટીલ પિતા પાસે તેનું કશું ચાલવાનું નથી. પછી તો આપ માલીક છો આપને ઠીક લાગે તે કરી શકો છો. કદાપી યવનો પાછા આવશે તો દયાળની શમશેર તેના માટે હાજર જ છે.

અકબર મંદ પગલે હાજર રહ્યો. અને તેને જીવીતદાન આપવામાં આવ્યું. તેનો લડાઇનો તમામ સરંજામ મેવાડીઓએ કબજે કર્યો, અને અકબરને ચાર સરદારો પહાડની બહાર મુકવા માટે ગયા.

૯

ભયંકર યુક્તિ

દીલેરખાંએ અરવલ્લીના પહાડની ઉંચી ટેકરી કબજે કરી પોતાના સૈન્યનો જમાવ કરવા માંડયો. આથી દયાળે વિચાર કર્યો કે જો આ ટેકરી દુશ્મનોના કબજામાં વધારે વખત રહેશે તો રાજપૂતોને ઘણુંજ સોસવું પડશે, માટે મોતના જોખમે પણ ટેકરી કબજે કરી લેવીજ જોઇએ. જેથી દયાળે ઘણી યુક્તિઓ અજમાવવા માંડી, પણ એકે યુક્તિ કામમાં આવી નહીં, તેથી ખુબ વિચારમાં હતો. જ્યારે એક યુક્તિ સુઝી ત્યારે તરતજ રણજીતને જગાડી કાળાં બુરખા ધારણ કરી કોઇને કીધા વગર ગુપચુપ ચાલ્યા ગયા. ફક્ત એંશી યોદ્ધાઓ સાથે રાખ્યા. આ સઘળી હિલચાલ અભયસિંહ નામનો એક સૈનિક જોઇ રહ્યો હતો.તેથી તેણે પણ વિક્રમસિંહને જગાડી મંત્રી દયાળની પાછળ ચાલવા માંડયું.

મંત્રી દયાળદાસની આ યોજના જીવ સટોસટીની હતી, વળી કપરી કસોટી હતી અને તે આત્મબળની મજબૂતી સિવાય બની શકે તેમ ન હોતી. દરેકે આગળ ચાલવા માંડયું રાત્રી પુરી થતી જતી હતી, ધારેલા રસ્તા આગળ આવી પહોંચ્યા, આગળ જવાનો રસ્તો નહોતો તેથી માનવસીડી બનાવી એક ઉપર એક એમ પાંચ જણની સીડી બનાવી ત્યારે રણજીત ઉપર ચડયો, ટેકરી ઉપર જવા માટે સાત હાથનું વચ્ચમાં અંતર રહેતું હતું. નીચે જૂએ તો મોટી ખાઇ હતી, જો પડે તો હાડકું પણ હાથમાં આવે નહીં. છતાં પણ રણજીત હીંમતથી ઉપર કુદયો, અને ધારેલા સ્થાનપર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ દોરડું બાંધ્યું જેથી બધા સૈનિકો ઉપર આવી શકયા. અને અચાનક હુમલો શરૂ કર્યો, દયાળદાસ બે હાથમાં તલવાર ઘુમાવતો હતો જાણે વીર કેશરી; જાણે બીજો યમનો અવતાર આ પ્રમાણે ત્રાડ પાડતો દુશ્મનો પર તુટી પડયો પણ તેમની સંખ્યા વધારે હોવાથી કેટલાક રાજપૂતો માર્યા ગયા, ફક્ત દસ જણજ બાકી રહ્યા હતા, અને એકદમ અચાનક હલ્લો આવ્યો અને બધાને પકડી લેવામાં આવ્યા.

એ વાણીઆની આંખમાં ધગધગતા સોયા ઘોંચી દો ? એ સૂવરેજ આટલા બધા હેરાન કર્યાં છે. દીલેરખાંએ હુકમ આપતાં કહ્યું.

આથી હુકમ થતાંજ અંગારા ભરેલી સઘડી હાજર કરવામાં આવી અને સોયા તપાવી તૈયાર કરવામાં આવ્યાં એટલે દીલેરખાં બોલ્યો કે:—

દયાળ ? હવે તું તારા ઇશ્વરને સંભાળી લે, તારૂં મોત હવે ઘડીબેઘડી માં આવી ગયું છે એમ સમજી લેજે. દીલેરખાં ક્રોધના આવેશમાં બોલ્યો.

દીલેર, મારી ચીંતા તું કરીશ નહીં. તારીજ ચીંતા રાખ, કારણુ કે મેવાડમાં એક દયાળ નથી પણુ હજારો દયાળ જીવતા જાગતા છે તે તું ભૂલી જઇશ નહીં, દયાળશાહે નિડરતાથો જવાબ આપ્યો.

નિડર બહાદુર માણુસ મોતને ભેટવા પત્થરની માફક અડગ ઉભો રહ્યો હતો જે વખતે દીલેરખાંએ ઇષ્ટદેવનું સ્મરણુ કરવા કહ્યું તેજ વખતે દયાળ કહે છે કે ' તું શું મોઢું લઇ બોલે છે ? તારા બાદશાહ શાહજાદા અકબર પરાજીત થઇ જીવ બચાવી કયારનાએ રવાના થઇ ગયા છે અને તારા પણુ પરાજયના નગારાં વાગી રહ્યાં છે, માટે આટલો બધો અભિમાન તું શા ઉપર કરે છે ? દયાળશાહ ગૌરવથી બોલ્યો.

આ સાંભળી દીલેરખાં ચમકયો અને વિજળી પડી હોય તેવી સ્થિતિમાં સ્થીર થઇ ગયો. ત્યાં તો એક યવન સૈનીક ઉના-ધગધગતા સોયા લઇ સામે આવી ઉભો રહ્યો કે તરતજ અભયસિંહે સડસડાટ કરતું તીર છોડયું અને સૈનીકના સોએ વર્ષ પુરા થઇ જમીન પર ઢળી પડયો. અને સેંકડો તીરોનો વરસાદ વરસવા માંડયો યવનો એકાએક જમીન પર પડવા લાગ્યા.

તેવામાં વીર વિક્રમસિંહ તલવાર લઇ દીલેરખાં પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે ' તું તારા ખુદાને યાદ કરી લે ? જય એકલીંગજી ! જય એકલીંગજીની બુમો મારતું મારતું યવનો પર તૂટી પડયા, તેથી બહાદુર દીલેરખાંની બધી બાજી ઉંધી પડી હવે દયાળશાહ ઉંચુ જોઇ બોલ્યા કે:—

કોણુ અભયસિંહ ! ગોપીનાથ; વિક્રમસિંહ

હા મંત્રીશ્વર. બોલતાં અભયસિંહ દયાળને ભેટી પડયો. અને કહ્યું કે જે તમારી આંખો ફોડવા માગતો હતો તેના (દીલેરખાંના) સોએ વર્ષ પુરા કરવા દો ? તેથી દીલેરખાં બોલ્યો કે માફ કરો ! તમારી દયા યાચું છું. આખરે બધાની નામરજી છતાં દયાળશાહે દીલેરને માફી આપી કારણુ કે દયાળશાહ જાણુતો હતો કે દીલેર જેવો બહાદુર છે તેવો પોતાના વચનમાં મજબૂત છે. માટે અપકારનો બદલો ઉપકારથી જ આપવો તે નિતી શાસ્ત્રનું કથન છે.

દીલેરખાં ને છૂટો કર્યો તેથી અભયસિંહની બહાદુરીની તારીફ કરતો કરતો દીલેર ગયો. જયારે અભયસિંહનો ફેંટો નીચે પડી ગયો અને અભયસિંહ ઝડ-

પબેર ફેંટો લેવા જતાં માથાનો ચોટલો છુટી ગયો. ત્યારે પોતાની પોલ પકડાઇ ગઇ તે જોઇ દયાળ બોલ્યો કેઃ—

કોણુ પ્રીય પાટમદે ? દયાળે ખુશ થતાં પૂછયું.

બંને દંપતિ આનંદની વાતો કરવા લાગ્યા જ્યારે પાટમદે પોતાના સ્થાન પર ગઇ ત્યારે દયાળશાહ મહારાણાશ્રી પાસે ગયા. હવે આપણે મહારાણા તરફ નજર કરીએ.

બાદશાહ ઔરંગઝેબ, દીલેર તથા અકબરે હાર ખાધી છતાં દુષ્ટ ઔરંગઝેબે પોતાનો જાતી સ્વભાવ તજ્યો નથી, અને મંદિરો તથા દેવાલયો તોડવા માંડયા છે. વળી જુલ્મ કરવામાં બાકી રાખતો નથી માટે તેને હવે નસીયત આપવાનો સુયોગ ઘણો જ સારો છે માટે આપશ્રીનો હુકમ હોય તો સૈન્યને એકત્ર કરૂં અને એક સામટો હલ્લો લઇ જઇએ એટલે તરતજ તેનો ફડચો આવી જાય. દયાળે કહ્યું.

મહારાણાએ તથા દયાળે એ પ્રમાણે નક્કી કર્યું. દયાળની ધર્મપત્નિ માટે મહારાણાશ્રીને ઘણુંજ માન ઉત્પન્ન થયું. અને મેવાડમાં આવી વીરાંગનાઓ છે તેથી પોતે ધન્યવાદ માનવા લાગ્યા. દયાળ ? જયસમુદ્રનું કાર્ય કયાં સુધી આવ્યું રાણાશ્રીએ પૂછયું.

નામદાર ! સાત વર્ષે પુરૂં થયું છે અને તેમાં લગભગ અઠ્ઠાણું લાખ રૂપીઆ ખરચના થયા છે. વળી છ કોસના ઘેરાવા સુધી તળાવ ઘણુંજ સુશોભીત થયું છે. ખરચ તો વધારે થાત પણ મેવાડના રત્નપ્રભા નામના પહાડમાંથી સંગેમરમરના પત્થરો મળી આવવાથી ખરચ ઘણોજ ઓછો થયો. દયાળે જણાવ્યું.

ચાલો, તે પણ ઘણું સારૂં થયું. રાણાશ્રી બોલ્યા.

આ પ્રમાણે રાણાશ્રી તથા મંત્રી દયાળદાસ વાતો કરી ઔરંગઝેબને કેવી રીતે પરાજય કરવો તેનો વિચાર કરતાં કરતાં બંને મહારથીઓ પોત પોતાના મકાને ગયા.

૯

પ્રેમીઓની પ્રેમ ચેષ્ટા

દયાળ પોતાના મહાલયમાં આવ્યા ત્યારે પાટમદેને જોઇ નહીં તેથી શોધવા લાગ્યા. અને શોધતાં શોધતાં બગીચામાં આવ્યાં, ત્યાં પાટમદે સંગીતની ધુનમાં ગાતી હતી તેથી દયાળ તેના મધુર કંઠનું પાન કરી રહ્યો હતો. પાટમદે નિચે મુજબનું ગાયન ગાતી હતી.

ગીત

મારો વહાલો આવ્યો નહીં દયાળ તેને ગમે નહીં મારી સંભાળ—ટેક

રાજ્ય કાજમાં અતિ ગુંથાતો, ભુલ્યો છે ઘરની જંજાળ,
અર્ધાંગના પણ ઝુરી મરતી, કેમ બતાવું મૂજ વ્હાલ—મારો. ૨૨૯

અનેક વિપત્તિમાં પણ મજબૂત, જેની કમરે તલવાર ને ઢાલ,
અનેક શૂરવીર ને શરમાવે, જાણે દુશ્મનનો એ કાળ.—મારો. ૨૩૦

ભાષા તેની મૃદુ ભરી ને, વચન પ્રિય વરમાળ
દયાળની વાટ જોતી પાટમદે, 'ભોગી' કહે પાટમને, આવ્યો દયાળ.—મારો ૨૩૧

કેમ પાટમ, શા વિચારમાં છે ? દયાળ બોલ્યો.

કોણ ? સ્વામિ, આવવાની ફુરસદ મળી કે હજી પણ રાણાશ્રી પાસે જવાનું બાકી રાખ્યું છે. દયાળને જોતાંજ પાટમદે બોલી.

પાટમ, તારા વગર મારૂં જીવન શૂન્ય ભાસે છે, પણ લાચાર ? કે પરિસ્થિતિના સંજોગોમાં આજ મેવાડનું ભવિષ્ય કેમ સુધરે તેના વિચારમાં જરા મોડું થાય તો તમારે જરા પણ ઓછું લાવવું જોઇએ નહિં. કારણ કે આ દયાળ મેવાડની મિલ્કત છે. પાટમ ! તમારે તો મારા કાર્યમાં બમણો ઉત્સાહ બતાવવો જોઇએ. દયાળશાહ બોલ્યા.

આ પ્રમાણે બંને દંપતિ વાતો કરતાં કરતાં પોતાના શયન-ગૃહમાં આવે છે. અને અનેક જાતની પ્રેમ-ગોષ્ટી કરી જીવનનો થાક ઉતારવા નિંદ્રાવશ થાય છે.

૧૦

અંતઃપુરમાં.

કેમ દાસી ? રાણાજીના શા સમાચાર છે ? અને યુદ્ધમાં કોનો વિજય થયો છે ? પ્રભાવતી રાણીએ પૂછ્યું.

રાણાજી ફત્તેહ કરી આવ્યા છે અને મંત્રી દયાળશાહે પણ ઘણી જ બહાદુરી બતાવી છે દાસીએ જવાબ આપ્યો.

ઉપર પ્રમાણે વાતો ચાલે છે ત્યાં તો રાણાશ્રી આવ્યા, તેથી રાણી પ્રભાવતી ઘણોજ આનંદ પામી. દયાળશાહે રાજકાજની ઘણીજ ગુંચવણોમાં અગ્રપણે ભાગ ભજવ્યો હતો, વળી રાણા રાજસિંહે પણ પોતાનું આખું જીવન ઔરંગઝેબની સાથે લડાઇમાંજ ગાળ્યું હતું. તેથી અત્યંત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યાથી રાણાજીનું શરીર બગડયું અને તબીયત બેચેન રહેતી હતી. દિવસે દિવસે રાણાજીની તબીયત છેક ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પહોંચી, તેથી કુમાર જયસિંહને બોલાવી તમામ જવાબદારી સોંપવામાં આવી. અને મંત્રી દયાળદાસને બોલાવી જે ભલામણ કરવી ઘટે તે તમામ કરી.

મહારાણા રાજસિંહ એક શૂરવીર અને સાચા ક્ષત્રિય હતા, તેમણે પોતાનું જીવન એક ક્ષત્રિયને દીપાવે એવું ગાળ્યું હતું. પોતે અજોડ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનું સ્વમાન પુરેપુરૂં સાચવતા હતા. ઔરંગઝેબે ઘણોજ જુલ્મ ગુજારવા માંડયો અને જયસિંહે કરેલો ઉપકાર ભૂલી ગયો વળી પોતાના શાહજાદા અકબરને બચાવેલો તે છતાં પણ તે પાપીએ જુલ્મ ગુજારવામાં બાકી રાખી નહિં. તેવામાં એક બ્રાહ્મણે આવી દયાળશાહને પોતાની આપવીતી કહી પોતાના પુત્રવધૂ અને પુત્રની વહુની ભયંકર સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન સાંભળી દયાળશાહને ઘણું લાગી આવ્યું. તેથી દયાળશાહે સોગન ખાધા કેઃ—‘ ઔરંગઝેબને હવે પુરેપુરો મહાત–તાબે કરીશ ત્યારેજ જપીશ ’ વળી બ્રાહ્મણે આગળ કહ્યું કેઃ– ‘અઢીસો જૈન મંદિરો, આગમો, સૂત્રો બાદશાહે તોડી તથા બાળી નાંખ્યા છે. વળી સાધુઓને પણ સતાવવામાં બાકી રાખી નથી ’ આવા અઘોર જુલ્મની વાત જેમ જેમ દયાળ સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. આખરે મહારાણાની તબીયત સાધારણ સ્વસ્થ થઇ ત્યારે પોતે વિચાર કરી મહારાણાની આજ્ઞા માગી કેઃ—

નામદાર ! હવે તો દુશ્મન તરફ સામનો કર્યા સિવાય છુટકો જ નથી. દયાળે જણાવ્યું.

દયાળ ? શું આ બધું તું કરી શકીશ મહારાણાએ પૂછયું.

નામદાર ! આપ બીલકુલ ચીંતા કરશો નહીં. પરમાત્મા ! 'સત્ય અને નિતિનો ' સહાયક છે.

છપ્પો

દયાળ સાચો જૈન, ખરેખર સિંહ સમ લાગે,
જોઇ શાહનો જુલ્મ, હૃદયમાં આગ જ જાગે,
કરવા શાહને મહાત, સૈન્ય લઇ પોતે ચાલ્યો.
યોદ્ધાઓ રણવીર, કેશરી જાણે મહાલ્યો,
દયાળ સેનાપતિ થયો, લીધું લશ્કર સાથમાં.
કહે ભોગી દયાળની બાજી પ્રભુના હાથમાં, ૨૩૨

છપ્પો

પ્રજા મેવાડની સૌ, દયાળને આશીશ અર્પે
દયાળ માટે સૌ, મેવાડી શીર સમર્પે.
દયાળ યુદ્ધમાં જાય, સૌ પુષ્પોથી વધાવે,
આવે **પાટમ** ત્યાં જ વિજયમાળ પહેરાવે.
કહે પાટમ સુણો પતિ, શાહને હંફાવજો,
કહે ' ભોગી ' દયાળશાહ, યશ લઇ વહેલા આવજો. ૨૩૩

છપ્પો

નીકળ્યો જ્યાં ભડવીર, કેશરી સમ જેની કાયા,
તજ્યાં વૈભવ ને સુખ, તજી પત્નિની માયા.
હિન્દુ કેરી લાજ, સાચવવા દયાળ ચાલ્યો,
સાચો એ રણધીર, મસ્ત થઇ જાતો મહાલ્યો.
કહે 'ભોગી' યમરાજ પણ, દયાળથી બીતો ફરે,
નામ દયાળનું સાંભળી, મ્લેચ્છ દુશ્મન થરથરે. ૨૩૪

છપ્પો

ચાલ્યા એ ભડવીર શસ્ત્રે સજ થઈને.
મેવાડી અસ્વાર તણું, એ સૈન્ય લઇને,

ધરી ઢાલ તરવાર, હાથમાં ભાલો ધરતો.
શૂરવીર સાચો વીર, શાહને પડકાર કરતો,
સૈન્ય લઈ ચાલે એકલો, જેનું મનોબળ મજબૂત છે.
કહે 'ભોગી' જાણે દયાળ, સિંહ સમો રાજપૂત છે. ૨૩૫

છપ્પો

પોચતો ગામો ગામ, શાહના શહેરો લૂંટે,
આવ્યો મ્લેચ્છ જ્યાં હાથ, ખરે તેનું આયુ ખૂટે.
શાહ તણો જુલ્મ, દયાળથી નહીં ખમાતો,
પકડી મ્લેચ્છની જાત, શમશેરે કત્લ કરતો.
પકડી કાજી મોલવી, દાઢી મૂછ મુંડાવતો,
કહે 'ભોગી' દયાળ એ, વૈર પુરૂં વાળતો. ૨૩૬

છપ્પો

મુસલમાનો સૌ મળી, શાહની પાસે જાતાં.
વરતાવતો કાળો કેર, દયાળથી સૌ થરથરતા,
લેતો હિન્દુનું વૈર, દયા નહીં દીલમાં ધરતો.
આવી મુસ્લીમ સૌ, શાહને અરજી કરતો,
બંધ કરો જુલ્મ હવે, અમ થી નહીં સહેવાય છે.
કહે 'ભોગીલાલ' મોગલો, દયાળથી ગભરાય છે. ૨૩૭

છપ્પો

કરી માળવા સર, ઘણા દેશ જીતી આવ્યો.
શૂરવીર સાચો જૈન, વિજય લક્ષ્મીને લાવ્યો,
મેવાડીઓ પણ સૌ, ખરેખર દીંગજ પામે.
બચાવી હિન્દુ જાત, હિન્દુઓ ગૌરવ જાણે,
ધન્ય દયાળ તું ધન્ય છે, ધન્ય તારી માતને.
કહે 'ભોગી' વીર દયાળે તો, બચાવી હિન્દુ જાતને. ૨૩૮

છપ્પો

લોહી તરસી તલવાર, મોગલો પર ખુબ ચલાવી,
હિન્દુ જાતી પર જુલ્મ, મીટાવવા શોધી ચાવી.
જજીઆ વેરાનો કર, ખરેખર નાબુદ કરતો,
શાહ તો ભાગી જાય, દુરાચારી પગ ઘસતો.

પાણી ઉતાર્યું શાહનું, ધન્ય એ જૈન બાળને,
કહે 'ભોગી' ધન્ય ધન્ય છે, મંત્રી વીર દયાળને. ૨૩૯

છપ્પો

અનેક લડતાં યુદ્ધ, રાણાશ્રી બિમાર પડતાં,
વ્યાધી પ્રસરી અંગ, અશુભ સૌ ચિહ્ન જણાતાં.
છોડી હકીમોએ આશ, રાણાશ્રીના જીવવાની,
પ્રભા થઇ નીરાશ, ખરે મેવાડ રંડાણી.
બહાદુર રાણો રાજસિંહ, જેને સાચી રાખી ટેક છે,
કહે 'ભોગી' સૂર્યવંશીમાં, સાચો કોહીનૂર એક છે. ૨૪૦

છપ્પો

શરીર શીથીલ થાય, રહી નહીં જીવન આશા,
મંત્રી શાહ દયાળ, ધરતો દીલ નીરાશા.
જીવન સાથી મૂજ, તણો દીપક બુઝાશે,
દયાળ સાથી આજ બધાને તજી જ જાશે.
પ્રભાવતી રોતી ઘણી, શીર જમીન પર કુટતી,
કહે 'ભોગી' રાણા વિયોગે, સતી જ દુઃખી બહુ થતી. ૨૪૧

છપ્પો

મહારાણાશ્રી ત્યાં કણી, જયસિંહને બોલાવે,
રાજ્ય તણો સૌ ભાર; સોંપવા દીલ બતાવે.
દયાળને પણ રાણો, ભલામણ તેની કરતો,
જયસિંહને સોંપી રાજ્ય, રાણો સ્વર્ગે સંચરતો.
સતી પ્રભાવતી થતી, મેવાડ સુની થઇ ગઇ.
કહે 'ભોગી' રાણા તણી સુકીર્તિ પ્રસરી રહી. ૨૪૨

મહારાણા રાજસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી રાજ્યગાદી પર રાણા જયસિંહ આવ્યા. જયસિંહ રાજકાજમાં કોઇ પણ જાતનું ધ્યાન આપતો ન હતો અને પોતાની નવી રાણી કમલાદેવીના પ્રેમમાં લુપ્ત બની ગયો હતો. તેથી પોતે પોતાના બંધાવેલ 'જયસમુદ્ર'ની પાસે આવેલ મહેલમાં નિવાસ કરતો હતો અને રાજ્યકાજની તમામ બાબતથી અલગ રહેતો હતો. અને જે કાંઈ કરવામાં આવતું તે દયાળ પોતે જ કરતો હતો.

૧૧

પૂરોહિતનું આગમન.

જયસિંહને બુન્દીના હાડાકુળની એક રાણી હતી તેનો પુત્ર અમરસિંહ હતો. પણ રાણા જયસિંહ નવી રાણીના પ્રેમમાં લુપ્ત હોવાથી પોતે ઘણીજ અદેખાઇ કરતી હતી. જ્યારે મહારાણાને સમજાવવા–મનાવવા કોઇ પણ રીતે ફાવી નહિં ત્યારે રાણાને પદભ્રષ્ટ કરી રાજમૂગટ પૂત્ર અમરસિંહના શીર પર મૂકવો એમ વિચાર કર્યો. રાજ્ય લોભ શું નથી કરતું? જ્યાં પોતાના પતિનો ખ્યાલ પણ નથી આવતો. મારે શી રીતે કરવું. રાણાને મહાત કરવો જેટલો મુશ્કેલ નથી તેના કરતાં તો મંત્રી દયાળને મહાત કરવો ઘણોજ કઠીણ છે.

બા, બહાર કોઈ મહાત્મા આવ્યા છે. દાસીએ આવી રાણીને કહ્યું.

આવવા દે. રાણીએ જવાબ આપ્યો.

મહાત્મા વંદન કરી બેઠા અને પોતાના મનની હકીકત કપટબુદ્ધિથી કહેવા માંડી કે રાણાને અને મંત્રી દયાળને કોઇ હિસાબે જડમૂળથી દૂર કરવા. રાણીને પોતાના વિશ્વાસમાં લઇ આ કામમાં પોતે બધી સહાયતા આપવા કબુલ થયો.

આ પ્રમાણે નક્કી કરી મહાત્મા ચાલ્યા જાય છે ત્યાં રસ્તામાં જ દયાળ મળ્યો. તેથી દયાળ વિચારમાં પડ્યો કે 'મહાત્મા અહીં કયાંથી? ઠીક, મને તપાસ કરવા દે' એમ કહી તે રાણી પાસે ગયો.

કેમ કુશળ છો ને? દયાળે આવતાંજ મહારાણીને પૂછ્યું.

હા, કોણ મંત્રી દયાળદાસ. કેમ પધારવું થયું છે. રાણીશ્રીએ પૂછ્યું.

મહાત્મા કેમ આવ્યા હતા અને કોણ છે? દયાળે પૂછ્યું.

મહાત્મા ઘણાજ પવિત્ર અને ધર્મીષ્ઠ છે તેથી મેં દર્શન માટે બોલાવ્યા હતા, મહારાણીએ જવાબ આપ્યો.

અહીંઆં કયાં ઉતર્યા છે? દયાળે પૂછ્યું.

આપણા ઉદયપુરમાં જ, બાગાનમાં જ પોતાનો મુકામ રાખ્યો છે. રાણીએ કહ્યું.

ઠીક, હવે હું જઈશ દયાળે રજા માગી.

મહાત્મા ઘણાજ સજ્જન પુરૂષ છે. દયાળને જતાં જોઇ રાણીએ કહ્યું.

દયાળ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને રાજમહેલમાં આવી રણજીતને બોલાવી કહ્યું કે "આ મહાત્મા ચૌગાનમાં આવેલા છે તેના ઉપર નજર નાંખતો રહેજે કારણકે મને તેમાં કાંઇ શંકા લાગે છે." આ પ્રમાણે રણજીતને સૂચના આપી. વાંચક વર્ગ ! હવે આપણે ભાવી શું કરે છે તે જોઇએ.

આ સમયે ઉદયપુરમાં મંત્રી દયાળશાહની રાજ્ય પ્રણાલીકા એવી ઉત્તમ હતી કે મેવાડની સારીએ પ્રજાના હૃદયમાં આનંદ અને સ્નેહભાવ ઉભરાઈ રહ્યા હતાં, એ સમયમાં મંત્રી દયાળશાહ હંમેશા પ્રજાની સેવા કરવા સારૂં ફરવા નીકળતો હતો તેવી રીતે આજે પણ રાતના બાર વાગે તેઓ ઘોડેસ્વાર થઈ સાંકડી ગલીમાંથી ચાલ્યા જાય છે. તેવામાં અચાનક ચારપાંચ માણસો આવી દયાળશાહ ઉપર કાળો બુરખો નાખી દોરડા વતી મુશ્કેટાટ બાંધી ઘોડા સાથે પકડી તે લોકો અરવલ્લીના પહાડની ખીણ તરફ ચાલ્યા ગયા.

પાટમદે દયાળશાહની વાટ જોતી ત્રણ વાગ્યા સુધી બેસી રહી હતી પણ દયાળશાહ ન આવ્યા તેથી રણજીતને બોલાવ્યો અને મંત્રીશ્વરની ખબર કાઢવા કહ્યું. જેથી રણજીત તરતજ તપાસ કરવા લાગ્યો. ચારે દિશા ફરી વળ્યો પણ દયાળનો પત્તો ન લાગ્યો. તેથી તેને વહેમ ગયો કે જરૂર આ કાવત્રું પેલા મહાત્માનું જ હોવું જોઈએ કારણ તે જે જગ્યાએ હતો ત્યાં અત્યારે નથી માટે જરૂર તેનું જ કાવત્રું છે. એમ વિચાર કરી તરતજ **રણજીત** તેના ચુનંદા સ્વારો સાથે અને **પાટમદે** પણ પુરૂષના પોષાકમાં સજ્જ થઈ અને ત્યાંથી જેવા અરવલ્લીના પહાડ તરફ ખબર કાઢવા જાય છે તેવામાંજ રાણા જયસિંહનો માણસ આવ્યો કે:-

મહારાણાજીને પણ કેદ કરી લઇ જવામાં આવ્યા છે. આ હકીકત સાંભળી પાટમદેએ વિચાર્યું કે આ કાવત્રું ઘણું જ ભયંકર છે ? વળી આગળ જતાં બીજા દસબાર સ્વારો સામા મલ્યા તેથી પાટમદેએ પૂછયું કે તમો કઈ તરફ જાવ છો ?

અમો હાડીરાણીના હુકમથી મંત્રી દયાળશાહના મકાનને જપ્તી કરવા જઇએ છીએ. સ્વારોએ જવાબ આપ્યો.

ભલે ખુશીથી જાવ. રણજીત તથા પાટમદે સમય ઓળખી કોઇપણ જાતની આનાકાની કર્યા વગર મંત્રી દયાળશાહના પ્રાણ બચાવવા અરવલ્લીના પહાડ તરફ ચાલતાં થયાં.

દયાળશાહને કેદ કર્યા પછી તેઓ પહાડની ખડક ઉપર આવ્યા અને કહ્યું "પુરોહિતજી લ્યો. આ સિંહનો શિકાર, જે કામ અસલભલાથી ન થાય તે કાર્ય

આજે અમે જીંદગીની રમત ખેલી પાર પાડયું છે.” આ સાંભળી પૂરોહીત ઘણા ખુશી થયા. દયાળશાહ એ ત્રણ કલાક પછી જ્યારે સાધારણ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે આંખ ઉઘાડી જોયું તો મહાત્મા જણાયા. જે મહાત્મા રાજમહેલમાં જોયો હતો તે આ જ મહાત્મા હતો. જેથી પોતે ગૂપચૂપ પડી રહી બધી હકીકત સાંભળવા માંડી તેજ વખતે રાણા પકડાયાના શબ્દો તેના કર્ણે અથડાયા. તેથી પોતે સમજી ગયો કે જરૂર પૂરોહીતે જ મહારાણાશ્રીને મારી નાંખવા આ કાવત્રું રચ્યું છે. અને પેલો પૂરોહિત તેજ આ મહાત્મા થયો છે. એમ વિચાર કરી તેમની પાસેથી છૂટવાની ચિંતામાં પડયો.

આ વખતે વળી બીજા કેટલાક માણસો જયસિંહને પકડીને લાવ્યા. અને રાજ્યનો ભંડાર કોમલનેરના કિલ્લામાં રહેતો હતો તેથી તે રાજ્ય ભંડાર કબજે કરવા અમરકુમાર દશ હજાર ઘોડેસ્વારની મદદ લઇ ગયો. કોમલનેરના કિલ્લાનો રક્ષક દ્રેપા સરદારને કુમાર અમરસિંહની હીલચાલ શકભરી લાગવાથી પોતે કોઇપણ જાતની મચક ન આપતાં ઘણીજ બહાદુરીથી લડયો, અને અમરકુમારને હરાવ્યો. તેથી અમરકુમારની ધારણા ધૂળમાં ભળી ગઈ.

દયાળશાહ શુદ્ધિમાં આવ્યા. અને રાણાજીને પણ બંધનમાં જોતાં બોલ્યા કોણ અન્નદાતા !

કોણ દયાળશાહ. સામું જોતા રાણાશ્રીએ પૂછયું.

હા, અન્નદાતા લાચાર છીએ કે બંને બંધનયુક્ત છીએ. સામું જોતાં દયાળે જણાવ્યું. નિડર દયાળશાહ જરા પણ ન ગભરાયો.

પૂરોહીત, ઓ પાપી ! તારાથી જે થાય તે કરીલે ? મેવાડનું લૂણ ખાઈને મેવાડના અન્નદાતાને જ મારવા તૈયાર થયો ? ધિક્કાર છે ? દયાળ બોલ્યો.

જ્યાં ન્યાય કે નીતિ શું છે તેજ વસ્તુ પૂરોહીતના સમજવામાં ન હોય ત્યાં ગમે તેવા બોધના વચનો કહો તો પણ નિરર્થક છે.

તમે તમારા ઇષ્ટદેવને હવે સંભારી લો ! તમને જીવતા રાખવા તે મેવાડ માટે સારૂ નથી ! માટે ઇશ્વરનું સ્મરણ કરી લો ! પૂરોહિતે કહ્યું.

‘મોતથી ક્ષત્રિયો ડરતા નથી. મોત તો શૂરવીરોનું એક અણમોલ જીવન છે, મોતથી તો તારા જેવા પાપીઓ જ ડરે, તારાથી થાય તે કરી લેજે. ઓ પાપી ! ચંડાળ સાંભળ જરા સાંભળ કેઃ—

હરિગીત.

જે ન્યાય નિતિ નિપૂણતામાં, ન્યાયવંતા નિવડયા,
અવળા કરે જેના બધા. સવળા સદા પાસા પડયા,
એ ભાગ્યશાળી ભાગીયા, તે ખટપટો સૌ ખોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ, નવ કાળ મૂકે કોઇને. ૨૪૪

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.)

માટે હે પાપી! મોતતો જરૂર દરેક મનુષ્યને આવવાનું જ છે. શું તું એમ સમજે છે કે ઈશ્વરનો વાસ નથી? દયાળે પૂછયું.

એવામાં એક તીર સડસડાટ કરતું આવ્યું તેથી તે પાપી પૂરોહીતે વિચાર્યું કે હવે વીલંબ કરવામાં મઝા નથી. માટે હવે તરતજ આ લોકોને ઠેકાણે પાડી દેવા જોઇએ. એમ વિચારી કહ્યું કે ઓ દયાળ હવે તૈયાર થા.

પૂરોહીત? આટલું બધું તોફાન કરવાનું શું પ્રયોજન છે? દયાળે પૂછયું.

મારી મંત્રીપદની સત્તા તું લઇ બેઠો છે, તો હવે રાણા થાય અમરસિંહ અને મંત્રી હું બનું એ જ મારી ઇચ્છા છે. માટે હવે તું તારા ઇષ્ટદેવને સંભારી લે એમ કહી તેના માણસોને હુકમ કર્યો કે 'જયસિંહ અને દયાળને પહાડની ઉંડી ખીણમાં ફેંકી દો! તેથી તેના દુષ્ટ માણસોએ કશો પણ વિચાર કર્યા વગર બંને જણાને ઉંડી ખીણમાં ફેંકી દીધા. પણ "**જેનો હજાર હાથનો ધણી ઇશ્વર છે તેનો વાંકો વાળ કોણ કરી શકે તેમ છે.**"

૧૨

જૈન આચાર્ય મહારાજના દર્શન.

રણજીત તથા પાટમદે ઝડપભેર આ તરફ આવી રહ્યા હતા, તેઓએ દયાળ તથા રાણાશ્રીને ખીણમાં ફેંકી દેતા જોયા હતા તેઓ એકદમ નજદીક આવે તે પહેલાં તો આ દુષ્ટોએ ફેંકી દીધા તેથી પાટમદે બેભાન થઇ ગઇ અને જમીન પર પછડાઈ પડી. રણજીતે તરતજ એક તીર છોડયું પણ તે તીર આવતાં પહેલાં મંત્રી દયાળ તથા રાણા જયસિંહ બંનેને ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. તેથી રણજીતના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એટલે પાપી મહાત્મા-પૂરોહીતની સાથે યુદ્ધ કરી યમસદન પહોંચાડી દીધો તેને તેના કર્મનો પુરેપુરો બદલો મલી ગયો.

પાટમદે તો તદ્દન બેભાન બની ગઇ હતી તેને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે અનેક ઉપાયો કરવામાં આવ્યા. પણ તે શુદ્ધિમાં ન આવી.

દયાળ તથા રાણાશ્રીને ખીણમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા તે ખીણ ઘણી ઉંડી અને ઝાડીઓથી ભરપુર હતી, જેથી તેઓ ખીણની ઝાડીમાં ભરાઈ ગયા હતા. અને બેશુદ્ધ બની ગયા હતા, તેઓને બીલકુલ ઈજા થવા પામી ન હતી. આ વખતે જૈનાચાર્ય **શ્રી માનસૂરિશ્વરશ્રી મહારાજ** તેજ પહાડમાં પોતે 'આત્મસિદ્ધિ' કરતા હતા. તેઓશ્રી પહાડમાં ચાલતાં હતા ત્યારે મનુષ્યના શબને જોયું તેથી તેમને તે શબને ઓળખ્યું. અરે! આતો વીરમંત્રી દયાળ જણાય છે તે અહીં આ દશામાં કયાંથી? આચાર્ય મહારાજે સાચવી નીચે ઊતાર્યો અને જંગલની વનસ્પતિ લાવી તેના ઉપચારથી શુદ્ધિમાં આણ્યો. જ્યારે વીર દયાળશાહ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે આચાર્ય મહારાજશ્રીને નમસ્કાર કરી કહ્યું કેઃ-ગુરૂદેવ! રાણાશ્રીની પણ આવી જ દશા કરવામાં આવી છે. તેથી રાણાશ્રીને શોધવામાં આવ્યા અને તેમને પણ શુદ્ધિમાં આણ્યા. ધન્ય છે? એ માનસૂરિશ્વરજી આચાર્યને!

ગુરૂદેવ! આપે જ અમને જીવીતદાન આપ્યું છે. બંને જણા ગુરૂદેવના ચર્ણોમાં શીર ઝુકાવી બોલ્યા.

વત્સો! સાધુઓનો ધર્મ સેવાનો છે. એ તો અમારી ફરજ છે. પણ તમો અહીં કેવી રીતે અને આ દશામાં કયાંથી? આચાર્ય મહારાજે પૂછયું. જ્યારે મંત્રી દયાળશાહે અથ થી ઈતિ સુધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. ત્યારે ત્રણે

જણા ટુંકા રસ્તાથી જ્યાં પાપી લોકોનો મુકામ હતો ત્યાં આવ્યા. રણજીતતો મંત્રીજીને જોઇને જ ચમકયો અને એકદમ ડોકે બાઝી પડયો જાણે પોતાના આત્માને આનંદ થયો ન હોય?

કોણ, રણજીત?

હા, મંત્રીશ્વર.

કેમ, આ કોણ સુતું છે?

એતો આપના ધર્મપત્નિ પાટમદે બેભાન અવસ્થામાં પડયા છે. રણજીતે કહ્યું.

હેં? આ શું? પાટમ, પાટમ, દયાળે બૂમો પાડી. પણ તે બોલી નહીં.

વત્સો! ગભરાવ નહીં. એમ બોલી આચાર્ય મહારાજે વનસ્પતિ લાવી તેના ઉપચારથી તેને શુદ્ધિમાં આણી.

મારો દયાળ, શું મને મૂકી ચાલ્યો ગયો?

કોણ પાટમ? જો તારો દયાળ તારા સામે જ ઉભો છે.

કોણ દયાળ, બોલતાં પાટમ દયાળની કોટે બાઝી પડી. અને પોતાના આત્માને ધન્યવાદ માનવા લાગી. મારો દયાળ મને મૂકીને જાય જ નહીં. શું એ બન્નેનો પ્રેમ? ધન્ય છે! એ પ્રેમી દંપતિને?

આ પ્રમાણે પાપીઓને પોતાના કર્મનો બદલો મલ્યો અને આખરે સત્ય હતું તેજ ત્રાજવે આવ્યું. આ પ્રમાણે હાડીરાણી અને પૂરોહીતના પાપની મેવાડ પ્રજાને ખબર પડતાં લોકો ધિક્કારની નજરે જોવા લાગ્યાં. અને દયાળશાહ તથા રાણાજીને જીવતાં જોઇ સારી મેવાડની પ્રજા આનંદનો ઓચ્છવ ઉજવી રહી છે. અને લોકો હર્ષ ઘેલા બની ગયા છે.

આવો આનંદ તો પ્રજાએ કોઇ વખત અનુભવ્યો નથી એવો આનંદ આજે ઘરે ઘરે અને આંગણે આંગણે ઉજવાઇ રહ્યો છે.

૧૩

આનંદની હેલી.

મહારાણા તથા દયાળશાહ બચી ગયા જેથી રાજ્યદરબાર ભરવામાં આવ્યો. રાણાશ્રીએ પોતાના બચાવની વાત કરી અને કહ્યું કે "અમે જીવતા રહ્યા હોઇએ તે પ્રતાપ આચાર્ય મહારાજ **શ્રી માનસૂરિશ્વરજીનો** જ છે, **તેઓશ્રીએ** અમને બચાવ્યા છે તેથી હું તથા મંત્રી દયાળ અને સારૂંય મેવાડ તેઓશ્રીનું ઋણી છે, માટે તેઓશ્રીને મારી પ્રાર્થના છે કે **તેઓશ્રીની સૂચના મુજબ હું આખા મેવાડમાં પ્રચાર કરીશ.**" વળી દ્રેપા નામના સરદારે કોમલનેરના કીલ્લામાં જે બહાદુરી બતાવી હતી તેથી પ્રસન્ન થઇ તેની જાગીરમાં વધારો કરી આપ્યો. અને પોતાના પહેલા નંબરના સરદાર તરીકેનું માન આપ્યું. આ સિવાય હાડી રાણીને જન્મ કેદની સજા કરી. વળી પોતે જાહેર કર્યું કે પ્રજાજનો! ખાત્રી રાખજો કે હવે હું મારી બધી કુટેવોનો ત્યાગ કરીશ, અને પ્રજાની સેવામાં જ રહીશ.

દયાળશાહે પણ પ્રજા સમક્ષ સુંદર વિવેચનમાં મહારાણાની અને પોતાની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો. આથી પ્રજા રાણાશ્રીની તથા વીર મંત્રી દયાળશાહની જય ઘોષણાના પોકારો પાડવા લાગી.

માનસૂરીશ્વર આચાર્ય કંચન કામીનીના ત્યાગી તરીકે સાચા સાધુ હતા. તેમનામાં રાગ, દ્રેષ, ક્રોધ, માન અને માયાનો અંશ પણ નહોતો. જ્યારે મહારાણાશ્રીએ લાખો રૂપીઆનો શરપાવ આપવાની વાત કરી ત્યારે તેઓશ્રી બોલ્યા કે 'સાધુઓ તો કોઈ જાતનો પરીગ્રહ રાખતા નથી અને લક્ષ્મી પણ ખપતી નથી ફક્ત અમારો ધર્મ તો દરેક જીવોનું ભલું થાય એજ અમારો ઉદ્દેશ અને ભાવના.'

ગુરૂદેવ માનસૂરિશ્વરશ્રીના ઉપદેશથી મહારાણા રાજસિંહના મન ઉપર જૈન ધર્મની જાહોજલાલી અને સાધુઓના શુદ્ધ ચારીત્રની પડેલી છાપે ઘણી ઉંડી અસર કરી હતી. જેથી સારા મેવાડમાં નિચે મુજબ ફરમાન કાઢવા મંત્રી દયાળશાને ફરમાવ્યું.

(૧) કોઇપણ માણસ જીવોની કતલ કરે નહીં. (૨) ગાય કોઈ કસાઈને આપે નહીં. (૩) પર્યુંસણના આઠે દિવસ બીલકુલ હીંસા કરવી નહીં. (૪) ઉપાશ્રયમાં દાખલ થએલા ગુન્હેગારને રાજ્ય પકડી શકે નહીં.

આવા અનેક ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. અને તેની નકલ કરી રાજ્ય તરફથી મંત્રી દયાળશાહે આચાર્ય મહારાજશ્રીને આપી. ધન્ય છે? આવા પરોપકારી ગુરૂઓને આવા મહાન પુરૂષોએ જ પોતાના ચારીત્ર બળથી આજે જૈન ધ્વજને ફરકતો રાખ્યો છે. આજના ગુરૂઓ કઇ સ્થિતિમાં છે? તેનો વિચાર વાંચક વર્ગ પોતે જ કરી લે.

આવી અનેક ઘટનાઓ દયાળના વખતમાં ઉદ્દભવી હતી. આખરે દયાળ પોતે પોતાની કારકીર્દીમાં બે વસ્તુ મૂખ્ય શીખ્યો હતો 'પ્રજા સેવા અને રાજ્ય સેવા' આ બે વસ્તુ પોતે પોતાની ફરજ સમજી જરાપણ નિતી ચૂકયો ન હતો. અને એક જૈન તરીકે પોતે પોતાની જવાબદારી બજાવી હતી, વળી જૈન નારી રત્ન 'પાટમદે' પણ શુશીલ, શૂરવીર અને સહાસીક પોતાના પતિના પાછળ તમામ વૈભવની પરવા રાખ્યા સિવાય મોતના જોખમ ખેડી પોતાના પ્રાણનાથને બચાવવા કટીબધ્ધ થઈ હતી. ધન્ય છે! તે જૈન વિરાંગનાને.

તેનામાં મુખ્ય દયા, ધર્મ અને શીલ ઉત્તમ ગુણો હતા. તે ગુણોથી પોતાનું જીવન ધન્ય બનાવ્યું હતું, અને પોતે નાનામાં નાના માણુસની સેવા કરવા ચૂકતી નહોતી. ધન્ય છે! એવી સેવાભાવી રમણીઓને.

આ સિવાય દયાળશાહની હકીકત ઘણી જાણુવા જેવી છે પણ વિસ્તાર બહુ જ વધી જવાથી વાંચક વર્ગને કંટાળો ન આપતાં ટુંકમાં જ હકીકત પુરી કરી વીરમીશ.

પરમાત્મા! દયાળ જેવા ધીર, વીર, અને રણધીર જૈન કોમમાં ઉત્પન્ન થાઓ અને જૈનોની શોભા વધારો.

છપ્પો

જૈન સાચો ભડવીર, મ્લેચ્છનું નૂર ઉતાર્યું.
શૂરવીર સાચો દયાળ, ગૌરવ જૈનોનું વધાર્યું.

ધરતો ઢાળ તલવાર, કરે નહીં પરવા કોની.
શ્રદ્ધા હતી બળવાન, સહાય ધરતો ઇશ્વરની

સત્ય નિતીના સંયમથી. નામ દયાળ શોભાવતો
કહે 'ભોગી' દયાળશાહ પુર્ષાર્થ ને સાધતો. ૨૪૫

છપ્પો

હતો નીમકહલાલ, માલીકનું ભલુ જ ચહાતો,
દુષ્ટ જનો પર વેર, બરાબર તે તો લેતો.
હતો પ્રજા નો પ્રાણ, પ્રજાની સેવા કરતો,
ધરતો સદા સ્વમાન, ખુશામત કદી ન કરતો.
નામ દયાળનું સાંભળી, શાહ પણ ચમકી જતો,
કહે 'ભોગી' દયાળથી, દુશ્મન થરથર કંપતો. ૨૪૬

છપ્પો

પડયો જ્યાં દુષ્કાળ, પોતાની લક્ષ્મી ખરચે.
સુણી ગુરૂ નો બોધ, ગરીબની સેવા ઇચ્છે.
બંધાવતો મંદિર, ખરચી લાખ અઠ્ઠાણું,
મહા ભવ્ય મંદિર, ખરેખર છે બંધાણું,
દેખી મંદિરની બાંધણી, હૃદય જોઇ હરખાય છે,
કહે 'ભોગી' દયાળની, વાહ વાહ કહેવાય છે. ૨૪૭

છપ્પો

ગુરૂ માન શુભ હસ્તે, પ્રતિષ્ઠા તેની કરતા,
મહારાણા પણ આવી શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા,
ગામોગામના લોક આવીને મૂકામ કરતા,
ઉદારતા એ દયાળ તણી, સૌ વખાણુ કરતા.
કહેતા જગતના માનવી, શું દયાળ દીલ ઉદાર છે,
કહે 'ભોગી' દયાળ જાણે, દેવનો અવતાર છે. ૨૪૮

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મહારાણા શ્રી જયસિંહ

મહારાણા રાજસિંહના મૃત્યુ પછી સંવત ૧૭૩૭ ઈ. સ. ૧૬૮૧ માં તેના બીજા પુત્ર જયસિંહ મેવાડના સિંહાસન પર આવ્યા તેનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૭૧૦ માં થયો હતો.

આ વખતે એક એવી ઘટના બની હતી, કે વાંચક વર્ગને તેમજ રાજપૂત લોકોને જાણવાજેવી હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ આ સ્થાને આપવામાં આવે છે.

મહારાણા રાજસિંહને બે પુત્રો હતા, તેઓશ્રીને નાનાપુત્રની માતા ઉપર અત્યંત રાગ અને પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમમાં દિવાના બની રાણાએ નાની રાણીના હાથમાં અમર પહેરાવ્યું હતું. આ વસ્તુ જાણે ભૂલથી જ બની ગઈ હોય તેમ ડોળ બતાવતા રહ્યા કારણ કે પોતે પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજતા હતા કે આ મેં મોટી ભૂલ કરી છે.

એક દિવસે રાણાશ્રીએ પોતાના દિકરા ભીમસિંહને બોલાવી કહ્યું કે " આ મારી તલવાર લે અને તારા નાના ભાઈ જયસિંહનું માથું ઉડાવી દે ? કારણ, તમો બંને જણ જો જીવતા હશો તો ભવિષ્યમાં મોટો કલેશ થશે, માટે મારી આ તલવાર લઇ અને જલ્દી જા. " ભીમસિંહને આજ્ઞા કરતાં રાણા બોલ્યા.

પિતાશ્રી ! હું પુત્ર તમારો છું, પિતાના વચનને શિરોમાન્ય ગણવું એ પુત્રનો ધર્મ છે, પણ મારાથી આ કાર્ય બને જ નહિં. પિતાજી ! હું મેવાડનું રાજ્ય મારા નાના ભાઇ જયસિંહને સોંપુ છું અને હું હંમેશના માટે મેવાડ ભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જાઉં છું. ભીમસિંહ પિતાશ્રીની આજ્ઞા માંગી પોતાના સૈનીકોને સાથે લઇ ચાલી નીકળ્યા.

જ્યારે ભીમસિંહ બાદશાહ શાહ પાસે આવ્યા ત્યારે બાદશાહે ઘણું જ સારૂં માન આપ્યું અને ત્રણ હજાર ઘોડાનો સેનાપતી બનાવ્યો, આ વખતે મોગલરાજ્યના સેનાપતી સાથે ભીમસિંહને કલેશ થવાથી બાદશાહે ભીમસિંહને કાબુલ મોકલ્યો, તેથી તે કાબુલ રસ્તામાં રમતાં રમતાં અને ગમત કરતાં કરતાં જતા હતા વળી ઝાડ ઉપર ચડતાં વળી દોડતા પણ હતા, તેવી ગમત કરતાં તેઓ રસ્તો કાપી રહ્યા હતા પણ અચાનક તેઓને કંઈક ચોટ-જબર લાગવાથી તેઓનું મૃત્યુ થયું હતું. હવે આપણે રાણાશ્રી જયસિંહ તરફ વળીશું.

રાણા જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી થોડા જ સમય બાદ ઔરંગઝેબ સાથે સંધિ કરી હતી, શાહનો પુત્ર અજીમ અને મોગલ સરદાર દીલેરખાં સંધિપત્ર લઇ રાણાજી પાસે આવ્યા જેથી રાણાજીએ ઘણા જ ઉત્તમ પ્રકારે આદર સત્કાર કર્યો અને તેઓ મેવાડની સપાટભૂમિ પર સામસામા મળવા દસ સહસ્ર ઘોડેસ્વાર અને ચાલીસ હજાર પાયદળ સૈન્ય સાથે મેવાડના વિસ્તારમાં ઉભા રહી અજીમ તથા દીલેરખાંની વાટ જોવા લાગ્યા. :આ મહાન દ્રષ્ય જોવાને માટે અસંખ્ય મેવાડીઓ તે સ્થળે આવ્યા હતા.

જયારે શાહજાદો અજીમ તથા સરદાર દીલેરખાં પોતાના માણસો સાથે આવી પહોંચ્યા ત્યારે રાજપૂતોએ જયએકલીંગજીની પ્રચંડ ઘોષણા સાથે જય બોલાવી આકાશ ગજાવી મૂકયું હતું. :અને આવેલા મહેમાનોને મહારાણાએ ઘણા જ સન્માન સહીત સ્વાગત કર્યું હતું.

મહારાણાની પ્રચંડ સેના જોઇ અજીમ મનમાં શંકાશીલ થયો પણ દીલેરખાં રાજપુતોની ન્યાય અને નીતિ સારી પેઠે જાણતો હોવાથી તેને રાજપૂતોના વચન પર સંપૂર્ણ ભરૂસો હતો. અને પોતે જે વૈર રાખ્યું હતું તે છતાં પણ રાણા રાજસિંહે પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો, તો શું એ જયસિંહ પોતાને ત્યાં આવેલા મહેમાન સાથે વિશ્વાસઘાત કરશે ? અજીમને રાજપૂતો પર વિશ્વાસ નહોતો પણ દીલેરખાંને તો રાજપૂતો પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

જ્યારે મહારાણા જયસિંહે સ્વાગત કર્યું ત્યારે તે બધાને આનંદ થયો અને સંધિનું કાર્ય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું અકબરના વિદ્રોહી ચરણમાં જે સહાય કરી હતી તેના દંડ તરીકે પાદશાહને ત્રણ પ્રગણા આપી દેવા પડયા. પાદશાહની આજ્ઞાનું શાહ અજીમે જયસિંહને જણાવ્યું કે તમો આજથી અમારો લાલ ઝુંડો અને છત્ર વાપરી શકશો નહીં. પરંતુ આ દંડ નામનો જ હતો. કેવળ પાદશાહનું માન રાખવા માટે જ રાણાજીએ આ વાતને માન આપ્યું હતું પણ મહારાણાને તો આ શરત મંજૂર રાખવાથી લાભ જ થયો હતો.

વિદાય થતી વખતે દીલેરખાંએ કહ્યું કે ' તમારા સરદારો સ્વભાવના ઘણા જ કઠોર છે અને મારા પુત્રને આપના હીતની ખાતર જ આપના તાબામાં સોંપવામાં આવ્યો છે. તેના જીવનના બદલામાં બનશે ત્યાં સુધી પૂર્ણ સ્વાધીનતા રક્ષવામાં હું જરાપણ ત્રુટી કરીશ નહીં, આપ નિશ્ચીંત રહો આપના સ્વર્ગસ્થ પિતા સાથે મારી મીત્રાચારી હતી.

આ પ્રમાણે રાજપૂતોના મીત્ર દીલેરખાંનો ઉદ્યોગ સફળ થયો નહીં. પરંતુ મહારાણાએ પોતે પોતાના ખડગ પર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. રાણાશ્રીને પાંચ વર્ષ સુધી તો તેમને કાંમીરી મોગલોના ભીષણ આક્રમણથી પોતાની રક્ષા

કરવા માટે તો તેઓએ પહાડો અને જંગલનો આશરો લીધો હતો. અને મોગલોની સાથે ઘણું જ બહાદુરીથી યુદ્ધ કરી પોતે પોતાના બાહુબળથી કીર્તિ મેળવી હતી. મેવાડભૂમિ રત્ન ગર્ભાભૂમિ છે. પૂણ્યશલિલા અને ગીરીતરંગીની વચ્ચે મહારાણાશ્રીએ 'જયસમુદ્ર' નામનું એક વિશાળ સરોવર બનાવ્યુ. ભારત વર્ષમાં આવાસરોવરનો નમુનો બીજો કયાંઈ નથી. એવી વિશાળ અને મનોહર બાંધણી કરવામાં આવી છે. ત્યાં પ્રથમ 'ઢેબર' નામનું નાનું તળાવ હતું, આ તળાવને મોટું બનાવી ચારે બાજુ બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. અને તેનો ઘેરાવો લગભગ પંદર કોષ જેટલો મોટો છે. આ તળાવથી ધાન્યના ક્ષેત્રોને ઘણો જ ફાયદો થયો, ખેડુતોની આબાદી થઈ છે વળી તેના કિનારા ઉપર પોતાની પ્રીય રાણી કમળાદેવી માટે મહેલ બંધાવ્યો છે તે હાલમાં મોજુદ છે.

આખરે ગૃહકલેશને લઇને મહારાણાનું ટુંક જીવન ઘણી જ દુઃખી અવસ્થામાં પસાર થયું. આ ઝઘડાનું મુખ્ય કારણ શ્રી પરાયણુતાનું હતું જેને "સોખ્યનું સાલ" કહીએ છીએ તે હતું. આગળના રાજાઓ પોતાની વિષય–વાસના પુરી કરવા સારૂં એકથી વધારે રાણી પરણુતા હતા અને તેનો જેમ જેમ વસ્તાર વધતો જતો તેમ તેમ કલેશના બીજ રોપાતાં જતાં અને તે મૂળ વિશેષ મજબૂત થતા હતાં. માટે ડાહ્યા પુરૂષે એક ઉપર બીજી સ્રી કદાપી પણ પરણવી જોઇએ નહીં. જયસિંહની જેટલી રાણીઓ હતી તેટલી બધી રાણીઓમાં અમરસિંહની માતા મોટી હતી. તે રાણી હાડા કુળમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. હાડા-કુળે ગીહલોત્ કુળ ઉપર ઘણા જ ઉપકારો કર્યા હતા. હાડીરાણી સૌથી મોટી હતી. જેથી રાણાશ્રીને તેના ઉપર જ પ્રેમ રાખવો જોઈતો હતો. પણ વિષયને વશ થઇ પોતાની રાણીનો ત્યાગ કરી કમલાદેવીના પ્રેમમાં લોલુપ્ત બન્યા, અને ઝઘડાનું મૂળ વધાર્યું. તેથી આગળ પાછળના શત્રુઓ પ્રબળ થવા લાગ્યા, જેથી અંદર અંદરના કલેશથી મેવાડનું રાજ્ય ઘણી જ હીણ દશામાં આવી પડયું.

અમરસિંહની માતા પ્રત્યેનો વૈરભાવ કમલાદેવીને વધતો ગયો અને તે એટલો બધો વધ્યો કે તેઓને એક એકને સાથે રહેવું મુશ્કેલ થઇ પડયું. જે જયસિંહ રાણાએ બાદશાહ ઔરંગઝેબ સાથે યુદ્ધમાં બહાદુરી અને વીરતા બતાવી હતી તેજ રાણો જયસિંહ આજે ગૃહ–કલેશથી કંટાળી પોતે કમલાદેવીની સાથે જયસમુદ્રના કિનારે બંધાવેલા મહેલમાં રહેવા માંડયો. અને રાજ્યનો તમામ વહીવટ કુમાર અમરસિંહ તથા મંત્રી દયાળશાહને સોંપ્યો. તેથી તો રાણા જયસિંહ પોતે ઘણાજ પ્રમાદી અને આળસુ બની ગયા. આવી સ્થિતિમાં પણ પોતે શાન્તિ પામી શકયા નહીં. તેઓના પુત્રો ઘણાજ તોફાન કરવા માંડયા. તેથી પોતે પોતાનું સ્થાન છોડી પોતે પાટનગરમાં આવ્યા. આ વખતે કુંવર અમરસિંહે પોતાની જુવાનીના જોશે એક મંદોન્મત્ત હાથી નગરમાં છોડી મૂકયો. અને કોઇ

કારણસર મંત્રી દયાળશાહનું ભારે અપમાન કર્યું. આ વાત રાણાશ્રીના કાન પર આવી ત્યારે પોતાના પુત્રનું આવું વર્તન જોઈ પોતે શંકાશીલ બન્યા. :અને અમરસિંહને ઉચીત્ત શિક્ષા આપવા સારૂ પોતે એકાંત વાસ છોડી માર્ગમાં ચિત્તોડપુરીના દર્શન કરી ઉદયપુરમાં આવ્યા. પરંતુ બુધ્ધિ વગરના અમરસિંહે પોતાના પિતાના આગમનની વાટ જોઇં નહી અને પોતાના પિતાની સાથે વૈરનો બદલો વાળવા માતાની શીખવણીથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અને તરત પોતે પોતાના મામા બુન્દીમાં હાડારાણા પાસે ગયો અને દશહજાર સૈનીકો પોતાની સાથે લાવ્યો આ વખતે મેવાડના બીજા સરદારોએ પણ અમરસિંહને સહાય કરી હતી અને આળસુ રાજાનો ત્યાગ કરી અમરસિંહના પક્ષમાં ભળ્યા હતા.

આ વખતે રાણા મહાસંકટમાં આવ્યા હતા અને યુદ્ધમાંથી બચવાનો કોઇ રસ્તો નહોતો. આખરે કોઇ પણ રસ્તો ન સૂઝયો ત્યારે પોતે અરવલ્લી પહાડને ઓળંગી પોતાના રાજ્યમાંથી મારવાડમાં નાશી ગયા અને ત્યાંના મુખ્ય માંડલીક રાજાને સમજાવવા પુત્રને મોકલ્યો. પરંતુ રાજ્યના અનેક સરદારોની સહાયથી અમરસિંહને અભિમાન આવી ગયું હતું. તેથી આવેલા માંડલીક રાજાની એક પણ વાત તેણે સાંભળી નહીં અને ખજાનો હસ્તગત કરવા માટે પોતાનું સૈન્ય કોમલનેર તરફ કુંચ કરી દ્રેપા સરદારના હાથમાં કોમલનેરના શાસનનો ભાર હતો. આ સરદાર મહા વિદ્વાન અને ચતુર તેમજ મહા શુંરવીર હતો. તેથી તે સરદારે બહાદુરીપૂર્વક કુમાર અમરનો બધો મનોરથ ધૂળ ભેગો કર્યો. અને અમરને હરાવ્યો. ત્યારે અમર પોતાના પિતા સાથે સંધી કરવા તૈયાર થયો. આખરે એકલીંગજીના પવિત્ર મંદિરમાં બન્ને પિતા-પુત્રે સંધી પત્રો પર સહીઓ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે રાણા જીવે ત્યાં સુધી અમરકુમારે જયસમુદ્રના મહેલમાં રહેવું અને રાણાએ પાટનગરમાં આવવું.

મહારાણા જયસિંહે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પોતાની ઉંમરમાં પોતે ઉચ્ચ ગુણો બતાવ્યા હતા. અને યુદ્ધમાં બહાદુરી બતાવી હતી જો તેવાજ ગુણો કાયમ રહ્યા હોત તો આજે પોતે મોગલોના પંઝામાંથી પોતાના દેશને સ્વાધીનતાનો ઉદ્ધાર કરી શકત. પરંતુ સ્ત્રીઓના કલેશ અને કુસંપે મેવાડની ખાનાખરાબી કરી નાંખી હતી, રાણા જયસિંહે જેવા ગુણો પહેલાં બતાવી પોતાની કીર્ત્તિ મેળવી હતી. તે કીર્ત્તિ પોતે પાછળથી ભૂંસી નાંખી છેક કર્મહીણ થઇ ગયો હતો. જો પોતે જયસમુદ્ર ન બંધાવ્યું હોત તો આજે ઈતિહાસના પાના ઉપર તેનું નામ-નિશાન પણ ન હોત.

મહારાણા જયસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમનો મોટો કુમાર અમરસિંહ (બીજો) સંવત ૧૭૫૬માં રાજ્યસિંહાસન પર બેઠો.

વાંચક વર્ગ ! રાણા જયસિંહની હકીકત ઉપવથી વિચારી જોશે કે ગૃહ કલેશનું પરિણામ કેટલું ભયંકર અને ખરાબ આવે છે. જ્યાં કુસંપ છે ત્યાં કોઈ દિવસ આત્માને શાન્તિ મળતી નથી, સુખ નથી, અને વિકાસ નથી. માટે સમજુવર્ગે વિચાર કરી પોતે કલેશથી દૂર રહેશે. જે મેવાડ ઉન્નતીના શિખર હતું. જે મેવાડથી ભલભલા શાહ જેવા દુશ્મનો પણ કંપતા હતા તે મેવાડ ફક્ત માંહોમાંહે કલેશના પરિણામે આજ હતાશ અને નિસ્તે જ થઈ ગયું હતું. કલેશનું પરિણામ આખરે ભયંકર જ આવે છે.

મહારાણા જયસિંહ પોતે નાનપણુમાં પોતાનું શૌર્ય અને જે સાનપણુ બતાવ્યું હતું. તેનો વાંચક વર્ગને યાદ હશે પણ ભલભલા મહાન મહાત્માઓ પણ વિષય આદી વૈભવની લાલચમાં પડી એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવા તત્પર થાય છે તેનું પરીણામ આખરે પોતાને જ ભોગવવું પડે છે.

આ વખતે મંત્રી દયાળશાહ પોતાનું કર્તવ્ય શુભ નિષ્ઠાથી બજાવી રહ્યો હતો, રાજ્યની લગામ પોતે જ સાચવતો હતો છતાં તે ઈમાનદાર વ્યક્તિને પણ આખરે ભોગવવું પડયું હતું. પણ છેવટે તો સત્ય અને નિતીનોજ વિજય છે.

હાડીરાણીએ પણ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જે આખા મેવાડનું ભાવી બગાડી નાંખ્યુ અને પોતાની ધારેલી ધારણા પાર ન પાડી શકી. તેથી તેણે પોતાનું જીવનને ઘણાજ કષ્ટમાં ગુજારવું પડયું.

કમળાદેવી પણ વિચાર ન કરતાં પોતાની નીચ લાલસા અને વૈભવ ભોગવવા ખાતર રાજાને પોતાના પ્રેમ પાસમાં જકડી રાખી સારાય મેવાડનું ભાવી જેણે પાયમાલ કર્યું જ્યાં સારઅસારનો વિચાર કર્યા વગર જેટલું કાર્ય કરવામાં આવે છે તેટલુ પરિણામ ભયંકર આવે છે. મોટાઓની સાધારણ ભૂલનું પરીણામ કેટલું નુકશાન કરે છે અને તે બધાને કેવું ભોગવવું પડે છે તે વાંચક વર્ગ સમજી લે.

મહારાણા જયસિંહ સ્વર્ગવાસ થયા અને આ ફાની દુનીઆમાંથી પોતાનો જીવન-દીપક અસ્ત થયો. જોયું આ ગૃહકલેશનું પરીણામ.

છપ્પો.

જ્યાં છે ગૃહનો કલેશ, કદિ નહીં શાન્તિ ત્યાં છે,
જ્યાં છે કલેશની આગ, નહીં ત્યાં સુખ જરી છે,
કુસંપ કેરા કીચ મહીં, સૌ કોઈ ખુંચાયા,
કુસંપમાં તો નાશ થયા, મોટા મહા રાયા,
માટે જગતના માનવી, ગૃહ-કલેશમાં પડશો નહીં,
કહે ભોગી સુખી જીંદગી, કુસુંપમાં ખોશો નહીં. ૨૪૯

છપ્પો.

એક પરણુતા નાર, પછી જ્યાં બીજી આવે,
બીજી કેરા પ્રેમ મહીં, મસ્ત બની જાવે,
સાર અસારનું ભાન, નહીં ત્યાં પોતે લાવે,
ડુબે પોતે આપ, બીજાને પણુ ડુબાવે,
માટે વિશ્વના જન સૌ, એક પત્નીવૃત પાળજો,
કહે ભોગી બીજી નારના, મોહને વિસારજો. ૨૫૦

છપ્પો.

સુખી હતો મેવાડ, લક્ષ્મીની છોળો ઢળતી,
હતા પરાક્રમી વીર, ભૂમિ શુરવીરથી શોભતી,
મેવાડ કેરા નામ થકી, દુશ્મનો થરથરતાં,
શાહ જેવા પણુ નામ સુણીને વિસ્મય બનતાં,
પણુ કુસંપ કેરી આગમાં, એ બધું બદલાઇ ગયું,
કહે ભોગી મેવાડ કેરૂ, ભાવી પણુ પલટાઈ ગયું. ૨૫૧

છપ્પો.

આવ્યો ગોઝારો કાળ, દયા નહી દીલમાં ધરતો,
હોય મોટો ભૂપાળ, છતાં નહી સ્હેજે ડરતો,
આવે કયાંથી કાળ, ખબર નહી કોને પડતી.
તુટી જેની નાડ, નહીં તેની બુટ્ટી જડતી,
કાળ કેરા ચક્રમાં, કંઇક પીશાઇ ગયાં,
કહે ભોગી શુરવીર પણુ. એ કાળમાં જકડાઇ ગયાં. ૨૫૨

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મહારાણા શ્રી અમરસિંહ.

રાણાશ્રી જયસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી કુમાર અમરસિંહ સંવત ૧૭૫૬ ઈ. સ. ૧૭૦૦ માં રાજ્યસિંહાસન પર આવ્યો. અમરસિંહના નામનાં મહત્તા ઘણી હતી પણ પોતે પોતાના પિતાની સાથે વૈરભાવથી મેવાડની દુર્દશા કરી હતી. જો અમરે પોતાના પિતાની સાથે કલેશ ન કર્યો હોત અને રાજ્યનું બળ ન ભાંગ્યું હોત તો આ વખતે મેવાડની મહાભયંકર અવદશા ન હોત. પણ જ્યાં ગૃહ-કલેશના પરીણામે આજે આખા મેવાડની પરીસ્થિતી બદલાઈ ગઇ હતી. રાણા અમરસિંહ મેવાડની દુર્દશાનો ઉદ્ધાર ન કરી શકયા.

× મહારાણા અમર રાજ્યસિંહાસન પર બેઠા પછી થોડાજ દિવસમાંજ દિલ્હીના સમ્રાટના ઉત્તરાધિકારી શાહ આલમની સાથે સંધી કરી લીધી. આ સંધી કરવામાં તેની વિલક્ષીણતા હતી, તેનું કારણ એ હતું કે આ વખતે રાણા અમરસિંહ સિંહાસન પર બેઠા પછી મોગલોના રાજ્યમાં ઘણો જ ભયંકર ગૃહ-કલેશનો સમારંભ થયો હતો.

મોગલોના રાજ્યની આવી દુર્દશા જોઇ રાણા અમરસિંહે ભાવી સમ્રાટની સાથે સંધી કરી લીધી હતી. આ સંધી ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવી હતી. જે સમયે શાહ આલમ સીંધુ નદીની પેલી પાર ગયો તે વખતે મેવાડની સેના તેને સહાય કરવાને સાથે ગઇ હતી. આ વખતે શક્તાવત્ સરદાર મેવાડની સેનાના સેનાધિપતિ હતા, તેઓએ ત્યાં પ્રચંડ શૂરાતન બતાવ્યું હતું, એમ કહેવાય

× રાણા અને શાહ આલમની વચ્ચમાં જે સંધી થઈ હતી તે સંધીપત્ર ઉપર શાહ આલમના હસ્તાક્ષર છે. તેમાં લખ્યું છે કે પ્રજાના હીતના જે ૭ પ્રસ્તાવના શ્રીમાને સાદર કર્યા છે. અને મેં સ્વીકાર્યા છે અને તે ઈશ્વર કૃપાથી લાભદાયક ફળ ઉત્પન્ન કરશે તે ૭ પ્રસ્તાવના નીચે મુજબ છે.

(૧) ચિત્તોડનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો. (૨) ગૌહત્યા બંધ કરવી. (૩) શાહજહાંના વખતમાં જે જે પ્રદેશો મેવાડના અંતર્ગત હતા તે સર્વ પાછા સોંપવા. (૪) સ્વર્ગસ્થ પાદશાહ અકબરના શાસન કાળની પેઠે હિન્દુઓને પોતાના સ્વતંત્રતા પૂર્વક પોતાના ઇષ્ટદેવની પૂજા તથા ધર્માચારણ કરવા દેવું. (૫) આપ જે રાજ્ય કર્મચારીને પદભ્રષ્ટ કરશો તેને મહારાણા કિચીંતપણ આદર આપશે નહીં. (૨) હવે દક્ષિણના યુદ્ધમાં મહારાણાની સેનાની સહાય મળશે નહીં. ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮ માં રાજપૂતો અને બ્રીટીશ સરકારની સાથે જે સંધી થઇ હતી તેમાં જે પ્રસ્તાવના હતી તેમાં ગૌહત્યાનું નિવારણ કરવાનો પ્રસ્તાવ પણ હતો.

છે કે આ ઉત્તમ પ્રસંગે દૂરના દેશમાં શાહ આલમ સાથે સંધી કરી લેવામાં આવી હતી.

જે દ્વારા મોગલ રાજ્યકુળનો નાશ થઈ ગયો અને જે દ્વારા શ્વેત દ્વીપ-વાસી બ્રિટીશસિંહની પ્રભુતાનો માર્ગ આ દૂરના દેશમાં સાફ થઈ ગયો. આ ઘટના વિષે વિવેચન કરવું તે અત્યારે આવશકય છે, આ વિવેચનથી એક અમૂલ્ય રાજ્યનૈતીક તત્વ આપોઆપ વિદીત થઇ જશે, આ તત્ત્વના મહિમાથી મોહિત થઈને ભારત બન્ધુ મહાત્મા ટૉડે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે આ તત્ત્વે અમારી સમક્ષ સંકેતની પેઠે આવીને અમને સાવચેત કરી દીધા છે. નિતીબળની સહાય વીના કેવળ ખડગ્નના બળથી ભારતવર્ષનું શાસન કરવાથી વિપત્તીમાં પડવું પડશે.

હિન્દુઓનો વૈરી ઔરંગઝેબની શાસન પ્રણાલીકા લક્ષમાં લેવાથી મહાત્મા ટૉડના પૂર્વોક્ત કથનની સત્યતા ઉત્તમ પ્રકારે સમજાશે. બળ, ગર્વિત, દુરાચારી ઔરંગઝેબ પોતાના અસીમ બળ પર વિશ્વાસ રાખી ધર્માત્મા રાજપૂતોની ઘૃણા કરતો હતો. આથી તેને પોતાના તથા પોતાના વિસ્તૃત રાજ્યના મૂળમાં જાતે જ કુહાડીનો પ્રહાર કર્યો, બળથી અંધ બની જવાથી તે પોતાની ખરી અવ-સ્થાનો પરિચિત નહતો, પરંતુ આતો સ્પષ્ટ જણાય છે કે રાજ્યનીતી અકબરે જે મહા પ્રચંડ રાજ્યના મૂળ ઉંડા જમાવ્યા હતા તે રાજ્ય કેવળ ઔરંગઝે-બના દુરાચરણથી કપાએલા મૂળવાળાં વૃક્ષની પેઠે કંપાયમાન થતું હતું ઔરંગ-ઝેબે એક પળ પણ પોતાના રાજ્ય કે પ્રજાના હીતનો વિચાર કર્યો હોત તો મોગલ સામ્રાજ્યનો નાસ આટલો શીઘ્ર થાત નહી, વિચાર કરવાથી આ વાત ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ બેસે છે કે એક માણુસ રાજ્ય ચલાવવામાં ગમે તેટલો ચતુર હોય, રણનીતીમાં ગમે તેટલો કુશળ હોય, તેમ ગમે તેટલી સેનાની સહાય હોય અને ગમે તેટલો પરાક્રમી હોય, પણ જ્યાં સુધી એ પ્રજાનો પ્રેમ સંપા-દીત કરતો નથી જ્યાં સુધી તે પ્રજાને સંતુષ્ટ કરતો નથી ત્યાં સુધી પોતે કદી પણ પોતાના રાજ્યને દૃઢ અને ચિરસ્થાયી બનાવી શકતો નથી.

મહાત્મા ટૉડના સમયમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય હિન્દમાં જેટલો ફેલાવો પામ્યું હતું તેના કરતાં ઔરંગઝેબના સમયમાં મોગલ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અધિક હતો. અને તેની પાસે રક્ષાની સામગ્રી ઘણી મોટી અને સુદૃઢ હતી, વળી રાજ-પૂતોની સાથે શોણિત સબંધ પણ ચાલુ થઈ ચુકયો હતો. રાજપુત લોકો પર અત્યંત ચાહના કરવામાં આવતી હતી તે છતાં તેઓ તેમના રાજ્યનું હીત સાધવા માટે અર્થ અને પોતાના પ્રાણ સુદ્ધાં બલિદાન આપવામાં ત્રુટી કરતા નહતા.

તેઓ સિન્ધુ નદીના પેલે પાર જઈ કાબુલમાં પણ તેને માટે લડતા હતા અને તે પ્રદેશમાં વિજય પ્રાપ્ત કરતા હતા. ભારતવાસીઓ ચિરકાળ રાજભક્ત

રહેતા આવ્યા છે. આથી તેઓ રાજાના અત્યાચાર સહન કરીને પણ તેમને માટે પ્રાણાર્પણ કરતા હતા. ભારતવાસીઓની રાજ્યભક્તિ અકબર સારી પેઠે સમજી ગયો હતો, જહાંગીર અને શાહજહાં અકબરની જ નીતી પ્રમાણે ચાલતા હતા, પરંતુ દુરાચારી ઔરંગઝેબ હિન્દુઓની રાજભક્તિનો મહિમા સમજ્યો નહીં તે હિન્દુઓની રાજભક્તિ અને ઉદારતાનો અવળો અર્થ કરતો હતો કે હિન્દુઓ મારા પ્રચંડ બળથી ભયભીત થઈને મારા શરણે આવે છે. તેને હિન્દુઓની રાજભક્તિનો આવો શોચનીય બદલો આપ્યો યદિ ઔરંગઝેબની ઇચ્છા હોત તો તે સુગમતાથી પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ટ નિતી ગ્રહણ કરી હિન્દુઓનો ઉચ્ચ રાજભક્તિ અને ઉદારતાનો કીચિંત બદલો આપી શકત પરંતુ તેને તેમ ન કરતાં પરમવિશ્વાસુ અને પરમ રાજભક્તો રાજપૂતોની સાથે પણ સમાન આચરણ કર્યું. અને અયોગ્ય જજીઆવેરો સ્થાપિત કરી તેમની રાજભક્તિનો અનાદર કર્યો. આ અનીતિ ભરેલો જજીઆવેરાની સ્થાપના થવાથી જ મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો હતો, યદિ ઔરંગઝેબ પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ટ નીતિ અનુસાર ચાલી આ ધૃણિત મુંડકર (જજીઆવેરો) સ્થાપિત ન કરત અને હિન્દુઓ પર કઠોર અત્યાચાર ન કરત તો મોગલ સામ્રાજ્યનું અધઃપતન આટલું શીઘ્ર થાત નહીં, દુરાચારી ઔરંગઝેબનો સર્વ હિન્દુઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવાની અભિલાષા હતી. પરંતુ રાજપૂત કેશરી રાજસિંહના પ્રચંડ પરાક્રમ આગળ તેની આ દુષ્ટ ભાવના પૂર્ણ થઇ નહીં. પરંતુ તેના અવસાન પછી તેને હિન્દુઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવા માંડયા. અને જજીયાવેરામાંથી કોઇ પણ હિન્દુ મુકત થઇ શકયો નહીં.

ઔરંગઝેબ હિન્દુઓનો કટ્ટો દુશ્મન હતો તેના જીવનની પ્રત્યેક ઘટના આ કથનની સત્યથી સિદ્ધ કરે છે. જે હિન્દુ પોતાનો ધર્મ છોડી મુસલમાન થતો તેને દુરાચારી ઔરંગઝેબ માન સહીત આસન આપતો, આમાંનું એક ધર્મભષ્ટ માણુસનું વૃત્તાંત અહીંઆ લખીશું. આ વૃત્તાંત વાંચવાથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થશે, આવા ધર્મભ્રષ્ટ માણુસોને આશરો આપી ઔરંગઝેબે પોતાના જ પગમાં કુહાડી મારી હતી, આ અવિચારી કૃત્યથી જે વિસ્મય કુળની ઉત્પતિ થઈ તે કુળના વંશોને ચિરંકાળ પર્યન્ત ભોગવવું પડયું. આથી મોગલ સામ્રાજ્યનો ધ્વંશનો માર્ગ સાફ થઇ ગયો હતો.

સીસોદીયા કુળની હલકી શાખામાં રાવગોપાલ નામનો રજપૂત એક થઇ ગયો હતો તે ચંબલ નદીના તટ પર આવેલા રામપુર રાજ્યનો રાજા હતો. ને મહારાણાનો માંડલીક હતો. એક વખતે રાવગોપાળ પોતાની પ્રચંડ સેનાને લઇને દક્ષિણમાં યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે પોતાના રાજ્યનો કારોબાર પોતાના

પુત્રને સોંપ્યો હતો તેનો કુલકલંક પુત્ર રાજ્યની આવક પોતાના પિતાને નહીં મોકલતા પોતે જ સ્વાહા કરી જતો હતો. ત્યારે રાવગોપાળે પોતાનો ન્યાય અપાવવા માટે પાદશાહને પ્રાર્થના કરી ત્યારે મૂર્ખ રાજકુમાર પોતાના પિતાના તથા બાદશાહના ક્રોધાગ્નીમાંથી બચવા ઉપાય શોધવા લાગ્યો. ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી તેને એક ઉપાય જડયો. આ ઉપાય દ્વારા તેની સંકટમાંથી મુક્તિ થઈ.

આ ઉપાય એ હતો કે તેણે હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કરી ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો આ ઉપરથી ઔરંગઝેબ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો એટલું જ નહીં બલકે તેને રામપુરનું રાજ્ય સમર્પણ કરી દીધું. પોતાના દુષ્ટ પુત્રોના આવા કૃત્યથી પોતાના પિતાને અત્યંત તીરસ્કાર આવ્યો અને તેનો બદલો લેવા માટે પોતાની સેના લઇ રામપુર આક્રમણ કર્યું. પરંતુ તેની ધારણા સફળ થઇ નહીં અને પરાજય થયો તેથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે રાણા અમરસિંહનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો. દુષ્ટ, દુરાચારી ઔરંગઝેબ આ વાત જાણી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો રાણાએ રાવગોપાળને આશરો આપ્યો તેથી બાદશાહ તેને વિદ્રોહી ગણવા લાગ્યો, અને તેની હીલચાલ તપાસવા માટે પોતાના પુત્ર અજીમને માળવામાં રહેવાની ભલામણ કરી. બાદશાહનો પરમ ભક્ત એવો એક રજપૂત પોતાના જીવનચરિત્રમાં ઔરંગઝેબના દુરાચારની સ્પષ્ટ હકીકત પોતાના ગ્રન્થમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે "શાહ પોતાના વિશ્વાસુ અને સહાયક રાજપૂતો ઉપર કીચિંત પણ અનુગ્રહ કરતો ન હતો, તેથી તેની સેવા કરવા માટે રાજપૂતો-નો આગ્રહ મંદ પડી ગયો હતો" પાદશાહને તેની દુષ્ટતાનો બદલો આપવા માટે જ અમરસિંહ રાણાએ તેના વિરૂદ્ધ ખડગ ધારણ કર્યું હતું. રાણાને સહાય કરવાને માટે માલવરાજ પણ યુદ્ધમાં આવ્યા હતા. આ વખતે અજીમ દક્ષિણ તટ પર હતો તે પ્રદેશમાં મહારાષ્ટ્રી, નીમસીંધીઆ નામના એક રણ વિશારદ મહારાષ્ટ્રીને પોતાનો સેનાધિપતિ બનાવી ભયંકર વિગ્રહ કરી રહ્યા હતા; આ ભયંકર અગ્નિ શાન્ત કરવા માટે પાદશાહ ઔરંગઝેબે અજીમની સાથે રાણા જયસિંહને મોકલ્યા, પરંતુ તેને સફળતા મળી નહીં.

બાદશાહના કઠોર અત્યાચારથી ભારત વર્ષમાં વિગ્રહ–અગ્નિ પ્રજ્વલીત થયો હતો. પાદશાહ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂકયા હતા તેથી સર્વ લોકો મોગલોની ગુલામી છિન્નભિન્ન કરવા એક પગે તૈયાર થઇ ગયા હતા. આ પ્રમાણે બાદશાહ કયાં કયાં સંભાળે કયા કયા જણની રક્ષા કરે અને કોનું ધ્યાન રાખે.

એક તરફ મહારાષ્ટ્રી વીરકેશરી શિવાજીના મંત્રથી દિક્ષીત થઇ સ્વાધિનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે બાળસૂર્યની પેઠે ધીમે ધીમે પ્રચંડ મૂર્ત્તિ ધારણ કરી રહ્યા હતા. બીજી બાજુ રાજપૂત લોકો મોગલોથી અલગ થતા જતા હતા આથી

બાદશાહ અતિ ભયભીત અને વ્યાકુળ થયો. પરંતુ આ સંકટમાંથી એનો ઉદ્ધાર થયો નહીં તેથી તેની વૃદ્ધાવસ્થા જોઇ તેના પુત્રો મોગલ રાજ્ય પોતપોતાના અધિકારમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને તે માટે ભયંકર સંકટો સહન કરવાને પણ તૈયાર થયા. આ દારૂણ સંકટોથી પીડીત થઇ પચાસ વર્ષ સુધી ભયંકર રાજ્યનિતિ ચલાવી.

પાદશાહ ઔરંગઝેબે વસાવેલા ઔરંગાબાદ નગરમાં ઈ. સ, ૧૭૦૭ મ (જીકાદની તારીખ ૯મી) આ લોકનો ત્યાગ કરી યમદ્વારે પહોંચી ગયો જે દિવસે તેનું મરણ થયું તે દિવસે પુત્ર–પૌત્રાદિમાં મહા કોલાહલ મચી રહ્યો પિતાના મરણનો શોક કરવો તો દૂર રહ્યો પરંતુ તે સર્વે તખ્ત પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પાટનગર તરફ દોડયા, પ્રથમ ઔરંગઝેબના પુત્ર અજીમે શહેનશાહી પોતાના અધિકારમાં લીધી પછી તે પોતાના જ્યેષ્ટ બન્ધુ સુલતાન મોઆઝીમને તેની સેના સાથે પોતાના પાટનગરમાં આવતો જોઇ તેનો મનોરથ નષ્ટ કરવાની ઇચ્છાથી ધાત અને કોટાના રાજપૂતોને લઈ તેની ગતિ રોકવા માટે આગ્રામાં ગયો. મેવાડ, મારવાડ અને રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા સર્વ રાજાઓ મોઆઝીમની પતાકા નીચે આવી એકત્રીત થયા. આ સર્વ રાજપૂતોને પોતાની સાથે લઇ સુલતાન મોઆઝીમ 'જાજૌ' નામના સ્થળે અજીમની સેના સાથે આવી સામો થયો.

આ યુદ્ધમાં અજીમનો સખ્ત પરાજય થયો અને તેમાં ધાત તથા કોટાના રાજા તથા પોતાના પુત્ર બેદરબખ્તની સાથે સમરભૂમીમાં માર્યા ગયા. તેથી મોઆઝિમ સંપૂર્ણપણે નિષ્કંટક થયો અને તે "શાહ આલમ બહાદુર શાહ" નામ ધારણ કરી પિતાના તખ્ત પર બિરાજમાન થયો.

મોઆઝિમમાં અનેક સદ્‌ગુણો હતા તેના સદ્‌ગુણો પર આકર્ષાઇ સઘળા રાજપુતો તેના પર પ્રસન્ન હતા, જો સુલતાન મોઆઝિમ હિન્દુ હિતૈષી શાહજહાં પછી મોગલ સિંહાસન પર બેઠો હોત તો વીરવર બાબરે સ્થાપન કરેલું રાજ્ય વૃક્ષ આટલી શીઘ્રતાથી નાશ ન થાત, જો આમ થાત તો આજ પર્યન્ત મોગલો તખ્તે તાઉસ પર બિરાજમાન થઇ એશિયાના પ્રબળ રાજ્યના સ્વામી તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાત પરંતુ તેના ભાગ્યમાં શીઘ્રતાથી નાશ થયાનું લખ્યું હશે. નહીં તો ઔરંગઝેબ જેવો ક્રુર પાદશાહ મોગલોના સિંહાસનને કલંકીત શા માટે કરત. લોકો ઔરંગઝેબને નર–રાક્ષસ ગણતા હતા. અને તેનો તથા તેના રાજ્યનો નાશ કરવા માટે ચારે તરફથી લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા, મોગલવંશમાં ઔરંગઝેબ અત્યંત દુષ્ટ પાદશાહ થયો. આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબની દુષ્ટ રાજ્ય‑નિતિથી આખા મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો.

રાજપૂત પ્રેમી બહાદુરશાહ કદાચ આ ઘાવ ભૂલાવી શકત પરંતુ તેની કારકીર્દી અતિ અલ્પ સમયમાં સમાપ્ત થઈ ગઇ તેથી તેને સફળતા મળી નહીં જો કે તે ગુણવાન હતો પણ રાજપૂતોએ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેના ઉપર રાખ્યો નહોતો. દીર્ઘકાળના પરિચયથી તેમના હૃદયમાં એવો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો હતો કે મોગલો અવિશ્વાસપાત્ર અને નિષ્ઠુર છે તેમને ભયંકર રીતે રાજસ્થાનનું રૂધીર ચુસી લીધું છે. અને બાદશાહનો જન્મ પણ મોગલ વંશમાં થયો હતો, તેથી તે પણ પોતાના જાતીબન્ધુ જેવો નીવડે તેમાં નવાઈ નથી આવા વિચારથી રાજપૂતો માંહે માંહે સંધી કરી પોતાના બચાવની રક્ષા કરવાનો ઉપાય યોજ્યો બહાદુરશાહે તેઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે અનેક ઉપાય કર્યા, અકબરના ઉદાર દ્રષ્ટાંતો આપી પોતાની સાથે સંબંધ રાખવાનો તેમને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો નીષ્ફળ ગયા (ઈ. સ. ૧૭૦૯-૧૦) રાજપૂતોના દીલમાં જે દૃઢ નિશ્ચય બંધાઇ ચૂકયો હતો તે કોઇ હીસાબે ટળ્યો નહીં. તેઓ પૂર્ણ રીતે સમજી ગયા હતા કે મોગલો ઉપર ગમે તેટલા ઉપકાર કરવામાં આવશે અને તેમને માટે પ્રાણ વિસર્જન કરવામાં આવશે તે છતાંએ તે લોકો તેનો નિષ્ઠુર જાતિસ્વભાવ છોડશે નહીં. તેથી તેઓએ બહાદુરશાહના આગ્રહ ઉપર કોઇ પણ જાતનું લક્ષ આપ્યું નહીં.

જ્યારે મોગલ પાદશાહનો દૂત તેમની પાસે ગયો ત્યારે તેમને કેવળ એકજ ઉત્તર આપ્યો કે દેવતાથી વિમુખ થવાને લીધે લોકોને મતીભ્રમ થયો છે. રાજપૂતોના આ પ્રતીઉત્તર સાંભળી બાદશાહ શીઘ્ર સમજી ગયો. રાજપૂતો તરફથી ભવિષ્યમાં સહાય મળવાનો સંભવ ઘણો જ ઓછો છે. થોડા વખતમાં પાદશાહને પોતાના બન્ધુ કામબક્ષની સાથે ભયંકર ઝઘડો થયો. કામબક્ષે પોતાને દક્ષિણનો પાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો બહાદુરશાહને આ વિદ્રોહ દાબી દીધા વિના શીખોનું દમન કરવાને માટે ઉત્તરમાં જવું પડયું. ગુરૂ નાનકે આ વિકાળ અને પરમ પરાક્રમીથી જાતિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. શીખ શબ્દની ઉત્પત્તિ શીષ્ય શબ્દ ઉપરથી થઇ છે.

એમ કહેવાય છે કે 'ઓકસસ' નદીના તટપર શાકદ્વીપના પ્રાચીન જિનકુળમાંથી આ જાતિનો ઉપદ્રવ થયો હતો, પછી તે ઇસ્વીસનની પાંચમી શતાબ્દીમાં ભારત વર્ષ ઉપર આક્રમણ કરી તેના પશ્ચિમ ભાગમાં આવી વસી ગુરૂનાનકના મહામંત્રથી દીક્ષિત થઇ તે કાળ પછી એક શતાબ્દીમાં શીખોએ પોતાની રક્ષા કરવા યોગ બળ ચાતુર્ય તથા પરાક્રમ પ્રાપ્ત કર્યું. અને પોતાને સ્વાધિન પ્રજા તરીકે જાહેર કર્યા, બહાદુરશાહના શાસનકાળમાં અખીલ મોગલ સામ્રાજ્યમાં કેવળ શીખજાતિ જ સ્વતંત્ર થઇ હતી, તેમનું દમન કરવાને માટે પાદશાહ પોતાની

સેનાસહિત પંજાબ તરફ ચાલ્યો તે યુદ્ધ કરવા જતો હતો તે વખતે અંબર અને મારવાડના રાજાઓ શીઘ્ર તેને જઈને મલ્યા હતા. પરંતુ તેઓ તેની સાથે કાંઈ બોલ્યા વીના તેમજ તેમની આજ્ઞા લીધા વીના ત્યાંથી પાછા ફર્યા તેમના મન આ વખતે શા કારણથી બદલાઇ ગયા તે કાંઇ સમજી શકાતું નથી, પરંતુ કેટલાક ઐતિહાસીક ગ્રન્થોથી એમ જણાય છે કે તેઓ પણ શીખોની તેજસ્વિતાનું અનુકરણ કરી સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરતા હતા.

મોગલ સામ્રાજ્યની આવી હીન અવસ્થામાં પરાક્રમી શીખોનું દ્રષ્ટાંત લઇ રાજપૂતોએ પણ મોગલોની આધીનતા રૂપી બેડીઓ તોડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો, પાદશાહે તેમને શાન્ત અને સંતુષ્ટ કરવાને માટે જ્યારે પોતાના જ્યેષ્ટ કુમારને તેમની પાસે મોકલ્યો ત્યારે તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉલંઘન કરી શકયા નહીં. પરંતુ તેમનો એક પણ પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નહીં. અંબર અને મારવાડના રાજાઓ પાદશાહની આજ્ઞા લીધા વીના જ શિબીરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા અને ઉદયપુરમાં રાણા અમરસીંહને મળી પરસ્પર સંધી કરી લીધી આ રીતે રાજસ્થાનમાં ત્રણ મહાબળ એકત્રિત થયા સ્વતંત્ર થએલા રાઠોડ અને કુશાવટ રાજપૂતો દીર્ઘકાળ પ્રશ્રાત રાજપૂત કુળ ચૂડામણિ પરમ સીસોદીઆની સાથે પરમ પ્રેમથી એકત્રીત થયા. હવે તેઓ એકઠા બેસી ભોજન કરવા લાગ્યા. અને વૈવાહીક સબંધમાં પણ સાથે જોડાયા, મહારાણા તરફથી એકત્ર બેસી ભોજન કરવાનું તથા વૈવાહીક સંબંધ બાંધવાનું સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી અંબરને મારવાડના રાજાઓએ અતી ઉલ્લાસથી સંધિ કરી સંધિપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરતી વખત ઉક્ત ઉભય રાજાઓએ પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવતાનું નામ લઇ પ્રતિજ્ઞા કરી કે "આજથી અમે કદી મોગલ પાદશાહની સાથે વૈવાહીક સંબંધમાં કીંવા રાજનૈતીક અથવા બીજો કોઇ પણ પ્રકારનો સબંધ રાખીશું નહી." વળી સીસોદીયા કુળની કુમારીઓ સાથેના વિવાહથી જે સંતાન ઉત્પન્ન થશે તેને સન્માન આપવામાં આવશે. પુત્ર થશે તો તે રાજસિંહાસન પર બેસશે. પુત્રી થશે તો તેને ઉચ્ચ રાજકુળમાં અર્પણ કરવામાં આવશે. તેને પ્રાણાન્તે પણ મોગલોના હાથમાં સમર્પણ કરી અમારા કુળને કલંકીત કરીશું નહીં.

સીસોદીઆના કુળ તરફથી ઉચ્ચ સન્માન મળતાં રાઠોડ અને કુશાવર રાજાઓ મોગલોની બેડીમાંથી મુકત થવા ઇચ્છાથી સંધીપત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યા, પરંતુ દીર્ઘકાળથી ચાલી આવેલી પ્રથાનું ખંડન થતાં જે વિષમ કુળની ઉત્પત્તિ થઇ તેથી રાજપૂતોનો નાશ થયો. અંબર અને મારવાડના રાજાઓએ પોતાના વર્તનમાં જે પરિવર્તન કરી નાંખ્યું તેથી રાજ્યમાં મહા ભયંકર ઝઘડો

ઉત્પન્ન થયો, અને તે સુગમતાથી દૂર થઇ શકયો નહી; આ ઝઘડો જે નિવૃત કરવા મધ્યસ્થ થયા તેના કઠોર સ્પર્શથી સમસ્ત રાજસ્થાન પાયમાલ થઇ ગયું, આ સ્પર્શ મોગલોની જંજીરથી પણુ કઠણુ સ્પર્શ હતો. આ સ્પર્શ મહારાષ્ટ્રીઓનો હતો. ઉક્ત ત્રણુ રાજાઓના બળે બાબરના મહા પ્રચંડ સીંહાસનને ભોંયભેગું કરી નાખ્યું પરંતુ આ સમયે તે શત્રુઓએ તેમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો તેમનાથી જ રાજપુતોનો નાશ થયો.

જે દિવસે હિન્દુવૈરી ઔરંગઝેબે રાજપૂત કુળકલંક રત્નસિંહને તેના પિતાના ક્રોધાગ્નીથી બચાવવાને માટે આશ્રય આપ્યો તે દિવસે હતાશ થઈને ગોપાળરાવે ઉદયપુરના મહારાણાનું શરણુ ગ્રહણુ કર્યું. રામપુર હસ્તગત કરવાને માટે મહારાણા અમરસિંહ તૈયાર થયા. પરંતુ સંસારીક અનેક કાર્યોના બોજાને લઇને તેઓ આજપર્યન્ત તે કાર્ય સિદ્ધ કરી શકયા નહોતા. હવે જયારે રાઠોડ અને કુશાવર રાજાઓએ તેની સાથે સંધી કરી ત્યારે તેમને તેમની સહાયથી પોતાના પૂર્વોક્તમંત્ર સિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ તેમનો એ સંકલ્પ સિદ્ધ થઈ શકયો નહીં. મુસલિખખાંએ તેમનો સર્વ ઉદ્યોગ નીષ્ફળ કરી નાંખ્યો. મુસલિખખાંના વિજયના સમાચાર બાદશાહના કાને પહોંચ્યા કે તરત જ તેને ઉચિત પારિતોષીક આપ્યું. મુસલિખખાંએ પાદશાહ પાસે દૂત મોકલ્યો હતો. તેને પાદશાહને વિજય સમાચાર કહેતાં એક બીજું વૃત્તાંત કહ્યું.

આ વૃત્તાંતનો ભાવ એ હતો કે રાણાએ પોતાનું રાજ્ય ઉજ્જડ કરી પર્વતમાલામાં રહેવા જવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી, આ સમાચાર સાંભળ્યા પછી થોડા દિવસે પાદશાહે એક બીજી વાત સાંભળી એ વાત એ :હતી કે રાણાના સુબળદાસ નામના કર્મચારીએ પુરૂષ મંડળના શાસનકર્તા ફિરોઝખાં ઉપર આક્રમણ કર્યું છે અને આ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાનું સામર્થ ફિરોઝખાંમાં નહીં હોવાથી તે અત્યંત દુઃખીત તથા પીડિત થઇ અજમેર નાશી ગયો છે. આ વાત સત્ય હતી. પરંતુ વીર જયમલનો વંશ જ સુબળદાસ આ પ્રસંગના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. ફિરોજખાં નાશી ગયો હતો. એ વાત સાંભળી પાદશાહ અત્યંત દુઃખી થયો. પેલી બે વાતો પણુ તેને સત્ય જણાવવા લાગી. વળી જે સાહસીક અને બળવાન દુર્ગાબક્ષ ઔરંગઝેબની સાથે વૈર કરનાર તેના પુત્ર અકબરને હજારો વિઘ્નો અને વિપત્તિની વચ્ચમાંથી લઇ જઈ નિશપદ સ્થાને પહોંચાડી આવ્યો હતો. તે આજ બાદશાહની સામે બાથ ભીડવાને પોતાના સર્વ રાજપુતોની સાથે રણભૂમિમાં આવ્યો હતો. રાણાએ આદર સહીત તેની પાસે રાખ્યો. અને એક દીવસના પાંચસો રૂપીઆનો પગાર નીયત કરી આપ્યો.

આ સર્વ રાજપૂતોના એકત્રિત થવાથી જે મહાબળ ઉત્પન્ન થયું તે બહાદુરશાહના સમયમાં કોઈ પણ બળ ઉપજાવી શકયું નહીં. શાહઆલમને ક્રૂર અને ખુની માણસોએ મોગલોની સામે બાથ ભીડવાનો આરંભ કર્યો બહાદુરશાહ સરળ સ્વભાવનો બાદશાહ હતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેના પિતાના અસંખ્ય પાપોનું ફળ વજ્ર સમાન બની તેના મસ્તક પર પડયું. પાપી પિતાના અપરાધોનું ફળ પુણ્યવાન પુત્રને ભોગવવું પડયું. શાહ આલમની સર્વ આશા નાશ થઇ ગઇ. હિન્દુકુળથી સિંહદ્વિપ પર્યન્તનો સમસ્ત દેશ ઔરંગઝેબના અત્યાચારથી ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યો હતો.

બહાદુરશાહે ધાર્યું હતું કે હું આ સર્વ ઉપદ્રવોને દૂર કરી મારા રાજ્યમાં સુખ અને શાન્તિ સ્થાપિત કરીશ. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ એની આશા ફળીભૂત થઇ નહીં. શાહ આલમ કાર્યચતૂર, દૂરદર્શી અને સહનશીલ પાદશાહ હતો. યદિ તેના જીવનમાં અકાળ મૃત્યુનો પ્રહાર થયો નહોત તો તે પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી સલ્તનતનું રક્ષણ કરત. પરંતુ વિધાતાની વીધી અનુસાર તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું, તેથી શીઘ્ર મોગલ રાજ્યનો અસ્ત થઈ ગયો. મોગલ રાજનું નાશ કરવાનું પાપ તેના ખુનીઓના શીર પર જઇને પડે છે.

જે દિવસે સાધુ ચારીત્ર શાહઆલમ બહાદુરશાહ વીષ દ્વારા અકાળ મૃત્યુને વશ થયો તે દિવસથી બાબરનું સિંહાસન કાપેલા વૃક્ષ માફક થર થર કંપાયમાન થઇ ગયું. મોગલરાજ્યના ઉત્તરાધિકારીઓ શોણિત નદીમાં તરીને કંપાયમાન સિંહાસન પર બેસવા લાગ્યા. પરંતુ કોઇ પણ પાદશાહને તે સ્થિર રાખી શકયો નહીં. અંતે ગંગા-યમુનાના સંગમ આગળના બેરાનગરથી હુસેનઅલી અને અબદુલ્લાખાં એ બે સૈયદ ભ્રાતાઓએ આવીને મોગલ સિંહાસનને વ્યાપારની વસ્તુ બનાવી દીધી. બાબર-અકબર-જહાંગીર અને શાહજહાંના રત્નના સિંહાસનને ક્રૂર સૈનીકોએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે માણસને સોંપ્યું. અનાદિકાળથી ચાલતો આવતો ઉત્તરાધિકાર રદ થઇ ગયો. અને ધર્મ ન્યાયના પવિત્ર મસ્તક પર વજ્રઘાત થયો. જે માણસને ધન આપી ઉક્ત ઉભય બન્ધુઓને પ્રસન્ન રાખી શકતો હતો, તે ભારતવર્ષનું સિંહાસન અલ્પકાળના માટે ભોગવતો હતો.

થોડા દિવસ પછી તે સયદ બન્ધુઓ તેને પદભ્રષ્ટ કરી બીજા કોઇને સિંહાસનારૂઢ કરતા હતા. આ પ્રમાણે મોગલોના સિંહાસન અને મોગલોના શાહજાદાઓ હુસેનઅલી અને અબદુલ્લાખાંના હાથમાં કાષ્ટની પુતળી માફક બની ગયા હતા, અને મોગલ કુળની શોચનીય સ્થિતિ પ્રદર્શીત કરી અનંતકાળમાં લીન થઈ ગયાં. તે વખતે રાજસ્થાનના મુખ્ય ત્રણ રાજાઓનું બળ એકત્રિત થઇ મોગલ રાજ્યના વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયું. તે સમયે આ સૈયદ બન્ધુ-

ઓએ ફર્રૂખશીયરને તખ્તપર બેસાડયો હતો. હિન્દુ વૈરીઓના ભયંકર અત્યાચાર દીર્ઘ કાળથી રાજપૂતો સહન કરતા હતા. તેમની સહનશીલતા અદ્દભૂત હતી. પરંતુ હવે ઉક્ત ઉભય ભ્રાતાઓના અત્યાચાર સહન કરી શકયા નહીં. હવે તેમની સહનશીલતા ચલાયમાન થઈ ગઇ. અને તેમના અંતરમાં ગુપ્ત રહેલો વૈરાગ્નિ પ્રચંડ જ્વાલાથી પ્રજ્વલીત થઈ ઉઠયો. અત્યાચારી મુસલમાનોએ હિન્દુઓના તેમજ જૈનોના દેવ-મંદિરો તોડીને ત્યાં મસ્જીદો બનાવી હતી. હવે રાજપૂતોએ તે મસ્જીદોને તોડી નાંખી મુસલમાનોના ધર્મગુરૂ મુલ્લાઓનું અપમાન કરવા માંડયું.

હિન્દુઓની સ્વાધિનતા ખુંચવી લઇ રાજપૂતોના હોદ્દાઓ ખુંચવી મુલ્લાઓ અને કાઝીઓને તેમનો અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હતો તે હવે રાજપૂતોએ ખાસ કરીને રાઠોડ રાજપૂતોએ આ સર્વ હોદ્દાઓ મુલ્લાંઓના અને કાઝીઓના હાથમાંથી છીનવી લઇ પોતાની સ્વર્ગીય સ્વાધિનતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી. જશવંતસિંહના મૃત્યુ પછી પ્રતાપી રાઠોડોએ મોગલોના ગ્રાસમાં પોતાના હોદ્દા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ પ્રકારે તેની રક્ષા કરી હતી. અજીતસિંહે મારવાડમાંથી મોગલોનો સખ્ત પરાજય કર્યો હતો. રાજસ્થાનના ઉક્ત ત્રણે રાજ્યનું બળ સાંબર સરોવરના તટ પર એકત્રિત થયું હતું. આ સરોવર મેવાડ, મારવાડ અને અંબર ત્રણેની વચ્ચમાં આવેલું છે. એમાંથી જે કાંઇ ઉપજ થાય તે ત્રણે રાજ્યો સરખા હીસ્સે વહેંચી લે છે.

રાજપૂતોનું બળ અને પરાક્રમ ધીમે ધીમે વૃદ્ધીગત થતું ગયું, બાદશાહે તેમનું ત્રિગુણ બળ રોકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, અમીર-ઉલ-ઉમરા અજિતસિંહનો ગર્વ ચૂર્ણ કરવાને માટે પોતાની સેનાને સાથે લઇ યુદ્ધ કરવા આવ્યો આ વખતે પાદશાહનો લખેલો એક ગુપ્ત પત્ર અજિતસિંહના હાથમાં પહોંચાડયો. પાદશાહે તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે 'મગરૂર સૈયદની ખબર અચ્છી તરેહથી લેશો.' પાદશાહે પોતાના સેનાપતિને શિક્ષા કરવાને માટે શત્રુને લખ્યું હતું, તેનું એક વિશિષ્ટ કારણ હતું. ફર્રૂખશીયરે ઉક્ત ઉભય સયદ ભ્રાતાઓની શહેનાત પ્રાપ્ત કરી હતી. તે બંને બન્ધુઓ તેને વારંવાર દબાવતા હતા. તેથી તે સારી પેઠે સમજી ગયો હતો કે હું કંઇ વીસાતમાં નથી, રાજ્યમાં મને કોઇ લેખામાં ગણતું નથી તે સારી રીતે જાણતો હતો. મારો રાજભોગ માત્ર નામનો જ છે. ઉભય સૈયદ ભ્રાતાઓની પ્રતિષ્ઠા દીનપ્રતિદીન વૃદ્ધી થવા લાગી. તેથી પાદશાહના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. તેને સૈયદોની આગળ કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી. પરંતુ તેમ કરવાથી તો તે સૈયદોની વધુ ઉન્નતિ થવા લાગી આથી પાદશાહના સંદેહનો અને ભયનો પાર

રહ્યો નહી. સ્યદોનો નાશ કરવાનો કોઈ પણ મારગ ન જોયો એટલે તેને અજીતસિંહ ઉપર ગુપ્ત પત્ર મોકલ્યો પરંતુ તેનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ પાર પડયો નહિ. રાઠોડ રાજા અજિતસિંહે ઉભય સૈયદોની સાથે સંધી કરી લીધી. અને પાદશાહને નિયમીત કર અને પોતાની કન્યા આપવાનો સ્વિકાર કર્યો, આ ઠરાવ કરવાથી અજિતસિંહ મોગલોની સભામાં વિશેષ માનપાન પામવા લાગ્યા.

જે દિવસે મારવાડની રાજકુમારી સાથે ફર્રૂખશીયરનો વિવાહ નક્કી થયો, તે દિવસથી શ્વેત દ્વીપવાસી બ્રિટીશસિંહોનો પ્રભૂતાનો મારગ નિષ્કંટક થઇ ગયો. વિવાહ સબંધ થવાની થોડા દિવસ પૂર્વે પાદશાહની પીઠમાં ભયંકર પાઠું નીકળ્યું. આ પાઠું બહુ વધી ગયું. હકિમોએ અને વૈદ્યોએ તેના ઉપચાર કરવામાં બાકી ન રાખી પણ આખરે તે પાઠું મટયું નહીં. અને દિવસે દિવસે દરદ વધવા લાગ્યુ, વિવાહનો દિવસ પણ વ્યતિત થઇ ગયો છતાં દરદ મટયું નહીં. તેથી તે અત્યંત શક્તિહીણ થઇ ગયો.

પાદશાહની આવી અવસ્થા જોઇને સૌના દીલમાં ચિંતા થવા લાગી કે બાદશાહના વિવાહનો સામાન તેના સ્મશાનના કામમાં આવશે. લોકો એ દર્દ મટવાના ઉપાય ઘણા શોધવા માંડયા, તે વખતમાં બ્રિટીશ કંપનીમાં રહેતો એક દૂત બાદશાહની સભામાં આવી પહોંચ્યો. તે સુરતમાં એક ઉત્તમ ડૉકટર હતો, ખાસ કરીને તે શસ્ત્ર ક્રિયામાં હોંશિયાર હતો. સર્વના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં તેની પાસે દવા કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે સાહેબનું નામ હેમિલ્ટન હતું. આ મહાશયે પાદશાહનું આ ભયંકર દરદ થોડા જ દિવસમાં મટાડી આરામ કર્યો. મોટી ધામધૂમથી વિવાહનો સમારંભ સમાપ્ત થયો, તે પછી પાદશાહે એક દિવસ હોમીલ્ટનને તેમની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પૂછયું. કે આપને શું જોઇએ છીએ. મહાશય હોમીલ્ટને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. "જહાંપનાહ મારે કંઇ પણ જોઇતું નથી, મને કોઇ પણ જાતની માન–પાન કે હોદ્દાની લાલચ નથી તેમ લક્ષ્મીની પણ લાલચ નથી પણ હું દૂર દેશમાંથી વાણિજ્ય–વેપાર કરવા આવ્યો છું. આપના રાજ્યમાં અમને પગ મૂકવાનું સ્થાન નથી તો આ પ્રસંગે એટલી જ પ્રાર્થના છે કે આપ જો મને ખુશ કરવા ચાહતા હો તો કોઇ ભૂમિનું દાન કરો. અને અમારા વેપારને અનુકુળતા પડે એવો પરવાનો આપો." પાદશાહે ખુશ થઇ તેની માંગણી પૂર્ણ કરી તે દિવસે આ વિશાળ ભારત વર્ષનાં બ્રિટીશ પ્રભૂતાનું જે બીજ રોપવામાં આવ્યું, તે થોડા જ દિવસમાં જ ફાલ્યું અને એનું વિશાળ વૃક્ષ બની સમસ્ત ભારત વર્ષમાં ફેલાઇ ગયું. આજે તેજ વિશાળ વૃક્ષની છાયા નીચે અગણિત ભારત સંતાનો વિશ્રાંતી લે છે. આ વૃક્ષનો કદી પણ નાશ ન થાય, એવી પ્રભુ પાસે અમારી પ્રાર્થના છે.

પાદશાહ ફર્રૂખશીયર મહાશય હોમિલ્ટનનો ખરો સ્વદેશાનુરાગ તથા સ્વાર્થ ત્યાગ જોઇ અત્યંત વિસ્મિત થયો હતો, જો હોમિલ્ટન ધારત તો તે અઢળક ધન પ્રાપ્ત કરી શકત, પરંતુ તેને પોતાના તુચ્છ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વદેશ બન્ધુ પર જે પરોપકાર કર્યો હતો તેનો ઉચિત બદલો તેને મલ્યો નહિ.

જે હોમિલ્ટન અસીમ મહાત્મય અને સ્વાર્થ ત્યાગને લીધે ભારત વર્ષમાં આજે બ્રિટીશસિંહનું અખંડ પ્રભુત્વ છે. તેને પોતાના સ્વદેશ બન્ધુઓ તરફથી શું બદલો મલ્યો હતો ? કાંઇ જ નહીં. શોકની વાત તો એ છે કે જે દિવસે ઉક્ત મહાત્માનું જીવન રૂપી પક્ષી તેના પવિત્ર દેહમાંથી ઉડી ગયું. તે દિવસે તે મૃત શરીરને કલકત્તાના એક સાધારણ કબ્રસ્તાનમાં કંઈ પણ દબદબા વગર દાટવામાં આવ્યું. ઉક્ત નિર્જન સ્મસાન ક્ષેત્રમાં તે મહાન બ્રિટીશનો પવિત્ર દેહ પંચભૂતોમાં લીન થઈ ગયો પરંતુ કોઇએ તેમના પ્રત્યે લાગણી દર્શાવી નહિં.

જ્યારે મારવાડની રાજકુમારી સાથે સમ્રાટનો વિવાહ થયો હતો ત્યારે સર્વ લોકોએ ધાર્યું હતું કે રાજપૂતો સાથે સારો વહેવાર રાખશે પરંતુ તેમની તે ઇચ્છા ફળીભૂત થઇ નહીં, આ વિવાહ થયા પછી થોડા દિવસમાંજ ફર્રૂખ-શીયરે જજીયાવેરાની પુનઃસ્થાપના કરી હતી. પણ ઔરંગઝેબે આ જજીયાવેરો વસુલ કરવામાં જેવી કઠોરતા—નિચપણું વાપર્યું હતું તેવું ફર્રૂખશીયરે કર્યું નહતું. પરંતુ હિન્દુ લોકો તો જજીયાવેરાનું નામ સાંભળતાંજ પુનઃક્રોધથી ઉન્મત્ત બની ગયા હતા અને મોગલો ઉપર તેમનો જે થોડો ઘણો અનુરાગ હતો તે આ જજીયાવેરાની સ્થાપનાથી નાશ પામ્યો હતો, તેઓ યથાર્થપણે સમજી ગયા કે મોગલો કદિ હિન્દુઓનું કલ્યાણ કરી શકનાર નથી અને તેઓ હિન્દુઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યા વીના કદિ પણ રહેનાર નથી. ઉક્ત સૈયદ ભ્રાતાઓનું સામર્થ્ય હરણ કરવાને માટે ક્ષીણ હૃદય ફર્રૂખશીયરે ઔરંગઝેબના જુના વઝીર 'ઇનાયત ઉલ્લાખાં' ને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો, કહેવાય છે કે આ દિવાન દેશકાળ અને પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના હિન્દુ પ્રજાપર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો, આ નવા દિવાનની નીમણુંક થતાંની સાથેજ પુનઃજજીયાવેરાની સ્થાપના થઈ હતી. યદપિ આ કર પ્રતિવર્ષની ઉપજ ઉપર ઘણોજ ઓછો લેવામાં આવતો હતો. યદપિ લૂલાં, લંગડા, દીન તથા દરિદ્રી લોકોને આ કરમાંથી મૂક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તથાપિ આ કર કાફિરોની પાસેથી લેવામાં આવતો હોવાથી હિન્દુઓને ઘણું ખોટું લાગ્યું. આ દુનિયામાં એવો કોણ મનુષ્ય છે કે જે અન્યાય પૂર્વક લેવામાં આવતો કર ખુશીથી આપે ? હિન્દુઓ પોતાના રાજાને દેવ માને છે પરંતુ જજીયાવેરાથી પીડિત થઈ પાદશાહને હવે પીશાચ ગણવા લાગ્યા. આ અત્યાચારનું આ વૃત્તાંત સાંભળી આપણે સ્તંભિત થઇ જઇએ છીએ.

રાજસ્થાનના બીજા નંબરના વિસ્તૃત રાજ્ય મારવાડમાં પણ જ્યારે આ કરની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી ત્યારે અમરસિંહ રાણાના જાણવામાં આ વાત આવી હતી અને તેથી તેઓ અત્યંત ક્રોધીત થયા, સંધીના કરારનો ભંગ કરવાને માટે મારવાડના રાજા અજિતસિંહને દૂર કરવામાં આવ્યા પરંતુ તેથી રાણા અમરસિંહ લેશ માત્ર પણ હતાશ થયા ન હતા. તેઓ પોતાનાજ બળ ઉપર અને પરાક્રમ ઉપર જ આધાર રાખવા લાગ્યા. તેઓએ સમસ્ત રાજપૂત જાતિની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી રાણાજી કેવા ચાતુર્ય અને ઉત્સાહથી પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેનું વિશીષ્ટ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થાય છે, એક સંધી-પત્ર આનું પ્રમાણ છે. તે સંધીપત્રને તેઓએ [૪૭]પ્રાર્થના-પત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૪૭. જજીયાવેરાની સ્થાપના થયા પૂર્વે દીર્ઘકાળ પર જે 'મગા' (સ્પાંમ્પકર) લેવામાં આવતો હતો, જ્યારે સંગ્રામસિંહ ઉપર બાબરે જયપ્રાપ્તી કરી ત્યારે હિન્દુઓ પર આ કર લગાડયો હતો, જો કે આ કર જજીયાવેરાના જેવો સખ્ત નહોતો, તોપણ હિન્દુ લોકોના હ્રદયમાં એથી વિશેષ દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો હતો.

આ સંધીપત્ર—પ્રાર્થના-પત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે તે નિચે મૂજબ છે.

૧. સાત સહસ્ત્ર સ્વારોની મુનસફદારી અમને આપવી.

૨. પાદશાહના હાથના પંજાવાળા પ્રમાણપત્રથી એવી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે કે હવે પછી જજીયાવેરો રદ બાતલ કરવામાં આવશે અને પુનઃકદી પણ સ્થાપના કરવામાં આવશે નહીં. માટે કોઇપણ પ્રકારે આ કર મેવાડમાંથી લેવો નહિં અને તેને એકદમ રદ કરવો.

૩. દક્ષિણના માટે એક હજાર રાઠોડ સ્વારોની સહાય લેવામાં આવે છે તે પણ માફ કરવી.

૪. મુસલમાનોએ હિન્દુઓના તેમજ જૈનોના ધર્મ મંદિરો તોડી નાંખ્યા છે. તે પુનઃ બંધાવી આપવા અને હિન્દુઓને સ્વતંત્રતા પૂર્વક ધર્મચર્ચા કરવા દેવી.

૫. મ્હારા મામા, કાકા, ભ્રાતા અથવા સરદારો યદિ આપની પાસે આવે તો તેમને કોઈપણ પ્રકારનો આશરો આપવો નહીં તેમજ ઉત્તેજન આપવું નહિં.

૬. દેવલ, વાંસવાડા, ડુંગરપુર, સિરોહી તથા અન્યન્ય ભૂમિપતિઓની ઉપર અમારૂં 'આધિપત્ય' રહે, તેઓ બારોબાર આપની મૂલાકાત કરી શકે નહીં. અને મારી મારફતજ તેમની મૂલાકાત થવી જોઇએ.

૭. મારી પાસે જે ફોજ છે તે સરદારોની છે. પાદશાહને જ્યારે આવશ્યકતા પડે ત્યારે નીયત સમયને માટે તે આપવામાં આવશે, જ્યાં સુધી અમારી સેના પાદશાહને સહાય કરવા રહેશે ત્યાં સુધી તેનો પગાર પાદશાહને આપવો પડશે અને કાર્ય સમાપ્ત થતાં તેનો સર્વ હિસાબ ચૂકવી દેવો જોઈએ.

૮. મારા જે હકકદાર, જમીનદાર, મુનસફદાર, પ્રભૂતિ અને સરદારો અંતઃકરણ પૂર્વક અને ઉત્સાહથી પાદશાહની સેવા કરે છે તેમની સૂચી મારા પર મોકલી આપવી અને જે સરદારો પાદશાહની આજ્ઞા માન્ય નહીં કરે તેનો હું દંડ કરીશ પરંતુ મારા

મહારાણાની સાથે સંધી કરી હતી આ સંધીના બીજા કરારમાં જજીયા-વેરો માફ કરવા સબંધી ઉલ્લેખ છે.

આ સંધીપત્ર અથ થી ઇતિ સુધી વાંચવાથી અઢારમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં રાજપૂતોની અને મોગલોની અવસ્થા કેવી હતી તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદીત થાય છે. સંધિનું નામ સાંભળતાં રાજપૂત કુળશિરોમણી અમરસિંહને અપમાન થયું હોય એમ લાગે છે પરંતુ વિચાર કરવામાં આવે તો એ પ્રકારની ચીંતા શીઘ્ર દૂર થાય છે. આઠમો કરાર વાંચવાથી સારી પેઠે વિદીત થાય છે કે આ સંધીથી રાણાજીને કોઈપણ પ્રકારની હાની થઇ નથી. એકરારમાં રાણાજી પાદશાહના રક્ષક હોય એમ સુચિત થાય છે, અમરસિંહને સાત હજારની મુનસફદાર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા તે પરથી તેમની તેજસ્વીતા અને પ્રતિભાનું પ્રમાણ મળે છે. વળી તેમને રાજ ધન છોડી વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો, પરંતુ કોઇની આધિ-નતા સ્વકારી નહોતી, પરંતુ અનેક રાજપૂતોના વિચાર તેમના વિચારોથી ભીન્ન હતા.

સરદારો જ્યારે પાદશાહના કાર્ય માટે ફરતા હોય ત્યારે તેમના દ્વારા લોકોની કૃષિઆદિથી જે હાની થાય તેની જવાબદારી મારે શીર નહોવી જોઇએ.

૯. કલિઆ, મંગળગણુ, બેદનોર, બસાર, ગ્લાસપુર, પુરધર, વાંસવાડા તથા ડુંગરપુર આ મહાલો અને તેના પાંચ હજાર સ્વારોની મુનસફદારી મને આપવી જોઈએ, આવા પાંચ હજાર સ્વારો અતિરિક્ષ સિંહાસન પર બેસતી વખત તથા સિનસિનીમાં જય કરતી વખતે સ્વીકારેલા હજાર હજાર સ્વારો મળી એકંદર સાત હજાર સ્વારોની મુનસફદારી મને મળવી જોઇએ અને સિનસિનીમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો તે વખતે એક હજાર સ્વારો પૈકી પ્રત્યેકને પાંચ પાંચ ઘોડા આપવાનો જે સ્વીકાર કર્યો હતો, તે અનુસાર ઘોડા પણ મળવા જોઈએ.

૧૦. ત્રણકરોડ દામ (ચાલીસ દામનો એક રૂપીઓ થાય છે.) પુરસ્કાર તરીકે મળવા જોઇએ, બે કરોડ સંધિપત્ર અનુસાર અને એક કરોડ દક્ષિણમાં મોકલેલી સેનાના વેતનના, ઉપરોક્ત બે કરોડ દામની તો અધૂના મને આવશ્યકતા છે તેના બદલામાં શિરોહી પ્રાન્ત મને આપવાનો પાદશાહે સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તે પ્રાન્ત શીઘ્ર મારા કબજામાં સોંપવો જોઈએ.

૧૧. હાલ મને નીચલા મહાલો મળવા જોઇએ. કેકીમંડળ, જિહાજપુર, માલપુર અને બીજો એક (આ શબ્દની શાહી ઉડી જવાથી વાંચી શકાયો નથી. તેથી આ ગામનું નામ લખી શકાયું નથી.)

આ પ્રમાણે જે સંધીપત્ર થયું તેની જે જે હકીકત મળી તે તે હકીકત બહુજ વિચાર પૂર્વક વાંચકવર્ગ આગળ રજુ કરી છે. આ વખતે જૈનોના મંદિરોની પણ જાળવણી અને લાગણીઓ પણ પુરેપુરી સાચવવામાં આવી છે. કારણ કે જૈનોની ભૂતકાળની સેવા ઇતિહાસમાં અજોડ અને નિમકહલાલી ભરેલી હોવાથી જૈનોનું દરેક રીતે સન્માન સચવાતું હતું.

આ પ્રમાણે પરિસ્થિતીનો ખ્યાલ કરતાં બધા રાજપૂતોનાં કરતાં બાપ્પા-રાવલના વંશના રાજપૂતોનું સ્થાન ઘણુજ ઉંચા પ્રકારનું હતું. કારણ કે ઉક્ત સંધીપત્રના બીજા કરારો વાંચવાથી પણ સુવિદિત થાય છે કે આ કરારોમાં હિન્દુઓ ધાર્મીક સ્વતંત્રતા સીસોદીયા કુળના પ્રાચીન સામંતો પર રાણાનો અધિકાર મળવો. હરણ થએલી સંપત્તિ પુનઃપ્રાપ્ત કરવી. આ ત્રણ બાબતો મુખ્ય હતી. આ સંધીનું પરિશીલન કરવાથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિત થશે કે મોગલ કુળની સૌભાગ્ય લક્ષ્મી ધીમે ધીમે તેમનો પરિત્યાગ કરતી જતી હતી. ભારત વર્ષની તે સમયની રાજકીય સ્થિતિનો વિચાર કરવાથી અમારા કથનની સત્યતા સમજાશે.

મોગલ શહેનશાહથી આ શોચનીય દુર્દશાના સમયમાં દિલ્હીની નિકટ એક બીજી પ્રજાએ પણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. આ જાતિનું નામ "જાટ" હતું. 'જાટ' જાતિની ઉત્પત્તિ પ્રાચીન જિનકુળની શાખામાંથી થઈ છે. આ લોકો 'ચંબલ' નદીની પશ્ચિમ તટપર વસતા હતા, મોગલોનો કઠોર અત્યાચાર સહન કરીને આ 'જાટ' લોકો ધીમે ધીમે પોતાનું બળ વધારતા ગયા. મોગલ સામ્રાજ્યની અધોગતિ જોઇ તેમને તેમના અત્યાચારોનો બદલો લેવાને માટે મસ્તક ઉચું કર્યું હતું. અને ભારતવર્ષમાં પોતાની સ્વાધીનતાનો ડંકો વગાડી દીધો, એક વખત તે 'જાટો'ની ઉચ્ચપતાકા દિલ્હીના સિંહકાર સુધી ફરકવા લાગી હતી. સિનસિનીના ઘેરા પછી દીર્ઘકાળ પર્યન્ત જાટોની પતાકા ત્યાં ફરકતી રહી તે વખતે બ્રિટીશસિંહના ચાતુર્યથી જે દિવસે ભરતપુરનો કિલ્લો હસ્તાગત્ કરવામાં આવ્યો તેજ દિવસે જાટ વીરોના મસ્તકપરથી વિજય-મૂગટ ભૂમિપર પડી ગયો અને તેમની સ્વાધીનતા રૂપી ધ્વજા ઉખડીને બ્રિટીશસિંહના ચરણે પડી.

મહારાણા અમરસિંહના જીવનના અંતીમ ભાગમાં સંધી થઇ હતી, આ સંધી થયા પશ્ચાત થોડા દિવસોમાં જ તેઓ અમર ધામમાં ચાલ્યા ગયા.

મહારાણા અમરસિંહ ચતૂર અને પ્રજા હીતેસ્વી રાજા હતા તેઓ પોતાની રાજ્ય સંપત્તિ ભારત વર્ષના સર્વવ્યાપક વિશ્વમાં અને મોગલ રાજ્યની ભયંકર અરાજકર્તાની વચ્ચમાં પણ વધારતા ગયા હતા. તેમને તેમના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારે કરી હતી, ખેડુત અને કારીગરોની ઉન્નત્તિ માટે તેઓ પ્રજાજનોને મોટી સગવડો કરી આપતા હતા તથા તેમને ઘણુંજ ઉત્તેજન આપતા. મેવાડના સ્મારક સ્તંભો પર આ વાત સ્પષ્ટ રીતે વિદીત થાય છે અને તે દ્વારા મહારાણા (બીજા) અમરસિંહની કીર્ત્તિ સદાકાળ ટકી રહેશે.

આજ પર્યન્ત મેવાડવાસીઓની પ્રાતસ્મરણીય મહારાજાઓની પવિત્ર નામા-

વલી સાથે એમના નામનો પણ જપ કર્યા કરે છે. મેવાડવાસીઓની માન્યતા અનુસાર તે દેશમાં સીસોદીયા કુળના ગૌરવશાળી અંતીમ મહારાણા અમરસિંહજી થયા છે. તેમના પરલોકગમનની સાથે મેવાડની શોચનીય અધોગતિ થઈ અને ગૌરવવંત સીસોદીયા કુળનું ઉન્નત મસ્તક અવનત થઈ ગયું.

આ પ્રમાણે રાણા અમરસિંહ પોતે રાજ્યની, પ્રજાની અને પોતાના સ્વમાનની સારી રીતે જાળવણી કરી પોતાનો દરજ્જો શોભાવ્યો હતો, રાણાશ્રી પોતે એક પ્રજા પાલક અને ઉદારવૃત્તીના હતા, પોતાને ધર્મ ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તેમજ પોતાની પાછળની જીંદગી ત્યાગમય ગુજારી હતી. પોતે અનેક મુસીબતોની વચ્ચમાં પોતાના સ્વમાનની તેમજ રાજ્યની રક્ષા– અને આબાદી કરી હતી.

કુદરત આગળ કોઇનું કશુ ચાલતુંજ નથી. જ્યાં ભલભલા મોટાઓ પણ હતાશ થઇ જાય એવા વિકરાળ કાળના પંઝામાંથી કોણ બચવા પામ્યું છે? તેવીજ રીતે રાણાશ્રી પોતાની ઉજ્જવલ કીર્ત્તિ અને સુવાસ પોતાના જીવનમાં નીપજાવી પરલોક પ્રયાણ કર્યું. પ્રભુ? તેમના આત્માને સદા શાન્તિ બક્ષો!

છપ્પો.

પ્રજા તણો પ્રતિપાળ, અમર તો ગયોજ ચાલ્યો,
શૂરવીર ને સહાસીક, અમર તો ગયોજ ચાલ્યો,
ધરતો ગરીબની દાઝ, પ્રજા પર પ્રેમ જ કરતો,
હતો મહા બળવીર, યુદ્ધમાં પાછો ન પડતો,
રાજ્યતણી તો આબરૂ, ભૂજ બળ બહુ મેળવી,
કહે 'ભોગી' રાણો અમર જેને ઇજ્જત અતિ કેળવી. ૨૫૩

આ પ્રમાણે મહારાણા અમર પોતાની કીર્ત્તિને અમર કરી સ્વર્ગધામ સિધાવ્યા, અને પોતાના જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો પ્રજા પર સારી રીતે પાડતા ગયા અને રાજા તરીકેની પવિત્ર ફરજ પોતાની શક્તિ અનુસાર બજાવી પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવ્યું. પ્રભુ? તેઓશ્રીના આત્માને અપૂર્વ શાન્તિ અર્પો?

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મહારાણા શ્રી સંગ્રામસિંહ

સંવત ૧૭૬૭ ના પોષ શુકલ એકમ ઈ. સ. ૧૭૧૦ તા. ૨૨ ડીસેમ્બર ના દિવસે સંગ્રામસિંહ મેવાડના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા હતા. આ પવિત્ર નામ સાંભળતાં બાબરના પ્રચંડ વૈરી મહારાણા સંગ્રામસિંહનું સ્મરણ થાય છે. અને તેથી આનંદ અને હર્ષ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી. આ પવિત્ર નામ સાંભળી હૃદય પ્રશ્ન કરે છે કે "શું આ એ સંગ્રામસિંહ નહીં હોય ? જેને તૈમૂર વંશના બાબરની અસીમ પરાક્રમની ગતિ રોકી દીધી હતી તેજ સંગ્રામસિંહ શું આ છે ?" સંધ્યા સમયે આરતિ કરતી વખતે લલનાઓ આ પવિત્ર નામ યાદ કરે છે, સ્ત્રીઓ ઘંટીએ દળતી દળતી પ્રભાતે આ નામ યાદ કરે છે. પ્રાતઃકાળે રાજપૂતગણ જેના પવિત્ર નામનો જાપ કરે છે. ચિત્તોડના વિજય સ્તંભ પર અને અરવલ્લીના ગગન સ્પર્શી પર્વતપર જેનું નામ કોતરવામાં આવ્યું છે. તે સંગ્રામસિંહ આ છે! આ સ્વરનો ઉત્તર કોઇ દેવતા ગુપ્ત પણે નિચે મૂજબ આપે છે.

આ પૂર્ણ મનુષ્ય, તેજ, વિર્ય, ગારવાદિ સર્વ અનિત્ય છે. તેથી અનિત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે જ બીજા સંગ્રામસિંહ આસન પર બિરાજમાન થયા છે. જો મહમદ શાહની સાથે તૈમૂરવંશનું પ્રકાશમાન ગૌરવ નાશ પામ્યું અને જે અંતમાં મોગલ બાદશાહ થયો તેના સમયમાં મહારાણા સંગ્રામસિંહ સિંહાસનારૂઢ થયા. એ પાદશાહનો સમય ઇ. સ. ૧૭૧૯-૩૪ માં મોગલ શહેનશાહની અવનિતિનો પ્રારંભ થયો. બાબરનું સિંહાસન તૂટીને છિન્ન ભિન્ન થવા લાગ્યું. તેના કકડાઓ ઉપર પાણીના પરપોટાની માફક નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપીત થયા.

મોગલો, પઠાણો, શીયા, શુન્ની, મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતોએ સ્વતંત્રતાની ધ્વજા ફરકાવી અલ્પ સમયને માટે રાજ્ય વૈભવ ભોગવવા લાગ્યા. પરંતુ થોડા સમય બાદ વિધીના લેખ અનુસાર 'હીમાદ્રી' થી લઇને 'સિંહલદ્વીપ' પર્યંત જળ, સ્થળ, પર્વત, વન, વિગેરે સર્વ કંપાયમાન થયા. મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતોના સિંહાસન જીતી લીધાં. અને તેમને એક વિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. મુસલમાનો, મહારાષ્ટ્રીઓ, શીયા અને રાજપૂતો આજે તેજ વિરાટ સામ્રાજ્યના સિંહાસનની આગળ શીર ઝુકાવે છે.

ગુણ, ગૌરવ અને સ્વામિ ભકિત ઉપર ભરોસો રાખીને અભાગી મોગલ પાદશાહ જે કોઇ સેનાપતિ કીંવા પ્રતિનિધિને કોઇ પણ દેશનો શાસન ભાર સોંપતો ત્યારે તેજ સેનાપતિ અગર પ્રતિનિધિ તેજ દેશનો માલીક થઇ બેસતો હતો. આ પ્રકારના ધૃણિત ઉપાયોથી રાજ્ય હસ્તગત કરીને પણ જો તેઓ ત્યાંની પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરી શકત, જો તેઓ રાજ્યના દૃઢ સ્થંભ રૂપી પ્રજાને પુત્રવત્ પાળત અને તેમના સુખ અને સંપત્તિને વધારત તો તેમને તેમના ઉક્ત પાપનો કઠોર બદલો આટલો બધો વહેલો મળત નહીં. ઉક્ત વિશ્વાસઘાતી સેનાપતિઓ અને રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ જો પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતિપાલન કરત તો હજુ તેઓ બંગાળા, અયોધ્યા અને અન્યન્ય રાજ્યોના અન્યાયથી લીધેલા સિંહાસનો પર કાયમ રહી શકત પરંતુ આ સૌ કરતાં મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય આપણને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરે છે. મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય અકસ્માત થયો હતો. કોઇ દૈવી સામર્થના પ્રભાવથી હિન્દુ કુળ ચૂડામણી મહારાજાધિરાજ શિવાજીએ દીન અને શાંન્ત ધર્માધિકારીઓને, ખેડૂતોને તથા ચતૂર રાજ્યકર્મચારીઓને રણવિશારદ બનાવી દીધા હતા. આ વાત તો સત્ય છે. હિન્દુ દ્વેષી મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના ભયંકર અત્યાચારથી દુઃખીત થઇને વીરવર શિવાજીની વાંચ્છના ઘણા જ અલ્પ સમયમાં પરિપૂર્ણ થઇ હતી કે તેનું સ્મરણ થતાં દરેક હિન્દુઓનું દીલ આનંદના પ્રવાહથી ઉભરાઇ જાય છે. એવો કયો માણસ છે કે જે મહાત્મા શિવાજીને સ્વદેશાભિમાની માની તેનું પૂજન નહીં કરે? પરંતુ વીરવર શિવાજીના મહામંત્રનું પાલન તેના વંશજોએ કર્યું નહીં. એ ભારત વર્ષના અત્યંત દુર્ભાગ્યની વાત છે.

જો તેઓ તેના મહામંત્રને વિસરી ગયા નહોત તો આજે પણ મહાત્મા શિવાજીએ ઔરંગઝેબ પાસેથી છીનવી લીધેલા દેશમાં પોતાનો અધિકાર ચાલુ રહેલો જોઇ શકત. પરંતુ દુર્ભાગ્યને કોણ રોકી શકે? વિધીના લેખને કોણ મીથ્યા કરી શકે? નહી તો મરાઠાઓ બીજી નીતિ શું કામ ધારણ કરત. તેઓ દુરાચારનું સ્વરૂપ શા માટે ધારણ કરત. મરાઠાઓ પોતાના અસીમ પરાક્રમથી જે રાજ્ય જીતી લેતા ત્યાં તેઓ પોતાની પ્રભુતા સ્થાપીત કરતા નહોતા પરંતુ તેમાં લુંટફાટ અને પાયમાલ કરી ચાલી જતા હતા, તેમને પ્રથમ જે સાહસ, ઉત્સાહ, ધીરતા અને શાન્ત પ્રિયતા આદિ સદ્ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે સર્વને દુર્ભાગ્યવશાત્ પાછળથી તીલાંજલી આપી અને તેને બદલે દુરાકાંક્ષા, અત્યાચાર, જુલમ અને કપટતા વિગેરેને પોતાના ચારિત્રમાં સ્થાન આપ્યું. જે દક્ષિણમાં તેમનો અખંડ પ્રતાપ પ્રસરી રહ્યો હતો. જ્યાં તેમની પોતાની માતૃભાષા બોલાતીહતી, અને જ્યાં તેમના પોતાના રીતરિવાજો પાળનારી પ્રજા હતી,

તેજ દેશ જો તેમને પોતાની આગલી શ્રેષ્ટ રાજ્યનિતીનું અવલંબન કરી અક્ષત રાખ્યો હોતતો તે વિશાળ દેશમાંથી મહાત્મા શિવાજીનું રોપેલું વૃક્ષ કદી પણ નાશ થાત નહીં. પરંતુ તેમના દુરાચાર અને અભિમાનના અંકુશોથીજ તેમના નાશનું પરિણામ બન્યું. તે લોકોએ જ્યાં પાપમંત્રથી ઉત્સાહિત થઇને ઉત્તર તરફના ભાગ પર આક્રમણ કરવા માંડયું કે તરતજ તેઓ ભારતવર્ષના સર્વ હિન્દુ રાજાઓને કંટકની પેઠે ખૂંચવા લાગ્યા અને તેમનો માર્ગ કંટક મય બની ગયો, રાજપૂતો અને મહારાષ્ટ્રીઓ ઉભય હિન્દુ છે. ધર્મ અને જાતિના વિષયમાં લેશ માત્ર પણ ફેર નથી પરંતુ ઉભય પ્રજાના સ્વભાવમાં જેટલો અંતર દેખાય છ તેટલો અંતર રાજપૂતો અને મુસલમાનોમાં દેખાતો નથી. મુસલમાનોના શાસનમાં અત્યાચાર અતિષય હતો એ વાત સત્ય જ હતી પરંતુ તે અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રીઓના ઘોર અત્યાચાર જેવો ન હતો. આ કારણને લીધે જ મુસલમાન રાજ્યો કરતાં રાજસ્થાની રાજ્યની વહેલી પાયમાલી થઇ.

આ પ્રમાણે બાદશાહ ફર્રૂખશીયરની ક્ષણ ભંગુર હકુમતનો પણ ધીમે ધીમે નાશ થતો ગયો. ભાવી તું શું કરે છે, તેની ખબર કોઇને પડતી નથી. પરંતુ જ્યારે પડતીના ચિન્હો આવે છે ત્યારે સાચી વસ્તુનો ખ્યાલ જ આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે સૈયદોની પાસેથી સત્તા ખૂંચવી લેવાની જે ચેષ્ટા બાદશાહ ફર્રૂખશીયરે કરી, તેનું ફળ તેને ઘણું જ ખરાબ ભોગવવું પડયું. અને કરેલા જુલ્મોનો અનુભવ પોતાને ઘણોજ ખરાબ ભોગવવો પડયો. અને સૈયદ ભ્રાતાઓએ દશહજાર મરાઠા સૈન્ય સાથે આવી રાજસભામાં દાખલ થઇ. બાદશાહ ફર્રૂખશીયરને સિંહાસન ઉપરથી પદભ્રષ્ટ કરી ઉઠાડી મુકયો તેથી બાદશાહની સર્વ આશા ધૂળમાં મળી ગઈ. આ સ્થિતિમાં અંબર અને બુંદીના રાજાઓ સિવાય કોઇ તેની પાસે નહોતા, જો આ વખતે પાદશાહ ઉક્ત રાજાઓની સલાહ માન્ય કરત તો તેના પ્રાણ અકાળે જાત નહી, પરંતુ તેના દુર્ભાગ્યે તેને કશું સૂઝયું નહીં. બાદશાહ પોતે પોતાના જનાનખાનામાંજ પોતાની બેગમોના ખોળામાં જ સૂઇ ગયો હતો, અને કાયર ભીરૂની માફક બની પોતે પોતાનો બચાવ કરી શકયો નહીં. આખરે દુર્ગનું દ્વાર બંધ થઈ ગયું અને પાદશાહનો કોઇ પણ મીત્ર તે વખતે રહ્યો નહોતો. કેવળ વઝીર અને અજીતસિંહ ત્યાં હતા. આ પ્રમાણે અનેક ઘટના ઘડી ઘડીમાં બનતી રહી. પ્રજા પણ ચિન્તામાં ગરકાવ થઈ રહી. કયા વખતે શું થશે તેની પણ કોઇને ખબર કે માહિતી હતી જ નહિ. આખરે બાદશાહને પદભ્રષ્ટ કરી રફે-ઉલ-દિલ્હીના તખ્ત પર બેઠો. પ્રાચ્યદેશના રાજાઓ પદભ્રષ્ટ થયા કે તરતજ તેમની ઘોર દુર્દશાની શરૂઆત થઇ.

હતભાગી ફર્રૂખશીયરની બાબતમાં પણ એમ જ બન્યું. બુન્દી લોકોએ જ્યારે નવીન પાદશાહને ઉમરાજ હો એવો આશિર્વાદ આપ્યો ત્યારે હતભાગી ફર્રૂખશીયરના ગળા ઉપર ધનુષ્યની દોરી લાગી રહી હતી. તખ્ત પર બેસતાં જ નવીન પાદશાહે અજીતસિંહ તથા ઈતર રાજાઓને સંતોષવા વિચાર કર્યો, અને તે વખતે જજીયાવેરો નાબુદ કર્યો એટલે બંધ કર્યો.

રાજપૂતોને પ્રસન્ન રાખવા માટે ચતૂર સૈયદોએ પાદશાહના દિવાન ઇનાયત ઉલ્લાખાંને કાઢી મૂકી તેના સ્થાન પર એક રાજપૂત દિવાન નક્કી કર્યો. આ નવા દિવાનનું નામ રાજા રત્નચંદ્ર હતું. રફે-ઉલ-દિર્જત ફક્ત ત્રણ મહિના પર્યન્ત સિંહાસન ભોગવીને પરલોકવાસી થયો. તેને ખાંસીનો રોગ હતો તેથીજ તેનું મૃત્યુ થયું. તેના મૃત્યુ પછી બીજા પણ બે પાદશાહો અલ્પ સમય રાજસુખ ભોગવીને સંસારની શેત્રંજ પરથી રવાના થયા. ત્યાર પછી બાદશાહનો મોટો પુત્ર રોશનઅખતર મહમદશાહ નામ ધારણ કરીને ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં દિલ્હીના તખ્ત પર બેઠો. મહમદશાહે એકંદર ત્રીશ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યું. એના જ સમયમાં મોગલ રાજ્યની સંપૂર્ણ અવનિતી થઇ. રાજ્યમાં અનેક જાતના બખેડા અને તોફાન થયા તેથી આ વિશાળ દેશ છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયો. આવી અવસ્થા જોઈ આ સમયને એક અમૂલ્ય સંધી માની મરાઠાઓ જ્યાં ત્યાં લુંટફાટ કરવા લાગ્યા અને પહાડી અફઘાનોએ પણ ભારત વર્ષ ઉપર આક્રમણ કર્યું. મરાઠાના હાથમાંથી બચેલા ભાગોને અફઘાનોએ પાયમાલ કર્યાં. રાજ્યમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થઇ રહ્યા હતા, એવામાં ક્રૂર સૈયદો પ્રજા ઉપર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. આથી ભારતવર્ષમાં દુર્દશાનો પાર રહ્યો નહીં. સૈયદો પર નિઝામ અપ્રસન્ન થયો.

આખરે સૈયદોએ પોતાની આપખુદીના પરિણામે પોતાનો નાશ પોતાના જ હાથે નોતર્યો અને છેવટે સૈયદોએ 'અમીર-ઊલ-ઉમરાએ પાદશાહ' એ એક અર્થશૂન્ય નામ છે. એમ પ્રકાશીત કરવાથી સર્વ લોકો પોતાની સ્વાધિનતાની મોજ લુંટવા લાગ્યા. ચતૂર નિઝામે આ વખતે સમયસૂચકતા વાપરી સ્વતંત્ર રાજા તરીકે જાહેર કર્યો.

અસીરગઢ અને બુરાનપુર એ કિલ્લા ઉપર પોતાનો અધિકાર રાજા તરીકે સ્થાપીત કર્યો. અને પોતાનું બળ વધાર્યું તેથી સૈયદ ભ્રાતાઓને ભય લાગવા માંડયો. સ્વાર્થ સાધવાનો કોઈપણ રસ્તો ન રહ્યો ત્યારે સૈયદોએ રાજપૂત સામંતોની સહાય માગી. કોટા અને નરવરના રાજાઓ નિઝામને પરાજીત કરવાને માટે પોતાના સરદાર અને સામંતો સાથે નર્મદા નદિના તટ પર આવ્યા. પરંતુ

આવેલા રાજાઓ રણકેશરી નિઝામના પ્રચંડ સૈન્યને રોકી શકયા નહીં. નર્મદા તટેજ નિઝામની સેનાએ ક્રોધાગ્નિમાં કોટાના રાજાનો નાશ થયો.

મોગલોના હાથમાંથી હૈદ્રાબાદ રાજ્ય છૂટું પડતાં જ અયોધ્યા પણ સ્વતંત્ર થયું. ચતૂર સૈયદખાંએ આ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપીત કર્યું હતું. જે સમયે નિઝામે સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો તે સમયે સાદતખાં (સૈયદખાં) વ્રિયાના દુર્ગનો રક્ષક હતો. સૈયદોનો ગર્વ તોડવાને માટે મહમદશાહે તેને દિલ્હી બોલાવ્યો. બાદશાહની આજ્ઞા થતાં જ અમીર–ઉલ–ઉમરાનો સંહાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હૈદરખાં નામના એક વિશ્વાસઘાતી મનુષ્યે ગુપ્ત રીતે અમીર–ઉલ–ઉમરાના પેટમાં કટ્ટાર ખોસી દીધી અને તેનો સંહાર કર્યો, મહમદશાહ આ વખતે તંબુમાં હતો. અમીર–ઉલ–ઉમરાના મૃત્યુના સમાચાર પ્રાપ્ત થતાંજ તે તેના ભ્રાતા અબ્દુલ્લાને બંદીવાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. દુષ્ટ વઝીરને આ વર્તમાન મલ્યા કે તેને તરતજ દિલ્હીના સિંહાસન પર ઈબ્રાહીમ નામના એક માણસને બેસાડયો. અને મહમદશાહની ગતી રોકવાને માટે તેની સામે યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યો. આ યુદ્ધમાં રાજપૂત લોકોએ કોઈ પણ તરફથી શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા નહોતા. ઉભયદળો મેદાનમાં આવી ઉભા હતા. યુદ્ધ શરૂ થયું. બંને સેનાઓ ઘણીજ ઉત્સાહ પૂર્વક લડી. દિવાન રાજા રત્નચંદ્રનો આ યુદ્ધમાં શિરચ્છેદ થયો. તેથી તેના લશ્કરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. તેઓ પોતાના શત્રુઓ પર વૈર લેવાના હિસાબે ઘણાજ જોરથી લડવા લાગ્યા. અને શત્રુઓ પણ એટલાજ શૌર્યથી લડવા લાગ્યા. આખરે પ્રશ્ચાત પાદશાહના સેનાપતિ[૪૮]સાદતખાંએ વઝીરને પકડીને મહમદશાહની સમક્ષ રજુ કર્યો. સાદતખાંના આ કાર્યથી પાદશાહ તેના પર ઘણોજ પ્રસન્ન થયો. તેણે તેને બહાદુરજંગની પદવી આપી. અને અયોધ્યાનું રાજ્ય અર્પણ કર્યું.

રાજપૂતો, નૃપતિઓ મહમદશાહને વિજય મળ્યો તેટલા માટે તેને અભિનંદન આપવાને ગયા. રાજપૂત રાજાઓએ આ વખતે કોઇપણ પક્ષ ગ્રહણ કર્યો નહતો. તે માટે પાદશાહ મહમદશાહ તેમના પર પ્રસન્ન થયો હતો. અને ખુશાલીમાં જોધપુર, તથા અંબરના રાજાએ કેટલાક પ્રગણાં આપ્યાં. [૪૯]ગીરધરદાસે મહારાષ્ટ્રીઓને આવતા અટકાવ્યા હતા. તેથી તેણે માળવા પ્રાન્ત અર્પણ કર્યો હતો. અને નિઝામને વઝીર બનાવવા માટે હૈદ્રાબાદથી બોલાવવામાં આવ્યો હતો.

હવે મેવાડનું ભાવી તપાસીએ, જ્યારે ભારતવર્ષમાં જુદા જુદા ભાગોમાં રાજકીય ફેરફાર થતા ગયા, ત્યારે મેવાડની સ્થિતી તેથી ભિન્ન પ્રકારથીજ જણાતી

૪૮. સાદતખાં એક સોદાગર વહેપારી હતો, તેણે પોતાના બાહુબળથી સેનાપતિપદને શોભાવ્યું હતું. અને પોતે અયોધ્યાનો નવાબ બની બેઠો હતો.

૪૯. ગીરધરદાસ તે રત્નચંદ્રના પ્રધાન કર્મચારી જુબીલરામના પુત્ર હતા, તેઓ જ્ઞાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

હતી. જે વખત મેવાડની આસપાસના રાજપૂત રાજાઓ મોગલ સામ્રાજ્યની અવસ્થાનો લાભ લઇ પોતાના રાજ્યો મજબૂત કરવા લાગ્યા. તે વખતે મેવાડના રાણા આળસુ બની પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા. બીજા રાજાઓની ઉન્નતિ જોઈ તેના દીલમાં અસંતોષ થતો નહતો.

અંબરનું રાજ્ય યમુના નદીના તટ પર્યન્ત ફેલાઇ ગયું હતું. આ તરફ મારવાડના રાજા અજીતસિંહે અજમેરના દુર્ગ પર પોતાની વિજય ધ્વજા ફરકાવી. દીધી હતી. ગુજરાત રાજ્યને છિન્ન ભિન્ન કરી મરૂભૂમિથી દ્વારકા પર્યન્ત પોતાની વિજયસેના લઈ ગયો હતો. આ વખતે મેવાડના રાણામાં કીંચિત્ત પણ ઉત્સાહ જણાતો નહતો પોતે નિશ્ચિંત થઈ પોતાના જુના સામંતોથી સંતોષ માનતો હતો. તેનું કારણ શોધવા માટે ઘણુંજ દૂર જવું પડશે નહીં. કેવળ એકવાર મેવાડના રાણાઓની પ્રાચીન રાજનિતી તપાસવાથી તેનું સ્પષ્ટ કારણ સમજાઇ જશે. જે રાજનિતી અને જે આચાર અચળ રાખવાના માટે ગિહલોત્ વીરગણોએ પ્રસન્નતા પૂર્વક પોતાનું રૂધીર અર્પણ કર્યું હતું. તે રાજનિતી અને આચારમાં કદાચ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થાય અને કદાચ આપણે મુસલમાન રાજ્ય સાથે સબંધ રાખવો પડે એવા વિચારથી તેઓ પોતાનું રાજ્ય વધારવાને પ્રયત્ન કરતા નહોતા, તેઓ રાજચાતૂર્યતાનો દોષ વહોરી લેવાને ખુશી હતા, અને તેઓ પોતાના પ્રાચીન રીવાજને તિલાંજલી આપવા માગતા નહોતા. આવા વિચારથી પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધી થઇ નહોતી. વળી બે સામંત–કુળો વચ્ચે દારૂણ વૈર થયું હતું. તેથી તેઓ વારંવાર ઝઘડા કરી મેવાડનું નૂર અને સામર્થ ઓછું કરી નાંખતાં હતાં.

અંદર અંદરના કલેશને લઇ મેવાડની પ્રગૃતી થવા ન પામી. અને તેની ક્ષીણતા થવા માંડી, જ્યાં કુસંપ અને વૈરભાવ હોય ત્યાં કોઇ પણ જાતનો લાભ થતો નથી. અને આખરે તેવી ભિષણ આગમાં પતંગીઆની માફક હોમાઇ જવાનો વખત આવે છે. માટે જો મેવાડમાં માંહોમાંહે કલેશ ન થયો હોત અને કેવળ સંપીને સાથેજ કારોબાર ચલાવ્યો હોત તો આજે મેવાડની આ દશા ન હોત.

મહારાણા સંગ્રામસિંહે અઢ્ઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેઓના સમયમાં સીસોદીયા વંશનું સન્માન અણુનમ રહ્યું હતું. શત્રૂ જનોએ જે મેવાડનો ભાગ જીતી દીધો હતો તે તમામ ભાગ પાછો મેળવ્યો હતો. રાણાશ્રીએ બિહારીદાસ પંચોલીને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો. તે ઉપરથી રાણાશ્રીની તીવ્ર બુદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે. મંત્રી બિહારીદાસ જેવો નિમકહલાલ, ચતૂર, સાહસીક અને પ્રમાણીક મનુષ્ય મેવાડમાં પૂર્વે કદિ નીમાયો નહોતો. આ વાતની સત્યતા તેમના સમકાલીન રાજાઓના લખેલા પત્રો પરથી સમજાશે. બિહારીદાસે ત્રણ

રાણાઓના શાસન કાળ પર્યંત પોતાનું મંત્રી પદ ઉત્તમ રીતે બજાવ્યું હતું, પણ મહારાણા સંગ્રામસિંહનું મૃત્યુ થતા મેવાડપર મહારાષ્ટ્રીઓનું જે આક્રમણ થયું તેની તીક્ષ્ણધારને પંચોલી મંત્રીની હજારો યુક્તિઓ કોઇ પ્રકારે રોકી શકી નહીં.

મહારાણા સંગ્રામસિંહ એક ચતૂર અને દીર્ઘદ્રષ્ટી વાળા રાજવી હતા. અને પ્રજાના હિત ચીંતક હતા, ગરીબોના બેલી હતા, તેમનો આદર્શ લીધેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવું. તેઓ ઉત્સાહી અને આનંદી હતા. તેઓ આર્થિક સ્થિતિની ગ્રીણવટ ઘણીજ સારી રીતે સમજતા હતા. તેમજ અમલ પણ કરતા હતા. આવક કરતાં જાવક વિચારીને કરતાં, રાણાશ્રીના ચારીત્ર માટે કેટલાક દાખલાઓ આગળ આપું છું તે ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી લેશે કે રાણા તો આ એક જ હતા.

એક વખતે મેવાડમાં કોટારીઆ ચૌહાણ પ્રથમ શ્રેણીના ચૌહાણ ગણાતાં હતાં આ ચૌહાણોને રાજ્ય સભામાં ઘણું જ સારૂં માન મલતું હતું. એક વખતે ચૌહાણોના સરદારે મહારાણાને રાજ્ય પોષાક ઘણો કિમતી બનાવવાની અરજ કરી. મહારાણાએ તેમની વાતનો સ્વીકાર કર્યો તેથી કોટારીયાના ચૌહાણોને આનંદની સીમા રહી નહી, અને તેમનો સરદાર પણ ઘણો ઉત્સાહમાં આવી ગયો. અને ખુશી થતો પોતાના મુકામ તરફ આવ્યો. આ તરફ રાણાજીએ મંત્રીને હુકમ આપ્યો કે કોટારીયાની જાગીરમાંથી બે ગામ ખાલસા કરી નાંખો ? આ વાત અલ્પ સમયમાં કોટારીયાના સરદારના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેણે તરતજ મહા-રાણાની પાસે ભય પામતાં અરજ કરી કે મહારાણાશ્રી ! અમારો શો અપરાધ થયો ! મહારાણાશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે જ્યારે તમે મારો પોષાક કિંમતી બનાવવાનું કીધું ત્યારે મેં વિચાર કર્યો કે મારી આવકની રકમ મારા નક્કી કરેલા વિચારો ઉપરજ ખરચાય છે, ત્યારે પોષાક કિંમતી બનાવવા રૂપીઆની સગવડ મારે કરવી જોઇએ. તેથી જો તમારા બે ગામ ખાલસા કરૂં તો તેની આવકમાંથી મારા પોષાકનું ખર્ચ પુરૂ થઇ જશે. અને તમારૂં વચન સ્વીકારી તમારી અભિલાષા પૂર્ણ કરી શકું.

કોટારીઆના સરદારની આંખ ખુલી ગઇ અને પોતાના બોલેલા શબ્દો પાછા ખેંચી ક્ષમા માગી. વાંચક વર્ગ ! મહારાણાશ્રીની સાદાઇ અને વૈભવના ત્યાગનો આ એક જ દાખલો બસ છે.

રાણાશ્રીએ રાજ્ય ખર્ચના વ્હેવારની ખાતાવાર સોંપણી કરી હતી. અને દરેક ખાતાનો હીસાબ દિવાન પાસે રજુ થતો હતો. એક વખતે રાણાજી જમવા બેઠા ત્યારે રસોઈઓ દહીં પીરસી ચાલ્યો ગયો, પણ દહીંમાં બુરૂ નાંખવાનું

ભુલી ગયો હતો અને સાથે લાવ્યો પણ ન હતો. જ્યારે રાણાજીએ રસોઇઆને ઠપકો આપ્યો કે "ખુરૂ કેમ ન લાવ્યો ?" ત્યારે રસોઇઆએ હાથ જોડી કીધું કે "ખુરૂ લાવવાનો હુકમ આપ નામદાર તરફથી થાય છે અને તેના માટે આપશ્રીએ એક ગામની ઉપજ આપણા હસ્તક રાખી છે ત્યારે રાણાજીએ બોલ્યા વગર ભોજન કરી લીધું. આ પ્રમાણે રાણા સંગ્રામસિંહ રાજ્ય ખર્ચનો અને પોતાનો હિસાબ રાખતા હતા.

પોતાની ઉંમર થયા પછી રાજ્ય કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. જ્યાં સુધી ઉંમર લાયક નહોતા થયાં ત્યાં સુધી તેમની માતાએ રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો હતો. રાજ્યાભિષેક થયા પછી રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહે કોઈ કારણસર દરીયાવત્ સરદારની જાગીર લઇ લીધી હતી. મહારાણા કોઇને પણ ગુન્હા વગર સજા કરતા નહોતા. આથી કોઇ પણ માણસ દરીયાવત્‌ની બાબતમાં કાંઇ પણ કહેવાને હિંમત કરતો ન હતો.

દરીયાવત્ સરદારે મહા મુશીબતે બે વરસ પસાર કર્યા પછી ત્રીજે વર્ષે પોતાના પર દયા કરવાના માટે અરજી કરી અને બંદોર મારફતે રાજમાતા પર તે મોકલી. તેને પ્રાર્થના પત્રની સાથે બે લાખ રૂપીઆ પણ મોકલ્યા.

મહારાણા સંગ્રામસિંહ બપોરે ભોજન કર્યા પહેલાં પોતાની માતાને દરરોજ પગે લાગવા જતા હતા. એક વાર તેઓ પોતાની માતાની પાસે ગયા હતા ત્યારે માતાએ દરીયાવત્‌નો આવેલો "પ્રાર્થના-પત્ર" તેના હાથમાં મૂકયો રાણાશ્રીએ તે પ્રાર્થના પત્રનો અમલ કર્યો, તરતજ દરીયાવત્ સરદારને પોતાની જાગીર પાછી આપવા દાનપત્ર બનાવી લાવવા દીવાનને હુકમ કર્યો તેથી દીવાન તરતજ દાન-પત્ર બનાવી લાવ્યા અને રાણાશ્રીએ પોતાની સહી કરી પોતાની માંતુશ્રીના હાથમાં મૂકયો અને કહ્યું કે આ દાન-પત્ર અને મોકલેલા બે લાખ રૂપીઆ પણ પાછા મોકલજો પછી તેઓ પોતાની માતાને વંદન કરી ભોજન કરવા ચાલ્યા ગયા.

આજથી તેઓ નિત્ય નિયમ કરતા પણ કલાક વ્હેલું ભોજન કરવા લાગ્યા અને હંમેશા પોતાની માતાને વંદન કરવા જવાનો જે નિયમ હતો તે પણ આજથીજ બંધ થઈ ગયો. આ જાણવાથી સૌને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને તેનાથી અધીક આશ્ચર્ય તો રાજમાતાને થયું હતું જ્યારે બીજા દિવસે મહા-રાણાશ્રી પોતાની માતાજીનાં દર્શન કરવા ન ગયા તેથી માતાની અધીરાઇ વધતી ગઈ ત્યારે રાજમાતાએ પોતાના પુત્ર પાસે એક અનુચરને મોકલ્યો. તેને જોઇને મહારાણાએ વિનય પૂર્વક કહેવડાવ્યું કે "મને સમય મળતો નથી." આવા શબ્દો સાંભળી પુત્રની અપ્રિતિ જોઇ માતાને ઘણું લાગી આવ્યું. અને

તેઓ તેનુ કારણુ શોધવા લાગ્યા. ફક્ત હરીયાવત્‌ની ભૂમિ પાછી આપવી· તે સિવાય બીજું એકપણુ કારણુ તેમની નજરે આવ્યું નહીં. તેથી રાજમાતાએ મંત્રીજીની સાથે કહાવ્યું કે તમો મહારાણાશ્રીને સમજાવો. પણુ મંત્રીમાં રાણાને સમજાવવાની શક્તિ હતી જ નહીં. ખરે ? મહારાણા સમજી શકે તેમજ નહોતું.

રાજમાતાએ પુત્રને સમજાવવા ઘણા પ્રયાસો કર્યા પણુ એકે પ્રયાસ સફળ થયો નહીં, તેથી માતાજીની શોકની સીમા વધતી ગઇ. જેથી તેમના સ્વભાવમાં ક્રોધ દાખલ થયો, અને વગર વાંકે પોતાના દાસદાસીઓને ધમકાવવા માંડયા. અને શિક્ષા આપવા લાગ્યા. આથી તેમના સ્વભાવની પરિસ્થિતી બદલાતી ગઇ. પોતે આહારનો ત્યાગ કર્યો તો પણુ મહારાણા સંગ્રામસિંહની પ્રતિજ્ઞામાં જરા પણુ કચાસ-ઉણુપ આવી નહીં, હતી તેવીને તેવી જ રહી.

રાજમાતાએ ગંગા-સ્નાન કરવા જવાનો વિચાર કર્યો અને તીર્થયાત્રાની સઘળી તૈયારીઓ કરવામાં આવી તેમના અંગ-રક્ષકો સજ્જ થઇ તેમના આગમનની રાહ જોતા ઉભા રહ્યા. રાજમાતાએ વિદાય લેતી વખત પોતાના પુત્રનું મૂખ-કમળ જોવાની અભિલાષાથી નીકળતા વિલંબ કર્યો, તે છતાં પુત્ર આવ્યો નહી જેથી દુઃખીત થઇ પોતે વ્રજ કિશોર શ્રી કૃષ્ણુ ભગવાનની પૂજા કરવા મથુરા જવાનો વિચાર કર્યો, અને તેમની પાલખી જયપુર તરફ ચાલવા લાગી. જયપુરમાં મહારાણાશ્રીના જમાઇ રહેતા હતા તેથી જમાઇનું અને પોતાની દીકરીનું મૂખ-કમળ જોવા માટે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. મહારાજા જયસિંહ પોતાના સાસુને સન્માન સહિત પોતાના મહાલયમાં લઇ ગયા. અને સાસુનું સન્માન કરવા સારૂં પાલખી થોડીવાર પોતાની સ્કંધ પર લીધી જયારે જયસિંહે પોતાની સાસુના મોંઢે મહારાણા સંગ્રામસિંહની અપ્રતિની વાત સાંભળી ત્યારે જયસિંહે આશ્વાસન આપ્યું કે ‘ હું તમારી તથા તમારા પુત્રની સલાહ અને શાન્તિ કરી આપીશ અને ઉદયપુર આવીને રાણાશ્રીને મનાવી લઇશ. ”

તીર્થ-યાત્રા પુરી કરી જ્યારે ઉદયપુર તરફ પાછા ફર્યા ત્યારે મહારાજા જયસિંહ પણુ સાથે આવ્યા હતા. રાજપૂતમાં અતિથી સત્કારનો નિયમ ઘણો જ સખ્ત છે. અતિથી સત્કારમાં જરા પણુ ખામી કે ત્રુટી આવે તો રાજપૂતો તેને ઘોર અપમાન સમજે છે. જયસિંહ ઉદયપુર શા કારણુથી આવ્યા તે રાણાશ્રી બરાબર સમજી ગયા, તેઓ સારી રીતે જાણુતાં હતા કે બનેવીના વચનનો અનાદર થઇ શકે તેમ નથી. તેથી રાણાશ્રી પ્રથમથી જ તૈયાર થઇ રહ્યા હતા. અને માતુશ્રીને અને પોતાના બનેવી મહારાજા જયસિંહને ઘણાજ સન્માન પૂર્વક માનસહિત લાવવા ઘટતી યોજના કરી અને રાણાજીએ પ્રથમ

પોતાની માતુશ્રીના ચર્ણે જઇ વંદન કર્યું. અને માતુશ્રીનો આશિર્વાદ લઇ તેમને પોતાના રાજમંદિર સુધી પહોંચાડી આવ્યા. અને પોતાના બનેવીનું પણ સુંદર સન્માન કર્યું. ત્યારે ફક્ત મહારાજા જયસિંહના મોંમાંથી એવો ઉચ્ચાર નીકળ્યો કે "કુટુંબનો ઝઘડો હંમેશા ગુપ્તજ રહેવો જોઇએ-અને રાખવો જ જોઇએ. તોજ મનુષ્યની કિંમત છે."

એક વખત મહારાણા ભોજન કરવા બેઠા હતા એવામાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે મંદસોર પ્રાન્તમાં માળવાના પઠાણોએ આક્રમણ કર્યું છે. અને કેટલાક ગામો લુંટી ઉજ્જડ કર્યાં છે, તથા ત્યાંના રહેવાસીઓને કેદ કર્યાં છે. આ સમાચાર સાંભળી મહારાણા ભોજન ઉપરથી ઉભા થઇ ગયા અને શસ્ત્ર સજી યુદ્ધનું નગારૂં વગાડવાનો હુકમ કર્યો. નગારાના ગંભીર શબ્દે સરદારો અને સૈનીકોને જાગૃત કરી દીધા. પણ અચાનક રણઘોષણાનું કારણ કોઇ સમજી શકર્યું નહીં. સમસ્ત સૈન્ય જલ્દીથી તૈયાર થઇ રાજમંદિર પાસે આવી ઉભુ રહ્યું. રાણાજીએ સમસ્ત સેનાની સાથે જવા પોતાની અંતઃકરણથી ઇચ્છા પ્રદર્શીત કરી, પરંતુ સમસ્ત સૈન્ય તથા સરદારોએ એકે અવાજે ઉત્સાહ પૂર્વક જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી અમો જીવીત છીએ ત્યાં સુધી એક સાધારણ દુશ્મન સામે આપ શ્રીમાન્ રણક્ષેત્રમાં જાવ તે ઉચીત નથી. અને અમો આપ નામદારશ્રીને કદિ પણ જવા દેવાના નથી. છતાં આપ જશો તો આપના ગૌરવમાં ન્યૂનતા દેખાશે. સૈનીકો અને સરદારોના વચનો મહારાણાશ્રીને સ્વીકારવા પડયા. મહારાણા નગરમાં રહ્યા અને સર્વ સૈનીકો તથા સરદારો દુશ્મનનો સામનો કરવા રવાના થયા. સેના ગયા પછી કેટલાક કલાક બાદ કાનોડનો સરદાર શસ્ત્ર સજીને આવ્યો. તેનું શરીર રોગીષ્ટ અને બિમારીથી ભરેલું હતું. તેનું અંગ પીળુ અને નિસ્તેજ થઇ ગયું હતું. રાણાજીની આજ્ઞા પાળવા માટેજ તે શસ્ત્ર સજી આવ્યો હતો. ઉક્ત સરદારની શોચનીય દશા જોઇને રાણાજીએ અનેકવાર તે યુદ્ધમાં ન જવા માટે સમજાવ્યો. પરંતુ નીમકહલાલ અને માતૃભૂમિની ધગશવાળો આત્મા રોકયો રોકાય તેમ નહતો.

મહારાજ ? જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં હથીઆર પકડવાની શક્તિ છે ત્યાં સુધી હું યુદ્ધમાં ગયા સિવાય રહેવાનો નથી સરદારે જણાવ્યું.

રાણાશ્રીએ નિરૂપાયે જવાની આજ્ઞા આપી, જેથી રાજપૂતોએ મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેજ વખતે કાનોડનો સરદાર રજપૂત સૈન્યને મળ્યા અને મુસલમાનો રાજપૂતોનું પ્રચંડ બળ જોઇ રાજપૂતોના ઘાવ સહન કરી શકયા નહિ. તેથી પરાજીત થઇ આમ તેમ નાસવા માંડયા, કાનોડ સરદાર આ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. અને તેનો પુત્ર સખત ઘાયલ થયો.

વિજયી રાજપૂતોએ વિજયમાળ ધારણ કરી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો આ વખતે મહારાણાએ કાનોડના સરદારના ઘાયલ થએલા પુત્રને પોતાના હાથથી બીડુ આપ્યું. આ પ્રકારનું ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી પુત્રના આનંદની સીમા રહી નહીં. તે પોતાને કૃતાર્થ થએલો માનવા લાગ્યો અને આનંદમાં આવી બોલવા લાગ્યો.

મહારાજ ! મને પિતાના જીવનના બદલામાં અમુલ્ય ધન પ્રાપ્ત થયુ છે. ધન્ય છે ! એ રાણાને ? અને ધન્ય છે સરદારને ? આવી આવી અનેક વાતો સંગ્રામસિંહ રાણાના જીવનમાં બની ગએલી છે. વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવે કે મહારાણાશ્રી કદરદાનની કદર કેવી કરતા ? પ્રજાના માટે નીંદ્રા અને આહારનો ત્યાગ કરી પ્રજાનું પાલન કરતા હતા, તેવાજ પુરૂષોનાઃ નામ ઇતિહાસમાં આજે પણ સૂવર્ણાક્ષરે કોતરાએલા છે.

મહારાણાશ્રી એક વખત પોતાના મહાલયમાં બિરાજયા હતા તે વખતે એક ખૂશામતખોર સાલુમ્બ્રા સરદારના વિરૂદ્ધની વાતો કરવા લાગ્યો. અને સાલુમ્બ્રા સરદાર પ્રત્યે મહારાણાશ્રીને અભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવી છટાથી વાતની છનાવટ કરવા લાગ્યો. તેજ વખતે મહારાણાશ્રીએ તેની વાત પર જરા વિશ્વાસ મૂકયો નહીં. અને બોલ્યા કે આ વાત અસત્ય છે-સત્યથી વેગળી છે. જો તારી વાત ઉપર વિશ્વાસ મુકુ તો રાવતજીના ઉદાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓનું અપમાન થાય. રાવતજી પર તેમનો કેટલો વિશ્વાસ છે તે બતાવવા સારૂ રાણાજીએ રાવતજીને બોલાવવા માટે એક દૂત મોકલ્યો અને નિશ્ચય કર્યો કે પાખંડીને બતાવી આપવું ખૂશામતથી કે ખોટી વાતોથી રાણો કોઈથી ભોળવાય તેમ નથી.

માળવા રાજયમાં યવન સેનાનો પરાજય કરી રાવતજી સાલુમ્બ્રા આવ્યા હતા અને રાણાજી વિદાય લઇ પોતાના ઘેર ગયા હતા. રાત્રીનો પ્રથમ પહોર વીતી ગયો હતો. રાવતજીએ પોતાના દુર્ગના દ્વાર પર જઇને પોતાના સીપાઇઓને સૌ સૌને ઘેર જવાની રજા આપી. અને પોતે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પોતાના મહાલય તરફ ચાલ્યા. હજુ તેઓ અંત પુરના દ્વાર આગળ પહોંચ્યા ન હતા એટલામાં પહેરેગીરે નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું કે રાવતજી રાણાજીએ રામ રામ કહી આ પત્ર આપવાની આજ્ઞા કરી છે. દિપકના પ્રકાશે પત્ર વાંચી સરદારે અશ્વપાળને અશ્વ સજજ કરવાની આજ્ઞા કરી દ્વાર સમક્ષ તેમની પ્રેમમય પત્નિ પ્રિય બાળકોને લઇ સરદારને અભિનંદન આપવાને ઉભી રહી હતી.

રાવતજીએ ધાર્યું કે સુકુમાર બાળકને ગોદમાં લઇ પરિશ્રમનો પરિહાર

કરીશું. પરંતુ તેમ થઇ શકયું નહિં. આતુર નેત્રોથી પોતાની પ્રાણસમી દેવીના મુખ દર્શન કરી ફક્ત છ અનુચરો સાથે ઉદયપુર જવાને કુચ કરી જ્યાં સુધી તેઓ ઉદયપુર પહોંચ્યા નહીં. ત્યાં સુધી તેઓએ ઘોડાની લગામ ખેંચી નહીં.

અર્ધ રાત્રી વ્યતિત થઇ ગઇ હતી સમસ્ત જગત નિંદ્રાગ્રસ્ત થઈ રહ્યું હતું. પ્રકૃતિ સ્થીર અને ગંભીર હતી. રાવતજીના ઉતારામાં પરમ શાન્તિ હતી. તેમાં દાસ દાસી કે ખાદ્ય પદાર્થોની લેશ પણ તૈયારી નહોતી, પરંતુ રાણાજીએ સર્વ તૈયારીઓ પ્રથમથી જ કરાવી રાખી હતી. રાત્રીના સમયમાં જ્યાં તેમના આગમનની વાત સાંભળી કે તરતજ રાણાજીએ તેમના અનુચરો દ્વારા તેમના ભુવનમાં ભોજનની સામગ્રી રવાના કરી અને અશ્વોને માટે ઘાસ વિગેરેનો પ્રબંધ કરાવી આપ્યો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં યોગ સમયે સાલુમ્બ્રાના સરદાર રાજસભામાં ગયા અને રાણાજી તેઓના પર ખુશ થયા. તેમને નિયમ પ્રમાણે યોગ્ય સન્માન આપ્યા પછી મહારાણાએ તે દિવસે એક નવી જાગીર સમર્પણ કરી રાણાજીને આ અસીમ પ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી સાલુમ્બ્રાજીને આનંદ અને આશ્ચર્ય થયુ. તેનું કારણ જાણવાને માટે પોતે વિનય પૂર્વક મહારાણાશ્રીને વિનંતી કરી કે મહારાજ! મેં એવું કાર્ય શું કર્યુ છે કે જેથી આપે મને આ પારીતોષીક આપ્યું છે. જો મેં કંઈ પણ કાર્ય બજાવ્યું હોય તો મેં માત્ર મારી ફરજ અદા કરી છે. અને કામના બદલામાં મહારાજ પાસેથી મારાથી પુરસ્કાર શી રીતે લઈ શકાય. મેવાડનું હીત સાધવું એતો વિરવર ચંદ્રનાવંશોનું મૂખ્ય કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય બજાવવા કદાપિ મારા પ્રાણ ચાલ્યા જાય તો પણ પુરસ્કાર લેવો ઉચીત્ત નથી. માટે આપ આ પુરસ્કાર પાછો લેવાની કૃપા કરો ? પુરસ્કારનો સ્વીકાર કરવો એવી રાવતજીની કિંચીત પણ ઇચ્છા નહોતી. જેથી મહારાણાશ્રીને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા પણ મહારાણાશ્રી સમજ્યા નહીં,

મહારાણાશ્રીનો અત્યંત આગ્રહ જોઈ પોતે કહ્યું કે મહારાજ રાજ્ય પ્રસાદ ગૃહણ નહીં કરવાથી રાજાનું અપમાન થાય છે. પરંતુ આના બદલામાં મહારાજા જો મારી એક પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરશે તો મહારાણાશ્રીનો મારા પર મોટો ઉપકાર થશે. અને આપશ્રીનો અનુગ્રહ અમારા સમૃતી પટ પર સદા અંકિત રહેશે. જેવી રીતે આ પ્રસંગે મારા માટે ખાદ્ય પદાર્થો રાજ ભૂવનમાંથી આવ્યા તેવી રીતે ભવિષ્યમાં શ્રીમાન અથવા શ્રીમાનના વંશજો મને અથવા મારા વંશજોને રાજધાનીમાં બોલાવે ત્યારે રાજ્ય પાકશાળામાંથી ખાદ્ય પદાર્થો મોકલાવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

રાણા સંગ્રામસિંહે સહર્ષ પ્રાર્થનાનો સ્ત્રીકાર કર્યો તે દિવસથી આજ પર્યંત વીરવર ચંદ્રના વંશજો આ સન્માન ભોગવતા આવ્યા છે.

આ ઉપરથી રાણાજીએ ચુગલીખોર અને ખુશામતીઓને બતાવી આપ્યું કે સાલુંમ્બ્રા માટે મને કેટલું માન અને પ્રેમ છે. આખરે ચુગલીખોર નીચું જોઇ પોતે કરેલી વાતથી ઘણોજ પ્રસ્તાયો. આવી અનેક વાતોના દ્રષ્ટાંત ઉપરથી મહારાણા સંગ્રામસિંહના ચારીત્રના પ્રભાવની કેટલી હકીકત સત્ય અને સચોટ છે. મહારાણાને દરેક ધર્મ પર પ્રેમ અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, જેથી અતિષય વખાણ કરવા તે સૂવર્ણ ઉપર ઢોલ ચઢાવવા સમાન છે. પણ ' **હીરો તે હીરો જ હોય છે.** '

મહારાણા સંગ્રામસિંહે મેવાડ પર અઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને પોતે પોતાના રાજ્યનું તેમજ પ્રજાનું સંપૂર્ણ હીત સાધ્યું જો કે સંગ્રામસિંહની મર્યાદા અત્યંત મર્યાદિત હતી. જો કે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની નિતીનો ત્યાગ કરી અલ્પાંશે આગળ વધ્યા હોત તો મેવાડના રાજ્યનું વિશેષ હીત કરી શકયા હોત. પ્રજા પ્રીય રાણાપર પ્રજાનો અત્યંત અનુરાગ હતો. અને માન હતું.

બાપ્પા રાવલના વંશનું ઉચ્ચ ગૌરવ મેવાડના ભૂપાળો અચળ અને અટલ રાખી શકયા હતા. તેમાં મહારાણા સંગ્રામસિંહ પણ સાચવવામાં અંતીમ ભૂપાળ હતાં, તેમનો પરલોક થતાંજ મેવાડમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભૂતા મેવાડમાં સ્થાપીત થયા પછી મેવાડનું રાજ્યકીયનું ભાવી કઈ દિશામાં પ્રવાહીત થયું તે વિષે જણાવીશું.

મહારાણા સંગ્રામસિંહને ચાર પુત્ર હતા. તેમાં વડીલ કુમાર જગત્સિંહ સંવત ૧૭૧૦ ઇ સ ૧૮૩૪ માં પોતાના પિતાના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો. એને સૌથી પ્રથમ કાર્ય રજપૂતોના કે મહારાણા અમરસિંહે બળ એક-કર્યું હતું. તે પછી (પ્રથમ) અજીતસિંહે વગર વિચાર્યું કામ કર્યું તેથી આ બળના મૂળમાં અમૃત સીંચી પુન:તેને સજીવન કર્યું. રાજ્યસ્થાનના ત્રણે રાજાઓએ સોગન પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીકે આજપછી અમો કોઇ પણ ગમે તેવા સંજોગોમાં મુસલમાનોની સાથે કોઇ પણ જાતનો વહેવાર રાખીશું નહી ? અને પરસ્પર સંપ સંપીને રહીશું. મુખ્યત્વે મેવાડ, મારવાડ અને અંબર ત્રણે રાજાઓનું બળ કદિ પણ ખંડીત કરીશું નહીં

આ પ્રમાણે સંધી–પત્ર પર પોત પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. આ બળ સ્થાયી રાખવા માટે એક નાયકની જરૂર હતી. તેથી સર્વની સમંતિથી રાણા જગતસિંહને નાયક બનાવવામાં આવ્યા અને તેમને સમસ્ત રાજપૂત સેનાના અધિપતિ બનાવ્યા.

સંધિપત્ર

મહારાણાશ્રીની મહેર

[50] **શ્રી એકલીંગજી**

માન્યતા	માન્યતા	માન્યતા
[51] સીતારામ જયતિ	[52] વૃજાધીશ	[53] અભયસિંહ

સ્વતિશ્રી—ઐકયબદ્ધ ત્રણ રાજાઓદ્વારા નિમ્ન લિખિત સંધિપત્ર સ્વીકૃત થયો. એમાંની શરતોમાં કોઈપણ પ્રકારનો વ્યભિચાર કરવામાં આવશે નહિ, સંવત ૧૭૯૧ ના શ્રાવણ સુદ ૧૩ ઈ. સ. ૧૭૩૫ મુકામ હુર્લા.

૧. સંપદ વિપદમાં સર્વજણ ઐકય સુત્રથી બંધાયેલા રહેશે. સર્વજણે સોગન લઈને આવતા સ્વીકારી એક બીજાના હૃદયમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ભવિમાં કોઇપણ માણુસ આ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે નહીં, અગર જો કોઇ માણુસ સરત વિરૂદ્ધ કાર્ય કરશે તો તે સર્વના વિશ્વાસથી ભ્રષ્ટ થશે. "એકનું માન એ સર્વનું માન છે, એકની લાજ એ સર્વની લાજ છે, એકનું અપમાન એ બીજાનું અપમાન છે." આટલામાં બધુ આવી ગયું.

૨. જે માણુસ એકને વિશ્વાસઘાતક જણાશે તો તેનો કોઇ વિશ્વાસ કરશે નહિં અને તેને કોઇનો આશ્રય મળશે નહીં,

૩. વર્ષાઋતુ વ્યતિત થયા પછી કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવશે, પ્રત્યેક શાખાના નેતાઓએ પોતપોતાની સેના સહિત 'રામપુરમાં' જવું, કદાચ કામ વસાત્ કોઇ સરદાર આવી ન શકે તો તેને પોતાના કુમાર અથવા ઉચ્ચ અધિકારીને મોકલવો.

૪. આ કુમાર યા કર્મચારીથી અનુભવના અભાવે કંઈપણ દોષ થાય તો તેને સુધારવાનો અધિકાર રાણાજી સિવાય કોઈનો રહેશે નહિં.

૫. પ્રત્યેક મહાન કાર્યમાં સર્વજણુ એકત્રિત થઇ આ નિયમનું પાલન કરવા બંધાય છે.

આ પ્રમાણે મહારાણા બીજા જગતસિંહે સંધિપત્રો તૈયાર કરી ત્રણે રાજાઓની સહી કરી નક્કી કર્યું. મહારાણા સંગ્રામસિંહની કારકીર્દી એટલી બધી ઉત્તમ અને વિશાળ હતી કે જેટલી હકીકત લખીયે તેટલી ઓછી છે, પણ

---

૫૦. એકલીંગજી મહાદેવ-સોસોદીઆ વંશના કુળ દેવતા છે.

૫૧. સીતારામ જયતિ-તે અંબર રાજવંશના દેવતા છે, આ રાજવંશની ઉત્પતિ ભગવાન રામચંદ્રજી દ્વારા થઈ છે.

૫૨. વ્રજાધીશ શ્રી કૃષ્ણ-એઓ મારવાડના હાડાવંશના કુળદેવતા છે.

૫૩. અભયસિંહ — મારવાડના એક રાજવંશી હતા.

તેના જેષ્ટ પુત્રે પણ પોતાના પિતાની કારકીર્દી શોભાવી પોતે ત્રણે રાજાના બળ એકત્રીત કર્યાં. હવે મહારાણા જગતસિંહ (દ્વીતીય) રાજ્ય વહીવટ તરફ તથા મોગલો સામે કેવી રીતે ઝઝુમ્યો તે તરફ નજર કરીએ.

છપ્પો

રાણાશ્રી સંગ્રામ સદા, શૂરવીરતા ધરતા
ધરી ઢાલ તલવાર, પ્રજાનું રક્ષણ કરતા,
ધરતા સદા સ્વમાન, કદી નહીં મ્લેચ્છને નમતા,
ચઢતા જ્યાં રણયુદ્ધ; મહીં નહીં પાછા પડતા,
એવા રાણા સંગ્રામસિંહ, રણ સંગ્રામને દીપાવતા,
કહે ભોગી નિજકુળની, કિર્ત્તિ સદા ઉજ્વાળતા. ૨૫૪

છપ્પો

ન્યાય પરાયણ રહી, સદાએ ન્યાય જ કરતા
અન્યાય કદી નવ થાય, સદા એ ન્યાય જ ધરતા,
સત્ય નીતિના માટ, સદા એ શીર સમર્પે,
કદરદાન ની કરી કદર, યશ કીર્ત્તિ અર્પે,
માતૃભક્ત એ હતો. શોભા વધારી માત્રુની,
કહે ભોગી સંગ્રામે તો, સેવા કરી મેવાડની. ૨૫૫

છપ્પો

રાજ્યતણું સુકાન, અઢાર વર્ષ ચલાવ્યું
રાજ્ય પ્રજાનું હીત, બરાબર છે સચવાયું.
રહી સદા સંતોષ, પ્રજા પર પ્રેમ જમાવ્યો,
મુસદ્દી બળવાન, વિજયનો ધ્વજ ફરકાવ્યો.
ટેકીલો સંગ્રામસિંહ, રહેતો સદા ઉલ્લાસમાં,
કહે ભોગી ધર્મ શ્રદ્ધા, હતી હૃદયના સ્થાનમાં. ૨૫૬

છપ્પો

ગોઝારો જ્યાં કાળ, આવીને સામો થાતો,
ત્યાં રાણો સંગ્રામ, નહીં કીંચીંત ગભરાતો,
સમજી ગયો દીલમહીં, જરૂર છેજ જવાનું,
પાપ પૂણ્યનું કામ, સદા સાથે જ રહેવાનું,
ગભરાતો નહીં મોતથી, મોતને ભેટી પડયો,
કહે ભોગી મેવાડનો, મહારથી હેઠે પડયો. ૨૫૭

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મહારાણા શ્રી જગત્સિંહ (દ્વીતીય)

જ્યારે મહારાણા સંગ્રામસિંહ બિરાજમાન થયા, ત્યારે પ્રથમ કાર્ય તેમને ત્રણ રાજ્યની સંધિ કરી અને પોતે પોતાના રાજ્યનું તેમજ રાજપૂતનું બળ મજબુત કરી પોને રણયુદ્ધમાં જવા માટે વર્ષાઋતુ વિત્યા પછી મોગલોની સામે થવું, આવી રીતે સંધિ-કરાર કરી પોતે પોતાની ઉજ્વલ કારકીર્દી બતાવી. સંધિ થયા પછી ભાગ્યની પ્રતિકૂળતાને લઇને તે કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું નહીં. કારણ કે જ્યારે યુદ્ધની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવામાં આવી ત્યારે બધા રાજાઓ શિથીલ થઈ ગયા હતા. રાજ્યસ્થાનના દુર્ભાગ્યવશાત્ રાજપૂતોનું સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઇ ગયું. મોગલ રાજ્યની દુર્દશાના વખતમાં મારવાડ અને અંબરન રાજાઓએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર અતિ વધારી મૂકયો હતો, તેઓ મેવાડના રાણાની બરોબરી કરતા હતા.

સૂર્યવંશી મહારાજા કનકસેનના વંશજો રાજ્યસ્થાનના અન્ય રાજપૂતો પર અચળ પ્રધાનતા ભોગવતા આવ્યા છે, તેમને કોઇ દિવસ પણ રાજપૂતોની એકત્રીત સમંતી પ્રાપ્ત કરી નહોતી, આ મહાન અભાવજ રાજપૂતોના ભવિષ્યમાં વિઘ્ન રૂપ હતો, આ અભાવને લઇને જ તેઓ પરાધિન ગુલામ બની ગયા હતા. અને પોતાની સ્વાર્થની રક્ષા કરવાને બદલે બીજા સાથે યુદ્ધ કર્યા કરતા હતા. રાજસ્થાનના સર્વ રાજપૂતોએ મેવાડના રાણાનું અગ્રસ્થાન માન્યુ હોત તો આજે રાજસસ્થાનની આવી અઘોર અધોગતિ નહોત. જો તેઓ મેવાડના અનુયાયી બનત તો મુસલમાન કદિ પણ ભારતને લૂંટી ન શકત, માંહોમાહીની કુટ, કલેશ અને કુસંપથીજ ભારતની આ શોચનીય દશા છે. અને તેથીજ રાજપૂતોની સ્વાધીનતાનો નાશ થયો.

મહારાણા જગતસિંહના વખતમાં મોગલ સામ્રાજ્યની અધોગતીના સમયમાં અનુકુળતા હોવા જતાં રાજપૂતો પોતાની ઉન્નતિ કરી શકયા નહીં. એનું કારણ ફકત કુસંપજ. ગયા તે વીર બાપ્પારાવલ અને મહારાણા પ્રતાપ અને રાજસિંહ? જેઓના નામ આજે ઈતિહાસના તકતા પર સૂવર્ણ અક્ષરે અંકિત છે.

નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક આધિનતાની શૃંખલા તોડીને સંપૂર્ણ સ્વાધિન થઈ ગયો હતો, દિલ્હીના પાદશાહનો સેનાપતિ નિઝામનો દમન કરવા ગયો હતો. પરંતુ તે સ્વયં નિઝામના ક્રોધાગ્નિ આગળ બળીને ભસ્મ થઇ ગયો. રણચતૂર નિઝામે

દિલ્હીના હતભાગી સેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરીને તેનું મસ્તક પાદશાહ પર મોકલાવી આપ્યું. અને કહેવરાવ્યું કે આ નાલાયક માણુસ વિદ્રોહી બની ગયો હતો, તેથીજ તેનો નાશ કરીને તેનું મસ્તક આપની કદમ-બોસીમાં નવાજેશ કર્યું છે. હીનબળ મહમદશાહ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કના કહેવાનો ભાવાર્થ સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયો હતો, પરંતુ તે બિચારો શું કરે ? તે લાચાર બની ગયો હતો.

પોતાની સ્વાધિનતા મજબુત કરવા માટે નિઝામે રાજપૂતોની સાથે સંપ કર્યો હતો. અને મરાઠાઓને પોતાની વિજયી સેના લઇ માળવા અને ગુજરાત જવા માટે સલાહ આપી હતી, માળવા પર આક્રમણ કરી ત્યાંના સરદાર દયારામનો યુદ્ધમાં સંહાર કર્યો અને નિઝામની અભિલાષા પૂર્ણ કરી અંબરના રાજા જયસિંહને માળવાનું રાજ્ય આપવાને માંગણી કરવામાં આવી, પરંતુ તેનો તેમને સ્વીકાર કર્યો નહીં. આથી તે રાજ્ય મરાઠાઓના જ હાથમાં રહ્યું. ગુજરાતનું રાજ્ય પણ આ દશાને જ પ્રાપ્ત થયું. પ્રથમ બાદશાહે રાઠોડને આ રાજ્ય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પરંતુ તેનું પાલન નહિ થવાથી અજીતસિંહના પુત્ર અભયસિંહે તે પર આક્રમણ કર્યું. અને ત્યાંના હાકેમ બુલંદખાંને હાંકી કાઢયો આ એક ઉત્તમ તક છે એમ ધારી મરાઠાઓએ રાઠોડોના જીતેલા ગૂર્જર રાજ્યમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો. રાઠોડ રાજ્ય અભયસિંહે મરાઠાઓના સામે બાથ ભીડી નહિં અને પોતાનો અધિકાર માત્ર ગૂર્જરના ઉત્તર ભાગમાં જ રાખ્યો.

જે સમયે રાજસ્થાન ગુજરાત તથા માળવાની આ દશા થઇ તે વખતે બંગાળમાં, બિહારમાં અને ઓરીસ્સાના રાજ્યમાં સુજાઉદૌલા, અલીવર્દીખાંની સાથે અચળસુખ વૈભવ ભોગવી રહ્યો હતો. આ તરફ અયોદ્ધાના રાજ્યમાં સાદતખાંનો પુત્ર સફદરગંજ અડગ રીતે સિંહાસન પર વિરાજમાન થયો. જો કે પાદશાહની કૃપાથી જ સાદતખાંએ અયોધ્યાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું. તો પણ કૃતઘ્ની પુરૂષે પાદશાહના આ પવિત્ર પ્રસાદનો બદલો ઘણો જ નિચ બુદ્ધિથી વાળ્યો. સાદતખાં એક નિચ, કૃતઘ્ન અને વિશ્વાસઘાતી હતો, તે દુરાચારીએ પરમ અત્યાચારી નાદિરશાહને ભારતવર્ષમાં બોલાવી દિલ્હીના સામ્રાજ્યનું સત્યાનાશ વાળ્યું. શું ભાવીની પ્રતિકુળતા ? માણુસ ધારે છે શું અને થાય છે શું ?

માલવા અને ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભૂતા મજબુત થઇ ગઇ, ત્યારે વિજયી મરાઠાઓએ અન્ય પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા જમાવવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો હતો. ત્યારે તેઓ નર્મદા નદિ ઉતરીને ઉત્તર તરફના પ્રદેશોમાં તીડોની માફક ફરીવળી તેમને લૂંટવા લાગ્યા. તેમના પ્રચંડ પરાક્રમના અપૂર્વ પ્રભાવથી

જે જાતિઓના નામ પણ અત્યાર સુધી કોઇ જાણતું નહોતું. તે જાતિઓ આ દેશમાં આવી પોત પોતાની સેના વધારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા લાગી, તે વખતે શાન્ત જીવન ગાળનારા ખેડૂતો પણ બળદ અને હળ છોડી દઈ હાથમાં ખડગ ધારણ કરવા લાગ્યા, તથા અસ્વારી કરવા લાગ્યા, ભરવાડો પોતાની લાકડીઓ છોડી ભાલા પકડવા લાગ્યા. આ લોકમાં સિંધીયા–હોલ્કર તથા પવાર અધિક પ્રસીદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે વિદ્રુલ સેના એકત્રિત કરી મહારાષ્ટ્રીઓ હિત–બળ રાજપૂતો પર આક્રમણ કરવા લાગ્યા, અને તે લોકો રાજપૂત પ્રદેશોને લૂંટી બાળી ત્યાંજ નિવાસ કરવા લાગ્યા, જ્યાં સુધી મહારાષ્ટ્રીઓ આવશકય પ્રસંગે એકજ પતાકા નીચે એકત્રિત થઈ ત્યાં સુધી કોઇ પણ સત્તા તેમને હરાવી શકી નહીં.

વીરવર પ્રથમ બાજીરાવે મહારાષ્ટ્રીઓનું મહાન બળ એકત્રિત કર્યું હતું. તેઓ ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં સૌથી પહેલાં અંબલ નદી ઉતરી દિલ્હીના સિંહદ્વાર પર આવીને ઉભા રહ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓના આ પ્રચંડ બળથી દિલ્હી શહેરની ઘણી જ પાયમાલી થઇ તથા નિર્બળ પાદશાહે મરાઠાઓને ચૅાથ આપી તેમના પંજામાંથી મૂક્તિ મેળવી, પાદશાહની આ કાયરતા જોઈ નિઝામના મનમાં અનેક સંદેહ ઉત્પન્ન થયા. પાદશાહને વશ કરી કવચીત મરાઠાઓ મારા રાજ્ય પર આક્રમણ કરશે. એવો ભય લાગવા માંડયો. તેથી તેણે મરાઠાઓને માળવા-માંથી હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઇ હતી કે જો મરાઠાઓ માળવામાં મજબૂત રીતે ટકી રહેશે. તો ત્યાંથી કાઢવા મુશ્કેલ પડશે અને તેથી તેઓ મારો ઉત્તર તરફનો પ્રદેશનો સંબંધ તોડી નાંખશે, આવો વિચાર કરી નિઝામે માળવા પર આક્રમણ કર્યું, અને બાજીરાવનો પરાજય કર્યો. તે મહારાષ્ટ્રીઓને માળવામાંથી હાંકી કાઢવાની તૈયારીમાં હતો. એવામાં મહા પ્રચંડ અત્યાચારી, જુલ્મી નાદિરશાહે દિલ્હી પર આક્રમણ કર્યું છે. એવા સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. આ સમાચાર સાંભળી નિઝામ–ઉલ–મુલ્ક ઘણો ભયભીત થયો. અને તે મરાઠાઓને છોડી પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો.

જે સમયે નાદિરશાહનો પ્રચંડ જયધ્વનિ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગ પર સાંભળવામાં આવ્યો. તે વખતે મોગલ પાદશાહોનો ક્રોધાગ્નિ શાન્ત થઇ ગયો હતો. નાદિરશાહનો રણવાદ્યનો ધ્વનિ સાંભળી આખા ભારત વર્ષમાં જાણે ભૂકંપ થયો હોય તેમ હતભાગી મહમદશાહ કંપાયમાન થવા લાગ્યો. અને તેના ભયનો પાર રહ્યો નહીં. ચારે તરફ હાહાકાર વર્તી રહ્યો. આ સંકટના સમયમાં મહમદશાહે રાજપૂતોના બળની અધિક આશા રાખી હતી, પરંતુ તેની આશા સફળ થઇ નહીં. અને આખરે બાદશાહની હાર થઇ તે દિવસથી જ ભારતવર્ષની દારૂણ દુર્દશાનો પ્રારંભ થયો.

કરનાલના યુદ્ધના શાહ સમાચારના પરિણામથી નિઝામ અને સાદતખાંના મનમાં ઘણો જ ભય ઉત્પન્ન થયો તે ઉભય ઉક્ત પ્રચંડધીરોની સેનાનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે મોગલસેના સાથે મળી ગયા. પરંતુ તેમાં તેમને સફળતા મળી નહીં. અમીર-ઉલ-ઉમર સંગ્રામમાં માર્યો ગયો. મહમદશાહ અને તેનો વજીર નાદિરશાહ બંદિવાન થયા. દુષ્ટ સાદતખાંની કૃતઘ્ના અને વિશ્વાસઘાતથી દિલ્હીના બાદશાહની આવી દુર્દશા થઈ. હતભાગી મહમદશાહે સંધિ કરવાને માટે નિઝામને પોતાનો દૂત બનાવી નાદિરશાહની પાસે મોકલ્યો. સંધિ થઇ ખરી પરંતુ દુરાચારી સાદતખાંએ તે સંધિ રદ કરી નાંખી અને એમ કરી પોતાના મૂળમાંજ પોતે ઘા માર્યો. સાદતખાંએ નાદિરશાહને કહ્યું કે "નિઝામે હજુરને થાપ આપી છે. જેટલા રૂપીઆ આપવાના કહ્યા છે તેના કરતાં ખજાનામાં ઘણીજ દોલત છે." વળી તેણે જણાવ્યું કે જેટલા રૂપીઆ નિઝામે આપવા કહ્યા છે તેટલા રૂપીઆ તો ફક્ત પોતાના ખાનગી ખજાનામાં જ છે' આ દુષ્ટના કહેવા પર નાદિરશાહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો. અને તેનો લોભ હજારગણો વધી ગયો. નિઝામની સાથે જે સંધિ કરવામાં આવી હતી તે સંધિ તેને રદ કરી અને દિલ્હીના ખજાનાની તમામ ચાવીઓ માગી, અભાગી મહમદશાહનું સુખ સ્વપ્નમય ભાસ્યું, મહા લોભી નરપિશાચ નાદિરશાહ સાથે થએલી સંધિથી મહમદશાહને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો કે હવે વધારે કષ્ટ ભોગવવું નહિ પડે, પરંતુ તેનો આ ભ્રમ તરત દૂર થયો.

સંધિપત્ર તોડી-ફાડી છિન્ન ભિન્ન કરી નાદિરશાહ વિજીત દિલ્હીશ્વરને પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો અને પોતે દિલ્હીના સિંહાસન પર બેસી ગયો. અને ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના માર્ચની આઠમી તારીખથી પોતાનો સિક્કો ચાલુ કર્યો. સિક્કા પર નિચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

દોહરો.

શાહજ શાહ સબ જગતકો
નાદિર હેં મહારાજ
રાજન કો અધિરાજ હે
સમય નિયામક આજ ૨૫૮

એ વખતે મોગલોએ પરસ્પરના ઝઘડામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી નાંખ્યું જો કે પ્રમાદી રાજકુમારોએ ઘણું જ ધન સ્વાહા કરી દીધું હતું. તો પણ તે વખતે નાદિરશાહને જે ધન મળ્યું હતું તેટલાથી સાક્ષાત લોભીના પણ તૃષ્ણા પૂરી થઇ જાત. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નરપિશાચ નાદિરશાહનો લોભ ઘટવાને બદલે વધવા લાગ્યો. તેના સૈનીકોને ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે "બેથી અઢી

કરોડ રૂપીઆ લીધા સિવાય હિન્દુસ્તાન છોડવું નથી માટે જેમ બને તેમ ઉતાવળથી આ રૂપીઆ વસુલ કરી લો" આ ઢંઢેરો સાંભળતાની સાથે જ યમદૂત જેવા ઈરાની લોકો હાથમાં શમશેર ગ્રહણ કરી ચારે તરફ દોડયા અને ભયંકર અત્યાચાર કરી નગરજનોને લૂંટવા લાગ્યા. તેમના અત્યાચારથી નગરમાં હાહાકાર અને ત્રાસ વર્તાઈ ગયો, નગરવાસીઓ આ ત્રાસથી બચવા માટે જેમ બને તેમ નાસવા લાગ્યા પણ વિપુલ બળ આગળ નિર્બળનું શું ચાલે ? નાસીને કયાં જાય ? તેમની રક્ષા કરનાર કોણુ હતું ? કોઈ નહિં. ઇરાનીઓના બળ આગળ સર્વના બળ નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા, ઈરાનીઓએ એટલે સુધી અત્યાચાર કર્યો કે નાસી ગએલાઓને પકડી તેમની પાસે વાટખર્ચી પણ ન રાખતાં તમામ વસ્ત્રહીણુ અને ધનહીણુ કરી લૂંટી લેવામાં જરાપણુ કચાશ રાખી ન હતી.

અફસોસ ? આ વખતે દિલ્હીનો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હતો ભયંકર અત્યાચાર કરી નગરવાસીઓના પ્રાણુ લેવામાં આવતા હતા. દયા એ શબ્દને સ્થાન ન હતું. વળી તેઓના માન–મર્યાદા છડેચોક લૂંટતા હતા, તેમની દ્રષ્ટી સમીપ તેમનું સર્વસ્વ લૂંટાતું હતું. ઉંચ સ્વભાવના માણુસો પોતાના અપમાન કરતાં મોત વધારે પસંદ કરે છે. આવા સ્વભાવના માણુસોને જ્યારે પોતાના બચવાનો કંઇ પણુ રસ્તો ન રહે ત્યારે પોતાની સ્ત્રીઓનો વધ પોતાના હાથે કરી નાંખતા હતા. અને પોતાના સ્વમાનને ખાતર પોતાના પ્રાણુનું બલિદાન આપતા હતા. તેમને આત્મઘાત સિવાય પાપીઓના હાથમાંથી બચવાનો કોઈ પણુ રસ્તો ન હતો. આ ભયંકર કાળમાં લોકોમાં એવી અફવા ઉડી કે નાદિરશાહ માર્યો ગયો છે. થોડા જ સમયમાં આ વાત ચારે તરફ ફેલાણી ત્યારે અનેક નગરવાસીઓ પોતાના હાથમાં ખડગ્ ધારણુ કરી રણુયુદ્ધમાં નીકળી પડયા. અને દુષ્ટ ઇરાનીઓ પર તૂટી પડયા, કોઈને પણુ પોતાના પ્રાણુની પરવા હતી જ નહીં. જે પ્રમાણે બકરાં ઘેટાં કાપે તે પ્રમાણે નગરવાસીઓએ ઇરાનીઓની કતલ ચલાવવા માંડી. ઇરાનીઓ અને નગરવાસીઓમાં દારૂણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. લોહીની નદિઓ ચાલવા લાગી, મહોલ્લા, પોળો અને રસ્તામાં લોહીના કીચડ થવા લાગ્યા, જાણે કોઇ યમરાજ આજે પોતાના ચારે હાથ ભેગા કરી ભોગ લેવા બેઠા હોય તેવો ભયંકર દેખાવ આ વખતે હતો, લોહીથી દિલ્હીની ગલીઓ પુરાઇ ગઇ હતી.

જયારે આ સમાચાર નાદિરશાહના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તરતજ નરપિશાચ એક મસ્જીદના ઉંચા મિનારા પર ચઢયો અને પોતાની નિરૂત્સાહી સેનાને ઉત્સાહી બનાવવા માંડયો અને તેને ભયંકર હુકમ આપ્યો કે 'નગરજનોના નાના, મોટા, બાળ, વૃદ્ધ જે હોય તેનો સંહાર કરો, કોઈ પણ જાતની દયા ન રાખો.' આ નરપિશાચના હૂકમથી સૈનીકો ઘેર ઘેર જઈ માણુસોનો વધ કરવા

લાગ્યા. અને લોહીની નદીઓ વહેવડાવવા માંડી જે રીતે કસાઇઓ ક્રૂરતાથી પશુઓનો વધ કરે તેવીજ રીતે નાદિરશાહના સૈનીકોએ નગરવાસીઓનો ઘણીજ ભયંકર ક્રૂરતાથી વધ કરવા માંડયો. ત્રાસ, ભય અને રૂદનના અંતરનાદથી આખુ નગર ગાજી રહ્યું. પોળોમાં રૂધિરની નદીઓ વહેવા લાગી, હજારો સ્ત્રીઓની લાજ લુંટાઈ ગઇ હજારો બાળકો હલાલ કરી નાંખ્યાં. અને નગરવાસીઓનું સર્વસ્વ લૂંટી પાયમાલ કર્યાં. દિલ્હી નગર સ્મશાનવત્ બની ગયું, ગઇ કાલનું દિલ્હી આજે આ સ્થિતીમાં આવી ગયું. શું ભાવીની ઘટના? એક વખતનું નંદનવન સમુ દિલ્હી આજે એક વેરાણમય બન્યું. અને હજારો બિચારા નિર્દોષ માણસો જુલ્મીઓના ભોગ બન્યા.

(લાવણી)

નાદિર આવ્યો ચઢી ભારતપર, જુલ્મ તેને બહુ કર્યો;
નરપિશાચીક મહા ભયંકર, જાણે રાક્ષસ આવી ચડયો. ૨૫૯
સંધિપત્રને તોડી નાંખી, સિંહાસન કબજે કરતો;
દિલ્હી તખ્ત પર બેસીને, અત્યાચારને આચરતો. ૨૬૦
સૈનીકોને હુકમ દેતો, દયાજ દીલમાં ધરશો નહી;
જેમ ફાવે તેમ લૂંટજ કરજો, કચાશ કિંચીત કરશો નહીં. ૨૬૧
નિર્દોષ નગરવાસીઓ પર, જુલ્મ ઇરાનીઓ કરતા;
ધનના લોભી મહા પિશાચીક, દયા નહીં દીલમાં ધરતા. ૨૬૨
હજારો સ્ત્રીની લાજો લૂંટી, ધનમાલ લૂંટી લેતાં;
નગર જનો આ ત્રાસ જોઇને, થરથર બિચારા ધ્રૂજતાં. ૨૬૩
કોઇ બચાવો? કોઇ બચાવો? દાદ નહિં કો સાંભળતું;
નાસ ભાગ લોકો ત્યાં કરતાં, સહાય નહિં ત્યાં કો દેતું. ૨૬૪
લોહી તણી સરીતાઓ વહેતી, દિલ્હી તણી ગલીઓ મહીં;
જ્યાં જૂઓ ત્યાં મડદાં મડદાં, બચાવનાર ત્યાં કોઇ નહિં. ૨૬૫
અત્યાચારની અવધિ આવી, દિલ્હી તો સ્મશાન થઇ;
નરપિશાચીક **નાદિરશાહથી**, કોઇ બચવા પામ્યું નહિ. ૨૬૬
બાળ અબાળ વૃદ્ધ બિચારા, પ્રાણ બચાવવા ભાગી જાય;
સ્ત્રીઓ પણ શિયળ બચાવવા, જ્યાં જૂઓ ત્યાં ભયભીત થાય. ૨૬૭
તોએ પાપી ગોઝારાઓ, દયા ન લાવે દીલની મહીં;
ક્યાં ગયો ભગવાન અમારો, જાગે છે કે ઉંઘે સહી. ૨૬૮
નગર જનોએ સુણી અફવા, નાદિરશાહ તો માર્યો જાય;
ત્યાં નગરજનો કરની મહીં, ખડગ્ લઇને તૈયાર થાય. ૨૬૯

મારો મારો ? કાપો કાપો ? રણયુદ્ધમાં એ લડતા જાય;
સૈનીકોની કત્લેજ કરતા, વૈરાગ્નિ હૃદયે ધુંધવાય. ૨૭૦
નાદિરશાહના સૈનીકોનો, નગર જનોએ કીધો નાશ;
બન્યા મરણીઆ નગરજનો સૌ, થતાં નહીં કિંચીંત હતાશ. ૨૭૧
નાદિરશાહને ખબર પડતાં, મસ્જીદ મિનારા પર તે જાય;
પોતાના સૈનીકોને ઉત્સાહ, અપૂર્વ પોતે દેતો જાય. ૨૭૨
દેતો ભયંકર હુકમ કારમો, કરજો નગર જનપર બહુ ત્રાસ;
જ્યાં જૂઓ ત્યાં કત્લેજ કરજો, થાશો નહીં કિંચીંત હતાશ. ૨૭૩
ત્યાં સૈનીકો ત્રુટી પડતાં, કાપવા માંડયું જાણે ઘાસ;
ઘરમાંથી કાઢી કત્લેજ કરતાં, વરતાવ્યો જ્યાં ત્રાસજ ત્રાસ. ૨૭૪
ધન માલને મિલ્કત કેરી, બચાવની તો કયાં કહુ વાત;
ઈરાનીઓ તો પાપી એવા, નિર્દોષોની કરતા ઘાત. ૨૭૫
આવો અત્યાચાર નાદિર કેરો, મહા ભયંકર નર પિશાચ;
કહે 'ભોગીલાલ' નાદિર કેરો, અત્યાચાર જૂઓ ઈતિહાસ. ૨૭૬

આવા અઘોર જુલ્મથી દિલ્હી નગરનો દેખાવ સ્મશાનથી પણ ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. શાક્ષાત નર્કકુંડના જેવું તેનું દ્રષ્ય થઇ ગયું. નરપિશાચીક નાદિરશાહના ઘોર અત્યાચારથી એકજ દિવસમાં એક લાખ, વીસ હજારથી દોઢ લાખ માણસની ભયંકર કત્લ કરવામાં આવી હતી. આ અત્યાચાર વિશ્વાસઘાતી સાદતખાંના પાપથીજ થયો છે તો તેને પણ પરમાત્માએ બદલો એવોજ આપ્યો. નાદિરશાહે તેની તમામ મિલ્કત જોવા માગી ત્યારે સાદતખાંના નેત્રો ખુલી ગયાં. પોતાના હાથે કરેલી ભૂલનું પરિણામ પોતાનેજ ભોગવવું પડયું. અને આખરે પોતે ઝેર લઇ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો, તેના દિવાન રાજા મજલીસરાવે પણ પોતાના માલીકનું અનુકરણ કર્યું. અને પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. આખરે પાપીને પોતાના પાપનો બદલો ઇશ્વરે આપ્યો, ભયંકર નાટકના પડદાનો છેલ્લો અંક આ રીતે પૂરો થયો.

આખરે મહમદશાહ અને નાદિરશાહને સંધી થઇ અને સંધિપત્ર અનુસાર કાબુલ, ઠઠ્ઠા, સિંધ અને મુલતાન પ્રભૂતિ પશ્ચિમ તરફના સર્વ પ્રદેશો નાદિરશાહને આપવામાં આવ્યા. આ પ્રદેશો તેને પોતાના ઇરાનના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા, આ સમયમાં ભારત વાસીઓની કેવી દુર્દશા થઈ તેનો એકજ દાખલો આપવામાં આવે છે. ઇતિહાસવેત્તા કહે છે કે આ વખતે ભારતવાસીઓને પોતાનું સ્વમાન, ઇજ્જત, લક્ષ્મી અને સ્ત્રીઓનું શિયળ સાચવવું તે જોખમ ભરેલું હતું કારણકે [૫૪]નાદિરશાહના જુલ્મ વખતે કોઈ પણ જાતનો ન્યાય કે દયા હતાંજ નહીં.

૫૪. નાદિરશાહે જ્યારે દિલ્હીનું સિંહાસન કબજે કર્યું ત્યારે દિલ્હીના નગરજનો પર તેના ઈરાની લશકરે લુંટ ચલાવી અને ઘોર કત્લ કરી હતી, અને તે કત્લમાં લગભગ દોઢ

આવી ઘોર પરિસ્થિતી જ્યારે દિલ્હી નગરની થઇ અને પ્રજાની કારમી કત્લ જોતાં કે બાદશાહ મહમદશાહની આંખમાં અશ્રુધારા ચાલવા માંડી, બડા બજારની મસ્જીદની અંદર બાદશાહ શીર ઝુકાવી થોડો વખત ઉભો રહ્યો અને પ્રજા પર ગુજરતો ત્રાસ જોઇ પોતાની પ્રજાને બચાવવા નાદિરશાહને વિનવવા

લાખ માણસનો સંહાર કર્યો હતો અને સારી દિલ્હી નગરમાં કેવળ રૂધિરનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. આવી અઘોર રાજ્યનિતીનો ઉલ્લેખ લખતાં લેખકને કમકમાટી આવે છે, પણ જ્યાં ભારતનું ભાવી પ્રતિકુળ હોય ત્યાં કોઇ શું કરે. જ્યારે નાદિરશાહ પોતાના ઇરાન જવાનો સમય નજીક આવ્યો ત્યારે ઇરાનીઓને રાક્ષસની માફક નિષ્ઠુરતા વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી. આ વખતે નજરે જોનાર એક માણસે કંઇક લખ્યું છે તે અત્રે પ્રમાણ સહિત રજુ કરૂં છું. દિલ્હીના નગરવાસી આ અત્યાચારથી અને ત્રાસથી ત્રાસી ગયા હતા અને બેબાકળા બની રહ્યા હતા, અત્યાર સુધી તો ‘ કત્લેઆમ ’ હતી, પણ હવે તો ‘ કત્લેખાસ ’નો પ્રારંભ થયો. નગરના દરેક ઘરમાં કેવળ રૂદનનો સ્વર સાંભળવામાં આવતો હતો. વસંતરાય નામના કર્મચારીએ પોતાની રક્ષાનો ઉપાય કંઇ પણ ન જોયો ત્યારે પોતે પહેલા પોતાના કુટુંબના તમામ માણસો મારી નાંખ્યા અને પછી પોતે પણ આપઘાત કરી મરણ પામ્યો. “ રૂખા લિકયારખાં”એ પોતે પોતાની છાતીમાં ખંજર મારી આપઘાત કર્યો, અનેક નગર જનોએ ઝેર પીને પોતાના જીવનના ‘ બલિદાન ’ આપ્યા. ઇરાની સૈનીકોએ માનનીય પ્રધાન નગર પાળને માર્ગમાં ઉભો રખાવી કોરડાનો માર માર્યો. નિંદ્રા અને શાન્તિ નગરમાંથી નાશ પામી. દરબારીઓ પર નિષ્ઠુતાથી પ્રહાર થવા માંડયા ઇરાની પિશાચોએ પાદશાહનાં “ ફરાસખાના”ને આગ લગાડી દીધી, આથી લગભગ એક કરોડ રૂપીઆનો સામાન બળી ખાખ થઇ ગયો. શહેરમાં અનાજની તંગી પડી, જાડા ચોખા:એક રૂપીઆના બશેર વેચાવા લાગ્યા આવા ત્રાસથી નગર ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યું. અને કેટલાક નગરજનો તો પોતાના પ્રાણ બચાવવા ગુપ્તસ્થાનોમાં છૂપાઇ ગયા. આ પ્રમાણે અસંખ્ય માણસો નાશ પામ્યા. એપ્રીલની પાંચમી તારીખે પાદશાહના ખજાનામાંથી નાદિરશાહની શીલ મહોર બહાર લાવવામાં આવી અને તેને પોતાના નામથી દરેક માંડલિક રાજાઓને શાન્તિ રાખવાના ભલામણ પત્રો લખ્યા, આ પત્રમાં મહમદશાહને ભ્રાતા તરીક લખ્યો છે. અને નાદિરશાહે લખ્યું કે “ અમારા પ્રિય ભ્રાતા મહમદશાહની પુનઃ અમારે મૈત્રી થઈ ગઇ છે. અને દીલોજાન દોસ્તો બની ગયા છીએ. હાલમાં મારા પ્રિયભ્રાતા આ મહાન શહેનશાહની હકુમત ઉપર સ્થાપી તખ્તર બિરાજમાન થયા છે. હવે અમો બીજા મુલ્કોની ફત્તેહ કરવાને માટે અમો આ દેશમાંથી વિદાય થઇએ છીએ માટે તમારી ફરજ છે કે જેમ તમારા પૂર્વજો જેવી રીતે તૈમૂર વંશના ખાનદાનના આગલા રાજાઓ તાબે રહેતા હતા અને તેમને સન્માનતા હતા તેવી રીતે તમે પણ અમારા પ્રિય ભ્રાતાના તાબે સન્માનતા આપશો અને તેમના પર શ્રદ્ધા રાખશો. આ પ્રમાણે કરવામાં કાંઇ પણ વિરોધ આવશે અને એની મને ખબર પડશે તો હું દુનિયાના પટ ઉપરથી તમારૂં નામ નિશાન ઉખાડી નાંખીશ આ પ્રમાણે પત્ર નાદિરશાહે દરેક માંડલિક રાજાઓને લખ્યા ”
MEMOIRS OF ERADUF KHANSCOTT'S HISTORY OF THE DEKHAN VOL II P. 213.

લાગ્યો. આ હૃદયભેદક ભીષણ સંહારના સબંધમાં જેટલા વર્ણનો ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં હાજીનનો લેખ સર્વોત્તમ છે. હાજીએ આ ઘટના પોતે પોતાની સ્વનેત્રોએ જોઈ હતી અને 'શેરૂલ મુતાક્ષરીજ' નામના ગ્રન્થમાં લેખકે હાજીનના લેખનો ઘણોજ આધાર લીધો છે, અને સર બુલંદખાંની પાસે જે હિન્દુ કારભારી હતો તેને ઉક્ત હાજીનના લેખોનો સંગ્રહ કરી એક પુસ્તક બનાવ્યું છે. "નાદિરશાહનો ઇતિહાસ" એ નામનો ગ્રન્થ મહાશય ક્રેઝરે આદ્યોપાંત ઉપર્યુક્ત પુસ્તકને આધારેજ લખ્યો છે. હાજીન જણાવે છે કે અડધા દિવસ ઉપરાંત આ ભયંકર માનવ સંહાર ચાલ્યો હતો અને અનેક મનુષ્યો તેના ભોગ થઈ પડયા હતા. ઘણા પોતાના જાન બચાવવા નાસી ગયા હતા, તે પછીજ નાદિરશાહ સાથે મહમદશાહની સંધી થઈ.

આ ભયંકર પરિસ્થિતી પ્રસંગે ત્રણ રાજયો વંચીત થયા નહોતા. છસો વર્ષના શાસનકાળમાં રાજસ્થાનના ત્રણ પ્રધાનોના રાજવંશો પૈકી મારવાડ અને અંબરના બે રાજકુળોએ જે જે નાના રાજ્યો સ્થાપીત કર્યાં હતાં તે પણ આજે બ્રિટીશ સિંહના છત્ર નીચે મોજુદ છે, ત્યાંના રાજાઓ આજે બ્રિટીશ સરકારની સાથે મિત્રતા બાંધીને સ્વાધિનતાનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. રાજપુતો કુળ ચુડામણી રાણાકુળની લીલાભૂમિ પવિત્ર મેવાડના સબંધમાં પણ આવોજ પ્રકાર છે. ઇસ. દશમી શતાબ્ધી વખતે જ્યારે પ્રચંડ વીર મહમદ ગીઝનીએ ભારત વર્ષ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે મેવાડ રાજ્યની સીમા જ્યાં સુધી વિસ્તરીત થઈ હતી ત્યાં સુધી આજ પર્યન્ત પણ તે સ્થિતી છે. બુન્દી, આબુ અને દેવલ પ્રભૂતી કેટલાક રાજ્યો રાણાની હકુમતમાંથી નીકળી ગયા છે, તો પણ તેમનું પ્રાચિન રાજ્ય તો પુરેપુરૂં સુરક્ષીત રહ્યું છે. એ વખત મેવાડના રાજ્યની આવક દસ કરોડ રૂપીઆની હતી. અને એ મેવાડની રત્નગર્ભા ભૂમિ ઘણીજ ફળદ્રુપ અને હરીયાળી હતી. એક તરફ પરમભક્ત, રાજભક્ત, સામંતો અને સરદારો હતા. તેઓ પ્રાણના ભોગે પણ મેવાડનું રક્ષણ કરતા હતાં.

જ્યારે મરાઠાઓનું જોર વધવા લાગ્યું ત્યારે તે લોકોની સત્તાનો પ્રભાવ વધતો ચાલ્યો, આ વખતે મેવાડની અર્ધ શતાબ્ધીના અરસામાં કેવી સ્થિતી હતી તે હવે આપણે જોઇશું.

જે દિવસે પાદશાહ મહમદશાહે પોતાના દુષ્ટ મંત્રીઓની સલાહ માન્ય કરી મરાઠાઓને ચૉથ આપી તે દિવસથી રાજસ્થાનમાં મરાઠાઓના માટે માર્ગ સાફ થઇ ગયો, જ્યારે રાજસ્થાન મોગલોના આધિન હતું ત્યારે બાદશાહ પાસેથી ચૉથ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેથીજ મરાઠાઓનો અધિકાર બધા માંડલિક રાજાઓ તથા નવાબો પાસેથી ચૉથ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઇ ગયો હતો, અને તે બધા

રાજાઓ તથા નવાબો મરાઠાઓને હાથ જોડી સાથ આપતા હતા, તેથી મરાઠાઓનું જોર વધવા લાગ્યું. જેમ જેમ મરાઠાઓ વધુ વિજય કરતા ગયા તેમ તેમ તે લોકોનો હુંપદ અને જુલ્મ વધવા લાગ્યો જેથી રાજપૂતોને અત્યંત ભય લાગવા માંડયો. રાજપૂતો આ ભયમાંથી મૂક્ત થવા માટે માંહોમાંહિ સંપ કરવા લાગ્યા, અને પ્રાચીન રીત અનુસાર વૈવાહીક સબંધ દ્વારા બધા રાજપૂતો એકત્ર થયા. મહારાણા જગતસિંહે મારવાડના ઉત્તરાધિકારી કુમાર **વિજયસિંહની** સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરી ઐકયતા મજબૂત કરી હતી, વળી 'મારવાઠ' અને 'અંબર'ના રાજાઓ વચ્ચે જે ઘોર કલેશ ચાલતો હતો, તે સંપ-સલાહ કરી ઉદયપુરમાં મળેલી સભામાં આ ઐકય સાધવામાં આવ્યું હતું. જેમ સામાન્ય બનતું આવ્યું તેમ રાજપૂતોના આ ઐકયથી કોઈ પણ જાતનું હીત થયું નહીં. અને પહેલાંની માફક અંદર અંદર ઝઘડા થવા લાગ્યા. માળવા પર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી મરાઠાઓ તે રાજ્યો પાસેથી ચોથ લેવા લાગ્યા, ત્યાર પછી બાજીરાવ સેના સહિત મેવાડમાં આવ્યો તેના આગમનના સમાચાર સાંભળી મેવાડ ભયથી વ્યાકુળ થઇ ગયું.

મહારાણાએ જાતે ન જતાં સાલુમ્બ્રા સરદારના મુખ્ય મંત્રી બિહારીદાસને તેની પાસે મોકલી આપ્યો. અને બાજીરાવને મેવાડના સિંહાસનની સામે 'બનેડા' રાજની સમાન સન્માન આપવું નક્કી કર્યું. ત્યાર પછી તરત જ સંધિ કરવામાં આવી. તે સંધિ પ્રમાણે મહારાણાએ વાર્ષિક કર બાજીરાવને આપવા નક્કી કરેલું તે પ્રમાણે મરાઠાઓએ દસ વર્ષ સુધી કર લીધો પરંતુ પાછળથી તેઓ તે કર લઈ શકયા નહિં, અને મેવાડનું રાજ્ય પચાવી પાડવાની દાનતે કરેલી સંધિ રદ કરી.

અંબર રાજપુત્રના હાથમાં પોતાની પુત્રી અર્પણ કરી તે વખતે મહારાણાએ એવી શરત કરાવી લીધી હતી કે આ વિવાહથી જો પુત્ર જન્મે તો તેને અંબર રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવો, આ વિવાહથી માધોસિંહનો જન્મ થયો અત્યાચારી નાદિરશાહના સંહારક આક્રમણ પછી મહારાજ સવાઈ જયસિંહનો પરલોકવાસ થયો અને તેમના પછી તેમનો મોટો દિકરો ઈશ્વરસિંહ સિંહાસન પર બેઠો. મહારાણાએ જયસિંહ પાસે જે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી તેનું પાલન થયું નહીં કારણ કે તેમ કરવાથી રાજપૂતોની પ્રાચીન રીતિનો નાશ થતો હતો. આખરે રાણાએ ઈશ્વરસિંહ સામે યુદ્ધ કર્યું અને જેમાં મેવાડીઓની હાર થઇ અને રાણાજીનો પરાજય થયો. પરાજયનું કારણ એકજ હતું કે માધોસિંહનો પક્ષ અન્યાયનો હતો તેમ મેવાડીઓ સારી રીતે સમજતા હોવાથી અન્યાય ભરેલા કાર્યમાં સામેલ થવાનું ઇષ્ટ લાગ્યું નહિં. મહારાણાને આ વાતની

ખબર પડી ત્યારે ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. અને ક્રોધના આવેશમાં મહારાણાએ પોતાની શમશેર એક વિરાંગનાના હાથમાં આપી દીધી અને વ્યંગમાં બોલ્યા કે "આ અવનિના કાળમાં આ શમશેર સ્રીને જ યોગ્ય છે" આ વ્યંગ વચન તે મેવાડભૂમિની અવનીતિકાળને બંધ બેસતું છે.

આ પ્રમાણે રાજપૂતો અંદર અંદર કલેશ કરી પોતાની પ્રભૂતાનો નાશ કરવા લાગ્યા, તેથી બેની લડાઇમાં ત્રીજો ફાવી ગયો. મરાઠાઓની સહાય લઇ ઇશ્વરસિંહે કોટા અને બુન્દીના રાજાઓ સામે લઢાઈ કરી રાજપૂતોને ઘણું નુકસાન કર્યું. રાણા જગતસિંહનો પરાજય થવાથી પોતે અત્યંત દુઃખી થયા અને તેનું વૈર લેવા માટે મલ્લારરાવ હોલ્કરની મદદ માગી તેની સાથે વાત ચીત કરતાં રાણાજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે "જો તમે અંબરના રાજ્ય સિંહાસન પરથી ઇશ્વરસિંહને પદભ્રષ્ટ કરશો તો તમને ચોસઠ લાખ રૂપીઆ આપીશ." જે દિવસે રાણા જગતસિંહે આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી કરી તેજ દિવસથી મરાઠાઓના પગ રાજસ્થાનમાં મજબુત થયા. આ સમાચાર ઇશ્વરસિંહના સાંભળવામાં આવવાથી પોતે ભયભીત થઇ અને પદભ્રષ્ટ થવાની બીકથી પોતે હતભાગી આત્માએ વિષ પાન કરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. ઈશ્વરસિંહના મરણ બાદ માધોસિંહ અંબરના સિંહાસન પર બેઠા. ચતૂર હોલ્કરે ચોસઠ લાખ રૂપીઆ મહારાણા પાસેથી લઈ રાજસ્થાનમાં પોતાની જડ મજબૂત કરી, રાજપૂત દુર્દશાનું મૂખ્ય કારણ આ હતું. સીસોદીઆ રાઠોડ કુશાવહ ગણુ પોતાના પૂર્વજોના મહાન ગૌરવથી વંચીત થઇ દીન હીણ દશામાં આવી પડયા. અને મહારાષ્ટ્રીઓએ રાજસ્થાનનું સઘળું લૂંટી રાજસ્થાનને સ્મશાન વત બનાવી દીધું.

મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી થોડો વખત રાજપૂતો દુ:ખી થયા, તે પછી ઇ. સ. ૧૭૯૭ ના સંધિ-પત્ર અનુસાર અત્યંત દયા શીલ બ્રિટીશ કેશરીએ આ સંકટમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. અઢાર વર્ષ સુધી અયોગ્ય રીતે રાજ્યશાસન ચલાવ્યા પછી રાણા [૫૫]જગતસિંહ સં. ૧૮૦૮ સને ૧૭૫૨ માં પરલોકવાસી થયા. જગતસિંહ બાપ્પા રાવલના પવિત્ર સિંહાસન પર સીસોદીયા કુળના અયોગ્ય રાજા નિવડયા હતા. હાથીનું યુદ્ધ જોઇ તેમને તેમનું જીવન નિરર્થક બનાવી દીધુ હતું. મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રચંડ બળને રોકવાના બદલામાં પોતે ક્રીડા

૫૫. વિક્રમી સંવત ૧૮૦૨ માં મહારાણા જગતસિંહ (દ્વીતીય) એ પોતાના નામનો 'પછોલા' તળાવ પર જગનિવાસ નામનો મહેલ બનાવ્યો, સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ને ગુરૂવારના રોજ જ્યારે મહારાણા સંગ્રામસિંહને જગતસિંહે અરજ કરી હતી કે 'હું થોડા દિવસ માટે જનાના સહિત 'જગમંદિર' માં જઉં" ત્યારે મહારાણાએ એ વાતનો સ્વીકાર ન કરતાં ટાણો માર્યો કે "એવી મરજી હોય તો બીજો મહેલ બનાવો અને ત્યાં રહો" તેથી આ મ્હેણું સાંભળીને જગતસિંહે આ મહેલ તૈયાર કરાવ્યો.

યુદ્ધ વધારે પસંદ કરતા હતા, પરંતુ તેમનામાં એક ગુણ એ હતો કે પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પોતે શિલ્પ કળાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અને ઉદયપુરનો રાજ્ય મહેલ ઘણોજ સુંદર બનાવ્યો હતો પરંતુ જે વિલાસ સૂચક ઓત્સવ આજ પર્યન્ત ઉદયપુરમાં થાય છે, તેની સ્થાપના તેમને કરી હતી. વળી "પોશોલાના દ્રીપ" નો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા, આ પ્રમાણે જગતસિંહ રાણા (દ્રીતીય) પોતાની જીંદગીમાં પોતે કંઇપણ આત્માને આનંદ કે પ્રેમ આવે એવું કશું પણ કાર્ય બજાવી શકયા નથી, તેમ કોઈનું ભલું પણ કરી શકયા નથી. માટે ભાવિમાં શું શું હકીકતો બનવાની છે અને બનશે તે તો જ્ઞાની સિવાય કોણ કહી શકે તેમ છે ? જો રાજપૂતોએ પોતાની પ્રણાલીકા સુધારી હોત, અંદર અંદર કલેશો ન કર્યા હોત, તો આજે રાજપૂતોની આ અધોગતિ ન જ હોત. પણ કહેવત છે કે:—

"જ્યાં આભ ફાટયું હોય ત્યાં થીગડું કયાં દેવાય" કારણ કે "ઘર ફૂટે ઘર જાય."

જો મહારાણા જગતસિંહે હોલ્કરને ચોસઠ લાખ રૂપીઆ આપ્યા ન હોત તો આજે રાજસ્થાનની આ દશા ન જ હોત. જ્યારે મોટા માણુસ ભૂલ કરે છે ત્યારે તે ભૂલ સમસ્ત દેશને ભોગવવી પડે છે, તેવી રીતે આ રાજસ્થાનની હકીકત પણ બનેલી છે. કુસંપની કડવાશથીજ આજે રાજપૂતોનું ગૌરવ નાશ પામ્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

(દ્વિતીય) મહારાણા પ્રતાપસિંહ.

જગતમાં બધા દિવસો ચાલ્યા જાય છે, પણ એટલું તો ચોક્કસ માનવું કે ગયો દિવસ અને ગઈ તક ફરી પાછી આવવાની નથી. જ્યારે મેવાડના સિંહાસન ઉપર દ્વિતીય જગત્સિંહ પછી દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ વિક્રમ સંવત ૧૮૦૮ ના અષાડ વદી ૭ તા. ૧૬ જૂન ૧૭૫૧ માં આવ્યા.

જ્યારે મહારાણા **પ્રતાપસિંહનું** નામ સ્મરણ કરતાં આત્માને જે આનંદ અને ગૌરવ પેદા થાય છે, તે પ્રતાપસિંહ જગતને એક અણમોલો પાઠ શિખવાડી ગયો છે કે "મરી જતાં પણ ગુલામ ન બનશો" જેણે પોતાના સ્વમાનની ખાતર, પોતાના દેશની ખાતર, પોતાના ટેકની ખાતર, પોતાના રાજપૂતોના ગૌરવની ખાતર અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં, જંગલમાં વાસો કર્યો, અન્ન-જળ માટે ત્રાહ ત્રાહ પોકારી છતાંય શહેનશાહ અકબરને જરાપણ નમતું આપ્યું નહી તે નજ આપ્યું. એ નિડર પ્રતાપસિંહ તો પ્રતાપસિંહ જ હતો.

"**સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા**" એમ આજનો આ દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ તો માત્ર એક નિર્જીવ અને ચૈતન્યહીણ ગણાતો, તે આગળના પ્રતાપસિંહની તુલના કદી પણ કરી શકે તેમ નથી. આ કંઇ મહાન શૂરવીર કે દેશભક્ત પ્રતાપસિંહ નથી ? આ અકર્મણ્ય પ્રભાવહીણ અને જડ પ્રકૃત્તિનો પ્રતાપસિંહ છે. આના વખતમાં કોઈ પણ જાતની ખાસ નોંધવા લાયક વસ્તુ બની નથી, ફક્ત ત્રણ જ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું અને તે ત્રણ વર્ષમાં તો મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડ પર ત્રણ વખત આક્રમણ કર્યું હતું, અને હતભાગી સીસોદીઆ પાસેથી કર અને ચોથ લીધી. અંબરના રાજા જયસિંહની કન્યા સાથે પ્રતાપસિંહનો વિવાહ થયો હતો. આ કન્યાના ગર્ભથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ [૫૬]રાજસિંહ પાડયું હતું. અને આ રાજસિંહ પાછળથી મેવાડના સિંહાસન પર બેઠો હતો.

દ્વિતીય પ્રતાપસિંહના ત્રણ વર્ષના રાજ્યકારભારમાં ખાસ નોંધવા લાયક

૫૬. મહારાણાશ્રી દ્વિતીય પ્રતાપને ચાર રાણીઓ હતી. તેમાં એક રાણી જોધપુરની હતી તેનો અંતઃકાળ પહેલો થઇ ગયો હતો. બીજી રાણી કચ્છવાહ જશવંતસિંહની બેટી હતી તેનું નામ બતેકુંવર તે સતી થઇ, ત્રીજી રાણી ભાટી સરદારસિંહની બેટી મયાકુંવર હતી તે પણ મહારાણાની પાછળ સતી થઈ હતી, અને ચોથી રાણી ઝાલી કર્ણસિંહની બેટી બખ્તાવર કુંવર હતી તેના પેટે મહારાણા રાજસિંહનો જન્મ થયો હતો.

વાત નથી. છતાં પોતે કેટલા બુદ્ધિશાળી હતા તેનો એક દાખલો અત્રે આપવાથી વાંચક વર્ગને તેનો ખ્યાલ આવશે.

જ્યારે દેવગઢરાવત જશવંતસિંહ, શાહપુરનો રાજા ઉમ્મેદસિંહ અને દેલવાડાના રાઘવદેવ મળીને મેવાડના ગામ લૂંટવા લાગ્યા ત્યારે ઉદયપુરના મહારાણા બહાદુર હતા અને કંઈક બુદ્ધિશાળી હતા. લોક કહેતા હતા કે "મહારાણાશ્રી ગાદી ઉપર બેઠા પછી રાવલોની રમત કરાવી હતી, જેમાં એક સિપાઇ અને બીજો કિસાન બન્યો હતો, આ બનાવટી સિપાઇએ પોતાની ગાંઠડી ઉપડાવવા અને વેઠ કરવા માટે કિસાનને પકડયો, તેથી કિસાને કહ્યું કે 'હું ચૂડાવતોની પ્રજા છું' આથી સિપાઇને બીક લાગી તેથી છોડી મૂકયો, વળી બીજી વાર બોલ્યો કે 'હું શક્તાવત્‌ની પ્રજા છું' તેથી બીજી વાર પણ છોડી દીધો, આખરે કહ્યું કે 'હું તો ખાલસાની પ્રજા છું' આ સાંભળતા સિપાઇને ઘણો જુસ્સો આવ્યો અને કિસાનને જુત્તાનો માર મારી તેની પાસે પોતાનો બોજો ઉપડાવ્યો હતો." આ રમત દેખતાંજ મહારાણાને ઘણો અફસોસ થયો અને કહ્યું કે હિમાયતી લોકની પ્રજા નિર્ભય, પણ અમારા ખાલસાની રૈયત પર શું આ પ્રમાણે જુલ્મો ? રાણાને ઘણીજ ચીંતા થવા લાગી. એજ દિવસથી પોતે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં સુધી હું મારી ગરીબ પ્રજાને તાકાતવાળી ન બનાવું ત્યાં સુધી મારે રાજ્ય કરવું નકામું છે. આ વાતની મહારાણાને પોતાના દિલ પર ઘણીજ ઉંડી અસર થઈ જેથી પોતાના રાજ્યમાં થોડાજ વખતમાં પ્રજા મજબૂત થવા લાગી, પરંતુ ઈશ્વરની ઇચ્છા કોઈ જુદીજ છે. કારણકે વિક્રમી ૧૮૧૦ ના મહા વદીમાં ઈસ. ૧૭૫૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પોતે પરલોકવાસી થયા.

રાણા પરલોકવાસી થવાથી ખાલસાની રૈયત એમ બોલવા લાગી કે 'આજે આવી યુવાન ઉમ્મરમાં અમે અમારો બાપ ગુમાવી બેઠા છીએ.' મહારાણા દ્વિતીય પ્રતાપનો જન્મ વિક્રમી સંવત ૧૭૮૧ ના ભાદરવા વદ ત્રીજના થયો હતો.

પોતે ઓગણત્રીસ વર્ષ અને પાંચ મહિનાની નાની ઉંમરમાં સ્વર્ગવાસી થયા, એમનું બદન મજબૂત અને પહેલવાન જેવું હતું. પ્રતાપસિંહ અવ્વલ નંબરના આનંદી હતા અને પોતે કેવા મજબૂત–તાકાતવાળા હતા, કે ત્યાં એક પત્થરનો 'મગદળ' હતો તે મગદળ ઘણો વજનદાર હતો છતાં પણ તે તે પત્થરના મગદળને સવારના પહોરમાં ઘણીજ આશાનીથી એક હાથે ઘુમાવી નાંખતાં હતાં. આટલા તો પોતે સશક્ત હતા. આ સિવાય એઓશ્રીની કારકીર્દીમાં ખાસ જાણવા જેવું છે નહિં. પોતે થોડોજ વખત રાજ્ય ભોગવી સંવત ૧૮૧૦ ના મહા વદ ૨ તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૭૫૪ માં અંતકાળ પામ્યા.

ત્યાર પછી મહારાણા રાજસિંહ ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયા, પૂર્વેના

રાજસિંહ રાણાએ જે સૂર્યવંશીની આબરૂ શોભાવી હતી, બાદશાહ ઔરંગઝેબ સામે જે ટક્કર ઝીલી હતી અને જે શૂરાતન બતાવી જેને સારા હિન્દની સેવા બજાવી હતી તે રાજસિંહ આ નહિં. આ રાજસિંહ તો ડરપોક અને ભીરૂ હતા. આ રાજસિંહે ફક્ત સાત વર્ષ રાજ્ય કરી પરલોક પ્રયાણ કર્યું હતું. આ વખતે મેવાડભૂમિ પર મહારાષ્ટ્રીઓએ સાત વાર આક્રમણ કર્યું હતું અને મરાઠાઓના ભયંકર ત્રાસથી મેવાડનું સત્યાનાશ વળી ગયું.

રાણાજીએ પોતાનો વિવાહ કરવા સારૂ એક બ્રાહ્મણ મંત્રી પાસેથી દ્રવ્ય લીધું હતું, આ રાણાનો વિવાહ રાઠોડ રાજકુમારી સાથે થયો હતો. રાજસિંહ (બીજા)ના ગુજરી ગયા બાદ મેવાડની પ્રાચીન રીતમાં ઘણોજ ફેરફાર થઇ ગયો અને દુરાચાર–વ્યભિચાર વધ્યો. [૫૭]રાજસિંહનો જન્મ સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ તા. ૭ મે ૧૭૪૩ ના થયો હતો અને તેઓ સંવત ૧૮૧૭ ના ચૈત્ર વદ ૧૩ તા. ૩ એપ્રીલ ૧૭૬૧ ના રોજ તેમનો અંતઃકાળ થયો હતો. તેમના પછી તેમના કાકા **અરિસિંહને** મેવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું.

સંવત ૧૮૧૮ ઇસ. ૧૭૬૨ માં અરિસિંહ પોતાના ભત્રીજાના સિંહાસન પર આવ્યા. એઓનો સ્વભાવ ઘણોજ ક્રોધી અને ઝાંઝી હતો. આગળના ત્રણે રાણાઓના વખતમાં મેવાડની દશા ઘણીજ ખરાબ અને શોચનીય થઇ ગઇ હતી. મહારાણા અરિસિંહના ક્રોધી સ્વભાવને લઇને અને બીજી અનેક બાબતોના કારણથી મહા અનર્થ થવા લાગ્યો, તેના જલ્દ સ્વભાવથી મેવાડની પરિસ્થિતિ ઘણીજ બગડી ગઇ, મેવાડની ભૂમિ પર ઘણાજ કષ્ટો આવી ગયા છતાં મેવાડની તસુ જમીન તેનાથી છૂટી પડી નથી. 'પંચોલી' મંત્રીઓની તથા 'સતારા'ના મહારાજાની દયાથી મેવાડની રક્ષા થઇ હતી, પરંતુ રાણાના વિચિત્ર સ્વભાવથી પ્રજામાં સ્નેહ અને સંપ તુટી ગયા. જે સમયે ચતૂર મહારાષ્ટ્રીઓ ભિન્ન ભિન્ન દળોમાં વિભક્ત થઇ પરસ્પર વિગ્રહ કરતા હતા. પ્રજાના જુદા જુદા પક્ષોને સહાય કરતા, આ વખતે મેવાડ રાજ્યની દુર્દશા થવા લાગી, પ્રતાપને રાજ્યાસન

૫૭. મહારાણાનો જન્મ સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ તા. ૭ મે ૧૭૪૩ ના રોજ થયો હતો, અને તેઓ સંવત ૧૮૧૭ ના ચૈત્ર વદ ૧૩ તા. ૩ એપ્રીલ ૧૭૬૧ ના રોજ મરણ પામ્યા હતા. તેઓને ચાર રાણીઓ હતી. આ પ્રમાણે મહારાણા રાજસિંહ સાધારણ રાજ્યવૈભવ ભોગવી આ દુનીયાનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા હતા. મહારાણાની પાછળ રાણી ચૌહાણ અને રાણી રાઠોડ એ બે જણીઓ સતી થવા નીકળી તે વખતે તે બંને રાણીઓ બોલતી હતી કેઃ—

"કોઈ પણ 'બેદલાકા રાવ' હવેથી પોતાની બેટીનો વિવાહ ઉદયપુરના મહારાણા સાથે ન કરે ?' કારણ કે આ બંને મહારાણીઓને તેઓની સાસુએ ઘણુંજ દુઃખ આપ્યું હતું" આ મહારાણાને લોકો 'જાલીમ' અને નિર્દયી ગણતા હતા.

પરથી પદભ્રષ્ટ કરી તેના કાકાનો રાજ્યાભિષેક કરવા મેવાડના લોકોએ વિરૂદ્ધ આચરણ કર્યું હતું. આ વિરોધ મટાડવા સારૂ મલ્હારરાવ હોલ્કરને બોલાવવામાં આવ્યો હતો, અને હોલ્કરે પોતાની ચતુરાઇથી મેવાડના અનેક પ્રગણાંઓ પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધાં.

આ વખતે સંધિ થવાથી મહારાષ્ટ્રીઓને મેવાડનો બાકીનો ભાગ પણ પચાવી જવાની અભિલાષા થઇ આવી, અનેક બાબતોથી મેવાડમાં વિગ્રહ પેદા થયો અને દિવસે દિવસે મેવાડની પડતી આવવા લાગી. 'અંબર'ના સિંહાસન પર માંધોસિંહને બેસાડવા માટે રાણાજીએ પુષ્કળ ધનનો વ્યય કર્યો હતો. જે માંધોસિંહ મહારાણાના આત્મત્યાગ વિના કદી પણ અંબરની રાજ્યગાદી પર આવી શકયો ન હોત, પણ તેજ માંધોસિંહ પોતાના મામાના કરેલા ઉપકાર ભૂલી ગયો અને સમસ્ત ઉપકાર ઉપર મોટો કારી ઘા માર્યો, અને મેવાડનું સર્વથી શ્રેષ્ટ અંગ રામપુર પ્રગણું મલ્હારરાવને અર્પણ કરી દીધું.

બાજીરાવે મેવાડપર જે કર સ્થાપિત કર્યો હતો તે ઉઘરાવવાનો ભાર હોલ્કરને સોંપવામાં આવ્યો અને તે નિયમાનુસાર મહારાણાએ કર આપવાનો સ્વીકાર કર્યો, પણ જેમ જેમ મેવાડમાં આંતરીક કલેશ અને વિગ્રહ વધવા લાગ્યો. તેમ તેમ મહારાષ્ટ્રીઓ મેવાડ ઉપર ફરી ફરી આક્રમણ કરવા લાગ્યા, અને મેવાડના રાણા પાસેથી રૂા. એકાવન લાખ લીધા પછી સંધિ કરી હતી, આથી પ્રજામાં ગરીબાઇ આવી અને વેપારીઓ વેપાર વગર નિસ્તેજ થઇ ગયા તેથી મેવાડની પણ અધોગતિ આવી ગઈ છતાં કુદરત આટલેથી જ અટકી નહીં. આજ વર્ષમાં ચોમાસું તદ્દન કોરૂંજ જણાયું. પાણીનું એક પણ બિંદુ દેખાયું નહીં અને દુષ્કાળ જણાયો આથી ગામડા ઉજ્જડ-વેરણ-છેરણ થઇ ગયાં, અને કોઈ પણ જાતનો ધંધો રહ્યો નહીં. લોકો અનાજ વગર ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યાં હતાં.

આ સિવાય સરદારોમાં પણ વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો, આવી અસંખ્ય બાબતોથી મેવાડ દિવસે દિવસે ક્ષીણ બનતું ગયું અને તદ્દન નિસ્તેજ બની ગયું. જ્યારે અધ:પતન થવા લાગ્યું ત્યારે સંવત ૧૮૧૭ માં કૃપાળુ બ્રિટીશ સરકારે તેમના વિગ્રહને શાન્ત પાડી આશ્વાસન આપ્યું અને પોતાની છાયામાં આશરો આપ્યો.

દંતકથા એવા પ્રકારની ચાલતી હતી કે મહારાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) એ પોતાના ભત્રીજા રાજસિંહનો અન્યાય પૂર્વક વધ કરી રાજ્યસિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લીધું હતું. આ વસ્તુ જો કે ગમે તે હોય, પણ અરિસિંહના ચારીત્ર ઉપર તેમજ તેમના અત્યાચાર ઉપર લોકોને ઘણો સંદેહ હતો, છતાં પણ ઉપરના કારણ માટે કંઇ પણ સાબિતી થઇ શકે એવું કારણ મળી શકતું નથી. રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ)ના માટે કોઈને માન ન હતું. કારણ તેનું

ચારીત્ર ઘણુંજ કલંકમય હતું અને સરદારો પૈકી કોઇ પણ સરદાર તેને માનની દૃષ્ટીએ નીહાળતાં નહોતાં, તેમજ તેમનામાં રાણા તરીકેના કોઇ પણ જાતના ગુણ નહોતા. રાણાના કઠોર સ્વભાવે મેવાડના મૂખ્ય સરદાર 'સાદ્રી' પતિને દૂર કર્યા હતા.

જે મહાનુભાવ ઝાલા સરદારે હલદીઘાટના ભયંકર યુદ્ધમાં નિસહાય પ્રતાપના જીવનની રક્ષા કરી સીસોદીઆ કુળની અનંત કૃતજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મેળવી હતી, તેનાજ વંશને રાણા અરિસિંહે (ઉરસિંહે) કઠોરતા પૂર્વક મેવાડના રાજ્યથી અલગ કરી દીધા હતા.

આ પ્રમાણે રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ)નો અત્યાચાર સરદારોથી સહન થઇ ન શકવાથી સરદારોનો વિચાર રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ)ને પદભ્રષ્ટ કરવાનો થયો, મેવાડના સિંહાસનનો યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી રત્નસિંહ નામનો પુરૂષ છે. રાજસિંહની રાણી ગોગુંદા સરદારની પુત્રી, તેના ગર્ભથી રત્નસિંહનો જન્મ થયો છે. આ વાત સત્ય કે અસત્ય તેનું નિરાકરણ થવાની આશા નથી. મેવાડના કેટલાક સરદારો રત્નસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કરી વૈરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા. મેવાડના લગભગ સોળ સરદારો રત્નસિંહના પક્ષમાં આવ્યા, કેવળ પાંચજ સરદારો રાણા અરિસિંહના પક્ષમાં રહ્યા, સાલુમ્બ્રાના સરદાર રાણાજીના પક્ષમાં રહ્યા.

જે રાજ્ય માટે સાલુમ્બ્રાના પૂર્વજોએ પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપ્યા હતા. જે રાજ્યના માટે પોતાના રૂધિરની સરિતાઓ વહેવડાવી હતી, અને જે રાજ્યભક્તિ માટે સાલુમ્બ્રાના સરદારનું ઘણુંજ માન હતું, તે બધી વસ્તુ એક બાજુ મૂકી સાલુમ્બ્રાના સરદારે રાણાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે સાલુમ્બ્રાના સરદાર પ્રભૂતાના લોભી હતા, અને માનના ભૂખ્યા હતા.

દ્રીપ્રાગોતમાં જન્મ પામેલો **વસંતપાલ** નામનો સરદાર રત્નસિંહનો મંત્રી હતો. ઇ. સ. બારમી શતાબ્દીમાં વસંતપાલના પૂર્વજો દિલ્હીથી સમર કેશરી સમરસિંહની સાથે મેવાડમાં આવ્યા તે પૂર્વે તેઓ ભારતના અંતીમ સમ્રાટ પ્રથુરાજ પાસે ઉચ્ચ હોદ્દા પર હતા. મેવાડના ઘણા સરદારોની સહાયથી રત્નસિંહે 'કોમલમેર' પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કરી ત્યાંના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો, મેવાડનો અધિપતિ થવા માટે રાજ્ય નિયમાવલી પર હસ્તાક્ષર કરવા તૈયાર થયો રાજનિતીના મહત્ત્વનો અનાદર કરી રત્નસિંહના સરદારોએ એને ઇસ્ટ સિદ્ધીના માટે ઘૃણીત સાધનનો ઉપયોગ કર્યો. જેથી મેવાડની અધોગતી વધતી ગઇ અને સરદારોએ સિંધીઆની સહાય માગી અને મહારાણાને પદભ્રષ્ટ કરવા સારૂ એક કરોડ પચીસ લાખ રૂપીઆ આપવાનો સ્વીકાર કર્યો.

આ ભયંકર વિગ્રહના સમયમાં જાલીમસિંહ નામનો એક

મહા બળવાન રાજપૂત વીર રાજસ્થાનની રંગભૂમિ પર આવ્યો, જાલીમસિંહે રાજસ્થાનના ક્ષેત્રમાં ખાસ કરી મેવાડની પવિત્રભૂમિ જે પ્રકારે શૂરવીરતા બતાવી હતી. તે વખતે શુણુ ગ્રાહી રાજપૂતો તેની વીરતા અને મહાનતા તથા રાજ્યભક્તિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મેવાડના રણક્ષેત્રમાં આ બહાદુર વીરનું પરાક્રમ ઘણુંજ બહાર આવ્યું. જાલીમસિંહનો પિતા કોટા રાજ્યમાં શાસન કર્તા હતો, જાલીમસિંહે રાણાને જે સહાય કરી તેનું વૈર લેવાને માટે ઇશ્વરસિંહે જ્યારે સિંધીયા સાથે મળીને 'કોટા' રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે જાલીમસિંહ ત્યાંજ હતો. કોઇ કારણ સર જાલીમસિંહે પોતાના પિતાનો પ્રકોપ વ્હોરી લીધો અને કોટામાંથી હદપાર થઇ તેઓ આશ્રય શોધવા માટે મહારાણા પાસે આવ્યા જાલીમસિંહનું જ્ઞાન તેમની બુદ્ધિ, તેમની કાર્યકુશળતાનો પરિચય થતાં રાણાજીએ શીઘ્ર સરદાર તેમને પોતાના સરદાર તરીકે સ્થાપીત કર્યા, અને 'રાજરણ' ની પદવી એનાયત કરી અને 'છત્રખૈરી' ની ભૂમિ સમર્પણ કરી જાલીમસિંહની સલાહથી મહારાષ્ટ્રીઓના સેનાપતિ 'રઘુપાગેવાળા' અને 'દૌલામીયાં' નામનો મુસલમાન આમ બન્ને માણસો પોતાની સેના લઇ મેવાડમાં આવ્યા, આ તરફ રાણાએ પંચોલીની પાસેથી રાજ્ય વહીવટ પાછો લઈને દૂર કર્યા અને ઉગ્રજી મહેતાના હાથમાં રાજ્યનો સમસ્ત કારભાર સોંપી દીધો સંવત ૧૮૨૪ ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં માધોસિંહજી સિંધિયા ઉજ્જયની નગરીમાં બિરાજમાન હતો. આ સિંધિયાની સહાય લેવાને માટે મેવાડના વિદ્રોહી સરદારો ઉજ્જયની ગયા અને સર્વથી પહેલા રત્નસિંહ ગયો તેને સિંધીયાની સાથે સલાહ કરી ક્ષીપ્રા નદિના કાંઠે પોતાની છાવણી નાંખી, મહારાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) ને પણ સિંધીયાની સહાય લેવાની અભિલાષા હતી, પરંતુ રત્નસિંહે પ્રથમથી જ સહાય લઈ લીધેલી તેથી તેની અભિલાષા પૂરી થઇ નહીં.

આ પ્રમાણે હકીકત બનવાથી રાણા અરિસિંહને સહાય ન મળી શકી તેથી અરિસિંહ પોતેજ રત્નસિંહની સામે પ્રતિરોધ કરવા ગયા. સાલુમ્બ્રા સરદાર શાહપુર તથા બુનેરાના રાજાઓ જાલીમસિંહ રઘુપાગેવાલા અને દૌલામીયાં વિગેરેના પ્રચંડ વેગથી રત્નસિંહની સેના પર આક્રમણ કર્યું બન્ને પક્ષો વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થયું. રાણાની સેના વીરતા પૂર્વક આગળ વધવા લાગી, સિંધીયા તથા રત્નસિંહ આ સેનાનો વેગ જીરવી શકયા નહિ અને રત્નસિંહ પરાજીત થઈ ઉજ્જયનીના દ્વારમાં પલાયન થઇ ગયો, અને નવીન સેના એકત્રીત કરી પોતાના અપમાનનો બદલો લેવાનો નિશ્ચય કરી મહારાણાની સેના પર પ્રચંડ હુમલો કર્યો. રાણાજીની સેનાને આવી ખબર નહોતી કે ફરી હલ્લો આવો ઓચિંતો આવશે પણ જ્યારે માધોસિંહ સિંધીયાએ રણશિંગુ ફૂકયું ત્યારે રાણાની સેનાપર જબર આક્રમણ કર્યું. તેમાં સાલુમ્બ્રા સરદાર, શાહપુર તથા

બુનેરાના રાજા રણભૂમિમાં માર્યા ગયા અને બીજા કેટલાક ઘાયલ થયા જાલીમસિંહ પણ ઘાયલ થયો હતો, તેમનો અશ્વ લડાઈમાં મરણ પામેલો હોવાથી તેઓ નાસી શક્યા નહિ આથી શત્રુઓએ તેમને પકડી કેદ કર્યા છતાં તેમની સાથે ઘણુંજ સભ્યતા પૂર્વક વર્તન રાખવામાં આવ્યું હતું. ત્રંબકજી નામના સરદારે તેમને પકડયા હતા અને એ સરદારે તેમની સાથે આદર અને સન્માન પૂર્વક વર્તન રાખ્યું હતું, આવી ઘટના બની ત્યારે વિદ્રોહી રાજપૂતોએ ઉદયપુર ઉપર આક્રમણ કરી રત્નસિંહને સિંહાસન પર સ્થાપિત કરવા માટે સરદારોએ સિંધીયાને આગ્રહ કર્યો, પણ વિજયી મહારાણાઓએ અલ્પકાળ સુધી પોતાની વિશાળ સેના લઈ ગીરી માર્ગમાં પ્રવેશ કરી ઉદયપુરમાં ઘેરો ઘાલ્યો.

આ વખતે રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) તદ્દન હતાશ થઈ ગયા હતા કારણ કે પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું કોઇપણ સાધન તેમની પાસે રહ્યું નહીં. કારણ કે ગૃહ કલેશનું પરિણામ એવું આવ્યું કે મેવાડની હસ્તી રહેવી મુશ્કેલ બની ગઇ આ વખતે કેટલાક સાહસીક યુવાનો અને શૂરવીરો તેમના પક્ષમાં ભળ્યા હતા તેઓ 'ક્ષીપ્રા' નદિને ત્રટે માર્યા ગયા હતા. હાલમાં મહારાણાને કોઇ જાતની સહાય કોઇ પણ તરફથી ન હતી, ફક્ત સાલુમ્બ્રાના સરદાર ભિમસિંહ તેમના પક્ષમાં ઉભા હતા. હવે મેવાડની રક્ષા મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રચંડ બળ આગળ કેવી રીતે કરવી તેનો વિચાર થવા લાગ્યો, ત્યારે નગરરક્ષાનો ભાર અને રક્ષા કરવાની ફરજ ભિમસિંહને સોંપવામાં આવી, ઉજ્જયનીના યુદ્ધમાં સાલુમ્બ્રાના સરદાર માર્યા ગયા હતા તેમના આ ભિમસિંહ કાકા અને ઉત્તરાધિકારી હતા.

રાણાજીએ આ વખતે તેમને જ સેનાપતિ પદ પર કાયમ કર્યા, તેઓ વીરવર જયમલના વંશજ રાઠોડવીર બેદનોરપતિની સાથે આ સંકટના સમયમાં નગર અને રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે ભયંકર રણભૂમિમાં ઉતર્યા, પરંતુ એકજ મહાપુરૂષની બુદ્ધિ અને ચાતૂર્ય તથા અપૂર્વ ઉત્સાહથી જ સર્વનું રક્ષણ થયું. અને તે મહાપુરૂષનું નામ **અમરચંદ** હતું અને તે જૈન હતો.

આ અમરચંદે જૈન તરીકે પોતાનું નામ કેવી રીતે રોશન કર્યું છે. જેને મેવાડના માટે કેવી રીતે બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય બતાવી સમસ્ત મેવાડની તેમજ પ્રજાની સલામતી સાચવી છે. તે વાંચક વર્ગને પુરેપુરી સમજણ–ખ્યાલ અને તે વૈશ્ય કેવા બહાદુર અને નિડર તેમજ નિમકહલાલ હતા, વળી અમરચંદ કોઈ પણની શેહમાં ન તણાતા પોતે પોતાની જાતને હંમેશાં સ્વતંત્ર તરીકે રાખી પોતે જે કાર્ય બજાવ્યું છે તે કાર્ય ઘણું જ હેરત પમાડે તેવું છે. તે બધી હકીકત **અમરચંદ**નું પ્રકરણ વાંચવાથી સંપૂર્ણ ખાત્રી થશે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મહામંત્રી અમરચંદ (વૈશ્ય)

અમરચંદનો જન્મ વૈશ્ય કુળમાં થયો હતો, તે મેવાડનો મંત્રી હતો અમરચંદ જેવો ચતૂર અને ચાણકય બુદ્ધિવાળો મંત્રી અત્યાર સુધી મેવાડમાં થયો નથી. મહારાણા ઉરસિંહના વખતમાં જ્યારે મેવાડમાં મહા ભયંકર ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થયો તે ઉપદ્રવ રોકવાનું સામર્થ અમરચંદ સિવાય કોઇનામાં નહોતું કારણ કે તે વીર, નિડર અને બહાદુર હતો. રાણા ઉરસિંહના વખતમાં કંઇ કારણસર અમરચંદનું મંત્રીપદ લઇ લેવામાં આવ્યું હતું. જે દિવસથી અમરચંદના મંત્રીપદનો અંત આવ્યો તેજ દિવસથી મેવાડમાં અનેક ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા અને મેવાડના સિંહાસન પર અનેક આક્રમણો આવ્યા તેનું કારણ કે ચારે તરફ આગના ભડકા દેખાવા લાગ્યા, રાણા ઉરસિંહનો સ્વભાવ કઠોર અને તિક્ષ્ણ કાતીલ છૂરી જેવો હતો, સરદારો અંદર અંદર કલેશ કરવા લાગ્યા અને મહારાષ્ટ્રીઓ ચારે તરફથી મેવાડને ઘેરી વળેલા હતા, આવી વિટંબણામાંથી મેવાડ પસાર થઇ રહ્યું હતું, તે વખતે અમરચંદને ફરી મંત્રીપદ મળવાની આશા હતી જ નહિ. તેનું કારણ અમરચંદનો સ્વભાવ રાણા જેવો ઉગ્ર અને હઠીલો હતો, તે જે કામ હાથમાં લેતો તેમાં કોઇની પણ સલાહ લેવા માગતો નહોતો. પોતાની મરજી જ પ્રમાણે પોતે પોતાના હાથે બધુ કામ કરતો કારણ કે તે પોતાની જાતને ગુલામી તરીકે વેચતો નહોતો. આ વખતે અમરચંદને મંત્રીપદથી મૂક્ત થયે દસ વર્ષ થયા હતા, એ દસ વર્ષમાં તો મેવાડમાં અનેક જાતના ફેરફારો થઇ ગયા હતા.

જયારે મેવાડના સરદારોએ રાણા ઉરસિંહના પક્ષનો ત્યાગ કરી રત્નસિંહના પક્ષમાં જોડાયા હતા, અને તેમના સ્થાનમાં પગારદાર સિંધીઓને નોકર રાખવામાં આવ્યા હતા, આ સિંધી લોકોએ પૂર્વોક્ત સરદારોની ભૂમિ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો હતો. આથી મેવાડની અધોગતિનું મૂળ વિશેષ મજબૂત થયું. આવી પરિસ્થિતિથી મેવાડનું બળ, તેજ અને શૂરવીરતા નાશ પામી. કહેવત છે કેઃ—

સંપ ગયો લક્ષ્મી ગઇ ગયું દેશ અભિમાન;
કુસંપની કડવાસથી ડુબ્યું હિન્દુસ્તાન.

આ પ્રમાણે રાણા ઉરસિંહની તમામ આશાઓ વ્યર્થ થઇ ગઇ અને પોતાનો પક્ષ તદ્દન નિર્બળ બની ગયો હતો. જે સમયે મેવાડ પર આવી

ભયંકર આપત્તિઓ એક સામટી આવી ગઇ તે સમયે 'અમરચંદ' કાર્યક્ષેત્રમાં આવ્યા. ઉદયપુરની ચારે તરફ રક્ષાને માટે એકે ખાઈ નહોતી પણ દક્ષિણ દિશા તરફ 'એકલીંગજીગઢ' નામનો પાષાણનો ઉંચો કિલ્લો હતો. ઉદયપુરની રક્ષાનું પ્રથમ સાધન આજ હતું. આથી તેની ચારે બાજુ કોટ બંધાવી તેના ઉપર તોપો ગોઠવવાથી ઉદયપુરનું રક્ષણ થશે એમ રાણાજીએ ધાર્યું અને કાર્ય પૂર્ણ કરવાને ચિત્ત પરોવ્યું 'એકલીંગજીગઢ' પર ચઢવાની ઘણી મુશ્કેલી હતી તેથી રાણાજીનો સર્વ ઉદ્યોગ અને મહેનત નકામા ગયા, એક વખત રાણાજી પોતેજ ત્યાં ગયા અને તપાસ કરતાં અચાનક અમરચંદનો મેળાપ થયો. અમરચંદની ઉદાસીનતા દૂર કરવાને મહારાણાએ પોતાની થએલી ભૂલ માટે પ્રશ્ચાતાપ કર્યો અને ઘણીજ મીઠાશથી વાતચીત કરી થોડીવાર પછી રાણા ઉરસિંહે અમરચંદને પૂછ્યું કે આ કાર્ય પાછળ કેટલું ખર્ચ થશે? અને કેટલો સમય લાગશે? તે આપ કહી શકશો? ત્યારે અમરચંદ બોલ્યો કે "થોડું દ્રવ્ય અને થોડા દિવસ" જેથી અમરચંદને રાણાએ આ કાર્ય પાર પાડવા માટે આગ્રહ કર્યો તેથી અમરચંદે સંકોચનો ત્યાગ કરીને કહ્યું કે 'આ કાર્યની જવાબદારી જેટલા દિવસ સુધી મારા માથે રહેશે તેટલા દિવસ સુધી એમાં મારી આજ્ઞા ચાલવી જોઇએ, મારા કાર્યમાં કોઇ પણ વ્યક્તિને ડખલ કરવાનો અધિકાર નહિં રહે, જો આ અધિકાર મને મળતો હોય તોજ હું આ જવાબદારી લઈશ.' મહારાણાએ આ વાતનો તરતજ સ્વીકાર કર્યો, જેથી અમરચંદે તરતજ મજુરો બોલાવી એક માર્ગ તૈયાર કરવાની તૈયારી કરી અને થોડા દિવસ પછી 'એકલીંગજીગઢ' ઉપર તોપ ગોઠવી દીધી અને તોપના ભડાકા સાથે રાણાશ્રીને માન આપ્યું.

આ વખતે માંધોસિંહ સિંધીયાએ ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ ત્રણે દિશાથી મેવાડને ઘેરી લીધુ હતું. ફક્ત ઉદયસાગરની પશ્ચિમ દિશાજ બાકી રહી હતી, અને ઉદયસાગરના પ્રસરેલા જળથીજ પશ્ચિમ દિશા બચવા પામી હતી, ચારે તરફ વનવૃક્ષો અને મોટી ઝાડી આવી રહી હતી, તેથી સિંધીયાના કાર્યમાં કેટલીક મુશ્કેલી નડતી હતી. આ વખતે નગરજનો આવશ્યકતા વખતે પશ્ચિમ દિશાથી નગર બહાર જતા હતા, અને ઉદયસાગરમાં નાવના રસ્તે પસાર થઈ પોતાના જુના મિત્રો ભીલોને ભોજન પહોંચાડતા હતા. મોટા મોટા સરદારો પણ સિંધીયાના પક્ષમાં હતા જેથી રાણાજીને કોઇ સહાય દેનાર હતું નહીં તેથી મહારાણાને આ સેનાપરજ આધાર રાખવો પડતો હતો.

પરંતુ જ્યાં ભાગ્ય પલટાય ત્યાં જગત પલટાય છે, આ વખતે ભીલ સેના પણ રાણાશ્રીથી બદલાઇ જઇ પોતાના ચઢેલા પગાર માટે માંગણી કરી ઝઘડો કરવો શરૂ કર્યો, આ નાલાયક સેનાએ રાજ્યના આવા દુઃખદ

પ્રસંગે જરાપણ શરમ કે લાગણી રાખી નહિં, જેમ 'બળતામાં ઘી હોમાય' તેવી રીતે એક દિવસે રાણાશ્રીનુ સિંધીયાએ અપમાન કર્યું, અને રાણાશ્રીના શરીરનો સ્પર્શ કરી તેમનો દુપટો ખેંચ્યો. તે વખતે મહારાણાશ્રી પોતાના મહાલયમાં જતા હતા. જ્યારે દુપટો ખેંચવામાં આવ્યો ત્યારે રાણાશ્રીએ તેના હાથમાંથી બળ પૂર્વક દુપટો મજબૂત પકડી રાખ્યો જેથી ફાટી ગયો, તેથી આ ફાટેલા દુપટા સહિત રાણાશ્રી રણવાસમાં ગયા, પોતાના તિક્ષ્ણ સ્વભાવને લઇને આ અપમાન સહન કરવુ પડયું. રાણાશ્રીનું સંકટ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. ચારે તરફ અંધકાર દેખાવા લાગ્યો તેથી તેમની આશા અને વિશ્વાસ નષ્ટ થયો. સિંધીયાઓ પર તેમનો આશરો હતો તે પણ બદલાઈ ગયો, હવે શું કરવું? ચારે તરફ કોઈ પણ દિશા જડતી નથી, રઘુદેવ નામના માણસે સલાહ આપી કેઃ–આપ માંડળગઢ નાસી જાઓ. રાણાશ્રીએ આ કાયરતા ભરેલી સલાહ માન્ય ન કરી, આખરે સાલુમ્બ્રા સરદારને કહ્યું ત્યારે તેણે પણ નિરાશા ભરેલો જ જવાબ આપ્યો. જેથી મહારાણાશ્રીએ અમરચંદને બોલાવ્યો અને આ સંકટના સમયમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો સમસ્ત ભાર અમરચંદનેજ સોંપવામાં આવ્યો, જેથી અમરચંદે આ કાર્ય હાથમાં લેતા પહેલા કહ્યું કે "મારામાં આ કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી તેમ મારી ઈચ્છા જ નથી કારણકે આપ જાણો છો કે પૂર્વે મેવાડ માટે કરેલા કાર્યોમાં કઇ કઇ જાતના સંકટો વેઠી મારાથી બનતી સેવા બજાવી મેવાડનું રક્ષણ કર્યું છે, તે બધા સંકટો કરતાં પણ આ મોટું સંકટ આજે આવી પડયું છે, માટે આ કાર્ય કરવામાં મારી પોતાની ના નથી પણ મારામાં એક મોટો એવો દોષ છે કે જેનાથી આપ પરિચીત્ત છો? છતાં મારો એ દોષ તમને ફરીને કહી સંભળાવું. હું કોઈની પણ આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છતો નથી, હું જ્યાં રહું છું ત્યાં સ્વતંત્રજ રહું છું, જે કાર્ય મેં હાથમાં લીધુ તેમાં હું કોઇની પણ સલાહ લેતોજ નથી અને કોઇની બુદ્ધિ ચાલવા દેતો નથી, કોઇ પણ ગુપ્ત મંત્રીની સલાહ હું લેતો નથી, હું મારી શક્તિ અનુસાર મારી પોતાની બુદ્ધિથી જ કામ કરૂં છું, માટે સાંભળો! આપનો દ્રવ્ય–ભંડાર ખાલી છે, સેના પણ બદલાઇ ગઇ છે. અન્નની સામગ્રી પણ ખુટી ગઇ છે. જો આવી પરિસ્થિતિમાં આપને મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખવાની મરજી હોય તો આપ સોગન લો? કે જે કાર્ય કરવાની હું આજ્ઞા કરૂં તે કાર્ય ગમે તેવું હોય, સારૂ હોય યાતો નઠારૂં હોય, પણ આપ તેની વચ્ચમાં આવશો નહીં. જો આપ આવી પરવાનગી આપો તોજ મારાથી બનતું કરી આ કાર્ય સિદ્ધ કરીશ, પણ ધ્યાન રાખજો કે ન્યાય પરાયણ અમર આ વખતે અન્યાય પરાયણ થશે, અને પોતાના પૂર્વ ચરિત્ર વિરૂદ્ધ કાર્ય કરશે."

આ પ્રમાણે બધી હકીકત મહારાણાશ્રીએ મૌન રહી સાંભળીને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર તરતજ "ભગવાન એકલીંગજીના સોગન ખાઇને કહ્યું કે આપની ઇચ્છા અનુસાર કાર્ય કરજો અને તમને દરેક કાર્યની મારા તરફથી

સંપૂર્ણ પરવાનગી આપું છું, આપ જે આજ્ઞા કરશો તેનું સંપૂર્ણ પાલન થશે, અને આપ જે વસ્તુની અપેક્ષા કરશો તે વસ્તુનો પણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે, અગર આપ મારી રાણીની મણીમાળા અથવા નાકની નથની માગશો તો તે પણ આપવામાં આવશે" આ પ્રમાણે રાણાશ્રી બોલી શાંત રહ્યા.

મહારાણાના ભાઇ રઘુદેવની કાયરતા ભરેલી સલાહથી અમરચંદ ક્રોધે ભરાઈ ગયો અને રઘુદેવનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું કે "આપ તદ્દન નાલાયક અને હીચકારા છો? તમારા માટે આ શમશેર નથી પણ ગાયો, ભેંસોની ચાકરી કરો અને ખેતીવાડી કરો. સમજ્યા! ખબરદાર? હવે પછી અહીં આવ્યા તો તમારી વાત તમે જાણ્યા? આમ નિડર અને શૂરવીરને છાજે તેમ કડક ભાષામાં રઘુદેવને સંભાળી દીધું. બધા સાંભળી દીગ્મૂઢ બની ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે ધન્ય છે અમરને? અને તેની નિડરતાને?

જો તારી સલાહથી રાણાશ્રી માંડળગઢ ગયા હોત તો ત્યાં તેમની રક્ષા કોણ કરત? માટે તમારા બાયલાપણાની વાતોથી મને તમારા જેવા સાથે વાત કરતા પણ શરમ આવે છે. સાચો રાજપૂત આવો હોયજ નહિં? હજી ફરી કહું છું કે તમારે આ કાર્યમાં માથું મારવું નહિં. જાવો! તમે ભેંસો ચરાવો અને ગાયોના દૂધ વેચતા ફરો! તમે તે કામ માટેજ લાયક છો.

અમરચંદની આ નિડરતા અને હિંમત જોઇ સર્વ સરદારો દીગ્મૂઢ બની ગયા, મહારાણા વિગેરે સર્વે સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. હવે અમરચંદે પોતાનો પ્લાન રચવા માંડયો. મેવાડનો ખાલી ખજાનો અને આપસ આપસમાં કલેશ તેમજ લશ્કર પણ બદલાઇ ગએલું આવી પરિસ્થિતિમાં એ સહાસીક નર બીલકુલ નિરાશ ન થતાં તેને સિંધીયાઓની સેનાને બોલાવી અને ગંભીરતા પૂર્વક કહ્યું કે ચાલો! તમારો પગાર ચુકવી આપું. પણ આટલી વાત નિશ્ચય માનજો કે તમે તમારા કાર્યમાં સફળતા ન મેળવી શકયા તો તેનો સઘળો દોષ મારા ઉપરજ આવશે.

જે સૈનીકોએ પહેલાં રાણાનું અપમાન કરેલું તેજ સૈનીકો ચુપ ચુપ અમરની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા, અમરચંદે પગારનો હિસાબ નક્કી કર્યો અને કહ્યું કે આવતી કાલે તમારો પગાર ચુકતે ચુકાવી આપીશું, ત્યાર પછી તિજોરીવાળા પાસે દ્રવ્ય-ભંડારની ચાવી માગી પણ તિજોરીવાળાએ ચાવી ન આપી ને નાસી ગયો, આ વખતે અમરચંદે તમામ તાળાં તોડી નાંખ્યા, અને સોનું, ચાંદી, હીરા, રત્ન વિગેરે જે હતું તે તમામ વટાવી લશ્કરનો પગાર ચુકવી આપ્યો, અને બાકીના ધનનો સંગ્રહ કર્યો, વળી લડાઇમાં જોઇતી સામગ્રીની તૈયારી કરી ને અનાજનો પ્રબંધ કરી લીધો. આ પ્રમાણે અમરચંદે તમામ નવું બળ ઉત્પન્ન કર્યું અને બીજા છ માસ સુધી આક્રમણનો રસ્તો રોકી રાખ્યો.

આ વખતે કૃત્રીમ રાણા રત્નસિંહે રાણા ઉરસિંહનો ઘણો મુલક અને

જમીન પોતાના હસ્તગત કરી ઉદયપુરની ભૂમિ સુધી પોતાનો વિસ્તાર કરી દીધો. પરંતુ સિંધીયાને જેટલા રૂપીઆ આપવાના હતા તેટલા રૂપીઆ ન આપી શકવાથી પોતે મહાન ઉપાધિમાં આવી પડયો, ચતૂર મહારાષ્ટ્રીઓ સમયને બરોબર પીછાણુતા હતા. તેથી સમય વ્યથા ન બગાડતાં અમરચંદની સાથે સંધી કરવાની અભિલાષા બતાવી અને કહાવ્યું કે તમો સીત્તેર લાખ રૂપીઆ આપો તો અમો રત્નસિંહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જઇશું, જેથી અમરચંદે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને સંધિપત્ર તૈયાર થયું.

જ્યારે એક બીજાની સહીઓ લેવાનો ટાઇમ આવ્યો ત્યારે મહારાષ્ટ્રીઓને બાતમી મળી કે જો હમણાં આક્રમણ કરવામાં આવે તો વધારે લાભ થશે, જેથી તે બેવચની મરાઠાઓએ સંધિનો ભંગ કર્યો અને બીજા વીસ લાખ રૂપીઆ વધારે માંગ્યા.

સિંધીયાની આ લુચ્ચાઇ જાણુતાં અમરચંદને અતિ ક્રોધ ચઢયો અને ગુસ્સાના આવેશમાં સંધિપત્રના ટુકડા કરી પોતાના પગ નિચે કચરી તે ટુકડા મહારાષ્ટ્રીઓને પાછા મોકલવામાં આવ્યા. વિપત્તીની વૃદ્ધિ સાથે જ અમરચંદનું સાહસ અને તેજસ્વીતા વૃદ્ધિગત થવા લાગી. પહેલા જે પુરૂષો નિરાશ થઇ ગયા હતા. તેને પણ અમરચંદે ઉત્સાહી બનાવ્યા અને મેવાડના માટે પ્રાણ આપવા પતિજ્ઞા લીધી-લેવડાવી. અમરચંદની બોલવાની છટા કાંઇ જુદી જ હતી એક સારા વક્તાને પણ ડોલાવી નાંખતી હતી. જેના વચનમાં એટલો જાદુ હતો કે તેના સામુ કોઇ બોલવાની હિમ્મત કરી શકતું નહીં. અમરચંદે એક કલાક સુધી પોતાની વાકયચાતૂર્યથી આખા લશ્કરને પોતાના કરી લીધા હતા, જેમ મરેલો માણુસ સજીવન થાય ત્યારે જેટલો ઉત્સાહ આવે તેના કરતાં પણુ વધારે ઉત્સાહ અમરચંદની ભાષાથી આવ્યો હતો.

આ વખતે ઉત્સાહી સૈનીકો અને સરદારોને પોત પોતાના મર્તવા પ્રમાણે ઘણા અલંકારો આપ્યા અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ભેટ આપી આખા લશ્કરને પોતાનું કરી લીધું. અને રાજનિતી વિશારદ અમરચંદે આજુબાજુના તમામ વહેપારીઓ પાસેથી બધું અનાજ ખરીદ કરી લીધું અને પછી ચારે તરફ ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે "જે કોઇ વીર-પ્રાર્થના કરશે તેને છ મહિના સુધી ચાલે એટલું અનાજ આપવામાં આવશે." આ સમયે એક રૂપીયાનું અડધો શેર અનાજ મળતું હતું. અમરચંદે આવી યુક્તિ રચી ત્યારે દુશ્મનો પણુ અજાયબ થયા કે આટલુ બધુ અનાજ અમરચંદ લાવ્યો કયાંથી? સિંધી સેનાનું અસંતોષનું કારણુ જતું રહ્યું. અને સર્વ સૈનીકોએ અમરચંદની તેજસ્વીતાથી ઉત્સાહીત થયા અને ભર દરબારમાં રાણુાજીને પોતાનો વિશ્વાસ દર્શાવવા ગયા ત્યાં આગળ સિંધીયાઓનો સરદાર 'આલિબેગે' કહ્યું કે મહારાજ અમારી થએલી

ભૂલની ક્ષમા કરો અને તમારા ખાધેલા નીમકનો બદલો અમારો પ્રાણ આપી મેવાડની રક્ષા કરી વાળીશું. ઉદયપુર માટે અમારા પ્રાણ વિસર્જન કરવા તૈયાર છીએ. અને અમારે પગારની જરૂરીયાત નથી.

જ્યારે ખાવાના પદાર્થો ખૂટી જશે તે પછી અમો મરાઠાના સૈન્ય ઉપર ભૂખ્યા વરૂની માફક ત્રુટી પડી મેવાડની આબરૂ સાચવીશુ. સિંધી લોકોની આવી દઢ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી રાજાની આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં અને પાષાણ પણ પ્રવાહી બની ગયો. વજ્રમાં પણ મૃદુતાનો સંચાર થયો. જ્યારે રાજાનું હૃદય પીગળી ગએલું જોઇ રાજપૂતો અને સિંધીયો એક સાથે રાજાનો જય જયકાર કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે અમરની બુદ્ધિને ?

આ પ્રમાણે અમરે પોતાની ચાણુક્ય બુદ્ધિથી બધાને મહાત કરી મેવાડની શોભા વધારી અને ઐકય રૂપી બળ મજબૂત કરી સારૂ સૈન્ય અને રાજપૂતો એકદમ ભયંકર ગર્જના સાથે દુષ્ટ દુરાચારી સિંધીયાની ધસી આવેલી સેના ઉપર તૂટી પડયા. અને મહા ઘોર રણસંગ્રામ ચલાવ્યો જ્યારે ઘાસની માફક સિંધીયાનું સૈન્ય કપાવવા લાગ્યું ત્યારે સિંધીયાઓ હતાશ થઇ ગયા. અને જ્યારે પોતાને વિજયની કોઈ પણ જાતની આશા રહી જ નહીં. ત્યારે શૂરવીર રાજપૂતોની શમશેરના ઘા અને તોપોના અવાજ આગળ સિંધીયાનું લશ્કર લાચાર બની ગયું. આખરે સિંધીયાએ અમરચંદની સાથે સંધી કરવા અરજ કરી.

અમરચંદને આ વિજય પ્રાપ્ત થએલો હોવાથી તેને મહારાષ્ટ્રીઓ પર કહેણ મોકલ્યું કે "છ માસ સુધી અમને લડાઈમાં જે ખર્ચ થયું છે તે તમામ ખર્ચ તમારે આપવું પડશે. જો આ શરત તમારે મંજુર હોય તો હું સંધી કરવા તૈયાર છું " અમરચંદની આ માંગણી આગળ સિંધીયાને મસ્તક નમાવવું પડયું અને અમરચંદની સાથે સંધી કરી.

આ ખુશાલીમાં સરદારોને ઘણી નવાજેસો અને બક્ષીસો આપી અને સરદારોની ઐકયતા મજબૂત થઇ. અમરચંદના શુભ પ્રયાસથી મેવાડની શોભામાં વૃદ્ધિગત થઇ સંવત ૧૮૨૫ થી ૧૮૩૧ સુધી સંધિપત્ર પ્રમાણે કાર્ય થયું અને તે પછી સિંધીયાએ રાણાજીના કર્મચારીઓને દૂર કર્યા, આથી મેવાડ રાજ્યના જુદા જુદા પ્રગણાં અલગ થઇ ગયાં. સંવત ૧૮૩૧ માં.

જેમ વિધી અનુસાર સર્વના દિવસો એક સરખા જતા નથી તેમ સિંધીયાઓનું ભાગ્યચક્ર બદલાયું ત્યારે સમય જોઇ મહારાણાએ ઘણાં પ્રગણાંઓ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, પણ તે અધિકાર જૂજ વખત રહ્યો. સં. ૧૮૩૧ માં તે તમામ પ્રગણાઓ જતા રહ્યા હતા. મરાઠાઓના મહાબળવાન સરદારોએ પેશ્વાની આધિનતા રૂપી શૃંખલા તોડી નાંખી છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખી હતી અને સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરતા હતા. આ વખતે સિંધીયાએ તમામ પ્રગણાઓ

પૈકી એક સિવાય તમામ પર પોતાનો અધિકાર રાખ્યો, અને 'મોરવણુ' હોલ્કરને આપી દીધું, એક વર્ષ વિત્યા બાદ મહારાણા પાસે 'નીબારો' નામનું પ્રગણું પણ માંગ્યું, અને બીક બતાવી કે "જો નહિ આપો તો સિંધીયાએ જેવું વર્તન રાખ્યું હતું તેવુંજ હું રાખીશ." મહારાણાના દુર્ભાગ્યનું વૃત્તાંત આમ કયાં સુધી લંબાવવું અને કર્મની કઠણાઈની વાતો આપણે કયાં સુધી કરવી. અરે? તેમણે વીરવર બાપ્પારાવલના ઉત્તમ વંશમાં જન્મ લીધો હોવા છતાં તેમને નરપિશાચ મહારાષ્ટ્રીઓના ભયંકર ત્રાસથી કંપાયમાન થવું પડતું હતું. શું વિધીના લેખ? દેશભક્ત પ્રતાપસિંહના વંશને ન્યાય વિરૂદ્ધ હોલ્કરની આજ્ઞા પાળવી પડતી હતી. કર્મ તારી ગતિ ન્યારીજ છે.

સં. ૧૮૨૯ માં સિંધીયાના પંજામાંથી મહારાણાએ મોટી રકમ આપી છુટકારો મેળવ્યો હતો. આ વખતે મેવાડની ફળદ્રુપ જમીન મહારાણાશ્રીના હાથમાંથી નીકળી ગઇ હતી, પણ જે પ્રગણાઓ હતા તે વેચ્યા ન હતા તેમ પોતાનો અધિકાર પણ છોડયો ન હતો, ફક્ત પ્રગણાઓ ગીરો મૂકયા હતા.

તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૮૧૭ ના દિવસે રાણા ભિમસિંહની સાથે બ્રિટીશ સરકારે સંધિ કરી હતી પણ દિલગીરી સાથે જણાવવાનું કે તે બાબત માટે બ્રિટીશ સરકારે કોઈ પણ જાતનો ફેંસલો આપ્યો નહતો.

અમરચંદનું પ્રચંડ બળ રોકી નહિં શકવાથી ચતૂર મહારાષ્ટ્રીઓ ઉદયપુર ત્યાગ કરી રવાના થયા તેજ દિવસથી રાણા રત્નસિંહની આશા નિર્મૂળ થઇ ગઈ, રત્નસિંહે ઘણા મુલકો અને કિલ્લાઓ પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા આથી પોતે ઉદયપુરના મૂળમાં જામી ગયો હતો, પણ જ્યાં ભાગ્ય અનુકુળ ન હોય ત્યાં કોઇ શું કરે? તેને પોતાનાજ તગદીરે યારી આપી નહીં આ પ્રમાણે જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેના અધિકારમાંથી ઘણાખરા ગામ, કસ્બા અને કિલ્લાઓ જતા રહ્યા. રાજનગર, રાયપુર અને અંતલા ત્રણે ઉપર રાણાજીનો અધિકાર રહ્યો. આ વખતે અનેક સરદારો રત્નસિંહનો પક્ષ ત્યાગ કરી રાણાજીની છત્ર છાયા નીચે આવ્યા ત્યારે રાણાજીએ તેમનું સ્વાગત કરી તમામની જાગીરો પાછી સોંપી દીધી આથી રત્નસિંહ તદ્દન નિરાશ થયા અને પોતાને લાભ થવાની કોઈ પણ આશા રહી નહીં આ પ્રમાણે રત્નસિંહની સ્થિતી થઈ.

જ્યારે રત્નસિંહ કમલનેરમાં બિરાજમાન થયો ત્યારે રાણા ઉરસિંહે જોધપુરના રાજા વિજયસિંહને 'ગદવાડ' નો શાસન ભાર સોંપી દીધો. આ વખતે મહારાણા અને વિજયસિંહને કરાર થયો જેમાં ઘણી જાતની શરતો

કરવામાં આવી હતી. આવી રીતે ભાવીની અજબ ઘટનાથી જ દરેક વસ્તુનું પરિવર્તન થાય છે. એકજ દુષ્ટ માણુસના દુરાચારથી રાણા ઉરસિંહ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા નહોત તો અવશ્ય મેવાડનો થોડો ઘણો પણ ઉદ્ધાર કરી શકત. પરંતુ વિધી આગળ ભલ ભલા મોટાઓનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી. પણ સતીના શ્રાપથી અગર કુદરતના કોપથી અજીતના હાથે રાણાજીનો વધ થયો જેથી તેના પિતા તેના ઉપર બહુજ ગુસ્સે થયા અને જ્યાં સુધી પોતે જીવ્યા ત્યાં સુધી પુત્રનું મોં જોયું નહિં. રાણાજીના સરદારો આવી ભયંકર ઘટનાના સમાચાર સાંભળતાની સાથે જ ભયભિત થઇ ચારે તરફ તમામ વસ્તુઓ મૂકી નાસવા લાગ્યા.

લોક કથા એવી છે કે બુંદીરાજાના પુત્રે મેવાડના સરદારોના કહેવાથી આ કાર્ય કર્યું હતું, કારણ કે મેવાડના સરદારો અરિસિંહ (ઉરસિંહ) પ્રત્યે કિંચીંત્ત પણ સ્નેહ ધરાવતા નહોતા આ વાત પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ તેમ રાણા ઉરસિંહ આ વાત સ્પષ્ટ સમજતા હતા.

સાલુમ્બ્રાના સરદારના પિતાજીએ મહારાણાજીના માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરેલો હતો. તેના ઉપરજ રાણાને શંકા જવાથી પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે **"તમે મ્હારા રાજ્યની હદપાર ચાલ્યા જાઓ, જો મારી આજ્ઞાનો અમલ નહીં કરો તો તમારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે."** જ્યારે કારણ પુછવામાં આવ્યું ત્યારે કારણ બતાવવાની ના પાડી. જેથી પોતે ચાલ્યા ગયા. પણ જતાં જતાં કહેલું કે 'આ શિક્ષા મને આપવાથી આપને અને આપના પરિવારને ઘણું જ નુકસાન થશે' તેથીજ સરદારનો શ્રાપ સફળ અને શીઘ્રજ થયો કે રાણાનો વધ થયો આવા અનેક કારણો મળી આવે છે.

મેવાડની સીમા પર 'બિલૌતા' નામનું એક નાનું ગામ છે, આ ગામ મેવાડના અધિકારમાં હતું પણ બુન્દી રાજાએ બળપૂર્વક તે ગામ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો હતો આ વાતથીજ ઝઘડાઓના મૂળ રોપાયાં હતાં. આ બે કારણોને લઇને જ મહારાણાનો વધ થયો હોય તેમ લાગે છે.

જ્યારે મહારાણાનો વધ થયો ત્યારે બધા સરદારો કાયરતા બતાવી નાસી ગયા. ફક્ત મહારાણાશ્રીની એક ઉપપત્નિ શબની પાસે રહી, આ ઉપપત્નિએજ મહારાણાની મરણક્રિયાનો સામાન મંગાવી અગ્નિદાહ માટે ચંદનાદિની ચીતા કરવાની આજ્ઞા આપી. ચીતા તૈયાર થઇ એટલે રાણાનો મૃતદેહ પોતાની ગોદમાં લઇ ઉપપત્નિ ચીતા ઉપર બેઠી અને રાણાજીના ખુનીને ભયંકર શ્રાપ દેતી ગઇ કે "હે ! વનસ્પતિ, તમો શાક્ષી છો, જો કોઇ માણસે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા

મારા પતિનો વધ કર્યો હોય તો અવશ્ય બે મહિનામાં તે દુષ્ટનું અંગ કોહી જશે અને લોકો તેને ભયંકર તિરસ્કાર યુક્ત, વિશ્વાસઘાતક, રાજઘાતક કહીને અત્યંત રીતે ધિક્કારશે. જુના કલેશને લઇ અગર અપકારનો બદલો લેવાને માટે જેણે આ કર્યું હશે તેને કાંઇ થશે નહીં. હે ભગવાન ? તમે સાક્ષી રહેજો જો હું સતી હોઉં, જો મેં મહારાણા અરિસિંહ સિવાય કોઇ પુરૂષને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું નહીં હોય તો મારૂં આ વચન અવશ્ય ફળીભૂત કરજો. ”

સતીના આ શબ્દો હજુ પુરા પણ ન થયા એટલામાં એક વૃક્ષની પ્રચંડ શાખા ત્રુટીને નિચે પડી અને ચીતા પણ પ્રદિપ્ત થઇ તેમાંથી પ્રચંડ જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને પવિત્ર બાળા, રાજવિરાંગના અરિસિંહ રાણાના મૃત દેહને લઇ ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ. ધન્ય છે ? એ પવિત્ર પ્રેમને ? અને તેની અચળ શ્રદ્ધાને ? આ રાજપૂતાણી વિરાંગનાના યશોગાન જેટલા કરીએ તેટલા ઓછા છે.

રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) બે પુત્રોને પોતાની પાછળ મુકી ગયા હતા. તેમાં એકનું નામ **હમીર** અને બીજાનું નામ **ભિમ** હતું. સંવત ૧૮૨૮ ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં વીર હમીરસિંહ મેવાડના ગૌરવહીન સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો આ વખતે ફક્ત હમીરસિંહની ઉમર દસથી બાર વર્ષની હતી.

દોહરા

અરસી નૃપ પરલોક પદ, મિહર પ્રકાશ હમીર,
અમરચંદકો મૃત્યુ જો, સ્વામિ ભક્ત બડધીર. ૨૭૮

બેઘમ પૈં મરહટ્ટ દલ, દંડ દ્રવ્યતૈં દૈન,
મહિ બિભાગકર મેઘતૈં, નિજ દલ ગિરવી લૈન. ૨૭૯

નિમ્બાહેડા પ્રાન્ત ઈક, હુલકર કો લિખ દીન,
ફિર હમીર નૃપ કૃષ્ણગઢ, કિલ વિવાહ નિજકીન. ૨૮૦

ફિર કુંભલગઢ પૈ હલા, કર આએ નિજ ગેહ,
ભાવી પ્રબળ હમીર ને, કીયોજુ ત્યાગ ન દેહ ૨૮૧

સજ્જન આશય તેં ફતૈ, શાસન મનકો મંડ.
કવિરાજાં ‘શ્યામલ’ કીયો મંડન પુરન ખંડ ૨૮૨

દોહરો

નહિં પતિ બહુ પતિ નિબલ પતિ, શિશુ પતિ પતની નાર,
નરપુરકી તો કયા ચલી, સુરપુર હોત ઉજાર ૨૮૩

(આ દોહરાની સમસ્યા ઉપરથી ઉદયપુરની શું હાલત હતી તેનો ખ્યાલ પડશે.)

હમીરસિંહની ઉંમર નાની હોવાથી રાજ્યનો તમામ વહીવટ પોતાની રાજમાતા સંભાળતા હતા અને રાજ્યમાતાના કારભારથી મેવાડમાં ઘણી જ અંધાધુંધી ચાલી અનેક જાતના ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા. અંદર અંદર કલેશ જાગવા લાગ્યા. એક તો મેવાડની દશા તદ્દન કંગાલીયત હતી વળી મરાઠાઓનો ત્રાસ હતો. તેમાં બાળકનું રાજ્ય અને સ્ત્રીનું શાસન હતું.

આ બધી પરિસ્થિતીમાં રાણીની મહત્વાકાંક્ષા ઘણી જ વિશાળ હતી. આથી મેવાડનો નાશ ઘણા જ થોડા વખતમાં દેખાતો હતો. આવા કારણથી મેવાડમાં અનેક રંગબેરંગ થવા લાગ્યા આ વખતે ચંદાવત્ અને શકાવત્ સરદારો વચ્ચે સદાનો વિરોદ્ધ હતો. આવા કઠીણ સમયે પોત પોતાની પ્રધાનતા સ્થાપીત કરવાને અંદર અંદરનું રૂધીર વહેવડાવવા તૈયાર થયા હતા. શકાવત્ સરદારે રાજમાતાનો પક્ષ લીધો અને અપમાનીત સાલુમ્બ્રા સરદાર અરિસિંહે કરેલા અપમાનનો બદલો લેવા માટે સ્વર્ગસ્થ મહારાણાની વિધવા રાણીના વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરવા નીકળ્યો.

આ ભયંકર પરિસ્થિતીના કલેશનો મહા અગ્નિ પ્રદિપ્ત થયો તેથી સમગ્ર મેવાડ સ્મસાનવત્ થઇ ગઇ આ વખતે સમસ્ત રાજ્ય અનાથ બની ગયું. અને ચોર, લુંટારા લોકો જેમ ફાવે તેમ મેવાડને લુંટવા લાગ્યા. મેવાડના ગરીબ ખેડુતો પર મહા ભયંકર અત્યાચાર થવા લાગ્યો. તેથી મેવાડ ઘણી જ ખરાબ દશામાં આવી પડયું જેથી મેવાડની નંદનવનભૂમિ એક ધગધગતા અંગારની ચીતા સમાન થઇ ગઇ.

પ્રભાવશાળી અમરચંદે પોતાની ચાણકય બુદ્ધિથી સિંધી લોકોને વશ કરી જે મેવાડની ઉત્તમ સેવા બજાવી હતી અને મેવાડનું રક્ષણ કર્યું હતું તેમ જ સિંધીયોને રાજભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો. અને આજે અરિસિંહનું મૃત્યુ થતાં જ સિંધીયોએ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને બળપૂર્વક રાજધાની ઉપર અધિકાર સ્થાપીત કરી દીધો હતો. અને રાજધાનીની રક્ષાનો ભાર સાલુમ્બ્રા સરદાર ઉપર હતો તેથી પોતાના ચઢેલા પગાર માટે સાલુમ્બ્રા સરદારને ઘણું જ કષ્ટ આપવા લાગ્યા. અને પોતાનો ચઢેલો પગાર આપવાને આ સરદાર અસમર્થ છે એમ સમજી તેઓ તેમને તપ્તલોહ પર બેસાડવાની તજવીજ કરી રહ્યા હતા. એવામાં અમરચંદ બુન્દીથી આવી પહોંચ્યા.

પાપીષ્ટ સિંધી લોકોએ અમરચંદને જોતાં જ સાલુમ્બ્રા સરદારને છોડી મૂકયા, અમરચંદે શત્રુઓના આક્રમણથી રાજકુમારની રક્ષા કરવાની દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. સંસારનો વહેવાર અમરચંદ સારી પેઠે જાણતા હતા વળી તેઓ તે પણ

જાણુતા હતા કે મંત્રીપદ લેવાને માટે ઘણા જણુની ઈચ્છા છે. તેથી જ તે માણુસો મારા પ્રત્યે ઈર્ષાભાવ રાખે છે. રાજકુમારની રક્ષાનો ભાર લઇશ તો અનેક માણુસો વાંધો ઉઠાવશે માટે પ્રથમની જ બુદ્ધિ પૂર્વક એવું કાર્ય કરવું કે જેથી કોઇને પણુ શંકાનું કારણુ રહે નહી. આવા વિચારથી તેમને પોતાની સંપત્તિનું સૂચીપત્ર બનાવ્યું. અને તમામ સંપત્તિ રાજમાતા પાસે મોકલી આપી. હીરા, મોતી, ઝવેરાત, સોનુ, ચાંદી તથા મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પણુ જુદા જુદા પાત્રોમાં રાજમાતાને મોકલી આપ્યા.

અમરચંદની આવી ઉદારતા જોઇ સર્વના મનમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. અને રાજમાતાને અમરચંદ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો. રાજમાતાએ મોકલાવેલી તમામ સંપત્તિ પાછી લઇ જવા માટે અમરચંદને વારંવાર કહ્યું પણુ એકવચની અને દઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા અમરચંદે તે સંપત્તિ પાછી લીધી નહીં. તેમને રાજમાતાના અત્યંત આગ્રહથી વપરાશમાં આવેલા વસ્ત્રો પાછા મંગાવી લીધાં. ધન્ય છે રાજભક્ત અમરચંદને? અને ધન્ય છે તેની પવિત્ર ભાવનાને?

જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ રાજમાતાની બુદ્ધિ બગડતી ગઇ અને પોતાની મહત્વતા વધારવા માટે અનેક ષડયંત્ર રચવા માંડયા. રાણી બુદ્ધિશાળી હતી પણુ શોકની વાત એ છે કે એક ખરાબ સ્ત્રીએ તેના ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ પાડયો હતો. અને તે જે કંઇ કહેતી તે રાજમાતાને કરવું પડતું હતું, રાજમાતા તેની સલાહ સિવાય એક પણુ ડગ ભરતી ન હતી. આ દુષ્ટ સ્ત્રી એક યુવાન રાજકર્મચારીના કહેવા પ્રમાણે કાર્ય કરતી. આથી ઉકત યુવરાજ પરોક્ષ રીતે રાણીના સર્વ કાર્યનો સુત્રધાર હતો. તે પોતાના ઘરમાં બેસીને જે ચક્ર ચલાવતો હતો તે અનુસાર હમીરની માતાના દરેક કાર્ય થતાં હતાં. તે રાજકર્મચારી થોડો વખત પણુ જીવવા પામ્યો નહિ. તેના મરણુ બાદ રાજમાતા પોતાની જ મરજી પ્રમાણે કાર્ય કરતી હતી. અને તે અમરચંદનો કટ્ટો વિરોધી હતો, આથી રાજમાતા ઉકત રાજકર્મચારીની ઈચ્છા પ્રમાણે અમરચંદની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવા લાગી. રાજમાતાએ લેશપણુ વિચાર કર્યો ન હતો કે અમરચંદ મારા પુત્રની રક્ષા માટે દરેક જોખમ ખેડે છે. વાસ્તવીક રીતે રાજમાતાની કુબુદ્ધિ એટલી બધી વધી કે ચંદાવતનો પક્ષ ગ્રહણુ કરીને અમરચંદના દરેક કાર્યોનો પ્રતિવાદ કરતી હતી. પણુ કર્તવ્ય પરાયણુ અમર પોતાના કાર્યમાંથી જરા પણુ ચલીત થયો નહિં. તેઓ સિંધીયાની સહાયથી પોતે પોતાના પગપર અચળ અને અડગ રહ્યા. તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને નગરમાં આવવા દીધાં નહીં. અને મેવાડના રાજ્યની ઉત્તમ રીતે રક્ષા કરી પરંતુ તેમનું શરીર રક્ત-માંસથી બનેલું હતું.

ક્રૂર લોકોનો અત્યાચાર એકલા શી રીતે રોકી શકે ? જેને માટે અમરચંદે પોતાનો સર્વસ્વ ભોગ આપ્યો હતો તેજ માણુસો આજે કૃતજ્ઞતાને તિલાંજલિ આપી ક્ષણે ક્ષણે અમરચંદનું અપમાન કરવા લાગ્યા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં કયો માણુસ સ્થીર રહી શકે ? અમરચંદ તો સ્વભાવથી તેજસ્વી હતા, તેઓ પોતાનું અપમાન જરાપણુ સહન કરી શકતા નહોતા પરંતુ જ્યારથી મંત્રીપદ પર આવ્યા ત્યારથી અનેક મુશીબતોનો સામનો કરવો પડયો હતો. અને અનેક વખત અપમાનીત થઈ કર્તવ્ય પરાયણુ રહી પોતે રાજની રક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે કરી સેવા બજાવી હતી. ફક્ત રાજકુમાર **હમીરસિંહનું** રક્ષણુ કરવાની ખાતર અમરે પોતાનું લીધેલું કર્તવ્ય ત્યાગ ન કર્યું. ધન્ય છે ? **એ વીર અમરને ?**

એક વખતે મંત્રી અમરચંદ પોતાના કાર્ય સ્થાનમાં બેઠા હતા એવામાં દુષ્ટ ‘ રામપ્યારી ’ ત્યાં આવી અને રાજ્યમાતાના નામથી કોઇ કામ માટે અમરને સખત ઠપકો આપવા લાગી. જેથી તેજસ્વી અમરચંદને સખત ક્રોધ ચડયો તેથી આવેલી પાપીણી ‘ રામપ્યારી ’ ને તિરસ્કાર કરી કાઢી મૂકી. એટલે અપમાનિત થએલી ‘ રામપ્યારી ’ રડતી રડતી રાજ્યમાતા પાસે ગઇ, અને સાચી–જુઠી હકીકત મરી–મસાલા ભેળવીને ઉંધા પાટા બંધાવ્યા. જેથી રાજમાતાએ ‘ રામપ્યારી ’ નું થએલું અપમાન પોતાનું અપમાન થયું છે એમ ગણ્યું. તેથી રાજમાતાએ તરત જ એક પાલખી મંગાવી સાલુમ્બ્રા સરદાર પાસે જવા નીકળી, આથી અમરચંદ સમજી ગયો કે આજે કંઇ વિચિત્ર ઘટના થવાની છે. એટલે અમરચંદ તરત જ પોતાના કાર્યાલયમાંથી ઉઠયા અને બહાર ગયા. તેમ માર્ગમાં જ રાજમાતાની પાલખી જોઇ કે તરત જ પાલખી ઉપાડનારાઓ અને સાથે જનારાઓને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી.

અમરચંદની આજ્ઞા થઇ એટલે કોનામાં તાકાત છે કે અમરચંદનું વચન ઉથાપી શકે ? જ્યારે પાલખી રણુવાસની હદ ઉપર આવી ત્યારે મંત્રી અમરચંદે રાજમાતાને નમન કરી ગંભીરતાથી કહ્યું કે:—

“ શું આપનું આ કાર્ય સ્વર્ગસ્થ મહારાણાને કલંક લગાડનારૂં નથી ? આવું હીણુપદ લગાડનારૂં કાર્ય શું આપની શોભામાં વધારો કરે છે ? સ્વામિના મૃત્યુ પછી છ માસ સુધી તો સાધારણુ કુંભારની સ્ત્રી પણુ ઘરની બહાર નીકળતી નથી. પરંતુ આપતો સિસોદીયા કુળના મહારાણી હોવા છતાં આપના પતિના મૃત્યુનો શોકકાળ વ્યતિત થવા પૂર્વે રણુવાસ છોડી બહાર જાઓ છો ? આપ

પોતેજ બુદ્ધિમાન છો ? આપને આથી વધારે શું સમજાવું, અમરચંદને આપનો હિતચિંતક સમજશો, શત્રુ સમજશો નહિ. આ અમર વિશ્વાસઘાતી નથી કે તે મહારાણા અરિસિંહના કુમાર પર કોઈ પણ જાતનો અત્યાચાર કરશે ? હું આપને એક નિવેદન કરવા ચાહું છું, મેં હમણાં એક મહાન કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ કાર્ય ઉપર આપનું અને રાજકુમારનું તેમજ મેવાડનું હિત સમાએલું છે, માટે મારા કાર્યમાં વિઘ્ન લાવવા કરતા મને સહાય આપો ? મારી આ વાત આપ સ્વીકારો યા ન સ્વિકારો તો પણ મારો નિશ્ચય છે કે ધારેલું કાર્ય અવશ્ય પાર પાડીશ જ."

અમરચંદના હિત વચનો ક્રૂર રાજમાતાના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યા નહિં અમરચંદ જયાં સુધી જીવીત રહ્યા ત્યાં સુધી રાજમાતાની આંખમાં ખટકતા જ રહ્યા. જયારે આ ન્યાયપરાયણ ધર્મ શિરોમણી આ લોકથી વિદાય લઇ પરમ ધામમાં પહોંચ્યા અને તેમનું પવિત્ર શરીર માત્ર ભસ્મ બની ગયું ત્યારે જ તેઓના આત્માને શાન્તિ મળી. ઘણા લોકોનું એવું અનુમાન છે કે પાપીણી રાજમાતાએ ઝેર આપી અમરચંદનો અંત આણ્યો હતો. રાજમાતાની આવી નિચતા ભરેલી નિષ્ઠુરતા પરથી આ અનુમાન સત્ય હોય એમ લાગે છે. અફસોસ ? મનુષ્ય કેવું નિષ્ઠુર પ્રાણી છે, સ્વાર્થ માટે કેવાં ભયંકર કૃત્યો કરાવે છે ?

ધર્માત્મા અમરચંદે પોતાની માતૃભૂમિનું હીત સાધવાને માટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો, જેના માટે અનેક ક્લેશ અને ઉપદ્રવો થાય છે, એવા એવા વીપુલ પોતાના તમામ ધનનો પણ ત્યાગ કર્યો. પરંતુ નિમકહલાલી ભરેલી ઉદારતાનો ત્રાસ સહન કરવો પડયો તે છતાં પણ કર્તવ્ય પરાયણ અમરચંદ કદી પણ પોતાના કર્તવ્યથી ચૂકયા નથી. જેને માટે તેને અનેક સંકટો સહન કર્યા હતા. જેને માટે તેમણે આટલો બધો આત્મ ભોગ આપ્યો હતો. જેને માટે પોતે સર્વનો દ્વેષી બન્યો હતો, તેજ પિશાચણી રાજમાતાએ નિચ્ચ માર્ગનું અનુકરણ કરી પુણ્યાત્મા અમરચંદને ઝેર આપી તેનો પ્રાણ લીધો હતો.

આવા મહા પુરૂષે સ્વદેશ માટે જીવનધારણ કરી સ્વદેશીઓનાજ વિશ્વાસઘાતથી આ લોકમાં પ્રયાણ કર્યું. અમરચંદ કોઇ પણ દેશનું ભૂષણ થઇ શકે એવા હતા પણ મેવાડના દુર્ભાગ્યથી દુષ્ટ રાણીએ મંત્રી અમરચંદને પોતાનો શત્રુ માની ગુણની કદર કરી નહિં. બીજા બે ચાર મંત્રીઓ આ પ્રકારના ગુણથી મહાત્ થઈ ગયા હતા પરંતુ તેમાં કોઇની દશા આવી શોચનીય થઇ નહોતી. યદ્યપી અમરચંદ એક મહાન રાજ્યના મંત્રી હતા, તો પણ તેઓ

એટલા નિસહાય થઇ ગયા હતા કે નાગરીકોએ તેમનો અંતીમ સંસ્કાર ઉઘરાણું કરીને કર્યો હતો. ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવીન ઉદાહરણ છે કે ભારત વર્ષમાં સદ્‌ગુણી માણસોનું સન્માન કરતા જ નથી. જેઓ આ પ્રમાણે માને છે તેઓને ભારતવાસીઓનો પૂર્ણ પરિચય નથી. અમરચંદનો અંત ગમે તેવી ભયંકર રીતથી આવ્યો હોય પરંતુ અમરચંદના મહાન ગુણો અદ્યાપી કોઇ પણ મેવાડવાસી ભૂલ્યો નથી. જો કોઇ પણ માણસ આવા ગુણોથી વિભૂષીત બને છે તો રાજપૂતો તેને અમરચંદ કહીને બોલાવે છે. ધન્ય છે ? એ અમરચંદને ? ધન્ય છે ? તેના સ્વાર્થ ત્યાગને ? અને ધન્ય છે ? તેની માતૃભકિતને ? કહેવતમાં કહ્યું છે કેઃ—

જનની જણજે ભકત જન, કાં દાતા કાં શૂર,
નહિંતો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર. ૨૮૪

છપ્પો.

મંત્રી અમરચંદે, ખરે ગૌરવ દીપાવ્યું,
શાહતણું શુભ નામ, ખરે અવની શોભાવ્યું.
માતૃભૂમિની સેવ, કરી સાચી ભકિતથી,
રહેતો સદા મસ્તાન, ધરે નહિં બીક અંતરથી,
સિન્ધીયોનું સૈન્ય તો, બદલાઇ જતું પળવારમાં,
કહે 'ભોગી' સમજાવ તો, **અમર** તેને સાનમાં. ૨૮૫

છપ્પો.

સિંધીયો તો સૌ, અમરને તાબે થાતા,
અમર તણી હિંમત, જોઇ રાણા હરખાતા,
હતો શૂરવીર સિંહ, ન પરવા કોઇની કરતો,
સત્ય નિતી સહાય થકી, આગે કુચ કરતો,
દુશ્મનને હંફાવતો, ધરી શમશેર હાથમાં,
કહે 'ભોગી' અમર સદા. રહેતો તો આનંદમાં ૨૮૬

છપ્પો.

અકાળે મૃત્યુ થાય, જુઓ રાણાનું જ્યારે,
થતું પ્રચંડ તોફાન, ન આવે કોઇ વારે,
માંહોમાંહે માં કલેશ, થકી સૌ દુઃખી થાતા,
મેવાડ કેરો તાજ, લેવા દુશ્મન લલચાતા,
પણ મેવાડના મંત્રી થકી, અમરથી સૌ ધ્રુજતા,
કહે ' ભોગી ' અમર સામે, દુશ્મનો ભાગી જતા. ૨૮૭

છપ્પો.

હમીર નાનો બાળ, રાજ તો માતા કરતી,
રાજમાતાને એક, દુષ્ટાની સોબત થાતી;
રાજકાજના કાર્ય મહીં, સલાહ લેવાતી,
'રામપ્યારી'નું નામ, સુણી માતા હરખાતી,
અમર સાથે પ્રપંચ કરી, નાશ તેનો ઇચ્છતી,
કહે 'ભોગી' કર્મ તણી, વિચિત્ર તો છે ગતિ. ૨૮૮

છપ્પો.

અમરચંદનો તાપ, નહીં કોઇથી સહેવાતો,
નાનો મોટો સૌ, અમરચંદથી ગભરાતો,
હતો નિમકહલાલ, રક્ષા મેવાડની કરતો,
રાજમાતાના દીલમહીં, તે અતી ખટકતો,
આખર દગો માતા કરે, દીધુ ઝેરને મેળવી,
કહે 'ભોગી' મરતો અમર નામના અમર કરી. ૨૮૯

છપ્પો.

પડી અમરની લાશ, નહીં કફન તો મળતું,
અગ્નિ દાહને માટે, નગર ઉઘરાણું કરતું,
મળી શહેરના લોક, મરણની ક્રિયા કરતા,
શું વિધીના લેખ, અમર વિયોગે રડતા,
માટે જગતના માનવી, આવો જગતનો ન્યાય છે,
કહે 'ભોગી' **અમર** તણી વાહ વાહ કહેવાય છે. ૨૯૦

આ પ્રમાણે પરોપકારી અમરચંદનું અકાળે મૃત્યુ થયું હતું. અમરચંદના જતાંજ મેવાડનું ભાવી પણ બદલાઇ ગયું. રાજમાતા એમ સમજી કે 'હવે મને કોઈનો ડર નથી, જેનો ડર હતો તે તો પરલોક સિધાવી ગયો.' પરંતુ રાજમાતાની એ ગણત્રી ઉંધી જ વળી. પોતાની ધારણા સફળ ન થઈ અને અંદર અંદર કલેશનું વાતાવરણ વધવા લાગ્યું, જેથી સંવત ૧૮૩૧, ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં બેગુ સરદાર વિદ્રોહી બની મેવાડના શાસનનો અંત લાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેથી રાજમાતાએ સિંધીયાની સહાય માગી પણ સિંધીયાએ રાજમાતાને દગો આપ્યો. મેવાડની ઘણી ભૂમિ નિમકહરામ સિંધીયાઓએ પચાવી લીધી. ધિક્કાર છે એ નરાધમોને ? આખરે રાજમાતાને ખંડણી આપવી પડી તે ખંડણીની રકમ ગણતાં છાટી ફાટી જાય. (બેગુ સરદાર વિગેરેનો દંડ

બાર લાખ રૂપીઆ લગભગ કર્યો હતો.) સંવત ૧૮૩૦-૩૧ માં ચાર ખંડણીઓ અને સં. ૧૮૩૨ માં બીજી ત્રણ ખંડણીઓની માંગણી કરી અને આ માંગણી પુરી નહીં થવાથી મેવાડની બીજી ઘણી ભૂમિ પચાવી લીધી. આ પ્રકારે પ્રચંડ મરાઠાઓના દારૂણ અત્યાચારથી પીડીત થઇને માંહોમાંહેના વિગ્રહથી હતાસ થઇને રાજકુમાર હમીરે યોગ્ય ઉંમરે પહોંચતા જ સંવત ૧૮૩૪ માં પરલોકની યાત્રા કરી.

આ પ્રમાણે અમરચંદનું પ્રકરણ પુરૂ થતાં પ્રભુ પાસે પ્રાથુ છું કે પરમાત્મા! અમરના આત્માને શાન્તિ અર્પો અને ભારતમાં આવા નરવીર જન્મો?

ત્રોટક છંદ

જગતેશ ગયે પરલોક જબેં, નૃપ ઠૌર પ્રતાપ સુતાપ તબેં
તિન કી બલ વિક્રમ સ્વલ્પ કથા, દીવ ગૌન કિયો લિખવાય જથા ૨૯૧
ઉનકે લઘુ ઉમ્મર પુત્ર બડે, નૃપ આસન રાજ નૃપાળ ચઢે,
બણુ હેડ ઉમેદ જુ છીન લિયો, નૃપલૈરૂ યથા વિધી ન્યાય કિયો ૨૯૨
દશ અઠ્ઠક વત્સર આયુ ભયે, નૃપ રાજડ સ્વર્ગ પધાર ગયે,
જીનકે પિતુ ભ્રાત કથા સરસી, નૃપ આસન બેંઠ ગયે અરસી ૨૯૩

---

૫૮. જે સંધીપત્ર અનુસાર સિંધીયાઓએ આ પ્રગણાંઓ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો હતો તે અદ્યાપી વિદ્યમાન છે. આ ચાર ખંડણીઓ નિચે લખેલા મનુષ્યોએ લીધી હતી.

(૧) સંવત ૧૮૩૦ માં એગુનો વિદ્રોહ દબાવવા માટે માધોજી સીંધીયાએ.

(૨) સંવત ૧૮૩૧ માં વીરજી તાપે ગોવીંદરાવ ગણપતરામની મારફતે.

(૩) સંવત ૧૮૩૧ માં અંબાજી ઇંગિલે.

આમાં પહેલી ખંડણી હોલ્કર તરફથી મકાજીએ લીધી, બીજી સોમાજીની મારફતે તુકોજી હોલ્કરે લીધી અને ત્રીજી સોમાજીની મારફતે અલીબહાદુરે લીધી. રાણા હમીરની ઉમર આ સમયે ફકત અઢાર વર્ષની હતી.

મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડના રાણા પાસેથી નિચે પ્રમાણે સર્વ મળી એક કરોડ એકાશી-લાખ રૂપીઆની ખંડણી લીધી.

રૂ. ૬૬૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૦૮ રાણા જગતસિંહે હોલ્કરને આપ્યા.

રૂ. ૫૧૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૨૦ ઈ. સ. ૧૭૬૪ રાણા અરિસિંહના વખતમાં માધોજી-
[એ સિંધીયાને આપ્યા.

રૂ. ૬૪૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૨૬ ઈ. સ. ૧૭૭૦ રાણા અરિસિંહ તરફથી માધોજી
[સિંધીયાને મલ્યા.

રૂ. ૧૮૧૦૦૦૦૦

આ સિવાય બીજા રૂપીઆ ઘણા ગયા, કુલ સાત કરોડ રૂપીઆ તેમના હાથમાંથી ચાલ્યા ગયા આ । ધન જવાથી મેવાડમાં પહેલા જેટલી લક્ષ્મી રહી નહીં.

ઈક કૃત્રિમ ભૂપ બનાય લીયો, સિરદાર કિતેકન દુંદ કીયો,
ગૃહ દ્વેષ વિશેષ હી નાથ મરે, મરહટ્ટ મલાર સુ સંધિ કરે.. ૨૯૪
વિષ દૈરૂ સલુમ્બર જોધહતે, મરહટ્ટ મિલાવન હેત મતે,
૫૯ અરસિ નૃપ ઘાત વિસાસ કીયો, ભટ રાઘવપૈ હઠ ચૂક ભયો. ૨૯૫
ફિર માલવ દેશ અવંતિ પુરી, અરસી દલ નૌબત જાય ધુરી,
ભટ ઓઘ સરાહન જોગ ભયે, તરવારન વારન સ્વર્ગ ગયે. ૨૯૬
ફિર માધવરાવ બડે દલતેં, ઉદયપુર ઘેર લિયો બલતેં,
અરસિ નિજ વિક્રમ ખૂબ લરે, નય દામ બિચારરૂ સંધી કરે. ૨૯૭
છલ રાનહિ તેં સિરદાર છલી, ઉપઈશ બનાયરૂ ફૌજ મિલી,
બહુ બેર કિયે હમલે અરસી, અરિ તાકત સેન સવેં ધરસી. ૨૯૮
અરસી નિજ બાયવ પ્રાન્ત દિયો, દલ સેવનદૈ મરૂ ભૂપલિયો,
નિજ ભટ્ટન કટ્ટન રાન ચઢે, સમરૂ હિ ભગાયરુ આપ બઢે, ૨૯૯
નૃપ બુન્દિય આયરુ ચૂક કિયો, છલ રાવ અજીત કલંક લિયો.
અરસી પરલોક પ્રયાન કથા, ફિર દક્ષિણુ ક્ષત્રિય વંશ જથા. ૩૦૦
કુહલાપુર આદિક વંશ બધે, તિન સેવક ગ્વાલીયરાદિ સધે,
જિનકે બલવંશ બિચાર કહેં, રજપૂતનમેં થલ ટોંક લહે. ૩૦૧

૫૯. મહારાણા અરિસિંહ અમરગઢ મુકામ પર બુન્દી કેશવ રાજા અજીતસિંહના હાથે માર્યા ગયા હતા તેની ખબર સંવત ૧૮૨૯ ચૈત્ર વદ ૩ ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના માર્ચની ૧૧ મી તારીખે પડી હતી. મહારાણા હમીર સં. ૧૮૩૪ પોસ સુદ ૮ ઇ. સ. ૧૭૭૮ના જાન્યુઆરીની ૬ ઠ્ઠી તારીખે દેહાન્ત પામ્યો. તેનો જન્મ સં. ૧૮૧૮ જેઠ સુદ ૧૧ ઇ. સ. ૧૭૬૧ ના જુનની તારીખ ૧૩ મીએ મહારાણી સર્દારકુંવરથી રાણા હમીરનો જન્મ થયો હતો. રાણા હમીરનું મૃત્યુ ઝેર આપવાથી જ થયું છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

મહારાણા શ્રી ભિમસિંહ (દ્વીતીય)

મહારાણા હમીરનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી માતા સર્દારકુંવરના આત્માને આગાધ ઘણો જ થયો હતો, જ્યાં ભાવી અનુકુળ નહોય ત્યાં કોઇ શું કરે ? કુમાર ભિમસિંહને ગાદી ઉપર બિરાજમાન કરવા નક્કી કર્યું. આ વખતે કુમાર ભિમસિંહ (દ્વીતીય)ની ઉંમર ફક્ત નવ વર્ષ અને નવ મહિનાની હતી. આટલી નાની ઉંમરે મેવાડના સિંહાસન પર સંવત ૧૮૩૪ના પોસ સુદ ૯ ઈ. સ. ૧૭૭૮ના જાન્યુઆરીની સાતમી તારીખે બિરાજમાન થયો હતો. સાત ઘડી રાત ગયા પછી પૂરોહીત રામરાવ એકલીંગદાસ, મહારાજ વાઘસિંહ, મહારાજ અર્જુનસિંહ, મહારાજ અનોપસિંહ, દેલવાડાના રાજા સજ્જા, કુરવાડના રાવત અર્જુનસિંહ, સનવાડાના બાવા જૈતસિંહ, ભદ્રેસરના રાવત્ સરદારસિંહ, ચારણ પન્ના, આઢા, ધાય માતા રૂપાં, તથા ધાય ભાઇ કીકા, વિગેરે સરદાર તથા પાશવાનોને સરપાવ આપવામાં આવ્યા હતા.

આ સમયના ઇતિહાસમાં કર્નલ ટૉડ લખે છે કે વિક્રમી સંવત ૧૮૦૮ થી કે અત્યારસુધીમાં અઠ્ઠાવીસ લાખ પચીસ હજારની આવકવાળી જાગીરો મેવાડમાંથી નીકળી ગઇ. માંહોમાંહેના કલેશથી આજે મેવાડ મહારથીઓની ઘણી જ અનર્થકારી દશા થઇ પડી તે પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે. રાણાજીએ ચંદાવત્ સરદારોને ઉચ્ચ પદ આપ્યું હતું, રાણાજી તરફથી મળેલી શક્તિનો દુરૂપયોગ કરી તેમને સંવત ૧૮૪૦ ઇ. સ. ૧૭૮૪માં પોતાના જુના શત્રુ શક્તાવતોનું લોહી પીવાનો નિશ્ચય કર્યો આ પોતાની શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ કરી સામસામા લડવા તૈયાર થયા, શક્તાવતના વંશનો એક સંગ્રામસિંહ વીર બહાદુર નર હતો, મેવાડના ઇતિહાસમાં જેને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે.

આ વખતે સંગ્રામસિંહે કારોવાડના શાસક અર્જુનની જાગીર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને પશુધન બધુ લઇ જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં જ અર્જુનના પુત્ર સાલીમસિંહે તેના પર આક્રમણ કર્યું. છેવટે સંગ્રામસિંહના ભાલાથી સાલીમસિંહનું મૃત્યુ થયું આ સમાચાર અર્જુનસિંહના સાંભળવામાં આવ્યા એજ વખતે પોતાની પાઘડી ફેંકી દીધી અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “જ્યાં સુધી મારા પુત્રને મારનારનું લોહી ન પીઉં ત્યાં સુધી પાઘડી પહેરીશ નહીં.”

અર્જુનસિંહ એકદમ શીવગઢ ગયા ત્યાં સંગ્રામસિંહના વૃદ્ધ પિતા લાલજી રહેતા હતા. બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું, આ વખતે નગર રક્ષક વગરનું હતું તેનો લાગ જોઇ અર્જુનસિંહે રણુસીંગુ. વગાડયું જેથી લોકો નાસભાગ કરવા

લાગ્યા. સૌને પોતાના પ્રાણ સાચવવાની ફીકર પડી છે. આ વખતે સંગ્રામસિંહના પિતાની ઉંમર વર્ષ સીત્તેરની હતી. આટલી ઉંમરે રણવીર લાલજીએ ઘણી જ કુનેહ પૂર્વક લડી પોતાની બહાદુરી બતાવી પણ આખરે તે પરલોક સીધાવ્યો. અને વિજયી અર્જુને પોતાના પુત્રના મારનાર સંગ્રામસિંહના બાળકોનો પશુની માફક વધ કરી પોતાના આત્માને શાન્તિ આપી.

આ ભયંકર યાતના વખતે સંગ્રામસિંહની માતુશ્રીએ પોતાના મૃત પતિનો દેહ ખોળામાં લઈ ચિતાગ્નિમાં પ્રાણાર્પણ કર્યું, કારેવાડના શાસક અર્જુનસિંહના આ કઠોર અત્યાચારથી ભયંકર અગ્નિ પ્રદિપ્ત થયો તે કોઈથી શાન્ત થઈ શક્યો નહીં, અને સમસ્ત મેવાડ ભૂમિને પાયમાલ કરી નાંખી. વળી બાળક ભિમસિંહની અશક્તિ અને મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી મેવાડની જે અધોગતિ થઇ તેનો કોઇ ઉદ્ધાર કરી શકયું નહિ. રાજસ્થાનનું નંદનવન સમાન ચિત્તોડ હવે સ્મસાનવત્ બની ગયું.

આ વખતે મેવાડનો મંત્રી ભિમસિંહ હતો, ભિમસિંહે અભિમાનના આવેશમાં આવી પોતાની ઉચ્ચ પદવીને કલંક લગાડ્યું, તેને ઉદયપુર અને ચિત્તોડની વચ્ચેની તમામ જમીન સિન્ધી સેનાને આપી દીધી જેથી આ સકળ સેના તેને વશ થઇ ગઇ. રાણા પ્રત્યે તે કિંચીત પણ સહાનુભૂતિ ધરાવતો ન હતો. જે વખતે મહારાણા દ્રવ્યની અત્યંત કષ્ટી ભોગવી રહ્યા હતા તે વખતે આ મંત્રી પોતાના મિત્રોની સાથે ભોગવિલાસ ભોગવી રહ્યો હતો. રાણાને ધનની એટલીબધી તંગી હતી કે ઇડરની રાજ્યકન્યા સાથે પોતાના વિવાહ માટે રૂપીઆ કર્જે લાવવા પડયા હતા. પરંતુ વિશ્વાસઘાતી મંત્રીએ પોતાની પુત્રીના વિવાહમાં દસ લાખ રૂપીઆ વાપરી નાંખ્યા હતા, ચંદાવત્ સરદારની આ વર્તણુક જોઈ રાજમાતા અપ્રસન્ન થઇ તેને રાજ્યવ્યવસ્થામાંથી દૂર કરી શક્તાવતોને વ્યવસ્થા સોંપી રાજમાતાની કૃપાથી તેઓની પ્રતિષ્ઠા વધી આખરે શક્તાવતોને સહાય મળી અને ચંદાવતોપર દમન કરી તેનો બદલો લીધો, મહારાણાની વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરનારને બરાબર શિક્ષા આપવા નક્કી કર્યું.

ચિત્તોડના પ્રાચીન દુર્ગમાં સ્થિત થયા, આ વખતે માધાજી સિંધીયા પાસેથી રાઠોડોએ પોતાનો તમામ ગ્રાસ છીનવી પોતાના રાજ્યનો બહોળો વિસ્તાર વધારી દીધો. આ સમયે મેવાડનો મંત્રી માલદાસ હતો અને તેનો સહકારી મિત્ર મોજીરામ હતો. તેઓ બંને અત્યંત સહાસીક અને બુદ્ધિમાન હતા તેથી તેમને કુનેહ પૂર્વક 'નીમ બહેડા' ના તમામ દુર્ગો સિંધીયો પાસેથી લઈ લીધા અને અલ્પ સમયમાં મેવાડના તમામ પ્રગણાં મેવાડના અધિકારમાં આવી ગયાં. અને મેવાડીઓ મહારાષ્ટ્રીઓની જંજીરમાંથી મૂકત થઇ આનંદથી' સિસોદીઆ કુળનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા.

બિજાથી રાજપૂતોએ એવી ભૂલ ખાધી હતી કે હવે સિંધીયો મેવાડ પર ફરી આક્રમણ નહીં કરે અને શમશેરથી મેવાડનો ઉદ્ધાર થશે. પણ જો બુદ્ધિ વાપરી હોતતો જરૂર મેવાડની ફરી આ દશા આવત નહીં. આ વખતે હોલ્કર મહારાણી અહલ્યાબાઈ અત્યંત ક્રોધમાં આવી ગઇ હતી. જેથી તેની આજ્ઞા અનુસાર હજારો સૈનીકોને તુલા જીતવા સિંધીયાની સાથે પાંચ હજાર ઘોડેસ્વાર મોકલ્યા. અને દારૂણયુદ્ધ સંવત ૧૮૪૦ ના મહા સુદ ૪ ના રોજ થયું. અને તમામ પ્રજાણા પર હોલ્કરનો અધિકાર સ્થાપિત થયો. અને રાજપૂતો ભયંકર રીતે ઘાયલ થયા. અને કેટલાક કેદ પકડાયા. પણ વીર દીપચંદે અત્યંત બહાદુરી પૂર્વક એક મહિના સુધી યુદ્ધ ચાલુ રાખી જાદવ રાજપુતોના હાથમાં સુરક્ષીત રહ્યું.

પરાક્રમી વીર દીપચંદ શત્રુનો મોરચો ભેદી મંડળગઢના કિલ્લામાં દાખલ થયો આ પ્રમાણે હતભાગી રાજપૂતોની દુઃખનીશા ફરી ચાલુ થઇ અને સર્વ પરિશ્રમ નકામો ગયો. જ્યારે ઘણા સરદારો માર્યા ગયા. ત્યારે રાજમાતા, મહારાણાના નવા મંત્રી સોમજીએ તેમના સામે દમન કરવા નિશ્ચય કર્યો, પણ તેઓ કંઇ કરી શકયા નહિ. આ વખતે 'રામપ્યારી' ને મધ્યાસ્થ તરીકે સાલુમ્બ્રા સરદારની પાસે મોકલી ત્યારે સરદાર શાન્ત થયો હતો. મહારાણા ઉદયપુર માફી માગવાનો વિચાર કરી ગયા પણ ત્યાં જતાંજ વિચાર બદલાઈ ગયો અને વિચાર્યું કે હું અને મંત્રી સોમજી બંને સાથે રહી રાજ્યનું સુકાન ચલાવીશું. સાલુમ્બ્રા સરદાર આ કપટજાળ સમજી ગયા હોવા જોઇએ કારણ કે તેમને સોમજીને પુરેપુરો પંઝામાં સપડાવી લીધો હતો. અને સોમજીનો સંહાર કરવા વિચાર કરી યુકિત શોધી. એક દિવસે જ્યારે સોમજી પોતાના કાર્યાલયમાં બેઠા હતા ત્યારે કોરવાડાના અર્જુનસિંહ અને ભદ્રેશ્વરના સરદારસિંહ ત્યાં આવ્યા અને મંત્રીને કહેવા લાગ્યા. કે "તમે અમારી જાગીર કેમ લઇ લીધી છે ? તેનો જવાબ આપો !" મંત્રી સોમજી તેનો જવાબ આપે તે પહેલાં તો તેના દુષ્ટ સરદારોએ મંત્રીની છાતીમાં કટ્ટાર ખોસી દીધી અને તેનો વધ કર્યો. આથી સમસ્ત રાજ્યમાં ઉલ્કાપાત મચી રહ્યો.

આ વખતે રાણાજી સાહેલીઓની વાતમાં બીદનોરના રાજા જેતસિંહ સાથે આનંદ વિહાર કરતા હતા. જ્યારે મંત્રી સોમજીના બે ભ્રાતાઓએ બૂમ પાડી કે "રક્ષા કરો, રક્ષા કરો," આ બૂમ સાંભળી અર્જુનસિંહ પોતાની રૂધીરવાળી—રકતવાળી તલવાર લઇ તેમની પાછળ આવ્યો એટલે રાણાજીએ તેને વિશ્વાસઘાતી કહી દૂર કર્યો જેથી અર્જુનસિંહ, સાલુમ્બ્રાના સરદાર અને સર્વ સામંતો ચિત્તોડના દુર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. એટલે મંત્રી સોમજીના ભાઇ શિવજીભાઈને મંત્રી બનાવ્યો, અને બીજા ભાઇ સતીદાસને પણ ઉચ્ચ પદવી

આપવામાં આવી વળી શકતાવતોની સહાય લઈ ચંદાવતોની સામે યુદ્ધ કર્યું. ફક્ત 'અકોલા' નામના સ્થળે વિજય પ્રાપ્ત થયો, બાકી હરેક જગ્યાએથી શકતાવતોનો પરાજય થવા લાગ્યો.

આ વખતે મેવાડમાં એટલી બધી અંધેર પરિસ્થિતિ હતી કે પ્રજા ઘણીજ ભયભીત બની ગઇ હતી પોતાના પ્રાણ અને ધન કેવી રીતે બચાવવા તેના વિચારમાં ભયભીત થઈ ગઇ હતી. વળી લોકો બહાર નીકળી શકતા પણ નહોતા તો વેપાર તો કેવી રીતે કરી શકે! મેવાડની આજે એવી દશા આવી ગઇ હતી કે તેનો લેખક પણ ચીતાર ચિતરવાને લાચાર છે. આ ઉપરથી વાંચક ગણ! જરૂર વિચાર કરી શકશે કે મેવાડના નંદનવનની આજે સ્મશાનભૂમિ થવા લાગી છે. અને આવી અઘોર ભયાનક સ્થિતિમાં મેવાદની નંદનવન સમી ભૂમિમાં ભયંકર હિંસક પશુઓએ નિવાસ—વાસ થયો હતો.

આવા સમયે મેવાડમાં શ્રીમંત કે ગરીબ, નાના યા મોટા, કોઈનો પણ ભેદ હોઇ શકેજ ક્યાંથી? જે પોતાનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન હતા તેઓજ મેવાડમાં રહ્યા હતાં બાકી તો બીજા ક્યાંય પલાયન થઈ ગયાં હતાં. મહારાણાની અકર્તવ્યતાથીજ આવું પરિણામ પ્રજાને ભોગવવું પડ્યું અને રાજ્યમાં આવા ઘણાજ અનર્થો થવા લાગ્યા. છેવટે રાણાએ મેવાડને બચાવવા માટે સિંધીયાની સહાય લેવા નિશ્ચય કર્યો જેથી સિંધીયાઓએ સહાય આપવાની હા પાડી. આ ઘટના બન્યા પછી જાલીમસિંહને કોટાની સુબેદારી મલી જાલીમસિંહ એક કાર્યકુશળ, ચતૂર, હોંશિઆર હતો પણ તેની અભિલાષા વિચિત્ર પ્રકારની હતી. તે આવી સુબેદારી કરતાં મેવાડનો અધિપતિ થવા આકાંક્ષા ધરાવતો હતો. અને તે આકાંક્ષાથી સંતોષ ન થતાં તેને ભારતવર્ષના સમ્રાટ થવાની અભિલાષા થતી હતી પણ વિધી અનુસાર તેની એકે ઇચ્છા પાર પડી નહીં પણ તેની અભિલાષાનું પરિણામ એ આવ્યું કે તે જે હોદ્દો ધરાવતો હતો તે પણ મુકી દેવો પડયો અને કેવળ રાજપૂતોનો નોકર જ રહ્યો.

જાલીમસિંહના હૃદયમાં ધીમે ધીમે જે આશા પ્રગટ થતી હતી તે આશા પૂર્ણ થવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો હતો જેથી મહારાણાએ પોતાનું સૈન્ય મજબૂત કરવાનો ભાર જાલીમસિંહને સોંપ્યો હતો. આ મહાન કાર્યની સાથે પોતાનો પણ મહાન ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. જો તેનો ઉદ્દેશ સફળ થાય તો ભારતવર્ષનો શ્રય થાય.

જ્યારે જાલીમસિંહને સૈન્ય મજબૂત કરવા ધનની જરૂર હતી ત્યારે ચંદાવત્ સરદારોએ મહારાણાની ચોસઠ લાખની આવકની જમીન પચાવી પાડી હતી જેથી તે ઉપજ વસુલ કરી તેમાંથી ત્રણ ભાગ સિંધીયાને આપવા અને ચોથો ભાગ પોતે રાખવો અને પોતાના ભાગમાંથી સૈન્યની ભરતી કરવી અને

મજબુત બનાવવું. તેથી જાલિમસિંહ પ્રચંડ સૈન્ય લઈ ચિત્તોડ પર ચઢાઇ કરવા લાગ્યો અને ઘણા ગામ, નગર તથા ગામડાં પાયમાલ કર્યાં. જાલીમસિંહના પંઝામાં જે જે ગામ આવ્યા તેનો સમુળગો જ નાશ કર્યો હતો.

આ વખતે સરદાર ભિમસિંહનો પ્રધાન (સલાહકાર) ધીરજસિંહ હતો, તે ઘણો બુદ્ધિશાળી અને હોંશિયાર હતો ધીરજસિંહ હમીરગઢનો હાકેમ હતો તેને વિદ્રોહી જાણી જાલીમસિંહે હમીરગઢ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો આખરે ધીરજસિંહની દુર્દશા બેઠી અને જાલીમસિંહે તોપનો મારો ચલાવી હમીરગઢના ચુરેચુરા કરી નાંખ્યાં. આ પ્રમાણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપી ત્યાંથી ચિત્તોડ ગયો. ત્યાં તેને સિંધીયાની સેનાની સહાય માગી ત્યારે ગર્વિત માધોજી સિંધીયાએ રાણાજીને પોતાની પાસે બોલાવવા આજ્ઞા કરી, રાણાજી વખતને માન આપી માધોજી પાસે ગયા આથી જાલીમસિંહને ઘણું જ લાગી આવ્યું. પરંતુ જાલીમસિંહના માટે કપટજાળ પથરાઈ હતી; કપટી મરાઠા અંબાજીએ એવી સંધિ ગોઠવી રાણાજીએ કહેવડાવ્યું કે "જાલીમસિંહ આપણા માટે વિદાયગીરી લેવા તૈયાર છે" આથી ચતુર જાલીમ કિંચીત્ત પણ હતાશ થયા વગર તરતજ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

આ પ્રકારે કપટજાળથી અંબાજી આઠ વર્ષ મેવાડમાં રહ્યો અને મેવાડમાંથી એટલું બધું દ્રવ્ય મેળવ્યું કે તે એક સુપ્રસિદ્ધ શાહુકાર ગણાવા લાગ્યો. મેવાડની ભૂમિનું મહેસુલ પચાવી બાર લાખ રૂપીઆ ભેગા કર્યાં હતા, પરંતુ તેના રહેવાથી મેવાડમાંથી અરાજકતા દૂર થઇ અને મેવાડમાં બીલકુલ શાન્તિ નહોતી તે મેવાડમાં આજે શાન્તિ પ્રવૃત્તિ રહી. થોડા સમય પછી મેવાડવાસીઓ અંબાજીને આશિર્વાદ દેવા લાગ્યા. અંબાજીના હાથે કેટલાક સારા કામો થયા હતા પરંતુ છેવટે તે સ્વાર્થી બની પોતાની મૂળ જાત ઉપર આવ્યો હતો અને પોતાની ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી મેવાડના શત્રુ પક્ષમાં ભળી ગયો હતો.

જ્યારે ચંદાવત્ સરદારોનો પુનઃઅધિકાર પ્રાપ્ત થતાં જ શીવદાસ અને સતીદાસ બંને મંત્રીઓ ગભરાવવા લાગ્યા જે ચંદાવતોએ પોતાના ભાઇ સોમચંદને મારી નાંખ્યો હતો તે ચંદાવતોને આજે જોતાં બંને ભાઇઓએ પોતાના બચાવ માટે અંબાજી પાસે સહાય માગી, અંબાજીએ સહાય આપવા સારૂ રૂપીઆ આઠ લાખની આવક માગી હતી, આટલુ આટલુ કર્યું છતાં મહારાણા અને મંત્રીની કોઇ પણ આશા પૂર્ણ થઈ નહિ.

મેવાડની પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન બગડી ચાલી. માધોજી સિંધીયા પણ આ દુનિયામાંથી હંમેશના માટે વિદાય થયો. માધોજી સિંધીયા એક બહાદુર નર હતો પરંતુ તેણે પોતાની બહાદુરી ફક્ત સત્તા અને પૈસા મેળવવામાં જ ગુમાવેલી. જો માધોજીએ પોતાના ધનનો ભારત વર્ષ માટે ઉપયોગ કર્યો હોત તો આજે

ભારતની દીનદશા ન હોત, માધોજીના હાથે ભારતનું લગાર પણ હીત થયુ નહિ. આજે ભારત વર્ષની પ્રજા માધોજીના નામ ઉપર ધિક્કારે છે.

જો માધોજીના મૃત્યુ વખતે તેના કોઇ પણ કુટુંબી કે અન્ય જનની આંખમાં એક પણ અશ્રુનું બિન્દુ પડયુ ન હોતું. રાજસ્થાનની દીનદશાનું કારણ અત્યાચાર, પ્રચંડ, લોભ અને જુલ્મ હતાં. આખરે માધોજી ભારતવાસીઓનો ધ્રીટકાર લઇને જ ચાલ્યો ગયો.

જ્યારે માધોજીનું મૃત્યુ થયા બાદ તેનો ભત્રીજો દોલતરાવ બળપૂર્વક સિંહાસન પર બેઠો ત્યારે માધોજીનો કુમાર સગીર (નાનો) હતો, દોલતરાવ જેવો ગાદી ઉપર આવ્યો તેવો તરત જ માધોજીની વિધવા પત્નિઓ સાથે ઘોર વિગ્રહ આરંભ્યો હતો. વળી તેણે શેણવી સરદારોનો વધ કરી મહાપાપ કર્યું હતું આ વખતે સિંધીયાના વર્તન ઉપર જ મેવાડનું ભાવી હતું કારણ કે સિંધીયાના પ્રતિનિધિ અંબાજીના હાથમાં જ મેવાડનું ભાગ્યચક્ર હતું. આવી રીતે અનેક મુશીબતો દિનપ્રતિદિન મેવાડ પર વધતી ગઇ, હોલ્કરે નાથદ્વારા મંદિરને પણ બાકી રાખ્યું નથી. નાથદ્વારા મંદિરની મૂર્તિ તથા ઉદયપુર ઉપર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરી તે વખતે અજીતસિંહ જઈ પહોંચ્યો અને અજીતસિંહ દ્વારા મહારાણાની અભિલાષા જાણી લીધી. તેથી હોલ્કરે જવાબ આપ્યો કે "ચાલીસ લાખ રૂપીઆ લીધા સિવાય ઉદયપુરનો ત્યાગ કરીશ નહિ." આ સમાચાર જ્યારે મહારાણાના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે મહારાણાના હ્રુદયમાં ભય ઉત્પન્ન—પેદા થયો.

આખરે ડરપોક ભિમસિંહ ચાલીસ લાખ રૂપીઆ આપવા કબુલ થયો, શું રાણા પ્રતાપનો વંશ આવો ડરપોક અને બીકણુ હશે ? શું તેમનામાં બાપ્પા રાવલનું ખમીર ન હોતું ? જો તેમનામાં મેવાડનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ નહોતું તો તે સિંહાસન ઉપર બેઠો શું કામ ? એ બીકણુ રાણો આખરે તે શત્રુઓના ચર્ણોમાં પડયો અને પોતાના શિરે કલંક લગાડયું હતું પણ તે કલંક નાનું સુનું ન કહેવાય પણ જો કદાચ તે કલંકને સાત સમુદ્રના જળથી ધોવામાં આવે તો પણ તે કલંક નાબુદ થાય તેમ નહોતું. સંધિ કરવાના બદલામાં રૂપીઆ ચાલીસ લાખ માગ્યા હતા, આટલા બધા રૂપીઆ મહારાણાથી આપી શકાય તેમ નહોતું પણ રાણાજી જાણતા હતા કે આ રૂપીઆ આપ્યા સિવાય હોલ્કર કદાપી પાછો જાય તેમ નહોતો તેથી જ તેણે તે રૂપીઆ આપ્યા હતા.

દોહરો.

લાખ ચાલીસ આપવા, જણસો બધી વેચી ખરી,
સ્ત્રી તણા વેચ્યા અલંકાર, શું ભાવીની ખુબી ભરી. ૩૦૨
ભોજન પાત્રો પણ ગીરવી, વળી દેવું કર્યું શાહુકારનું,
આટલુ કરવા છતાં દેવું, પુરૂં થયુ ન હોલ્કરનું. ૩૦૩

ઉધાર ઉછીના લઈ, બાર લાખ ભેગા કર્યાં,
માંગણી મોટી હોલ્કર તણી, ભાગ્ય દૈવ બદલાઈ ગયાં. ૩૦૪
ગામ મુકયા ગરાસ મુકયા, દયા ન કીધી શત્રુએ,
નિષ્ઠુર હોલ્કર તો બન્યો, જાણે જુઓ યમરાજ એ. ૩૦૫
મહા મુશ્કેલીએ કર્યું, દેવું પુરૂં હોલ્કર તણું,
વાહ ! ! ! ભાગ્ય વિધાતા, શું કર્યું ભાવી તેં મેવાડ તણું. ૩૦૬
ચડતી અને પડતી તણા, રંગો જગત બદલાય છે.
બાપ્પા રાવલની કિર્ત્તિમાં, આ ઝાંખપ કંઇ દેખાય છે. ૩૦૭
માટે જગતના માનવી અભિમાન કો કરશો નહીં,
ન હોય ધન તો ન થાજો તેને, પણ હોય એનું જાશો નહીં. ૩૦૮

આવી મેવાડની વિકટ સ્થિતિ જોતાં મેવાડની દુર્દશાનું બ્યાન આપવા લેખકને પણ શબ્દો શોધ્યાં જડતાં નથી. જ્યારે ખુટતી રકમ વસુલ કરવા બળરામ શેઠને મૂકતો ગયો અને અજીતસિંહની સાથે ગયો, આ વખતે હોલ્કરે ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું.

“ પાપીઓને પાપની શિક્ષા અવશ્ય મળવીજ જોઇએ. ” જ્યારે મરાઠાઓ અત્યંત ગર્વમાં આવ્યા ત્યારે તેમનામાંથી કેટલાક બ્રિટિશના સૈન્યમાં ભળ્યા અને બ્રિટિશ સૈન્યની બહાદુરીથી મરાઠાઓ પરાજય પામ્યા જેથી પેશ્વાહોલ્કરની તાકાત બ્રિટીશ સૈન્યની સામે થવાની રહી નહીં. તેમનો પણ પરાજય થયો. આથી મરાઠાઓના હાથમાંથી સઘળું દ્રવ્ય અને બળ નાશ પામ્યું. ભાવીની અનુકુળતા હંમેશના માટે કોઇની કાયમ રહી નથી અને રહેશે પણ નહીં. વળી મરાઠાના સૈન્યનો પગાર નહીં આપવાના કારણથી આખું સૈન્ય બદલાઇ ગયું હતું. છતાં પણ આશાજનક વાતો કરી અંગ્રેજો સામે લડવા તૈયાર કર્યાં હતા.

આ વખતે મેવાડની દુર્દશા એવી થઇ હતી કે તે લખતાં પણ હાથ ધ્રુજે છે, પાપીઓ પિશાચ બની મેવાડના તમામ ગામ, નગરો લુંટવા લાગ્યા અને ઘોર ભયંકર ત્રાસ વર્તાવવામાં બાકી રાખી નહોતી, જેનો ઉલ્લેખ લખતાં લખતાં પાનાના પાના ભરાય તેમ હોવાથી ફક્ત ટુંકમાં જ કે “મેવાડની ઘણીજ ભયંકર અને દયાજનક પરિસ્થિતિ બનાવી દીધી હતી.

છપ્પો

મેવાડ કેરૂ પૂણ્ય જુઓ, ને ગયું ખવાઇ,
મેવાડ કેરા ભાગ્ય મહીં, લક્ષ્મી રીસાઇ;

કર્યો હોલ્કરે ત્રાસ, દયા ન દીલમાં લાવ્યો.
લુંટી લઈ મેવાડ, ખજાનો તર બનાવ્યો,
પણ હરામની લક્ષ્મી જુઓ, કાયમ કદી ટકતી નથી.
કહે ‘ ભોગી ’ હોલ્કર પાસ, લક્ષ્મી પછી રહેતી નથી. ૩૦૯

છપ્પો

હોલ્કર કેરૂં પૂણ્ય, ગયું જુઓ પરવારી,
અભિમાનથી જુલ્મ તણી, ઝડીઓ વિસ્તારી;
લુંટયા ગામ ગરાશો, છતાં ન ભૂખ જ ભાંગી,
આખર ફૂટયું ભાગ્ય, માંહી માંહી આગજ લાગી.
છેવટ બ્રિટીશ ગણ આવી હોલ્કરનેજ હરાવતા,
કહે ‘ભોગી’ બ્રિટીશ થકી, સિંધીયા પણ ભાગતા. ૩૧૦

આ પ્રમાણે હોલ્કર અને સિંધીયાના ત્રાસથી મેવાડની કુંચન સમી ભૂમિ બીલકુલ સુકી–લુખી બની ગઇ. હોલ્કર અને સિંધીયાને મહાત કરનાર કોઇપણ રાજપુત રહ્યો નહિ. મરાઠાઓ આ પ્રમાણે અત્યાચાર કરી મેવાડની ભૂમિ રૂપી સ્મશાનમાં પિશાચોની માફક ભ્રમણ કરવા લાગ્યા.

આ વખતે મેવાડમાં કોઇ એવો વીર નહોતો કે જે સ્મશાનભૂમિની ચિતા- માંથી અસંખ્ય મહાવીરો ઉત્પન્ન કરે તેથી મેવાડ ભૂમિની આ દુર્દશા જ રહી હતી. આખરે જેમ સમય સમયનું કામ કરે છે તેમ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ બ્રિટીશોએ મરાઠાઓને બળપૂર્વક હાંકી કાઢયા. અને પોતાની શક્તિથી આ દેશને જીવાડયો.

આથી મરાઠાઓ પોતાનો ખજાનો જ્યાં ત્યાં છુપાવવા માંડયા, આ વખતે અંબાજી રાણાએ વેર લેવા વિચાર કર્યો કારણ કે મહારાણાએ અગાઉ મરાઠા- ઓને સહાય કરી હતી. તે વૈર અંબાજી ભૂલી ગયો નહોતો. તેથી જ અંબા- જીએ મહારાણા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવા સારૂ નક્કી કર્યું, પરંતુ તેની ધારેલી અભિલાષા પૂર્ણ થઇ શકી નહીં. આ વાત જ્યારે સંગ્રામસિંહના જાણમાં આવી ત્યારે સંગ્રામસિંહ અંબાજીના દરેક કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખી તેની કાર્ય પદ્ધતિને તોડી નાંખતા હતા પણ તેમાં વિરાંગના સન્નારીઓનો ઘણો મોટો હિસ્સો હતો અને એજ સન્નારીઓ અંબાજીના વિરૂદ્ધ પડી સિંધીયાની સ્ત્રી ‘ બાયજીબાઇએ’ અંબાજીના માર્ગમાં વિઘ્ન નાંખવા નિશ્ચય કર્યો, જો કે ‘ બાયજીબાઈ ’ રાજપુતના શત્રુ સિંધીયાને પરણી હતી તેમાં બધા રાજસ્થાનો કરતાં મેવાડના રાજ્યને પોતે આરાધ્ય દેવ માનતી હતી. પોતાનો પિતા સુર-

જીરાવ ઘણો જ નિર્દય અને ઘાતકી હતો, તે છતાં તેના ઘરે આવી દેવ સમી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ તેને ઘેર જન્મી, તે દરેક સ્ત્રીઓમાં શિરોમણી હતી.

પોતાના પ્રયાસથી શક્તાવત અને ચંદાવતો એકત્ર થઇ ગયા અને પોતાના મેવાડ માટે અભિમાન આવ્યું જેથી એક બીજાઓ સાથે કસુંબા લીધા અને વેર-ઝેર ભૂલી ગયા. આ વખતે હોલ્કરે ભાષણ આપી ઐકયતા ઉપર ભાર મૂકી દરેકને એકત્ર કરી નાંખ્યા હતા "આપણે અંદર અંદરના કલેશનો ત્યાગ કરી મેવાડના મહારાણાને મદદ આપી તમારા દેશનું કલ્યાણ કરો, જ્યારે આપણે દુશ્મનોનો સામનો કરીશું ત્યારે પણ આપણને મેવાડવાસીઓની જરૂર પડશે માટે આપણે કોઇ પણ રીતે મેવાડના રાણાને મદદ આપવી જ જોઈએ" આવી રીતે ભાષણ આપી હોલ્કરે પોતાની ફરજ બજાવી હતી, પોતે ચાલતા સુધી મેવાડનું અમંગળ કર્યું નહતું અને સિંધીયાને કહેતો ગયો હતો કે "મેં અંબાજીના આક્રમણથી રાણાના રાજ્યને સુરક્ષિત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે આપ કોઈ પણ પ્રકારે એવું ખરાબ વર્તન કરશો નહીં." આખરે સિંધીયાઓએ થોડો વખત હોલ્કરની વાતનું પાલન કર્યું પણ છેવટે સોળ લાખ રૂપીઆ વસુલ કરવા માટે મેવાડ પર હલ્લો કરવાના ઈરાદે 'સદાશિવરામ'ને એકદમ એ દેશમાં મોકલી આપ્યો. અને ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના જુન માસમાં ગોલંદાજ પલટણ લઇને કુચ કરી હતી.

સિંધીયાને પોતાના બે કાર્યો હતા (૧) સોળ લાખ રૂપીયા વસુલ કરવા, (૨) જયપુરના સૈન્યને ઉદયપુરમાંથી દૂર કરવાનું, પણ રાજકુમારી કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ જયપુરના રાજાની સાથે નક્કી થયો હતો. આ વખતે કુશાવહ રાજાનું સૈન્ય ત્યાંજ હતું. જ્યારે એ સૈન્ય ચાલ્યું ગયું ત્યારે મહારાણા ભિમસિંહની ભાગ્યદશા બદલાઈ ગઇ જ્યારે ભાવી બદલાઈ કોઇ જુદાજ રૂપમાં ફેરવાય છે ત્યારે જ મનુષ્યના જીવનની કસોટી થાય છે. તેવી રીતે હતભાગી રાણા ભિમસિંહની દશા થઈ અને પોતે પોતાના દિવસો મહા-મુશીબતે નિર્ગમન કરતા હતા.

આટલુ દુઃખ હતું તેમાં પણ વધારો કરવાના ઇરાદાથી દુષ્ટ વિધાતાએ મહારાણાના હાથમાંથી રાજસત્તા પણ છીનવી લીધી હતી. કેવળ નામનું જ રાજસન્માન ભોગવતા હતા. પણ તેઓ પોતાની પુત્રી કૃષ્ણાકુમારીને જોઇને જ આનંદ માનતા હતા પણ કઠોર ભાવીએ રાજકુમારીને પણ લઇ લીધી હતી. આ બધું અંદર અંદરના કલેશને લઈને આજે રાજસ્થાનની મહા ભયંકર શોચનીય દશા થઈ હતી. કૃષ્ણાકુમારીના વિવાહનો ઝઘડો માનસિંહે એટલો

બધો વધાર્યો હતો કે તે લખતાં પૃષ્ઠના પૃષ્ઠ ભરાય તેમ હોવાથી આગળ ન લંબાવતાં આટલું જ બસ છે? ' કે કૃષ્ણાકુમારીના રૂપનો પુજારી માનસિંહ થયો હતો અને તેણે કોઈ હિસાબે જયપુરના રાજા સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવા ન દેવો અને પોતે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો.' તેથી જ પોતે કલેશનો વધારો કરી મેવાડના રાણાને ધમકી આપવા લાગ્યો હતો. આખરે બંનેને સામસામા યુદ્ધ થયા, તેમાં કોઇ પણ ફાવ્યો નહીં અને સર્વની શક્તિનો વ્યય એવો થયો કે જેથી દુશ્મનો ફાવી ગયા અને કૃષ્ણાકુમારીનો ભોગ અપાયો હતો.

વળી આથી માનસિંહના લશ્કરમાં ફૂટ પડી હતી અને પોતે હતાસ થઈ ગયો હતો. જ્યારે પોતે આત્મઘાત કરવા તૈયાર થયો અને તેના સામંતોના જાણવામાં આવ્યું કે તરત જ દોડીને માનસિંહના હાથમાંથી તલવાર ઝુંટવી લીધી અને જોધપુર લઇ ગયા, જોધપુરના દરવાજા બંધ કર્યા અને છ મહિના સુધી અંદર રહીને જ લડયા પણ છેવટે જોધપુર દુશ્મનોના હાથમાં જ ગયું તેમાં લુંટફાટ ચલાવી શહેરને પાયમાલ કરી મૂકયું હતું આ વખતે સૈન્યમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો એટલે જગતસિંહ મરણના ભયથી નાસવા લાગ્યો. અને લુંટ કરીને મેળવેલ તમામ માલ-મિલ્કત જયપુર મોકલવા માંડયો. પણ અધ વચ્ચમાં જ રાઠોડોએ તે તમામ માલ-મિલ્કત લુંટી લીધા, જગતસિંહ મહામુશીબતે પોતાનો પ્રાણ બચાવી નાસી આવ્યો પણ પોતાના સૈન્યની જે દુર્દશા થઇ છે તે લખવાની શક્તિ અમારી લેખીણીમાં નથી.

ખરાબ મુહૂર્તમાં જ કૃષ્ણાકુમારી સાથે વિવાહ કરવામાં આવેલ તેનું જ પરિણામ ભોગવવું પડ્યું. જ્યારે કૃષ્ણાકુમારીના ઉત્તમ ગુણો અને ગંભીરતા તથા પોતાનું પવિત્ર ચારીત્ર એટલું બધું જીવનની સાથે ઓતપ્રોત હતું કે આજે કૃષ્ણાકુમારીનું નામ સાંભળતાં જ દરેક મેવાડીના આત્માને તેના ગુણોનું સંભારણું યાદ આવે છે. કૃષ્ણાકુમારીનું મોત થયું તેનો ઉત્પાદક માનસિંહ અને તેનો મિત્ર અમીરખાં હતો.

અમીરખાંની આગળ મહારાણા ભિમસિંહ એક કાષ્ટની પુતળી સમાન હતો. તેથી જ અમીરખાંએ કહ્યું હતું કે "કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ માનસિંહ સાથે કરો, નહીં તો તેનો વધ કરો." પણ આવી ભયંકર પરિસ્થિતિ હતભાગી, હિચકારા, અભાગી, અને બીકણ રાણાએ બાપ્પારાવલની કિર્તિને કલંક લગાડયું હતું આખરે તે કામ દોલતસિંહ નામના રાજપુતને સોંપવામાં આવ્યું. આ કઠોર હૃદયના મનુષ્યના હાથમાંથી છૂરી પડી ગઈ અને જ્યારે મહારાણીને ખબર પડયા કે વનવાસમાં રડારોળ થઇ રહી છે, ત્યારે રાણી માથુ પટકવા લાગી છતાં પણ

મહારાણા ભિમસિંહને તેની અસર થઇ નહીં. અને છેવટે જ્યારે ઝેર આપવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે એક દાસી મારફત ઝેર મોકલ્યું પણ તે ઝેર બહાદુર દેવી ભારતની લક્ષ્મી કૃષ્ણાકુમારીએ બીલકુલ સંકોચ રાખ્યા વગર ઝેર પી લીધું, અને પોતે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું. કૃષ્ણાકુમારીના પરલોક ગયા પછી તેની માતાએ અન્ન–જળનો ત્યાગ કરી સર્વ વૈભવને તિલાંજલી આપી પોતે પણ પુત્રીને માર્ગે ચાલી, કૃષ્ણાકુમારીના મૃત્યુના સબંધમાં દુષ્ટ અજીતસિંહ પણ ભેગો જ હતો આમાં એજ દુષ્ટનો હાથ હતો. કારણ કે એ પાપીએ જ અમીરખાંને ઉશ્કેર્યો હતો.

આવી અનેક ઘટનાઓ મેવાડની પવિત્ર ભૂમિ પર થવા લાગી જેથી મેવાડની દુર્દશા થવામાં બાકી રહી નહીં. અમીરખાંની પ્રતિષ્ઠા હોલ્કરના રાજ્યમાં ઘણી જ સારી હતી તેને દ્રવ્ય પણ સારૂં સંપાદન કર્યું હતું. આખરે બ્રિટિશ સરકારે અમીરખાંને કહેણ મોકલાવ્યું કે. 'તમો હોલ્કરનો પક્ષ ત્યાગ કરી અમારા પક્ષમાં આવો તો અમો તમને ઘણીજ જાગીરો અને પ્રગણાં આપીશું. શરત એટલી જ કે તમારે તમારી સેનાને નિશસ્ત્ર બનાવવી પડશે' આ પ્રમાણે શરત મંજૂર રાખી બ્રિટીશ સરકારની છાયા નીચે નવાબ અમીરખાં રહ્યો અને તેની રાજધાની ટોંકમાં કરી.

ત્યાર પછી બ્રિટીશ સરકારે મેવાડના રાણા સાથે સંધી કરી તે પ્રસંગ મેવાડના માટે માંગળીક હતો. જે ભૂમિની હાડ–ચામ અને નસો તૂટી ગઇ હતી તેજ ભૂમિમાં આજે શાન્તિનું જળ સિંચવાનું બ્રિટીશ સરકારે શરૂ કર્યું. તેથી મેવાડને ભયંકર પ્રપંચી અત્યાચારીઓના જુલ્મોથી બચાવી લીધું.

ઇ. સ. ૧૮૦૬ ની વસંત ઋતુમાં અંગ્રેજોએ મેવાડની સ્મશાનવત્ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, પ્રવેશ કરતાં જ તેમના આત્માને શોક થયો કે જે મેવાડ એક વખતમાં રાજ્યસ્થાનમાં નંદનવન સમુ હતું, જે મેવાડ શૂરાઓનું કેંદ્ર સ્થાન હતું, જે મેવાડ સ્વમાન માટે પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર થતું. તેજ મેવાડને બ્રિટીશ સરકારે દેખ્યું ને શોક કરવા લાગ્યા. આ વખતે મેવાડની ભૂમિમાં ઠામ ઠામ ખંડીયરો માલુમ પડતા હતા, જ્યાં જ્યાં દષ્ટીપાત કરવામાં આવે ત્યાં ત્યાં હૃદય ભેદક ભયંકર મૂર્તિઓ દ્રષ્ટીગોચર થતી હતી. ઘણા સ્થાનો ઉજ્જડ થઇ ગયાં હતા, ખેડુતો પાસે અનાજ નહોતું. જ્યાં દ્રષ્ટી કરી જોવામાં આવે ત્યાં ઘણીજ કંપારી છુટે તેવી સ્થિતિ જોવામાં આવતી હતી. સુંદર સુંદર મહાલયો પણ ખંડીયર બની ગયા હતાં. જ્યાં મરાઠાઓની પધરામણી થઇ છે ત્યાં આથી પણ વધારે ભયંકર બનાવો બન્યા છે. પણ છેવટે તેઓને તેમના પાપનું પ્રાયશ્ચિત ભોગવવું પડયું.

અંબાજીએ મેવાડની પુષ્કળ લક્ષ્મી લુંટી હતી પરંતુ પાછળથી સર્વ સંપત્તિ તેને આપી દેવી પડી હતી તેની કઠોરતા અને સ્વાર્થ પરાયણતાને લઈને મેવાડને ભારે નુકશાન થયું હતું, તેનું ફળ તેને તાત્કાલીક મળી ગયું. જે સિંધિયાની સહાયથી તેના સૌભાગ્યના સૂર્યનો ઉદય થયો હતો તેજ સિંધિયાનો અનાદર કરી તેને ગ્વાલીયરમાં પોતાની સ્વાધિનતાનો ડંકો વગડાવ્યો હતો. આથી સિંધિયા તેનો પ્રચંડ શત્રુ બની ગયો હતો. આખરે અંબાજીને પકડયો અને તેના હાથ પગની આંગળીઓ બાળી મુકી તેની તમામ સંપત્તિ ઝુંટવી લીધી.

અંબાજીથી પોતાની સંપત્તિને લુંટાતી જોઈ ન શકવાથી તેના સમક્ષ પડેલી છૂરીથી પોતે આત્મહત્યાકરવા વિચાર કર્યો, અને તેના હૃદયમાં છૂરી મારી તો ખરી પણ તેનું મૃત્યુ થયું નહિ. આ વખતે અંગ્રેજ દૂતની સાથે જે ડૅાક્ટર હતો તેને તાત્કાલીક ઘાવ સીવી લીધો જેથી તેના પ્રાણ બચી ગયાં. તે નિસ્તેજ થઈને પડયો હતો, તેના ખજાનાની ચાવી તેના હાથમાં આવી આ વખતે અંબાજીની પાસેથી રૂપીઆ પંચાવન લાખની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તે પછી સિંધિયાએ બે વખત પોતાનો સુબો બનાવી મેવાડ પર મોકલ્યો હતો પણ તે બહુ વખત સુધી આ પદ ભોગવી શકયો નહિં અને થોડાંક સમયમાં પરલોક વાસી થયો. કહેવાય છે કે અંબાજીના મરણ પછી તેની તમામ સંપત્તિ જાલિમસિંહના હસ્તમાં આવી.

રાણાજીના મંત્રીએ સીત્તેર હજાર રૂપીઆ યશવંતરાવ ભાઇને આપી કમલમેરનો કિલ્લો લઇ લીધો. આટલા પૈસા ભેગા કરવા માટે જુદી જુદી ભૂમિઓ જુદા જુદા માણુસોને ઇજારે આપી દીધી. દુરાચારી અમીરખાંએ ઇ, સ ૧૮૦૯ માં પોતાની પ્રચંડ સેનાને સાથે લઇ મેવાડ પર ઘેરો ઘાલ્યો. અને રાણીની પાસે અગીયાર લાખ રૂપીયાની માગણી કરી " જો તમે માંગણી નહિ સ્વીકારો તો તમારૂ એકલીંગજીનું મંદિર તોડી નાંખીશ અને મેવાડને પાયમાલ કરીશ."

આ વખતે મહારાણામાં અગીયાર લાખ રૂપીઆ અમીરખાંને આપવાની શક્તિ નહતી પણ રૂપીઆ આપ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો તેથી છેવટે નવ લાખ રૂપીઆ આપવાનો સ્વીકાર કર્યો પરંતુ રાણાથી આટલા રૂપીઆ ભેગા થઇ શકયા નહીં ત્યારે ક્રૂર અમીરખાંએ રાણાના દૂતનું ભયંકર અપમાન કરી તેના પર અત્યાચાર કરવા માંડયો. તેમાં મંત્રી કિશનદાસ[૫૯] ઘાયલ થયો,

૫૯. કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે કિશનદાસ આ વિપત્તિના સમયમાં સદા મારી પાસે રહેતો હતો, રાણા અને કર્નલ ટૉડની વચ્ચે વાર્તાલાપ થતો ત્યારે કિશનદાસ દુભાષિયાનું

ક્રૂર પઠાણોએ મેવાડમાં બળ પૂર્વક પ્રવેશ કર્યો, રાણાજી તેની ગતિ રોકી શકયા નહીં. જેથી નગરવાસીઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. અમીરખાં ભયંકર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો. આવા સમયે કોઇપણ સ્ત્રી બહાર નીકળી શકે નહીં. નગરજનોની કિંમતી સપત્તિ લૂંટાવા લાગી, મેવાડમાં હાહાકાર થવા લાગ્યો, લોકો જેમ તેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. પઠાણોએ જુલ્મની અવધિ કરવા માંડી આ વખતે પઠાણોનું સૈન્ય પણ આવી લાગવાથી બન્ને તરફથી ઉદયપુરની પ્રજા ઉપર જે અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો છે તેનું વર્ણન કરવું તે લેખકની શક્તિ બહારની વસ્તુ છે. પ્રજા બિચારી દારૂણ દુઃખમાં સપડાઇ ગઇ. આખરે અંદર અંદરના વિગ્રહથી મેવાડની પ્રજાને દુઃખ પડવાનું બાકી રહ્યું નથી.

જ્યારે મેવાડની રક્ષાનો કોઇ ઉપાય રહ્યો નહીં. ત્યારે રાણાજીએ એક સભા બોલાવવા નિશ્ચય કર્યો અને 'ધવલ મેરૂ' નામના સ્થાનમાં સભા બોલાવી અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે " મેવાડની તમામ ભૂમિ દુશ્મનોને વહેંચી આપવી. " દુશ્મનોને મનોકામના પૂરી કરવાનો આ સમય જલ્દી હાથ આવવાથી તેઓને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. જ્યારે મેવાડની દુર્દશાની પરાકાષ્ટાનો સમય નજદીક આવતો ગયો ત્યારે જેમ સ્મશાનનો કબજો મળવાથી પ્રેતો ખુશી થાય છે તેમ મરાઠાઓ અને પઠાણો આનંદ માનવા લાગ્યા, અને અત્યંત ખુશી થવા લાગ્યા.

એક વખત મેવાડવાસીઓ પ્રભાવશાળી અને શૂરવીરતામાં પોતાની નામના અમર કરી જગતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અકિંત હતા. તેજ મેવાડવાસીઓ આજે ચૈતન વગરના નિર્જીવ સ્થિતિમાં તદ્દન જડ અને નિરૂત્સાહી બની ગયા હતા. વિધાતાની અકૃપા મેવાડ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે ઉતરી હતી. નહિં તો રાજસ્થાનની કમલિની કૃષ્ણાકુમારીનો ભોગ શા માટે આપવામાં આવત? અને બાપ્પારાવલના વંશજ મહારાણા ભિમસિંહ કાયર અને ડરપોક શા માટે બનત ?

કામ કરતો હતો. ચંદાવતો સાથે તેને વૈર હતું, પણ તે મહાન સ્વામિભક્ત હતો. કર્નલ ટૉડે પોતાના સ્વનેત્રોએ મૃત્યુ થતાં જોયું હતું. કિસનદાસનું મૃત્યુ થએલું જોઇ કર્નલ ટૉડ તથા અંગ્રેજ ડોકટરને મજબૂત સદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે "કોઇએ ઝેર–વિષ આપીને મારી નાખ્યોછે." કિશનદાસના મૃત્યુની વાત સાંભળી હજારો માણસો રડયાં હતાં. આ ઉપરથી પ્રતિત થાય છે કે તે અત્યંત લોકપ્રિય હતો. આ સભામાં સતિરામ, કિશનદાસ તથા રૂપરામ પણ વિદ્યમાન હતાં. અંગ્રેજો સાથે રાણાજીને સંધિ થયા પછી બાપુજી સિંધિયાને અજમેરમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો. તેણે જ્યાં રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો તે વખતે તેના શરીર પર થુંકયા હતા. અને તેને અનેક કુવચનો સંભળાવ્યા હતાં. અહંકારનું પરિણામ આવું જ આવે છે.

મેવાડની સર્વ સુંદરતાનો નાશ થયો હતો. જે મેવાડ એક વખતનું નંદનવન ગણાતું હતું તે મેવાડની આજે સુંદરતા કયાં ચાલી ગઇ ? એક વખતની મેવાડભૂમિ જન્મભૂમિને ખાતર પ્રાણ આપનારાઓ અસંખ્ય વીરોનો જન્મ આપનારી હતી, જે મેવાડ એક વખતે સર્વ દેશોમાં શિરોમણી ગણાતો હતો, જેને સમસ્ત જગત વીરજન ગણીને વંદન કરતું હતું. તે મેવાડભૂમિ આજે સ્મશાનવત્ બની ગઇ. અહાહા. શું વિધાતાની અકૃપા ! આ પ્રમાણે મેવાડની અધોગતિનું વર્ણન કરતાં ભલભલાના હૃદયને આઘાત થયા વિના નહિ રહે !

એક વખતની મેવાડની મહારાણી આજે ભિખારીની દશામાં, જે મેવાડમાં શાહુકારો મેવાડ માટે પ્રાણ આપતાં પાછી પાની મુકતા નહોતા તેવા માણસો આજે પિશાચોના પંજામાં લોહ જંજીરોમાં કેદ પકડાયા. અને સર્વને અજમેર લઇ ગયા અને ત્યાં પ્રજાજનોને ઘણુજ કષ્ટ આપી રીબાવી રીબાવી મૃત્યુને શરણ કર્યા. ઘણા લોકોએ પૈસા આપીને પોતાના જીવનની મુક્તિ મેળવી આખરે ઇ. સ. ૧૮૧૭ પર્યન્ત જે જીવતા રહ્યા તેઓ તે વર્ષમાં થએલી સંધિ અનુસાર મૂકત થઇ હાડપિંજરના આકારમાં કારાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા.

આ વખતે જૈન મંદિરોની ઘણીજ અવદશા થઇ હતી ઘણા મંદિરો અપુજ રહેતા હતા તેનો કોઇ રક્ષણ કરનાર નહોતો. જયારે પાપ ગૃહો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દેવો પણ સંતાઇ જાય છે અને દેવો પણ હતાસ બની જાય છે. પણ આખરે તો જ્ઞાનીઓના વચન પર શ્રદ્ધા રાખીએ તો સત્યનો જય છે. છતાં આજના કલિકાળના જમાનામાં સત્ય વસ્તુને સ્થાન નથી. અસત્ય વસ્તુ ઉપરજ દુનીયા તાગડધીના કરે છે. ધર્મીને ઘેર ધાડજ આવે. જે મેવાડ દુઃખીઆનું બેલી, સ્વમાન ખાતર પોતાનો પ્રાણ આપી અમર નામના કરનારૂ જે મેવાડ પ્રતાપ જેવા સત્યવાદી વીરનું જન્મસ્થાન તેજ મેવાડમાં આજે પાપી અને પિશાચોની અધર્મ લીલાની હદ થઇ ગઇ છે. જયાં ન્યાય કે નિતી જેવી વસ્તુ નથી. શું પરમાત્મા આટલો બધો નિષ્ઠુર થઇ ગયો હશે તેના દરબારમાં શું દયાનો અંશ રહ્યો નહીં હોય ? પણ કોઇ શું કરે ! કહ્યું છે કે 'કર્મની ગતિ ગહન છે.' માટે તે અનુસાર સૌ સૌને પોતાના કર્મની વિટંબણા ભોગવવી પડે છે. આખરે મેવાડની ભૂમિ પિશાચોનાં હાથમાં ગઇ અને મેવાડની ભૂમિ આજે યમરાજના ખપ્પરમાં હોમાઇ રહી.

જેમ જેમ મેવાડની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઇ તેમ તેમ જૈન પુરાતન મંદિરોની પણ અધોગતી વધતી ગઇ, આજકાલ મેવાડમાં લગભગ પાંત્રીસો જૈન મંદિરો મોજુદ છે.

જેમાં નંદસરા, ભીલવાડા, ગોગુંદા કુંભલગઢ, ચિતોડ ઈત્યાદિ ગામોમાં ઘણાજ ભવ્ય અને પ્રાચીન નમુનાઓ મોજૂદ છે, પણ કાળની ગતિ ગહન છે. જેમ જેમ રાજ્ય સામે અનેક બળવાઓ અનેક યુદ્ધો થવાથી મેવાડનું ભાવી આજે જુદી દશામાં તોળાઇ રહ્યું હતું તેવી સ્થિતિમાં પણ જૈનોએ પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર જેટલી બની શકી તેટલી ત્વરાથી જૈન મંદિરોનું રક્ષણ કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. મેવાડના સિંહાસન પર અનેક રાણા મહારાણા થયા. તેઓશ્રીએ પણ જૈનોની અતિ ઉદારતા ભરેલી કદર કરી જૈન તરીકેનું બીરદ વધારવામાં ઘણોજ ઉત્તમ હિસ્સો બક્ષ્યો હતો.

મહારાણા શ્રી કુમ્ભાના વખતમાં પણ ઘણા દાખલા મળી આવે છે કે રાણાશ્રી કુમ્ભાને જૈન મંદિર અને જૈન ધર્મ પર અતિ શ્રદ્ધા હતી, આ સિવાય તપાગચ્છની ઉત્પત્તિ પણ મહાપુરૂષોની અજબ ધર્મશ્રદ્ધા ! અને તે શ્રદ્ધા વડે બજાવેલી રાજ્યની સેવાને આભારી છે. અને તે તપાગચ્છના આચાર્યશ્રીને પણ રાજ્ય તરફથી ઘણું જ માન અને જાગીરો આપવામાં આવી હતી. આ પછી ભામાશાહ પણ એક જૈન ભડવીર હતો તેને પણ ઘણીજ મેવાડની અણમોલી સેવા બજાવી છે, મેવાડના માટે સર્વસ્વ સમર્પણ કરનાર એ વીર બિરાદર ભામાશાહ જ હતો. જેને મહારાણા પ્રતાપની ખાતર પોતાની જીંદગી અને ભવ હોમી દીધા હતા. બુજર્ગ છતાં એક યુવાનને શરમાવે તેવી તેની બહાદુરી તેમજ યુદ્ધ કળામાં કુશળ હતો. આવા નરવીરોથી મેવાડમાં જૈન ધર્મ અને જૈન મંદિરોની મહત્તા વધી રહી હતી.

મહારાણા **રાજસિંહના** વખતમાં મંત્રી **દયાળશાહ** એક અજબ પુરૂષ થઇ ગયો. મહારાણાશ્રીને મોતના પંઝામાંથી બચાવનાર, પ્રાણના ભોગે જૈન વિરાંગના **પાટમદેના** શિયળનું રક્ષણ કરનાર, દુષ્કાળના વખતમાં સારી પ્રજાને સહાય આપી ટકાવી રાખનાર, તથા મેવાડની કિર્ત્તિ કેમ વધે અને શાહના જુલ્મો સામે કેવી રીતે ટકી રહેવું તે બાબતોમાં વીરવર મહામંત્રી દયાળશાહે ઘણોજ પરિશ્રમ વેઠી મેવાડની સેવા બજાવી હતી. વળી પોતે આચાર્ય મહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી **માનસૂરિશ્વરશ્રી**ના સદ્‌ઉપદેશથી જ દુષ્કાળ જેવા ભયંકર સમયમાં "**દયાળ કિલ્લો**" બંધાવવો શરૂ કર્યો હતો. અને તેમાં શ્રી **ઋષભદેવ** ભગવાનનું અજોડ શિલ્પકળાથી ભરપુર સુશોભીત જૈન મંદિર બનાવ્યું અને તે મંદિરમાં લગભગ એક કરોડ રૂપીઆ ખરચ કરી મેવાડની દુઃખી પ્રજાને મજુરીની રાહત આપી દુષ્કાળનો સમય વ્યતિત કરાવ્યો હતો. આવા અનેક મહાપુરૂષોએ મેવાડના માટે પોતાના તન, મન અને ધન અર્પણ કર્યાં હતા. તેથીજ એવા પ્રભાવશાળી જૈનોથી આજે મેવાડમાં હજારોની સંખ્યામાં જૈન મંદિરો શોભી રહ્યાં છે.

આજે મેવાડમાં પવિત્ર તિર્થ શ્રી ઋષભદેવ (કેસરીયાજી)નું શોભી રહ્યું છે. તેમાં અત્યાર સુધી શ્વેતામ્બરી અને દિગમ્બરીના અનેક મત મતાંતર ચાલતા જ આવ્યા છે અને હજી પણ ચાલે છે. પણ વાસ્તવિક જોતાં ખરી વસ્તુનું પરિણામ શોધવામાં આવે તો તે વસ્તુનો ખાસ નિકાલ થઇ જાય પણ અફસોસ! કે એ વાતનો નિકાલ હજી સુધી થવા પામ્યો નથી. મૂર્તિ ભવ્ય અને પુરાણી છે તેમાં જરાપણ શક નથી, અન્યમતીવાળાઓને તેના ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, તેમ દેશ પરદેશથી હજારો ભાવી યાત્રાળુઓ આવી તેની સેવા પૂજાનો લાભ લે છે. પણ જ્યાં સુધી બંને પક્ષ માટે ન્યાય ન તોલાય ત્યાં સુધી ધુંધવાયેલોજ રહેશે અને કોઇ વખત અગ્નિ પ્રદિપ્ત થતાં કલેશનું વાતાવરણ ઉભું થશે.

કેસરિયાજીનું મંદિર લગભગ ચૌદમી સદીનું હોય એમ જણાય છે. તેની બાંધણી અને તે બાંધણી જૈન સંપ્રદાય અનુસાર છે. ઇતિહાસકારોએ આ બાબતમાં ઘણુંજ લખ્યું છે, અને તે બાબતના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો વિગેરે પણ મોજુદ છે તેમ બતાવ્યું છે, વળી શ્રીયુત **ચંદનમલ નાગોરીનો** લખેલો ઇતિહાસ વાંચતાં જૈન સંપ્રદાયના મતને સંપૂર્ણ ટેકો અને પ્રોત્સાહન મળે છે. વળી શ્રીયુત લક્ષ્મીદાસ મથુરદાસની લખેલી હકીકત ઉપરથી આ મંદિર દિગમ્બરીઓનું છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આવી આવી અનેક ઘટનાઓથી આજે બંને કોમની પરિસ્થિતિ ગંભીર ઉભી થઇ છે, તેમ ઇતિહાસ વિશારદ શ્રીયુત ગૌરીશંકર લક્ષ્મીશંકર ઓઝાએ પણ જૈનો માટે એક પણ શબ્દ લખ્યો નથી તેની મને નવાઈ લાગે છે. જે ભામાશાહ, કર્માશાહ, દયાળશાહ વિગેરે જૈનોએ જે મેવાડ રાજ્યની પ્રાણુના ભોગે સેવા બજાવી છે તેની નોંધ અન્ય ઇતિહાસકારોએ ઘણીજ સારી રીતે લઇ તેની ઉજ્જવલ કીર્તિ જગત આગળ રજુ કરી છે ત્યારે શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝાએ એક સાધારણ વસ્તુ બતાવી છે. આથી મારા હૃદયને શોક થયા સિવાય રહેતો નથી.

જ્યારે આવા સમર્થ વિદ્વાનો પક્ષાપક્ષીમાં જોડાશે ત્યારે જગતની આગળ સ્પષ્ટ હકીકત શી રીતે જાહેર કરશે, ઇતિહાસકાર કર્નલટૅાડ સાહેબે તેમજ કવિ કેશરીસિંહ એ વીર ભામાશાહના માટે ઘણું જ ઐતિહાસીક વૃત્તાંત રજુ કરી ભામાશાહની મહત્તા વધારી છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શાક્ષરો અને વિદ્વાનો કરે તે વ્યાજબી ન કહેવાય! આ સિવાય મેવાડમાં અનેક એવા મંદિરો છે કે તેનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે, છતાં આજે કર્માનુસાર પરિસ્થિતિ બીલકુલ બદલાઇ ગઇ છે. શાથી; સાધુ મુનિરાજના વિહાર અટકી ગયા અને પ્રચાર કાર્યની પદ્ધતિ બીલકુલ રસ વગરની બની તેથી સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથીઓએ સારાયે મેવાડમાં એવી જડ ઘાલી છે કે આજે મંદિરોની સેવા-પૂજાના બદલે કોઇ દર્શન કરવા પણ જતું નથી.

એક તરફ જૈન ધર્મની આ સ્થિતિ અને બીજી તરફ મેવાડના મહારાણા ભિમસિંહની પરિસ્થિતિ પણ વિચિત્ર પ્રકારે થઇ, આ પ્રસંગે મેવાડની એવી દુર્દશા થઇ કે તેની હકીકત લખવા મારી શક્તિ બહારની વાત છે. આ બધી વસ્તુનું પરિવર્તન થવાનું મૂખ્ય કારણ એક જ કે અંદર અંદરના વિગ્રહ અને કુસંપ. સર્વે પોતપોતાના સ્વાર્થ પુરતા જ મેવાડની ખોટી ભક્તિ કરતા હતા. આખરે મેવાડભૂમિ નિવીર્ય બની ગઈ, શહેર હતા ત્યાં ગામડાં બની ગયાં અને જ્યાં ગામડાં હતાં ત્યાં ઉજ્જડ વેરાન બની ગયાં, જે જગ્યાએ હજારો માણસોની વસ્તી હતી તે જગ્યા આજે સ્મશાનભૂમિ જેવી બની ગઈ.

હલોલકુળના ભાગ્યચક્રના પરિવર્તન સાથે જ મહારાજા કનકસેનના વંશનો ઇતિહાસ ઇસ્વીસન બેની શતાબ્ધીથી આરંભીને ઓગણીસમી શતાબ્ધી પર્યન્ત સારી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો. લગભગ બે હજાર વર્ષ તો મહારાજા કનકસેનનું રોપેલું વૃક્ષ અંકુચીત દશામાં રહ્યુ અને પાછળથી દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયું. ભાગ્યની ઘટના અજબ છે. અનેક જાતના સંકટોથી મેવાડનું લોહી ચુસાઇ ગયું અને પ્રાણ વગરનું હાડપીંજર સમુ મેવાડ રહ્યું. આ વખતે અંગ્રેજોએ સૌથી પહેલાં આ દુષ્ટ દળોનું દમન કરવા વિચાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૭ ના ઓકટોમ્બર માસમાં ભારતવર્ષના શાસનકર્તા લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સના ચાતૂર્યના પ્રભાવથી આ દુષ્ટ લોકોના અત્યાચારનો અંત આવ્યો અને પ્રજા કાંઇક શાન્તિ ભોગવવા લાગી. તે પ્રતાપ સાત સમુદ્ર તરીને પાર આવેલા વણીક વેશી બ્રિટીશ લોકોની પ્રભુતા ભારત વર્ષમાં દૃઢ થઈ. આખરે બ્રિટીશ સેના શાસન કર્તાની કુનેહથી સર્વ જુલ્મો દૂર થયા અને મેવાડની પ્રજામાં કંઇ ચેતન આવ્યું.

બ્રિટીશ શાસનકર્તાએ ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓમાં સંપ કેમ થાય તેનો વિચાર કરી બધા રાજ્ય કર્તાને આમંત્રણ આપ્યા. આ વખતે જયપુરના મહારાજા સિવાય બીજા બધા રાજાઓએ સહાનભૂતિ બતાવી અને દિલ્હીમાં વિરાટ સભા ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. માત્ર થોડા જ અઠવાડીયામાં સમસ્ત રાજપૂત જાતિનું ભાગ્યસૂત્ર બ્રિટનના હાથમાં આવ્યું અને સંધિપત્ર લખવામાં આવ્યો તેમાં એવો કરાર લખવામાં આવ્યો કે "રાજપૂતો રાજકિય સ્વાધિનતાનું સુખ ભોગવશે અને અંગ્રેજ સરકાર શત્રુઓના આક્રમણમાંથી અને અત્યાચારોમાંથી તેમનું રક્ષણ કરશે. તે બદલામાં પોતાના રાજ્યની ઉપજનો થોડો ભાગ આપવો પડશે." આ પ્રમાણે બંને પક્ષોની રાજીખુશીથી સંધિઓ નક્કી કરી અને તેનો સ્વિકાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરી માસની તા. ૧૬ મી એ રાણાજીએ ઉક્ત સંધિપત્ર ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યા હતાં. અને તે પછી ફેબ્રુઆરી માસમાં જ ઉક્ત સિંધીયાના અનુચરો એ અન્યાયથી મહારાણાની ભૂમિ પર પોતાનો અધિકાર સાબીત કર્યો હતો. આ સર્વ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર

જનરલ સર આર ડક્કન સેના લઇ તૈયાર થયો. દરેક ઠેકાણે પોતાની કુનેહબાજી અને શૂરવીરતાથી અંગ્રેજ સેનાપતિએ સર્વ કિલ્લાઓ હસ્તગત કરી મેવાડના રાજ્યને સમર્પણ કર્યાં. વળી ભાગ્યવાન ચતૂર અંગ્રેજોએ એક મોટો કિલ્લો પોતાના રાજ્યમાં સંયોજી દીધો અને કમલમેરના કિલ્લાનો અધિકાર પોતે લઈ લીધો.

કમલમેર અને ઉદયપુરને લગભગ ૧૪૦ માઇલ દૂર હશે આ વખતે એક અંગ્રેજ જણાવે છે કે કમલમેરથી ઉદયપુર આવતાં ફક્ત બેજ શહેર મલ્યા અને બાકી તમામ વિસ્તાર ઉજ્જડ અને શુન્યકાર હતો. મનુષ્યનું જરા પણ ચિન્હ નહોતું અને વસ્તી તો હતી જ નહિં. મોટા મોટા રાજ્ય માર્ગો પણ શુન્ય સ્મશાનવત્ બની ગયા હતા. એક વખત રમણિય નંદનવન સમી ભૂમિની આજે આવી ભયંકર દશા! શું વિધિની વિચિત્રતા. મેવાડમાં **ભીલવાડા** નામનું શહેર હતું. બાર વર્ષ પૂર્વે અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના મે માસમાં જ્યારે અંગ્રેજનો દૂત આ નગર તરફ ગયો ત્યારે તે વખતમાં ૬૦૦૦ છ હજાર કુંટુંબો રહેતા હતા. અને આ નગર ઘણું જ ઉત્તમ કોટીનું ગણાતું હતું. પરંતુ હમણાં ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પૂર્વેની વસ્તીનો પત્તોજ લાગતો નથી. અને ભીલવાડાના રાજમાર્ગ ઉપર એક પણ જીવંત પ્રાણી મળ્યું નહિં. ફક્ત એકજ કુતરો એક જૈન મંદિરમાં બેઠો હતો તે પણ અજાણ્યા માણસને જોઈ તરત નાસી ગયો. આ દશા જોઇ કોના મનને લાગી ન આવે? એક સૈનિકે તે દેવાલયના આદિનાથ નામના ભગવાનને પોતાનું લાલ વસ્ત્ર ઓઢાડી તેનું શરીર ઢાંકર્યું હતું. જૈનોના મંદિરોની આ દુર્દશા હતી.

મહારાણાએ બ્રિટિશ દૂતને માનસહિત લાવવા માટે પોતાના સરદારને મોકલ્યો અંગ્રેજ પોતાની છાવણી નાથદ્વારામાં નાંખી પડયો હતો. રાણાજીનો સરદાર પોતાની સેના લઇ ત્યાં જઇ બ્રિટિશ એજન્ટને મળ્યો અને ઉદયપુર લઈ આવ્યો. તે વખતે ઉદયપુરને ઘણી જ સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. અને બ્રિટિશ દૂતને માન આપવા માટે ઘણી જ ઉત્તમ પ્રકારની યોજનાઓ કરી હતી. એ વખતે કમલમેરનો કિલ્લો પણ અંગ્રેજ સરકારને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો રાણાજીના મોટા કુમાર **જવાનસિંહ** ઉત્તમ પોષાક અને વસ્ત્રાલંકારો સજી અસંખ્ય સામંતો અને નાગરીકોને સાથે લઇ જઈ બ્રિટિશ એજન્ટને માન આપ્યું. અને ઘણા જ ઉત્સાહ પૂર્વક પાટનગરમાં તેડી લાવ્યા. આ વખત શોભાનું વર્ણન કરવાને લેખકની શક્તિ બહારની વાત છે. પણ એટલુ બધું ઉત્તમ રીતે સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું કે આવું સ્વાગત મેવાડમાં કોઈ વખત પણ થયું નહીં હોય તેમ તે વખતના લોકો બોલતા હતા.

આ વખતે દરબાર ભરવાની તૈયારી કરવામાં આવતી હતી જેમાં ઘણો ઉંચા પ્રકારનો સમીયાનો બાંધવામાં આવ્યો હતો અને ઉત્તમ બિછાના

વિગેરે પાથરી મંડપને ઘણી ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો જ્યારે બ્રિટિશ એજન્ટે યુવરાજ જવાનસિંહની મુલાકાત લીધી ત્યારે બ્રિટિશ એજન્ટને યુવરાજને જોતાં જ તેના માટે ઘણું જ માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો કુમારને જોતાં જ તેના ગુણોની ઝાંખી કરી લીધી તેજસ્વી વદન, બોલવાની છટ્ટા, રાજદરબારી સભ્યતા વિગેરે દરેક જાતના ઉંચ ગુણો કુમાર જવાનસિંહમાં હતા.

કર્નલ ટૅાડ લખે છે કે:—જે વખતે બ્રિટિશ એલચીને રાણાશ્રીએ ખાણું આપ્યુ તે વખતે લગભગ સો જાતની વાનગીઓ હતી. અને એક હજાર રૂપીઆની થેલી રાખી મુકવામાં આવી હતી ખાણુ ખાધા પછી તે રૂપીઆ નોકરોને વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતા. આજે ઉદયપુરમાં આનંદનો દિવસ હતો અને બ્રિટિશ એજન્ટને જોવા માટે હજારો લોકો ભેગા થયા હતા તેમજ કવિઓ, ભાટો તથા ચારણો પણ બ્રિટીશ એજન્ટની બીરદાવલી બોલવા લાગ્યા હતા અને અનેક પ્રકારના વાજાં વાગી રહ્યાં હતા. ગામની કુમારીકાઓ સુંદર ચાંદીના પાત્રોમાં જળ ભરી વધાવવા આવી હતી અને તેમનું ભાવભિનું સ્વાગત કર્યું હતું. અને મંગળગીતો ગાઈ રહી હતી. આ વખતે ઉદયપુરમાં એટલી બધી મેદની જામી રહી હતી, તલ માત્ર પણ જગ્યા ખાલી દેખાતી નહોતી અને કીડીને પણ ચાલવાની જગા મળી શકે તેમ દેખાતું ન હતું. આ વખતે એજન્ટની સ્વારી દબદબા સાથે રાજ્ય મહેલની પાસે ઉતરી. આ વખતની રાજભુવનની વિશાળતા અતિ વખાણવા લાયક હતી.

રાજ્ય મહેલની બાંધણી સંગેમરમરના સુશોભિત પત્થરોથી બાંધેલી હતી. તે મહાલયની કમાન પણ ઘણીજ ભવ્ય કારીગરીવાળી હતી, આ ભવ્ય મહાલયમાં એજન્ટનો ઉતારો રાખવામાં આવ્યો હતો. જે મહેલમાં ઉતારો આપ્યો હતો તે મહેલનું નામ 'સૂર્ય મહાલ'[૬૦] હતું. આ મહેલનો ચોક ફક્ત ત્રણ કમાનદાર ઉંચ્ચ સ્તંભોની ઉપર સ્થિર છે અને આ સ્તંભો પર્વતના ઢોલાવા પર આવેલ છે સૌથી આગળ જે સ્તંભ છે તેની ઉંચ્ચાઇ ૩૨) બત્રીસ હાથની છે આ મહેલ પ્રથક પ્રથક રાજાઓએ બંધાવેલો છે. તેવા સુંદર મહાલયમાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો.

જ્યારે એજન્ટની પધરામણી થઇ ત્યારે ચોપદારે નેકી પોકારી. અને ઘણા સરદારો, મુખ્ય આગેવાનો અને રાણાશ્રીએ એજન્ટને ઘણું જ સન્માન આપ્યું

૬૦ આ મહેલ ઘણો સુશોભીત અને સુંદર કારીગરીથી વિભૂષિત બનેલો છે અને તેમાં સૂર્યનું મહાન કળાથી પરિપૂર્ણ એવું એક ચિત્ર છે જેથી તે મહેલનું નામ 'સૂર્ય મહાલ' રાખવામાં આવ્યું છે.

અને માન પૂર્વક પોતાના નિયત કરેલા આસન ઉપર બેસવા વિનંતી કરી. જ્યારે એજન્ટની પધરામણી થઇ ત્યારે રાણાશ્રીએ મેવાડની પરિસ્થિતિ તેમજ મરાઠાઓ અને સિંધીયો તરફથી જે જે વિપત્તિઓ-સંકટો પડયા હતા તેનું હૃદયભેદક વિવેચન કરી નામદાર બ્રિટિશ સરકારનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માન્યો હતો. અને આજે આ ભવ્ય દરબાર અને અપૂર્વ શાન્તિ જોવામાં આવતી હતી તેનો પ્રતાપ બ્રિટિશ સરકારને આભારી છે. જ્યારે બ્રિટીશ એલચીને માન આપ્યું ત્યારે બ્રિટિશ એલચીએ પણ વિવેકસર તેનો વળતો જવાબ આપી અને બોલ્યા કે "અમો અમારી ફરજ બજાવી રહ્યા છીએ અને અમારા ગવર્નર જનરલની એવી ઇચ્છા છે કે દરેક જગ્યાએ શાંતી સ્થાપવી અને હિંદુસ્તાનની આબાદી કરવી" આમ બોલ્યા પછી રાણાશ્રીએ બ્રિટીશ એલચીને એક ઉત્તમ પ્રકારે સજ્જ કરેલો હાથી, એક ઉત્તમ ઘોડો, રત્ન જડિત અલંકારો, એક મુક્તાહાર, એક શાલ, અને એક કીનખાબનો ડગલો આટલી વસ્તુઓ પારિતોષીક તરીકે આપી અને અન્ય માણસોને પણ ભિન્ન ભિન્ન જાતની વસ્તુઓ આપી દરબાર વિસર્જન કરવામાં આવ્યો અને એજન્ટ પોતાના મુકામ પર ગયો.

જ્યારે મહારાણા એજન્ટની મુલાકાત લેવા ગયા ત્યારે એજન્ટ ઘણે લાંબે સુધી સામો આવી રાણાશ્રીને માનપૂર્વક પોતાના સમીયાણામાં તેડી લાવ્યો અને ઘણીજ સુંદર રીતે સ્વાગત કર્યું. બ્રિટીશ એલચીએ પણ મહારાણાને એક હાથી, બે ઘોડા, સુવર્ણમય અલંકારો, વેલ, બુટ્ટા, વાગી, મખમલની એક ઝુલ અને અનેક રત્નોથી ભરેલા એકવીસ પાત્રો નજર કર્યાં અને યુવરાજ જવાનસિંહને પણ એક અશ્વ અને ઝવેરાત ભરેલા નવ પાત્રો નજર કર્યાં તે ઉપરાંત રાજ્ય-કર્માચારીઓને આપવા સારૂં વીસ હજાર રૂપીઆ આપ્યા હતાં. આ પ્રમાણે બ્રિટિશ એજન્ટનું માન-સન્માન પુરૂ થયા પછી મહારાણાશ્રી પોતાના મુકામ ઉપર ગયા.

મહારાણાશ્રીમાં ચારિત્ર અત્યંત મહાન કે સર્વ મર્યાદા યુકત નહોતું, પ્રજાને પાલન કરવાના તેમનામાં સર્વ ગુણો હતા પરંતુ તેમના મનની દુર્બળતાને લીધે પોતે કંઇ પ્રજાકલ્યાણનું કાર્ય કરી શકયા નહોતા. ખોટો આડંબર, બહારનો ડાળ અને ખોટો દમામ અને સાધારણ વાતોમાં આનંદ લેવો તથા મિથ્યા ઉદારતા આ દુર્ગુણોને લીધે તેમનું જીવન વ્યર્થ થઇ ગયું હતું. તેમને જન્મથી જ દુઃખ અને દુઃખ જ જોયું હતું. જ્યારે તેમને બ્રિટિશ સત્તાની સહાયથી શાન્તિ ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે પોતે પ્રમાદી અને ઉંઘવામાં જ પોતાનો બધો ટાઈમ પસાર કર્યો. તેઓ કોઇ પણ પ્રકારની ખટપટમાં પડવા માગતા નહોતા. રાજસ્થાનમાં તેમના જેવો બીજો કોઈ પણ રાજા નહોતો. પણ શોકની વાત તો એ છે કે પોતે પોતાની કુશળતાનો કાંઈ પણ ઉપયોગ કર્યો

નહોતો. તેમના સલાહકારોમાં માત્ર કીસનદાસ જ હતો, કીશનદાસ ઘણો ડાહ્યો અને ચતૂર હતો, તે થોડો સમય જ મંત્રી તરીકે રહ્યો હતો. તેના પ્રયત્નોથી મેવાડને અને મહારાણાને ઘણા લાભો થયા હતા પરંતુ શોકની વાત તો એ છે કે મેવાડભૂમિ આ પુરૂષરત્નને ખોઈ બેઠી હતી કારણ કે રાજનિતી વિશારદ કીશનદાસ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેથી મેવાડને તેની ખોટ પડી હતી.

બ્રિટિશ એલચીના પ્રયાસથી સારાય મેવાડમાં સરદારો, જમીનદારો અને જાગીરદારો વિગેરે જે નહોતા માનતા, કોઇ વખત રાજદરબારમાં હાજરી આપતા નહોતા તે બધાઓ હવે નિયમસર દરબારમાં હાજરી આપતા થયા, તથા જે સરદારો સન્મુખ શિર ઝુકાવવા તૈયાર હતા તે રાણાશ્રી સન્મુખ શિર ઝુકાવતા નહોતા તેવા સરદારો પણ રાણાશ્રી સમક્ષ પોતાનું શિર ઝુકાવી પોતાની ભૂલ કબુલ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે મેવાડની સ્થિતિ બદલાવવા લાગી. હવે ફક્ત એકજ કાર્ય બાકી રહ્યું હતું.

જે મેવાડવાસીઓ પોતાનો દેશ છોડી અન્ય દેશમાં ચાલ્યા ગએલા તે મેવાડવાસીઓને પાછા બોલાવી પોતાના વતનમાં લાવવાનો વિચાર નક્કી કર્યો. અને તે વિચાર બરાબર અમલમાં મૂકવો સહેલો નહોતો. છતાં પણ અગ્રેજ બિરાદરોએ પ્રયાસ ચાલુ કર્યો અને લગભગ આઠ દસ માસમાં જ બધા મેવા-ડવાસીઓને પાછા બોલાવી લીધા જેથી ઘણા આનંદ સાથે સર્વ મેવાડીઓ પોતાના વતનમાં પાછા આવ્યા. તેથી ફક્ત આઠ માસની અવધિમાં જ ત્રણસો નગરો વસી ગયા અને લોકો શાન્તિથી પોતાનું જીવન ગુજારવા લાગ્યા. અને બ્રિટીશ સરકારની બોલ-બાલા બોલાવા લાગી.

અંગ્રેજ સરકારની અસીમ દયાથીજ દેશપાર થએલા રાજપૂત દારૂણ દુ:ખમાંથી મુક્ત થયા હતા. જ્યાં સુધી રાજપૂતોનું નામ રહેશે અને જ્યાં સુધી સ્વાધિનતા, ગૌરવતા અને રાજપુતાના આદિ સ્થાનમાં ભારત વર્ષની દુર્દશાનું વર્ણન કરવાને માટે એક પણ ઇતિહાસવેત્તા જીવંત રહેશે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકારનો આ ઉપકાર કોઇપણ માણસ ભૂલી જશે નહિ. આ પ્રમાણે મેવાડની દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી. જે ભીલવાડા એક વખત શૂન્યકાર ભૂમિ જેવું હતું તે ભીલવાડામાં આજે બારસો દુકાનો થઇ ગઈ તેમાં છસો દુકાનો તો પરદેશી વહેપારીઓની હતી.

વિધીની ઘટના કોઈ અજબ છે. ભીલવાડામાં વહેપારીઓના વેપારમાં અંદર અંદર ઝઘડા ચાલવા માંડયા. તેમાં જૈન અને વૈશ્યને ધર્મના ઝઘડા એવા વિચિત્ર થયા કે તે અદાલતના અમલદારો હજારો રૂપીઆ રૂશ્વત લઇ

એક એકને મદદ આપી રહ્યા હતા. આવા ઝઘડાના પરિણામે મહારાણાને જે ભીલવાડાના વહેપારનું મથક બનાવવાની અભિલાષા હતી. તે આ ઘોર કલેશને લઇ પાર પડી નહીં.

આ પ્રમાણે બ્રિટીશ સરકારની લાગણી તથા પ્રેમથી સર્વ સરદારો, સામંતો, જાગીરદારો જે મેવાડના રાણાથી વિરૂદ્ધ હતા તે સર્વ લોકોએ મહારાણાના સિંહાસન સમક્ષ હાજર થઈ પોતાની માતૃભૂમિની લાગણી બતાવી. હવે આ બાબતમાં લાંબુ વિવેચન કરવાનું કંઇ પણ બાકી રહેતું નથી, કારણ કે તે પછી ભિમસિંહ રાણાનો કંઇ પણ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. જે મેવાડની કોઇ પણ દિવસ સ્થિતિ સુધરશે નહીં એવી અધોગતિ મેવાડની થઇ હતી. પણ કુદરત હંમેશાં એક સરખા દિવસ જવા દેતી નથી. ત્યાં પ્રજાના પુણ્યબળથી કોઈને કોઇ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે જ અંગ્રેજ સરકારે પોતાની અસીમ દયા અને લાગણીથી વળી તેઓ સિસોદીયા કુળના વંશના ઇતિહાસના જાણકાર હોવાથી પોતાના જ હાથે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરી મહારાણાશ્રીનું અને મેવાડનું ગૌરવ વધાર્યું. હવે જ્યારે પુરેપુરો જીવનમાં શાન્તિ લેવાનો ટાઇમ આવ્યો ત્યારે રાણા ભિમસિંહ યમરાજના મજબુત હાથે પકડાઈ ગયા અને ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં પરલોકવાસી થયા. આ પછી ભિમસિંહના વખતમાં કાંઇ પણ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. પરમાત્મા ! રાણા ભિમસિંહના આત્માને શાન્તિ આપો.

મહારાણા શ્રી ભિમસિંહના ઉપસંહારનું કાવ્ય
(છંદ–ગીતિ)

લઘુ વેષ રાન હમીર કે, દિવ ગૌન શોક અથાહકો,
જન થાહ દૈન વિરાજગહિય, ભીમ ભંજક આહકો,
ભટ કૃષ્ણ વંશ કુમાર જાલમ, માર રાવત લાલને,
યુગ શકત વંશરૂ કૃષ્ણ કે, કુલ દ્વેષ ઉદ્ધવ જ્વાલને. ૩૧૦

નૃપ ભિમસિંહ વિવાહ ઇડર હોનકો સબ હાલ વૈહ,
ફિર સોમચન્દ પ્રધાન જાલમ મલ્લ મુંડન શાલ વ્હૈ.
મરહટ્ટ થટ્ટ મિટાય જાવદ મેદપાટ મિલાયકે.
બલ છાયકે દલ આયકે બહુ શૂર વીરન ધાયકે. ૩૧૧

ફિર ભિમ અર્જ્જુન સોમચંદહિ માર બાગિય હોનકો,
ઈતિહાસ સુંડરૂ શકત વંશ વિરૂદ્ધ જુદ્ધસુ દોનકો.
મતિમાન જાલમ મલ્લકે મતદેશ વેષ પ્રબન્ધ લો,
ફિર વ્યાહ ઇડર રાનદ્ર લખિ શૈલ પત્તન અંધકો. ૩૧૨

દે દંડ વાંશ વહાલ દેવલિયાદિતેં બહુ ભેટ લે,
અમરેશ રાજ્યકુમાર ઉદ્ધવ ઈશ દર્શન ભેટ લે.
મરહટ્ટ અંબરૂ લક્ષ યુદ્ધ ફિરંગ ટૉમસ વીરતા,
ફિર નાથ મંદિર લોભતેં જશવંત દુર્દ્ધ અધીરતા. ૩૧૩

તિહિં બાદ કૃષ્ણ કુમારિકા નિર્દોષ જીવન પાત ભૌ,
સિરદાર રાવત માર વૈર વિચાર ગંધિય ઘાત ભૌ.
કરનેલ ટૉડ ફિરંગ દૂત અભૂત સજ્જન આયકે,
નૃપ ભિમ સંધિ બનાય દ્વંધ મિટાય મંગલ છાયકે. ૩૧૪

અમરેશ રાજ્યકુમાર ત્યાગન દેહતેં અતિ શોક વ્હૈ,
વહ રાજ્ય ભક્ત અનન્ય ટૉડ પ્રબંધકારક ઓક વ્હૈ.
ત્રિક રાજ પુત્રિય વ્યાહતેં નૃપ ભિમ કીરતિ મન્ત ભૌ,
ફિર સૃષ્ટી પાલનહાર ઇશ ઉદાર જીવન અંત ભૌ. ૩૧૫

પ્રકરણ ૨૨ મું.

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ

કાળચક્રની અજબ ઘટના છે, મહારાણા ભિમસિંહ સ્વર્ગવાસી થયા પછી તેમના પાટવીકુમાર જવાનસિંહનો વિક્રમ સંવત ૧૮૮૫ ના ચૈત્ર સુદ ૧૫ તા. ૩૧ માર્ચ ૧૮૨૮ ના રોજ સંધ્યાકાળ સમયે રાજ્યાભિષેક થયો હતો. મહારાણા જવાનસિંહ ઘણાજ પિતૃભક્ત હતા. મહારાણા શ્રી ભિમસિંહનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓશ્રી ઘણાજ ઉદાસ અને ગમગીન થઈ ગયા હતા અને સમસ્ત દેશની પ્રજાને પણ ઘણો શોક થયો હતો.

મહારાણા ભિમસિંહ પોતાની પ્રજા ઉપર ઘણો વાત્સલ્યભાવ ધરાવતા હતા અને પ્રજાનું પાલન કરતા હતા તેવી રીતે રાણા જવાનસિંહ પણ પિતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા લાગ્યા. જેથી પ્રજામાં દરેક રીતે શાન્તિ અને પ્રેમ દિવસે દિવસે વધતો ગયા તેથી મેવાડની પરિસ્થિતિ સુધરવા લાગી. આથી રાજ્યને નાણાની જે તંગી હતી તે દિવસે દિવસે ઓછી થવા લાગી જ્યારે ગવરમેન્ટની ખંડણી વખતસર ન આપી શકવાથી ગવરમેન્ટ તરફથી ઉઘરાણી થવા લાગી ત્યારે રાણા જવાનસિંહ ચિંતાતુર થવા લાગ્યા.

વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના ચૈત્ર સુદ ૧૦ તા. ૧૫ માર્ચ ૧૮૨૯ ના દિવસે ગવરમેન્ટ તરફથી કપ્તાન કૉફ સાહેબ ટીકાનો દસ્તુર લઇ આવ્યા હતા. તે વખતે એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. આ દરબારમાં ગવરમેન્ટ તરફથી આવેલો ટીકાનો પોષાક નજર કર્યો તેમાં એક હાથી, બે ઘોડા, એક ઢાલ, એક તલવાર, એક સરોપાવ, એક મોતીની માળા અને એક સર્પેચ મહારાણાશ્રીને આપવામાં આવ્યા. ત્યારપછી મહારાણાશ્રીએ કપ્તાનને પણ ફત્તેહદોલત નામનો એક હાથી, તુરંગરાજ નામનો એક ઘોડો, :એક કંઠી, એક સર્પેચ અને એક સરોપાવ તથા એના દિકરા માટે હાથની સોનાની એક વીંટી તથા આસીસ્ટન સાહેબને એક સર્પેચ અને એક મોતીની માળા ભેટ આપ્યા હતા.

વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના ચૈત્ર વદ ૬ તા. ૨૭ માર્ચ ૧૮૨૯ ના દિવસે કૉફ સાહેબને રેશીડેન્સીની કોઠી પર મહારાણાને મહેમાન તરીકે બોલાવીને હાથી વિગેરેનું ફરી નજરાણું કરવામાં આવ્યું અને ગાદીનશીનનો જે ખરીતો લાવ્યા હતા તે આપવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ગવરમેન્ટ સાથે સંબંધ વધાર્યો

હતો. જ્યારે મહારાણાશ્રી ગવરમેન્ટની મુલાકાત લેવા જતાં ત્યારે તેમને જતાં અને આવતાં ઓગણીસ તોપનું માન આપવામાં આવતું હતું.

જવાનસિંહના મોટાભાઇ અમરસિંહની પત્નિ ચાંપાવતને પોતાની માતાનુ સ્થાન આપી ઘણા જ આદર સાથે બાઈજીબાઇની ગાદી ઉપર બેસાડયા. ધન્ય છે ભાતૃભાવને ! વિક્રમ સંવત ૧૮૮૯ ના અષાડ સુદ ૧૧ તા. ૨૮ જૂન ૧૮૩૨ ના રોજ મહારાણા જવાનસિંહના જીવનમાં એક અજબ ઘટના બની તેનો દાખલો વાંચવાથી વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવશે.

ભૈરવસિંહની કન્યાનો વિવાહ બેદલાના રાવ તખ્તસિંહની સાથે થવાનો હતો. તે વખતે મહારાણા તાણાની હવેલી ઉપર આવ્યા હતા પણ દૈવ્યયોગે મહારાણી દેવડીનો અંતઃકાળ થઇ ગયો તેના ખબર મહારાણાને મલતાં મહારાણાએ જણાવ્યું કે આ વખતે આ વાત બંધ રાખો. કારણ કે મેં ભૈરવસિંહને વચન આપ્યું હતું કે "તમારી બેટીનો વિવાહ હું મારા હાથે કરીશ, ભલે ગમે તેવી વસ્તુ બની ગઈ હોય પણ હું મારૂં વચન અને કર્તવ્ય નહીં ભુલું." આ વાત લોકોના કાન પર અથડાતાં લોકોના દિલમાં ઘણી જ માનની અસર થઈ અને વખત પર મોકો આવે તો પોતાના વચનની ખાતર પોતાનો પ્રાણુ પણ આપતાં પાછી પાની ન કરે ? આ પ્રમાણે કન્યાદાનનું કાર્ય પુરૂ કરી મહેલમાં પધાર્યા અને સવારે મહારાણીની જે ક્રિયા કરવાની હતી તે ક્રિયા પુરી કરી.

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ ઘણા જ ધર્મપ્રિય તેમજ નિતિવાન હતા. વિ. સં. ૧૮૯૦ ના પ્રથમ ભાદરવા સુદ ૩ તા. ૧૮ ઓગસ્ટ ૧૮૩૩ ના દિવસે પોતે યાત્રા જવાની તૈયારી કરી, ઉદયપુરથી રવાના થયા. અને તિર્થોની યાત્રા કરતાં કરતાં રેવામાં પધાર્યા. રેવાના મહારાણા જયસિંહદેવ તરફથી ઘણું જ સન્માન કરવામાં આવ્યું અને ઘણો કિંમતી નજરાણો કર્યો. આખરે જયસિંહદેવે પોતાની દીકરીના વિવાહની અરજ કરી તે અરજ સ્વીકારવામાં આવી. જ્યારે જયસિંહદેવ મહારાણાના નાના કુમાર લક્ષ્મણસિંહની કન્યાની સાથે મહારાણાનો વિવાહ વિ. સં. ૧૮૯૧ ના ચૈત્ર સુદ ૫ ના રોજ કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી રવાના થઇ ફરતાં ફરતાં જેઠ સુદ ૧૨ ના રોજ ઉદયપુરમાં પધાર્યા. આ યાત્રા મહારાણાએ ઘણી ધામધુમથી કરી હતી. યાત્રાની સફર વખતે મહારાણાની સાથે દસ હજાર માણસોની ફોજ હતી.

પહેલાં મુસલમાન બાદશાહના જમાનામાં ઉદયપુર મહારાણાઓને યાત્રા કરવી ઘણીજ કઠણ હતી પણ ગવરમેન્ટના પ્રભાવથી પહેલ વહેલી જ યાત્રા મહારાણા જવાનસિંહે કરી હતી. મહારાણાશ્રીને દરેક સરદારોએ સારામાં

સારૂં માન આપી પોતાને ત્યાં મહેમાન તરીકે તેડયા આ વખતે નિમકહલાલ સૂરજમલસિંહનું મૃત્યુ થવાથી મહારાણાને ઘણોજ આઘાત થયો. કારણ કે પોતાના પિતાની સાથે રહી તેઓએ ઘણું જ કષ્ટ ભોગવ્યું હતું અને પોતે છેક સુધી તેમની ઈમાનદારી છોડી નહોતી.

મહારાણા જવાનસિંહની રાજ્ય કારભારી ઘણી જ વખણાઇ હતી, પ્રજા પર પોતાનો અત્યંત અનુરાગ હતો અને પોતે પોતાનું જીવન ઘણું ઉચ્ચ અને પવિત્ર બનાવ્યું હતું. પણ ભાવીને તે ગમ્યું નહીં. વિ. સં. ૧૮૯૫ ના ભાદરવા સુદ ૪ તા. ૨૪ ઓગસ્ટ ૧૮૩૮ ના રોજ રાતના મહારાણાને અચાનક દર્દ થયું, જેમ જેમ ઉપાય કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તે દર્દ વધવા લાગ્યું અને તે એટલે સુધી વધ્યું કે તેઓશ્રી વિ. સં. ૧૮૯૫ ના ભાદરવા સુદ ૧૦ ના રોજ પરલોકવાસી થયા, મહારાણાના પરલોકવાસી થવાથી સારીય મેવાડમાં હાહાકાર વર્તાઇ ગયો હતો અને લોકો ચોધાર આંસુંએ રડતા હતા. દેશોદેશમાં તેમના માટે માન હતું. જે જે મહારાણાના અવસાનની વાત સાંભળતા હતા તેઓ બધા દિલગીર થતા હતા અને મહારાણાના ગુણોની પ્રસંશા કરતા હતા. આ વખતે મેવાડની પ્રજાએ એક દેવ જેવો રાજા અને ચારિત્રશાળી ભૂપતિ ખોયો હતો. શું વિધીની ઘટના છે ? કહેવત છે કે:—

શું કર્યું મેં આ કર્યું એ માનવી મિથ્યા બકે
પણ ઇશની આજ્ઞા વિના ન પાન પણ હાલી શકે. ૩૧૬

વિક્રમ સંવત ૧૮૫૭ ના માગશર સુદ ૨ તા. ૧૮ નવેમ્બર ૧૮૦૦ ના દિવસે મહારાણા જવાનસિંહનો જન્મ થયો હતો. અને વિ. સ. ૧૯૯૫ ના ભાદરવા સુદ ૧૦ તા. ૩૦ ઓગસ્ટ ૧૮૩૮ ના રોજ પરલોક સિધાવ્યા મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ વર્ષ ૩૭ માસ ૯ દિવસ ૮ નું ટુંકું આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગવાસી થયા. પરમાત્મા ! એ રાજવિને શાન્તિ આપો.

ત્રોટક છંદ

શિવલોક હિ ભીમ દિવાન ગયે, સબ શોક નિમગ્ન જુ લોક ભયે,
જિનકે સુત રાન જવાન બલી, નૃપ આસન બૈઠિય ભાંતિ ભલી. ૩૧૭

જિનકે દૃગ દાન, દયાદિ ભરે, પિતુ પુત્ર દુહું પ્રજ ઈષ્ટ કરે,
શુભ નીતિ રુ રીતિ સુરાજ કિયો, ભુવિ ભારતકો યશ લૂટ લિયો. ૩૧૮

નિજ દેશ બિનીતિ બ્યાન કરી, અંગરેજન નીતિ જુ રીતિ ભરી,
સુબિધાન પ્રધાનન ફૂટ પરી, અપને અપને હિત વ્યુહ કરી. ૩૧૯

નૃપએ અજમેર બિચાર મતે, મિલિ લારડ બૈણ્ટિક પ્રીતિ રતે,
ફિર તીરથકે હિત નીતિ કરી, જિહિંતે રજવારન રીતિ પરી. ૩૨૦

જયસિંહ બઘેલ સુતા પરની, શિવરૂપ મહીપ શિવા ઘરની,
ફિર અબ્બુલ આદિક સૈર કરી, શિવલોક પ્રયાન જવાન હરી. ૩૨૧

ઇતિહાસ લિખ્યો નયપાલ જિતો, હમ જાનત ગ્રન્થન માન ઇતો,
યહ ખંડ જવાન નૃપાલ ભયો, નૃપ સજ્જન આશય જાન લયો. ૩૨૨

કૃતમાલ સુશાસન સીસ લિયો, કવિરાજ સુ શ્યામલદાસ કિયો,
યહ ગ્રન્થ સુપન્થ ચિરાયુ રહો, કવિ પાઠક વંશ બિધાન કહો. ૩૨૩

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ પોતાની રાજ્ય કારકીર્દીમાં જૈનોને અપૂર્વ માન આપતા હતા, અને જૈનોએ ભૂતકાળમાં કરેલી મેવાડની સેવાની કદર કરતા હતા. આ વખતે ઘણા ખરા જૈન મંદિરોની પણ વ્યવસ્થા સારી રીતે કરવામાં આવી હતી, આ વખતના જમાનામાં સાધુ વિહાર કવચિત કવચિત થતો હોવાથી જે પ્રમાણે જોઇએ તે પ્રમાણે જૈન મંદિરોની મહત્તા તેમજ જૈન ધર્મની ઉન્નતિ થઇ શકી નહોતી. છતાં સૂર્યવંશી કુળશિરોમણી મહારાણાઓ તો જૈન કોમ પર અપૂર્વ માન ધરાવતા.

•

પ્રકરણ ૨૩ મું

મહારાણા શ્રી સરદારસિંહ

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહના અવસાન થયા બાદ તેઓશ્રીને કાંઇપણ વસ્તાર ન હોવાથી રાજ્યના તમામ ખજાનાની કુંચીઓ ભિમસિંહના મોટા કુંવર અમરસિંહની પત્નિ ચાંપાવત્‌ને સોંપવામાં આવી હતી. તેથી ચાંપાવતે તમામ ખજાનો પોતાના કબજે કર્યો. હવે રાજ્યસિંહાસન પર કોઈને બેસાડવા નક્કી કરવું જોઈએ જેથી સર્વ ભાયાતો, સરદારો એકત્ર થયા અને સલાહ કરવા લાગ્યા કે 'મેવાડના સિંહાસન પર કોને બેસાડવો' વિચારતાં વિચારતાં બાગોરના મહારાજ શિવદાનસિંહના ત્રણ કુમાર સરદારસિંહ, શેરસિંહ તથા સ્વરૂપસિંહ ગાદીના હકદાર હતા. તેથી બાગોરના મહારાજ સરદારસિંહ અથવા બાજોંકી શેરસિંહના પુત્ર સાર્દુલસિંહને ગાદીનશીન કરવા નક્કી કર્યું. પરંતુ તે પ્રમાણે ન બન્યું અને ત્રણ ચાર દિવસ પણ પસાર થઇ ગયાં જેથી ગાદીનશીનનો દિવસ ચાલ્યો ગયો.

આખરે વિક્રમ સંવત ૧૮૯૫ ના આસો સુદ ૧૫ તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ ના રોજ નક્કી કર્યું કે મહારાજ સરદારસિંહને ગાદીનશીન કરવા. ઉક્ત મહારાજની દગ્ધક્રિયા કરીને શેઠ જોરાવરમલ્લની વાડીમાં મુકામ કર્યો અને મહારાણાની ઉત્તર ક્રિયા એમના હાથે થઇ હતી. આ વખતે સર્વ સરદાર, જાગીરદાર બધા મળીને તેમને તેમના મહેલમાં લઇ આવ્યા અને જનાનામાં જઈને સલામ કરી બહાર આવ્યા પછી ચારણો અને કવિઓએ મહારાણા જવાનસિંહના પગલે ચાલી પ્રજાનું કલ્યાણ કરશો એવી ઢબના કાવ્યો ગાઇને આર્શિવાદ આપ્યા. તે પછી વિ. સ. ૧૮૯૫ ના આસો વદ ૪ શુક્રવાર તા. ૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ ના રોજ દરબાર ભરાયો તે પછી બેદલાનારાવ વખ્તસિંહે રિવાજ મુજબ મહારાણાના શીર પર માતમી, પછેવડી, ઉતારી, જવેરાત વિગેરે નજર કર્યું. અને આસો વદ ૮ તા. ૧૧ સપ્ટેમ્બરના રોજ પોલિટિકલ એજન્ટ સ્પીયર સાહેબ મહેલમાં આવી માતમપુર્સીનો રિવાજ મુજબ દસ્તુર કર્યો.

કારતક સુદ ૬ તા. ૨૫ સપટેમ્બરના રોજ નવપાલકના મહારાજા રાજેન્દ્ર વિક્રમશાહના મોકલેલા મોતમદ તથા દાસીઓ વિગેરેને રજા આપીને મહારાણા જવાનસિંહના વખતમાં અહીં આવ્યા હતા અને ઘણીજ ઉદાસી ભરી રીતે તેઓ ચાલ્યા ગયા.

મહારાણા સરદારસિંહ ગાદીનશીન થતાં જ રાજ્યમાં ફીસાદ ફુનીયાદ પડી, એનું કારણ કે ગાદીનશીનના જ બીજા દિવસે 'ગોગુંદા' ના રાજા શત્રુશાલના બેટા લાલસિંહને બોલાવી ધમકાવ્યો. કારણ કે તેણે શાર્દુલસિંહને ગાદીનશીન કરાવવા માટે મહેનત લીધી હતી. લાલસિંહના લીધે દરેક સરદારો અને જાગીરદારોને મહારાણા પ્રત્યે નારાજી ઉત્પન્ન થઇ. આખરે રાણા સરદારસિંહની આકાંક્ષા લાલસિંહને તોપના ગોળે ઉડાવી કત્લ કરવાની થઇ જેથી તે કામ શાહપુરના મહારાજાધિરાજ માધવસિંહને સોંપવામાં આવ્યું અને લશ્કર તથા તોપ લઇ જવાનો હુકમ આપ્યો. જ્યારે 'બેગુ' ના રાવતે આ ખબર સાંભળી ત્યારે તરત જ શાહપુરના મહારાજાને કિશોરસિંહે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે 'પહેલા અમારી સાથે લડી પછી લાલસિંહની પાસે જાઓ,' આવી રીતે અંદરો અંદર કલેશ ઉત્પન્ન થયો. જ્યારે આ વાતની બીજાઓને ખબર પડતી તેમ તેમ રાણાને સમજાવવા માણસો આવ્યા. તેમાં સાલુમ્બ્રાના રાવત્ પદમસિંહ, કોઠારીયાના રાવત્ જોધસિંહ વિગેરે સરદારોએ આવી મહારાણાને અરજ કરી કે 'જ્યાં સુધી લાલસિંહનો ગુન્હો સાબીત ન થાય ત્યાં સુધી આ હુકમ મુલત્વી રાખવા કૃપા કરવી' આથી મહારાણાએ જાણ્યું કે બખેડો અને તોફાન વધી જશે તેથી જે હુકમ આપ્યો હતો તે બંધ રાખ્યો અને 'ગોગુંદા' પર ખાલિસહ મોકલી આપ્યો, તે પછી માગશર સુદ ૧૧ તા. ૨૯ ઓકટોમ્બરના રોજ 'પીછોલા' તળાવના કિનારે જલનિવાસ મહેલમાં પોલિટિકલ એજન્ટ સ્પીયર સાહેબના રૂબરૂ બધા સરદારને બોલાવ્યા અને મહારાણા તેમજ સરદારોના એક મન થયાં.

આ પ્રમાણે વર્તવામાં કોઇ પણ સરદાર આનાકાની કરશે તો મહારાણા તમને સજા કરશે, સરદારોએ આ વખતે કંઇ પણ જવાબ ન આપતાં વાતને સ્વીકારી પણ આ વાતનું પરિણામ બીલકુલ સારૂં ન આવ્યું. તે દિવસથી જ સરદારો અને મહારાણાના મન જુદા થઇ ગયા. અને જે લાગણી હતી તે લાગણી પણ બદલાઈ ગઇ. આ બાબતોથી મેવાડનું ભાવી પાછું બદલાવવા લાગ્યું. લાલસિંહની પેઠે મહેતા શેરસિંહને પકડી કેદમાં પૂર્યા હતા. તેથી માણસોએ પોલિટિકલ એજન્ટને શેરસિંહ પર થતા જુલ્મોની જાણ કરી ત્યારે મહાણાને એજન્ટે ઠપકો આપ્યો જેથી કંઇક જુલ્મ ઓછો કર્યો. એજન્ટે ભલામણ કરી કે "તમે રાજ્યમાં ન્યાય અને શાન્તિ બંને રાખતા શીખો." એજન્ટે ભલામણ કરી તે છતાં પણ બીજા માણસોએ શેરસિંહની બીજી વાતો કરી, એથી તેમને વધારે નારાજી થઇ. મહારાણા સમજી ગયા કે અંગ્રેજ લોકોની કૃપાથી મને ડરાવવા માગે છે. અને કેદમાંથી ભાગી જવાનો વિચાર કરે છે. આથી શેરસિંહને કોઇ તરફથી બચવાની આશા રહી નહી.

શેરસિંહ પોતાના છુટકારા માટે દશ લાખ રૂપીઆ આપવા કબુલ થયો અને ચીઠ્ઠી લખી આપી. એની પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં આ દંડ ઘણો જ વધારે પડતો અને જુલ્મી હતો તો પણ તે છૂટયો નહીં. છેવટે તે નાસી ગયો અને મહારાણાના કાન ભંભેરી ફરી બેવાર પકડયો શેરસિંહ અને તેના બેટાની સાથે નાસી જઇ મારવાડ તરફ ચાલ્યો ગયો. થોડા સમય પછી મહારાણાએ તપાસ શરૂ કરી ત્યાર પછી જ પોતે ઉદયપુરમાં આવ્યો.

મહેતા શેરસિંહના ભાઇ મોતીરામ પહેલાં જહાજપુરમાં હકીમ હતો, એને પણ શેરસિંહની સાથે કેદ કર્યો હતો. કેટલા દિવસો બાદ 'કર્ણવિલાસ' મહેલનો ઉંચો ઝરૂખો હતો ત્યાંથી તેને નીચે પાડી મારી નાંખ્યો ને પડતાંની સાથે જ તેનો દમ-જીવ નીકળી ગયો. જેના બેટાનું નામ ફૂલચંદ છે. મોતીરામ ઘણો જ ચાલાક અને હોંશિયાર હતો તેથી શેરસિંહની તાકાત ઘટાડવા માટે જ મોતીરામનો જાન લેવામાં આવ્યો હતો.

આવી રીતે પૂરોહીત શ્યામલનાથને જાદુ કરવાના ગુન્હા બદલ કેદ કરવામાં આવ્યો હતો, અને કેટલા વખત પછી ત્રીસ હજાર રૂપીઆ દંડ આપી છૂટયો હતો. કાયસ્થ કિશનદાસની પાસે પણ છોંતેર હજાર રૂપીઆ દંડની ચીઠ્ઠી લખાવી લીધી હતી તથા મહેતા ગણેશદાસ પાસેથી સાઠ હજાર રૂપીઆ દંડ લીધા હતા. આ વખતના સમયમાં કુલ રાજ્યના તમામ કામની જવાબદારી રામસિંહ તથા રાવત્ દુલહસિંહની હતી.

વિ. સં. ૧૮૯૬ ના પોષ વદમાં શ્રીનાથજીના દર્શન માટે આવ્યા અને બિકાનેરના મહારાજા રત્નસિંહ પણ પોતાના રાજકુમાર સરદારસિંહની સાદી કરવા આવ્યા. આ વખતે બે રાજાની મુલાકાત નાથદ્વારામાં થઈ. બંને મહારાજાઓ ત્યાંથી રવાના થઇ કાંકરોલી થઇ ઉદયપુરમાં આવ્યા અને ત્યાં વિ. સં. ૧૮૯૬ ના મહા સુદ ૧૨ ના રોજ રાજકુમારી મહતાબકુંવરબાઈનો વિવાહ બિકાનેર મહારાજાના કુમાર સરદારસિંહની સાથે કરવામાં આવ્યો. આ વખતે જલસામાં પોલિટિકલ એજન્ટ રોબિન્સન સાહેબ પણ પધાર્યા હતા. આ વખતે મહારાણા તરફથી મહારાજા રત્નસિંહને ફોજ સહિત દાવત્ આપવામાં આવી હતી, ઘણી જ ધામધુમથી લગ્નની ક્રિયા પુરી થઇ.

ત્યાર પછી મહારાણાશ્રીને યાત્રા કરવાની અભિલાષા થઈ અને સફરની તૈયારી કરવા સારૂ સરદારોને હુકમ કર્યો, વળી સાથે બેદલાના રાવ બખ્તસિંહ અને કોઠારીયાના રાવત્ જોધસિંહ વિગેરે થોડા સરદારોને સાથે લીધા. વિ. સં. ૧૮૯૬ ના મહા વદ ૨ ના રોજ કુચ કરી અને તમામ જગ્યાએ યાત્રા કરવા જતાં હતા, ત્યાં મહારાણાનું માન સન્માન ઘણી જ સારી રીતે કરવામાં

આવતું હતું. ઘણા રાજ્યો તરફથી પણ અરદાસ કરવામાં આવતી હતી. અને પોતે અષાડ વદ ત્રીજના રોજ ઉદયપુર પધાર્યાં. આ વખતે મહારાણાશ્રીને કુમાર નહીં હોવાથી પોતે રિશનદાસને દત્તક લેવાનો વિચાર કર્યો. જેની હકીકતની સદલૈએડ સાહેબ તથા રોબિન્સન સાહેબને પણ વાતચીત કરી હતી અને તેમના ત્રીજા ભાઈ સ્વરૂપસિંહને દત્તક તરીકે લીધા.

જેમ જેમ દિવસો પસાર થતાં ગયા તેમ તેમ રાજ્યમાં બખેડા વધતા ગયા. આપસ આપસમાં કુસંપ વધવા લાગ્યો. જેથી રાજ્યમાં પણ અશાન્તિ જણાવા લાગી. પરંતુ મહારાણાની તબીયત બગડી, તેમને જલનની બિમારી શરૂ થઇ અને તે એટલી બધી વધી ગઇ કે કોઈ પણ ઉપાયોથી આરામ થયો નહીં. આખરે અંગ્રેજ ડૉક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યો પરંતુ તેમનાથી પણ કાંઇ ફેર પડયો નહીં ત્યારે પોતે કંટાળીને વંદ્રાવન જવા વિચાર કરી પોલિટિકલ એજન્ટને બોલાવી પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. સંવત ૧૮૯૮ ના જેઠ વદ ૬ તા. ૩૦ મે ૧૮૪૨ ના દિવસે પોલીટિકલને અરજી આપી.

બિમારી મટવાની કોઈ જાતની આશા ન રહી ત્યારે વિ. સં. ૧૮૯૮ ના જેઠ વદ ૧૦ તા. ૩ જુન ૧૮૪૨ ના રોજ વંદ્રાવનની યાત્રા કરવા કુચ કરી, આ મુસાફરીમાં કપ્તાન ક્રોસ્મીન સાહેબને સાથે રહેવાની નીમણુંક કરી હતી. રાજનગરમાં પહોંચતાની સાથે બિમારીએ જોર કર્યું તેથી તેનો શું ઉપાય કરવો તે વિચારવામાં આવ્યું. મહારાણાનો સ્વભાવ ઉગ્ર હોવાથી બધા તેમનાથી ડરતા હતા છતાં પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હવે તેમને આગળ ન લઇ જતાં ઉદયપુર પાછા લઇ જવાં. જેથી મહામુશીબતે ઉદયપુરની બહાર રેસીડેન્સીની છાવણીમાં લાવ્યા અને વલીમહુમદના આવ્યા પછી વિ. સં. ૧૮૯૮ ના અષાડ સુદ ૬ તા. ૧૩ જુલાઇ ૧૮૪૨ ના રોજ એમને રાજ્ય મહાલમાં લઇ જવામાં આવ્યા તે જ દિવસની પાછલી રાત્રે મહારાણા પરલોક સીધાવી ગયા. શ્રાવણ સુદ ૭ ના રોજ એઓશ્રીની દગ્ધક્રિયા કરવામાં આવી હતી. અને લચ્છુબાઈ નામની ખવાસ તેમની પાછળ સતી થઈ હતી.

આ મહારાણાનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૫૫ ના ભાદરવા વદ ૩ તા. ૨૯ ઓગસ્ટ ૧૭૯૮ ના રોજ થયો હતો. અને પોતે ઘણા જ ખુબસૂરત હતા.

છપ્પો

શ્રીમત રાન જવાન, જબહિ સુરલોક સિધારે,
જિનકે ચામર છત્ર, રાન સાદલ સિર ધારે,
સ્વામિ સુભટ વિવાદ, બઢત તબ અહદ બનાયે,
મહત્તા શેર પ્રધાન દુર કર રામ મનાયે,

નિજ સુતાં બ્યાહ વિક્રમ નયર, તિરથ ન્હાન પ્રયાણ કર,
રાના વિવાહ બિકાનયર, કર પ્રવેશ મેવાર ઘર. ૩૨૪

રાના દતૂક લૈન, મત્ત સિર્દારસિંહ કિય,
બન્ધુ ત્રતિય બાગૌર, લેખ સારૂપસિંહ લિય,
જબહિ કીયે જુવરાજ, ચક્ર આમય તન ચલ્લિય,
સ્વર્ગ ગૌન સિર્દાર, હોન સતિ ઈક હલ્લિય,
સાદલ સુખંડ આશય સજન, મય શાસન ફતમાલ કે,
કવિરાજ શ્યામ પૂરન કિયઉ, સમ સુત્તિય બિચાલાલકે. ૩૨૫

મહારાણા સરદારસિંહના વખતમાં જૈન મંદિરોની પરિસ્થિતિ જેવી હતી તેવીને તેવી હતી તેમાં ખાસ સુધારો વધારો થયો ન હતો. જેમ જેમ સ્થાનકવાસીના સાધુઓનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ તેમ જૈન મંદિરો પ્રત્યે જૈનમતવાળાનો ભાવ ઓછો થતો ગયો. તેમજ મંદીરમાર્ગી સાધુઓનો વિહાર પણ ઓછો હતો તેથી મંદિરોની પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા લાગી.

મહારાણા ભિમસિંહ તદ્દન ડરપોક અને બિકણ હતા, પ્રજા પ્રત્યે પ્રેમ હતો છતાં વિલાસી હતા. તેમ જવાનસિંહનો ઇતિહાસ તપાસતાં તે પણ ભોગ વિલાસમાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા. કર્નલ ટૉડના જણાવ્યા મુજબ જ્યારે રાણા જવાનસિંહ અવસાન પામ્યા ત્યારે પોતાના માથા ઉપર રૂા. ૧૯૬૭૦૦૦ ઓગણીસ લાખ સડસઠ હજાર રૂપીઆનું દેવું હતું, તેમાં ફક્ત બ્રિટીશ સરકારનાજ આઠ લાખ રૂપીઆ બાકી હતા. આ ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી શકશે કે જવાનસિંહ કેટલા બધા ખર્ચાળ હતા. વળી સર્દારસિંહ ઘણા ઉગ્ર અને કડક સ્વભાવના હતા.

આ પ્રમાણે ત્રણે રાણાના વખતમાં દરેક સરદાર અને જાગીરદારો તદ્દન અપ્રસન્ન હતા. જે સરદારો મહારાણા પ્રતાપ અને મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં માથું ઉંચુ કરી શકતા નહોતા તેજ સરદારો આજે મહારાણાઓના વગર વિચાર્યા વર્તનથી તેમના સામે થવા સુધી પણ તૈયાર હતા. જ્યાં રાણા પોતેજ અવિચારી પગલુ ભરે ત્યાં આખી પ્રજાને તેની ભૂલના માટે સોસવું પડે અને પસ્તાવું પડે છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

મહારાણા શ્રી સ્વરૂપસિંહ

જ્યારે મહારાણા સરદારસિંહ અવસાન પામ્યા તે વખતે મહારાણા સ્વરૂપસિંહજીની ઉંમર ૨૮ વર્ષ ૬ મહિના ૧૦ દિવસની હતી અને તેઓ વિ. સં ૧૮૯૯ ના અષાડ સુદ ૮ તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૮૪૨ ના રોજ ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયા તે વખતે દરેક સરદારો અને જાગીરદારોએ પોતપોતાના રિવાજ મુજબ સૌએ નજરાણું કર્યું. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ગર્વનર જનરલ લોર્ડ એલેન્બરાનો એક ફારસી ખરીતો તથા માતમપુર્ષી તથા ગાદીનશીનની બાબત મહારાણાનું નામ આવ્યું.

આ સિવાય બીજા ઘણા રાજાઓના ગાદીનશીનના દરબાર વખતે કિંમતી પોષાકો, ઘોડા, હાથી વગેરે ઘણુંજ નજરાણું આવ્યું હતું. પરંતુ રાણા સ્વરૂપસિંહ ગાદીનશીન થયા તે વખતમાં મેવાડમાં વેપાર બીલકુલ મંદ હતો. લોકોની તેમજ વેપારીઓની સ્થિતિ પણ ઘણીજ શોચનીય દશામાં હતી, વળી રાણાજી સરદારો સાથે વિવાદ કરવા પ્રવૃત થયા. પણ ત્યાં તેમને યશ મલ્યો નહિં અને વિરૂદ્ધ પક્ષ તરફથી રાજ્યમાં ઘણીજ અશાન્તિ વધતી ગઇ અને સર્વ સામંતો રાણાને દુશ્મન ગણવા લાગ્યા.

મહારાણા સ્વરૂપસિંહે તોફાની સામંતોનું દમન કરવાને ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ઘણી ક્રૂર રીતે શાસન ચલાવવા માંડયું રાણા સરદારસિંહને જે સામંતો નમ્યા હતા તે સામંતો પણ રાણા સ્વરૂપસિંહના કટ્ટા શત્રુ બની ગયા. રાણા અને સામંતોની વચ્ચમાં ઘણો જ દારૂણ અગ્નિ સળગી ગયો. તેને શાંન્ત કરવા સારૂ બ્રિટીશ સરકાર તરફથી કર્નલ લેફ્ટેનન્ટ અને રવીન્સને ઉભય પક્ષો વચ્ચે સંધી કરાવવા સારૂ નીમ્યો.

તા. ૮ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૫ ના દિવસે બંને પક્ષોને સંધી થઇ. રાણા અને સામંતો વચ્ચે સંધી થઈ ખરી પણ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા ઘણીજ વધતી ગઇ અને ઉપજ ઘટવા લાગી. તેથી બ્રિટીશ સરદારને ખંડણી ઓછી કરવાની રાણાએ પ્રાર્થના કરી. મેવાડની આવી શોચનીય દશા જોઇ બ્રટીશ સરકારે ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં ખંડણી તરીકે ત્રણ લાખ રૂપીઆ લેવાના નકી કર્યા પણ તે ન આપવાની અશક્તિ રાણાએ જાહેર કરી ત્યારે ફરી ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં બે લાખ રૂપીઆ લેવાનો સ્વિકાર કર્યો.

મહારાણા અને સામંતો વચ્ચે વિગ્રહ ચાલતોજ રહ્યો. અને તે હકીકત સામંતોએ બ્રિટીશ સમક્ષ પોતાની કેફીયત રજુ કરી, રાણાએ જે પ્રમાણે રાજ્ય શાસન ચલાવવું જોઇએ તે પ્રમાણે ન ચલાવતાં પોતે કઠોરતાથી સામંતો અને સરદારો પર પોતાની હકુમત ચલાવે છે. આવી હકીકત જ્યારે બ્રિટીશ દૂત આગળ કહેવામાં આવી ત્યારે આ વિવાદનું પરિણામ મેવાડના રાજ્યને અને સામંતોને નહીં પણ સારીય પ્રજાને ભોગવવું પડયું. સામંતોની સામે રાણાએ જેમ મસ્તક ઉચું કર્યું તેમ સામંતો અને સાલુમ્બ્રાના જાગીરદારોએ પણ તેમના સામે મસ્તક ઉંચુ કર્યું. અને રાણાજીનું બળ ઘટાડયું. આવી રીતે પરિસ્થિતિ બગડવાથી બ્રિટીશ સરકારને વચ્ચમાં નાંખી. આ ઝઘડાનો અંત લાવવા સારૂ મહારાણાએ વિચાર કર્યો. તેજ વખતે બ્રિટીશ સરકારે પણ પોતાની સત્તા વધારે મજબુત કરવા સારૂ વિચાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં સર હેન્રી લોરેન્સે એક નવિન સંધિ-પત્ર બનાવ્યો. આ સંધિ-પત્ર વાંચવાથી મહાત્મા ટૉડે મેવાડના માટે અપાર હીત કર્યું હતું. તે માણસમાં કેટલું સામર્થ હોવું જોઇએ.

પ્રસ્તુત ઠરાવ ઉપર કેવળ મહારાણા અને ચાર પ્રધાનોની સહિઓ થઇ તેથી પોલિટિકલ એજન્ટને વિશેષ સત્તા મળી, મહેતા શેરસિંહની જે સંપત્તિ મહારાણાએ છીનવી લીધી હતી, તે આ નવા કરારનામા અનુસાર તેમને પાછી આપવા માટે મહારાણાને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં તે સંપત્તિ પાછી સોંપી અને એજ વર્ષમાં મહારાણા સ્વરૂપસિંહ તા. ૧૬ નવેમ્બર ૧૮૬૧ ના રોજ પરલોક સિધાવી ગયા. મહારાણા સ્વરૂપસિંહએ પોતાના નામના સિક્કા વિ. સ. ૧૯૧૮ ના કારતક સુદ ૧૪ ના રોજથી ચાલુ કર્યાં હતાં તે અદ્યાપી ઉદયપુરમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસ માઇલનો હતો. અને જન સંખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦ ની હતી રાજ્યની એકંદર ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી, તેમાંથી ૧૨,૦૦,૦૦૦ ની ઉપજ સામંતોને જતી હતી. પરંતુ તેમાંથી છઠ્ઠો ભાગ રાણાજીને કર તરીકે આપતા હતા. જે ખંડણી બ્રિટીશ સરકારને આપવામાં આવતી હતી તે ઉપરાંત બીજી ૧૪,૦૦,૦૦૦ ની ઉપજ મહારાણાને થતી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં રાણાજીએ બ્રિટીશ સરકાર સાથે ઉત્તમ વર્તન રાખ્યું હતું. મહારાણાએ અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો. અને તેમને તમામ જાતની સગવડ કરી આપી હતી. અને તેમનો ભય દૂર કર્યો હતો. તેના બદલામાં બ્રિટીશના તાબે જે નિમચ, જાવદ, અને ગઢવાડા નામના ત્રણ પ્રદેશો હતા તે તેમને પાછા સોંપ્યા હતા.

છંદ ગીતિકા.

શિવલોક ગ્યે સિરદાર ભૂપ સુરૂપ રાજ્ય વિરાજ કૈં,
બહુ રાજનીતિ વિચાર સાર પ્રબન્ધ ઉત્તમ સાજકૈં ૩૨૬

કર શેરસિંહ પ્રધાન પદતૈં રામસિંહ ઉતારિકૈં,
સીસોદ કુલતેં મદ્યપાન મિટ્ટાય દૂષણુ જારિકૈં. ૩૨૭

વિષ દેન દોષ અમાત્યકે હુતબંદ દેશ નિકારલૌ,
ચતરેશપૈ દલ પ્રેશ તેં સિરદાર દુગ્ગ વિકારલૌ, ૩૨૮

અરૂ જોરને નિજ ઠૌર પાય અનન્ય ઈશ પ્રભાવતૈં,
શઠ ભિલ્લ લોગ અભીત વૈ હુત રાજનીતિ સ્વભાવતૈં ૩૨૯

યુગ સ્વસા વ્યાહન હકુ ભૂપરૂ બાંધવેશ બુલાયકૈં,
બર હુડું રામ બઘેલ ત્યૌં રઘુબીર કૌ પરણાયકૈં, ૩૩૦

ફિર આર્ય દુગ્ગમકી બગાવત માન માર મિટાયદી,
લૈચક્ક ભારત ભૂમિ લૌ અંગરેજ આન ઉઠાયદી, ૩૩૧

તબ રાન ભારત ભાન બાનક મિત્ર ભાવ બનાયકૈં.
જબ દૈ પનાહુ અનેક ઇંગ્લિશ રાખિ પ્રીતિ જનાયકૈં. ૩૪૨

મેવાર ભટ્ટન દ્વેષ બિથ્થુરિ વૃત્ત વિસ્તર તૈં કહ્યો,
પતિવૃત્ત પાલન અગ્ગિ જાલન અંગ પાલન ના સહ્યો. ૩૩૩

પ્રકરણ ૨૫ મું.

મહારાણા શ્રી શંભુસિંહ

જ્યારે મહારાણા સ્વરૂપસિંહ પુત્ર હીન અવસ્થામાં અવસાન પામ્યા ત્યારે તેમના ભત્રીજા શાર્દુલસિંહના બાળપુત્ર શંભુસિંહને વિ. સં. ૧૯૧૮ ના કારતક સુદ પુર્ણીમા તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૬૧ ના રોજ સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. બ્રિટીશ સરકારની સમંત્તિથી શીઘ્ર એક શાસન કમીટી સ્થાપવામાં આવી અને તેમાં કેટલા માનવંતા સરદારો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આ સભાસદો રાણાના નામથી મેવાડનું શાસન ચલાવવા લાગ્યા પણ તેમને શાસન કરવાનો સંપૂર્ણ હક નહીં મળવાથી બ્રિટીશ સરકારની સલાહ મુજબ શાસન કાર્ય કરવા લાગ્યા. શાસન કમીટી ન્યાય અનુસાર કરવાના બદલે પોતાની ઇચ્છા મુજબ શાસન ચલાવવા લાગ્યા. તેથી તેનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું અને મેવાડમાં ચારે તરફ અત્યાચારનો પોકાર થવા લાગ્યો જેથી મેવાડમાં અશાન્તિ પેદા થઇ.

પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહનો બીલકુલ ઉપયોગ સમીતીના સભ્યોએ લેવાની તસ્દી જ લીધી નહીં તેથી બ્રિટીશ સરકારે શાસન ચલાવવાની નવિન પદ્ધતિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ મેવાડનું શાસન ચલાવી શકે તેવો લાયક માણસ કોઈ દેખાયો નહિં આથી નવી સમીતી કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. પરંતુ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે "મેવાડનું શાસન ચલાવે તેવો બુદ્ધિ-શાળી કોઇપણ સરદાર પોલિટિકલ એજન્ટને જણાયો નહિં. એ વિશ્વાસ પાત્ર નથી, તેનું કંઇ પણ કારણ ગુપ્ત જ હોવું જોઇએ." વળી એક શાસન સમીતી સ્થાપવામાં આવી અને તેના સભ્ય તરીકે ત્રણ જણને નક્કી કરવામાં આવ્યા. તેમાંના એક સામંતને સભાપતિ બનાવ્યો. પોલિટિકલ એજન્ટે જ આ સભા-પતિ ચુંટી કાઢયો હતો પણ સરળ સ્વભાવના રાજપૂત સામંતે જણાવ્યું કે "જયાં સુધી પુરેપુરી સત્તા આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી હું શાસનની સેવા બજાવી શકીશ નહીં" બ્રિટીશ સરકારની ઇચ્છા સામંતને સંપૂર્ણ સત્તા સોંપ-વાની હતી જ નહીં. તેથી પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે જ સભાપતિ બન્યો અને બીજા બે રાજપૂતો સાધારણ સભ્ય બન્યા.

પોલિટિકલ એજન્ટે શાસનભાર ગ્રહણ કર્યો તેથી મેવાડમાં સુધારા વધારાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગી નહીં. અને તમામ અવ્યવસ્થા દૂર થઇ શાન્તિ સ્થપાઇ ગઇ. બ્રિટીશ સરકારની આ વ્યવસ્થા ઘણી જ પ્રસંશા પાત્ર બની, બ્રિટીશ સરકારે મહારાણાને રાજ્યશિક્ષા (શિખામણ) આપવાને આજ્ઞા કરવાથી તેમને

શાસન સબંધી તમામ શિક્ષા આપવામાં આવી હતી. સિપાઇઓના બળવા પછી ભારતવર્ષના પ્રથમ વૉશીરાય લોર્ડ કેનીંગે ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશી રાજાઓને દત્તક લેવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. તેથી દેશીરાજ્યોના અગ્રેસર મેવાડના રાણાને પણ દત્તક લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

સિપાઈઓનો બળવો શાન્ત થયા પછી ભારત સામ્રાજ્ય ઇસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના હાથમાંથી ઇંગ્લાંડની મહારાણી **વિક્ટોરીયાના** હાથમાં ગયું. હવે દેશી રાજાઓના સન્માન અર્થે એક જાતની નવી ઉપાધિ યોજવામાં આવી. આ ઉપાધિનું નામ 'ભારત નક્ષત્ર' (STAR OF INDIA) છે. મહારાણા શંભુસિંહને બ્રિટીશ સરકારે પ્રથમ શ્રેણીના પદક સહિત "ગ્રેટ કમાન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆ" મહામાન્ય ઉપાધિથી વિભુષીત કર્યાં. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સિ-પાઇઓના બળવા પ્રસંગે ઉદયપુરના મહારાણાને બ્રિટીશ સરકારે ઘણીજ સહાય આપી હતી. તેથીજ તેમને પુરસ્કાર સ્વરૂપે આ ઉપાધિ મળી હતી. પણ આ પ્રસંગે અત્યંત અરૂચીકર ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. અમારા પાઠકોને આ વાત સુવિદિત છે કે સિંધીયા અને હોલ્કરે મેવાડના ઘણા ભાગો પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કરી દીધો હતો. જે વખતે મહારાણા ભિમસિંહે બ્રિટીશ સરકાર સાથે પ્રથમ સંધિ કરી હતી તે પ્રસંગે બ્રિટીશ સરકારે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં સિંધીયા અને હોલ્કરના અન્યાય પૂર્વક હસ્તાગત કરેલા તમામ પ્રદેશો પાછા અપાવવા સારૂ અમારાથી બનતા પ્રયાસો કરીશું." તે ભાગો બ્રિટીશ સરકારની સહાયથી પાછા મળશે એ આશાએજ ભિમસિંહ રાણા પોતાનો સમય વ્યતિત કરતા હતા. અને તેમના પછીના રાણાઓએ પણ પોતાનું જીવન આ આશામાંજ પુરૂ કર્યું હતું. હવે ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં જ્યારે ભયંકર બળવો જાગ્યો ત્યારે મેવાડના તમામ રાજપૂતો અને રાણા સ્વરૂપસિંહે બ્રિટીશને વિશેષ સહાય આપી હતી.

આ વખતે મેવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન સેન્ડર્સને રાણાની દીર્ઘકાળની પ્રાર્થના લક્ષમાં લઇ મહારાણાના પૂર્વ તાબાના નિસ્તારીયા પ્રદેશો પર તેમનો પૂર્ણ અધિકાર સ્થાપવા માટે રાણાની સેનાને આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞા થતાં જ મેવાડની સેનાએ તે પ્રદેશ હસ્તાગત કર્યો.

મહારાણા શંભુસિંહ વિ. સં ૧૯૧૮ ના કારતક સુદ પૂર્ણિમા તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૬૧ ના રોજ મેવાડના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા હતા પરંતુ અફસોસ ! કે તેમનો અધિકાર થોડો સમય પણ તેમના હાથમાં રહ્યો નહીં. અને ઘણાજ અલ્પ કાળમાં પોતે વિ. સં. ૧૯૩૧ ના આસો વદ ૧૩ તા. ૭ ઓકટોબર ૧૮૭૪ ના દિવસે ફક્ત ૨૭ વર્ષની નાની ઉંમરે તેઓશ્રી

પુત્રહીન અવસ્થામાં પરલોકવાસી થયા. મહારાણા શંભુસિંહનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી મેવાડની સમસ્ત પ્રજા શોક સાગરમાં ડુબી ગઈ. નિર્દય વિધાતાએ મેવાડની સુખદ આશા જડમૂળથી નાશ કરી.

આ વખતે મેવાડનો વિસ્તાર ૧૧,૬૧૪ ચોરસ માઇલનો હતો અને જન સંખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦ ની હતી, પાયદળ સૈનિકોની સંખ્યા ૧૫,૧૦૦ ની હતી ઘોડે સ્વારોની સંખ્યા ૬૨૪૦ ધનુષ્ય સંખ્યા ૫૩૮ અને ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ ચાલીસ લાખની હતી.

ત્રોટક છંદ.

રજતાચલ ભૂપ સરૂપ ગયે, નૃપ આસન શંભુ નૃપાલ ભયે,
શિશુ ભૂપ નિહાર પ્રબન્ધ ચહ્યો, અંગરેજનકો અધિકાર રહ્યો, ૩૩૪
સિરદારન કી ઇક મેલ સભા, નિજ સ્વારથ સાધક હીન પ્રભા,
કર ખારજ પંચ નિકાર દિયે, યુગ ભૃત્તિનકેં મુખતાર કિયે. ૩૩૫
જબ બાગિય હોય પ્રજા નિકરી, હટનાલ હિ બંધ કરી બિકરી,
ફિર શંભુનિવાસ અવાસ બન્યો, મહિપાલહિકો અધિકાર મન્યો. ૩૩૬
પદ કે, હરિસિંહ પ્રધાન દિયો, જિહિ દિગ્ધ અકાલ પ્રબન્ધ કિયો,
ફિર ખાસ સભા બનવાય ભલે, નિજ શાસનસે સમ કામ ચલૈ. ૩૩૭
અજમેર પધારન કાજ ચલે, તિહિં ઠૌં હિતકારક લાઠ મિલે,
નૃપ ઋલ્લહિકી અભિલાષ ફલી, દિય ઇજ્જત શંભુ દિવાન બલી. ૩૩૮
અતિ ઉત્તમ રાજપ્રબન્ધ કિયે, લઘુ ઉંમરમેં જશ વાસ લિયો,
તગમો બડ ક્ઠીન પઠાય દિયો, ફિર શંભુ હિમાચલ વાસકિયો. ૩૩૯

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહ

મહારાણા શંભુસિંહના અકાળ અવસાનથી તેમના ભત્રીજા સોહનસિંહ અને શક્તિસિંહથી રાજ્યને કોઈ જાતનો લાભ થઈ શકે તેમ નહીં હોવાથી મહારાણા શંભુસિંહને જ્યારે બચવાની આશા ન રહી ત્યારે બ્રિટીશ સરકારે આપેલો દત્તક લેવાનો અધિકાર અનુસાર પોતાના મોટા ભત્રીજા સજ્જનસિંહને દત્તક લીધા. આ વખતે સજ્જનસિંહની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. મહારાણા શંભુસિંહ પરલોકવાસી થયા બાદ મેવાડના સિંહાસન પર મહારાણા સજ્જનસિંહ બેઠા કે તરતજ મેવાડના શાસનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. હજી મહારાણા વ્હેવારકુશળ નહોતા તેથી શાસન સમીતી સ્થાપન કરવામાં આવી. તેમાં મહેતા ગોકુલચંદ અને અર્જુનસિંહ મંત્રી તરીકે નિમાયા. બીજા ચાર સરદારોની સાથે મળી ઉકત મંત્રીઓ શાસન ભાર વહન કરવા લાગ્યા. પોલિટિકલ એજન્ટ આ શાસન સમીતીના સભાપતિ બન્યા.

શાસન સમીતી નિમાયા પછી દરેક જાતના શાન્તિના અને પ્રજાના લાભના ઉપાયો યોજવામાં જરાપણ વિલંબ ન કર્યો. પ્રથમકાર્ય-મેવાડમાં શિક્ષણ પદ્ધતિ નહોતી અને સરદારો તથા સામંતોમાં વિદ્યાનું પુરેપુરૂં જ્ઞાન નહોતું. તેથી સમીતીએ તેનો સારો પ્રચાર કરી મેવાડમાં વિદ્યાનું બીજ રોપ્યું અને મહારાણા સજ્જનસિંહને વિદ્યા આપવાનો પ્રબંધ કર્યો.

દિવાન જાની બિહારીલાલને મહારાણાના શિક્ષક તરીકે રાખ્યા. તેમને મહારાણાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં જરાપણ કચાસ રાખી નહીં, અને મહારાણાને અંગ્રેજી, ઉર્દુ, ફારસી અને માતૃભાષાનું ઘણુંજ ઉત્તમ જ્ઞાન આપ્યું. બાપ્પારાવલના વંશમાં રાણા સજ્જનસિંહએજ પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

રાજ્યની વ્યવસ્થા ઘણીજ સુંદર રીતે કરી અને દરેક ખાતામાં સારા સારા માણુસોની ગોઠવણ કરી, જેથી રાજ્યની ઉપજ પણ વધવા લાગી તેથી વેપાર વણજ અને પ્રજાની આબાદી દિવસે દિવસે પગભર થવા લાગી. ઉત્તમ શાસનના પ્રભાવથી મેવાડમાં દરેક જાતની અશાન્તિ દૂર થઇ શાંતી પ્રસરી રહી. જેથી પ્રજા પણ આનંદમાં પોતાના દિવસો વ્યતિત કરવા લાગી.

મહા માનનિય ભરતેશ્વરીના મોટાપુત્ર અને ભારતના ભાવી સમ્રાટ

પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ બહાદુર ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના નવેમ્બર માસમાં હિન્દુસ્તાન જોવાની ઇચ્છાથી આવ્યા. આ પ્રસંગે મહારાણા સજ્જનસિંહ પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહથી મુંબઇ ગયા હતા. તા. ૫ નવેમ્બરના દિવસે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુંબઈ બંદરે ઉતરી મહારાણા તથા અન્યન્ય રાજાઓની મુલાકાત લીધી અને તેમના તરફથી સન્માન ગ્રહણ કર્યું. તા. ૬ નવેમ્બરના દિવસે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મહારાણા સજ્જનસિંહની સાથે મુંબઇની મોટી મોટી ઇમારતો જોવા ગયા હતા. તેમણે મહારાણાને ઘણુજ માનપૂર્વક પોતાની સાથે ફેરવ્યા હતા. તેઓ કેટલાક દિવસ મુંબઇમાં રહ્યા અને તેઓશ્રીએ મહારાણાના નિવાસ-સ્થાનમાં પણ મુલાકાત આપી હતી.

તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ના દિવસે મહા માનનિય મહારાણી શ્રીમતિ વિકટોરીઆના પ્રતિનિધિ લોર્ડ લીટને ભારત વર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હીમાં મોટો રાજદરબાર ભર્યો. આ વખતે મહારાણા સજ્જનસિંહને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું તેથી મહારાણા પુષ્કળ સરદારો, સામંતો અને સેવકોને લઇ દિલ્હી દરબારમાં તા. ૨૬ ડીસેમ્બર ૧૮૭૬ ના દિવસે પધાર્યા હતા ત્યારે તેમના માનમાં સત્તર તોપો ફોડવામાં આવી હતી. જ્યારે તેઓ મુલાકાત લઈ પાછા ફર્યા ત્યારે અંગ્રેજ સેનાએ લશ્કરી ઢબે હથીઆર નમાવી માન આપ્યું હતું. જ્યારે બ્રિટીશ રાજ્ઞીને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ મહા આડંબર સાથે આપવામાં આવી હતી. ત્યારે મહારાણાએ શિબીરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ ભારતવર્ષના વૉઇસરોય લોર્ડ લીટને (સાંપ્રત અર્લ) તેમને આદરપૂર્વક પોતાની દક્ષિણ બાજુએ ઉંચ્ચ આસન પર બેસાડયા, મહારાણા પોતાના આસનપર બેઠા. મેવાડના ગત મહારાણાઓએ બ્રિટીશ સરકાર સાથે સારી મિત્રતા રાખી હતી તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું, જ્યારે એક સૈનીકે એક પતાકા લાવી વૉઇસરોયના આસન સન્મુખ ઉપસ્થિત કરી ત્યારે મહારાણા પોતાના પ્રતિનીધિઓ સહિત આગળ ગયા અને નિમ્નલીખીત શબ્દો સહિત તેમના હાથમાં તે પતાકા સ્વયં મહામાન્ય મહારાણીના ઉપહાર સ્વરૂપ છે અને તેમને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ ધારણ કરી છે તેના સ્મરણ ચિન્હ તરીકે આપને એ ભેટ આપવામાં આવે છે અને જે સંબંધ છે તે કાયમ નિભાવી રાખશો.

જ્યારે મહારાણા સજ્જનસિંહે સન્માનપૂર્વક ઉક્ત પતાકા ગ્રહણ કરી ત્યારે માનનિય વૉઇસરૉય બહાદુરે લાલસૂત્રમાં પરોવેલું એક સુવર્ણ પદક મહારાણાના ગળામાં આરોપીત કર્યું. વૉઇસરૉયે આ પદક પહેરાવતી વખતે કહ્યું કે "ભારતેશ્વરીની આજ્ઞાથી આ પદકથી આપને મેં વિભુષીત કર્યાં છે. આપ સદાકાળ એને ધારણ કરો ! એમાં તારીખ લખવામાં આવી છે. તેથી આપના વંશજોને એ કયારે આપવામાં આવ્યું છે તે સદા યાદ રહેશે." પદક પ્રાપ્ત થયા.

પછી મહારાણાને એક અધિક બીજું સન્માન મળ્યું, હવે તેમને ૨૧ તોપોનું માન આપવાનો ઠરાવ થયો. વળી મહારાણાના મંત્રી મહેતા પન્નાલાલને કોશાધ્યક્ષ અને છગનલાલને સન્માન સૂચક 'રાય' ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ.

બ્રિટીશ રાજપ્રતિનીધિ લોર્ડ લીટન બહાદુરે મહારાણી વિક્ટોરીઆને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ અર્પણ થએલી જાહેર કરી ત્યાર પછી મહારાણા સજ્જનસિંહ બહાદુરે તમામ રાજાઓની વતી પોતાની ખુશાલી જાહેર કરી. મહારાણા સજ્જનસિંહ આ પ્રમાણે સન્માન સહિત પોતાના રાજ્યમાં પાછા ફર્યા. એ દરબારમાં તેમને જે સન્માન મળ્યું હતું તે કાંઈ અંતીમ સન્માન નહોતું તેમને ભારત સરકારે ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં જી, સી, એસ, આઈ (ગ્રેટ કમાન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆ. અથવા ભારત વર્ષના પ્રથમ નક્ષત્ર) ની ઉપાધિથી વિભુષીત કર્યાં. રાણા સજ્જનસિંહે રાજ્ય કારોબાર ઘણો જ કુશળતા પૂર્વક ચલાવ્યો અને પોતાના રાજયમાં રાજ, પ્રજા બંનેના લાભ સાચવી રાજ્ય શાસન સુંદર રીતે ચલાવ્યું. એના ફળ આજે વિદ્યમાન છે. શહેર બહાર 'સજ્જનગઢ' નામનો કિલ્લો બનાવ્યો અને 'સજ્જનનિવાસ' નામનો બાગ કરાવ્યો. આ સિવાય લોકોપયોગી હૅાસ્પીતાલ, સ્કુલો, પાઠશાળા અને સડકો વિગેરેથી નગરની શોભા ઘણી ઉત્તમ બનાવી.

વિ. સં. ૧૯૪૧ ના પોષ સુદ ૬ તા. ૨૩ ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ ના દિવસે મહારાણા સજ્જનસિંહ પોતાની પચીસ વર્ષની નાની ઉંમરે થોડા દિવસ બિમારી ભોગવી પરલોક સિધાવ્યા. રાણાશ્રીના સ્વર્ગગમનથી આખા રાજસ્થાનમાં શોક વ્યાપી ગયો, વળી બહારના લોકોને તેમના અકાળ મૃત્યુથી ઘણો જ આઘાત થયો. તે મેવાડના અધિશ્વર હતાં તો પણ તેમને સમસ્ત ભારતવર્ષના આર્ય સંતાનોના હૃદયમાં એવી ઉંડી અસર કરી હતી કે સર્વ હિન્દુઓના અધિપતિ માનવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪) ચોરસ માઇલ હતો તે ભારતના પાટનગર કલકત્તાથી ૧૧૩૬) માઈલ દૂર છે. શાસન પ્રભાવથી રાજ્યની ઉપજ પુષ્કળ વધી ગઈ હતી, રાજ્યની ઉપજ ૬૪,૦૦,૦૦૦) રૂપીઆની થવા પામી હતી. આ ઉપજમાંથી મહારાણા બ્રિટીશ સરકારને ૨,૦૦,૦૦૦) રૂપીઆ અને ભીલ્લ સેનાના ખરચ માટે ૫૦,૦૦૦) રૂપીઆ આપે છે. સુખ અને શાન્તિના લીધે મેવાડમાં વસ્તી પણ વધવા લાગી. હાલમાં મહારાણા પાસે ૨૫૩) ધનુષ્યો, ૧૩૩૮) ગોલંદાજો, ૬૨૪૦) અસ્વારો, અને ૧૩૨૯૦૦ પાયદળ સૈન્ય હતું આ પ્રમાણે રાજ્યનો વિસ્તાર અને આવક મેવાડના રાજ્યની રાણા સજ્જનસિંહના વખતમાં હતી.

મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૬ ના અષાડ સુદ ૯

તા. ૮ જુલાઈ ૧૮૫૯ ના રોજ થયો હતો. તથા રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૧૯૩૧ ના આસો વદ ૧૩ તા. ૮ ઓકટોમ્બર ૧૮૭૪ ના દિવસે થયો હતો. મહારાણાશ્રી ફક્ત દસ વર્ષ ત્રણ મહિના અને આઠ દિવસ રાજ્ય કરી પરલોકવાસી થયા હતા. એઓશ્રીની લંબાઇ પાંચ ફૂટ અને આઠ ઈંચની હતી, શરીરે ઘણાજ મજબુત હતા અને પોતે ઘણાજ ખૂબસુરત હતા. મહારાણાશ્રીએ રાજ્યમાં દરેક ધર્મના તેમજ પ્રજાના ઉપયોગ માટે ઘણી ઘણી ઇમારતો, મંદિરો બંધાવ્યા હતાં, તેમજ પ્રજા ઉપયોગી કાર્યમાં રાજ્યની આબાદીના કામો કર્યાં હતાં તેમાં કુલ ખર્ચ રૂપીઆ ૨૬૧૯૨૩૧-૧૨-૨ કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પ્રમાણે મહારાણાશ્રી સજ્જનસિંહની સુવાસ તથા કિર્ત્તિ પોતે પરલોકવાસી થયાં છતાં પણ આજે મેવાડીઓના હૃદયમાં ગુંજી રહેલ છે. પરમાત્મા ! તેવા મહાપુરૂષોને હંમેશાં શાન્તિ મળો.

છપ્પો.

સજ્જન હતો સજ્જન, વળી સજ્જનતા સારી,
સજ્જનતાની છાપ પડી, બ્રિટીશ પર ભારી,
હતો પ્રજાનો પ્રાણ, પ્રજા હતી પ્રાણથી પ્યારી,
વળી હતો શુરવીર, વધારી કીર્ત્તિ સારી,
એવા રાણા સજ્જનસિંહ, સજ્જનતા ધરતા ગયા.
કહે ભોગી રાણા સજ્જન, યશકીર્તિ વરતા ગયા. ૩૪૦

છપ્પો.

દઇ વિદ્યાનું જ્ઞાન, પ્રજાને અતિ સુધારી,
લઘુ ઉંમરની માંહી, વધારી ઉપજ સારી,
ધરી નિતીને ન્યાય, સિંહાસન દીધું દિપાવી,
સૂર્યવંશીની ટેક નેક, બહુ સુંદર શોભાવી,
કાળ ગોઝારો આવતાં, રાણાશ્રી સપડાઇ ગયા,
કહે ભોગી સજ્જન વિયોગે, મેવાડીઓ સહુ રોઇ રહ્યા. ૩૪૧

પ્રકરણ ૨૭ મું.

મહારાણા શ્રી ફત્તેહસિંહ (જી, સી, એસ, આઇ.)

કુદરતની અજબ ઘટના જગતના તકતા પર ચાલ્યા કરે છે. કાળ પોતાનું કામ બજાવ્યા કરે છે. જ્યારે મહારાણા સજ્જનસિંહ નિઃસંતાન અવસ્થામાં પરલોકવાસી થયા ત્યારે મહીમહેન્દ્ર યાદવાર્ય કુલકમલ દિવાકર શ્રી ૧૦૮ શ્રીમાન મહારાણા શ્રી ફત્તેહસિંહજી તા. ૨૪ ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ ના દિવસે રાજ્ય સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા.

ક્ષત્રિયકુળમાં જે જે ગુણો જોઇએ તે સર્વ ગુણો મહારાણા ફત્તેહસિંહજીમાં હતા. ફત્તેહસિંહજીના વખતમાં પ્રજાને ન્યાય બરાબર મળતો હતો, રાજ્યના દરેક કાર્યો પોતાની દેખરેખ સિવાય કદિપણ કરવામાં આવતા નહોતાં. આ રાણા દિવસમાં સાત કલાક કામ કરતા હતા તેમજ નાનામાં નાના માણસની અરજ સાંભળતાં અને ઘટતો જવાબ વાળતા હતાં. આ સિવાય રાજ્ય તથા પ્રજાના હીતમાં ઘણા સુધારા વધારા કર્યાં હતા. અને વિદ્યા તથા કેળવણીનો ઘણો સુંદર પ્રચાર કરી મેવાડની ઉન્નત્તિ કરવામાં ઉત્તમ ફાળો આપ્યો હતો. રાજ્ય અને પ્રજાની આબાદી કેમ થાય ! પ્રજામાં અપૂર્વ શાન્તિ કાયમ માટે કેમ સચવાય ! તેનો વિચાર કરી પોતે પોતાની મતિ અનુસાર અમલ કર્યા જ કરતા હતા. તેમજ પોતે પ્રજાને પોતાની ગણી શાસન ચલાવતા અને ન્યાય આપતા હતા.

રાજવિમાં જે જે ગુણો જોઇએ તે તમામ ગુણો આ રાજવિમાં દ્રષ્ટિગોચર થતાં હતાં. આ પ્રમાણે રાણાશ્રીએ પોતાના રાજ્યની આબાદિ ઘણીજ વધારી હતી. તથા વ્હેવાર કુશળતા પણ એવી સુંદર દીપાવી હતી. સર્વ રાજાઓમાં તેમનું સ્થાન ઘણું આગળ પડતું હતું. આ વખતે મેવાડમાં ચોર, ડાકુ, હરામી અને જુલ્મગારોનું નામ-નિશાન દેખાતું નહોતું. તેઓશ્રી ઘણા બાહોસ, શૂરવીર અને સહાસીક હતા.

મહારાણાશ્રી ફત્તેહસિંહની કારકીર્દી સારાય બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં વખણાઈ ગઈ હતી. બાપ્પારાવલની આબરૂ બ્રિટીશ સરકાર આગળ ક્રમે ક્રમે વધતી જતી હતી. તેમના રાજ્ય ઉદ્યોગ, વિદ્યા અને કળા ઘણી વિકસવવા લાગી જ્યાં જુઓ ત્યાં એજ્યુકેશનો માટે સ્કુલો શહેર અને ગામડામાં ચાલુ કરી વળી ગરીબ પ્રજા માટે દવાખાનાની સગવડ કરી હતી. તેમ રાજ્યમાં ખુશામતિઆનું જોર જરાપણ ચાલવા દીધું નહતું. વળી મહારાણાએ પોતાના નામથી 'ફત્તેહસાગર' નામનું

મોટું વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું. આ અનેક કાર્યોને લઈ ઇ. સ ૧૮૮૭ માં મહારાણી **વિક્ટોરીઆની** જ્યુબિલીના પ્રસંગે મહારાણાશ્રીને (જી, સી, એસ, આઈ.)ની ઉપાધિ મળી હતી.

આ પ્રમાણે મેવાડના ઇતિહાસની પૂર્ણાહુતિ કરતાં પહેલાં મારે વાંચકોનું દિલ ખેંચવું જોઈએ જ. આ ઇતિહાસના સંશોધનમાં મારી શક્તિ અનુસાર ખોળ કરી જે જે વસ્તુ મને સત્ય લાગી, વળી ઇતિહાસીક દ્રષ્ટિએજ એ સાચી અને સત્ય હકીકત મૂકવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે મેવાડની નંદનવન ભૂમિમાં અનેક મહાપુરૂષો, અમાત્યો, શુરવીરો, અને મહામંત્રીઓ થઇ ગયા છે. તે દરેકે પોતાનું સ્વમાન સાચવવા ખાતર પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપવામાં પણ પાછી પાની મૂકી નથી. કહેવતમાં કહ્યું છે કેઃ—"બહુ રત્ના વસુંધરા" દુનિઆ એવી છે કે જ્યાં અનેક રત્નો પડયા છે. તેવીજ રીતે મેવાડની ભૂમિ પણ અનેક રત્નોથી વિભૂષીત છે. પરમાત્મા! મેવાડની ભૂમિને હંમેશાં સુખી રાખે અને સૂર્યવંશનો તાજ અવિચળ અમર તપે એજ ભાવના.

પ્રકરણ ૨૮ મું

દરેક મોટા દેશી રાજ્યોની યાદી.

નંબર	રાજ્યનું નામ	જીલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૧	અજયગઢ	બુંદેલખંડ	મહારાજા	બુંદેલા રાજપૂત	૧૧
૨	અલવર	રાજપૂતાના	મહારાજા	કચ્છવાહા નરૂકા રાજપૂત	૧૫
૩	અલી-રાજપુર	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	મહારાણા	સિસોદીયા રાજપૂત	૯
૪	ઇન્દોર	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	મહારાજા	મરહટા	૧૯
૫	ઈડર	મહીકાંઠા (ગુજરાત)	મહારાજા	રાઠોડ રાજપૂત	૧૫
૬	ઉદયપુર (મેવાડ)	રાજપૂતાના	મહારાણા	સીસોદિયા	૧૯
૭	ઉદયપુર છોટા	રેવાકાંઠા (ગુજરાત)	રાજા	ચૌહાણ રાજપૂત	૯
૮	ઓચ્છા	બુંદેલખંડ	મહારાજા	બુંદેલા રાજપૂત	૧૫
૯	કચ્છ	મુંબઇ	મિરજા મહારાવ	જાડેચા રાજપૂત	૧૭
૧૦	કપૂરથલા	સતલજ પાર	રાજા	શીખ	૧૧
૧૧	કરોલી	રાજપૂતાના	મહારાજા	યાદવ રાજપૂત	૧૫
૧૨	કારોંડ (કાલાહાંડી)	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	રાજા	ગઢવંશી રાજપૂત	૯
૧૩	કાલૂર (બીલાસપુર)	સતલજની આ બાજુ	રાજા	રાજપૂત	૧૧

નંબર	રાજ્યનું નામ	જીલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૧૪	કાશ્મીર	પંજાબ	મહારાજા	ડોગરા રાજપૂત	૨૧
૧૫	કૃષ્ણગઢ	રાજપૂતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપૂત	૧૫
૧૬	કુચબિહાર	બંગાલ	મહારાજા	રાજવંશી રાજપૂત	૧૩
૧૭	કોચીન	મદ્રાસ	રાજા	ચેતિયર રાજપૂત	૧૭
૧૮	કોટા	રાજપૂતાના	મહારાવ	ચૌહાણ હાડા રાજપૂત	૧૭
૧૯	કોલ્હાપુર	મુંબઇ	મહારાજા	મરહટા	૧૯
૨૦	ખંભાત	મુંબઇ	નવાબ	પઠાણ મુસલમાન	૧૧
૨૧	ખિલચીપુર	ભોપાલ	રાવ	ખીચી રાજપૂત	૯
૨૨	ખૈરપુર	સિંધ	નવાબ	ખિલ્લોચી	૧૫
૨૩	ગહરવાલ (ટેહરી)	પશ્ચિમોત્તર દેશ	રાજા	રાજપૂત	૧૧
૨૪	ગોંડલ	કાઠિયાવાડ	ઠાકુર	જાડેચા રાજપૂત	૯
૨૫	ગ્વાલિયર	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	મહારાજા	મરહટ્ટા	૧૯
૨૬	ચંબા	પંજાબ	રાજા	રાજપૂત	૧૧
૨૭	ચરખારી	બુંદેલખંડ	મહારાજા	બુંદેલા રાજપૂત	૧૧
૨૮	છત્રપુર	એજન	રાજા	પંવાર રાજપૂત	૧૧
૨૯	જયપુર	રાજપૂતાના	મહારાજા	કછવાહા રાજપૂત	૧૭
૩૦	જયસલમેર	રાજપૂતાના	મહારાવલ	યાદવ ભાટી રાજપૂત	૧૫

નંબર	રાજ્યનું નામ	જીલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીશની જાત	તોપની સલામી
૩૧	જાવરા	માલવા	નવાબ	પઠાણ મુસલમાન	૧૩
૩૨	જુનાગઢ	કાઠિયાવાડ	નવાબ	બાબી મુસલમાન	૧૧
૩૩	જોધપુર (મારવાડ)	રાજપુતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપૂત	૧૭
૩૪	જંજીરા	મુંબઇ	નવાબ	સીદી મુસલમાન	૯
૩૫	ઝાંબુઆ	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	રાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૧
૩૬	ઝાલાવાડ	રાજપુતાના	મહારાજ-રાણા	ઝાલા રાજપુત	૧૫
૩૭	ઝીંદ	સતલજની ઉલટી તરફ	રાજા	શિખ	૧૧
૩૮	ટિપરા	ઉત્તર પૂર્વી સરહદ	રાજા	ક્ષત્રિય	૧૩
૩૯	ટોંક	રાજપુતાના	નવાબ	પઠાણ	૧૭
૪૦	ડુંગરપુર	રાજપુતાના	મહારાવલ	સીસોદિઆ રાજપુત	૧૫
૪૧	ત્રાવણકોર	મદ્રાસ ઇલાકહ	મહારાજા	રાજપુત	૨૧
૪૨	દતિયા	બુદેલખંડ	મહારાજા	બુંદેલા રાજપુત	૧૫
૪૩	દેવાસ	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	રાજા	પંવાર રાજપુત	૧૫
૪૪	ધર્મપુર	સુરત	રાજા	સીસોદિઆ રાજપુત	૯
૪૫	ધરોલ	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	જાડેચા રાજપુત	૯
૪૬	ધાર	માલવા	મહારાજા	પંવાર રાજપુત	૧૫
૪૭	ધોલપુર	રાજપુતાના	મહારાજ રાણા	જાટ	૧૫

નંબર	રાજ્યનું નામ	જીલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૪૮	ધ્રાંગધ્રા	કાઠિયાવાડ	રાજા	ઝાલા રાજપુત	૧૧
૪૯	નરસિંહગઢ	ભોપાલ	એજન	ઉમટ રાજપુત	૧૧
૫૦	નવાનગર	કાઠિયાવાડ	જામ	જાડેચા રાજપુત	૧૧
૫૧	નાગોદ	બઘેલખંડ	રાજા	પડિઆર રાજપુત	૯
૫૨	નાભા	સતલજની આ બાજુ	રાજા	શીખ	૧૧
૫૩	પટિયાલા	એજન	મહારાજા	એજન	૧૭
૫૪	પન્ના	બુંદેલખંડ	મહારાજા	બુંદેલા રાજપુત	૧૧
૫૫	પાલણપુર	મુંબઈ	દીવાન	અફગાન મુસલમાન	૧૧
૫૬	પાલીતાણા	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ગોહિલ રાજપુત	૯
૫૭	પ્રતાપગઢ	રાજપુતાના	મહારાવત્	સિસોદીઆ રાજપુત	૧૫
૫૮	પોરબંદર	કાઠિયાવાડ	રાણા	જેઠવા રાજપુત	૧૧
૫૯	ફરીદકોટ	સતલજની આ બાજુ	રાજા	જાટ	૧૧
૬૦	બડવાની	સેન્ટ્રલઇન્ડીઆ	રાણા	સિસોદીઆ રાજપુત	૯
૬૧	બડોદા	ગુજરાત	મહારાજા	મરહટા	૨૧
૬૨	બનારસ	પશ્ચિમોત્તર દેશ	મહારાજા	બ્રાહ્મણ ગોતમ	૧૩
૬૩	બહાવલપુર	પંજાબ	નવાબ	દાઉદ પોત્રા મુસલમાન	૧૭
૬૪	બેરોંદા	બુંદેલખંડ	રાજા	રઘુવંશી રાજપુત	૯

નંબર	રાજ્યનું નામ	જીલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૬૫	બડવાન	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ઝાલા રાજપુત	૯
૬૬	બાવની	બુંદેલખંડ	નવાબ	પઠાણુ	૧૧
૬૭	બારિઆ	રેવાકાંઠા	મહારાવલ	ચોહાણુ રાજપુત	૯
૬૮	બાલાસિનોર	એજન	નવાબ	ઈરાની મુસલમાન	૯
૬૯	બાંસદા	સુરત	મહારાવલ	સોલંકી રાજપુત	૯
૭૦	બાંસવાડા	રાજપુતાના	મહારાવલ	સિસોદીઆ રાજપુત	૧૫
૭૧	બાંકાનેર	કાઠિયાવાડ	રાજા	ઝાલા રાજપુત	૯
૭૨	બિજાવર	બુંદેલખંડ	સવાઈ મહારાજા	બુંદેલા રાજપુત	૧૧
૭૩	બીકાનેર	રાજપુતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૭
૭૪	બુંદી	રાજપુતાના	મહારાવ રાજા	હાડા રાજપુત	૧૭
૭૫	ભરતપુર	રાજપુતાના	મહારાજા	જાટ	૧૭
૭૬	ભાવનગર	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ગોહિલ રાજપુત	૧૫
૭૭	ભોપાલ	સેન્ટ્રલ ઈન્ડીઆ	બેગમ	મિરાસી ખેલ અફગાન	૧૯
૭૮	મણીપુર	ઉત્તર-પુર્વી હિન્દુસ્તાન	મહારાજા	ક્ષત્રિય	૧૧
૭૯	માલેર કોટલા	સતલજની આ પાર	નવાબ	અફગાન મુસલમાન	૧૧

નંબર	રાજ્યનું નામ	જીલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રઈસની જાત	તોપની સલામી
૮૦	મેહર	બઘેલ ખંડ	રાજા	જોગી	૯
૮૧	મૈસોર	મદ્રાસ	મહારાજા	યાદવ રાજપુત	૨૧
૮૨	મોરબી	કાઠિયાલાડ	ઠાકોર	જાડેજા રાજપુત	૧૧
૮૩	મંડી	સતલજપાર	રાજા	ચંદ્રવંશી રાજપુત	૧૧
૮૪	રતલામ	સેન્ટ્રલ ઈન્ડીઆ	રાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૩
૮૫	રાધનપુર	ગુજરાત	નવાબ	ઈરાની	૧૧
૮૬	રાજગઢ	ભોપાલ	નવાબ	મુસલમાન	૧૧
૮૭	રાજપીપળા	રેવાકાંઠા	રાજા	ગોહિલ રાજપુત	૧૧
૮૮	રાજકોટ	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	જાડેચા રાજપુત	૯
૮૯	રામપુર	રૂહેલ ખંડ	નવાબ	પઠાણ	૧૭
૯૦	રીવાં	બઘેલ ખંડ	મહારાજા	બઘેલા રાજપુત	૧૭
૯૧	લીંબડી	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ઝાલા રાજપુત	૯
૯૨	લુણાવાડા	રેવાકાંઠા (ગુજરાત)	મહારાણા	સોલંકી રાજપુત	૯
૯૩	સમથર	બુદેલખંડ	રાજા	બુંદેલા રાજપુત	૧૧
૯૪	સાવંતવાડી	મુંબઈ	સર દેસાઇ	મરહટા	૯
૯૫	સિરોહી	રાજપુતાના	મહારાવ	દેવડા ચોહાણ રાજપુત	૧૫
૯૬	સિરમોર (નાહન)	સતલજની આ તરફ	રાજા	ક્ષત્રિય	૧૧

નંબર	રાજ્યનું નામ	જીલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપના સલામી
૯૭	સિક્કિમ	હિમાલય	રાજા	ટિપ્રિહાર	૧૫
૯૮	સીતામઊ	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	રાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૧
૯૯	સુકેત	સતલજપાર	એજન	ક્ષત્રિય	૧૧
૧૦૦	સેલાના	માલવા	એજન	રાઠોડ રાજપુત	૧૧
૧૦૧	સોંઠ	રેવાકાંઠા	એજન	પંવાર રાજપુત	૯
૧૦૨	હૈદરાબાદ	દક્ષિણ	નવાબ	પઠાણ મુસલમાન	૨૧

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ઉપસંહાર

મજંકુર " મેવાડના અણમોલ જવાહિર યાને આત્મ બલિદાન " નામનું પુસ્તક લખવાનું શરૂ કર્યું તેનો મુખ્ય આશય મારો જુદો જ હતો. તે એ હતો કે મેવાડ એ એક ઐતિહાસીક બાપ્પારાવલની ભૂમિ છે. જેમાં ઘણા ઘણા જૈન મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે તેમાં સ્વમાની અને કુળ અભિમાની આત્માઓ હતા. આવા વીરપુરૂષોના ઇતિહાસ ઘણા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી પ્રણાલીકાથી લખ્યા છે. તે પણ આજે મોજૂદ છે. પરંતુ જે મેવાડના ઇતિહાસમાં જુના સ્થાનો, કીર્તિસ્તંભો, ચિત્તોડનો અજોડ કિલ્લો, અને જૈન શિલ્પકળાના મહા મંદિરો વિગેરેની જનતામાં કંઇક વિશેષ ઇતિહાસીક ભાવના ઉત્પન્ન થાય તેવા આશયથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું અને મહારાણા કુમ્ભાના વખતથી ઇતિહાસ ચાલુ કર્યો તે પહેલા ઇતિહાસીક નોંધ લેવામાં આવી તેમાં પણ મેં 'વીર વિનોદ' તેમજ કર્નલ ટૉડ અને બીજા ઘણા સારા સારા વિદ્વાનોના લખેલા પુસ્તકો ઉપરથી જેટલી સત્ય વસ્તુઓ લાગી તે હકીકત લઇ જનતા આગળ રજુ કરી. ખરો ઇતિહાસ તો રાણા પ્રતાપ, ભામાશાહ રાણા રાજસિંહ અને મહામંત્રી દયાળશાહે રચ્યો છે.

જ્યારે જ્યારે આ પુરૂષોનું વૃત્તાંત યાદ આવે છે ત્યારે ત્યારે આપણા શરીરમાં રોમાંચ ઉભાં થાય તે સ્વાભાવીક છે. અનેક વિપત્તીઓ આવી અને કષ્ટો સહન કર્યા પણ સૂર્યવંશી કુળ શિરોમણી મહારાણા પ્રતાપે જરાપણ અકબરશાહને નમતું આપ્યું નહિ. તેમજ પોતે પોતાના સ્વમાનને ખાતર ફના થઇ ગયા પણ ટેક નેક એજ પોતાનો પ્રાણ હતો. આવી વિપત્તીમાં એક સાદો, ગંભિર અને રાજ્યના નિમકહલાલ વીર ભામાશાહએ પ્રતાપના માટે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું જેથી આખા મેવાડનું નાક રાણા પ્રતાપે સાચવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાશે કે જૈન બિરાદરની કેટલી હિંમત અને ઉદારતા હતી.

બાર બાર વર્ષથી લડાઈની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવા અને હજારો સનિકોની ભરતી કરવા ભામાશાહ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ યુવાનોને શરમાવે તેવી રીતે મેવાડની આબરૂ સાચવવા તૈયાર કરવા લાગ્યો. ધન્ય છે! તે ટેકીલા મહારાણા પ્રતાપને અને વીર ભામાશાહને? અનેક ઘટનાઓ બન્યા–પછી મહારાણા રાજસિંહ અને રાણા જયદેવના વખતમાં મહામંત્રી દયાળશાહે

મેવાડની અણુમોલ સેવા બજાવી હતી. રાજ્ય લોભની કુટકપટમાં મહારાણાને મોતના પંજામાંથી બચાવનાર એ વીર આત્મા દયાળ જ હતો. તેની હિંમત કોઇ અજોડ હતી. વળી ભાગ્યદશા તેને વરી ચુકી હતી. પોતે એક ગર્ભ શ્રીમંતનો લાડકવાયો હતો. આ વીરપુરૂષે મેવાડની અજોડ સેવા બજાવી હતી. પોતે દુષ્કાળના સમયમાં દયાળ કિલ્લો બંધાવી જૈનાચાર્ય માનસૂરિશ્વરના સદ્બોધથી લગભગ અઠાણું લાખ રૂપીઆ ખરચી મેવાડની દુઃખી જનતાને પોષી હતી. તેની ધર્મપત્નિ પણ એક વિરાંગનાને શરમાવે તેવી શૂરવીર હતી. તે બાણુ વિદ્યા તથા શસ્ત્ર વિદ્યામાં સંપૂર્ણ હતી, પોતે પોતાના પતિના બચાવ માટે પુરૂષના પોષાકમાં રહી લશ્કરી કાર્ય બજાવતી હતી. ધન્યછે ! આવી જૈન વિરાંગનાઓને !

આવી આવી અનેક હકીકતોથી આ પુસ્તક યોજવામાં આવ્યું છે. વળી મહારાણા રાજસિંહ, જયસિંહ, અને રાણા અમરસિંહ પછી મેવાડની અધોગતિ હદ ઉપરાંત ચાલી. જે જે રાણાઓ થયા તે રાણાઓ અંદર અંદર કલેશના પરિણામે પાયમાલ થયા જેમાં વળી સિંધીયા અને હોલ્કરના રાજ્યોએ મેવાડમાં ઘણો જુલ્મ કર્યો હતો. ને તે જુલ્મનું વર્ણન કરતાં ભલભલાના કાળજાં કંપે છે. સિંધીયા અને હોલ્કરે મેવાડનું જેટલું લોહી ચુસાય તેટલું ચુસી હાડપીંજર સમ બનાવી દીધું. છતાં મેવાડની રત્નગર્ભા ભૂમિમાંથી સ્વમાનપ્રિયતા નાશ પામી ન હતી.

જ્યારે રાણા ભિમસિંહનું શાસન આવ્યું ત્યારે ભિમસિંહ ઘણા ડરપોક અને ભીરૂ હતા પણ તે પ્રજા પ્રેમ ધરાવતા હતા છતાં પણ તેમનાથી કંઇપણ પ્રજાનું ભલું થઇ શક્યુંજ નહોતું. તેવા સમયમાં ભિમસિંહે ઘણુંજ કષ્ટ ભોગવ્યું હતું. જ્યારે રાજ્યની તિજોરીઓ તદ્દન ખાલી થઇ ત્યારે મહામંત્રી **અમરચંદ**ની નિમણુંક કરવામાં આવી. અમરચંદ સાહસીક, શૂરવીર, અને વૈશ્ય હતો. તેને પોતાના બાહુબળથી સિંધીયા અને હોલ્કરને હંફાવ્યા હતા. જ્યારે અમરચંદ પ્રત્યે મેવાડની પ્રજાનું બહુમાન વધતું ગયું. ત્યારે અમરચંદનું અકાળે મૃત્યુ થયું. કોઇએ વિષ આપ્યું હતું તેથીજ તે મરી ગયો. જ્યારે તેની પાસે કફન ઢાંકવાને માટે પણ પૈસા નહતા ત્યારે ઉદયપુરના મહાજને ઉઘરાણું કરી અમરચંદની અંતિમ ક્રિયા કરી હતી. આવી પરિસ્થિતિ અમરચંદની થઇ હતી.

નાદિરશાહ તથા ઔરંગઝેબના જુલ્મો સામે ટકી રહ્યું હોય તો એક મેવાડજ. જેમ જેમ સમય વ્યતિત થતો ગયો તેમ તેમ બ્રિટીશ સરકારે મેવાડને મદદ કરી અને રાણા ભિમસિંહના વખતમાં સંધી કરી મેવાડનું અધઃપતન થતું અટકાવ્યું. આ પ્રમાણે મેવાડની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઇ.

મહારાણા સજ્જનસિંહ ઘણીજ નાની ઉંમરમાં અવસાન પામ્યા છતાં તેઓશ્રીએ રાજ્યમાં ઘણી જ જાતના સુધારા કર્યાં હતા. અને રાજ્યની આબાદી કરવામાં સંપૂર્ણ લક્ષ આપ્યું હતું. રાણા સજ્જનસિંહ પછી મહારાણા ફત્તેહસિંહજી નો રાજ્ય વહીવટ ઘણો યશસ્વી નીવડયો, તેઓશ્રી પોતાના રાજ્યમાં ઘણા જ સારા અને વિચારનીય સુધારા કરી પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે વધારી હતી. અને તેઓશ્રીના પરલોકવાસી પછી હાલના વર્તમાન મહારાણાશ્રી ભોપાળસિંહજી રાજ્યાસન પર આવ્યા. તેઓશ્રીએ પણ પોતાની પ્રજાને કોઈ પણ જાતની હાડમારી ના પડે અને પ્રજા પોતે સુખ શાન્તિથી સુખ ભોગવી શકે અને પ્રજાને ન્યાય મળી શકે તેવી સંપૂર્ણ યોજના કરી મેવાડની આબાદી વધારી છે.

આ બધી હકીકત ટુંકમાં વર્ણન કરી હવે હું જૈન અને જૈન મંદિરો પ્રત્યે જનતાનું ધ્યાન ખેંચું છું. મેવાડમાં હાલમાં લગભગ પાંત્રીસો જૈન મંદિરો છે. અને તે ભવ્ય અને શિલ્પકળાથી વિભુષીત એવા પ્રચંડ સ્થાનો આજે મેવાડની ભૂમિમાં શોભી રહ્યા છે. તેમાં વળી ચિત્તોડના કિલ્લા પર તો જૈનોએ હદ કરી છે, તે કિલ્લાના મંદિરો, શૃંગાર ચવરી, જુના કીર્ત્તિસ્તંભો વિગેરેની કારીગરી જોતાં અભિમાન આવ્યા વગર રહેતું નથી, પણ કુદરતની ઘટના ન્યારી છે. કાળ કાળનું કામ બજાવ્યા કરે છે. આજે ચિત્તોડના મંદિરો જોતાં ઘણા મંદિરો જીર્ણ અને હવડ દશામાં પડયા છે. તેમ વળી કુંભલગઢ, સુરપરા, એકલીંગજી, નાગદા તથા ભીલવાડાની આજુ બાજુના પ્રદેશોમાં એવા એવા જૈન મંદિરો છે કે ત્યાં આજે કોઈ તેની સંભાળ રાખનાર નથી. જ્યારે મેવાડમાં પાંત્રીસો જૈન મંદિર હશે. ત્યારે મેવાડમાં જૈનોની જાહોજલાલી કેવી હશે? તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. આજે મેવાડના જૈનો ઘણીજ છિન્ન ભિન્ન દશામાં છે. કોઇ સાધમાર્ગી કોઇ તેરાપંથી કોઇ દિગમ્બરી તો કોઇ મંદિરમાર્ગી હોય તે બધા એકજ મહાવીરના સંતાનો આજે જુદી જુદી દશામાં જઇ રહ્યા છે.

આજે સૌ સૌના પંથના સાધુઓ, આચાર્યો તેમજ સંચાલકો પોતપોતાની દુકાનની જમાવટ કરીને જનતાને ઉંધા રસ્તે દોરી રહી છે. એવા પ્રચારથીજ આજે હજારો જૈન મંદિરોની શોચનીય દશા થઇ રહી છે. શું આજે એવો કોઈ પણ મહાત્મા કે આચાર્ય નથી? કે જે સત્ય વસ્તુ બતાવે ને આજે છિન્નભિન્ન દશામાં આવી પડેલી જૈન કોમને એકત્ર કરી ઇતિહાસીક વસ્તુને નવી અને રોશન બનાવી શકે? ના? હોયજ કયાંથી? જ્યાં રાગ, દ્વેષ, કુસંપો, ધર્તીંગો અને જ્યાં ધર્મના નામે ચાલતા ઝઘડાઓ હોય ત્યાં કોમની કે ધર્મની ઉન્નતિની આશા કયાંથી રાખી શકાય. આવા સમયમાં વર્તમાનયુગના बहु रत्ना वसुंधरा

એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં મારા આત્માને અપાર આનંદ અને પ્રેમ આવે છે, કારણકે ત્રણ ચાર વરસ ઉપર જૈનાચાર્ય ૧૦૦૮ શ્રી બાળ બ્રહ્મચારી ચારિત્ર ચૂડામણી શ્રી **વિજયનીતિસૂરીશ્વર** શ્રી મેવાડમાં પધાર્યા અને મેવાડમાં જૈનોની તેમ જૈન મંદિરોની શોચનીય દશા જોઈને ભાવી આત્માની અંદર પ્રચંડ પોકાર થયો અને કોઈપણ હિસાબે મેવાડના ઉત્તમ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કેમ થાય તેજ વિચાર તે પવિત્ર આત્માને આવ્યો, આખરે પવિત્ર આત્માના પવિત્ર કાર્યમાં લોકોને શ્રદ્ધા બેઠી અને પ્રતિષ્ઠિત ગ્રહસ્થો નિમાયા અને કામની શરૂઆત કરી બીજ રોપ્યું.

આજે મેવાડ પર ત્રણ ચાર મંદિરોનું કાર્ય થઇ રહ્યું છે અને તે કામકાજમાં **શેઠ રોશનલાલજી** તથા ભાઇ **મનોરલાલજી** તથા શ્રીયુત **મોતીલાલજી** વોરા વિગેરે તન, મન અને ધનથી પોતાનો આત્મભોગ આપીને પુણ્ય હાંસલ કરી રહ્યાં છે.

આ કાર્યને વધારે ઉત્તેજન કેમ મળે ! લોકોને જૈન મંદિરોની ઝાંખી કેમ થાય ! તે વિચાર આચાર્ય શ્રી વિજયનિતિસૂરિશ્વરે મને જણાવ્યો જેથી મેં દરેક મંદિરોના બન્યા તેટલા ફોટા લઇ આ કાર્યની પુસ્તક રૂપે શરૂઆત કરી તેના ફોટાઓ પણ પુસ્તકમાં મુકી જનતા આગળ રજુ કરવા અને મેવાડ પ્રત્યે લોકોનું દીલ વધુને વધુ ખેંચાય તે ભાવનાથી આ પુસ્તકની શરૂઆત કરી અને જનતાની તેમજ પરમાત્માની પ્રેરણાથી મારી ભાવના પુરી થઈ.

આ સિવાય જે જે જૈનમંદિરોના ફોટા આ ઇતિહાસીક પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે. તેના ઉપરથી વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવશે કે મેવાડ એક સદી પહેલાં જૈનપુરી ગણાતી હતી અને જૈનોની અપૂર્વ જાહોજલાલી હતી, આવા પવિત્ર સ્થાનો ઉપર આજે આપણી નજર પહોંચી શકે તેમ નથી. જ્યાં હજારો કોષ દવ લાગ્યો હોય ત્યાં એક જળ બિન્દુથી કઇ જાતની શાન્તી થવાની હતી. છતાં પણ આપણાથી જેટલું બને તેટલું જરૂર કરી આપણે આપણી ફરજ બજાવવી જોઇએ તે આપણું કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ તેમાં જ આપણો ધર્મ છે.

જ્યારે ભૂતકાળના સમયની ઝાંખી થાય છે ત્યારે ધર્મ વસ્તુની અતિ ઉંચ મહત્તા હતી અને ધર્મ એજ જીવન હતું, ધર્મ એજ પ્રેમ અને ધર્મ એજ કર્તવ્ય હતું. આજે એ વસ્તુઓ ઘણે અંશે લોપ થતી જાય છે. જે મંદિરોમાં કેવળ શાન્ત વાતાવરણ, પ્રભુ જીનેશ્વર ભગવાનની મૂર્તિનો ત્યાગમય દેખાવ જોઈએ તેના બદલે આજે આપણે સોના રૂપા અને ઝવેરાતમાં જ મશગુલ બની ગયા છીએ તેથી જ આજે આપણે ખરૂ રહસ્ય ભૂલી ગયા છીએ અને જુદા ચીલે ચાલવા લાગ્યા છીએ.

ભૂતકાળના જૈન મહારથીઓએ કરોડો રૂપીઆ ખરચી ઇતિહાસીક સ્થળો અદ્‌ભૂત કારીગરીવાળા બનાવ્યા પણ સોનું ચાંદી કે ઝવેરાતના દાગીના ન બનાવ્યા કારણ કે તે પુરૂષોની માન્યતા હતી કે જૈનપ્રભુની મૂર્તિ એટલે ત્યાગ-દર્શન અને ત્યાગની ભાવનાવાળું પ્રતિબિંબ હોવું જોઇએ. અને તેજ પ્રણાલી-કાથી જ આવી અદ્‌ભૂત પ્રભાવશાળી જૈન મંદિરો બનાવી પોતાના આત્માને ધન્ય માનવા લાગ્યા. માટે શ્રોતાવર્ગ ? અને વિચારક વર્ગ ? બહુ જ વિચાર કરશે તો જરૂર તેમના હૃદયને સાચો રસ્તો મળી આવશે. મારે વધારે લખવાનું હોય જ નહીં.

આ સિવાય ઉદયપુર મેવાડના રાજ્યમાં જેવા જૈનોના પવિત્ર ધામ કે પવિત્રતીર્થ કેસરીયાજી (ધુલેવા) કરેડા પાર્શ્વનાથ, દયાળકિલ્લો, અદ્‌ભૂતજી વિગેરે ઘણા જૈન મંદિરો તેવી રીતે વૈષ્ણવોના અદ્‌ભૂત મંદિરો. જેમકે કાંકરોલી, શ્રીનાથજી વિગેરે ઘણા જ ઇતિહાસીક સુશોભીત સ્થાન છે. વળી સૂર્યવંશીના પ્રાણ સમા એકલીંગજી ભગવાનનું મંદિર પણ ઘણું જ અજોડ કારીગરીવાળું છે. આ સિવાય સરોવરો પણ મેવાડની ઘણીખરી જગાએ જોવામાં આવે છે. જેમકે જયસાગર, જયસમુદ્ર, ફત્તેહસાગર, જયનિવાસ વિગેરે માઇલોના ઘેરાવામાં તળાવો બનાવી મેવાડની શોભા વધારી છે.

ચિત્ર પરીચય.

આ પુસ્તક પુરૂ કરતા અને જે આનંદ અને હર્ષ પેદા થયો છે તેના માટે હું ઈશ્વરનો આભાર માનું છું. પરંતુ આ પુસ્તકમા જે જે જૈન પ્રાચીન મંદિરોના ફોટાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. તેનો પરીચય જનતાને કંઈક આપવો જોઈએ.

જે ચિત્તોડ ઉપર **જૈન દહેરાસર, જૈન કીર્તિસ્તંભો** અને જે **શીલ્પના પ્રાચીન નમુનાઓ** છે. તે તરફ વાંચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચુ છું. એક વખત જરા ફુરસદ લઈ જોશો અને વિચારશો તો ઘણું સમજવાનું મેળવી શકશો. **શૃંગાર ચવરીનું દહેરાસર** ઘણુંજ ભવ્ય અને કારીગરીવાળું છે તે જોવાથી જ આપણા આત્માને આનંદ આવ્યા સિવાય રહે નહીં ! **મોકલજી, નંદસરા, નાગદા, કુંભલગઢ, બીજોલીયા, સુરપરા, ગોગુંદા અને ભીલવાડાની** નજીકના ઘણા મંદિરો જોવા લાયક છે. આ પુસ્તકમાં જે ચિત્રો આપવામાં આવેલા છે. તે દરેક ચિત્ર કયા ગામમાં આવેલા છે તેની માહી તેની નિચેજ આપવામાં આવી છે. તો વાંચક વર્ગને તે જોવાની મારી ખાસ ભલામણ છે.

જે મેવાડ સ્વમાનનો ખજાનો હતો, શૂરવીરોનો અજોડ કિલ્લો હતો અને ભલભલાને મહાત કરનાર રાણાપ્રતાપની ઈજ્જતનો મહા મીનારો હતો, તેનાથી પણ આગળ વધીને કહુંતો જે મેવાડ જૈનપુરી ગણાતું હતું તે મેવાડમાં આજે પણ લગભગ સાડા ત્રણ હજાર જૈનમંદિરોની હારમાળા શોભી રહી છે. તે દરેક મંદિરો જોવા લાયક છે. અને તેની યાત્રા કરવા જેવી છે. તેથી તેના નામો નિચે આપવામાં આવે છે.

જૈન તીર્થો—કેશરીયાજી (ધુલેવા), કરાડપાર્શ્વનાથ, દયાળકિલ્લો, અદ્ભૂતજી, ઉદયપુરના જૈનમંદિરો અને આડગામના મંદિરો વિગેરે.

વૈષ્ણવોના તીર્થો:—શ્રીનાથજી, કાંકરોલી અને એકલીંગજી વિગેરે.

કેટલાક જોવાલાયક સ્થળો:—જયસમુદ્ર, ઘેબરતળાવ, ઉદયસાગર, ફત્તેહસાગર, જયમહેલ, અને સાહેલીયાનો બાગ વિગેરે અદ્ભૂત કારીગરીના નમુના જોવાલાયક છે.

આવી આવી અનેક કૃતિઓ મેવાડની પૂણ્યભૂમી ઉપર જોવા લાયક છે, માટે વાંચક વર્ગ તમો જરૂર એકવાર જોવા તસ્દી લઈ આત્મામાં અનેરો આનંદ પેદા કરી જીવન સાર્થક કરશો એવી આશા રાખુ છું.

પ્રભુ ! મેવાડની રત્નગર્ભાભૂમિમાં હરહંમેશા ધર્મજ્યોત અને જ્ઞાન જ્યોતના દીપક પ્રગટાવો, અને મેવાડ સદાકાળ જયવંતુ રહો એજ હૃદયની શુભ ભાવના.

લી. ભોગીલાલ કવિ.

